6033

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
и
НАУЧЕН ИНСТИТУТ ХРИСТО БОТЕВ

ХРИСТО БОТЕВ

СБОРНИК ПО СЛУЧАЙ СТО ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1 9 4 9

II 6033

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
и
НАУЧЕН ИНСТИТУТ ХРИСТО БОТЕВ

ХРИСТО БОТЕВ

СБОРНИК ПО СЛУЧАЙ СТО ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА
МИХАИЛ ДИМИТРОВ и ПЕТЪР ДИНЕКОВ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1 9 4 9

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ

Б65(1)52-4 Бонев. Хр. 6 + Т3(1)52-413.222
В527726

24870/50

ПРОВЕРКА
1989 г.

БАН
БИБЛИОТЕКА

Отг. сан 17
II 6033

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ОТ ПРОФ. ЦЕНО ТОДОРОВ

ПРЕДГОВОР

Починът за издаването на този сборник излезе от нашето народно правителство, което със специално постановление на Министерския съвет (№ 11 от 7. XI. 1947 г.) реши стогодишнината от рождението на Христо Ботев да бъде отпразнувана най-тържествено от целия български народ. Между другите начинания в постановлението се предвижда издаване на „научен сборник, посветен на живота, делото и идеите на Христо Ботев по подробно изработен план от Управителния съвет на Научния институт Христо Ботев". Българската академия на науките взе също решение за издаване на научен сборник по случай стогодишнината от рождението на великия поет и революционер. Покъсно Академията и Институтът, които уредиха съвместно Ботева научна сесия на 26, 27 и 28 май 1949 г., решиха да обединят усилията си за издаване на един общ сборник.

Народното правителство взе голямо участие в организирането на Ботевите тържества, които се състояха през януари и май—юни 1949 г. В специалното си постановление по отпразнуване на Ботевата годишнина правителството набележи редица мероприятия, за осъществяването на които то отпусна щедро необходимите средства на Общонародния комитет Христо Ботев и Научния институт Христо Ботев. Почетен председател на Общонародния комитет беше непрежалимият вожд и учител на българския народ др. Георги Димитров, който винаги високо е ценял делото на Ботев и го посочваше като „най-възвишения пример за българския народ", като „знаме, което все по-високо ще се развява над нова демократична България". Др. Георги Димитров взе дейно участие в организирането на всенародните тържества, сам председателствуваше голямото тържествено събрание в Народния театър на 7 януари 1949 г., на неговата подкрепа и лична грижи се дължи проучването и разработката на редица важни въпроси от живота, делото и идеите на Ботев.

Отпразнуването на стогодишнината от рождението на Христо Ботев стана при нови исторически условия, когато мечтите на великия наш революционер за народна република, за справедлив социален строй, за пълно развитие на народните сили се осъществяват от българския народ, под ръководството на Българската комунистическа партия и при могъщата братска подкрепа на великия Съветски съюз. Българската работническа класа, всички трудещи се у нас, на-

шата народна интелигенция изразиха свободно своята дълбока почит към безсмъртното дело на Христо Ботев. Каква разлика в това отношение между миналото и сегашния момент! Така, отпразнуването на 50-годишнината от смъртта на Ботев в 1926 г., което българската буржоазия не можеше да избегне поради любовта на народните маси към Ботев, бе превърнато от фашисткото цанковистко правителство във външна официална манифестация, с която се целеше в същност да се забули истинският революционен лик на поета и да се фалшифицира неговият идеен образ. През периода на буржоазно-фашисткото господство у нас се направиха многобройни опити да се изопачи идеологията на Ботев. Днес, при честването на стогодишнината от рождението му, и от Девети септември насам изобщо се даде пълна възможност на нашите учени да изследват революционно-политическата дейност, идеологията и литературното наследство на великия поет. Разбира се, изследванията не са завършени, но не се съмняваме, че при условията на нашето социалистическо развитие, когато науката намира пълна подкрепа от народната власт, нашето ботевознание ще успее да разреши всички важни въпроси, свързани с Ботевото дело.

София, 25 декември 1949 г.

СТОГОДИШНИНАТА ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ХРИСТО БОТЕВ И БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ[1]

от академик ТОДОР ПАВЛОВ

Научната сесия на Българската академия на науките, посветена на Христо Ботев по случай стогодишнината от неговото рождение, е първа по рода си не само в историята на нашата академия, но и на цялата българска научна мисъл.

В миналото, особено през монархо-фашисткия режим, Христо Ботев не можеше да бъде и не беше на почит в нашата академия. Това се вижда преди всичко от обстоятелството, че именно наши академици провеждаха по отношение на Ботев линия било на пълно отричане и развенчаване, било пък на такова тълкуване и преценка, които в същност означаваха подценяване на неговото велико революционно и литературно дело и притъпяване на революционното му жило. Единствената по-сериозна научна книга, която тогавашната Академия на науките и изкуствата посвети специално на Христо Ботев, беше работата на руския публицист Евгений Волков, но и тя бе издадена след недопустимо дълги протакания и в скандално осакатен вид, срещу което още на времето си др. Г. Бакалов и други справедливо протестираха.

Всичко това е понятно, като се има пред вид самият характер на тогавашната академия. Макар между нашите академици да имаше и прогресивни хора, които имаха към Ботев положително отношение, самата академия, като цяло, не хранеше особена почит към великото му революционно и литературно дело, защото в същност нейната общо-идеологическа линия се определяше от политиката на монархо-фашистките режими и клики, които, ако биха могли, биха заличили самото име на нашия велик революционер и поет от страниците на нашата политическа и културна история — толкова ненавистен им беше Ботев, толкова го чувствуваха те като свой смъртен и непреклонен враг, толкова враждебен беше безсмъртният му дух към цялата тяхна политика, култура и наука.

И действително, как те биха могли не да уважават, а да търпят тоя непримирим, яростен и принципиален борец против фашизма,

---

[1] Встъпително слово, произнесено на тридневната научна сесия на БАН и Научния институт Хр. Ботев (26, 27, 28. V. 1949 г.), посветена на великия български революционер и поет по случай сто години от рождението му.

против великобългарския и всеки шовинизъм, против политиката на разделяне и противопоставяне народите един срещу други, против капиталистическото и всяко робство, експлоатация и подтисничество, против опортюнизма, мракобесието и предателството, против разкъсването на вековните и естествени връзки на българския народ с руския и всички славянски и други свободолюбиви народи и завличането му в орбитата на агресивния германски и друг империализъм, против теориите за „чисто изкуство“ и „чиста наука“, които в същност бяха на служба именно на монархо-фашистката диктатура, против антинародния стил на литературата и т. н.? Как биха могли да търпят Ботева, с чиито песни нашите славни партизани умираха геройски из нашите балкани? Как биха могли да търпят дори простия спомен за великия българин, когато целият негов живот, геройска смърт и безсмъртна поезия и публицистика означаваха най-безпощадно разобличение и съкрушителен удар срещу цялата буржоазна, антипатриотична, антиинтернационалистична, позорно-предателска политика?

И съвсем не е случайно поради това, че Д. Благоев, родоначалникът на научния социализъм и на Комунистическата партия у нас, още през осемдесетте години трябваше да излезе с пламенна защита на предтечата на научния социализъм у нас — истинския патриот, революционер и интернационалист Хр. Ботев. И още по-малко случайно е, че по-късно сам др. Георги Димитров каза следните исторически думи за Ботев:

> „Великият наш национален герой, революционер и поет Христо Ботев е и си остава най-възвишеният пример за българския народ, за неговата младеж, за неговото народно студентство. В днешната борба за демокрация, народна република и национална независимост, за прогрес и възход на нашата нация, Христо Ботев е знаме, което все по-високо ще се развява над нова демократична България.“

Ето, поради всичко това нашите монархо-фашистки клики не можеха да търпят Ботева и стигнаха, най-сетне, до фактическото обявяване на простото пеене или рецитиране на Ботевите гениални песни за противодържавна проява, която се наказваше с арести, уволнения, интернирания, побоища и дори смърт.

Девети септември, извършен с решаващата помощ на победоносната Съветска армия, като разчисти коренно и веднъж завинаги сметките на нашия народ с монархо-фашистката и всяка буржоазна диктатура, разкри за пръв път възможността не само пред нашата нова, народна Академия на науките, но и пред цялата наша народна социалистическа мисъл за правилна във всяко отношение преценка,

творческо усвояване и по-нататъшно развитие на великото революционно и културно наследство на Ботев, за даване пълен размах на нашето истински научно ботевоведение, за поставяне на самия Ботев на оная висота в народното ни съзнание и в социалистическата ни строителна практика, на която висота той с пълно право трябва да стои и ще стои, докато самият наш народ съществува, вървейки победоносно по великия път на социализма, така пророчески прозрян още от самия Ботев.

Разбира се, ние днес не сме и не можем да бъдем социалисти-утописти и още по-малко революционни демократи. Ние днес, под знамето на Отечествения фронт, под ръководството на славната и героичната БКП, начело с най-големия българин на нашето време — др. Георги Димитров, строим социализма по единствено верния път, очертан от Маркс, Енгелс, Ленин и Сталин, а нашата нова, национална по форма, но социалистическа по съдържание култура се развива с колективни и планови усилия по също така единствено правилния път — пътя на социалистическия реализъм, очертан от Горки и Сталин. Но тъкмо защото не сме социалисти-утописти, а марксисти-ленинци, тъкмо защото не сме шовинисти и космополити, а истински патриоти и интернационалисти, именно ние сме единствените законни наследници на великото революционно и културно наследство, оставено от безсмъртния син на нашия народ Христо Ботев. И тъкмо като единствени негови законни наследници, ние приемаме това велико наследство, не просто за да го консервираме в археологическите музеи и историята на литературата, а за да го развием творчески по-нататък и то вече върху качествено нова икономическа, социална и културна основа, която, много естествено, бе немислима по времето на самия Ботев, макар сам Ботев да беше върхът, до който се издигна нашето национално демократическо и социално движение преди Освобождението и макар той да стана предтечата, именно: предтечата на научния социализъм у нас и свързващото звено между предосвободителната революционна епоха и днешната епоха на изграждащия се социализъм.

И ето защо пред нас, единствените законни наследници на великото Ботево наследство, лежи голяма и отговорна задача, не само научно да издирим, съберем, съхраним и систематизираме цялото това наследство и не само да го обясним и преценим от единствено правилната гледна точка на марксизма-ленинизма, но и да го разработим и развием творчески по-нататък, именно върху качествено новата основа на днешните наши държавно-политически, социалистическо-строителски и културно-творчески условия,

възможности и задачи. Предстои ни преоценка на някои досегашни преценки на целокупното дело, както и на самата епоха на Ботев; предстои ни решаването на редица нови общо-идеологически и литературно-критически задачи; предстои ни, с една дума, като използуваме безспорните постижения на досегашното ни ботевоведение, да създадем едно, в пълния смисъл на думата научно, марксистко-ленинско, дълбоко обективно и същевременно ярко партийно ботевоведение. Обективните условия за това са вече на лице, квалифицирани кадри има и ще се създават, а отношението на нашата народна власт, на ЕОПО ОФ, на БКП, начело с народния ни учител и вожд др. Георги Димитров, както и на цялата ни културна общественост към Ботев и ботевоведението е най-доброто от всичко, за което в миналото сме могли да мечтаем.

И това е именно една от основните задачи на настоящата наша академическа сесия, посветена на Христо Ботев по случай стогодишнината от неговото рождение.

Като се има пред вид именно току-що поменатата качествена разлика между самата епоха на Ботев и нашата днешна Димитровска епоха, а оттук и качествената разлика между Ботевия утопически социализъм и нашия днешен марксистко-ленински социализъм, със всичките произтичащи оттук теоретически и методологически последици за цялостното ни отношение към историческото дело на Ботев, може да се каже, че в основата на нашето марксистко-ленинско ботевоведение би трябвало да лежат преди всичко следните положения:

Като обществен революционен деятел и борец Ботев беше велик преди всичко затова, защото, бидейки последователен докрай национален революционер и революционен демократ, той същевременно, при тогавашните конкретни обществено-исторически условия, стана вожд на най-лявото крило в национал-революционната организация — крилото на така наречените от Димитър Благоев комунари, — като стигна и до утопическия социализъм, с известни елементи или по-точно догадки от научния социализъм, чийто родоначалник обаче стана у нас по-късно Димитър Благоев. В областта на философията Ботев беше несъмнено първият български воинствуващ материалист, който, въпреки че по въпросите на историята си остана общо взето на идеалистическо-народнически и утопически позиции, стърчеше, подобно на Чернишевски и Добролюбов в Русия, с цяла глава по-високо от Фойербаха и други западноевропейски материалисти. Като никой друг по онова време, Ботев не само проповядваше, но и осъществяваше в цялата своя дейност единството на революционната теория и революционната практика, макар, разбира се, да

не влагаше в това единство онуй конкретно съдържание, което вложиха в него по-късно марксистите; принципността на политиката — с трезвия политически реализъм и гъвкавост; политическата стратегия и тактика — с народната революционна организация; необходимостта от всенародно въстание — с нуждата от сътрудничество с другите народи и използуване на евентуална външна помощ, например от страна на великия братски руски народ; истинския патриотизъм — с последователния интернационализъм, които, разбира се, нямат нищо общо със шовинизма и космополитизма; идеята за южнославянска федерация — с идеята за общия братски съюз между всички народи и за вечна дружба между българския и руския народ — идеи, които нямат нищо общо с реакционния панславизъм и великобългарския, великосръбския и всеки шовинизъм; революционното действие — с революционната просвета, които нямат нищо общо с политическия романтизъм и опортюнистическото просветителство; дълбоката национална гордост, например, от великото дело на братята Кирил и Методи и учениците им, на богомилите и народните хайдути и революционери — с най-дълбоката и най-активна омраза към всички коронованн и некоронованн тирани, експлоататори и мракобеси.

Като никой друг по онова време, Ботев подчертаваше винаги националната самобитност в творческите прояви на българския народ и култура, но никога не отричаше нуждата от творческото усвояване и по-нататъшно развитие, при нашите условия, на всичко прогресивно в общата тогавашна култура и на първо място в руската; като изхождаше от значението на най-общите абстрактни теоретически и политически положения, той подчертаваше винаги нуждата от конкретен анализ на тогавашната наша действителност, възможности и задачи; като съчетаваше идеално в собствения си живот героизма на отделната личност с революционното действие на народните маси, той същевременно органически съчетаваше любовта към човечеството и отечеството с най-възвишената любов към семейството и другарите по участ и оръжие и т. н.

Що се касае по-специално до нашата марксистко-ленинска ботевоведска литературна история, теория и критика, като не се забравя също така качествената разлика между Ботевия реализъм и съвременния социалистически реализъм, не е трудно да се разбере, че в основата на нашето ботевоведско литературоведение би трябвало да лежат следните няколко положения:

Преди всичко, обяснявайки правилно-научно и оценявайки по достойнство огромното и решаващо влияние, което Ботев е изпитал от тогавашната световна, но особено и на първо място от руската

обществена, научна и поетическа мисъл (Херцен, Чернишевски, Добролюбов, Писарев, Пушкин и пр.), ние също така би трябвало да разкрием и оценим по достойнство дълбокия народностен характер и значение на Ботевата поезия, нейната забележителна самобитност и изумителна, бих казал, класическа простота на образите, нейната безподобна революционно-действена идейност и непреодолимо-заразителна емоционалност, нейния съвършен, чисто народен български стил и език, нейното органично съчетание на общото с единичното, на вечното с преходното, на принципното със злободневното и т. н.

Ботев беше и остава нашият най-велик, истински гениален народен поет, който, подобно на Пушкин, най-дълбоко отрази в поезията си характера, борбите, тенденциите и идеалите на нашия народ, като при това сам той, Ботев, беше не само поет на нашата национална революция, но и неин непосредствен организатор и вожд, увенчавайки революционната си дейност с безсмъртния свой подвиг на Вола. Та кой друг наш поет е възпял величавата революционна борба, страдания и идеали на нашия народ така, както това направи Ботев в цялата си поезия и публицистика? Та кой друг наш поет ни е дал като него прекрасната идея-лозунг за безсмъртието на оня, „който падне в бой за свобода“ и за когото „жалеят земя и небо, звяр и природа“, а певците — „песни пеят“? Та кой друг наш поет ни е оставил несравнимото, изумителното, непостигнатото дори и от най-велики световни поети четиристишие:

Настане вечер, месец изгрее,
звезди обсипят свода небесен,
гора зашуми, вятър повее,
Балкана пее хайдушка песен.

Както и друг път не веднъж съм казвал, в тоя единствен в световната поезия стих („Балкана пее хайдушка песен“), с истинска гениална художествена образност, революционна идейност и естетическа емоционалност е синтезирана цялата многовековна борческа история и съдба на българския народ — от богомилите и народните хайдути до подвига на Хаджи Димитър и Априлското въстание, пък, ако щете, пророчески е прозряна и нашата по-късна Септемврийска епопея и победа. А Ботев можа да постигне този изумителен художествен образ, само защото, първо, беше в художественото си творчество най-голям и последователен реалист; второ, защото сам гледаше на поезията си като на мощно, с нищо незаменимо оръдие не само за художествено съзерцание на реалната действителност, но и за нейното революционно-прогресивно изменение; трето, защото романтичната мечта у него нямаше субективистичен и реакционен характер, а дълбоко, органически произти-

чаше от самите революционно-прогресивни тенденции на тогавашната обективно-реална действителност и от нейното реалистично-правдиво отражение в самата му поезия; четвърто, защото за него, както народната революция, така и народната революционна поезия не бяха нещо случайно навеяно, външно, заучено, а бяха станали негова собствена най-дълбока същина, природа и съдба, така че самата му поезия необходимо придоби характер и значение не само на най-велика реалистична правда за обективната действителност, но и на най-интимна, най-съкровена, най-искрена лична изповед.

Без да се впускам в по-нататъшни разсъждения върху всички тия въпроси, които, ще бъдат предмет на самите доклади и изказвания в нашата сесия, а също и след нея, смятам, че казаното е достатъчно, за да се очертаят, макар в най-общи черти, задачите и значението, които трябва да характеризират настоящата наша сесия, щом искаме тя действително да се превърне в нова степен, стъпка или, ако е позволено да се изразя така, в начало на новия етап в развитието на нашето научно ботевоведение и по-специално на нашата ботевоведска литературна история, теория и критика.

Настоящата наша академическа сесия обаче се отличава и с друга една своя особеност, а именно, че тук, на това тържествено академическо заседание, присъствуват не само най-видни и отговорни български политически и културни деятели, но също така най-видни представители на обществената и културна мисъл на великия СССР и на братските народно-демократически и други страни: Полша, Румъния, Франция и др.

За Българската академия на науките и за цялата наша научна и културна общественост е истинска чест, гордост и радост, че видни представители на обществената, научна и културна мисъл са дошли в България, за да вземат участие в нашата научна сесия и в юбилейните тържества на нашия народ по случай стогодишнината от рождението на най-великия български революционер и поет Хр. Ботев.

От името на БАН и на Ботевия научен институт, на КНИК и на цялата наша научна и културна общественост, аз им изказвам най-сърдечната си братска благодарност за честта, която ни правят, и ги поздравявам в нашата малка, но горда със своята демократичност, прогресивност и велика любов към свободата, независимостта, културата, дружбата и сътрудничеството със всички свободолюбиви народи страна — страната на Ботев, Левски, Благоев и Димитров, — с нашия народен, прост, но сърдечен поздрав:

Добре дошли!

Същевременно длъжен съм от името на БАН и Ботевия институт, на КНИК и на цялата ни научна и културна общественост

да изкажа най-дълбока благодарност на братските академии и университети и на цялата културна общественост в СССР, Полша, Чехословакия, Румъния, Унгария и др. за забележителните Ботеви научни сесии и юбилейни тържества, които бяха проведени миналата и тая година в Москва, Ленинград, Киев, Варшава, Прага, Букурещ, Будапеща и др. Както всички тия научни сесии и юбилейни тържества, така и сегашното присъствие на нашите именити гости в настоящата Ботева научна сесия и народни юбилейни тържества са, безспорно, още една внушителна манифестация на волята на нашите братски народи да живеят в ненарушима дружба и културно и всестранно сътрудничество — за благото и преуспяването на всички свободолюбиви народи в света и за пълното и окончателно тържество на великото дело на мира, демокрацията и социализма в целия свят, начело с великия СССР и неговия и на цялото прогресивно човечество учител и вожд — генералисимус Йосиф Висарионович Сталин! Може ли да има съмнение, че великият дух на нашия безсмъртник Хр. Ботев, който живее в нашите сърца и витае сега в атмосферата на това забележително събрание, ще види в това с най-дълбоко удовлетворение още едно доказателство за осъществяването на ония свои най-съкровени мечти, в името на които той, Хр. Ботев, се бори и работи неуморимо и всеотдайно цял живот, докато най-сетне геройски сложи на върх Балкана собствената си гениална и прекрасна глава?

Като обявявам с тия няколко думи за открита нашата научна сесия, посветена на Хр. Ботев по случай стогодишнината от рождението му, и като подчертавам пламенния ентусиазъм и твърдата воля на целия наш народ и особено на нашата героична Димитровска младеж, както и на цялата ни научна и културна общественост да вървят с Ботевски жар по Димитровски път все напред и напред до пълната и окончателна победа на мира, демокрацията и социализма в целия свят, винаги начело с великия СССР, ще си позволя да приключа своето встъпително слово със знаменитите думи, казани от нашия народен учител и вожд др. Георги Димитров на 25 януари 1946 г.:

„Да обичаме нашия народ така, както безпределно го обичаше Христо Ботев!

Да служим на народа си така, както безкористно и всеотдайно му служеше Христо Ботев!

Да се борим против народните врагове така, както безстрашно се бори Христо Ботев!

Вечна слава на великия и ненадминат от никой българин до сега Христо Ботев, който продължава да живее и ще живее в сърцата и душите на всички български патриоти и патриотки!“

ИЗСЛЕДВАНИЯ И СТАТИИ

КАЛОФЕР — РОДНОТО МЯСТО НА ХРИСТО БОТЕВ

от ПАВЕЛ ДЕЛИРАДЕВ

Възраждането и народоосвободителните борби успяха да издигнат, всред и против потискащите условия на вековното робство, крупни личности, чиито имена и дела ще красят за вечни времена нашата културна и борческа история. Покрай това, тези исторически личности подчертаха обществената стойност на своите родни огнища и по този начин, приживе или посмъртно, им се отплатиха за полученото от тях духовно наследство. Защото, както всяко отделно семейство, така и всяко отделно селище си носи, покрай общия колорит на епохата, и свои особени белези от географско, икономическо или битово естество. Затова познаване само на общите политико-икономически и културни условия на дадена епоха често пъти се оказва недостатъчно за проумяване на подробности и черти из живота на една личност. Ето защо биографите и критиците на такива личности са принудени понякога да надникват в интимния кръг на семейството и на местните поселищни условия.

Същото, разбира се, важи и за Хр. Ботев; и за него първите впечатления са дошли от родното му място. Поради това с долните редове ще се опитаме да дадем малък принос за географската и историко-поселищната обстановка, всред която се е родил и отрасъл и от която е почерпил жизнената тематика за своята поезия и първичните стимули за своята борба нашият велик поет и революционер.

Местоположение

Градчето Калофер е разположено на двата бряга на р. Тунджа (Тонзос на траките), преди да навлезе в Казанлъшката долина. По дължината (в ю.-из. посока) на реката е развит и градецът, на който дължината се отнася към ширината приблизително както три към едно.

В града и около града речната долина има проломен облик. Източното ѝ рамо е образувано от възвишението Кошовите и Новите лозя, а западното съставя вододела между Стряма и Тунджа и служи за връзка, подобно на Гълъбец и Козница, между Стара планина и Средна гора. Този планински мост между двете планини и праг между двете долини — Стрямска (Карловска, Гьопсата) и Тунджанска (Казанлъшка, Розова) обикновено се нарича Стражата или Кръстец. Стражата е важен планински проход в така наречения подбалкански коридор. По-проходност, в сравнение с Козница и Гълъбец, той е най-лекият.

Това средищно положение на градеца между две планини и две долини, на един важен в стратегическо и политико-икономическо отношение проход, се е отразило върху възникването, развитието и

съдбата на градеца в неговото минало. Такова местоположение на друг град или по-голямо село в България току-речи нямаме. На него ни напомня донякъде Вакарел, но то е било предимно пръснато село, каквото си остава и досега. А Калофер е бил винаги групирано селище и като цяло е изпитвал добрите и отрицателните страни на прохода (дервента) по време на турското робство.

Поставен на важен път между две долини и две планини, Калофер е изпитвал кръстосаното действие и взаимодействие на тези значителни географски фактори, към които се е притуряла културната и стопанска стойност на значителната река, непрахосала още двигателната си сила.

Калофер е сгушен в самите поли на най-мощната част от Стара планина, наречена за географско удобство Калоферска Стара планина. В нея е първенецът Юмрукчал, висок 2372 м. И не отвесните метри, а дивото величие придава своеобразната прелест на този великан, който е приковавал вниманието и предизвиквал възторга на бъдния поет и бунтовник.

Широко и най-често намръщено и буреносно теме с бяло петно от почти вечната пряспа; висок водопад, който блика като че ли от циклопското око на великана и с шум потъва в бездните на Джендема, една страхотна и мъчнопроходима пропаст в иначе гостоприемната планина; непрестанни бури през зимата и градушки през пролетта и есента; мъгли през лятото, прошарени с редки, но дивно красиви дни, — само така бихме могли да си представим величавия образ и див нрав на старопланинския първенец.

Покрай това Юмрукчал е и обширно и щедро планинско пасище, всред което се издига сега нашата втора по височина високопланинска наблюдателница.

Около Юмрукчал са наредени цяла свита планински върхове, свързани с каменисти рътове и пасища и разделени от дълбоки долове и седловини. И всички си имат своите, предимно славянски, имена: Малък купен, Голям купен, Пилешки полог, Заногата, Пирова ливада, Русалски гробища, Червенковец, Ломът, Милковец, Свиновете, Радов бръш, Гроздана (дол), Бъзовица (дол), Бели брегове и пр. Но има и доста турски и от стари корени. Турските имена са наложени, при отсъствието на заседнало турско население в Калофер, главно от малоазиатското номадско племе юруци или конари, преселени след турското нашествие на Балканския полуостров и твърде много от тях из българските планини и поля: също и от турците из околните турски и смесени в миналото села.

Турско-юрушки имена са: Дюзчал, р. Курденица, Параджик, Джендема, Алаван-дере, Сечимека, Кайрака, Мечита и др.

Юрушко е името на първенеца Юмрукчал. Тълкува се от юмрук — песница, на каквато наистина прилича, и чал — тревист връх. И то подхожда. Но има и нещо потайно, което усилва чара на великана. И тъкмо за такива, малко мъгливи за околните обитатели, имена Пауло Монтагаца писа:

„Някои непонятни наименования звучат тъй хубаво за моето ухо; за мен те са изпълнени с такава хармония, щото аз се страхувам да ги видя разрушени от някоя филологическа дисертация или вулгарен превод".

С Юмрукчал (Юмручал) такъв опит — да се заличи хубавото му и пълно с романтика име — направи Фердинанд Кобургски. Той се качи на него на 25 юни 1888 г. И заповяда да се преименува Фердинандов връх. Но народът се отнесе с презрение към името му, както се отнасяше и към политиката му. И това име бе отречено без апелационни и касационни решения. По това време Фердинанд заграби вековната гора по източните склонове на Чафадарица до самия манастир Св. богородица, но впоследствие му биде отнета.

Калоферската планина е богата с тучни пасища и девствени гори, доста разнебитени в последните десетилетия; пасища за овчари и говедари и гори за народни хайдути. Скотовъдството е бил един значителен поминък за населението. Давало е доста суровини и произведения (вълна, месо, лой, масло, сирене, кашкавал) за местна и по-далечна търговия, от която са се замогвали в миналото доста търговски и джелепски семейства в Калофер.

Около овчарите винаги са се навъртали народните хайдути. И когато харамийската вълна́ се е надигала, юрушките пастири се виждали принудени да дирят другаде, главно в Родопите и Рила, летните си пасища. Из усоите и край хайдушките кладенци се подвизавали в различни времена местните хайдути: дядо Млъчко, Чоно чорбаджи, Генко Стаюолу, Добри войвода, Христо Първанът, Пенко Райков, Титьо Нейков, Христо Кован Димо и много други местни и другадешни харамии. От тези бунтовници, които винаги са се колебаели между народната борба и обикновеното професионално разбойничество, всред тази дивна планинска обстановка, край ваклите стада, се е създавал в крилатото въображение на младия Христо идеалният образ на народния хайдутин, който намери класическата си отливка в песента за Чавдар войвода. От Калоферската планина са набирани поетичните съставки и за другите му песни, в които с дивно майсторство са вплетени природните й картини с народните тегла и борби.

На юг от градеца се разстила Средна гора, със сгушените в нейните пазви турски и български села, които са били извор на нескончаеми свади. И не толкова между самото работно население, колкото между турските местни аги и българската непокорна вече рая. Между тези аги е имало и формални разбойници, на които турското правителство е поверявало полицейски служби. Това са били турските сердари, от които е пищяло беззащитното българско население.

От калоферските бърда се виждат като на длан съседните живописни полета от подбалканския коридор, а в далнините се открояват, зад ширното Тракийско поле, веригите на Рила и Родопите.

Двете полета са две розови градини — приказен мир в кървавото царство на султани и алчни феодали. Нови прелести и нови контрасти, които ще бликат в творенията на нашия знаменит поет и ще им придават неземен чар и титанска сила. Само двете долини са достатъчни, за да добием истинска представа за „нашата земя хубава“ и да се съгласим с Вазова, че „България е една градина, из която повечето вървят мижишком, една обетована земя, в която народът е винаги живял оскъдно“.

Но Ботев, а след него и Вазов, винаги са вървели с широко разкритите зеници на впечатлителните си души и всичко е намирало отклик в техните дълбоко любещи и силно мразещи сърца.

Възникването на градеца

Калофер е ново селище и, като своите съседи Карлово и Казанлък, не може да се похвали нито с антична, нито със средновековна история. Разбира се, че тукашната примамлива природа никога не е оставала без човешки обитатели. В това ни убеждават и старините, които се разкриват ту тук, ту там из обширното калоферско землище, пазенето на което е създавало големи главоболия на калоферските общинари. Възникването и на трите града на днешното им местонахождение се отнася към първата половина на турското господство.

Научни данни за времевъзникването на Калофер и досега не са открити. Затова при всички правени досега изследвания се прибягва изключително до историческото предание за Калифер войвода, който се счита за основател на селището след запустяването на Звъниград или Звониград. Това селище е било разположено край Средна Курдиница (Манастирска, Бяла река, Акдере), западно от Калофер и на север от шосето Карлово-Калофер. Видно е, че на това място е имало някакво селище, обаче никакви крепостни стени не личат, за да може да се предполага, както твърди преданието, че било голям укрепен град. Смята се, че е разрушен, според бележките на Ст. х. Нед. Кьойбашиев, при турското нашествие, но никакви безспорни или колко-годе достоверни доказателства няма на лице.

П. Р. Славейков дочул отнякъде, навярно пак от Кьойбашиев, че в Звъниград турците отпразнували или подписали капитулационния акт за пълното подчинение на България. Когато във Великото народно събрание, в заседанието му на 13 април 1879 г., се прочела благодарствената телеграма от руския император Александър II, Каравелов повдигнал въпроса да се построи паметник за Освобождението, по повод на което са направени няколко предложения. Между другите П. Р. Славейков е подкрепил предложението паметникът да се издигне на героичното място Св. Никола, като привежда и довода, че „много близко до мястото, в което толкова жертви паднаха за свободата ни, лежат развалините на паметния Звениград, гдето е станало първото условие, за да се подчини българският народ на турците... Тези места са били свидетели на постидното ни поробщение преди петстотин и толкова години и там пак, в наши дни, се оми срамът от това постидно робство“ (Протоколи, стр. 324).

Какво вярно има в това предание, че заробването на българския народ е приключено в калоферския Звъниград, пак нищо положително не може да се каже, но че Калофер е приемник на Звъниград, в това съмнение не може да има. А какво е разстоянието по време от разорението на старото селище и възникването на новото и защо новото селище не е възприело хубавото име Звъниград

— също не може да се определи. Знае се обаче, че землището на новото селище е било вакъфско и приходите от него отивали за поддържане джамията Сюлеймание в Цариград, посветена, смята се, на Сюлейман I (1521—1568). Въз основа на тези данни, основателно е да се предположи, че това землище е било първоначално на Звъниград и след запустяването му неговият имот е бил присвоен от султана, а след неговата смърт е преминал във вакъф на споменатата джамия.

Преданието нашепва и за жива приемственост между двете селища посредством дружината на Калифер войвода. Според една версия, той бил уж от Малешевията (Македония), а според друга — местен, каквито са били и неговите четници. Те може да са били въоръжената сила на разорения град, да са останали не само без дом, но и без близки, които биха могли да бъдат или избити, или откарани в робство или най-вероятно да са пострадали и от едната и от другата поличба. Тези бездомници скитали дълги години из девствените гори на днешния Калофер и храбро отблъсквали всички турски нападения. Дългото им задържане по тези места е също едно указание, че те са били някак си духовно свързани с тях, че не им се напускат, въпреки постоянните турски нападения. И най-после се постигнало едно компромисно решение, често практикувано в Турция. Турската власт опростила всички прегрешения на Калифера и неговата дружина и им позволила да се заселят на мястото на днешния Калофер, наречен по името на войводата. Признало им се правото на привилегирована рая дервентжии и им се дал крепостен акт (тапия) за обширно селско землище.

След образуването на харамийското селище трябвало да се помисли за задомяването на новите поселенци, а в селото нямало девойки. И се повторило, вече под полите на Юмрукчал, прочутото заграбване на сабинянки. Такива могли да се намерят най-много в Сопот. С „приставане“ или с „грабеж“ калоферци се изженили за сопотянки и новото селище почнало да се увеличава от естествен прираст и от заселване на преселенци от околните и подалечни селца и паланки.

Според съобщеното от дядо Паничков предание, Калифер войвода бил погребан при Млъчковата (Ябановата) чешма. Гробът бил обграден с тънки каменни плочи и вместо иконостас бил поставен голям камен стълб, за който поменава и Иречек (Пътувания из България, 374). Пак според паметливия дядо Паничков, мястото минавало от ръце в ръце и, когато в 1838 г. тогавашният собственик Минчо Панчов заградил мястото с дувар, изравнил могилките и направил градина, намерил сабя и пръстен, на който било написано със славянски цифри 1533 г., която дата съответствува на царуването на Сюлейман Великолепни. С тази находка се подсилват доводите в полза на предположението, че е имало приемственост между изчезналия Звъниград и новооснования Калофер по времето на Сюлеймана и неговите близки приемници Селим III и Мурад III.

Из новото селище от горди харамии, чиито права са били потвърдени със султански фермани, и от работливи сопотянки излезли работливи, борчески и свободолюбиви поколения. Калофер бързо на-

преднал. Освен със скотовъдство, мъжете започнали да се предават на занаяти и на близка и далечна търговия, посредством която се създали главните поминъчни клонове. Въпреки обширната селска мера, каменистата почва не благоприятствувала за широко развитие на земеделие, което да поглъща и задържа постоянно растящото население, каквото явление наблюдаваме в другите градове с българско население. Поради тази причина много отрано в Калофер се заражда гурбетчилъкът — дирене работа в други градове и земи, като се запазва местожителството на семейството. Това принудително скитане прави още по-предприемчиви и без това подвижните планинци и им отваря вратите към вътрешна и външна търговия.

Жените от своя страна се предават на домашна промишленост и отглеждането на маслодайната роза, която от Казанлъшко поле през Калофер обсебва и Карловската долина или обратно. При тези комбинирани с труда на мъжете и жените стопански условия и с печалбите отвън градецът се възмогва. Заедно с това растат и противоречията между будното население и феодалната турска държава, която проявява пълна некадърност и нежелание да гарантира елементарните права на българската рая.

Кърджалии и даалии

Бедите за българската рая се увеличават още повече, когато се извърши големият провал в турското управление при националните движения на гърци и сърби за освобождение, при центробежните прояви на едрите феодали-паши в Кайро, Янина, Шкодра, Видин и др. и масовите разбойнически грабежи, палежи и кървави изстъпления на кърджалии и даалии, пълчища от уволнени войници, подгонени ратаи, безимотни селяни и други от всички племена и вери.

Между другите, тежко пострадали от кърджалии селища, е и Калофер. За пръв път е нападнат на Коледа през 1799 г., а след 5 години повторно. В борбата срещу това социално зло в Калофер се издигнали десетки народни борци, песните и приказките за които са разпалвали крилатото въображение на малкия и немирен Христо. В тези страшни размирици градецът е бил опожарен, ограбен, много от жителите му били избити или заробени, а другите се разбягали. Значителна част се изселила в Русия, а друга се пръснала из обширното турско царство и главно в Цариград, където се образувала голяма и влиятелна калоферска колония. Малка калоферска колония възникнала и в Одеса, а в с. Катърджие, близко до същия град, мнозинството от преселниците били бежанци от Калофер.

Но въпреки голямата съсипня и чувствителна емиграция, която грабва не само по-страхливите, но и по-предприемчивите люде, живите калоферци и работливи калоферки с помощта на своята челяд отново въздигат своето китно градче.

Хурките пак запрели; становете затупали; гайтанджийските чаркове пак затракали; валявиците отново забумтели; гурбетчиите пак задигнали своите торби и цедилници и поели отново пътя към

близки и далечни печалби. Малката планинска република вече имала своите негласни консулства в Одеса, Браила, Цариград, Пловдив и др., емиграцията продължавала да се грижи за съдбата на своето родно огнище и да оказва дребни услуги на прокудениците земляци; пък се увличала и от по-общи национални проблеми.

Калоферските търговци

Най-рано, вижда се, калоферски търговци започнали оживена търговия с Виена, където продавали обработени кожи (сахтиан) и розово масло, а купували манифактурни стоки и чохи. Значително състояние направили бр. Тошкови, Караминковци, х. В. Шопов, Никола Брадина, обаче Наполеоновите войни и падането на австрийския книжен фиорint ги опропастили. След тази стопанска катастрофа калоферци пренесли търговията си в Одеса, който град при опожаряването на цветущия Калофер бил незначителното селце Хаджи бей. То било отнето в 1788 г. от турците и превърнато от дук де Ришельо в първокласно руско пристанище (1803—1814). Предприемчивите калоферци правилно преценили неговото бъдеще и се заселили тук.

Между одеските калоферски търговци по-предно място са имали Стефан Д. Тошкович и синовете му, Николай Миронович Тошков и братята му, братя Стефан и Евстатий Матеви и др. С някои от тези търговци Ботев е завръзвал не особено дружелюбни отношения, но тези търговци, покрай своите класови ламтежи, полагали известни грижи и за отечеството си и частно за Калофер.

Много по-многобройна е била калоферската колония от заселници и преходящи майстори и търговци в Цариград. Затова и З. Стоянов шеговито разправя, че от всички българи калоферци най-рано са колонизирали турската столица и че султан Махмуд е видял най-рано своята рая в лицето на нашите калоферци, питомци на прочутите цариградски хамбари. Калоферската колония в Цариград се представяла главно от търговци и занаятчии абаджии (шивачи), съсредоточени в големите еничарски казарми и керван-сараи, като Балкапан-хан, Чорапчи-хан, Везир-хан, Хамбаря и др. От Калофер пристигали ежегодно около хиляда денка шаеци и гайтани, които се обработвали от калоферските майстори и продавали като готова стока, предимно на държавата. Освен със своите произведения, позаможните търгували още със сливенски аби и шаеци и с марашки (родопски) аби, а също с розово масло, жита, брашна, кожи, вълна, масло, сирене, колониални стоки и други артикули. Като по-значителни търговци се издигнали Тъпчилещовци, Комсиевци, Золотовичовци и др.

Групирането на калоферските еснафи и търговци в занаятчийските и търговски кервансарии (ханища) създавало от тях една стопанска и политическа организирана сила, която се намясвала в обществения живот за защита на своите национални интереси, както и за подпомагане на културните почини в техния роден град.

Според Н. Начов, калоферските балкапански търговци и галатталийските и хамбарлийските майстори енергично участвували във всички народнополезни дела: в борбата по черковния въпрос, при

защитата на осъдените български владици, в демонстрациите пред великото везирство за признаване на българските народни и църковни правдини и пр. И всички борби се водили под знака на народните правдини и те увличали дори и люде, които по своето икономическо положение, вън от тази земляшка сплотеност, биха останали най-малко бездейни. Присъствието на еснафите и калфите в тези движения им е придавало демократически и прогресивен за времето си облик.

Под формата на търговски и занаятчийски печалби и калфенски заплати в Калофер се връщали значителни суми, които отивали както за издръжката на гурбечийските семейства, така и за направа на църкви, училища, поддържане на образователни и благотворителни дружества, спомагателни каси и други подобни почини.

Местни поминъци

И местният стопански и културен живот се предвижвал, макар и бавно, напред и подчертавал все по-ясно негодността на феодално-монархическата държава да върви в крак с историческото развитие и да удовлетворява поне най-скромните искания на българския народ. На будното градче еднакво тежат всички прояви на робството: икономическо, политическо, духовно и културно, макар и да не го душило непосредствено феодалното робство на българското село.

Както преди кърджалийските разорения и по-късно, пък и сега, значителна част от населението се занимава със земеделие, но насеченият земен профил и бедната камениста почва не благоприятствуват твърде за неговото преуспяване. Добиваното жито не е достатъчно да изхранва местното население и трябва да се внася от съседните полски села, но все пак дава оскъдната прехрана на доста земеделски семейства. Опитите да се образуват по-големи земеделски стопанства (чифлици) са пропадали и поради теренните и почвени неблагоприятни условия, и поради обществените условия в градеца: тук българинът чифликчия не е могъл да подложи местните малоимотни или безимотни земеделци на феодалната експлоатация, както е правил турският чифликчия в българското село. Добавъчните приходи за издръжка на бедното земеделско семейство са се добивали най-често с хурката и стана на домакинята.

Към селско-стопанствената дейност е спадало и отглеждането на маслодайната роза. Такива розови градини (ниви) са имали и стопанисвали не само земеделски, но още и занаятчийските и търговски домакинства, които са разполагали с повече челядни работни ръце. В този стопански отрасъл отрано се поражда и развива съсловното, ако не и класово делене. Като индустриално и предназначено предимно за външна търговия растение, в розовото производство и главно в розовата търговия се намеси търговският капитал, който взе да смущава патриархалните отношения и да внася противоречиви интереси в тях, каквито не виждаме в зърнодобивното селско стопанство, но каквито наблюдаваме от порано в местните домашни индустрии. И тук се появяват

местни търговци на розово масло, които водят търговия не само в границите на империята, но и с чужбина. Розарството, което по време на турското господство е съществувало тук близу два века, се поставя в пълна зависимост от търговията, която без експлоатация на производителя и на потребителя не могла да съществува.

Друг селско-стопански отрасъл е било копринарството, отхранването на копринената буба (втище по калоферски) и за нея развъждаха по ниви, градини и дворове черничевите дървета. Имало е и доста чакърци (долапи) за точене на коприната. И тук пак е използуван челядният труд, а изработената коприна е ставала също артикул за вътрешната и външна търговия, за която богат пазар са представлявали турската аристокрация и нейните хареми.

Скотовъдството е също стара стопанска дейност на калоферци, така прелестно вплетено в песните на нашия поет. Около неговите ъгли и мандри винаги са се навъртали „горските птици" — харамиите. Както обработените, готови за потребление произведения (сирене, масло, кашкавал), така и суровините (вълна, кожи), а също и месото стават предмет на местна и вътрешна, а обработените кожи и на международна търговия. След Дибичовата война и така наречените „реформени актове" Хати-шериф (1839), Танзимата (1845) и Хати-хумаюн (1856) особено силно се развиха едрата търговия с жива стока, която по закон премина в ръцете на така наречените джелепи. Стоката е карана жива в Цариград, а по време на война и по войсковите етапи, определени от военната власт. Забогателите джелепи не само са закупували добитък от дребните скотовъдци, но и сами са отглеждали големи стада (сюрии и чарди) дребен и едър добитък. Закупвали са и пасища от западналите турски паши и аги. Техните кехаи и овчари са вече полунаемническа класа.

Със скотовъдството е свързано и бегликчийството, закупването на беглика, данъка върху живия добитък. Бегликчиите, както и йошурджиите (събирачите на десятъка върху зърнените произведения) са били обикновено турци, но е имало и българи, като прочутият х. Минчо от Търново, възпят в народната песен: „Продава се в Цариграда беглика, купува го х. Минчо от Търново". Бегликчии са ставали и някои от най-омразните калоферски чорбаджии от типа на чорбаджи Михалаки.

Кожите, също суровини, са обработвани само отчасти в Калофер и с тях се занимавало само едно семейство: братя Табакови. Табаци е имало в Панагюрище, Казанлък, Габрово и др., но табашкият занаят се е считал предимно турско достояние. Много турци табаци е имало в Казанлък и особено в Карлово. Още поп Константин (1819 г.) пише в своя „Наръчник за Пловдивската епархия" под заглавието Калофер: „Болшинството от калоферци [разбира се от калоферските търговци] търгуват с Европа, изпращайки оцветени кожи, тъй наречените кордовани и други свои произведения". Същото потвърждава и Априлов (1841 г.). Техните сахтиани им доставяли карловските табаци и това за времето си била яка стопанска връзка между двата съседни града и между турци и българи, в която се подчертавала зависимостта вече на турците

дребни производители от българските едри търговци. Но както вече споменахме, старите търговци с немските земи платили тежък данък на финансовата криза, предизвикана от Бонапартовите войни.

Но като основен поминък в смисъл на домашна промишленост, занаятчийско производство и търговия с изработениге произведения и в Калофер, като в другите подбалкански паланки, се явява производството на шаеци и на гайтани, а след тях и мутафчилък (козиняви произведения).

Влаченето на вълна с първобитните ръчни дараци, преденето и тъкането на прочутите калоферски шаеци било изключително достояние на трудолюбивите калоферки от всички възрасти: от баби до девойки. А за сиротата вдовица хурката и вретеното били изключителните източници за отглеждане на дребните дечица. Само денонощният убийствен труд е могъл да осигури на много семейства горчивия залък.

Готовите шаеци от ръцете на производителката минавали у търговците, които най-често ги отнасяли в Цариград, където пък другите роби на труда ги превръщали в готови дрехи. В тези стопански взаимоотношения вече се разкриват вратите за експлоатацията на беззащитните Хауптманови тъкачки, на калфи и чираци от страна на силния търговец.

В този свободен на лице, ала фактически робски и крепостен труд, безжалостно експлоатиран и ежечасно заплашван от техническия и обществен напредък — появата на текстилната фабрика, израства образът на „сиротата вдовица“, който се преплита със силуета на „чорбаджията изедник“.

Но калоферки са участвували и в гайтанджийския занаят, като са приготовлявали преждата за 1,200 гайтанджийски чарка, движени с двигателната сила на планинската още Тунджа. „Реката, която разделя селото на две, с бистрата си като сълза вода, слугува им за изпиране вълната и кара им хиляди чаркове да предат, чтото от нейното ручене и от дрънкането на чарковете мъчно заспива ненавикналият човек на подобен гърмеж“ — пише в своите любопитни бележки първият български пътеписец Ив. Богоров, посетил градеца в 1865, когато Ботев е бил вече в Одеса. А за калоферските тъкачки той казва: „Жените са изкустни предачки на вълната, та калоферский гайтан и шаек са прочути в цяло Турско за хубавина. Те са предадени на преденето до толкос, штото и когато ходят по пътя все работят. Ала при всичко това изкуство, при всичкий им тояз труд, те не могат да спечелят повече от шестдесят пари на ден“.

Жените и занаятчиите са приготовлявали гайтана, а неговата продажба е била предмет на търговия и с нея се е занимавало предимно търговското съсловие.

От чистите нрави, дееспособността и промишления дух на калоферското население са се възхищавали всички чужди пътешественици през интересуващата ни епоха — от Виктор Григоровича до Барт и Каниц.

Калофер като културно селище

Малко други градове са давали в миналото толкова много образовани люде, колкото Калофер. И много естествено е, че тук ще изпъкнат просветители като даскал Ботьо и че този даскал Ботьо ще ходи, вече доста възрастен момък, да продължава в чужбина своето образование. А преди него Калофер имаше за учител възрожденеца Неофит Хилендарски, който напуснал градеца по време на страшната чума в 1837 г. Тук са едни от най-уредените в робска България училища: мъжко и девическо, основно и класно, които се предвижват напред. Те бързо преминават познатите ни периоди в развитието на българското възрожденско училище: килийно, на взаимната или белланкастерската и на звучната метода.

За самообразованието тук се образуват на 9 ноември 1869 г. Мъжко културно-просветно дружество „Напредък", а на 16 същия месец и Женското учебно дружество „Просвещение". „В настоящето време, казала в речта си Елена Караминкова, което е вече ново време, не било вече достатъчно да знае жената само да преде и да тъче, но че тя трябвало още да бъде и образована, за да вдъхне в къщи благородство, високи мисли, радост и нравствен дух и да бъде източник на благополучие" (в. Македония, 28. XII. 1869 г.).

Като средство за повдигане на националния дух и тук започват познатите преди Освобождението театрални представления и вечеринки. За същата цел се използуват и съборите по манастири и оброчища.

Калоферци са били едни от най-щедрите „спомоществователи" при издаването на нови книги, без каквито бе почти невъзможно съществуването на българската книжнина.

Ботевата епоха се характеризира още с повдигнатия интерес към високото образование, което можеше да се добива в чуждите страни, и предимно в Русия. Благодарение на безкрайното усърдие на Н. Начов, покойник вече, и на други паметливи калоферци, като дядо х. Димитър Паничков, ние сега знаем много подробности от живота на бележитото бунтарско градче. По това време любознателни калоферчета е имало в десетки, чужди гимназии, лицеи и университети в Цариград, остров Халки, Атина, Белград, Берлин, Болград, Букурещ, Ватвил (Швейцария), Виена, Елисаветоград, Женева, Загреб, Лайпциг, Лондон, Марсилия, Москва, Николаев, Одеса, Осек, Париж, Петроград, Прага, Раковиц, Рим, Табор, Харков и др. И тъкмо за Калофер може да се отнесе с най-голямо основание Вазовият стих:

„Всички пращат и аз пратих!
Та и ний не сме ли хора?"

Защото към учението са се стремили не само заможните, но и синовете на средна ръка еснафи, че дори и на сиротите вдовици, чиито устреми често пъти се свършвали с болести и самоубийства в чужди земи. Със самоубийство завърши многообещаващият бъл-

гарски учен в Прага Иван В. Шопов на 15 октомври 1853 г. Той бе първият български библиограф.

От тези университети излезли за времето си видни финансисти и търговци, лекари, владици, учители и пр., от които, разбира се, малцина са могли да приложат своите знания в малкото градче под турска власт. А голяма част от тези образовани люде са изпитвали пряко или косвено влиянието на даскал Ботьо, който като сина си е бил една изключителна личност.

БОТЬО ПЕТКОВ

от МИХ. ДИМИТРОВ

Ботьо Петков привлича нашето внимание не само като баща на великия поет и революционер, но и с други черти на своята личност. Неуморен педагогически деятел, книжовник, публицист и оратор, той се възправя като една от крупните фигури на нашето възраждане. Какво впечатление е правил Ботьо Петков на своите съвременници, показва между другото и онова отношение към него, което проявил политическият комитет в Букурещ, основан в началото на Кримската война (1853—1856 год.). Когато в самото начало на войната се сложил въпросът да се вдигне въстание в България, комитетът избрал Ботьо Петков за един от водителите на въстанието в Тракия[1]. Въстанието не станало, понеже руските войски се оттеглили, но голямото място, което комитетът определил на Ботьо Петков, говори само за себе си.

Не можем да не споменем в това отношение и бележката на кореспондента на в. Голос през 1876 г. Когато Христо Ботев минал Дунава със своята чета, всред руската общественост бе проникнала идеята, че дружината е водена от войводата Филип Тотю. Тогава цариградският кореспондент на Голос, назовавайки истинския войвода, бележи, че той е син на писател. През 19 век у нас с това име означаваха както писателя в същинския смисъл на думата, така и учения и публициста. А през петдесетте години на миналото столетие Ботьо Петков се нарежда между най-активните наши книжовници. Той е преводач на големия по значението си труд на Юрий Венелина — „История на българите“, а през 60-те години като публицист, както ще видим, брани скъпи за българския народ интереси. Трябва да добавим, че тази си дейност той е проявил при най-неблагоприятни външни условия. Ботьо Петков проявява необикновена отзивчивост към обществения живот на своето време. Тази черта на неговата личност не ще да е останала без влияние върху неговия син. Можем да се съмняваме дали юношата Христо Ботев е следил дишащите полемическа страст статии на своя баща, но че той е слушал темпераментните и в същото време научно аргументирани негови речи, в това не може да има съмнение. Изобщо, когато човек се запознае с личността на Ботьо Петков, с неговото необикновено трудолюбие, с честното му и сериозно отношение към въпросите, поставяни от тогавашния наш живот, с книжовните му работи, в които личи литературна дарба, не може да не се съгласи, че той е упражнил едно от най-благотворните влияния върху своя велик син. И не напразно едва двадесетгодишният Христо Ботев в писмото

---

[1] Арх. Нар. библ. — Архивът на Никола Палаузов, папка 178, № 27.

си до Христо Георгиев от 1868 г. пише за баща си, че за него той е „по-горен от баща“, като му е дал образование[1]. Признателността, която великият поет храни към своя баща, е признателност и на българския народ. Без отиването на Ботева в Русия, без влиянието на тамошната революционна среда, от която той усвои нов за нашия живот революционен мироглед, той не би бил това, което е. А отиването му в Русия се дължи на големите грижи на Ботьо Петков. „Колко ще бъде щастлив този ден за мене — пише той на Найден Геров, — в който ще получа разрешение да изпратя сина си в Русия[2]“. Този ден се оказа щастлив не само за любещия баща, но и за целия български народ. И нека, празнувайки стогодишнината на великия поет, отдадем дължимото на паметта на този, който положи най-големи грижи за него и му даде най-ранния пример, как се служи на народа.

Ученически години и педагогическа дейност на Ботьо Петков

Ботьо Петков е роден през 1815 г.[3] в Карлово. Той е син на дядо Петко, който пък бил син на свещеник Тача, така че Христо Ботев бил от свещеническо семейство. Според Димитър Паничков (калоферец), дядо Петко имал няколко занаята. Главният от тях бил дребна търговия с напитки — той държел кръчма в Карлово, но покрай това се занимавал с бояджийство и гайтанджийство. Като ученик в Одеската семинария Ботьо Петков е записан „син на занаятчията Петко“. Според току-що поменатия Димитър Паничков дядо Петко „бил едър, напет с бяла брада“. Кръчмата му била в Табашката махала, до реката. Когато Ботьо Петков се върнал от Русия, дядо Петко бил още жив[4].

Майката на учител Ботя била сестра на известния по-късно карловски благодетел протосингел Кирил Нектариев.

Ботьо Петков се учил в родния си град. Както е известно, в Карлово още през 1827 год. открил своя школа познатият Райно Попович от Жеравна, който добил образованието си в Букурещ и бил „отличен елинист и вещ педагог“. Тия качества на учителя привлекли в Карлово ученици из много градове на страната. Тук са се учили Г. С. Раковски и Гаврил Кръстевич, и двамата от Котел, десетина и повече младежи от Калофер, Сопот, Пловдив, Ловеч и др. При Райно Попович Ботьо Петков изучил в съвършенство гръцки език; Ботьо е учил известно време и в Пловдив, разбира се, в гръцко училище и вероятно със средства на вуйчо си Кирил Нектариев.

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения, под ред. на М. Димитров, 1945, т. III, стр. 388.
[2] Н. Геров, Архив, т. I, стр. 32.
[3] Сам той е посочил годините си. Като ученик на 2 септември 1841 год. е бил на 26 години, от което следва, че е роден през 1815 година. Вж. Центральний государственный исторический архив в Ленинграде, фонд № 796, I отд. учебной экспедиции, опис 121, дело 1840 года, № 1120, л. л. 11—13.
[4] Н. Начов, Ботьо Петков, Училищен преглед, XXV, 1926, кн. 3 и 4, стр. 425.

През 1839 год. Ботьо Петков станал учител в Калофер. Според поменатия по-горе Димитър Паничков, калоферци, които посещавали често Карлово, харесали учител Ботьо по хубавия му глас и го поканили за певец в една от калоферските черкви. Приел поканата, учител Ботьо се настанил да живее в една от килиите на черквата Св. Атанас, дето е пеел. В същата килия до 1837 г. живял известният борец за черковна независимост отец Неофит Бозвели Хилендарски.

В Калофер учител Ботьо е носител на новото гръцко образование. Тъй като гръцкият език се изучавал тогава заради употребата му в търговията, скоро около учител Ботя се събрали двадесетина ученика, деца на видни семейства в Калофер.

Ала учител Ботьо този път не останал дълго време в Калофер. След гръцкото въстание през двадесетте години на 19 век несигурността в Турция станала още по-голяма. Много търговски семейства из България емигрирали вън от страната — в Румъния, Русия и други европейски страни. Така се явила българска търговска колония в Одеса, видно място между която заемали калоферците Стефан Д. Тошкович, Николай Маринов Тошков, Евстати Мутев и др. В Одеса живеели и габровците търговци Василий Априлов и Николай Палаузов, които през 1835 год. открили Габровското училище, като се наели с издръжката му. Не е известно точно по какъв повод, но вероятно поради забелязания подем всред българите след реформите в Турция през 1839 година, трима от българите търговци в Одеса Василий Априлов, Николай Палаузов и калоферецът Стефан Тошкович на 8 юни 1840 година отправили записка до тогавашния губернатор на Одеската област генерал Воронцов. В записката „от живущите в Одеса задунайски българи" се казва, че основаните отвъд Дунава училища се нуждаят от учители и проповедници на словото божие. Писмото и богослужението българско е едно и също с руското. Поради това живеещите в Одеса българи, от името на задграничните свои съотечественици, молят генерал-губернатора да издействува от императора, щото в Ришельовския лицей да се учат две българчета, а две в семинарията (Одеса), и то на държавни (руски) разноски. След свършване на курса така приетите българчета ще бъдат заместени от нови, дошли от България. Следвалите в Ришельовския лицей след завръщането си в България ще стават учители, а тия от семинарията — свещеници.

Генерал Воронцов не останал глух към исканията на българските търговци. Той представил тяхната „записка" на императора, който предоставил решението на този въпрос на прокурора на Синода. Императорът обаче не се съгласил да следват българчета в Ришельовския лицей, види се, защото там се учили деца на благородници, та присъствието на синове на бедния български народ всред тях ще да се е сметнало за неподходящо, а може би и за неприлично.

Едва записката на българите търговци била подадена, когато ги налегнало съмнение относно полезността на предприетата от тях стъпка. Съмнението е намерило израз в писмото на Василий Априлов от 24 юни 1840 год. Подписалите записката се боели да не би руското правителство да изисква допуснатите да следват в Одеса българчета

чрез турското правителство. В такъв случай последното ще се обърне към патриарха, а той ще пречи или ще изпрати гърци вместо българчета. За да разберат руските власти истинското положение на българите в Турция, Априлов се спира върху пламналата по онова време черковна борба у нас и голямата омраза, с която гръцкото духовенство посреща всяко начинание на българите и особено откриването на „славяно-български училища."

Разрешението на въпроса за следване на 4 българчета в руските учебни заведения и то при условия, посочени от самите просители, дошло сравнително скоро. С дата 27 август 1840 г. Министерството на външните работи предписало на новорусийския и бесарабски генерал-губернатор да съобщи на просителите българи, че тяхната молба е уважена, с ограничението, наложено от императора, т. е. и четирите българчета да се учат в семинарията. Младите хора ще бъдат избирани от самите просители, при което да се внуши на последните, че за успеха на младежите е необходимо те да бъдат във възраст, „която прави още възможно ученето, и поради това да се избират тези, които се отличават с умствените си способности и особено с благонравие[1]".

От списъка, който намерихме в Централния държавен исторически архив в Ленинград, се вижда, че през годините 1840—1842 в Херсонската семинария и прилежащите към нея одески училища са учили 13 българи, от тях като стипендианти на руското правителство четирима: Атанас Георгиев от Дупница, Димитър Стоянов от Елена, Иван Момчилов от Елена и Христофор поп Иванов от Трявна. Останалите са посочени, че се учат на собствени разноски. На собствени разноски се е учил и Ботьо Петков, но фактически той се е учил на разноски на Калоферската община срещу задължението да учителствува в Калофер след завършване на образованието си. Всичките българчета са постъпили през 1840 год. и по-късно, значи след високайшата заповед за приемане на българчета.

По години учащите в семинарията и прилежащите към нея одески училища се разпределят така: Захари Петров (Княжески) на 34, Атанас Георгиев — на 27, Ботьо Петков — на 26, а всички останали по-млади от тях; най-младият е бил на 18 години. Ботьо е постъпил като ученик в средния отдел на семинарията.

Не можем да не отбележим тук и характеристиката, която е дадена на българчетата от преподавателите. В графата за способностите на учениците от 13 българи само трима са отбелязани като такива, които се отличават с „твърде добри способности", всички останали са с „добри способности". В първата категория е и Ботьо Петков. Същата преценка е дадена и на успеха му, прилежанието му е ревностно, а поведение „твърде честно и скромно"[2].

---

[1] Областный государственный архив в Одессе, № 54. По 1 ст. 1. Дело о дозволении принимать в Одесскии Риш. лицей двух прибивающих из Болгарии молодих людей и токого же число в Одесскую духовную семинарию для воспитания, на казенном иждивении.

[2] Централнный государственный исторический архив в Ленинграде, фонд № 796. 1-е отделение учебной экспедиции, опись 121, дело 1840 года, № 1120, л. л. 11—13.

Поради унищожението на голяма част от архивите в Одеса — липсват над милион и деветстотин хиляди дела, — извършено от немските войски, ние не можахме да определим колко години е учил Ботьо Петков и кога точно е напуснал гимназията.

Трябва да кажем тук няколко думи и по въпроса за заминаването на Ботьо Петков за Одеса. Няма съмнение, че това са били калоферците, търговци в Одеса, които след високайшето решение да учат българчета в одеската семинария, са се обърнали към своите съотечественици калоферци да изпратят един младеж да се учи в Одеса. Изглежда, че за избора на такъв младеж те са се обърнали към поменатия по-горе елинист Райно Попович; с дата 8 юни 1841 год. същият пише на Неофита Рилски, че изпратил в Одеса „един ученик възрастен да седи три години и после да дойде в Калофер да седи даскал и сие по повеление Тошковлар [Тошковци][1]". Кое е повлияло, щото Райно Попович измежду многобройните си ученици да се спре тъкмо на Ботя Петков, това, разбира се, с положителност не можем да кажем. Може би върху избора е упражнил известно влияние вуйчото на Ботьо Петков, протосингел Кирил Нектариев. Но ако даже допуснем влияние от този род, то е могло да се осланя само върху отличните способности на Ботьо Петков, които, без съмнение, са били известни на учителя му Райно Попович. Макар вече в години, когато младежите мислят повече за свое семейство, Ботьо Петков напуснал Калофер и отишел да се учи в Одеса. Според писмото на Райно Попович, той е трябвало да стои три години в Одеса, от друга страна, според Найден Геров, Ботьо Петков не бил завършил пълния курс на семинарията[2]. При характеристиката, която му е дадена от училищните власти и с която се запознахме по-горе, не можем да мислим, че той поради слаб успех е закъснял с завършване на семинарията. Остава, следователно, да мислим, че в началото на 1843/44 учебна година, неизвестно по какви причини, може би поради прекратяване на издръжката му от Калоферската община, Ботьо Петков е бил принуден да се завърне в България. С завръщането му се захваща неговата педагогическа дейност, която продължи до смъртта му.

Като педагог и организатор на училищата в Калофер Ботьо Петков много скоро заема видно място не само в този град, тогава село, но и в цялата страна. „До тогаз в Калофер — пише историкът на това селище Никола Начов — такъв модерен учител нямало, ни в Карлово, Казанлък, Копривщица, нито в Пловдив, който бил удавен в гърцизма"[3].

Учител Ботьо направил известни нововъведения в калоферското училище; той пръв разделил учениците на класове и започнал да преподава и новобългарска граматика. „Скоро — про-

[1] Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София, XXXVI, стр. 940.

[2] Документи за българска история, т. I, издава Българската академия на науките, София 1931, стр. 322.

[3] Н. Начов, Калофер в миналото, София, с. 118.

дължава историкът на Калофер — името на учител Ботя се прочуло, прочуло се и калоферското училище и калоферци се радвали. Сега около новия учител се събрали да се учат и доучат мнозина по-възрастни ученици — сам учител Христо С. Брадинов, Михалаки Ташкманов и др.“ Имало ученици от Сопот, Пазарджик, Чирпан, Дупница, двама светогорски калугери, от Габрово, от с. Шипка, с. Рила и т. н.

Но педагогическата дейност на младия учител не минала без неприятности за него. Големият наплив на ученици, наложил, щото в Калофер да се построи ново училище само 6 години след постройката на първото училище. Вижда се, че учител Ботьо много ще да е залегал около постройката на училището, па и по облеклото си се отличавал — носел дълго сиво палто, което приличало на руски офицерски шинел, — та бил подозрян от турците, че е таен московски каймакамин. Между турците от Калофер и околните села и градове се заговорило, че се строи къшла (казарма) за московски аскер. Мюдюринът в града, който е могъл да се обърне за обяснение към местните чорбаджии, се обърнал направо към Ботьо Петков. Като не намерил задоволителни обясненията на последния, представителят на турската власт поканил казанлъшкия каймакамин, та и той преглежда „казармата“, и като не останал доволен от обясненията, дадени му от чорбаджиите, заповядал да закарат учител Ботя в Пловдив при Исмаил паша. Какво би могло да се случи с ревностния просветител при създаденото подозрение към него и при турските порядки, лесно е да отгатнем. За щастие, на помощ му се притекъл калоферец, който се ползувал с пълно доверие пред турците, а според дядо Паничков и известният в черковните борби д-р Ст. Чомаков и чорбаджи Салчо от Пловдив[1].

Ние не мислим да се спираме подробно върху педагогическата дейност на Ботьо Петков. Желаещите да се запознаят по-подробно с тази страна в неговата дейност могат да се обърнат към биографията му, написана от неговия съгражданин и ученик, поменатия вече Никола Начов, а така също към студията на Сава Велев[2]. За нашата цел ще бъде достатъчно да спомена, че в началото на своето учителстване той преподавал гръцки език; по-късно обаче, когато борбата между българския народ и гръцкото духовенство се изостря, Ботьо Петков се отказал от преподаването на гръцкия език и въвел руския език като учебен предмет в горните класове на трикласното калоферско училище. При тогавашните условия на училищния живот голяма рядкост е било един учител да се ограничи с преподаването само на един предмет. И учител Ботьо преподавал, наред с поменатите вече предмети, още география, български език, история и др. Интересите му към някои от тия предмети минават границата на чисто преподавателската му дейност. Както ще видим по-нататък, той е автор на обширен труд по география. Но особено много го занимавали въпроси из областта на българската граматика, по които той се е изка-

[1] Споменте на дядо Паничков; вж. Хр. Ботев, Неизвестни произведения, София 1924, стр. 157.

[2] С. Велев, Ботьо Петков. Училищен преглед, 1906, стр. 1001—1033.

звал не веднаж в тогавашния периодически печат. Възгледите му по този предмет, всякога интересни, а в отделни случаи и нелишени от известна оргиналност, не може да бъдат отминати с мълчание в настоящата статия.

През 1846 г. учител Ботьо се оженил за Иванка Дрянкова, калоферка, която, по свидетелствуването на Иван Андонов от Пловдив, пеела до 400 народни песни. Женитбата свързала Ботьо Петков още повече и по-здраво с Калофер и той останал да учителствува тук до 1854 г., когато го виждаме в родния му град Карлово. Какво го е заставило да напусне по-раншното си местослужене, ще видим по-долу, когато стане дума за книжовната му дейност. Ала в родния му град също не му провървяло, па изглежда, че известно време останал и без работа, та направил опит да се върне в Калофер. В началото на учебната 1858—59 год. той е отново калоферски учител. Тук останал до края на живота си — август 1869 година.

Филологическите интереси на Ботьо Петков

Сравнително голяма част от публицистиката на учител Ботьо Петков била посветена на въпроси от филологически характер.

Когато през петдесетте години на миналото столетие бе поставен въпросът да се освободи нашият книжовен език от буквите: ѫ, ъ, ь, учител Ботьо се изказа против тяхното изхвърляне. Тия букви според него се срещат в „средните предели на България с Тракия, от двете страни на Балкана". „Ние трябва с тях да се гордеем, че са се запазили в същите речи, които се намират в превода на Кирила и Методия. Да ги изоставим, ще рече да се отдалечим произволно от езика си". По отношение на повдигнатия тук въпрос, нашият език, както е известно, тръгна по друг път, но ние не можем да не уважим благородните патриотични подбуди, които в случая са движили Ботьо Петков. Но повече от всичко за големите интереси на учител Ботьо към езикови въпроси говорят, както току-що бе отбелязано, статиите му в Цариградски вестник.

С писмо от февруари 1857 г. до редакцията на същия вестник той съобщава, че иска да „вмести някои свои правила за глаголите в българския език". Въпросите, които щял да разгледа учител Ботьо, както личи от същото писмо, били: „колко и какви времена имат глаголите, какви видове, как се образуват времената им, на колко спрежения се разделят, колко и какви глаголи има на първо, второ и трето спрежение". Сигурно този труд е намерил място в граматиката, която написа по-късно учител Ботьо Петков; отделно не е известно да е бил обнародван. За възгледите на Ботьо Петков можем да съдим от статията му „За българския език", печатана в Цариградски вестник, бр. 336, 338, 334 от 1857 г. Макар статията да е посветена на българския език, авторът засяга и по-общи въпроси, като този например за причините, които довеждат до изменение на езиците. На първо място той поставя причини от политически характер. „Същият народ, който е говорил един език, като паднеше под чужда власт, или като се разцепеше на няколко части и владения, изменял постепенно езика си, и още повече, ако би да

се пресичаше съобщението от едноплеменния му народ с друг чужд". Освен тази външна причина за изменението на езиците съществува и друга — вътрешна: „Изменението на сегашните езици произлиза още от степента на образованието на народите, които с писмеността довеждат езика си до съвършенство".

На Ботьо Петков принадлежи първият опит да урегулират по теоретичен път членните форми за мъжки род в практиката на нашия книжовен език. По всичко изглежда, че той е действителният създател на правилото за употребата на пълен член -ът в именителен падеж и кратък -а в косвен падеж. „Но ние добре ще сторим — пише Ботьо Петков,—ако във винителен падеж не употребяваме члена -ът: а) за да не докараме отвращение с многобройното му употребление в предложенията; б) за да се различи именителният падеж от винителния, като например ако речем: разбойникът убил търговецът, не можем да разузнаем, кой кого е убил, затова добре е да употребим винителний падеж без член, но само да променим окончанието на речта, напр. разбойникът убил търговеца и в) защото на много места в България членът -ът се употребява наместо -а[1]".

Всички ония, които са минали през средните училища у нас, а мнозина и от прогимназията, помнят това правило на българската граматика.

Завършвайки ще кажа, че статиите на Ботьо Петков по филологически въпроси не са забравени. Преди 40 години покойният Сава Велев ги събра и препечата в Училищен преглед. Напоследък младият наш филолог д-р Л. Андрейчин също им посвети особена статия[2], направи преценка на някои от граматичните схващания на Б Петков. Разбира се, при условие, че написаната по-късно от Б. Петков граматика на българския език е била изгубена, трудно е днес да съдим на кои от възгледите си, поддържани в статиите му, той е останал верен и по-после и кои е изоставил. Във всеки случай заслужава да бъде отбелязано тук казаното от Андрейчин, а именно, че Ботьо Петков с особено предпочитане се обръщал към филологически въпроси и че статиите му от 50-те години на миналото столетие го рисуват като предпазлив и внимателен в изводите си работник. От мотивировката например, с която Б. Петков обосновава правилото за употребата на падежните форми в нашия книжовен език, се вижда, че той „се стреми да разреши въпроса не по пътя на механическото застъпване на особеностите на отделните диалекти, а с оглед на благозвучието и точността на израза". Дори там, дето Ботьо Петков се явява привърженик на езиковата старина, той остава най-често върху реалната основа на живия език. А това говори за известно умение от негова страна да наблюдава и за склонност към самостоятелни изводи.

С разглеждане на въпроси от филологичен характер не се изчерпва книжовната дейност на Ботьо Петков. Тя е много по-широка

---

[1] Училищен преглед, 1906 г., стр. 108; всички цитати от Б. Петков са взети из споменатото списание, в което покойният Сава Велев е препечатал статиите и речите му.

[2] Д-р Л. Андрейчин, Ботьо Петков като филолог, сп. Език и литература, 1948 г.

и се движи в две посоки: преводаческа и самостойна. Както в преводаческата си дейност така и в самостойната той подбира книги и въпроси, които могат да имат или широко обществено и политическо значение или пряко педагогическо значение.

Ботьо Петков преводач

Като преводач Ботьо Петков започнал книжовната си дейност още като ученик в Одеса. Тук той превел на български книжката: Нещо за безграмотните человеци[1], Смирна, Типография на А. Дамиана, 1843, 16⁰ стр. 32. Книгата излязла още в три издания: 1851, 1858 и 1862 година; при последните две издания заглавието е било променено: Нещо за безкнижните человеци. Следващата година (1844) излязъл друг превод на Ботьо Петков: Психология или душесловие за учение на децата (от Т. Х. Галаудет, ч. I.), преведена от гречески на българският език (подпис в края на текста Ф. П. [Фотий (Ботьо) Петков или Попович], Смирна, Типография А. Дамианова, 1844, 8⁰, 57 стр. И тази книга претърпяла още две издания: през 1851 г. и последното под заглавие: Психология или душесловие за децата. Разговори между майка и син, Цариград, Книгопечатница А. Минасова, 1861 г., 16⁰, 137 стр. Не е известно дали самият преводач се е грижил за послешните издания на двете книжки или препечатванията и промените на заглавията са правени от самите печатари.

Третото по ред и вече крупно книжовно дело на Ботя Петков е преводът му на Критически издиряния за историята блъгарска от Ю. И. Венелина. Книгата носи подзаглавие: „От прихождението на блъгарете на Тракийский полуостров до 968 г. или до покорението България от великий княз руский Святослава". Преведе Ботьо Петков. Земун, у К. Сопранова бързописна книгопечатница, 1853, 8⁰, ч. I, стр. 176, и ч. II, стр. 204; с лика на Венелина, ц. (за двете части) 30 гр.

Книгата на Венелина игра положителна роля всред българската интелигенция, особено всред оная част от нея, която се гърчееше. Под нейно влияние мнозина се освободиха от гърцизма, осъзнаха се и заработиха като българи. Но лично в живота на нейния преводач ролята ѝ бе друга. Изглежда, че Ботьо Петков не е могъл да плати своевременно на печатаря, та книгата стояла дълго време складирана, без да може да се продава. Смята се, че въпросът около изплащането на книгата е заставил учител Ботьо да се премести от Калофер в Карлово. Настоятелството в Калофер ще да е отказало да му даде нужния за това аванс и учителят-книжовник ще да е повярвал на обещанията на свои съграждани — карловци да му помогнат при изплащането ѝ. Друго обстоятелство, което попречило за разпространението на книгата, е избухването на Кримската война (1853—1856), станало същата година, когато излязла книгата. Условията се стекли така, че този труд на учител Ботьо, извършен

[1] Някои се съмняват, че тази книга е преведена от Ботьо Петков. В случая аз следвам неговия биограф Никола Начов.

при тежки условия, допринесъл за влошаване на материалното му положение.

Остава ни да кажем още за две от неговите крупни книжовни работи. Става дума за Кратка всеобща география от Ботя Петков, издадена от книжарницата на Д. В. Манчева в Пловдив. Географията е печатана през 1868 год. Между това от кореспонденцията на учител Ботя с Найден Геров се вижда, че книгата е била готова и изпратена на Геров за преглед още през 1858 год. В продължение на десет години Ботьо Петков писал и подканял много пъти Герова да прегледа книгата, но Найден Геров все не намирал време за това. Най-после през 1864 г. Ботьо Петков му я изпраща наново преписана, но и този препис не подтикнал работата напред. През същата 1864 г. Ботьо Петков споделил с Найден Геров своя план да отиде през училищната ваканция в Букурещ и там да напечати географията. Този план имал предимството, че учител Ботьо би събрал абонати за книгата през ония места, през които би минал, а на връщане би раздал самата книга. Ала ваканцията минала, а отговор от Н. Геров не дошел. Днес не е известно дали Ботьо Петков е искал само да се посъветва с Геров или отиването му в Букурещ е стояло в някаква зависимост от последния, ако не се крие тук желанието му да узнае мнението на Герова за книгата. „И тъй дълго се е протакъл въпросът — пише Никола Начов, — Геров все мълчи. Защо? — Неизвестно. Не вярвам пък да е бил толкова много претрупан с вицеконсулска работа. Пък и растоянието между Пловдив и Калофер е било и сега е само 60-на километра. Каква голяма дистанция стояла между някогашните добри приятели Найден Геров и Ботя Петков".

Но дошел редът и този труд да бъде напечатан. Инициативата за това дошла от друго място, не от там, от дето я очаквал самият автор. Пловдивският книжар Д. В. Манчов, имайки пред очи голямата потреба всред учителите от география, я напечатал в печатницата на Л. Зомер във Виена.

Както ще видим по-долу, учител Ботьо се придържал в мъдрото правило, че ония книги, които са предназначени за употреба от други хора, трябва преди да се печатат, да намерят одобрение и от странични лица, а не само от техните автори. Това го кара да препраща всяка своя работа до своя приятел Найден Геров. Наскоро преди да умре, учител Ботьо постъпил така и с приготвената от него граматика. Той я изпратил на Найден Геров, за да я прегледа и да я даде да се печата. Не трябва голямо въображение, за да се сетим, че болният и виждащ своя край народен труженик е възлагал на това печатане и други свои надежди: като подкрепа на многочисленото му семейство след неговата смърт. Ала граматиката била изгубена! Така семейството било лишено и от тази малка подкрепа. Във връзка с това уместно е да добавим, че учител Ботьо е един от ранните представители на интелигентския пролетариат у нас. От нашето бедно еснафство започват да се откъсват отделни негови членове, част от които още преди Освобождението пълнели редовете на интелигенцията и които разчитаха само на своя труд. В официален рапорт от 1863 г. Найден Геров пише за Ботьо

Петков: „Семейството му е голямо, а състояние няма никакво“[1]. И както е ясно от изложеното до тук, в лицето на Ботьо Петков интелигентът — пролетарий у нас, въпреки безбройните пречки, които срещал на своя път, не изгубил своята плебейска гордост. Чувството на достойнство ръководи учител Ботя и в отношението му към калоферските чорбаджии, и в неговите политически статии във вестниците.

Както видяхме, по-голямата част от книжовните работи на учител Ботьо са преводни. Трябва да предполагаме, че оригинален негов труд е бил граматиката, за съжаление, завинаги изгубена за българската наука. По-голяма самостоятелност той е проявил при написване Кратка всеобща география. От предговора на издателя Д. В. Манчов се вижда, че тя е напечатана въз основа на ръкописите, по които учител Ботьо „от няколко години преподава география в Калоферското училище“. Че тия ръкописи не са били само превод на чужд труд, затова имаме няколко доказателства. В обявлението за географията, печатано в Цариградски вестник, 1857 год, броеве 351 и 356, Ботьо Петков, като разправя, че е превел земеописанието на А. Обадовски, добавя, че е внесъл известни промени в разпределението и обема на материала. Като русин, добавя той, Обадовски се е разпрострял твърде много върху Русия. Ботьо Петков съкратил тази част от учебника, като в замяна на това се разпрострял много повече върху Европейска Турция и България. А по-късно, през март 1864 г., в писмо до Н. Геров, той съобщава, че е изоставил изпратеното му от Герова ръководство — допускам, че това е било ръководството на Обадовски, — и написал друго по-пространно. „Но изчислителното земеописание, като много кратко, аз оставих и написах друго по-пространно, така и естественото и гражданското земеописание разпространих“.

Че Кратка всеобща география от Б. Петков представлява свободна преработка на географията на А. Обадовски, показва сравнението между двата труда, ако не по отношение всички уроци, то поне — някои. „Предисловието“ на Обадовски е изоставено в учебника на Ботьо Петков. От руския автор на Европейска Турция са посветени — при несъществена разлика в печата и формата на книгата — всичко 122 реда, а в учебника на нашия автор на същата страна са посветени 455 реда[2]. Подзаглавията при руския автор в урока за Европейска Турция са: „устройство на повърхността, състав и минерални произведения, вода, почва, климат и зависящите от тях произведения, жители“. Подзаглавията в Кратка всеобща география са: „историческа география, градове в Тракия, градове в

---

[1] Документи за българска история, том I, София 1931, стр. 322.

[2] Прибягвам до този начин на сравнение, защото видях книгата на Обадовски в Москва, а нямах под ръка труда на Б. Петков, за да ги сравня по съдържание и обем. Поради същите причини аз не мога със сигурност да кажа има ли в книгата на руския автор подзаглавието „Историческа география“, което срещаме при Б. Петков.

България, градове в Македония, градове в Горна Албания и градове в Долна Албания". Най-голям интерес в учебника на Ботьо Петков представлява „Историческа география". Тук авторът ни дава най-съществено из историята на всяка по-значителна страна, обстоятелство, което издига учебника му на голяма висота. Изданието на Обадовски (1844), което попадна в ръцете ми в Москва, ме кара да поддържам, че за Европейска Турция това подзаглавие е дело на Ботьо Петков. А това прави вероятно предположението, че и за останалите страни то се дължи на неговото перо. В това ни убеждава не само обстоятелството, че същото подзаглавие за Европейска Турция е четири пъти по-обширно от това за Русия, но и фрази като „гърците умееха със своята лукава политика повече нежели с оръжие да подчинят България" или пък: „Махмуд II пожела да преобразува свой народ с въвеждане просвещението и обичаите на просветена Европа[1]". Току-що цитираната фраза издава господствуващия всред българската интелигенция през 40-те и 50-те години на миналия век възглед върху значението на реформите в Турция.

Ала каквито и нововъведения да правеше Б. Петков в своите преводи, както и да се отклоняваше от оригиналите, самият характер на работата не позволяваше да се проявят напълно и свободно прекрасните черти на неговия ум. В това отношение несъмнено по-свободно поле за действие представляваше неговото пряко участие в борбите, които водеше българският народ за черковната си независимост, както и за сдобиване с общинска самоуправа.

Ботьо Петков като общественик

Ботьо Петков е бил не само педагог и книжовник, но преди всичко голям общественик. Ние разбираме тази дума в тесния ѝ смисъл, защото в по-широк смисъл и книжовната, и учителска работа са обществени. Особено е вярно това за времето, през което е живял Ботьо Петков, когато истински подготвените работници били малко, а животът изисквал много. Това налагало известна енциклопедичност на тогавашната интелигенция; тя трябвало да се справя с всички въпроси, които ѝ поставял животът. В това отношение Ботьо Петков бил извънредно отзивчив човек. Както се вижда от събраните за него данни, пряко или косвено той е участвувал в всяко по-значително обществено начинание. Той бил незаменимият оратор при народни празненства, откриване на училищни и други сгради и преди всичко в дни на училищни изпити. Ораторската дарба на Ботьо Петков е засвидетелствувана от мнозина между неговите съвременници, от приятели и врагове. Никола Начов, който като калоферец и ученик на Ботьо Пегков, е имал възможност да събере достатъчно сведения за него като оратор, пише, че речта му била „гръмка, къса, пламенна, убедителна..." Същият отдава тия качества в Ботьовата реч на обстоятелството, че той сам „твърдо вярвал в това, което проповядвал, делата му се напълно съгласявали

[1] Ботьо Петков, Кратка всеобща география, Пловдив 1868, стр. 125 и 126.

с думите му“[1]. Димитър Фингов, един от колегите на Ботьо Петков, в спомените си пише за последния, че кога кажел слово на някой празник или личен ден, „покрътваше сърцата и пленяваше душата на човека“ [2]. Според друг от калоферските учители от онази епоха — Ив. Чунчев, учител Ботьо говорил „тежко, важно, внушително“[3].

Преди да минем към един от най-авторитетните свидетели за ораторския талант и за обществената дейност на калоферския неуморен педагог, няма да бъде излишно да приведем тук впечатленията от него като оратор на негови противници по черковния въпрос. Както ще видим по-долу, Ботьо Петков полемизираше с в. България, орган на католишката пропаганда у нас. В дописка от Калофер от 9 август 1859 г. кореспондентът на България съобщава, че пристигнал в поменатото село по време, когато се произвеждал изпит в училището. Учениците отговаряли добре и нему било драго да слуша. В края на изпита учител Ботьо произнесъл реч, която дописникът предава така, че без да ще ни е дал образа му на вълнуващ своите слушатели оратор, като неволно е разкрил и неговия емоционален темперамент. „Но и когато г-н Ботьо стана прав от стола, се отстъпи с един великолепен вървеж на средата, епиджи ни направи впечатление“. По-нататък от дописката се вижда, че ораторът е говорил „с разтреперани ръце, пресипнал глас, побледняло лице“. Единственият недостатък на учител Ботьо бил този, че вместо да говори за училищните работи, занимавал се в речта си с критика на в. България! Това е единственият упрек, който дописникът е направил на стария учител. Ораторският талант на Ботьо Петков направил впечатление и на Иван Вазов, който известно време бил негов ученик в Калофер. Не можем да се въздържим да не приведем тук неговия авторитетен отзив за Ботьо Петков: „Висок, снажен, почти колос — пише поетът — какъвто беше и знаменитият му син, стар и грохнал вече, но бодър духом и с ведър ум, той внушаваше неволно уважение. Голямото му въздълго кокалесто лице, грапаво от шарка, носеше строгия печат на тежък труженишки живот и грижи. Рядко случайна усмивка озаряваше облака на тая сурова физиономия... Аз и сега го гледам във въображението си, като ходи замислен из училищния двор, с бавен и тежък ход, с бяло шаечно сако и широки панталони, които се мантаряха на пусталите му крака. Виждам го и в часове на духовен подем в тържествени дни, когато пред хилядното множество държеше с младенчески жар пламенни речи, с глас еклив, трепетен от вълнение“[4].

И приятели и врагове, както виждаме, отбелязват умението на Ботьо Петков да говори, да държи будно вниманието на своите слушатели. Тия слушатели са били жителите на Калофер. Както обикновено бива в по-малките селища, работата пада върху този,

---

[1] Н. Начов, Калофер в миналото, стр. 131.

[2] Д. Фингов, Спомени из живота ми. Сборник на Калоферската дружба, кн. I, София 1908, стр, 123.

[3] Ив. Чунчев, Спомени от петгодишното ми учителствуване в Калофер — 1867—1872 учеб. години. Сборник на Калоферската дружба, кн. II., стр. 54.

[4] Иван Вазов, Видено и чуто [курсивът мой, М. Д.].

който веднаж се е проявил и е доказал, че може да я върши. И Ботьо Петков е излизал като оратор пред калоферци по-често, отколкото са позволявали физическите му сили. А по-късно, когато се явиха у нас вестници — първият вестник, както е известно, започна да излиза през декември 1848 год., — се създаде хубавият обичай да бъдат отбелязвани в пресата празненствата и държаните на тях речи, както и имената на ораторите. Благодарение на този обичай някои от речите на Ботьо Петков намерили място в тогавашната преса. Говоря някои, защото от само себе си се разбира, че не всички речи на един провинциален учител, колкото издържани да са те, могат да намерят място в печата дори в наши дни, когато излизат ежедневно няколко десетки вестници, а камо ли в онази епоха, когато са излизали един-два вестника. И нравите през тогавашната епоха са били такива, щото хората са се решавали много по-мъчно да си служат с печата, отколкото ние, техните потомци. Искам да кажа, че обществената дейност на учител Ботьо Петков е протекла при условия, които не са благоприятствували за широката й гласност. Но че тази дейност не е минала незабелязана, че ефектът от речите му е бил голям, затова можем да съдим от една страна по многобройните нападки срещу него в тогавашната преса, а от друга по проникналите в печата негови речи и статии. Такава реч намираме в Цариградский вестник, № 445 от 22 август 1859 год., под заглавие „Любопитно[1] слово изречено на изпитанието в Калоферското училище от г. Ботя Петков". Когато през 1864 год. започнал да излиза вестник Съветник, той в броя си от 11 юли 1864 г. (бр. 15) препечатал същата реч; вижда се, че е намерил интересно и своевременно прокараното в нея разбиране по черковния въпрос. Ние не можем да се ограничим тук с просто отбелязване на тази реч. Но за да разберем отношението на Ботьо Петков към най-важните въпроси на тогавашния ни живот, намерили отражение в неговото наистина интересно слово, необходимо е да се повърнем малко назад и да разкажем за главните събития, които вълнуваха нашето общество. На първо място това е, както бе поменато по-горе, борба на българския народ за черковна независимост. Тази борба се води през всичкото време на учителската и обществена дейност на Ботьо Петков, така че той е имал възможност да я следи във всичките й перипетии. По своя социален характер това бе борбата на народните маси да се освободят от експлоатацията и грабежа, на които ги бяха подхвърлили гръцките духовници в съюз с българите чорбаджии. Тъй като в Турция всички длъжности се продавали[2], продавала се, разбира се, и длъжността на патриарха. Тази продажба ставала в форма на подаръци на султана, които подаръци му поднасяли отделните състезаващи се партии от цариградската християнска парична аристокрация. Поради туй, че живеели в махалата Фанар, представителите на тази аристокрация се наричали фанариоти. Това са били гърци лихвари, които пруският посланик в Цариград през 1779 год. характеризува като „универ-

[1] Думата любопитно е употребена тук в смисъл интересно.

[2] А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, оттоманская империя в начале XIX века, Москва — Ленинград 1947, стр. 52

ситет за всякакви подлости". Според същия посланик още не съществувал „достатъчно богат език, за да се даде название на всичко онова, което се върши тук. Синът тук е обучен от рано така ловко да убива своя баща за няколко пиастри, щото се изплъзва от преследвания на закона. Интриги, заробване, лицемерие, особено пък изкуството да се изтръгват от всякъде пари — се преподава тук методически."[1]

Цялата тази аристократическа сган, която познавала само един закон — изсмукване на пари — лежала столетия на гърба на нашия народ. Тя откупувала, както току-що бе отбелязано, патриаршеското място, а патриархът от своя страна продавал владишките места и в края на краищата всичко плащал народът. Достатъчно е да припомним тук, че съществували 18 вида владишки данъци, чиито размер определял самият владика. При условията на турския живот, при личната и имотна несигурност било невъзможно да се води борба срещу грабежите на гръцката черква. Едва реформите през 20-те и 30-те години на султаните Махмуд II и Меджид направиха възможна масовата борба на народа срещу гръцкото духовенство и съюзената с него българска чорбаджийска класа. Тия реформи бяха наложени от международните условия, при които бе поставена Турция през 30-те години на миналото столетие. Макар и на книга, те обезпечаваха известни права на народа, който не закъсня, да ги използува.

За първи път на турски език от високо място бяха произнесени думи за равноправие на народностите, за правото на тия народности да се молят на своя роден език и т. н. Чрез тия реформи Турция искаше да се обгради от вмешателството на европейските сили във вътрешния й живот, те бяха предназначени повече за външния, отколкото за вътрешния свят. Но противоречията във вътрешния живот на империята бяха се засилили до такава степен, щото въпреки новото законодателство, така наречените „танзиматски (реформени) права" на народа, те не закъсняха да се проявят в тяхната сравнително остра форма. Българските народни маси насочиха своите усилия да се избавят от онази форма на експлоатация, която идеше от техни единоверни „братя" — гръцките владици и българските чорбаджии. При тогавашните условия само в тази насока можеше да се поведе борбата и тя не закъсня да се яви.

В борбата срещу владиците и чорбаджиите се оформиха две течения — това на широките народни маси, известно под името „партия на младите", и още народна или българска партия, и владико-чорбаджийското течение, известно под името „партията на старите". Борбата между двете партии продължи десетилетия и завърши с победата на народната партия, с която бе мнозинството от народните маси. Ботьо Петков, който участвува в борбата с перо и слово от самото й начало, почина само 6 месеца преди тя да се увенчае с признание от страна на турското правителство на независима българска черква. Това стана, както е известно, с издаването на султанския ферман през февруари 1870 г.

---

[1] Цитирано по А. Ф. Миллер, посоч. съчинение, стр. 366.

За да бъдем напълно ориентирани върху условията, при които работи Ботьо Петков, необходимо е да се спрем и на друго събитие из тогавашната българска действителност. То е свързано с международното положение на Турция. С появата на признаци за отслабване на османското царство се засилва и съперничеството между великите европейски държави за добиване най-голямо влияние във вътрешния живот на Турция. С победоносните си войни през последната половина на 18 и първата половина на 19 век Русия бе спечелила силно влияние както върху самата Порта, така и върху християните, поданици на султана. В Европа на това гледаха с известно опасение и, за да се отслаби влиянието на Русия, Англия чрез двуличното си държане увлече последната във война с Турция. Така бе предизвикана Кримската война (1853—1856). В нея Русия бе бита от коалицията на Англия, Франция, Сардиния и Турция. С Парижкия договор за мир (1856) за покровители на християните в Турция се обявиха шест европейски страни. Преди това по Кючюк—Кайнарджийския мир (1774 г.) Русия минаваше за единствена покровителка на християнската черква в Турция. С новия мирен договор Турция се включваше в кръга на европейските сили и нейната цялост бе провъзгласена като необходимо условие за запазване на европейското равновесие. По този начин се смяташе, че на руското влияние на Балкана е турена преграда. Но съревнуването на европейските страни за влияние на Балкана не само не отслабна след Парижкия мир, но още повече се засили. И понеже Турция бе призната за „европейска необходимост“, давлението се пренесе направо върху християнското население. Така, веднага след Парижкия мир, възползувани от борбите на българския народ за черковна независимост, започват да се ширят католическата и протестантската пропаганда. Особено опасна за единството на българския народ се оказа католическата пропаганда, която намери поддръжници във видни представители на българската интелигенция. След 1859 год. като сторонник на католическата пропаганда се яви известният Драган Цанков, който се снабди със свой вестник (Б ъ л г а р и я). Турското правителство, което силно бе заинтересувано да откъсне българския народ от руско влияние, видя в католическата пропаганда решително средство за такова откъсване и подкрепваше делото на Драган Цанков. От друга страна последният не скриваше политическата страна на своята пропаганда и явно обвиняваше своите противници в русофилство и панславизъм. Така българският народ бе изправен пред голяма опасност да се разцепи и да изгуби борбата си срещу гръцкото духовенство. Понятна е тревогата на хора като Раковски, който в своя вестник Д у н а в с к и л е б е д посочи всичката пакост, която носи за българския народ „папищашкото движение“ на Драган Цанков. Като борец срещу „папищашите“ се обяви и Теодор Бурмов от Габрово, който по този въпрос написа редица статии в Б ъ л г а р с к и к н и ж и ц и. Срещу оформилото се така з а п а д н и ч е с к о т е ч е н и е в нашия живот се яви и Ботьо Петков.

След казаното по-горе, нека се обърнем към речта на Ботьо Петков. Тя е произнесена на изпитно тържество. Ораторът отбелязва, че обикновено в такива случаи се говори за ползата от просвещението. Но мисълта за ползата от образованието е проникнала достатъчно дълбоко в съзнанието на всички, в това число и на калоферци, затова той смята за по-уместно да говори за причините, поради които „ние сме останали толкова назад в просвещението, и второ посоката или пътя, който води към истинското просвещение".

В България мнозина смятали образованието за излишно, като се задоволявали с четене и писане. Затова българският народ е останал назад спрямо много други народи, в които науките са достигнали висока степен на развитие. Причината за това обаче не може да се търси в самите българи, а в условията, при които са живели. Главно две причини са стояли на пътя за развитие на българите: това е от една страна гръцкото духовенство, а от друга — „самото ни правителство". До султан Меджида и малко преди него „отоманското правителство не е усещало нужда от просвещение". Ако през това време тази нужда не е усещана и от българите, причината за това е била само гръцкото духовенство. И най-слабите прояви, и най-слабият интерес у нашите сънародници към просвета са представяни от гръцката иерархия за политическо престъпление. Затова училища в България не е имало, а учители — съвсем. Длъжността на последните са изпълнявали свещениците в „църковни и тайни домове". На училищата се гледало като на „вредителни нововъведения". След като успяло да унищожи народната ни иерархия, гръцкото духовенство си отворило път за най-страшни престъпления, най-главното от които е било унищожението на нашата народност. В епархиалните градове преподаването и богослужението започва да става на гръцки език. С това се целяло сливането на българския народ с гръцкия и близко до Гърция тази мярка имала значителен успях. Не останали без последствия насилствените мерки на гръцкото духовенство и по други места в страната. „В някои градове до вчера чисти българи пишеха и дори и до сега пишат гръцки".

Насилствените мерки на гръцкото правителство били съсипателни за народността ни, но се оказали благоприятни за опазване на православието. Спасителната роля за православието, която изиграло гръцкото духовенство, учител Ботьо вижда в невежеството и грубостта му. Тази грубост и невежество се насаждали и всред народните маси. Благодарение на това нашият народ не потърсил просвета през онзи исторически период, когато не можеше да я намери нито на север, нито на юг, а само на запад. „Но пренесените западни народи, като предадеха нам своите познания в науките, нямаше ли да направят нещо и за своя полза?" Нямаше ли да въведат в църквата ни вместо гръцкия език латинския? Каква голяма трудност би представлявало изгонването на латинския език при създадените исторически условия! Между това — продължава Ботьо Петков — „сега почти изгонихме гръцкия, а вярата си запазихме чиста. Благодарение реформите на султан Абдул Меджида хан, ние започнахме сами да мислим за вяра и за народност

и докле западните сами да се усетят да ни просветят и да ни наложат в църквите ни своята латиница, то ние сами започнахме да се усещаме и се уверихме, че можем да се молим богу и на своя език и можем да се оставим на сами себе си да се просветим или инак, сами да се грижим за умственото си образование, а не да оставим грижата за това на други, чужди зарад нас и по вяра и по език". И след като съобщава, че нашият народ е претърпял два вида завладявания — политическо и двуховно и че второто е по-опасно, защото завладява ума и волята на човека, Ботьо Петков сочи големите опасности, на които е подхвърлен нашия народ в този за него преходен исторически период. Останал назад от другите народи, за да отиде напред, българският народ трябва да използува техните културни постижения. Но на кого може той да се облегне в дадения исторически момент: на Запада или на Русия?

Като поставя този въпрос, Ботьо Петков го решава с оглед на националните ни възможности и изгледи за развитие. Не е тайна, че западните народи искат да се възползуват от нашата незрялост за да ни наложат своя език „Те гледат — продължава Ботьо Петков — да ни отцепят от духовния съюз с другите народи, с които сме свързани по еднакво вероизповедание, с намерение да ни докарат да останем сами без никаква помощ, за да извършат лесно своето завладяване". За да се браним от чуждите неприятелски оръдия, трябвало да имаме „достойни поборници и защитници, обучени добре в началото на наша вяра". Но в коя страна могат да се обучат те, ако не в Русия?

Не може да не признаем, че сега най-напред от всичко друго ни е нужно просвещението „като най-главно средство за достигане на благосъстояние". Но затова трябва да имаме подготвени хора. А где могат да се подготвят те? Нищо не ни пречи да се ползуваме от науката, която създадоха западните народи. Но трябва да различаваме добре западната наука от намерението на западните народи да използуват нашата незрялост в този период на развитие и да ни подчинят на своето влияние. За да устоим на тия опити на западните народи, необходимо е да се облегнем върху най-силния славянски народ — Русия, което не изключва и помощта на останалите славянски народи. Само в тази страна нашите учители и духовници, добивайки по-висока наука, ще могат едновременно с това да се утвърдят „в свое национално съзнание". Докато сме младенци, трябва да сучем мляко от същата си майка. Необходимо е да имаме своя народна иерархия, независима от гръцката, „защото наистина не може да се търпи товарът, който гръцката иерархия налага на стадото". Това е общо желание на целия български народ. От това гледище Ботьо Петков преценява дейността на Драган Цанков, който, както бе отбелязано по-горе, чрез своя вестник България защищаваше идеята за покатоличване на народа. Чрез своята пропаганда Драган Цанков иска да постави нашия народ в услуга на европейската политика. Тия си „гнусни намерения" той прокарва с двойна полза: „Едно под вид на патриотизъм лъсти нашите българи, та ги съблича, а друго за угодата му на пропагандата той се щедро награждава, може още и да се лъже, че след време ще се

произведе в някой чин от папата, ако би могъл да поколебае във вярата своите съотечественици".

Речта на Ботьо Петков показва, че той умеел да гледа на повдигнатите от живота въпроси от широко гледище, което не му пречело да вижда и личните подбуди, които движат начинателя на католишката пропаганда у нас. Принципната висота и убедителността, които той проявява при разглеждане на въпросите, ще да са дразнели неговите противници; неспособни да възразят по начало срещу изнесените от него положения, последните свеждали целия спор с Ботьо Петков на лична почва. Този спор донякъде рисува моралната атмосфера, всред която е работил заслужилият педагог. Вижда се, че полемическите похвати на старото почтено време не са стояли по-далече от тия, които се проявиха в следосвобожденска България.

През 1906 год. покойният Сава Велев направи опит да събере и препечата статиите на Ботьо Петков[1]. Но вижда се, че не е разполагал с пълни тела от старите вестници, та събраното е съвсем непълно. Той обаче е отбелязал, че „по свидетелството на г. Д. Фингов, учител Ботьо писал много статии по църковния въпрос". Ботьо Петковото публицистическо наследство е значително по-голямо, отколкото се мислеше досега, и би заслужавало да бъде издирено и установено. То му създава всред неговите съвременници име на защитник на народните интереси. Така, в брой 460 на Цариградски вестник (от 5 декември 1859 год.) във форма на писмо от „Фотия премудраго патриарха Константинопольского до царя Бориса" са изброени по градове всички защитници на православието срещу опитите на в. България (редактиран от известния по-късно политик Драган Цанков) да отведе българския народ в лоното на католическата черква. В това писмо за Калофер е казано че „тамо е бранител г-н Ботьо и христоподобний народ". И действително, ако се ограничим с периода от 1859—1861 год., когато въпросът за католишката пропаганда раздвижва целия народ, ще срещнем доста статии от Ботя Петков. Изглежда, че това е бил най-деятелният период на усърдния педагог. Разбира се, това не говори против възможността той да е писал и по-късно статии из вестниците. Много е вероятно да попаднем на негови статии във в. Македония. Но засега ще се задоволим само с публицистическото му наследство в Цариградски вестник и то през отбелязания период. Като оставим настрана случаите, когато в защита на Ботьо Петков са излезли други калоферци, макар техните отговори да са писани от него, ние ще отбележим тук следните негови статии: В брой 443 от 8 авг. 1859 г. дописка от Калофер с подпис „Един българин". В брой 445 (22 авг. 1859 г.) е поместено разгледаното по-горе негово „Любопитно слово". В брой 447 от 5 септ. същата 1859 г. от Калофер са поместени две

[1] Сава Велев, Ботьо Петков, Училищен преглед, година II (1906), стр. 1001 — 1033.

дописки. Първата от тях е посветена на училищните изпити и е подписана от училищния настоятел Драган Манджуков. Втората е без подпис, но по предмет — насочена е срещу „Драгана вестникаря“ — и по стил не остава съмнение кому принадлежи тя. Написана е в шеговит дух: учителят им (на калоферци) вече се знае, той е пияница: „ром, гюлова ракия, сливовица, сливкянска бъклица, ракийно павурче, мъзник и пр.“ По-нататък все със същия шеговит тон е разказано защо учителят е нападнат от в. България. Той не искал да разпространява този вестник, а казал направо: „то не е моя работа“ и т. н.

В брой 449 (19 септември 1859 г.) се отговаря от Калофер на Д. Т. Б., „който опроверга словото г-н Ботьово“.

Д. Т. Б. доказвал, че „просвещение не можем търси у русите, които го нямат“. — „Да речем, че е така. Нека допуснем, че и нашите българи не могат намери онова, което търсят у русите. Но где го могат намери, у западните ли народи? Точно там! Дали в сегашното умствено състояние българите могат прие западното просвещение така лесно и без никаква важна жертва от своя страна, жертва, каквато българският народ не принесе и в най-мъчните си обстоятелства?“ Читателят се сеща, че жертвата, за която става тук дума, е промяна на вярата, приемане на католическата религия. Статията носи подпис: „Един вспомоществовател на Ц. вестник“.

Само два броя по-късно (451 от 3 октомври) с името си Ботьо Петков печата обширна статия: „Няколко думи върху излъганите папищашки мисли на Д. Цанков“. Статията енергично брани българския народ от религиозното разцепление, което му готви католишката пропаганда. „Драган Цанков хвърли вече булото — четем в нея, — сне вече покривалото от своята развратна душа и почна явно да кани всички ни да припознаем духовната власт на папата и с това средство да придобием своя народна иерархия“. Ботьо Петков сочи колко опасен е бил този начин за решение на нашия черковен въпрос. Католишкото духовенство няма да бъде по-друго за нас от гръцкото, срещу което се борим. Обширна статия по същия въпрос е написал Ботьо Петков в броеве 457 (6 октомври 1859 г.), 459 (28 ноември 1859), 460 (5 декември 1859 г.); статията не е завършена в последния от посочените тук броеве на вестника, но в останалите броеве не намерихме продължението ѝ. Тя носи подписа: „Истий пак калоферец“. След като отбеляза, че във в. България от 7 май е прочел груби нападки „срещу учителя ни г. Ботя“, от някои уж честни калоферци в Цариград, авторът, а той е самият Ботьо Петков, продължава: „Никак не е чудно, че между голямото число калоферци в Цариград нахождат се и такива честни лица, които своята честност поставят в такива попръжни, които са свойствени на цариградските хамали“. Като сочи след това пагубната роля на Драган Цанковата пропаганда за българския народ, „истий пак калоферец“ прави един вид апел към турското правителство да обуздае продажния папищаш . . . „Ще ли сега държавното наше правителство да остави на един наемник папищашки да сее религиозни раздори между мирните му поданици? Под такива условия ли е приел Драган позволение от правителството да издава вестника

си? Да тъпче вярата на цял един народ верноподаний на държавното правителство?“

Известно е с каква готовност турското правителство посрещнало пропагандата на Цанкова: чрез отцепването на българите от православната вяра то се надяваше да прегради пътя на руското влияние върху българите. Ботьо Петков без друго е знаел това; и ако въпреки всичко е отправял своите апели към турското правителство, то е, предполагам, по-скоро да посочи пропастта, към която е тикан българският народ при мълчаливото участие на самото правителство. Защото Ботьо Петков открито сочи на последното, че признаването от българите за духовен глава папата, който е вън от пределите на турската държава, би било равносилно на нарушение суверенитета на Турция и че много по-изгодно за турското правителство би било то да помогне на българите да се сдобият със своя собствена йерархия и т. н.

Излишно е да се спираме тук подробно върху всяка една от статиите и дописките на Ботьо Петков. Можем да забележим само, че неговата публицистика през интересуващия ни период е с остро полемичен характер, при което в едни случаи той напада носителите на католишката пропаганда, като същевременно защищава пътя, който според него трябва да следва българският народ при стеклите се исторически условия. В други от статиите си той защищава своята личност от прекомерните и безогледни нападки на своите противници. Едва ли е нужно да напомняме тук, че първата категория статии представляват по-голям интерес от втората. В тях ние наблюдаваме интелектуалеца Ботьо Петков, въоръжен с достатъчен запас от исторически познания и всякога стоящ на известна принципна висота, въпреки напора на страстния му полемически темперамент. Последната му черта повече личи в ония статии, в които той защищава себе си. В това отношение следва да споменем още статиите му в броеве 467 (23 януари 1860) с подпис „Един калоферец“; 471 (20 февруари 1860) от „Истий калоферец“, на тема — „Папищашкий вестник престанал вече в Калофер да се приема“; бр. 473 (5 март 1860), с която защищава от нападките на в. България вуйчо си архимандрит Кирил Нектариев, с подпис „Един правдолюбив карловец“, и статия в брой 477 (2 април 1860 г.) с подпис Ботьо Петков и пр. Много е вероятно на Ботьо Петковото перо да принадлежат и други статии в същия вестник. Така, статията, озаглавена „Статия от Калофер“, за двете изложения в брой 46 на Латиния (т. е. в. България) без особено колебание можем да приемем за негова; също и статията „Препоручаемите вериги“, подписана „Един българин“.

Ще завършим настоящия отдел от статията с две думи за псевдонимите на Ботя Петков. Очевидно той е имал известна изгода да ги разнообрази. От една страна това го е освобождавало от необходимостта веднага и всякога да отговаря на многобройните нанападки срещу неговата личност; от друга страна той не е имал интерес чорбаджиите в Калофер да знаят всичко, което той пише из вестниците. От всичките псевдоними, някои от които са доста прозрачни, най-много привлича вниманието ни „Един българин“. С този подпис срещаме две статии: тази в брой 443 от 8 август 1859 и

статията в брой 480 (23 април 1860). Това, което буди особен интерес към този подпис, е обстоятелството, че в бр. 482 (7 май 1860) намираме печатани със същия подпис „Нови народни песни". Една от песните е написана на злободневна тема: с нея се бичува гръцкото духовенство, по-право гръцкият патрика, който е завладял нашата земя, изгорил книгите ни, иска да погърчи българския народ и да основе Византийско царство. Втората песен рисува страданията и живота на „Архимандрит наш Неофит, наш Неофит Хилендарец". Двете песни не говорят за голямо майсторство в областта на стиха, но не говорят за крайна безпомощност. Явява се въпросът: кой е автор на тия песни? В статията в брой 443 зад „Един българин" се крие Ботьо Петков; макар и не със същата сигурност, можем да приемем, че втората от посочените статии принадлежи на неговото перо. Можем ли с известна вероятност да приемем, че „нови народни песни" са плод също на упражнението му в стихотворство? Че Ботьо Петков не е чужд на подобни упражнения, личи от писмото му до Найден Геров[1]. От друга страна и изборът за предмет на второто стихотворение — страданията и смъртта на Неофита Бозвели, намира своето обяснение в обстоятелството, че Ботьо Петков в Калофер е живял в стаята, в която е живял преди него Бозвелията.

Положителното решение на поставените тук въпроси няма някакво значение за личността и делото на Ботьо Петков. Но то добива биографично значение за неговия син. Както е известно, и той е писал народни песни на злободневни теми. Ако тия песни са написани от учител Ботьо, това е могло много по-силно да заинтересува впечатлителния Христо. Но и без авторството на Ботьо Петков, някои литературни произведения в Цариградски вестник са могли да влияят на бъдещия публицист и поет, като още през детинството му са се слагали у него като форми за осмиване и бичуване. А Ботьо Петков е получавал Цариградски вестник. Едва през 1861 г. (бр. 467 от 11 ноември) попадаме на бележка на редакцията, от която се вижда, че вестникът няма да му се изпраща вече, защото не се е издължил.

Несъмнено, Ботьо Петков изкупи излизането си на публицистическото поле с многобройни и груби нападки, насочени не само лично срещу него, но и срещу близки нему хора, като сестра му Христина, калугерка в калоферския манастир, и вуйчо му. Беше засегнато и семейството му, тъй като той бе нападнат като пияница и развратник. Сигурно работата нямаше да стигне до тия граници, ако случайно около редакцията на в. България не се въртеше спечелените от католишката пропаганда калоферец Димитър Т. Бракалов, ученик в католишкото училище в Бебек в Цариград. И по годините си и по опитността си този хлапак не е могъл да различава полемиката от псувните и клеветите. Не само в. България, но и притурката му „Малкия лист на в. България" Д. Т. Бракалов пълнел с онзи вид нападки, които Ботьо Петков справедливо нарича попръжни.

---

[1] Н. Геров, Архив, т. I, стр. 28.

Общият пренебрежителен тон, който се чете в тия нападки, показва, че редакцията на в. България е целяла да умаловажи ефекта от речите и статиите на учител Ботьо. „Колко се смяхме — четем в бр. 7 на притурката на в. България, (1859), — като видяхме и от нашите села статия против в. България и колко още повече като се научихме, че съчинителят ѝ бил г. Ботьо, учител в Калофер". Суетният драскач е мислил, че самият факт, че той живее в Цариград, е вече предимство пред провинциалните деятели. За да злепостави Ботьо Петков в очите на борещия се против фанариотите български народ, той го обвинява, че бил на страната на фанариотите, че искал да „предаде отечеството за един сюртук" и че му се падала титлата „Юда Искариотски". Нападката е подписана „Един арапчанин и един куртовчанин". Нападка от подобен род срещаме и в брой 5 на притурката. В 35 брой на „Малкия лист на България" на Ботьо Петков са посветени близо четири страници глупави и неоснователни нападки, подписани „Един българин от село Сизерово". В брой, 36 в дописка от Габрово, не е отминат и Ботьо Петков: „г-н Ботьо да нарами тъпанът та ще тръгнат из България пари да печелят". В същия брой в отделна статия, подписана „Един калоферец", Ботьо Петков е упрекнат „в заблуждение и безбожество"; статията следва. В брой 45, нападайки редактора на Цариградски вестник, авторът добавя, че Ботьо Петков и Бурмов са „първите министри и камергери" на Александър Екзархос (редакторът на поменатия вестник). Този път под статията стои „Конт де Кутурак Котаран бей". В брой 41 (1860) е даден диалог, разбира се подигравателен, между Ботя и Бурмова с подпис „Новоселското сираче с рунтавото калпаче". В отдела „Всякакви неща и новини" на брой 49 (1860), като се съобщава, че Бурмов ще редактира Книжиците, добавя се: „само г-н Ботьо няма, че да фанат барем място да се наричат три светители". Бележката завършва така: „г-н Ботьо много крещи от Калофер. Ние знаем, че пиените хора тъй правят и нищо не могат да извършат, защото освен че лъжат, те и право не казват и не знаят що бъбрят".

По повод на защитата, която Ботьо Петков направи на протосингел Кирил Нектариев, в. България, като отгатна кой е защитникът, писа: „Един правдолюбив карловец се бил намерил, който се опитал да оправдае протосингела Кирила, тоя карловец е познат, той живее в Калофер и Кирил му е вуйчо. Тоя карловец дрънка всякога пияно в Цариградски вестник"... и т. н.

Ние виждаме, че срещу издържаните в приличен и достоен тон речи на Ботьо Петков в. България води блудкава и недостойна полемика. Това се случва, когато двете спорящи страни не стоят на една и съща висота по познания и логическа издържливост. Ала в. България полемизира с Ботьо Петков и на друга почва. Видяхме по-горе, че според Ботьо Петков българският народ живее при особени исторически условия, при които заимствуването и помощта от западните народи се оказва опасна. Такава помощ българският народ може да получи от тия народи, които по вяра и език стоят най-близко до него, а това са славянските народи и особено руският народ. В-к България използува това изказване на своя противник, за да го

представи като опасен за отоманското царство. Достатъчно бе да го свърже с панславизма, който от публицистите в Западна Европа се използува като заплаха срещу всяко движение всред малките славянски народи. С панславизма като плашило си послужил и в. България. В брой 48 (1860) в уводна статия, озаглавена „Панславизмът", се разглеждат най-напред различните течения всред това движение. Тия течения били три. Според едно от тях всичките славянски народи трябвало да се съединят под един скиптър. Според второто течение славянските народи трябвало да образуват една конфедерация. На последно място стои течението за културно и езиково сближение на славянските народи — така нареченият „книжовен панславизъм". Ала колкото и да се изтъкват разликите между тия течения, по своята същност те били еднакво вредни и опасни за българския народ. В. България щял да покаже „колко са вредителни тия етерии [партии] за развитието на нашия народ. Ние ще докажем празните, лъжливи и бунтовнически неща, които се съдържат в панславистическите им теории". Според в. България панславизмът е опасен преди всичко с туй, че в очите на императорското правителство хвърля известна подозрителност върху българския народ. А близостта към султановия трон се явява условие за напредъка на българите.

Свързване на бунтовничеството в живота на българския народ с панславизма, по-специално с руското влияние, бе, както споменахме, общо място в писанията на западноевропейските публицисти и дипломати, и в. България в случая заплашваше своите противници със същото плашило, с което си служеха срещу българския народ приятелите на султана в Европа.

Какво бе държанието на Ботьо Петков към нападки и подмятания от този род? Какво бе държанието му към възраженията от общополитически характер, които му правеше същият вестник? Трябва да кажем, че да бъде обвинен някой в панславизъм в тогавашна Турция, значеше да бъде изправен пред големи неприятности. Наистина, Цанков не спомена изрично Ботьо Петков в тия си статии, но всички знаеха, кои стоят на чело на групата, която защищава идеята да търсим при решение на черковния въпрос и в нашата училищна политика подкрепата на Русия. Сам Ботьо Петков е разбирал добре това, та в поменатата по-горе негова статия в бр. 459 отговорил на обвинението в панславизъм и то по начин, който ни напомня по-късно полемиката на неговия син. Преди всичко Ботьо Петков упрекнал привържениците на Драган Цанков в опита им „да дадат и политическа важност на своите криви и противоречиви умувания" и затова те „не престават да внасят във всеки почти лист страшните и големите като бивол думи: панславизъм, панславизъм, олелеее! Да пази бог! Много страшно и за правителството и за народността, ако българите не станат папищаши!" Ако с промяна на вярата се цели благоденствието на народа, най-удобно е да приемем вярата на владеещото племе — мохамеданската. Това Драган Цанков отдавна би поискал, но не е имало кой да го подсети. За него важи само славяни да не се наричаме. И в други свои статии Ботьо Петков засяга въпроса за панславизма, все така предпазливо и умело. Той свежда

въпроса българският народ да запази своята вяра и народност. Ако това би било панславизъм, панслависти в такъв случай са всички, за които тия черти в живота на народа са от значение. В замяна на това привържениците на Драган Цанков са се нагърбили с несвоевременна проповед. Те искат българският народ да прегърне католицизма в епоха, когато в Европа народите се стремят да се освободят от него. В подкрепа на своята мисъл Ботьо Петков се осланя на брошурата, излязла в Париж — „Папата и конгресът", насочена против светската власт на Пия IX. Против тази власт говорела цяла Франция. Само духовенството останало на страната на папата. Освен това католицизмът щял да донесе разврата на западното духовенство всред българите и Ботьо Петков изнася случая с папа Иоан VIII, който бил жена и родил, движейки се по улицата.

Упоритостта, с която Ботьо Петков защищавал своите възгледи, ни обяснява и неотстъпчивостта, с която го нападали във в. България. Ние вече споменахме за характера на тия нападки. Ботьо Петков имал моралното удоволствие да види да се застъпват за него калоферски граждани. Първи в това отношение излязоха няколко калоферци, живущи в Цариград. След това дойде защитата му от училищното настоятелство, подписана от неговия председател, Драган Манджуков. Самата защита обаче е писана от Ботьо Петков.

„С голямо негодувание прочетохме в 13 брой на България хулната статия срещу учителя ни г. Ботя. Безименний съчинител на гнусната статия избрал за предмет непразнуването на св. Кирила и Методия и сплита гнусни хули върху учителя ни; но и първото е дебела лъжа и второто — низка клевета". Защото празнуването станало и тази година, както и миналата, и било украсено „с прилично на празника слово, произнесено от г. Ботя, но това не се счете за нужно да се обнародва в България".

По-нататък в дописката се разправя, че писаното е низка клевета, че учител Ботьо в дванадесетгодишното си учителствуване е минал „с неукоризнено поведение". „Затова щем бъдем и ние и потомците ни признателни г. Ботю за неутолимите му трудове и за плодовете, които той според силите си е принесъл на калоферското юношество." Но от това нападките не спирали, а станали по-дръзки. Трябвало да излезе сам Ботьо Петков да се защити и то с името си.

„Неприлично би било от моя страна да отговарям на нищожната оная твар, която под името Балкапанец нацапал в скверния си лист Латиния гнусни попръжни върху ми, и то затова, защото съм побил защищавал уж честьта на вуйча си Кирила [Нектариев]. Последен път сега казвам, че занапред, колкото и да дават воля на езика си такива низки твари, няма да считам за нищо техните хули. Колкото за сега, нека знае Балкапанецът и издателят на Латиния, че Г [-н] Кирил има още и други ближни сродници в Карлово, Сопот, Калофер, Пловдив, Букурещ, Галац и мнозина от тях са достойни и вредни да защитят честта му, която някои чапкъни напразно се мъчат да потъпчат. Драган и неговите драскачи нека са уверени, че никому честта не са могли да повредят нито могат повреди. Балкапанецът добре ще стори, ако има някой брат или сродник в учи-

лището калоферско, за да се не развърти от поведението ми, да го извади с време и да го уведе на Бебешкото училище, за да се изучи там в Драгановото благонравие и православие. А колкото за другите ученици, що ми са поверени от бащите им, Балкапанецът няма никакво право да се грижи за тях, защото те си имат бащи, които са вредни да се грижат за тях. И така, Балкапанецът напразно хлопа зъби като побесняло куче".[1]

В нашата публицистика отпреди Освобождението рядко може да се посочи отговор, написан с по-голямо чуство на човешко достойнство от отговора на Ботьо Петков! Но в живота на последния настъпили събития, които променили отношението на в. България към него: от безогледен враг, вестникът се явил негов защитник.

Ботьо Петков и калоферските чорбаджии

Минаваме към най-интересната страна в живота на Ботьо Петков — към непосредствената му обществена дейност в Калофер. Както го рисуват спомените на съвременниците и учениците му, той бил отзивчив общественик, пламенен оратор и авторитетен педагог; книжовната му и публицистическа дейност, както видяхме, също му определя място на даровит, честен и безкористен работник. Би трябвало да очакваме, че при тия му качества на общественик и книжовник той се е ползувал с голямо уважение всред калоферското население и че, като обичан и уважаван педагог, заплатата му е растяла успоредно с прослужените му години, така че той е бил избавен от големи материални притеснения. Но действителността говори друго. В Калофер, както и в останалите градски и селски общини в България, господствували чорбаджиите, т. е. ония представители на българския народ, чието главно занятие било издирване на всевъзможни способи за ограбване на своите сънародници. Наистина, след реформите в Турция и особено след Хати-хумаюн'а от 1856 г., когато народът в цялата страна повежда борба за внасяне на известна отчетност в общинските, черковни и училищни разходи, което до тогава чорбаджиите не позволяваха да става, последните поомекнаха. Туй стана и с калоферските чорбаджии. Непосредствено след Хати-хумаюн'а, с който се потвърдиха реформите от 1839 год., които обезпечаваха на населението възможност за общинско самоуправление, в Калофер се създаде специална уредба за управление и отчетност в общината, като се въведе и изборност на общинарите. Можеше да се помисли, че времето на безконтролното управление на общините е вече минало, че на чорбаджйиския произвол е нанесен окончателен удар. Но целта бе постигната само отчасти. Заграбили от народа големи материални средства, които им позволяваха да подкупват тия, които им стоят на пътя, свързали приятелство с турски големци от Пловдив и Цариград, чорбаджиите лесно заобикаляха наредбите в калоферската община. Те останаха господари на Калофер. Това се отрази и върху съдбата на Ботьо Петков, чийто независим и открит характер не ще да им се е харесвал още от самото начало на учителствуването му в тяхното село.

---

[1] Цариградски вестник, бр. 477, 2 април 1860 г.

Учителят Димитър Фингов с дата 4 септ. 1862 год. пише на Станчо Брадинов в Цариград: „Вие знаете, че моето съществуване в училището Калоферско зависи от пó пръвите в селото ни, макар училището да е общо. Следователно ако аз взема да Ви пиша за злоупотреблението на капиталът училищни, тогава трябваше да заговоря за някои лица[1]“... На дейността на „някои лица“ ще да се дължи и намекът на Ботьо Петков, когато в писмото си от 3 септември 1862 г. пише на същия Брадинов: „Калоферската община, която преди малко захващаше едно от първите места между другите общини в отечеството ни, днес и тя но различни начини, на които не е мястото тука да ги описвам, почна да изпада. Сетнините на изпадането се струпаха най-напред на учителите. Г-н Славиди и аз се принудихме да оставим училището, а общината остана доволна само с г-на Фингова, който прие длъжността си от 1 септември. Рано или късно, това аз очаквах от общината, ако и да съм имал щастие да приседа цели 16 години в Калофер, рядкост у другите общини[2]“. И Димитър Фингов и Ботьо Петков не смеят да пишат открито, но те дават да се разбере, че „някои лица“, т. е. чорбаджиите са посегнали на сумите, предназначени за училищни разходи, което е довело до излизане от училището на Ботьо Петков, тъй като бюджетът е бил сведен до жалки размери. Димитър Фингов открито признава, че да се пише „за положението на обществените работи в нашето село е един най-добър подвиг, но не подвиг на учителя, защото неговата участ зависи от. . .“

Ние видяхме по-горе, че през 1853 год. чорбаджиите лесно се разделиха с Ботьо Петков като го оставиха да отиде учител в родното си градче Карлово. За да се върне отново в Калофер, той трябваше да моли руския консул в Пловдив да ходатайствува пред калоферската община. Училищното настоятелство скоро изпаднало в ръцете на чорбаджиите и те действували зад гърба на последното. Само така може да се обяснят редицата мероприятия на настоятелството спрямо Ботьо Петков, които — в това няма съмнение — дълбоко са го засягали в морално отношение, като не говорим за свързаните с тях материални лишения. Тук става дума за систематичното намаляване заплатата на Ботьо Петков от страна на училищното настоятелство. Скоковете при това намаляване са много резки. През 1861—62 год. когато, както видяхме, Ботьо Петков проявил най-голяма обществена и публицистическа дейност, заплатата му, според неговото собствено писмо до Н. Геров, била намалена от 13.000 на 9.000 гроша![3] Изглежда, че с всяка нова година заплатата на Ботьо Петков е намалявана, защото през последните години, вече болен и изтощен от непосилен труд, той получавал едва 4.500 гроша. За да си помогне във все повече нарастващите домашни разходи, старият учител се принудил да изпълнява и писарска работа в общината. Но и тя не била на определена заплата. Учител Ботьо за-

---

[1] Архив Нар. библиотека, Архива на Станчо Брадинов, папка № 27.
[2] Архив Нар. библиотека, II, В 24/27.
[3] Арх. Н. Геров, т. I, стр. 33.

веждал така наречените тогава юфузи, т. е. написвал билети за пътуване на калоферци до съседните места, като за всеки издаден билет получавал по един грош. Никола Начов смята, че по този начин Ботьо Петков си е докарвал до 2.500 гроша годишно. Ние можем да се съмняваме в това. През зимните месеци, когато разходите са растели, движението на пътници от Калофер е намалявало поради снеговете и липсата на пътуващи в турско време. Намалявало е то и поради честите слухове за появата на разбойници около Калофер, което спирало всяко движение на хората вън от селището.

В морално отношение Ботьо Петков е можал да понесе по-лесно намаляване на заплатата му, ако това би била обща мярка на общината, ако тя би засягала еднакво и останалите учители и общински служители. Но тъкмо това не е спазвано. През същото време много по-млади учители от него получавали по-голяма заплата. Д. Фингов, назначен за учител през учебната 1862—63 год. получавал през следващите години по 7.000 гроша, а според Никола Начов — 10.000 гроша, при заплата на Ботьо Петков от 4.500 гроша. Иван Чунчев, който от ученическата скамейка направо станал учител в Калофер, получавал заплата по размер, равна на заплатата на Ботьо Петков! Няма съмнение, че всичко това е дразнело заслужилия стар, а последните години и болен вече учител. Към това се прибавили и семейни нещастия, които от своя страна също допринесли за преждевременната смърт на неуморния деятел. Той изгубил едничката си дъщеря Ана, омъжена наскоро преди това; един от синовете му, Петко, вече години лежал на легло, от което и не станал, а сам Ботьо Петков години се борил с наречената по-късно у нас „учителска гостенка“ — охтиката. „Отдавна той страдал от охтика — пише Никола Начов — ала, все геройски й се опирал, не се оставял да го повали тя наземи. Обаче най-сетне пак болестта надвила. На една православна неделя (първата на великия пост) в 1865 или 1866 год. учител Ботьо и дядо Стойко Мирчов Шишов били пратени според тогавашния обичай за калоферски представители в Пловдив на епархиалния събор“... „Кога на връщане учител Ботьо и дядо Стойко минували придошлата река Стрема до с. Баня (тогаз шосейният мост не бил, още направен), учител Ботьо се измокрил, силно простудил и сетне дълго лежал, дорде се посъвзел. Кога в черква Св. богородица опявали дъщеря му Ана, протекло из устата му кръв. От тази смърт насетне той станал меланхолив. Ако и болнав обаче, той продължавал да ходи в училището“. Своята обществена и училищна работа Ботьо Петков прекъснал, само след като болестта го повалила на легло. В спомените си, печатани в „Сборника на калоферската дружба“, кн. I, стр. 197 архимандрит Софроний, калоферец и известно време учител в родното си място, така описва последните дни от дейността на Ботьо Петков: „Кога се проявиха проектите за черковния въпрос, направи се благодарствен молебен в черквата Св. богородица. С голяма радост учител Ботьо изпя с висок глас славословието, каза и кратка реч, а като отидохме в училището на водосвет и да продължим тържеството, дето се казаха и още речи, той от голяма умора клекна, облегна се на дирека, защото беше много слаб, и блъвна кръв. Като си отиде у тях, легна и вече не стана. Той се помина през юли“. Ботьо Петков умира в разцвета

на духовните си сили — на 54 годишна възраст. За разноски при погребението му приятели и почитатели събрали изпомежду си волни помощи. Той оставил — продължава Никола Начов — в ръкопис „оригинални или преводни свои трудове и писма (в три торбички) и добра библиотека, но никой не се погрижил да ги запази, та всичко се прахосало". Когато през размирната 1876 год. турците потърсили да арестуват Стефана Ботев, те задигнали от къщата много книги, писма и ръкописи, а останалите от тях изгорели през 1877 год., когато изгорял и Калофер.

Бихме могли да завършим с току-що казаното, ако пред нас не стоеше един неразрешен още въпрос — въпросът за особеното отношение на калоферското училищно настоятелство към Ботьо Петков, намерило израз в систематичното намаляване на заплатата му. Този въпрос е стоял и пред неговия биограф — Никола Начов. Като съобщава, че погребението на заслужилия педагог станало с волни пожертвувания от близки и приятели на покойния, Начов добавя: „А де е било калоферското черковно-училищно настоятелство?—вярвам ще питат всички. Питам се и аз". Но много по-важно от самото питане е, че Никола Начов е дал и отговор на този въпрос, за съжаление, неверен и крайно тенденциозен. Излиза, според Начова, че Ботьо Петков сам е виноват за лошото държание на училищното настоятелство към него. Същият автор намира, че учител Ботьо „бил изгубил предишното си голямо обаяние между известна част от калоферските граждани". Но как и защо Ботьо Петков е изгубил „предишното си обаяние между част от калоферските граждани" и главно кои калоферски граждани, на тия въпроси склонният да се рови в големи дреболии автор не се е спрял. Както ще видим по-долу, за това той е имал достатъчно причини. Той е забравил казаното от него, че още от самото начало на учителстването на Ботьо Петков в Калофер имало чорбаджии, които „понякога го гледали накриво, задето влизал в прение с тях по някои важни въпроси..." Чорбаджиите обаче се помирявали с стоенето на Ботьо Петков в Калофер, защото като вещ педагог той е могъл да си намери място и в някой друг град. Може в това твърдение да има известна доза от истина, но тя не е цялата и най-главно не е същинската причина, поради която отначало чорбаджиите се помирявали с народния труженик. В същност, ако по-късно той „изгубил обаяние всред част от калоферските граждани" — чети чорбаджиите, то е, защото в нашия тогавашен живот се повдигнаха наистина „важни въпроси", които разделиха българския народ на две партии, народната партия или „партията на младите" и чорбаджийската партия. Борбите между тия две партии изпълват десетилетията преди нашето освобождение. Ние вече видяхме в каква форма се изрази борбата между еснафството и чорбаджиите в Калофер. С написване на „правила" за управление на калоферската община тази борба не престава. С коя от борещите се партии е бил учител Ботьо? Биографът на Ботьо Петков, може би за себе си е поставял този въпрос, но пред своите читатели го е премълчал. А той можеше много лесно да даде задоволителен отговор по него, защото бе прочел всички дописки във вестниците от преди Осво-

бождението, отнасящи се до Калофер, и без друго е попаднал на случки и събития из живота на това селище, които хвърлят достатъчно светлина върху истинските причини за охладяване на „някои калоферци“ към заслужилия педагог. Ще трябва да отбележим тук поне част от тия факти, за да изчезне всяко съмнение за причините на жестокото отношение към учител Ботьо и към семейството му от страна на „някои калоферци“.

С дата 20 август 1860 год. във в. България е поместена дописка от Калофер, в която четем, че това село е станало „зрелище на всякакъв вид злини и злоупотребления“. Докато по-рано само калугерките смущавали с мерзкото си поведение обществото, сега и „едно число от изедници, които чрез изкусни способи на грабителство и усвоение похищават и завладяват общото калоферско имение“.[1] „Байрактар на тия изедници бил Начоолу, човек най-звероохранен и добре развратен“.[2] Оказва се, че Начоолу убедил калоферското общество, че бил племеник на Калифер-войвода, основателя на селото Калофер, та в името на тия си роднински връзки „усвоил по-голямата част от калоферското общо имение“. Той завладял една кория от Стара планина, която се спускала до самия край на селото и която държела един час и половина на дължина и половин час на широчина. Завладял и така нареченото място „Кузът“, което едва могло да се обиколи за 4—5 часа; заграбил от вехтите лозя до селото Аджар и всичките други места от край селото [Калофер] до Омар Абас. „Грабител и ненаситен вълк“, усвоил и одърът [коритото] на р. Тунджа с прибрежията и празните й места, а сега турил ръка „и подграждал и пазарът“.

Дописникът се надява, че царското правителство ще тури край на този грабеж, толкова повече че великият везир само заради такива злоупотребления е излязъл да обикаля страната. Дописникът загатва за обиколката на прочутия Къбръзла-паша, чиято обиколка из европейските области на Турция му бе наложена от международното положение на страната и главно, за да отбие с това вмешателството на силите — „покровителки“ на християните, които бяха подписали Парижкия мир от 1856 год.

Калоферци, живущи в Цариград, главно шивачите и няколкото видни търговци, не се задоволи с кампания във вестниците срещу грабителите на общинския имот. Те се обърнали с писмо към Начоолу, като го поканили да върне доброволно на общината заграбените от него имоти. Писмото, както се разбира от дописката в същия вестник от 28 септември 1860 год., било прочетено в калоферското училище на 4 септември същата година. То било прочетено в училището, защото този ден се раздавали награди на учениците и по този случай се били събрали в училището и калоферци. След прочитането на писмото, то било поднесено на самия Начоолу, за да се увери лично в неговата автентичност. „След прочитане на писмото обществото поиска отговор от Начоолу, като

---

[1] Подчертано от мене, М. Д.

[2] Същият е осиновил и отгледал цитирания много пъти биограф на Б. Петков Н. Начов.

му връчи писмото сам да го разчете и се увери". Но вместо отговор, какъвто бил очакван от присъствуващите, Начоолу дал „един груб и отвратителен отговор, с един варварски начин на телодвижението, когото благонравието не ми позволява да приведа, что направи голямо негодувание в сърцата на почетното събрание". След приведеното авторът на дописката цитира 264 член от „Джезан Канонаме", според който тия, които заграбват обществен имот, се наказват със затвор до 3 седмици и глоба 15—20 бешлика. Той, впрочем, се надява, че цариградските калоферци не ще оставят „тоя вълк да се вкръвничюва и възверява" [Личи, че във феодална Турция грабежите не са се смятали за голямо престъпление, щом за тях се е предвиждало наказание до 3 седмици затвор и глоба от 15—20 бешлика].

От полемиката, която продължава и по-нататък срещу Начоолу, се вижда, че той не само не се е уплашил и не бил викан в Цариград от царското правителство, но намерил защитници между самите калоферци. Защитник на Начоолу било същото лице, което се яви като защитник и на учител Ботьо — Драган Манджуков, председателят на черковно-училищното настоятелство. Защитата, освен дето показва, че училищното настоятелство е било играчка в ръцете на чорбаджиите, но разкрива и други страни в обирите над калоферското население.

Ако Начоолу е усвоил имоти на калоферската община — учим се от дописката във в. България от 8 октомври 1860 г., — не той е виновен, а самите калоферци, защото не е имало кой да гледа какво прави Начоолу. „Трябва да познавате, че г-н Начоолу, дето е усвоил корията, тя е една малка част, но ако не беше я усвоил той, тя днес щеше да бъде Марбашка[1]. Той всякога е готов да я предаде на обществото, но нам не понася да я вземем[2]. Защото, щом я остави на нас, изведнъж ще я вземат марбалянците от нас, защото ако не е г-н Начоолу в Калофер да се кара с турските села от към горната страна на Калофер, те до сега щели да си турнат синорите на селата до Св. Никола[3], а от долнята страна Калофер, ако не е г-н Неделчоолу да възпира доймушларците, отдавна да сте чули [авторът на дописката се обръща към калоферци, живущи в Цариград], че доймушларския синор стигнал до Зли-дол". Начоолу нищо не бил усвоил, „а колкото за реката от горня и долня страна на Калофер, той няма тапия, плаши турците, защото ако не беше се показал той, че имал уж тапия за реката от орехчето надолу", доймушларци щели да направят воденица при Плачи-камък и щели там да се крият читаци и да обират калоферци, кога се връщат от Цариград.

Колкото за пазаря, дето си направил Начоолу дюкените, „той не е превзел нищо от пазаря, защото има правдината си, че е купил". Ако той не би имал право в случая, в същото положение ще се окажат и мнозина други. Излиза, че Начоолу със своите грабежи е

---

[1] По името на съседно на Калофер село.
[2] Подчертаното е от мене, М. Д.
[3] Църква в Калофер.

бил благодетел на Калофер и калоферци. Преструващият се дописник не се е сетил, че щом Начоолу и Неделчоолу били толкова силни пред турците, те можели да бранят мерата на Калофер и без да я заграбят за себе си.

Полемиката между привържениците на Начоолу и калоферското бедно население не свършва с това, но ние няма защо да я излагаме изцяло. За нас този въпрос е важен, доколкото чрез него се разкриват истинските мотиви в охладяване на „някои калоферци" към „духовния отец на Калофер", както един от историците на калоферското училище нарича Ботя Петков. В това отношение от току-що приведената дописка става съвършено ясно, че училищното настоятелство в лицето на неговия председател е било играчка в ръцете на чорбаджиите. Спрямо заслужилия педагог то е следвало онази линия на поведение, която му е била подсказвана от групата чорбаджии. И не е никак чудно, ако положението на Ботьо Петков става особено тежко след събитията в Калофер, изнесени от в. България. В очите на чорбаджиите Ботьо Петков е бил виновен с туй, че като най-влиятелен всред учителството, е позволил да се чете писмото на цариградските българи до Начоолу в училищната сграда, а може би и сам той да го е прочел. Че Ботьо Петков е бил на страната на народа в случая, затова ни говори не само цялата му минала обществена и публицистична дейност, но и този наглед дребен, но показателен факт, а именно: Драган Манджуков не е прибегнал към мощното перо на калоферския учител, както това правел по-рано, а е излязъл с бледословие, достойно за делото, което защищава. Следната (учебна) година заплатата на учител Ботя била смъкната до 4.000 гроша, а в началото на 1862—63 учебна година той бил предизвикан да си даде оставката, така че дори в-к България, който води толкова недостойна полемика срещу калоферския учител, сега взима негова страна и го защищава. В дописка от Калофер четем: „Не знаем, господине редакторе, дали царските закони позволяват да се събира по тоя начин данъка; ако ли някой сиромах няма хляб да яде, защо да не му помогнат от общите пари? Но де са и те? И на тях хесапът видяха нашите чорбаджии, и като оставиха училището само с един нов възпитаник руски, г-на Д. Фингова, а извадиха бедния г-на Ботя на старо време да бъде в крайно бедствие. Или тоя человек в 16 годишното си учителствуване не принесе никаква полза на селото?[1]" Както виждаме, и през октомври учител Ботьо бил без място. Интересни са в това отношение и спомените на учителя Димитър Фингов: „Не зная по какви причини — четем в тия спомени, — но не бяха условили и учителя Ботя, та трябваше аз сам да отворя класното училище и да предавам няколко време, дордето го условиха". И това станало едва след като Фингов заявил, че не може самичък да води обучението в класното училище[2]. В същност причината е ясна. В сблъскването между чорбаджийската тайфа и народа Б. Петков е бил на страната на последния. Това е ясно и от целия

---

[1] В-к България, год. V, брой 28 от 22 окт. 1862 г.

[2] Д. Фингов, Спомени из живота ми. Сборник на Калоф. дружба, I., с. 137

послешен живот на вещия педагог. Дори смъртта му не помири чорбаджиите с него. Ботьо Петков може би не е стоял начело в борбата на младата партия срещу чорбаджиите — това положително не знаем, — но не е бил и далечен съчувственик на народната партия. Неговото участие в борбата за черковна независимост е най-активно, а тази борба бе същевременно и борба за изтръгване на общините от ръцете на чорбаджиите; тя представляваше широк процес на организиране демократичните сили в страната, а това я правеше неприятна за чорбаджиите. Не можеха те да гледат добре и на отделните участници в тази борба, особено когато те се отличаваха със своя ум, енергия и доблест.

Че и народът е чувствувал Ботьо Петков на своя страна, показва най-добре писмото на същия до Найден Геров от август 1866 г. „Тукашната младеж — пише учител Ботьо — е на ум да не оставя да променя мястото, докле съм жив. Тя така се показа, но ако друго мисли, то грях й на душата, защото аз я повярвах и й се врекох, че няма да оставя Калофер. Наистина, честолюбието на някои от младежите се пораздразни и едни от тях изказват желание да не оставям никога Калофер, а други уж искат да се показват доброжелателни и някак далновидни, ми казват: „Дурдуун кабаат дур [грешиш като чакаш]. Ако познаваш, че ще имаш значителна полза в Пловдив, не се бави никак, върви та приготви запас за старостта си и не се осланяй на думите на тия деца". От изговора на първите и вторите лесно се заключва, кои са истинските ми доброжелатели. Последните не са добре разположени към мене, но не могат да противостоят на първите. Както и да е, съвестно ми е да оставя калоферското училище, особено защото миналата година твърде слабо съм преподавал, защото бях болен, и общината се показа към мене много снизходителна". Разбира се, младежите, които са настоявали учител Ботьо да не напуска Калофер, не са били деца на ученическата скамейка, а хора, излезли вече в живота. От писмото му се вижда също, че тия, които са били против него, не са могли да противостоят на привързаните към него. Съчувствието на народа към стария учител е налагало известна предпазливост у чорбаджиите и техните привърженици при преследването му, като ги е карало да търсят косвени пътища за отстраняването му от техния път: намаляване на заплатата му и т. н. Наистина, общината показала „снизхождение" към болния учител, като не прекратила заплатата му през време на боледуването му, но ние не виждаме да я е увеличила. Окончателното й държане спрямо Ботьо Петков се вижда най-добре във факта, че оставила да бъде погребан той с доброволни помощи на приятелите му.

Видяхме по-горе, че според Иван Вазов Ботьо Петков през 60-те години бил грохнал физически, замислен и печален. „Рядко случайна усмивка озаряваше облака на тая сурова физиономия". Много по-друг ни го рисуват спомените на негови съвременници през младите му години. Като описва веселото си пътуване от Калофер за Копривщица през 1846 год., Найден Геров добавя: „И как да не беше весело, когато Ботьо беше с нас". Само две десетилетия били достатъчни, за да изчерпят силите на Ботьо Петков. В писмото

си от септември 1867 г. до д-р Атанасович Хр. Ботев пише, че баща му бил преждевременно остарял. Това не ни изненадва, след като видяхме с какви пречки е трябвало да се бори този горд човек. Непосилен труд от една страна, материална мизерия от друга, заедно с всичките й спътници, смърт и болести в семейството му, несправедливост и многократни обиди от чорбаджии и зависящото от тях училищно настоятелство — всичко това се отразило тежко върху физическото здраве на учител Ботьо. Но това не е всичко. Ботьо Петков е познавал и друг род морални страдания, за което ни подсещат собствените му думи. Като отговаря на дописника на в. България, той прави неволна изповед, като казва, че се е пожертвувал за калоферската младеж. Обстоятелството, че Ботьо Петков говори за пожертвуването от негова страна, показва, че педагогическата и обществената му дейност в Калофер не го е задоволявала. И действително, всякога живото му чувство на общественик, прекрасният му темперамент, умствената даровитост, всички тия черти на личността му са му подсказвали, че той е могъл да се прояви на по-широко поле. В Турция през 60-те години на миналото столетие той можеше да бъде редактор на български вестник или да вземе друга по-широка обществена работа. Амбиция за това не му липсвала. Ще добавим, че във всяка напреднала страна Ботьо Петков можеше да се издигне и до първоразреден работник в областта на науката.

ИВАНКА БОТЬО ПЕТКОВА

ОТ ИВАН КР. СТОЙЧЕВ

Майката, родила и отгледала най-бележития българин, Иванка Ботьо Петкова, има всичкото право да бъде поставена на много висок пиедестал в народното съзнание. Досега нейният живот не е проучван. Няколко нейни писма, няколко други, в които се говори за нея, и откъслечни, разхвърляни спомени — това е всичко, което имаме за нея. Стогодишнината от рождението на нейния велик син е повод да се направи опит да се попълнят съществуващите материали, защото има още живи хора, които са познавали или които са слушали разкази за нея от нейни съвременници — роднини, съграждани и познати.

За Иванка Ботьовица — Петкова съм черпил сведения не само от печатни източници, но и от нейния син Кирил, от братовия й син Стефан Г. Дрянков, от зетя на Хр. Ботев — д-р Ст. Христов и калофереца Коста Е. Бояджиев, живял в с. Хисаря, както и от моята майка, връстница на най-малкия й син — Боян.

Баба Иванка е родена в гр. Калофер към 1830 г.[1] от родители Стайко Дрянков[2] и Тота Бурмова. Имала е братя Генко, Мирчо и Стойко и сестри Мария (по мъж Христо Бельотова) и Лала (по мъж Вълко Рашкова). Братята й Мирчо и Стойко рано се заселили в гр. Кишенев, гдето отвели по-късно и баща си, и там променили семейното си име на Топалови.

Едра, висока, стройна и хубавица „като калоферка", пише Найден Геров[3], тя се оженила в 1846 г. на 17 — 18 г. възраст, а може би и по-млада, за Ботьо Петков, мъж учен за своето време. Поради понесените лишения при своето образование и житейски преживявания, даскал Ботьо бил с преждевременно подкопани жизнени сили и умрял в 1869 г. Брачният живот на баба Иванка продължил около 23 години, в което време тя е дала живот на девет деца, от които до 20 и повече годишна възраст достигнали пет сина и една дъщеря.

---

[1] От биографията на Ботева от Зах. Стоянов (I изд., с 28—29) се разбира, че към 1888 г. тя е била на 60—65 г. и че той се е срещал с нея през 1886 г. Това значи, че Иванка Б. Петкова е родена към 1823—1828 г. Ние знаем, че учител Ботьо е дошъл в Калофер за първи път в 1839 г. и тогава е бил 24 год., а се е оженил в 1846 г. По-приемливо е, че майката на Хр. Ботев е родена около 1830 г., отколкото около 1820—25 г., а баща му — 1815 г.

Според познавачи на семейството, Иванка и Ботю имали 9 деца: Христо, Ана (женена за Хр. Груев и умряла рано), Петко (†1872), Стефан (†1891), Кирил (†1944), Тота, Генко и пак Генко — умрели рано, като деца, и Боян (†1885 г.) — Н. Начов, Калофер в миналото, с. 164—2.

[2] Обръщам внимание на собственото име на бащата — не Стойко, а Стайко (вж. Н. Начов, Ботю Петков, сп. Учил. прегл. XXV, 1926, кн. 3—6, с. 430).

[3] Арх. Найден Геров, II, 943

Животът на Иванка Ботева е бил съпроводен с много тежки семейни грижи: недостатъчно средства, болести и смърт на деца и т. н. Още по-тежък той станал след 1869 г., когато мъжът ѝ починал, а тя останала без всякакви средства и с най-малко четири деца. Калоферската община обещала да издържа семейството цяла година след смъртта на даскал Ботя, но се задоволила само да му подхвърли кило[1] жито. Поради това Стефан Ботев на 4 септември 1869 г. писал на Найден Геров да съобщи на брата му Христо, чрез Хр. Георгиев в Букурещ, — да подпомогне семейството си със каквото може, а също да настои пред Хр. Г. Данов за откупуване на книгите, печатани от даскал Ботя. Сам Стефан искал да постъпи в медицинско училище в Цариград или Букурещ.[2]

Положението на Ботьовица продължавало да бъде тежко и тя изплакала мъките си пред учителката Парашкева Шушулова — нейна далечна сродница[3]. По нейна молба и трогната от положението ѝ, Шушулова описала на 5 октомври 1870 г. на своя вуйчо Н. Геров положението[4], като настояла да се помогне с нещо на Ботьовица от наследството, оставено от вуйчото на даскал Ботя, архимандрит Кирил Нектариев[5].

Между Н. Герова, Шушулова и Ботьовица са се разменяли писма; вижда се, че Геров е правил усилия да подпомага, но всичко било в крайно ограничени размери. След девет месеца, на 12 юли 1870 г., Иванка Ботьова пак написала писмо Герову. Това писмо е най-дългото запазено от нея, та заслужава да са приведе изцяло. За съжаление, не можа да се провери кой е предал мислите ѝ, понеже то е писано не от нейна ръка.

Ето това писмо дословно[6]:

Приятто 19 юлия 1871 [Н. Г.]

Господин Найдене!

в Пловдив

Смирено, според длъжност си имаме чест с която днес жалостно прехождам Ви поздрава и да Ви ява какво с нажален начен начевам да предлагам най-перво нашете скърби и с крайна жалба ви са мола, като на достойни благодетели, които сте обикнали да простирате благодеяние на бедните като нас, и ни прихождам да Ви плита похвалби и ласкателства но с надежда неотложна чи ще ми помогните каквото ще ви са помола и моята надежда ся относя перво на бога и второ на Вази.

---

[1] Едно кило има 5 двойни декалитри (крини), всяка от по 20 литри, т. е. 100 литри, значи — един чувал брашно.

[2] Арх. Найден Геров, II, 39.

[3] Жената на Н. Геров е била внучка на даскал Ботьовата леля—Мария Тодор Пулева, а Шушулова — сестрина дъщеря на същия Геров.

[4] Арх. Н. Геров, I, 920; там има фраза: „. . . че освен 5—6 гроша, които от време събрани от продадените ѝ няколко книжки, друга помощ няма от нигде".

[5] Архимандрит Кирил оставил добро състояние — повечето за благотворително-просветни цели.

[6] Заема се от арх. Н. Геров, I, 37, като се предава на сегашен правопис.

Знай Господине Найдене нашата жалост и милост кое е за сина ми Христя, който живей в Ибраила, временно жилая за него да си доди защото Вия познавате нашата немощ и бедност как ни съм доволна да прихранювам и обличам тия бедни сираци, и немам си нйди никого, който да ми помогни. И нашта надежда ся относя перво на бога и второ на него, а той сеги 2 години доволно мя лъже, чи ще си доди. И до сега чаках ни си доде; що е това не познавам.

Заради това повторително Ви ся мола като на един брат, дано да можите с некакво средство да го извадите от Браила, зачтото ако да остани, ще бъде за нази и за него зло.

Аз ще Ви ся помола ако одобрявате да му предложите това, какво ще го настаните тука на работа, макар и да е за малка заплата, то аз ще бъда благодарна само да си доди в Болгария, и ако е възможно то Вия му предложете повече заплата само да го извадите. Аз бех решила това лято да стида при него, но ми ся не случи. И заради това прибегновам при Вази, Вия да ми спомогните и направите това малко добро, което е за нас весма големо.

Забилижете и за сина ми Кирила, който е застигнал в возраст. Да го държа при мени ни е возможно, и да го изпровода на друга страна ни е наша работа. Затова плача и жала за сина си Христя да си доди той да помогни на брата си и да го настани в друго училище, и да види бедният си жалостен брат Петар, който е в голямо окаянство чи седи се на едно място, чака и погледва за брата си Христя.

И като ми направите това добро крайно ще мя задължите и в сичкият си живот ни ща ви забрава. Без повече Ви поздравявам и оставам в пълна надежда

Калофер, 1871, 12-ий
иулий

Есм завсегда Ваша сродница
Ивана Учител Ботева

Първият пасаж от писмото сочи стеснителността на баба Ботьовица, когато се е обръщала към Герова за помощ. Обаче, като преодолява своето стеснение, открито говори за своята материална немощ и особено подчертава положението на своя скован на леглото син Петър. Цялата душа на една изоставена от всички в безпомощно положение майка е изляна в тези прости думи на сърцатата иначе калоферка. Тя се сърди на Христа, че не се връща, без да е могла да разбере какво е ставало тъкмо по това време в неговата душа, накъде е бил насочен неговият ум, който е предопределял и стъпките на целия му живот. От 1869 г. в допир с руските революционери, избягали в Румъния, Хр. Ботев бил вече оформен революционер, токущо почнал да издава в. Дума. Но освен това, ако Хр. Ботев би се явил на турската граница на път за Калофер, той би бил отведен направо на заточение. Защото шпионите на султана са знаяли сигурно, че той е приятел на хъшовете и техните воеводи — най-върлите врагове на султана.

Но баба Иванка Ботева е била преди всичко майка и неин дълг е бил — отглеждането на малолетните деца. Тя не е могла да знае положението, нито да разбере напълно своя високодаровит син. Положението ѝ ще е било безспорно трагично, защото, преди да изтече и месец от поменатото писмо, към Н. Герова се отправя друго — от брата на Хр. Ботев — болния Петко. На 9 август 1871 г. Петко подкрепя молбата на майка си, като казва, че от осем години лежи на едно място, а от две години страда от нетърпима болест, която ще скъси живота му.[1]

След около три месеца намираме ново писмо от майката на Ботева до Н. Герова. Настъпилата зима и неидващата помощ са я принудили да отправи още веднаж молба със следните редове[2]:

Калофер 1871 9/врия 16

Милостивий Г-не Найдене!

Срам мя е, но нуждата мя кара да са присрамя и да Ви са помоля, ако е възможно да спомогните нещо за дицата, макар за едно кило жито от покойний им дяда, защото и до сега нямах никаква леснина от сина си Христя.

Големо добро ще направите ако спомогните.

Откак Ви поздравлявам остановам в надежда

Ивана Б. Петкова

Изключено е Христо Ботев да е имал възможност да помогне на майка си. Знае се, че тъкмо в тази година той се бил заплел в дългове по издаването на в. Дума и прекарал тежко боледуване, а няколко време лежал и в затвора във Фокшани за дружба с руски революционери. Все по това време, когато семейството на Ботева имало най-голяма нужда от него, той живял в Исмаил, Галац и Браила, определил окончателно своя светоглед на революционер, своето политическо верую. Той е чужд на всяка мисъл за лично благоустрояване и е прегърнал завинаги идеята за освобождаване на България.

Всичко това доказва, че на Хр. Ботев не е било възможно, нито да се отзове на майчините молби, нито да ѝ обясни защо не може да ѝ помогне или да се върне. За преживените от него вълнения, особено след смъртта на бащата, по страдащата майка, може да се съди от ония чувства и мисли, които той е изразил в безсмъртните си творби „На прощаване“ и „Майце си“, макар писани няколко години по-рано. Основното отношение към майка му не е било променено и до края на неговия живот.

Освен това цялата преписка между Хр. Ботев и неговото семейство не е открита досега, за да знаем какво е писал, пращал и до колко е помагал на семейството си. А че е писал, това се вижда от писма на майка му и брат му Стефан[3].

---

[1] Арх. Н. Геров, I, 38.
[2] Пак там.
[3] Арх. Н. Геров, I, 39, с дата 11. IX. 1869 г. и с. 37 с дата 12. VII. 1871 г.

Колкото и голямо да е било теглото на баба Иванка, тя е носила своя кръст достойно. Денонощно на чекръка да преде прежда или в стана да тъче чимове, на тепавицата или по нивя на чужда работа, тя е успявала да изхранва децата си.

В 1869 г. синът ѝ Стефан свършил калоферското училище и след смъртта на баща си се е помъчил да облекчи своята майка. Неуспял да постъпи в медицинско училище, той станал учител в Панагюрище. Наскоро и Кирил напуснал Калофер, за да учителствува в Белово, Пазарджишко, а в 1872 г. болният Петко починал. Товарът на баба Иванка намалял наглед, но чадата ѝ се разпилели. Около нея останал невръстният Боян.

Грижите за синовете не преставали и баба Иванка мечтала да ги събере пак под своето крило. Съдбата ѝ помогнала в това покъсно. През лятото на 1874 г. Стефан и Кирил се намирали в Букурещ при бачка[1] си Христя, и от там писали на майка си да им изпрати училищните свидетелства чрез Карамихайлов, служащ в руското вицеконсулство в Русе. Баба Иванка намерила за най-сигурно да ги изпрати чрез Найден Герова, руски вицеконсул в Пловдив, и затова му отправила следното писмо[2]:

Прието 20 ян. 1875 [Н. Геров]

Калофер, 18 Иануария 1875

Господин Найдене!

Ида да Ви поздравя и явя какво ми пишат от Букорещ момчетата Стефан и Кирил да им испровода свидетелствата, че белким Кирил искал да отиде в Россия и да ги изпровода в Руското Консулство в Русчюк до г-н Карамихайлов. Ас мисля че Ви можете ги изпроводи или до г-н Карамихайлов в Русчюк или направо в Букурещ. Затова аз претварям свидетелствата сос техно писамце, което Ви провождам и Ви мола сторете добро та им ги изпратете както знаете.

Можете да отворите свидетелствата, за да ги видите и да ги претворите в друг плик.

Моля Ви кажете ми какво направихте с панагюрци, зачтото ся нуждая от пари.

Поздравлявам Госпожа Марийка[3] и оставям

Ваша сродница

Иванка Ботева Пет.

Мола Ви претвориното проводете на Госпожа Елисавета[4].

От това писмо проличава, че положението на баба Иванка е продължило да бъде тежко, защото заминаването на двамата ѝ сина

---

[1] В Калофер назовават по-големия брат „бачко".
[2] Арх. Н. Геров, I, 38.
[3] Съпругата на Н. Геров, дъщеря на първи братовчед на даскал Ботя.
[4] Тъща на Н. Геров, мащеха на жена му.

за Румъния все ще е налагало нови жертви от нейна страна — да ги понареди с горни и долни дрехи. Напускането на учителството в Панагюрище от Стефана не само прекратило един доход, но Стефан не могъл да се грижи за събиране на вземанията за продадените там книги на баща му. Ето защо баба Иванка в това писмо възлага надеждите си за това вече на Н. Геров.

Към това време баба Иванка живяла сама със сина си Боян в къщичка откъм северната страна на училището Кирил и Методий, преди да се стигне до дола[1]. Къщичката била малка, малко по-низко от уличното ниво, и за да се влезе в двора, имало няколко стъпала от улицата. Външно и вътрешно скромната къща била чиста и уредена, каквато била и самата домакиня.

През тази година се случва следното: Стефан Ботев не можал да постъпи в медицинския факултет в Букурещ, а Кирил не заминал да се учи в Русия, защото брат му Христо се боял да го не настанят в духовна семинария. Така тримата сина на баба Иванка се установили вече да живеят в Букурещ. Това я теглило там. Нейното заминаване се обмисляло вече. То било ускорено от Евлогий Георгиев, който имал нужда от една верна домоуправителка, тъй като наскоро неговата по-раншна била убита при обир. Той ще се е спрял, изглежда, на баба Иванка и ще е изпратил Стефана в България да я доведе заедно с Бояна.

Как и кога точно става това, не може да се установи с положителност, но от едно писмо на Н. Чалики[2], секретар на вицеконсула Н. Геров, отсъствуващ от Пловдив, — се вижда, че в началото на август 1875 г. Стефан Ботев е бил в Панагюрище и се върнал в Пловдив. Турските власти търсили Стефана заради речта му в Копривщица през май 1875 г., която силно наподобява речта на брат му Христо в Калофер през 1867 г., а може би и заради брат му. Във всеки случай той се е укрил и пак се върнал в Румъния.

За заминаването на баба Иванка от Калофер нейната племенница Тота Петю Недялкова е разказала, че тя самата пътувала с кола, заедно със Стефана, Бояна и леля си Иванка. Когато наближили Пловдив около с. Труд [Клементиново], Стефан слязъл от колата и се изгубил. Майка му спряла в Пловдив около Хисар капия, срещу Козаровата къща.

Между съобщеното в писмото и разказа има много общо, от което може да се заключи, че баба Иванка е отпътувала за Румъния през Цариград, като се качила на влака от Пловдив, а Стефан — някъде по на изток от този град, за да избегне преследването.

В своите спомени Мих. К. Сарафов[3] разказва, че към средата на август 1875 г. е бил в Букурещ и живял у Ботева. Той споменува, че там е бил Кирил, но не говори нищо за баба Иванка, Стефан и Боян. Това показва, че още не ще са пристигнали.

---

[1] Сега улицата се нарича Георги Шопов, а къщата има № 26. Ботеви са живели още в следните къщи в Калофер: у Генко Филов до Галюв дол; у х. Нестор до Иван Ябанов, гдето даскал Ботьо умрял; у поп Тодор Стоев в Беевата улица, към реката.

[2] Арх. Н. Геров, II, с. 477.

[3] Още неиздадени.

Разбира се, че щом Евл. Георгиев е викал баба Иванка, той ѝ е определил жилище у себе си.

Макар да са живели в отделни жилища, все пак майката и синовете са били по-близко един до други, помагали си, обнадеждявали се за по-добро бъдеще. Според някои сведения, баба Иванка живяла и в Гюргево при Кирила, който бил там учител през учебната 1875-76 год., но прекарвала и у братята Георгиеви, когато отивала в Букурещ.

Щастието на майката не продължило много. Знае се, че през май 1876 год. „Радецки" отнесе двамата ѝ сина, от които единият загина в Стара планина[1].

Ако Хр. Ботев е скрил от жена си своето решение да замине с четата, може ли да се вярва, че така е постъпил и с майка си? Калената в живота баба Иванка е могла да понесе истината, но е вероятно, че тя го е помолила да не взема по-малкия брат Кирил[2]. И може би, за да угоди на любимата си майка, Ботев би го върнал, ако Кирил още на 8 май не бил заминал за Турну-Могурели. А да го сваля от „Радецки" пред очите на цялата чета, това е било недопустимо. Като се има предвид и характерът на Кирил, сигурно е, че и той не би се съгласил на подобно нещо.

Тъй като от „Радецки" Ботев не е писал на майка си, нито споменува за нея и брата си, това може да означава само, че той се е сбогувал с тях по обичая; знаем, че Стефан, брат му, го изпратил на самото пристанище в Гюргево.

С твърдост баба Иванка е изживяла вестта за смъртта на Христо и заточението на Кирил. Наскоро е трябвало да се раздели и с Боян, когото изпратили да се учи в гр. Николаев — в пансиона на Т. Минков. Със Стефан тя дочакала края на Освободителната война в Румъния и се върнала в България след Сръбско-българската война, т. е. около втората половина на 1886 г. Понеже Кирил и Стефан получили назначение в Пловдив, баба Иванка дошла да живее тук, още повече че къщата ѝ в Калофер била изгорена до основи.

Но изпитанията на Ботевата майка не били свършени. През войната в 1885 г. бил убит най-малкият ѝ син Боян, подпоручик от 5 пех. дунавски полк, а в 1891 г. починал в Кайро Стефан. И двамата тя не е могла да види, както и Христа.

Загубата на Стефан тя е очаквала. Повече от 10 години той креял от гръдна болест. Смъртта на Бояна, дошла внезапно, наранила дълбоко майчиното сърце. Но тя понесла скръбта си като разумна майка, избягваща да човърка раните си със спомени за умрелите, които не можем да върнем. Зах. Стоянов, който се явил при нея, за да събира сведения за Христо много скоро след загубата на Бояна, се докоснал и до този въпрос.

— Клетникът, казала баба Иванка — отиде млад и зелен... не можах да го видя... колко му говорих, че е още малък, че трябва

---

[1] Споменатата Ботева роднина Тота Петю Недялкова ни е завещала спомен, че баба Иванка ѝ казвала, че Христо обичал да стои повече сам в стаята и да пее. Баба Иванка е казвала на д-р Никола Радев, че, когато Ботев бил в Калофер през 1867 г., най-много ходил на екскурзии в Стара планина.

[2] Н. Начов (Хр. Ботйов, с. 108—9), го нарича „невръстен". Кирил е роден през април 1856 г., следователно е имал вече навършени 20 години.

да почака брата си Кирила, че на него ми са надеждите. Младо и лудо, не послуша... Бог да го прости... Много приличаше на брата си Христа — завършила баба Иванка и се обърнала настрана, за да изтрие, невидена от присъствуващите, своите две едри сълзи.

И веднага след това продължила да разговаря с присъствуващите по съвсем други въпроси[1].

Подготовката на тази среща между Зах. Стоянов и баба Иванка става чрез Стефан Ботев, който през юли 1886 г. още е живял в Олтеница, а майка му — в Букурещ. За това ни говори едно новооткрито писмо на Зах. Стоянов, пазено у сина на Ботевия първи братовчед — покойния Стефан Г. Дрянков.

Съобщеното от З. Стоянов съдържа нещо вярно, но има едно съмнително повторение на онова, което се съобщава да е казала на Христо за Кирил в 1876 г.[2] и една несъобразност. Неуместно е да се приписва на баба Иванка, че е пожелала пред Бояна да почака Кирил и да казва, че на него (Боян) били надеждите ѝ. Защо? Боян е постъпил във Военното училище през август 1883 г., когато Кирил е бил офицер още в май 1879 г. Не е имало нужда и смисъл Боян да чака Кирила, който вече ще е издържал майка си. З. Стоянов произволно е преповторил за Боян онова, което се е знаело за Кирил.

Знае се положително, че след Освобождението баба Иванка е живяла в градовете Пловдив (през 1886-91 г.), в София (1891-6 г.), в Сливен (1896-1900 г.), във Враца (1901-04) и отново в София (1904-10 г.). Това нейно местене съвпада с местослужението на сина ѝ Кирил като висш офицер.

Вън от родствениците, съграждани и познати, които са поддържали връзки с баба Иванка, много услуги са ѝ правили главно братовият ѝ син Стефан Дрянков и д-р Никола Радев, който от 1893 г. до 1895 г. е бил адютант на Кирил Ботев, тогава началник на Военното училище. По това време Ботеви живели на ул. В. Търново № 9, в къщата на Гр. Чопов, съществуваща и до сега в стария си вид.

Ето накъсо какво ни разказа д-р Н. Радев из своите спомени за баба Иванка:

През лятото на 1894 г. Кирил Ботев отсъствувал за дълго от София и помолил Радева да навестява майка му. Жизнерадостен, разговорлив и услужлив, той почти всеки ден бил при баба Иванка, която настоявала той да обядва редовно с нея. През време на тези срещи тя му разказвала за своя Христо, когото тя никога не смятала, че е умрял. Никой не можал да я убеди в противното и тя починала с непоколебима вяра в това, че той всеки ден може да се върне и ще я прегърне.

Баба Иванка е разказвала, че докато тръгне на училище, Христо бил много кротък, послушен, помагал на майка си в къщ-

---

[1] З. Стоянов, Хр. Ботйов, с. 29.
[2] Пак там с. 190.

ната работа и затова често го наричала „моето момиче". Щом обаче тръгнал на училище, почнал постепенно да се изменя, да става по-самостоятелен и дори непослушен.

Майката не е преувеличавала, като е описвала сина си като хубавец, който силно приличал на баща си. С цветущо здраве и много излишна енергия, какъвто бил и даскал Ботьо на млади години, Христо бил с непокорен дух и поради това влизал често в разпри с баща си. Затова и не веднаж бил наказван доста строго, за да послужи това за пример на другите.

Когато Христо се върнал в Калофер през пролетта на 1867 г., той направил впечатление на майка си, че е пораснал, станал още по-хубав, с дълга коса.

В училището сред учителите Хр. Ботев давал воля на настроенията си спрямо турската власт, която нападал винаги. И пред майка си той често викал: „Долу султанът и неговата тиранска власт, да живее сиромашта". А когато баба Иванка му забелязвала да бъде по-сдържан, защото държанието му много сърди баща му, Христо отговарял: „Това положение не мога да търпя".

Баба Иванка е имала съзнанието, че синът й Христо се е издигнал високо в живота, че той е заслужил на своя народ и е изкупил всички грижи и огорчения на баща си. И затова тя често изказвала съжаление, че учител Ботю не е доживял, за да вкуси от гордостта и родителското удовлетворение, което могъл да получи от делото на своя велик син.

На 11 май 1895 г. офицерите от Военното училище обядвали у своя началник Кирил Ботев, поканени по случай именния му ден. На следната година баба Иванка споменала на сина си този ден, като му казала приблизително: „Как хубаво прекарахме миналата година! Няма да забравя хубавите песни за Христа. Никола Радев пя молитвата му, офицерите пяха „Жив е той, жив е" и аз плаках от радост, защото вярвам, че Христо е жив и че ще го видя".

Баба Иванка Ботева е преживяла радостта да види открития на 21 май 1890 год. в гр. Враца паметник за нейния син — войвода. На това тържество тя обаче не е могла да отиде заедно с жената и дъщерята на нейния голям син. От тържеството е отсъствувал и Кирил, макар да са се събирали всички преживели четници на Ботева, а са присъствували лично държавният глава и министър-председателят Ст. Стамболов[1]. По внушение на последния, княз Фердинанд по този повод е изпратил на Ботевата майка възпоменателния кръст за своето възшествие на престола. Това зачитане към паметта на великия Ботев не е попречило щото само след няколко години IX обикновено народно събрание да нанесе страшна обида на тази майка. По обясними причини, в основата на които е заложено желанието на човека да се чувствува, поне до известна степен, независим материално дори от децата си, „да си има свои пари за черкова", както и желанието, щото паметта на заслужилите на народа наши близки да бъде зачетена и

---

[1] Дим. Йоцов, Културно-политическа история на Враца, II, с. 191 и сл. Има запазени и снимки. Авторът е неточен, като твърди, че баба Иванка е присъствувала. Отсъствието й е обяснимо с трудния път с файтон от Пловдив до Враца.

чрез материално изразена признателност, баба Иванка Ботева подала молба да ѝ се отпусне пенсия, като майка на загинал поборник за свободата. Молбата е била докладвана от Янко Симеонов в заседанието на 1 ноември 1897 г. Той не е казал нищо нито за заслугите на Христо, нито за това, че Иванка Ботева Петкова е майка на двама сина, умрели за България, а предал само мнението на прошетарната комисия: заявлението е неоснователно и следва да се остави бе последствие. Все тъй било постъпено и с майката на В. Петлешков. Колкото и невероятно да е това, но то е факт. А в това събрание са присъствували хора с претенции на прогресивност, които не са казали и дума[1].

Прегледах пенсионните списъци и никъде не можах да намеря по-рано или по-късно баба Иванка Ботева да е получавала пенсия. Толкова по-необяснимо е защо е било твърдено, че тя сама се била отказала[2]. Истината е, че оскърбената Ботева майка се е отказала действително, но не от гласувана вече пенсия, а веднаж за винаги от правото си отново да иска такава.

Баба Иванка е била привързана към своето родно място, роднини и съграждани. Помни се, че след смъртта на Боян тя редовно в прекарвала със сина си Стефан по няколко месеца в Калофер. Нейният братов син Стефан Дрянков е бил много обичан от нея, а и той е бил силно привързан към нея. С него тя споделяла своите мисли и грижи, с него се съветвала, тъй като Кирил е бил вече семеен, имал свои грижи, а и, като на висш офицер, тежели му големи отговорности. Щом чувала, че калоферци са дошли в града, гдето е живяла, тя искала непременно да ги види и ги разпитвала за всичко.

Една интересна среща е имал с баба Иванка овдовелият мъж на нейната внучка Иванка, Хр. Ботевата дъщеря, — д-р Стоян Христов. Предавам по негов точно записан разказ.

Сватбата на Иванка с д-р Христов е станала през януари 1906 г., а смъртта на Иванка е последвала през ноември с. г. Баба Иванка, поради болест и старост, не е могла да присъствува на сватбата във В. Търново. Случило се тъй, че когато Иванка и мъжът ѝ идвали в София, баба Иванка отсъствувала, така че тя не видяла д-р Ст. Христов до смъртта на Иванка.

Когато ген. Ботев с д-р Ст. Христов, наскоро след смъртта на Иванка, били преместени в София, баба Иванка изявила желание да се види със своя овдовял зет. Срещата станала в дома на Кирил Ботев в момент, когато баба Иванка била болна. Христо я намерил в леглото, полуседнала, подпряна с възглавници. Накарала го да седне много близко до нея, прегърнала го и го милвала, като съща родна майка. И двамата преживели моменти на дълбоко вълнение. На сбогуване тя изразила желание д-р Христов да я посещава по-често, защото, обяснила тя: „Като виждам тебе, чини ми се да виждам Иванка“. Д-р Ст. Христов ми каза: „От това кратко временно познанство

---

[1] Дневници IX об. нар. събрание, I ред. сесия, X заседание на 1 ноември 1897 г., с. 184.

[2] Пак там, с. 380.

и общуване с баба Иванка Ботева, аз се убедих, че синът не напразно е възпял юначеството на майка си. Тя, наистина, не бе от ония майки, които пред зиналия гроб оставят да бъдат погълнати изцяло от скръбта, която убива духа и волята, за да сломи след това и организма. Едно след друго тя загубва съпруг, четири сина, дъщеря и любима внучка, и все пак намира у себе си сили да надживее това." Впечатлението на д-р Ст. Христов за прекрасните качества на баба Иванка в последните години от живота ѝ, за нейната вътрешна душевна сила, не се различават от ония, които 25 г. преди това е получил наблюдателният и проницателен Зах. Стоянов.[1]

Баба Иванка живя повече от 80 години. Когато нашите студенти в дни на Ботеви тържества я акламираха, тя се явяваше на балкона да ги благослови майчински. Това бе единствената искрена, масова почит, която тя получи приживе.

Благодарна, че е била отредена да бъде майка на герои, на един тъй велик българин, тя забрави всички житейски мъки, скромно живя и тихо издъхна. Трябва да се подчертае, че нейният син Кирил всякога, откак бе стъпил на краката си, непрекъснато се е грижил за нея и тя почти винаги е живяла под неговия покрив, като нейните материални нужди са били напълно задоволени, а нравствените ѝ интереси защитени; тя прекара втората половина от живота си дълбоко уважавана и зачитана като майка на достойни чеда.

Като се вземе пред вид психиката на старостта, трябва да се допуска, че и баба Иванка не е била всякога, от всичко и от всички доволна. Естествено е да се вярва, че тя се е чувствувала понякога изоставена и самотна. И, разбира се, давала е израз на това състояние в оплаквания под една или друга форма. Злословието е подхващало това и го е изразило дори в печата с твърдение, че баба Иванка била останала бедна и изоставена до края на живота си и дори захвърлена да живее и умре в една таванска стаичка. От капризите на старостта, болестите, изостаналостта на възгледите и дребните домашни недоразумения, против които никой не е застрахован, са били изплетени клевети и обиди срещу Ботевия брат, който се е грижил пълни 30 години за своята майка като истински син.

Баба Иванка Ботева почина на 14/27 януари 1910 г. в къщата на сина си Кирил в София, ул. Шипка № 23, на ъгъла с ул. Априлов. Прозорецът на стаята ѝ гледа към ул. Априлов, вторият от ъгъла на горния етаж. През 1948 год. Софийският народен съвет постави на къщата възпоменателна плоча с барелиеф на баба Иванка, изработен от скулпторката Величка Беллиева, със следния надпис: „В този дом преживя последните си дни Иванка Ботйова, майка на поета революционер Хр. Ботйов".

Костите на Ботевата майка почиват редом с тия на нейната снаха и сина ѝ Кирил в софийските гробища, парцел 29, ред 11, гроб 4.

Преди да приключим, нека се опитаме да си отговорим на въпроса: какво дължи Христо Ботев на майка си? Думата е за ония особености, които се наблюдават у него като творческа личност.

---

[1] Зах. Стоянов, Хр. Ботйов, с. 29.

Безспорно е, че със своите приказки и особено с няколкото стотин народни песни, които пеела. Ботевата майка му е внушила любов и дълбоко разбиране на народната поезия.

Дълбоката привързаност и признателност на сина към майката се чувствува в доста стихотворения на великия поет, особено в „Майце си“ и „На прощаване“. В първото той се обръща към майка си:

...Освен теб, мале, никого нямам,
ти си за мене любов и вяра...
...Много аз, мале, много мечтаях
щастие, слава да видим двама...

А когато в 1868 г. Ботев намислил да мине Дунава с четата на Желя войвода, той пак се обръща към майка си в своето „На прощаване“, за да ѝ обясни защо ще се хвърли в борбата и да я утеши, ако бъде убит.

...Не плачи, майко, не тъжи,
че станах азе хайдутин,
хайдутин, майко, бунтовник,
та тебе клета оставих
за първо чедо да жалиш!...

И после, за да възбуди у нея чувства на гордост, които да удавят тъгата ѝ:

...Но кажи какво да правя,
кат ма си, майко, родила
със сърце мъжко, юнашко...
Ах, мале, майко юнашка...

Всичко това не е случайно хрумване на поета, а израз на едно дълбоко вживяно в него отношение към своята майка. А то показва колко дълбоки чувства са го свързвали с нея — резултат не толкова на кръвната връзка, но на душевна близост.

Ботев дължи на майка си не само своето физическо съществуване, не само възпитанието си, но и примерите на една благородна, добродетелна душа, закърмяването на своя поетически дар с чудните песни, които му е пяла. Баба Иванка е стояла духовно по-близо до сина си, била е негова закрилница и затова тя е заела за винаги средищно място в сърцето на своя велик син. Една дълбока взаимна синовна и майчинска обич е свързала тези две същества до толкова, че десетки години след смъртта на сина, майката не може да го пожертвува в съзнанието си и искрено вярва, че той е жив и ще се върне.

ВТОРА МЪЖКА ГИМНАЗИЯ В ОДЕСА

от И. З. СТРУГАЦКИ — Ленинград

Ботев пристига в Одеса на 14 ноември 1863 г. Първите си впечатления той е изложил в писмо до Найден Геров: „Взех за 18 рубли билета, та влязох в парахода и на 14 того влязох в Одеса, гдето се представих на господина Н. М. Тошков и комуто дадох писмото ви и писмото на баща ми, което получих още в Цариград. Той, като прочете писмата, каза: „Ну, добре, виде щем". И така, като седя празен, ходя при българчетата, та ги разпитвам, че в месеца им давали 20 рубли, от които давали 15 на квартира, една за свещи и така им оставят 4. Сега аз, като постъпя, нямам ни форма, ни завивка, ни постелка, ни шапка, ни нищо, с 4 карбовни на месец мога ли си купи всичко това, като за едни само дрехи иска 60 рубли! Затова аз ще искам да постъпя в първата гимназия, в която дават всичко нужно."[1]

Но да постъпи в Първа Ришальевска гимназия, при която имало пансион, не му се удава. Зачисляват го във Втора гимназия, при която нямало пансион.[2] „Петков Христофор (он же Ботьев) в 1863 году принят в Одесскою 2-ю гимназию".[3]

Архивните документи ни дават възможност до известна степен да възстановим начина на живота, занятията и порядките във Втората гимназия от онова време и да отговорим на въпроса, защо даровитият любознателен юноша, обичащ сериозната книга, две години след постъпването си бива „изключен за безуспешност". Захари Стоянов и Ст. Заимов се опитват да търсят обяснение за изключването в буйния темперамент на юношата, изтръгнал се от строгата власт на баща си. Тези „почтени" биографи съобщават различни истории за одеския период от живота на Ботева, без дори да се опитат да ги проверят и обосноват.

Преди да изложим някакви съображения по този повод необходимо е да се запознаем с това, какво е представяла Втората гимназия. Това ще ни доведе до обоснован отговор на поставения въпрос. Първият факт, който заслужава внимание, е, че 15 или 16-годишният юноша е бил приет в трети клас, където са се учили 12—13-годишни деца. А и тези деца в мнозинството си не се отличавали с особено развитие и сериозна подготовка. Да дадем думата на официалните документи: „В гимназията постъпват извънредно зле подготвени и решително неразвити деца. В долните класове те горе-долу още вървят, като остават в един и същи клас по няколко години, но достигнали до пети, а даже и до четвърти клас,

---

[1] Христо Ботев, Съчинения, под ред. на М. Димитров, том IH, стр. 385.
[2] При това като частен ученик [Бележка от редакцията на Сборника].
[3] Н. Барсов, 30-летие Болгарского настоятельства, стр. 47

като виждат невъзможността си да продължат по-нататък, започват да напускат гимназията.“[1]

Освен това, не трябва да се забравя и социалният състав на учениците във Втора гимназия по онова време. Децата на дворяни и чиновници са съставяли повече от 60 на сто от целия състав[2]. Този състав не се изменя до излизането на Ботев от гимназията. „На 1 януари 1865 г. в двете гимназии е имало 2706 души учащи се; от тях 1658 са дворяни и чиновници, 76 — с духовно звание, 850 — от градските съсловия, 28 — от селски съсловия и 99 чужденци.[3]

Този факт има също значение за поставения от нас въпрос. Привилегированата среда не е можела да не се отнася с известно високомерие и дори пренебрежение към зле подсигурения българин. Стълкновенията, както се вижда от документите, са били на национална почва. „Към това се присъединяват съсловна рязкост във възгледите и характерите и нетърпимост по отношение на другите съсловия.“[4] Явно това е произвеждало силно впечатление на Христо, отчуждавало го е от класа, заставяло го е да търси познанства извън гимназията.

Като изучихме внимателно спомените на българите, които са се учили в Одеса, ние не намерихме нищо там за дружба с гимназисти от неговия клас. Обратно, често се споменава за познанствата му извън гимназията. Отчуждеността наред с другите причини му създавала много мъки, както се вижда от фразата, изтървана в едно негово писмо до баща му (от края 1864 г.): „Невъзможно е да се търпи и стои“.[5]

Но дори ако се вземе под внимание само разликата в годините между Ботева и съучениците му, то и тя би била достатъчна да причини не малко затруднения и усложнения. Разликата в годините е била сериозна пречка за успешни занятия на южните славяни в руските учебни заведения. В Одеския окръг и в самото Министерство на просветата са разбирали добре това. Във връзка с това в архивата има обширна преписка. Значителен брой млади славяни поради тази причина след две-тригодишно престояване в гимназията я напускали. Това се вижда от едно писмо на попечителя от 15 януари до министра. Головнин, след прочитането му, прави твърде характерна забележка: „Като се съгласявам напълно с господин попечителя, моля да се съобщи неговото мнение на вицеканцлера и да се уведоми Д. С. С. Арцимович.“[6]

Всички тези обстоятелства са оказвали своето влияние върху Ботев, върху неговото отношение към гимназията, те са го отблъсквали, той е влизал в клас с явно нежелание. Към това се прибавяли и други обстоятелства, които действували в същото направление.

Преминаваме към най-важното, към преподаването на науките във Втора гимназия, към това, което е било цел на идването на

[1] Ц. Г. И. А. Фонд 733, опис 202. Отчет по управлению Одесским учебным округом за 1863 г., лист 58.
[2] Пак там, лист 23
[3] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 5.
[4] Фонд 733, опис 202, отчет за 1865 г., лист 33.
[5] Е. Волков, Христо Ботев, стр. 26.
[6] Фонд 733, опис 162, дело 139646, лист 1.

Ботева в Русия. Той се е стремял да получи знания, необходими за бъдещата му учителска дейност, затова и преодолял дългия и сложен път. Ще напомним, че баща му е бил напредничав и образован учител и е отделял особено внимание на обучението на своя син, долавяйки с чувството на опитен педагог големи способности у него. Освен това, сам Христо е бил много добре подготвен за своите години. Той имал известни познания по езиците (в Калофер бил изучавал руски, гръцки и френски). Има всички основания да се предполага, че той е знаел добре първите два езика, особено гръцкия, който тогава усилено се изучавал в България. А руски език му е бил преподаван от педагог, изучил този език в Русия. Баща му е отдавал навярно голямо значение на изучаването на руски език, тъй като се е готвил да даде образование на сина си в Русия. Поради това може с пълно основание да се предположи, че Христо в началото на занятията в гимназията е можел до известна степен да съди за това, как се преподават предметите и доколко плодотворни са занятията. Архивните материали достатъчно подробно говорят за учебния процес, за методите на преподаването и за квалификацията на преподавателите във Втора гимназия. Окръжните отчети за трите интересуващи ни години дават почти пълна картина на това, как са се преподавали науките в тази гимназия.

Ще започнем с езика, който е бил особено труден за гимназистите и е изисквал специално умение от страна на преподавателя. „С особена безуспешност във Втора гимназия се отличава преподаването по латински език. Преподавателят по този предмет Валд напусна вече службата и на негово място е назначен нов учител от неотдавна завършилите университета Св. Владимир[1] със степен кандидат, и затова можем да се надяваме.[2]" Но Хенрих Нейкирх, назначен като старши преподавател по латински език, не оправдал възлаганите му надежди. За това достатъчно красноречиво говори отчетът за следната година: „Гръцки и латински език вървят съвсем слабо; преподавателят по латински език Нейкирх, въпреки че е кандидат на Киевския университет, не се отличава с умение да преподава своите знания".[3] Той преподавал толкова зле, че учениците му не получавали никакви знания. Съставителят на отчета знае добре това; ето защо, като прави анализ на занятията в Ришальевската гимназия, той не може да не спомене и за Нейкирх. „Най-слаби познания възпитаниците показват по латински език: впрочем познанията по латински език стоят малко по-горе, отколкото във Втора гимназия, където (другояче не можем да се изразим, определяйки степента на познанията по този предмет) отсъствува каквото и да е понятие."[4] Също и след година положението не се изменя и съставителят на отчета с пълна безнадежност констатира: „Преподаването по латински език на Нейкирх не обещава нищо хубаво." Освен това в него се наблюдавала „липса на подходящия такт в ръководенето на учениците".[5] Харак-

[1] Киевският университет
[2] Фонд 733, опис 202, отчет за 1863 г., лист 25.
[3] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 21.
[4] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 22.
[5] Фонд 733, опис 202, отчет за 1865 г., лист 48.

теристиката е достатъчно изчерпателна и убедителна. Очевидно посещаването на уроците на Нейкирх е било скучно и тягостно задължение за гимназистите. „Липсата на подходящ такт“ също се чувствувала. Но и с преподаването на другите предмети във Втора гимназия работата не вървяла много добре. „Географията на учителя Хилецки върви също твърде не успешно“.[1] Дори в преподаването на руски език не всичко било благополучно. „Дейността на учителя по руски език Бржовстовски също не може да се счита за удовлетворителна.“[2] Преподаванията по история също не били нито живи, нито увлекателни. „Зле върви преподаването по всеобща и руска история — учител Онискевич, който, както се вижда, не желае да отделя своите знания за гимназията“.[3]

Единствено изключение във Втора гимназия бил преподавателят по руска литература Шугуров: „особено успешно върви преподаването по руска литература (учител Шугуров)“.[4] Следващият отчет също отбелязва успешното преподаване на този предмет.[5] В отчета за 1865 г. подробно и твърде убедително се разказва за преподавателската дейност на Шугуров: „Преподаването по руска литература трябва да бъде наречено напълно годно в този смисъл, че то е насочено към запознаване на учащите се със самите произведения, а не към съобщаване на отвлечени правила. Преподавателят по този предмет г. Шугуров разполага с основни знания, гледа сериозно на преподаването и умее да постига добри резултати. На литературните четения, устройвани при гимназията по негова инициатива и служещи за допълване на преподаването в клас, учениците получават възможност по-близо да се запознаят с тези произведения, от които в клас е можело да бъдат разгледани само отделни откъси. Успехите на учениците по руска литература съответствуват на старанията на преподавателя.“[6] Шугуров се стремял да развие у своите ученици любов към „литературата“ и да ги научи на самостоятелни занимания. „Въвеждането на литературни четения и беседи между учениците трябва да съдействува за техните самостоятелни занимания и да разшири областта на знанията им. Такива беседи и четения са въведени във Втора гимназия.“[7] Необходимо е да се отбележи, че литературните четения били не само за гимназисти, но и за публика, което тогава се явявало крупно нововъведение. „Те имат за цел да дават на публиката научни сведения и да я запознават с най-хубавите произведения на нашите забележителни поети; това оживява дейността на гимназията и съдействува за сближението ѝ с обществото.“[8] Четенията били с платен вход за публиката и получените суми служели за обзавеждане и подпомагане на нуждаещи се ученици.

Такъв хвалебствен отзив за Шугуров и неговата педагогическа дейност е станал възможен в 60-те години, когато новите веяния

---

[1] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 21.
[2] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 21.
[3] Фонд 733, опис 202, отчет за 1865 г., лист 48.
[4] Фонд 733, опис 202, отчет за 1863 г., лист 25.
[5] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 20.
[6] Фонд 733, опис 202, отчет за 1865 г., лист 46.
[7] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 82.
[8] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 23.

прониква в самата „цитадела на просветата“, в Одеския учебен окръг. Това се вижда ясно от заключителната част на отчета за 1863 г., когато сам попечителят Арцимович искал от Министерството да отстъпи на духа на времето: „Днешната организация на учебните заведения трябва да отстъпи на друга, повече съответствуваща на изискванията на времето.“[1] Дотолкова е бил силен обществено-политическият подем в тези години.

Твърде възможно е именно Шугуров да е развил у Ботев любовта към руската литература, насадена още от баща му. Характерно е, че библиотеката на Втора гимназия е изписвала „Отечествени записки“, явно, по инициативата на Шугуров, и притежавала „забележителните произведения на съвременната руска литература и най-хубавите руски списания“.[2] (Разбира се, тази литература не е била предназначена за учениците, особено от долните класове.)

Но Шугуров бил изключение, а мнозинството преподаватели били като Нейкирх, Хилецки, Бржостовски, Онискевич или Фоа, който се отличавал „с пълно отсъствие на педагогически такт“ и никога не знаел колко ученика има в класа му, както и кой какво учи.[3] „Преподаватели, положително бездарни и безполезни, каквито се срещат във всяка гимназия“[4], във Втора одеска гимназия имало не малко. Общата оценка на методите на преподаването се дава във връзка с плачевните резултати от изпитите, по-вярно, от пълния им провал. „В тази гимназия резултатите от изпитите на 7 клас доказват неправилността на занятията в течение на няколко години и учениците, при по-голямото отколкото преди изискване за фактически знания, не могат без повторно изпитване да получат атестати за постъпване в университета (явиха се на изпит 10, а издържаха 8, но и те след повторно изпитване)“.[5]

Суровата оценка, направена в отчетите, не е свързана с някакви обществени действия на учителите и учениците от Втора гимназия. „Нравственото настроение на учениците от Втора гимназия е най-задоволително. Освен обикновени детски лудории през цялата година не е имало никакви важни простъпки.“[6]

Преподавателският състав на Втора гимназия бил изключително слаб. Учителите лошо знаели предметите си, не се интересували от новите методи в преподаването и се претрупвали с частни уроци. „Учителите твърде много се надяват на своята опитност и малко се интересуват от настъпателното движение на педагогиката и използуват почти цялото си свободно време за частни уроци. Те не отиват в гимназията с пресни сили и дори нямат достатъчно време за домашна подготовка.“[7] В резултат на това те били в състояние само да излагат учебника с монотонен и скучен глас. Арцимович откровено пише за това, като се опитва да намери причините за незадо-

[1] Фонд 733, опис 202, отчет за 1863 г., лист 65.
[2] Фонд 733, опис 202, отчет за 1863 г., лист 32.
[3] Фонд 733, опис 202, отчет за 1865 г., лист 48.
[4] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 19.
[5] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 21.
[6] Фонд 733, опис 202, отчет за 1863 г., лист 25.
[7] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 22.

волителното положение в гимназиите от поверения му окръг. И трябва да му се отдаде дължимото — той дава пребогат материал за характеристика на учителите и учебните занятия. Той смята, че „състоянието на учебното дело в Одеския окръг е по-малко задоволително, отколкото в други окръзи“.[1] Основната причина според него е в това, че „нашите гимназии страдат от недостиг на добри учители“.[2] Одеса нямала в това време свой университет, а „другите университети ни отделят само тези педагози, които не желаят да оставят в своите собствени гимназии, а лицейските курсове дават много повече права отколкото знания. След лицея младите хора поради липса на други места постъпват учители в гимназиите и едва тогава започват да изучават предмета, който трябва да преподават. Младият човек, завършвайки курса в лицея, например в отдела за юридически науки, става учител по история или география, след това при нужда преминава към руска литература и завършва с това, че започва да преподава математика.“[3]

Приведените документи достатъчно убедително разказват как са вървели учебните занятия във Втора гимназия, където се е учел Христо Ботев.

Наред с това Втора гимназия била обградена с високи стени от каквито и да било обществени движения. В противен случай това несъмнено би намерило отражение в документите на Министерството на просветата. Например, щом като се появили слаби либерални веяния в Симферополската гимназия на същия окръг, Арцимович в отчета побързал да отбележи това и да го осъди: „В средата на преподавателите на Симферополската гимназия започнаха да се появяват самонадеяност и отсъствие на благоразумна сдържаност във възгледите и съжденията, за съжаление малко вредни за учебната работа.“[4]

През 1863—64 г. в много южни гимназии възникнали гимназиални безредия (според терминологията на официалните документи), свързани с общия политически подем в страната и отчасти с полското въстание. Особено чести били акциите на учащите се в гимназиите от Киевския окръг. Началството — от директора на гимназията до попечителя и министра — предприемало най-строги мерки (телесни наказания, карцер, групови изключвания с вълчи билет и т. н.) и едновременно съобщавало за това на административните власти (на полицията и губернатора). В Киевския окръг документите за безредици са твърде много.[5] Но в Одеския окръг подобни документи не са намерени.

---

[1] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 72
[2] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 73.
[3] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 72.
[4] Фонд 733, опис 202, отчет за 1864 г., лист 23.
[5] Например крупни вълнения станали във Втора киевска гимназия на 30 октомври 1863 г. във връзка с уволняването на поляците-учители. „Генерал-губернаторът искаше да повика полицейския началник с военна команда в мое разпореждане за в случай, че стане нужда да се прибегне към сила против непослушниците“, съобщава попечителят Витте. По-нататък той пише на министра, че „полската пропаганда в тукашния край е пуснала корените си в сърцето на учащата се младеж, без да се изключват даже много православни юноши“ (фонд 733, опис 162, дело 139878, лист 5).

Именно затова царското правителство считало Одеса и Николаев като най-подходящи места за обучаване на младите славяни. „В Северна Русия твърде малко младежи-славяни могат да довършат курса, вследствие суровостта на климата, а учащите се в Киев са подхвърлени на вредни чужди влияния“[1] — констатира Министерството на външните работи в писмо до руските консули със забележка „конфиденциално“.

Климатът на одеските гимназии бил най-подходящ за „охранителни възпитателни начала“. Но на младия човек от Калофер, който се прекланя пред хайдутите, тази атмосфера се видяла тежка. Възмущавали го до дълбините на душата телесните наказания, дребнавият надзор, различните придиряния на учители и началство, тясната казионна форма и т. н. Георги Смилов, който познавал Ботев от онова време, е оставил ценно свидетелство: „Аз слушах от Павлова, че Христо Ботев много се е оплаквал от живота в пансиона и от ужасния режим, който цареше тогава в гимназията. Дисциплината, педантизмът и формата, която като че ли нарочно за икономия се шиеше извънредно тясна, го задушаваше и не му даваше възможност да се занимава с учебните предмети.“[2]

Очевидно някои учители от Втора гимназия (Нейкирх, Фоа и др.), които не можели да дадат нищо полезно на учащите се, запълвали липсата на знания с дребнава придирчивост, хокания, наказания и т. н. Затова в документите има чести намеци, в които се говори за липса на „подходящ такт по отношение на ръководството на учениците“. Пряко потвърждение на това намираме в писмото на Ботев до баща му, където той с озлобление пише в края на 1864 г.: „Невъзможно е да се търпи и стои. Тукашните учители и наредби не са човешки, а зверски. Трябва да бъде човек от камък, та да може да ги изтърпи“.[3] Омразата към гимназиалните наредби, изразена ясно в писмото, става напълно разбираема само след запознаване с документите, които рисуват живота и порядките на типичната царска гимназия от онова време. Картината е толкова ясна, че ни остава да добавим само малко, за да дойдем до отговора на въпроса, защо Ботев е бил изключен от V. гимназиален клас „за безуспешност“. Първата година той се учел успешно, въпреки не съвсем благоприятната обстановка. Той още се надявал да получи образованието, за което мечтаел в Калофер, и да оправдае надеждите на семейството си, особено на баща си. Но зверските порядки извикват у него отвращение, а след това и омраза към гимназията. Едновременно с това, начетеният юноша почувствувал колко малко му дава гимназията, колко бедни, сухи и откъснати от живота са занятията в нея. Разсъдителен не за годините си (това ясно се вижда от неговите писма до Найден Геров и баща му), Христо, сдържайки чувствата си, бил заставен да тегли омразния му каиш. Изглежда, че са му оказали влияние „Современник“ и романът „Какво да се прави“, които той четял с голям интерес, по спомените на негови

---

[1] Фонд 733, опис 162, дело 139646, лист 8.

[2] Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, София 1945, стр. 8.

[3] Е. Волков, Христо Ботев, стр. 26.

съотечественици. Възможни са и други влияния — новите познанства с руски студенти и полски емигранти. Той почнал да пропуска съвършено безполезните занимания: „В резултат Христо Ботев с месеци не се явявал в клас и предпочитал в същото време да попълва своите знания и да задоволява своя духовен глад с четене на руската публицистика, на общообразователни книги и списания, които той намирал или в обществената библиотека, или у свои познати руски студенти, и да споделя прочетеното със свои съученици — българи.“ [1] Това именно довело в края на краищата до изключването на Ботев от гимназията. „Ботев се учил прилежно само първата година от ученичеството си; през втората година той до такава степен занемарил уроците си, че бил изключен по „неуспешност“. Впрочем, изключването е било само една формалност, тъй като фактически той сам престанал да посещава гимназията. Това ще да е станало към края на 1865 год.“ [2]

Мъртвата система на преподаване убивала всякакъв интерес към учението, а „зверските порядки“ събуждали омраза към гимназията. В това трябва да се търсят причините, задето Ботев често пропущал занятията, след това окончателно ги изоставил и в края на краищата бил изключен „за безуспешност“, а не в буйния му характер или в неспособността му за систематически занятия, както фантазират нееднократно споменатите от нас първи биографи на поета — Захари Стоянов и Ст. Заимов. Ботев сам напуска гимназията, след като окончателно се убеждава, че занятията в нея са съвършено безполезни, а режимът — нетърпим. След обстойно запознаване с литературата и архивните документи само такъв отговор може да бъде даден.

В Одеса Ботев идва до мисълта, че най-добрите и надеждни приятели на българския народ са руските революционери. Тази мисъл се заражда в юношеските му години, а след това крепне и остава през целия му живот като дълбоко убеждение. В своя по-нататъшен живот той често работи в тясно и братско сътрудничество с руските революционери и всякога с възхищение говори за своите руски приятели. Особено забележителни са неговите срещи със Сергей Нечаев, който е оказал значително влияние върху него. По този въпрос има специално изследване от Георги Бакалов. [3]

Тези срещи са станали, когато сам Ботев е бил вече участник в национално-освободителното движение, и все пак Сергей Нечаев произвел най-силно впечатление на Ботев. Руските и българските революционери си помагали взаимно да превозват литература и оръжие, да се прехвърлят през границата и т. н. Във всичко това Христо Ботев вземал дейно участие. И не е случайно, че заедно с Ботев през време на въоръжената борба със „звярското турско правителство“ е погинал и руският революционер Родионов. Братската дружба с русите се е заякчавала от общата ненавист към

---

[1] Е. Волков, Христо Ботев, стр. 27.

[2] Най-новите документи — гл. отдела писма и документи в настоящия сборник — показват, че Ботев е бил изключен в началото на учебната 1865—66 г. — 9 октомври 1865 г. — Бел. ред.

[3] Г. Бакалов, Сергей Нечаев и Христо Ботев, София 1924.

царското самодържавие, която се заражда у поета през време на живота му в Одеса. Той горещо ратува за това „всичките онеправдани работници с общи сили да се отърват от своите изедници и мъчители — царе и капиталисти — и да си добият неотемлимите права на всеки човек да живее свободно".

На тази почва се заражда и развива у Ботев гореща любов към свободолюбивия руски народ.

Примерът на руските революционери постоянно вдъхновява поета в борбата му за освобождение на неговата родина от тежкото робство. Патриотическите чувства, съзнанието за дълг към родината особено остро се развиват у Богев под влияние на руската литература и одеските му революционни връзки. В разговори с българи той постоянно повтаря, че нито един българин не трябва да остане в Русия и заради лични удобства да остави своя народ на произвола на съдбата, че всички български възпитаници трябва да съзнават своя дълг към народа и да насочат всички свои способности към това, да го подготвят за освобождение. Този факт, разказан от Георги Смилов, е твърде характерен. Той говори не само за високо развито чувство на дълг към родината и любов към народа, но и затова, че още в Одеса Ботев е бил набелязал пътя, от който той след това никога не се отклонява, път на борба за освобождение на родината. Това дълбоко убеждение, съзряло в Одеса, определя неговия по-нататъшен живот.

Превръщането на инстинктивния протестант срещу турския гнет в съзнателен борец за политическо освобождение на своя народ е продължителен процес. Той не може да се ограничи в хронологическите рамки на Ботевото пребиваване в Одеса. Например срещите със Сергей Нечаев и Васил Левски несъмнено са се отразили върху този процес. Но преломният момент в този процес настъпва в Одеса, под влияние на руската обществено-политическа мисъл. Приведените по-горе факти ни убеждават изцяло в това. Но освен документи, спомени, писма и биографически факти, съществува още един важен източник, без който не може да се мине, тъй като той позволява да се вникне в самия процес на формиране възгледите на Христо Ботев. Стихотворенията, създадени в Одеса и покъсно, са крайно важни в това отношение. Рамките на нашата тема не позволяват много подробно да се занимаем с анализ на неголямото, ала богато по съдържание Ботево поетическо творчество. Но поставената задача ни заставя поне накратко да засегнем няколко стихотворения, свързани с изучавания период. Особен интерес за нас представят трите стихотворения „Хайдути", „Майце си" и „На прощаване", по следните съображения: първите две възникват в Одеса, а третото по време иде след тях и главно то прави равносметка на първия период от самостоятелния живот на поета и отбелязва преход към активна борба за политическо освобождение на родината.[1]

---

[1] Няма доказателства, че поемата „Хайдути" е написана още в Одеса, въпреки твърдението на Захари Стоянов. — Бел. ред.

Тези стихотворения са различни и по художествено, и по обществено значение. В първите две стихотворения явно се чувствува началото на поетическото творчество, когато образите не са достатъчно изразителни; в тях изобщо отсъствуват описания на природата, които така майсторски владее по-късно поетът, а някои места просто са наивни и риторични. Третото стихотворение „На прощаване“ се отличава рязко от тях — то е вече зряло произведение на голям майстор.[1]

„Хайдути“ и „Майце си“ са първите известни Ботеви стихотворения. По свидетелства на съвременници, поетът ги декламирал и не се стремел да ги запише веднага. Внимателното им четене довежда до мисълта, че са създадени в онова време, когато поетът под впечатлението от освободителните идеи на руските демократи се замисля над въпросите какво да прави, как и къде да приложи своите сили, за да помогне на своя народ и своята поробена страна. Тази проблема силно вълнувала българската младеж в епохата на възраждането. Тези мисли и стремежи са много вярно и ярко отразени от Тургенев в романа му „В надвечериего“, където големият руски писател с чувството на велик художник е проникнал в съкровените мисли на българите, живущи в Русия. Не по-малко остро е стоял този въпрос и пред руската младеж и пред руската публицистика.

И ето Ботев, който буквално „четял до скъсване“ (по израза на неговия съвременник Георги Смилов) произведенията на Чернишевски, Добролюбов, Писарев, силно се увлича от най-влиятелните списания по онова време „Современник“, „Отечественныя записки“, с въодушевение декламира стихове от Пушкин и Лермонтов, започва да чете на съучениците си българи собствени стихове. Възгледите на поета още не са оформени, още не е ясно с какви средства може да се помогне на народа. Но мислите, извикани от руската публицистика с голяма сила, го заставят да търси конкретен изход, конкретен път. Толкова повече, че калоферските впечатления са още свежи: насилията на турци и чорбаджии. Поетът се обръща към дядото: „Я надуй, дядо, кавала, след теб да викна, запея песни юнашки, хайдушки“. Уводът на поемата е проникнат с дълбока вяра в народа, който дава юнаци за борба с ненавистните турци и проклети чорбаджии: „Какви е деца раждала, раждала, ражда и днеска българка, майка юнашка; какви е момци хранила, хранила, храни и днеска нашата земя хубава!“ На поета е трудно „любовни песни да слуша, а сам за тегло да пее, за тегло сюрмашко“. Мисълта, че не трябва да се пее за любов, когато народът страда, поетът развива с голяма сила в по-късните си стихотворения в още по-остра форма.

Ботевите хайдути не си поставят политически цели, те не излизат още от рамките на стихийната борба, те са само народни отмъстители, но нищо повече: „Блазе му, който умее за чест и воля да мъсти — доброму добро да прави, лошия — с ножа по глава“. Те са страшни за турци и чорбаджии.

---

[1] В никой случай не може „Хайдути“ да се поставя по-долу от „На прощаване“. — Бел. ред.

След встъплението следва първа глава (която единствена е била публикувана). В нея се разказва за детските години на страшния хайдутин Чавдар. Баща му е хайдутин, войвода, а майка му, желаейки да запази сина си от опасния юнашки живот, го дава овчарче при чорбаджия. Проклетият чорбаджия всеки час го ругае, че Чавдар се е овълчил, и му предсказва, че ще гние в тъмница и „ще му капнат месата на Кара-баир на кола". Но Чавдар не желае да живее при чорбаджията и иска от майка си да го изпрати при баща му. Бащата желае да го изпрати далече „на книга да се научи или хайдутин да го направи". Майката със страшна мъка пуща сина си, като го заклина „с дружина да не ходи, а да отиде далече на книга да се научи". Тук се прекъсва поемата „Хайдути". Преди всичко характерно е, че пред Чавдар се откриват два пътя: или да отиде да се учи в Русия, или да стане хайдутин. По мнението на бащата двата пътя са еднакво хубави за „красавеца-юнак". И в единия и в другия случай бащата-войвода би се гордял със своя син. В България по това време гледали на отиването в Русия на учение, като на обществено дело, което ще принесе голяма полза на народа. В тази поема Ботев без съмнение изобразява себе си със своите мисли и съмнения. Явно се хвърля в очи сходството между Чавдар и Христо. Това се вижда ясно от изказванията на самия Ботев в разговори с негови съотечественици. „Той се възхищаваше от Раковски, от хайдутите, които повдигаха в страната знамето на въстанието" и лично за себе си говори, „че не може да се отдаде на учение, когато народът му се измъчва под ужасно иго"[1].

Втората част на поемата не била написана, но краткото й съдържание е известно, тъй като поетът често я декламирал пред свои познати. Захари Стоянов снабдява тази творба със следния коментар: „Според уверенията на С. Стамболов, другар и съжител дълго време на Ботьова, тая поема била още много дълга, обемала цяла една епоха, чак до революционния период. Много пъти той слушал от нейния автор, като я декламира, много пъти го молел да седне да я напише, но той все отлагал. Стамболов помни някои отделни думи и съдържанието. Продължението било, че Чавдар ходил в „широка" Русия на учение, изучил се на книга и се върнал в селото си. Като видял как биели и мъчели „сюрмашта" турци и чорбаджии, той рипнал и казал майце си, защо го е тя пратила да учи „книга", а не го оставила да стане хайдутин? После това, той събрал страшна дружина, издигнал кървав байрак, отишел да пази „сюрмашта", а изедниците на кол побивал. Името му се било прочуло в девет казии и в дванадесет кадълъка му се пеела песента."[2]

Тези мисли измъчват и самия Ботев, както се вижда от приведените по-горе спомени на Георги Смилов. От поемата става ясно, че юношата гори от желание да стане хайдутин, за да отиде на помощ на народа си, който стене под игото на чорбаджии и турци. Но поетът мисли за мъст, за защита на бедните, а не за народно

---

[1] Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си. София 1945, стр. 12.

[2] Съчинения на Христо Ботйов, под редакцията на Захари Стоянов, София 1888, стр. 13.

въстание срещу турския гнет. Поетът още не се е издигнал над стихийния характер на хайдутството, той не поставя политически цели на своята борба. Но народната идея пронизва всяка строфа от това стихотворение. Има ли той право да се учи на книга, когато народът страда тежко — тази проблема е в центъра на поемата. Чувството на дълг към народа е силно развито у поета и нему се струва, че не трябва да се учи „на книга", а трябва да отиде хайдутин. Той горещо се стреми към Стара планина не за хайдушки подвизи, а за да стане „надеждно крило" за „клети сюрмаси". Тези настроения овладяват Ботева, когато под влияние на освободителните идеи на руските демократи той особено остро чувствува тежкото положение на народа си и мъчително търси изход. Възгледите му още не са оформени в някаква що-годе стройна система. Но импулсът е даден от новото влияние и започва процесът на превръщане стихийния бунтар в съзнателен борец за народното дело.

Търсенето на правилен път и място в борбата е работа не лека и мъчителна. Поетът познава в този път и съмнения, и колебания, и тежки двоумения. За това свидетелствува другото одеско стихотворение „Майце си".

По някои признаци може да се предполага, че то е написано, когато Ботев окончателно е бил напуснал гимназията и е бил скъсал с българското настоятелство. Каква е вината на поета? Той отговаря на възможни обвинения на майка си с думите:

Бащино ли съм пропил имане,
тебе ли покрих с дълбоки рани,
та мойта младост, мале, зелена
съхне и вехне люто язвена?

Приятелите не знаят, че младостта на юношата „слана попари":

Отде да знаят? Приятел нямам
да му разкрия що в душа тая;
кого аз любя и в какво вярвам —
мечти и мисли, — от що страдая.

Поетът, под влияние на руската обществено-политическа мисъл и революционните си връзки, намира верния път, намерен е отговорът на въпроса, който дълго го мъчи. След това стихотворение по време следва „На прощаване".

Това е едно от най-хубавите Ботеви стихотворения. То е зряло произведение не само по художественото си значение, но и в плана на оформяването на Ботевия мироглед. Пред нас е съзнателният борец за политическо освобождение на България. Същата тема, както и в „Хайдути", обращение към майката преди отиването при хайдутите. Но целта на борбата е ясно осъзната — „за правда и за свобода". Челото му гори от две думи: „свобода или смърт юнашка". Мотивите са очертани с пределна яснота. Сърцето на поета не може да гледа „турчин че бесней над бащино му огнище". Той няма сили „пред турци глава да скланя, сюрмашко тегло да гледа". „Аз може млад да загина", „и тогаз, майко, не

плачи... Но иди, майко, у дома и с сърце всичко разкажи на мойте братя невръстни", та „кога, майко, пораснат като брата си да станат — силно да любят и мразят".

Лексиката на стиха се съчетава хармонично с основната идея на стихотворението, ярко я отсеня и подчертава — хайдутин — бунтовник, бащиното огнище, гласът народен, омразата към душманина и т. н. Нито една от тези думи не се среща в „Хайдути". Крайно ясни и изразителни са образите: „тих бял Дунав", „дружина тръгва — отива", „... да помнят мене да търсят: бяло ми месо по скали, по скали и по орляци".

С това стихотворение завършва определен етап от развитието на поета. То е границата, след която следва пътят на активна борба за политическо освобождение на родината. За този път Ботев е подготвен от руската школа, школата на Чернишевски. Тя го подготвя за голямата историческа роля на борец и ръководител на национално-освободителното движение. Това влияние се чувствува от първите самостоятелни стъпки на революционера до последния ден от живота му, когато с оръжие в ръка бърза да се отзове на народа и загива на Врачанския балкан. Под влияние на руските освободителни идеи той вярно определя най-главната задача на епохата на възраждането и на нея посвещава целия си живот. Руското влияние укрепва у него решителността да отдаде на великата идея за политическо освобождение всичките си сили, всичките си литературни, публицистически и организаторски способности.

БОТЕВ В АЛЕКСАНДРИЯ И ИСМАИЛ

от НИКОЛА ТРАЙКОВ

Оскъдни са сведенията, които притежаваме за първите години от емигрантския живот на Ботева в Румъния. Не малко моменти от този период остават все още непроучени основно и неосветлени напълно поради липса на по-сигурни данни, каквито могат да бъдат извлечени само от архивни документи. Един от тия неизяснени добре въпроси е и този за учителстването на Ботева в Александрия и Исмаил от 1869 до 1871 год. Сведенията, давани до сега от неговите биографи, са дотолкова объркани и противоречиви, че, макар и маловажен на глед, този въпрос заслужава да стане предмет на отделно критическо разглеждане в светлината на някои нови материали.

Учител в Александрия

Александрия е нов румънски град, основан от български преселници през 1834 год.[1] До Освобождението мнозинството от неговото население било българско. „Българите от този град — казва се на стр. 50 от I-ия том на Големия географски речник на Румъния, издаден от Румънското географско дружество и съставен от Г. И. Лаховари, генерал К. Й. Братияно и Григоре Г. Точилеску — образуваха един отделен елемент всред румънското население. В техните училища и гимназии, които те поддържаха, преподаванията ставаха на български език, а румънският беше факултативен. Богослужението в черква се извършваше все на български език."

Трябва да се отбележи, че тия сведения на безпристрастните румънски учени не се отнасят до времето, когато Ботев отишел в Александрия, а за по-късно. До 1869 год. действителното положение е било съвсем неблагоприятно за българите в Александрия. Тамошното училище било държавно и преподаванията в него са ставали само на румънски език, при все че повечето учители са били от български произход. В румънските държавни архиви се пази молбата на българите, основатели на град Александрия, до влашкия княз Александър Гика от 2 април 1840 год., с която молят да им се разреши да открият училище и си назначат за учител Панайот Русиядис [Русев] от Търново, който завършил лицея „Св. Сава" като стипендиант на княза[2]. Исканото разрешение

---

[1] Вж. Библиотека „Д-р Ив. Селимински". Исторически спомен, книга II, София 1907 год., стр. 47 и 74. Също: Antonian Nour, Istoricul oraşului Alexandria, 1927 г., стр. 34 и 54.

[2] Молбата на българите, основатели на град Александрия — Христо х. Парашкевов, Иван Лазаров, Петър Ангелов и Данко Пашлиев, се намира в папка 16/1840 от архивата на Министерството на народната просвета (Arhivele Statului, dosare necatalogate, Ministerul instrucţiei).

било дадено още на 4 април същата година и от тогава в Александрия е функционирало непрекъснато основното училище, в което, съгласно с закона за народната просвета, преподаванията са ставали на румънски език. През Кримската война в Александрия пристигнал заедно с руските войски друг един българин учител, Христо Златович Михайлов, който от 1848 до 1853 год. е бил учител в Анхиало [Поморие] и Шумен. Завършил гимназиалното си образование в Атина, в Александрия той е преподавал отначало на гръцки, а после все на румънски. Училището в Александрия не било българско, а държавно и съгласно с закона Златович е трябвало да преподава на официалния език на държавата[1]. Всички опити да се въведе в училището и майчиният език на учениците са оставали безрезултатни[2].

Ясна картина за положението, в което се намирало училището в Александрия скоро преди пристигането на Ботева, ни дава една дописка от този град, поместена в букурещкия в. Народност, брой 36 от 16 юли 1868 год. Ето какво пише дописникът — пътуващ търговец, скрит зад псевдонима „Един българин“:

„... Тези дни, както и по другите почти градове правят изпит годишен децата, тъй и тука правеха, но колко са за оплакване тукашните българи, как и от толкова време да нямат едно какво да е училище българско и да учат децата им на български. Тук имат един учител, който едвам знае няколко думи и то не говоримия язик български, но славянски,[3] който само

---

[1] Христо Златович, за когото някои погрешно пишат, че е шуменец, е родом от с. Равня, Провадийско (Вж. Н. Ив. Ванков, История на българското учебно дело в България от край време до освобождението, Ловеч 1903 год., стр. 107). Автобиографически бележки от него се съхранявали до преди войните в архивата на I основно училище в Александрия. Те са обнародвани на стр. 11—14 в книгата на Anghel Ivanovici, Istoricul şcoalei de băeţi № 1 „Mihai Bravul“ din Alexandria, precedat de istoricul şcoalelor din Alexandria înainte de 1860. Alexandria 1911.

В Шумен Златович е учителствувал заедно със Сава Доброплодни и Иван Богоров и е бил учител на Васил Друмев, Васил Д. Стоянов и други. За неговата учителска дейност вж. Цариградски вестник от 10 март 1851 год. и 26 юли 1852 год., също у Б. Пенев. Из миналото на гр. Шумен в Годишник на Соф. университет, Историко-филологически факултет, т. XXIII, 5, стр. 3—4.

Част от архивата на Христо Златович Михайлов била намерена в Румъния от покойния проф. Агура и предадена на Народната библиотека (вж. архивен отдел II А 4153 до 4160).

[2] Под заглавие „Нуждa за изучаванье матернаго си язика“ в архивата на Раковски се съхранява препис от едно хубаво „Слово сочинено от Г-на Ивана Брана учителя, изречено же от ученика Спиро Недялковича в Александрийското училище при раздаването на наградите на 28 юня 1864“ (вж. Народната библиотека, архив Раковски, папка 88, инв. № 8061).

[3] Сведенията на дописника са тенденциозни или пък той не бил осведомен за личността на учителя в Александрия. Христо Златович, един от добрите учители в България преди Освобождението, и в Александрия се е отличил като родолюбец. Той е бил един от близките приятели на Раковски и неговото име фигурира в списъка на настоятелите на вестниците Бъдащност и Бранител. Автор е на два учебника: Опитна численница, печатана в Цариград в 1852 г., и Свещенна история в две части, печатана в Белград през 1854 г. Образци вж. у В. Погорелов, Опис на старите печатни български книги. София 1923 г., стр. 223, 249 и 250.

В Народната библиотека се намира едно хубаво писмо за Христо Златович от 29 юли 1868 год. (Архивен отдел II В 2212). То е от един българин в Александрия, Христофор И. Казасович, адресирано до редакцията на Народност по повод на

няколко лица за своите каприции го подържали като му плащат 8000 гр. от примарията [общината], без да обърнат ни най-малко внимание на него и да видят, какво правят, какво учат децата им. И без да ги е грях от бога, жертвуват младините и златното време на децата си напусто. От любопитство като попитах едного, който има дете да учи уш български язик как се е отговорило детето му на испитанието, но той от голямо съжаление към детето си дето си губи времето напраздно, не може да ми изложи всичкото, само това ми рече, че две години става как учило и едвам могло да посрече б а — в а и да прочете о т ч е н а ш, което научило на ума си.

Жално и доста жално на тези българи, като имат добро средство [състояние] да си направят едно училище българско и да учат децата си на матерний си язик, а не мислят чи техните деца двойно повече ще ги кълнат."

Дописка с подобно съдържание била изпратена от Александрия по-рано и до в. Д у н а в с к а з о р а в Браила, в чиято редакция по това време работел Ботев като словослагател и коректор. Редакторът Д. П. Войников отказал да я помести, но в брой 33 от 8 юли 1868 год. е съобщил за нея със следните редове:

„От Александрия приехме една дописка, с която ни казват какво тоя град бил населен сé от българи, но нямали никак грижа за народността си. Повечето от тях не знаяли български, па и не ся стараели да изучат поне чадата си на майчиния им език. В училището им имало един български учител, но той едва знае две три думи и то не български, а славянски (?). Сетне имали един български свещеник, който, казва дописникът, е достоен за похвала, но по някои частни каприции щели да го препъдят на Гюргево, дето му принасяли годишна плата 150 ав[стрийски] жел[тици].

След това дописникът прави следното сравнение между Александрия и Гюргево: „В Гюргево една шепа българе имат си и училище народно, и за черква поп ще си доведат, а тука цял български град стоят на с п у с н и б о ж е."

По повод на тая непоместена дописка от Александрия, насочена главно против учителя Христо Златович Михайлов, личен приятел на Войникова още от Шумен, Д у н а в с к а з о р а от същата дата дава следната бележка на редактора:

горната дописка. „Ний, пише той, и ако сме туземци българи родени в Ромъния (а родителите ни в Свищов) и като твърде не сме имали други по-развити (учени) даскали за Българския язик. Благодарехми са да учим много-малко на прелюбезният ни даскал Христа М. Златева, комуто оставами за всегда благодарни, чи по противен случай ако ли и той не беше дошел в Александрия гдето пръсна български искри и гдето с голям труд като един Апостол мъчи ся да обърни и да поправи да познават българите как чи не са ромъни макар да са и родени в Ромъния и тъй както ви горерекох или как все направи нящо. И все си изпълни длъжностите към отечеството. Нека даде вишни бог чи другите вси учени българи да испълняват и те толкози (ако не по много) длъжности които е длъжен да направи всеки един българин за народната полза."

„Жално нящо е да чува челяк такъво хладнокръвие към народното ни просвещение в имя на наши сънародници в Александрия, които, според както знаем, отдавна ся поддържали училище и имали си още от 1850 едного от добрите български учители на то время, г. Х. Златева, на когото родолюбието ни е познато още когато беше учител в Шумен. Нам е чудно как те при един народен учител да не ся опознали необходимостта на народното ни просвещение, как тяхната стара община да остане назад от младите общини на техните еднородци в Браила, Плоещ и Гюргево. Трябва ли още ние, които живеем в свободна Ромъния, да не марями за народното си воспитание и образование, кога Честното Ромънско правителство позволява ни да си въздигаме свободно народни училища, дето български рожби да учат майчиния си язик?

Хладнокръвието към народните ни дела на нашите съотечественици в Александрия, ще го отдадем на някои частни недоразумения. Инак храним благи надежди, че Александрийската община ще махне всяка частна каприция и ще ся съвземи за да тури, според както прилича на една разумна община, учебните си заведения в един добър, приличен и успешен ред."

Българите от Александрия са се вслушали в съвета на Дунавска зора и са решили за идната учебна 1868/1869 год. да искат назначаването на втори учител, който да преподава и на български език. Кандидат за това място се явил Христо Ботев, който бе напуснал Браила и останал за няколко месеца в Букурещ. Изпаднал в крайна мизерия и не намирайки друг изход от бедственото положение, както е известно, той решил да се посвети временно на учителско поприще. След безуспешния опит да получи учителско място в Букурещ, в края на 1868 год. Ботев се заел да уреди назначаването си като втори учител в Александрия. През пролетта на 1869 год. той е вече учител там.

Първите сведения за учителстването на Ботева в Александрия дължим на Зах. Стоянов. През 1888 год. той обнародва своята книга Христо Ботев, опит за биография. Не малко словоохотлив и податлив на измислици за други събития от живота на поета-революционер, по въпроса за учителстването в Александрия Зах. Стоянов е сдържан и се ограничава само със следното кратко съобщение: „Пролетта през май 1869 год. Ботев тръгнал за румънския град Александрия, гдето му обадили, че има празно място за учител в българското училище, но колко време е стоял, с какво характерно се е отличил, защо е напуснал — нам е неизвестно" (стр. 141—142).

Сведенията на Зах. Стоянов се опита да коригира и допълни Стоян Заимов. В критиката на първата биография на Ботева, излязла на следващата година, Стоян Заимов пише: „Биографът невярно съобщава, че Ботев е отишел в Александрия, защото се научил от някого си, че имало ваканция за учител. Сведенията, с които разполагаме, говорят, че той е бил повикан телеграфически от д-р Чобанов, който тогава заемал длъжността градски лекар в Александрия. Чобанов

бил преместен от Александрия в същата зима. През лятото Ботев е напуснал Александрия и заминал за Исмаил при Чобанова като гост[1]“ [к. м.].

Стоян Заимов не ни съобщава от кого именно е почерпил тия свои сведения. Вероятно от самия д-р Чобанов. Както е известно, името на последния е свързано с не малко измислици и легенди за Ботева, които ще се разсеят, само като се проучи добре личността на Чобанова.[2] Твърдението на Заимов, че Ботев бил извикан в Александрия от Чобанова не отговаря на истината. От намерените документи в румънските държавни архиви се установява, че той по онова време не е бил в Александрия. В архивата на Министерството на народната просвета от 1869 год. се съхранява едно интересно за нас писмо от 14 януари 1869 год. под № 131, адресирано до министерството от директора на Държавното училище по медицина и аптекарство д-р Давила. В него се дава списък на учениците българи, които били изпратени на практика в разни болници и градове. Чобанов фигурира в списъка под името Христо Рафаилов [вм. Рачев, а казвал се още и Радионов]. Той служил като „субхирург“ [фелдшер] в Исмаиловския окръг.[3]

---

[1] Ст. Заимов, Критика на книгата Христо Ботев, опит за биография, от Зах. Стоянов (Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. I, 1889 год., стр. 193—194, отдето е възпроизведена в книгата: Миналото. Етюди върху записките на Зах. Стоянов. Написа Стоян Заимов, София 1895 год., стр. 160).

[2] Д-р Христо Рачов Чобанов е роден през 1849 год. в Калофер, умрял в София през 1910 год. Кратки биографични бележки за него са дадени в некролога, поместен в Летописи на Лекарския съюз в България, г. VII, 1910, кн. III, стр. 175, както и във в. Народни права от 8 януари 1910 год. Една година преди своята смърт д-р Чобанов е подал до Народното събрание едно печатно прошение, в което са изложени негови мними и действителни заслуги в преувеличена форма. Между другото в прошението се казва, че д-р Чобанов е бил именно този, който създал на другаря си Хр. Ботев качеството на „труженик по освободителното дело“ (!) и още, че той е взел инициатива за образуване в Букурещ на Български таен революционен комитет. Д-р Чобанов е изобразен от Иван Вазов в романа „Нова земя“ под името д-р Доганов. На поета той е бил добре известен като чудак и голям сребролюбец от съвместния им живот в Берковица през 1879 год.

Връзките на Чобанова с Ботева остават още непроучени. Покойният Клинчаров казваше, че имал материали, които все се тъкмеше да обнародва, но останаха неиздадени. Д-р Чобанов е помогнал на Ботева по откупуването на печатницата „Знаме“, когато бил лекар в Къмпина. Едва ли по-рано е бил в състояние да услужва на Ботева, защото той е завършил медицинския факултет през 1874 год., когато бил промовиран в доктор по медицина и хирургия. Неговата диплома за добиване докторска титла, заедно с един негов портрет, се намират в Научния институт Христо Ботев. За докторската му теза вж. Dr G. Crăiniceanu, Literatura medicală română. Biografii şi bibliografie. Bucureşti 1907. Ediţia Academiei Române. Сведения за длъжностите и чиновете, които Чобанов е заемал в румънската армия, се съдържат в свидетелството, което Румънското министерство на войната му е издало на 22 август 1887 г. Според свидетелството от 8. VII 1894 г., издадено от подпор. Христо Иванов, бивш машинист в печатницата на Ботев, д-р Чобанов е „вземал участие в движението за освобождението на България от 1872 до края на 1876 год.“. И двете тия свидетелства за д-р Хр. Чобанов се намират в архивата на Народното събрание, дело 25/1911, преписка 11 — без последствие.

[3] Arhivele Statului, dos. necl., Minist. instr. № 664/869. В румънската армия званието „субхирург“ било приравнено с чина подофицер.

Както е известно и от български извори, градски лекар в Александрия е бил д-р Вичо Панов от Шумен.[1] Явно е следователно, че писаното от Стоян Заимов за мнимо съдействие, което бил оказал Чобанов по назначаването на Ботева в Александрия, е чиста измислица. Не е вярно също и твърдението, че Ботев е отишел в Александрия като учител в тамошното „българско" училище. Такова училище, както се вижда и от цитираната по-горе дописка в Народност, още не било открито в Александрия.

Писаното от Стоян Заимов беше възприето без всяка резерва от Д. Т. Страшимиров в книгата му Христо Ботев, критически опит, излязла в Пловдив през 1897 год. Изреждайки по-важните събития от живота на Ботева, на стр. 138 той пише: „1869. На май в Александрия при Чобанова. Учител за кратко време. Преместването на Чобанова в Измаил, премества се и Ботев към есента."

През 1910 год. покойният Иван Клинчаров обнародва своя обемист труд Христо Ботев, биография. По въпроса за учителстването на Ботева в Александрия той зае отрицателно становище. На стр. 359—360 Клинчаров изтъква категорично, че писаното от неговите предшественици в това отношение било „глупост и лъжа."

Една година по-късно, именно през 1911 год., Българската академия на науките издаде първия том Из архивата на Найден Геров, дето са поместени няколко много важни писма за учителстването на Ботева в Александрия и Исмаил, както и за решението му от преди това да се върне в България и се настани като учител в Карлово или Стара Загора. Няма никакво съмнение, че към това решение го е подтиквала страшната мизерия, в която изпаднал през зимата 1868—1869 год. Независимо от това обаче, като син на един от най-заслужилите наши учители преди Освобождението, у младежа Христо Ботев не ще да е липсвало известно влечение към учителско поприще. По примера на своя знаменит баща може би и той в юношеска възраст е възнамерявал да служи на народа си като учител. Указание за това ни дава следният пасаж от писмото му до Найден Геров от 8 октомври 1868 год.: „... Зачтото от като съм оставил 5-й клас на гимназията — ето три години — аз съм се трудил и готвил за учителско поприще" [к. м.].[2]

Лишен от необходимите средства за посрещане на разноските по пътуването, Ботев бил принуден да търси учителско място в някой от крайдунавските румънски градове, населени с български преселници. Така е дошел до идеята да стане учител в Александрия още към края на 1868 година. Там имало вакантно място за помощник на главния учител Христо Златович, но за Ботева се появила една непреодолима спънка, която се състояла в недостатъчното му

---

[1] Д-р Вичо Панов е бил настанен в Александрия още преди пристигането на Ботева в този град. В Народната библиотека се съхранява едно негово писмо до Раковски от 28 февруари 1867 год. (вж. Архив Раковски, папка 88, инв. №. 7998). Пребиваването на д-р Вичо Панов като лекар в Александрия през 1869 год. се установява от списъка на спомоществователите на книгата: Френско-български и българско-френски речник от Д-р И. А. Богорова. Част първа. Френско-български речник. Виена 1869.

[2] Из архивата на Найден Геров, кн. I., София 1911 г., стр. 24.

познаване на румънски език. По молбата на Найден Геров влиятелният Христо Георгиев се е заел да улесни назначаването на Ботева чрез Министерството на народната просвета. На 1 декември 1868 год. той пише на Герова: „... Ази се трудя давно го настаня в Александрия за втори учител, но не знам щелиса срещни катутой не знай влашки [к. м.], инак какво може да стане с него не знам.“[1] А на 15 същия месец съобщава пак Герову: „... Той не ще може да бъде учител нети в Александрия дето има готово място сега, защото не може да даде испитание“ [к. м.][2].

Посредничеството на Христо Георгиев останало без последствие, защото Ботев не е бил в положение да изпълни условието, предвидено в румънския закон за народната просвета относно учителите в държавните училища. Останал без работа, той е прекарал лютата зима при най-големи лишения и едва в началото на пролетта идната 1869 год. успял да уреди въпроса за отиването си в Александрия, но не като учител на държавна служба, а като часген учител. В архивата на министерството няма никакви данни за негово назначаване като български учител, също така и в бюджета на общината не е предвидено възнаграждение за такъв учител. Очевидно е, че Ботев бил ангажиран от по-заможните бащи на учениците българчета и те може би са поели неговата издържка. На тях е бил препоръчан пак от Христо Георгиев. На 2 април 1869 год. последният пише на Найден Геров: „... Христо Ботйова го рекомандовах уш в Александрия за учител, но какво направи тамо, вярно не знам да ви кажа“ [к. м.].[3]

От това писмо на Христо Георгиев може да се заключи с положителност, че през месец март 1869 год. Ботев е бил вече в Александрия. Това обстоятелство е засвидетелствувано от хумористичния в. Тъпан, в който сътрудничил и Ботев. В брой 4 от 30 март 1869 год. е поместена следната „телеграма“ от Александрия, написана вероятно от самия Ботев: „Имаме един нов учител, с когото можем да се похвалим. Той е много способен и трудолюбив. От когато е дошел тук се е весел и охолно ходи от кафене на кафене, от многото му посещаване на училището носът му посинял като патладжан, очите му почервеняли като варени раки [раци].“

Заслужава да се отбележи, че на тая „телеграма“ досега не е обърнал внимание никой от изследвачите на Ботева. Дори уважаемият Мих. Димитров, който пръв откри и установи Ботевото сътрудничество в Тъпан и е обнародвал още през 1924 год. почти всичко, излязло от перото на Ботева в страниците на този вестник, е отминал ценното съобщение в Тъпан за пристигането на Ботева в Александрия. Това опущение е допуснато, види се, защото съобщението за Ботева е дадено под формата на „телеграма“, без да е означено името на новоназначения учител. Няма никакво съмнение обаче, че „телеграмата“ се отнася за Ботева, защото в ар-

[1] Пак там, стр. 288.
[2] Пак там, стр. 289.
[3] Пак там, стр. 294.

хивата на Румънското министерство на народната просвета за 1869 год., която имах възможност да прегледам най-внимателно в румънските държавни архиви, макар и да беше неподредена, не съществуват никакви данни за друг новоназначен учител в Александрия. Такива данни не се оказаха и в архивата на общината в Александрия от 1869 год., и затова може да се смята като неоспорим факт, че в „телеграмата“ до в. Тъпан става дума именно за Ботева, а не за друго лице, каквото не съществува.

За пребиваването на Ботева в Александрия в издадената архива на Найден Геров съществуват още няколко документи. На 17 юли 1869 год. бащата Ботьо пише на Найден Геров: „Умолявам Ви като получите писмото ми, в което приключвам и едно друго за сина ми Христо, който са намярва в Александрия (близо до Букорещ в Влахия) да му го испратите колкото е възможно по-скоро; защото става няколко писма му писвам, а той не ми ся отговаря... Пишете на Г-на Хр. Георгиев да ся постарай, за да са изпрати писмото на Христа...“ На 26 юли с. г. Христо Георгиев съобщава на Найден Геров: „На Христа Ботйова писмото ще му го пратя в Александриа, и ще кажа да му искат ответ...“ [1] От тези две писма не може да не се заключи, че Христо Ботев е останал в Александрия и през лятото на 1869 година. Той се обадил на домашните си едва към края на месец август, за да им съобщи, че от 13 август е бил вече в Исмаил. Значи той ще да е напуснал Александрия в края на юли или началото на август 1869 год.

Кратковременният престой на Ботева в Александрия все още е забулен с мрак. За сега ние не разполагаме с други архивни документи, освен тия от архивата на Найден Геров. Нови данни за този период от живота на Ботева ще се открият, едва когато стане достъпна за проучване богатата архива на Христо Георгиев, която още не е пренесена от Букурещ изцяло. Една значителна част от нея обаче вече се намира в Народната библиотека, но не са дава за преглеждане, тъй като не е подредена.[2] В преписката на Христо Георгиев сигурно ще се намерят преписи от писма, с които по молбата на Найден Геров той е препращал в Александрия писмата от домашните на Христо Ботев, както и писма до Христо Георгиев от неговите кореспонденти в Александрия, а може би и от самия Христо Ботев във връзка с това препращане. Но и без такива нови данни очевидно е, че обнародваните писма от архивата на Найден Геров са достатъчни доказателства за пребиваването на Ботева в Александрия.

Странно е, че и след тия неопровержими доказателства покойният Иван Клинчаров не се отказа от своето отрицателно становище по въпроса за учителстването на Ботева в Александрия. Същото становище той застъпва и в популярната Биография

[1] Пак там, стр. 298.

[2] Другаде е по-друга практиката, що се отнася до използуването на неподредени архиви. Когато се касае за научно използуване на такива архиви, възможността да бъдат те прегледани не се отказва дори на един чужденец, както бе случаят с мен в румънските и гръцките държавни архиви.

на Христо Ботев, която издаде през 1926 год. по случай 50-годишнината от смъртта на поета. Никъде в тази брошура не се споменава за отиване на Ботева в Александрия.

Интересно е да се проследи становището по този въпрос и на Мих. Димитров. През 1924 год. той обнародва своята малка, но хубава Биография на Христо Ботев. На стр. 32 четем: „Новият подем всред емиграцията, естествено е, се отразява върху настроението на Ботева. Във всеки случай той не настоява да се върне в България и продължава да търси учителско място в Румъния. Този път му помогнал Христо Георгиев, като го рекомандовал за учител в Александрия, дето бива назначен в началото на месец април (1869 г.). Тук Ботев престоява само няколко месеца“ [к. м.].

По-късно Мих. Димитров отстъпва постепенно от това свое правилно становище. Така, разглеждайки по-главните моменти от живота на Ботев, в увода на първото издание от Съчиненията на Христо Ботев, на стр. 12, том първи, пише: „...Разбира се, вестникът [Тъпан] не е могъл да обезпечи материалното съществуване на Ботева и ние виждаме, че през есента на 1869 год. [печатна грешка, вм. пролетта, б. м.] Христо Георгиев го препоръчва за учител в Александрия, но дали е учителствувал действително в този град, за сега точни доказателства за това нямаме“ [к. м.]. А пък в увода към второто издание от 1945 год. на стр. 14, том първи, Мих. Димитров пише: „Христо Георгиев го препоръчва за учител в българското училище в Александрия, но не успял да заеме учителското място в този град“ [к. м.].

В своите колебания и съмнения по въпроса за учителствуването на Ботева в Александрия Мих. Димитров отива още по-далеч в последната своя Биография на Христо Ботева, която Научният институт Христо Ботев издаде през месец декември 1948 год. по случай стогодишния юбилей. На стр. 58 той се спира малко по-обстойно на въпроса и вероятно, като има пред вид, че в Александрия тогава имало само държавно, т. е. румънско училище, но не и „българско“, пише дословно следното: „Макар учителят Б. Петков в писмото си до Н. Геров от юли 1869 г. да пише, че син му е в Александрия, ние не можем да твърдим, че той е учителствувал в този град“ [к. м.].

Трябва да се отбележи, че от останалите биографи на Ботева (Евгений Волков, Никола Начов и Георги Бакалов) нито един не проявява подобни колебания и съмнения. Напротив, Волков се постара да допълни данните от архивата на Найден Геров по този въпрос със спомени на живи по онова време приятели на Ботева от Александрия. Както се знае, Волков бе заставен от правителството на Радославов да напусне пределите на България през есента на 1915 год. и поради това бе лишен от възможността да доразпита всички живи съвременници на Ботева. По негова поръчка покойният проф. Парашкев Стоянов разпитал във Варна тежко болния старец Илия А. Широков, родом от Свищов, от чиито доста оборкани отговори Волков е направил едно извлечение в книгата

си Христо Ботьов, издадена през 1921 год. от Академията на науките. От това извлечение, поместено на стр. 113, узнаваме, че в Александрия Ботев е получавал заплатата 2½—3 лири на месец, през всичкото време на своето учителстване е живял в един новопостроен хотел и е бил в много добри отношения с главния учител в Александрия Христо Златович. Двамата се почувствували близки по възгледи и били в крайно обтегнати отношения с местните чорбаджии, които силно закачали. Ботев особено много ги е нападал, задето децата им не знаели български, и при това всичко е свеждал към социализъм. В Александрия Ботев живял до края на учебната година, след което чорбаджиите побързали да го уволнят, тъй като били възмутени от неговите нападки срещу тях.[1]

Кратките спомени на Илия А. Широков ни дават представа за социалистическите идеи на Ботева още преди срещите му с руските емигранти в Исмаил, обясняват ни причините, поради които Ботев е напуснал Александрия, и ясно показват колко неоснователни са колебанията и съмненията у някои биографи на Ботева по въпроса за учителстването му в Александрия.

---

[1] Спомените на Илия А. Широков се намират в Научния институт Христо Ботев заедно с другите приложения — документи, които Волков е възнамерявал да помести в края на своята книга, но които поради поскъпването на разноските за печат Академията на науките отказала да отпечата. В пълния текст от спомените на Широков се дават и следните интересни подробности за живота на Ботева в Александрия, пропуснати от Волкова в неговото извлечение: след уволнението си Ботев е останал на квартира у Широкова още два месеца, обичал често да пее руски песни, бил много весел и буен не давал мира на чорбаджиите и ги нападал, че не били добри българи и не отбирали от българщина.

Когато бил посетен от проф. Пар. Стоянов през юли 1915 год., Широков бил на 75-годишна възраст. Разбира се, не всичко в неговите спомени е предадено с пълна точност, голяма объркаост има особено в датите, но въпреки това те не губят своето значение като сигурно указание за учителстването на Ботева в Александрия. Неговите сведения можеха да бъдат проверени и допълнени, ако Волков имаше възможност да се обърне и до Ангел Аврамов Репанович, за когото Широков съобщава, че в Ботево време бил кмет на Александрия. Широков в своите спомени съобщава още, че след Ботева в Александрия пристигнал като учител Г. Стойчев, за когото си спомня добре, че не познавал тогава Ботева. В тоя пункт Широков е прав, защото до края на учебната 1868—1869 год. Г. Стойчев е бил ученик в Болградското централно училище и поради това не е познавал още Ботева, с когото по-късно се е сближил. Тая е причината, поради която в запазените спомени от Г. Стойчев не се казва нищо за учителстването на Ботева в Александрия. За връзките на Широкова с Ботева вж. писмото на последния до Г. Стойчев от 21 март 1875 г. в Архивния отдел на Народната библиотека, II В № 8362. От това писмо узнаваме, че Илия А. Широков е разпространявал в Александрия Стенния календар на Ботева за 1875 год.

От прошенията на Ширкова до Народното събрание за отпускане народна пенсия (Архива на Нар. събрание, дело 25/1911, преписка 17 в папката „без последствие") се установява, че Илия А. Широков е бил буден и интелигентен българин. На общото събрание на БРЦК в Букурещ през 1872 г. той е представлявал частния революционен комитет в Александрия (вж. Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, том I, Извори, София 1929 г., стр. 544—547). Широков е вземал активно участие в освободителното движение, изразходвал големи суми за организирането на четите на х. Димитър, Стефан Караджата и на Хр. Ботев, на доброволци в сръбско-турската война от 1876 год. и на опълченци в освободителната война, както се установява това от удостоверенията, които са му издали: Д. Ценович, Иван Кършовски, д-р Вичо Панов, Данаил Хр. Попов и Георги Стойчев.

Не можем да не изкажем съжаление, задето досега никой не е обърнал внимание на тия спомени. Ако на времето те бяха удостоени със заслужаващото внимание, може би някой щеше да се сети да разпита и другите тогава още живи съвременници на Ботева — д-р Вичо Панов, градски лекар, и Ангел Аврамов Репанович, кмет на Александрия през 1869 год. В такъв случай щяхме да имаме още едно неоспоримо свидетелство от живи съвременници за учителствуването на Ботева в Александрия[1].

Учител в Исмаил

Исмаил, както и Александрия, е нов град. Основан е през 1810 год. от руския генерал Тучиков и е взел името на знаменитата турска крепост, под чийто стени са се развивали най-кръвопролитните боеве между руси и турци, които са нанесли първите смъртоносни удари на отоманската империя и са турили началото на нейното разпадане и постепенно освобождаване от Русия на всички поробени балкански народи. Крепостта Исмаил е била превзета за първи път от славния руски пълководец Суворов след еднодневен ожесточен бой, при който са паднали от двете страни около 50000 души. По договора за мир в Яш през 1791 год. крепостта била върната на турците, за да бъде превзета отново и окончателно от победносните руски войски през 1809 година.

Най-старите жители на град Исмаил са били български преселници, настанени в Молдова след руско-турската война от 1789—1791 год. Към старите „беженари", както са били наричани нашите преселници, през руско-турската война от 1806—1812 год. се прибавили нови „беженари", преселници от България. Според подробния доклад за българските бежанци, който генерал Инзов е връчил лично на императора Александър I във Варшава на 19 март 1819 год., броят на българите в Исмаил е бил: 143 семейства на „стари беженари" и 261 семейства на „нови беженари", всичко 404 български семейства[2]. Тези наши сънародници наскоро след това, именно през 1820 г., са били посетени от великия руски поет Пушкин, придружен от своя приятел П. И. Липранди, добър познавач и приятел на българския народ. Според спомените на последния,[3] Пушкин е гостувал в семейството на българина Славич. „Приеха ни, пише Липранди, със славянско радушие... Пушкин

---

[1] Дядо Паничков, който ни е оставил интересни спомени за живота на Ботев в Браила, Исмаил и Галац, обнародвани от Мих. Димитров през 1924 в книгата му Христо Ботев, Неизвестни произведения (стр. 142—154), е разправял на сина си Асен Паничков, че когато Ботев се върнал от Александрия в Браила, бил останал много недоволен от учителствуването си там и от александрийските български чорбаджии (вж. Иван Колинкоев, Първата среща на Ботев с Нечаев. Свищов, 1938 г., стр. 10).

[2] Вж. Arbure, Z. C. Basarabia in secolul XIX. Bucureşti, 1899, стр. 104—105, 300.

[3] Из дневника и воспоминаний П. И. Липранди, сп. Русский Архив, 1866, кн. 8—9, стр. 1279. Книгата на Липранди Восточний вопрос и България е била преведена от Ботева (вж Независимост бр. 16 от 9 февруари 1874 г.). Част от този превод Ботев е поместил в първия брой от Нова България, 3 май 1876 г.

беше вече като свой в семейството на Славича и отказа да дойде с мен да обядваме у коменданта генерал-майор Сандерс. Аз отидох сам и се завърнах към полунощ. Пушкин още не спеше и ми съобщи, че обиколил заедно със Славича бреговата част от крепостта. Той ми съобщи, че балдъзата на хазаина му продиктувала една славянска [българска] песен... Ние заспахме, след като изпразнихме една бутилка свищовско вино."

Българското население в Исмаил се е увеличило с притока на нови бежанци от България през руско-турската война от 1828—1829 год. В града са се заселили и много гърци, евреи и арменци.

По силата на парижкия договор за мир от 1856 година, след Кримската война Исмаил минава в пределите на Молдова и остава под румънска власт до Освободителната война. През 1858 год. румънците откриват две основни училища в Исмаил (мъжко и девическо),[1] в които се преподавало само на румънски език и които били посещавани от децата на българските жители на Исмаил до пристигането на Ботева в началото на учебната 1869—1870 год.

Плачевното положение на българите в Исмаил е описано в една дописка до Дунавска зора, брой 7 от 25 декември 1867 год. Исмаилският дописник Първан Клатев [Павел Калянджиев] между другото ето какво пише:

„Тука в Исмаил и в неговото предградие числото на българите и русите наедно взети надминува числото на гърци, молдовани, евреи и арменци, но за съжаление, че тука нашите съотечественици българе и съплеменници нам руси са подвергли от някое време в такъво невежество, щото положението им е за съжаление; те нямат училище на родний си язик и не мислят да се постараят затова, защото по-първите и богати хора си изпровождат децата в чюзди училища, а просгите и бедни българе никъде. Между това, тука има такива богати руси и състоятелни българе, щото можеха да имат училище на своя родний язик с няколко учители.

Мисълта за учреждение на едно училище за българи и руси макар и да беше възбудил наший родолюбец Г. Шопов[2] преди няколко години, но за съжаление той не намери поддържка в другите. Желателно би било щото основанието на такъво народно училище да намери съчувствие у господа братя Т., на които средствата позволяват още по-вече, че те преди някое време предприеха на свои разноски да съзидат черква. Жителите на Исмаил не ся нуждаят толкова от черкви, защото си имат доста, и на сякой народ по вярата си, но нуждата ся чуствува за учреждение в града ни на едно училище за българските деца. Макар и да има три училища в Исмаил: семи-

[1] Urechia V., A. Istoria scóleor de la 1800 — 1864. Vol. III, pag. 152. Авторът на тази книга, видният ромънски историк Урекя, е бил лично познат на Ботева. Негова визитна картичка се намира в Ботевото тевтерче, което се пази в Народната библиотека.

[2] Споменатият в тази дописка Г. Шопов е известният благодетел Георги Шопов (1823—1918) от Калофер, заможен търговец в Исмаил, брат на първия български библиограф Иван В. Шопов и дългогодишен кмет на Исмаил. Основателите на българската черква в Исмаил са братя Тулчанови.

нария, градско и гръко-комерческо, но ни в едно не ся преподава нищо на българский язик, ако и учреждението на упоменатите училища да ся за местний край, който се населява от по-много славяни. Но твърде е жално, че никой на това не обръща милостиво внимание."

Нехайството на българите от Исмаил е заклеймено в статията Поглед в Бесарабия, поместена в Дунавска зора, брой 8 от 7 януари 1869 год., в която между другото се казва: „Българите в Исмаил ся някак по-студени от към българщината. В тамкашното румънско училище има повече от стотина деца български [к. м.], но не им дохожда на ум да попросят министерството да им допусти да си хванят един български учител, който да учи рожбите им на матерния им язик. Ако да имат двама трима отлични родолюци, но техний глас не ся чува от заспалото сърце на другите."

Тия нападки във вестниците най-сетне са засегнали честолюбието на българите от Исмаил и още същия месец те решават да предприемат сериозни мерки, за да издействуват от румънските власти да им се назначи български учител за техните деца, чийто брой, както се вижда от цитираната статия в Дунавска зора, е бил доста значителен. В брой 14 от 14 февруари 1869 год. Дунавска зора обнародва текста на едно „Прошение на Исмаилските ни сънародници, отправено до Исмаилската Примария [кметство], чрез която просят Честното правителство да позволи въвеждането на бълг.-език в тамошното първоначално румънско училище." То било подадено на Исмаилското кметство на 20 януари 1869 год. и според бележката на редакцията на Дунавска зора било подписано от 125 грамотни българи от Исмаил, чийто имена не са дадени във вестника. Обнародваният текст на прошението гласи:

Господа!

Ние долуподписаните жители Българе от град Исмаил и верни граждане на Ромънското правителство, на право свобода [?] вознасяме своите просби най-смирено до Исмаилската Примария, коя просим за да ходатайствова пред Ромънското ни всегда милостиво правителство, да ни дозволи да ся учат нашите деца в Исмаилското Примарно [първоначално] училище и на българския язик с желание щото нашите чада от една страна да знаят и матерний си язик, а друга, че детето на този свой природний язик от люлката и първото слово е чувало и чува от родителите си и в най-ранний възраст е почувствувало най-нежните очущения на него и от третье че детето лесно и скоро ще разбире от учителя нуждните и нравствени поучения — кои важний залог, който ще да отхранят от младото зелено дете достойни синове, добри граждане, за цял народ и едно царство, а за да ся напои юношеството с тези нравствени наставления, то е нуждно първоначалното учение да стане на понятен за него язик тогива е важно, колкото за

успешното и умствено развитие на едно дете, да бъде на материй си понятен за детето язик, колкото го всискува и методата на най-новейшите педагоги.

Нашите мисли, като ся направени на толкова нравствени начала за добрата отхрана на чадата ни, които са съставлявали и винаги съставляват най-главната инициятива на нашето правителство за да се грижи за разпространението на образованието в ромънската страна без различие на народност, и според туй смяйме да ся надяваме, че това наше многоработящее ся Правителство, ще даде на нашите толкова важни и съвременни требования за нашия в този край безкнижен народ, милостивото свое внимание, еще по-вече такова чакаме и от страната на нашата Примария, коя просим и да тури в буджетът за тази година съдържанието на един учител на българский язик в Примарното училище".

В румънските държавни архиви се съхранява препис от румънския оригинал на горното прошение[1], което в Дунавска зора е преведено „доволно неграмотно", както би казал Ботев. Даваме под черта имената на 125-мата българи от Исмаил, които са подписали прошението и всред които е живял Ботев като учител година и половина.[2]

По повод на прошението на исмаилските българи е образувана обширна преписка, от която ще възпроизведем някои документи, за да се види при какви именно условия е станало по-късно назначението на Ботева в Исмаил.

Прошението на исмаилските българи е било изпратено на 18 февруари 1869 г. до Министерството на народната просвета и вероизповеданията със следното писмо от училищния комитет в Исмаил:

Господин Министре,

„Известен брой от жителите на този град чрез приложеното прошение, подадено до г. кмета на общината, искат да се въведе в народните училища и българския език.

---

[1] Arhivele Statului, Minist. cultelor şi instr. puplice pentru 1869, dos. 72, şcoalele primare de ambe sexe diu jud. Ismail.

[2] Те са: Димитър Дабовски, М. Димитров, Васил Стоев, Панайот Назаров, Павел Каляджиев, Жеков, Симеонов, Тодор Владов, Николай Арнаутов, Ганчо Иванов, Теофан Копчев, Савел Радов, Иван Кирмичиев, Георги Теодоров, Т. Томов, Иван Ковинов, Андрей Туричинев, Михаил Ротарев, Стефан Михайлов, Никола Войников, Григории Жеков, Михаил Войников, Власи Дорманов, Николай Минков, Григорий Дорманов, Васил Пенчев, Михаил Радолов, Тодор Златанов, Георги Давилов, Влад Карадимов, Дамян Копчев, Стефан Топалов, Теодор Николаев, Г. Алтънович, Ф. Кордалев, Д. Петронов, Д. Копчев, Г. Карадимов, Г. Родилов, Иван Руалтов, Павел Николаев, Васил Краев, Мано Македонски, Филип Ярицки, Иван Родов, Мануил Керемедчиев, Васил Николаев, Васил Наумов, Дамян Левтеров, Михаил Копчев, Иван Тордов, х. Иван Кошувалов, Димитър Николаев, Т. Аврамов, Кузовер Дъскълета, Танас Брусов, Андрей Емилянов, Сава Рашев, Иван Антонов, Никола Борисов, Петър Антонов, Г. Найденов, Иван Кирилов, Ф. Киттов, Иван Маркович, Михаил Борисов, Ананний Краев, М. Велянов, Алекс. Николаев, Васил Домонич, Георги Савов, Тодор Димитров, Михаил Добрев, Дамян Николаев, Атанас Димитров, Павел Николаев, Митрофан Иванов, Константин Николаев, Лазар Димитров, Димитър Георгиев, Минчов, Дамян Карадимов, Васил Томов, Иван Томов и Георги Загорски.

Като имаме пред вид, че в този град известен брой от неговите жители са от българска народност, като имаме пред вид още, че в нашия град има много народности и затова Почитаемото министерство със заповед под № 17106 от 6 октомври 1862 год. нареди да се преподават в градските училища и езиците руски, гръцки и френски, взимайки най-сетне пред вид усърдието, показано от просителите, Комитетът почтително Ви моли, Господин министре, да благоволите и наредите да се предава този език от един учител, назначен от общината в свободните от предвидените в програмата часове."

Един от четиримата членове на комитета, които са подписали писмото до Министерството, е Георги Шопов, по онова време помощник кмет на Исмаил.

Писмото и прошението от Исмаил са получени в Министерството на 3 март 1869 година. Министърът е предоставил разрешението на въпроса на Постоянния учебен комитет и последният на 8 март е държал следното постановление: „Може да се разреши преподаването на български език в исмаилските народни училища, но при условие, че учителят ще бъде плащан от общината и че той ще препододава само в свободните часове, без ни най-малко да бъдат засегнати предметите, които се преподават на официалния румънски език съгласно с действуващата програма."

Постановлението на Постоянния учебен комитет е било одобрено от министра и на 15 март 1869 год. Министерството е уведомило учебния комитет в Исмаил, че разрешава да се преподава и на български език в тамошните основни училища, но при гореозначените условия.

По този повод Дунавска зора от 5 април 1869 год. дава следната информация: „Не малко похвали заслужават нашите съотечественици в Исмаил, които изпросиха от честното министерство дозволение да ся уведе в тамкашните училища български язик."

Това „дозволение" е повдигнало доста духа на исмаилските българи и на 11 май 1869 год. те са отпразнували много тържествено и за първи път празника „Кирил и Методий". Това тържество е описано в една дописка от Болград в Дунавска зора, брой 29 от 31 май с. г. На тържеството присъствували местните власти начело с префекта, както и руският консул. Михаил Златанов „млад и достоен българин", държал слово на български. В черквата „Св. Димитрий" била отслужена тържествена служба от епископ Мелхиседек, който осветил иконата на славянските просветители, донесена от Димитър И. Николаев от Русия, нарочно за празника. Вън от града бил устроен народен обед, на който Павел Каляндживев е държал слово. След това дописникът И. Иванов съобщава: „. . .Исмаилските българи ся постараха да ся въведе и българският язик в тамошното примарно [първоначално] училище, и в късо време добиха и утвърдение на тяхното желание от Министерството. И до сега би ся наченало да ся предава и на български

език, но нямат български учител. Според това Исмаилските Българе приглашават такъв учител за Българскийт език, който да им съответствува според угода и според днешните обстоятелства. Платата е твърде добра и ще ся плаща от комуналния фонд" [к.м.].

В архивата на Министерството на вътрешните работи, отделение общини се пазят бюджетите на исмаилската община за годините 1870 и 1871[1]. В глава III (персонал на училищата) от общинския бюджет за разходите през бюджетното упражнение за 1870 год. са предвидени заплатите на един учител по руски език в мъжкото и девическото училище със заплата 140 лея на месец, както и за един учител по български език само в мъжкото училище със заплата 100 лея на месец. Бюджетът е одобрен от министерството на 19 март 1870 год. В бюджета за следващата 1871 год., съставен на 26 май с. г., е предвидена заплата за един учигел по руски език, но не и за учител по български език, от което може да се заключи с положителност, че, когато е бил съставян бюджетът за тази година, в Исмаил нямало учител по български език.

От подписите в бюджета за 1871 год. се установява, че през 1871 год. кмет на Исмаил е бил Георги Шопов от Калофер, а от петимата общински съветници трима са били българи, именно: И. Алтънов, Д. Николаев и Д. Дабовски, настоятелят на Свобода и Тъпан.

По въпроса за назначаването на Ботева на новосъздадената длъжност в Исмаил, за съжаление, не се оказаха никакви данни в държавните архиви в Букурещ. Архивите на общините от Бесарабия под румънска власт по онова време се пазят и днес в областните държавни архиви в Яш. Ако не са пострадали от бомбардировките през последната война, не е изключено един ден да се намери в архивата на исмаилската община прошение на Ботева или заповед за неговото назначение като учител по български език в мъжкото основно училище в Исмаил. С положителност обаче може да се твърди, че в приходо-разходните книги за финансовите години 1869—1871 ще се намерят сведения за получаваните от Ботева месечни заплати от касата на общината. Едва тогава ще може да се установи по неоспорим начин с официални румънски документи, кога точно Ботев е бил назначен за учител и кога е напуснал длъжността.

По въпроса за назначението на Ботева в Исмаил за сега ние имаме само едно сигурно указание от наши архиви. Това е писмото на 15-годишния негов брат Стефан от 11 септември 1869 год., обнародвано на стр. 39, книга I, Из архивата на Найден Геров. „Чичо Найдене, пише Стефан от Калофер наскоро след смъртта на учител Ботьо Петков, като нямаме други освен Вас да ни прави такива големи добрини, то и сега дръзнахме да Ви писахме това ничтожно писмо, с което Ви молим като на баща да испратите приключеното на брата ни писмо в Исмаил. Ние

[1] Arhivele Statului. Ministerul de Interne, Diviziunea Comunală, Dos. 3565 (1870) şi 3932 (1871).

на 3 септември получихме от него писмо, в което ни пишеше, че бил постъпил на 13 август в Исмаил, учител по повеление на правителството, виж че искало да го тури на по-голяма служба и чест“ [к. м.].

Установяването на точната дата, кога Ботев е бил назначен и отишел в Исмаил да заеме длъжността си, е от особена важност за неговата биография. От това оточняване зависи до голяма степен и разрешаването на въпроса за времето, когато знаменитият руски революционер Сергей Генадиевич Нечаев се е срещнал с Ботева, както и на въпроса за мястото, дето е станала тази среща. Излизайки от предубеждението, че през месец август Ботев и Нечаев са били заедно в Браила и че там е станала тяхната среща, Евг. Волков, който пръв повдигна и проучи обстойно връзките на Ботева с Нечаева, на стр. 120 от своята книга Христо Ботьов пише: „Пребиваването на Ботева в Браила, а не в Исмаил, потвърждава още един път нашето мнение, че през август 1869 год. той още не е бил в Исмаил и че неговото съобщение за това до бащата било направено със цел да го успокои по отношение на своето положение“ [к. м.].

За да се види колко неоснователно е съмнението на Волкова относно достоверността на Ботевото съобщение за назначението му, ще се спрем малко на разменените писма между Найден Геров и Христо Георгиев по въпроса за учителстването на Ботев в Исмаил.

На 2 септември 1869 год., значи един ден преди да се получи в Калофер писмото на Христо Ботев от Исмаил, неговият брат Стефан е съобщил на Найден Геров за нещастието, което ги сполетяло със смъртта на баща им, и го помолил да се обърне до Христо Георгиев, за да извика Христа и го покани да се притече на помощ на домашните си, които са изпаднали в злочестно положение[1]. Препис от това писмо на Стефан Ботев Найден Геров изпратил на 5 септември на Христо Георгиев в Букурещ[2]. Последният отговаря с писмо от 15 септември 1869 год., в което между другото пише: „Син му на Боте Петков Христа го няма в Александрия, напуснал и къде е отишол ни ся знай, чух че уж бил в Измаил, и понеже утри възнамерявам да отида за Галац, ще изпитам и аку е тамо ще наредя Г. Шопову да му говори потребните . .“ [к. м.].[3]

Когато се получило това писмо в руското консулство в Пловдив, Найден Геров е бил на панаира в Узунджова. От там на 19 септември той пише на Христо Георгиев: „. . . Притварям Ви писмо за Христа Ботев от домашните му, които му пишат, че той им писал, какво Правителството го преместило в Измаил за учител и скоро ще го тури на по-голяма чест. Дали е истина, или той не хваща място нийде [к. м.]?“ Тъкмо по това време Христо Георгиев се намирал в Галац, дето е направил справка за Ботева и когато се завърнал в Букурещ, на 10 отктомври 1869 год. пише

[1] Арх. на Найден Геров“, книга I, стр. 39, писмо 76.
[2] Пак там, стр. 299, писмо 478.
[3] Пак там, стр. 300, писмо 479.
[4] Пак там, стр. 300, писмо 470.

на Найден Геров: „Христо Ботев наистина отишол на Измаил и тамо и [е] сега учител, писмата негови ги пратих Г-ну Шопову за да му ги даде.“[1]

В това писмо на Христо Георгиев, с което се разсейват всички съмнения относно назначението на Ботева в Исмаил, става дума за препращане не на едно писмо от домашните му, а на повече. Колко и какви са били тия писма, за сега не може да се установи документално, защото архивата на Христо Георгиев не ни е достъпна още. Вероятно това са били две писма за Ботева: едното от края на месец юли — предсмъртно от бащата (невръчено в Александрия поради отпътуването на Ботева), и второто — отговор от домашните на съобщението за назначението, препратен от Найден Геров на 19 септември.

Никой друг от Ботевите биографи не излезе да оспори достоверността на съобщението, което сам Ботев прави за своето назначение като учител в Исмаил в писмото си до домашните от август 1869 година. Това оспорване, както се спомена по-горе, се дължи изключително на предубеждението у Волкова, че Ботев е бил в Браила заедно с Нечаева и че там, а не в Исмаил, е станала тяхната среща. На противното мнение е Бакалов. Според него нямаме никакви основания да се съмняваме в искреността и достоверността на Ботевото съобщение за назначението му като учител в Исмаил на 13 август 1869 год. Тъкмо по това време той е бил вече в Исмаил и там е станала срещата му с Нечаева, който бил упътен до него от Каравелова. Бакалов допуска и не само допуска, но е и уверен, че Ботев и Нечаев са се срещали и по-рано, при бягството на Нечаева от Русия в началото на 1869 год. По този въпрос на стр. 11 от книгата си Руските приятели на Ботева (София 1936) той пише: „Пряко указание, че Нечаев се е срещал с Ботева при първото си идване в Румъния, ние нямаме, обаче тяхната среща през това време е била несъмнена“ [к. м.]. Напоследък Мих. Димитров, осланяйки се на някои указания в намерени от него архивни документи за такава една среща с Нечаева, се отказа от първото свое становище по въпроса за назначението на Ботева в Исмаил през август 1869 г. и в последната си биография на Ботева (декември 1948 год.) излезе да твърди с положителност, че „през първите месеци на 69 година Ботев се озовал в Исмаил, граничен град с Русия“ (стр. 58) и че с Нечаева Ботев „се запознал през пролетта на 1869 год“ (стр. 64). Приведените по-горе румънски официални документи за назначението на учител по български език в Исмаил[2] опровергават категорично

---

[1] Пак там, стр. 300, писмо 481. Върху това писмо от Христо Георгиев Найден Геров си е отбелязал: „Прието 18 октомври 1869. Отговор 24 октомври.“ Остава неизвестно, кому е отговорил Найден Геров: на домашните на Ботева в Калофер или на Христо Георгиев пак във връзка с Ботева. Тоя отговор не е обнародван.

[2] Редакцията на Сборника смята, че въпросът за срещата между Ботева и Сергей Нечаев трябва да се разглежда независимо от назначението на Ботева за учител в Исмаил. И от Александрия Ботев би могъл да се срещне с Нечаева в който и да е град.

таково едно твърдение.[1] Не може вече да става никакъв спор, че Ботев бил назначен през август 1869 год. и че по същото време пътува за Русия и Нечаев, снабден чрез посредничеството на дядо Паничков със сръбски паспорт на името „Стефан Грозданов". Няма също така никакво съмнение, че Нечаев е бил представен на Паничков от Ботева в Браила, на път за Исмаил.

Съвпадението на заминаването на Нечаева за Русия със назначението на Ботева като учител по български език в Исмаил не ще да е случайно. Ботевото учителстване в този град на румънската граница и застояването му повече от година в този отдалечен град в провинцията в едно време, когато в Букурещ за него се откривали добри изгледи като сътрудник във вестниците Тъпан и Свобода, е в тясна връзка със задължението, което Ботев е поел пред руските революционери — да организира и поддържа конспиративната служба по границата, която била от първостепенно значение за руското освободително движение. „Изпълнявайки учителската длъжност в Исмаил — пише Мих. Димитров — в същност Ботев е вършил друга, строго подмолна работа, за която са знаели само най-близки нему хора...".[2] Един от близките хора на Ботева по онова време бил и дядо Паничков, който ни е оставил ценни спомени за живота на Ботева в Исмаил. В своите спомени дядо Паничков бележи между другото: „... Ботев се разболява в Исмаил. По октомврия утидох да го посетя. Той болен, но ся малко поуправил, без доктор. Стоях при него 4 дни. Хвана да ходи,

[1] Съвсем не е изключена вероятността Ботев да се е срещал с Нечаева и по-рано, при първото минаване на последния през Румъния, именно през февруари или началото на месец март 1869 год. както смята с положителност Мих. Димитров. Обаче тази вероятна среща не е станала в Исмаил, дето не е бил Ботев по онова време, а в Букурещ, дето се намирал той преди заминаването си за Александрия. Много е вероятно и срещата на Ботева през лятото 1869 год. при връщането на Нечаева в Русия, да е станала не в Исмаил, както твърди Бакалов в книгата си Руските приятели на Ботева, не и в Браила, както е уверен Волков, а в Букурещ. Както се знае, Нечаев е пристигнал от Женева, придружен от Райчо Гръблев с препоръка от Бакунина до Караведова в Букурещ. Последният е представил Нечаева на „тъпанарите", един от които бил и Христо Ботев. В тяхната среда Нечаев се е чувствувал като свой. В последната книга на Мих. Димитров за Ботева са изнесени много интересни данни за тия връзки на Нечаева с „младите" в Букурещ. В Централния исторически архив в Москва Мих. Димитров е намерил показанията на нечаевеца Успенски пред полицията за запланирания още от Петербург път на Нечаева през Румъния. В тия показания (вж. Христо Ботев, биография, София 1948 г., стр. 64—65) са дадени имената на доверените българи в Букурещ. Освен Каравелов посочени са: Димитър Ценович, Иван Мънзов, Кирик Цанков и Иван Касабов. Последните петима, заедно с Ботева, са образували редакционният персонал на Тъпан.

Интересно е да се отбележи, че същите тия петима българи, посочени като ятаци на Нечаева в Букурещ, фигурират и в писмото на Христо Георгиев до Найден Геров от 14 януари 1870 год. „Коги чувате за младите от тука — пише Христо Георгиев — требова да знаите, че тие ни са други освен Касабов, Каравелов, някой си Мънзов, Цанков на Драгана брат и Димитар Ценовича..." (вж. Из архивата на Найден Геров, кн. I, стр. 303). Това съвпадение между имената в показанията на нечаевеца Успенски пред полицията в Москва и имената в цитираното писмо не е случайно. Безспорно руският генерален консул в Букурещ Офенберг е съобщил поверително на своя приятел Христо Георгиев за направените разкрития пред полицията в Москва от Успенски относно пътя на Нечаева и неговите доверени хора в Букурещ.

[2] Мих. Димитров, Христо Ботев, София 1948, стр. 68.

излиза до чайника, но пак го втреси... Аз заминах за Браила и оставих Ботева болен, ноази бях разгледал книгите на Ботева. Те бяха руски и полски. Руските „Полярная звезда", „Колокол" [редакция] Огарйев и Нечаев и малки тънки листове стихотворения от Сребреников. Полските не им отбирах. Но имаше един поляк хубавец, името му Гримарди на години като Ботева, в Исмаил липованите му думаха Иванович, той имаше работа с липованите..."[1]

Тоя пасаж от спомените на дядо Паничков съдържа кратки, но ценни сведения за исмаилския период от живота на Ботева, за който Зах. Стоянов, Стоян Заимов, па и Иван Клинчаров са писали толкова много невероятни и страшни легенди, представляващи Ботева като някакъв пройдоха и авантюрист. Пребиваването на Ботева в Исмаил като учител по български език не е най-безполезният и най-мрачният период от живота на Ботева, а е може би най-плодотворният.

Дядо Паничков е отбелязал само ония книги от личната библиотека на Ботева, чийто заглавия е запомнил. Но и малкото посочени книги ни дават ясна представа, какво именно е чел в Исмаил Ботев.[2] Закърмен в Одеса с идеите на прогресивното руско движение от 60-те години, в Исмаил, благодарение на връзките си с руските революционери-емигранти, Ботев имал възможност да разполага почти със цялата забранена революционна литература, която не му била достъпна в Одеса и която оказала най-благотворно влияние за формирането на неговия духовен образ. Усиленото четене на задгранични руски и полски издания и продължителният и непрекъснат допир на Ботева с руските революционери през време на учителстването му в Исмаил засилват у него революционното

---

[1] Мих. Димитров, Христо Ботев, Неизвестни произведения. Спомени и бележки на дядо Паничков, София 1924, стр. 143.

Дядо Паничков означил само месеца на своето посещение в Исмаил. Годината е пропусната, защото спомените са писани, когато бил на 87-годишна възраст, и естествено той я забравил. Но пропуснатата година може лесно и сигурно да се установи по списанието Колокол, което дядо Паничков видял в личната библиотека на Ботева.

Както се знае, това твърде популярно задгранично революционно списание е излизало под редакцията на Александър Херцен до 1869 година, заедно със сборника Полярная звезда. След смъртта на Херцена (януари 1870 год.) Колокол е бил възобновен от Сергей Нечаев, подпомогнат от поета-революционер Николай Огарев и Мих. Бакунин. През 1870 год. са излезли шест книжки от Колокол под новата редакция (вж. Большая Советская Энциклопедия, т. 41, стр. 811). В своите спомени дядо Паничков изрично бележи, че книжките от Колокол, видени от него в Исмаил, са били от Нечаева и Огарева. Следователно не може да има никакво съмнение, че той е посетил болния Ботев в Исмаил през октомври 1870 год.

[2] Дядо Паничков бележи, че Ботев имал и полски книги. Както руските, така и полските книги са били все революционни, предназначени за прехвърляне в Русия по контрабанден начин заедно с руските задгранични издания. Ботев е знаел полски от Одеса, дето е бил в непрекъснат допир с поляци, въдворени там на местожителство след революцията от 1863 год. В Румъния той е продължил връзките си с поляци-емигранти, един от които е Дембицки, карикатуристът на Тъпан и по-късно на Будилник. Гримарди, за когото Паничков погрешно пише, че бил поляк, е в същност руският задушевен приятел на Ботева Нечаев. Той е посетил Румъния за трети път и тогава е прекарал по-продължително време с Ботева.

настроение, задълбочават социално-политическите му възгледи, легнали в основата на един нов революционен мироглед, и култивират решителност, прямолинейност и непримиримост в борбата за освобождението на българския народ от гнета на турци и чорбаджии. В Исмаил Ботев продължава своята идеологическа подготовка и там се формира той като най-висш тип на революционер, такъв какъвто се проявил със своите пламенни статии в Дума на българските емигранти още на следната 1871 год.

В Исмаил Ботев се е запознал за първи път с Комунистическия манифест на Карл Маркс и Енгелс[1] и там се пораждат у него идеите, които намерили ярък израз в знаменития Символверую на българската комуна (Галац, 20 април 1871 г.). По-рано, на 30 юни 1870 год., заедно с учителя в Галац Величко Попов, той бе отправил едно възвание „До българския революционни комитет в България", в което се прокарват нови схващания за тактиката и целите на българското освободително движение и което е обнародвано в Свобода от 15 юли 1870 год.

От Исмаил Ботев е сътрудничил в органа на руските революционери Колокол, а също така и в българските революционни вестници Тъпан[2] и Свобода. В последния са поместени следните Ботеви стихотворения, изпратени от Исмаил: Майце си (втора редакция), Към брата си, Елегия и Делба.

Всичката тая „извънучилищна дейност" на Ботева ни най-малко не е била затруднявана от пряката му учителска длъжност. Както се изнесе по-горе, в постановлението на Постоянния учебен съвет при Румънското министерство на народната просвета изрично било поставено условието, при което се разрешавало на исмаилската община да си назначи учител по български език, именно, че той ще преподава само в свободните от предвидените в програмата часове. От справката, която направих в Бюлетина на Министерството на народната просвета, установих, че по онова време в основните градски училища в Румъния се е преподавало от 8 до 11 часа преди обед и от 2 до 4 часа след обед. Учителят по български език, значи, е могъл да преподава само от 11 до 12 часа и след 4 часа.

От тия официални румънски данни може да се заключи, че в Исмаил Ботев е имал доста свободно време и следователно имал възможност да работи върху себе си и да върши прекрасно конспиративно-революционната работа, за която може би нарочно е отишел в този град. Благодарение на развитата дейност от Ботева, Исмаил е станал „главен передаточний пункт" на руската революция. От там, както бележи Мих. Димитров, той е изпращал по канал

---

[1] Вероятно, по превода на Бакунин, направен в бакунински дух.

[2] От работите на Ботева, печатани в Тъпан, докато бил учител в Исмаил, не всичко е поместил Мих. Димитров в Съчиненията на Ботева, види се, защото ги сметнал за маловажни. Такъва е дописката-телеграма от Исмаил в Тъпан, брой 12 от 20 септ. 1869 г. Тя гласи: „Българщината в тоя град прилича на една клочка, която се клочи, а не сяда да изведе какви годе пилци. Една клочка, прехвъркнала нататък из руска Бесарабия [думата е за Павел Каляндживев, който по това време се преместил от Исмаил в Кишинев], котка се да си прави полог и да седне да мати, али и нейните яйца ще бъдат запъртаци хем до дето е тоя дирник у нея, тя и туй гнездо ще укаля".

в Русия и „тънките малки листове", които е видял в библиотеката му дядо Пачников при своето посещение през октомври 1870 год. и които са били разни революционни прокламации. Ботев е бил в пълна услуга на руските емигранти и от Исмаил се е грижел за прехвърлянето в Русия не само на нелегална литература, но и на нелегални хора. Всичко това той е вършил със съзнанието, че руското, както и българското революционно движение е съставна част от общата борба, която води човечеството за постигането на един и същ идеал: свобода на всички политически, национално и икономически потиснати хора и народи по целия свят. За тая негова тайнствена дейност в Исмаил в продължение на година и половина е писано доста от Евг. Волков, Георги Бакалов и Мих. Димитров, който при последното свое посещение в Съветския съюз откри нови данни. В румънската съдебна преписка на Меледин [Флореско-Главко] ще се намерят и други данни за връзките на Ботева в Исмаил с руските революционери, които са сложили отпечатък върху по-нататъшната негова дейност. Революционер по призвание, той зарязва най-сетне учителстването в Исмаил и се предава всецяло на делото по освобождението на България, като вдъхновен певец, идеолог и водач на българската революция[1].

---

[1] Всички биографи на Ботева възприемат безрезервно писаното от Зах. Стоянов, че Ботев напуснал Исмаил на 11 май 1871 год. До сега никой не е оспорил тая дата макар и да съществуват известни основания, които ни карат да се съмняваме в достоверността на съобщението на първия биограф на Ботева. Тая дата е посочена във връзка с една абсурдна легенда, измислена от Зах. Стоянов, за причините, поради които Ботев е напуснал учителското място в Исмаил, без да дочака края на учебната година. В навечерието на празника „Кирил и Методий" според тая легенда Ботев бил натоварен да събира пожертвувания от гражданите, за да се уреди едно по-тържествено отпразнуване на 11 май за демонстрация пред другите народности в града. Ботев бил събрал 20—30 жълтици и, понеже имал да получава заплата за няколко месеца, а общината не му плащала, задигнал тая крупна сума и избягал (вж. З. Стоянов. Христо Ботйов, Русе 1888, стр. 147—148).

Дядо Паничков в своя екземпляр на Ботевата биография от Зах. Стоянов зачеркнал думите 20—30 жълтици и написал: „Нямаше пари, болен беше". А в друга една бележка към биографията пояснява, че в Исмаил Ботев е боледувал и поради това не е могъл да изпълнява учителската си длъжност (вж. Мих. Димитров, Христо Ботев. Неизвестни произведения, София 1924, стр. 141). Може би Ботев е напуснал службата си и по здравословни причини. Това е само едно предположение обаче, а неоспоримият факт е, че, както виляхме по-горе, за 1871 год. Исмаилската община не е предвидила възнаграждение за учител по български език.

Въпросът за датата, когато Ботев напуснал Исмаил, остава прочее открит. Ботев не ще да е бил в Исмаил много по-рано и преди 11 май 1871 г. Установено е, че преди това, по Великдена (28 март 1871 год.), той не бил в Исмаил, а бил в Галац, отдето заедно с тамошния учител Величко Попов телеграфически е поздравил парижките комунари. В Галац е бил, не защото тогава било ваканция. Три седмици след това, на 20 април с. г., когато е бил присъствен ден, пак в Галац Ботев е написал Символ-вярую на Българската комуна. Това съобщава самият Величко Попов в писмото си до Централния комитет на Бълг. комунистическа партия от 4 ноември 1921 год. (вж. Съчинения на Христо Ботев, под редакцията на Мих. Димитров, София 1945, т. I, стр. 440). По всяка вероятност Ботев, след като напуснал учителстването в Исмаил, останал и през целия месец април 1871 год. в Галац при Величко Попов, придружен от Меледин или Нечаев. Съдебната преписка на Меледин и приходо-разходните книги на Исмаилската община, които предстои да се издирят в румънските държавни архиви, в скоро време ще хвърлят светлина и върху тоя спорен въпрос от биографията на Христо Ботев.

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ ЗА ХРИСТО БОТЕВ

от АНГЕЛ БЪНКОВ

Д. Благоев установява, че в българската книжнина върху Ботев има два лагера. Тия лагери са рязко противоположни. Единият е лагерът на буржоазията. Тя се стреми да дискредитира революционната дейност и идеите на Ботева. Буржоазните писатели искат да убият революционното в Ботевата дейност, идеи и поезия. Те искат да оправдаят своя шовинизъм с патриотизма на Ботев, който няма нищо общо с първия. Буржоазията мрази явно или прикрито Ботева. Другият лагер се поддържа от социалистите и хора, близки до тях по възгледи. Те разкриват Ботев, такъв какъвто си е бил. Лагерът на социалистите се бори против опита на буржоазията да изопачи революционната дейност и идеи на Ботев. Д. Благоев е първият, който застана против буржоазните писатели, които явно или прикрито изопачаваха Ботева и се стараеха да го дискредитират пред младото поколение, всред което той (Ботев) се ползуваше с огромно обаяние. Благоев пръв защити Ботев и даде правилна преценка на идеите, революционното дело и поезията му.

Д. Благоев разобличи Захари Стоянов, който се опираше на Хр. Ботев, Л. Каравелов, В. Левски и други революционери, за да оправдае своята шовинистична и реакционна политика. В специален труд Д. Благоев доказа, че Ботев няма нищо общо с шовинизма и лъжепатриотизма на Захари Стоянов и обществената група, от която той излиза. Обществено-политическите възгледи на Захари Стоянов нямат нищо общо с възгледите на Ботева, Каравелова и Левски. Захари Стоянов се бе продал на режима на Александър Батемберг. Христо Ботев бе чужд на такъв режим и такива обществени идеали: той искаше да се устрои обществото „по принципите на най-новата наука за свободата“ и да се освободи народът от свои и чужди поробители (експлоататори). Д. Благоев изтъкваше, че не могат истински демократичните и социалистически идеи (макар и утопични) на Хр. Ботев да съвпаднат с буржоазните възгледи и идеали на нашите управници и ръководни кръгове след Освобождението.

Д. Благоев изобличи опита на Захари Стоянов да изопачи биографията на Ботева. Написаната от Захари Стоянов биография е тенденциозна и изопачава фактите от живота на Ботева. Тази биография послужи за основа на група буржоазни писатели (наречени от Д. Благоев „естетичните“) да изтълкуват цялата революционна дейност на Ботев като „авантюризъм“ и „вагабонтлък“, като редица заблуждения. До къде може да стигне наглостта на буржоазните писатели се вижда от факта, че според тях преминаването на Ботев

---

[1] Д. Благоев, Нашите апостоли (Захари Стоянов като публицист, революционер, апостол и патриот), 1886.

Дунава с четата при Козлодуй, е „гръм от ясно небе“ и това е спасило Ботева от хлъзгавия път, по който той бил тръгнал в Румъния. Нашите буржоазни писатели искат да кажат, че Ботев не е вършил никаква революционна дейност в Румъния, а само „вагабонтлъци“. Организирането на четата, преминаването на Дунава и смъртта му на Врачанския балкан е било случайно явление. Д. Благоев с удивителна яснота и сила на аргументацията доказа в статията си „Христо Ботев пред съда на „естетите“, че „Хр. Ботев нищо не е вършил с користни цели“. Той живееше с идеята за освобождението на българския народ. Хр. Ботев не се ръководи от никакви користни цели, а от целите на революцията. Това се вижда от неговата дейност в Румъния. Там той е редактор на революционните вестници Знаме и Дума и превежда — според Благоев — романа „Что делать?“ от Чернишевски. Само тия факти са достатъчни, за да дадат правилно осветление на възгледите, революционната дейност и нравствения облик на нашия велик поет и революционер.

Нашите революционери са срещнали много трудности при събиране средства за пропаганда и организиране на въстанието. Чорбаджиите-изедници не са подпомагали революционната дейност и са се занимавали само с предателство и шпионаж. Затова Ботев е срещнал големи трудности при събиране на средства за въстанието и често се сблъсквал с румънската полиция във връзка с това. Хр. Ботев поддържаше, че България ще се освободи от турското робство и от чорбаджиите-изедници чрез революция и цялата си дейност бе посветил на нея.

Буржоазните писатели твърдят, че Ботев не признава еволюцията, а революцията. Враговете на Ботев твърдят, че социал-икономическото равенство ще дойде по еволюционен път, и затова няма нужда от социални сблъсквания. Д. Благоев енергично и с неотразими доводи отхвърля буржоазния възглед, че преобразуването на обществото ще се извърши по еволюционен път. Историята ни учи съвсем друго. „Еволюцията в известен момент се преобръща в революция. Така например еволюцията, начената в XV век, от която се роди капиталът и буржоазията, в края на XVIII век се свършва с революция във Франция, а в Германия същата еволюция се свършва с революция в 1848 год., и т. н. Изобщо еволюцията всякога свършва с революция, с коренно преобразуване на човешките общества, или по мирен начин, което твърде рядко се случва, или със „сблъсък“, с жертви, което най-често става. Защо ли? Затова защото „човеческата история е история на борбата на различни класови интереси, е борба на класите, които еволюцията създава“[1]. Това, разбира се, е марксическото схващане за еволюцията и революцията. Пътьом ще отбележим, че Благоев съвършено правилно е разбрал отношението между еволюцията и революцията. Нас ни интересува обаче каква е преценката на Благоев за схващането на Ботев по този въпрос.

Вярно е, казва Д. Благоев, че Ботев признава само революцията. Той не е знаел за еволюцията, а не че не е вярвал в нея. Учението за

[1] Д. Благоев, Обществено-литературни въпроси, 1901, стр. 54.

еволюцията е получило разпространение едва в последно време. При това имало течения в негово време, които не са признавали еволюцията, а само крайния момент — революцията. Така и Ботев е признавал само революцията. Това се отнася за всички социалисти до 1871 год. Но това в случая не е най-важното. Важното е друго: Ботев не признава такова схващане за еволюцията, каквото са поддържали нашите еволюционисти от предосвободителната епоха, според което знанието и науката е фактор за преобразуването на обществото. Просветата, казва Ботев, не може да бъде фактор за преобразуването на обществото. Нашият народ е поставен в такива условия, които не му позволяват да се просвещава. Може ли при тия условия да се говори, че просветата е фактор за преустройството на обществото. Разбира се Ботев не отрича значението на науката и просветата за обществения живот. Д. Благоев подчертава, че Хр. Ботев е схващал по-правилно развитието на обществата от буржоазните писатели, които го критикуват. „Христо Ботев, твърди Д. Благоев, е съвсем прав, като не признава „еволюция“ на г. Х., която във времето на Ботева я препоръчваха на нашата младеж „чорбаджиите-изедници“, калугери, попове и православните скотове“.

Буржоазните писатели критикуват Ботева и заради неговото безбожничество. Те просто хулят Ботева за атеизма му. Вън от съмнение е, казва Д. Благоев, че Ботев е „безбожник“, той не вярва „в богът на калугери и попове“. Д. Благоев обаче при защитата на атеизма на Ботев надценява християнството. Той твърди, че християнството искало също икономическо равенство и братство, както и социалистите.

Буржоазните писатели обвиняват Хр. Ботев, че той не признава ролята на православната черква в нашата история и по-специално при борбата за освобождение от турското робство. Д. Благоев установява, че Хр. Ботев е съвършено прав. Историческите факти напълно оправдават Ботевите възгледи по този въпрос. Д. Благоев взима за пример разрешението на т. н. „черковен въпрос“. Политическата борба около черковния въпрос се води от светските хора, а не от духовенството. Тая борба се извърши от бунтовническата чета на Х. Димитър, Ст. Караджа, от дръзкото постоянство на П. Р. Славейков пред везира в Цариград и др. Духовенството подаде глава, когато тая борба увлече целия народ и се видя, че народът ще победи, и то може да хване тлъстия кокал от победата.

Борбата за черковна независимост е началото на политическата борба за освобождението на българския народ. Чорбаджиите и духовенството след получаването на черковната независимост смятаха, че целта е постигната. Няма нужда от политическа борба. Те преследваха пробудилия се български народ за политическа борба. Доволните от постигнатата черковна независимост смятаха, че чрез „еволюция“ ще се освободи българския народ. Хр. Ботев видя, че с постигната черковна независимост се заменя една власт с друга, едно робство с друго. При това започнатата политическа борба се заменя с „еволюция“, с просвещение на народните маси под турското робство, без да се води политическа борба. За Хр. Ботев това означава отричане борбата на българския народ за освобождение.

Д. Благоев се пита, може ли при това положение Хр. Ботев да няма отрицателно отношение към православната черква[1].

Д. Благоев доказва, че Хр. Ботев е прав и когато твърди, че из средите на духовенството са излезли предатели на българския народ. Служителите на българската черква сутрин служат и „свещи палят" на „православния бог", а по пладне след „божествената служба" отиват да шпионират и да предават своите братя българи. Хр. Ботев е съвършено прав, казва Благоев, когато се възмущава:

и комуто свещи палят
православните скотове...

Нашата история на Възраждането е създала примери на героизъм и себеотрицание, възвишени нравствени подвизи, но тя е създала и „православни скотове". Прав е, казва Д. Благоев, Хр. Ботев, че плюе на скотството. Не мога да се въздържа да не приведа прекрасната мисъл на Благоева по този повод, която не е загубила нищо от своето значение и днес: „У един народ, у когото младежта е престанала да плюе на подлостта, на експлоатацията, на лъжата и измамата, у тоя народ няма жизнени сили. Когато нашата младеж престане да пее социалните песни на Хр. Ботев и да се увлича от неговото високо благородно възмущение и омраза против скотството, тогава тя престава да е младеж; тя става младеж със старчески чувства; тя е младеж развратена или тя сама е прегърнала скотството, сама се оскотила".[2] За чест на нашата младеж, казва Д. Благоев, тя отдавна е плюла на скотството. Това е гаранция за нашия напредък. Тя пее и ще пее социалните песни на Хр. Ботев и ще слави неговата памет, която я учи да мрази низостта и лицемерието. Тия думи, произнесени от Д. Благоев преди половин век, напълно се оправдават от нашата история, от борбата на нашите партизани против немския окупатор и фашиския режим в България, и от нашата народна демокрация след 9 септември 1944 г. Но не по-малко правдиви са и следните думи на Д. Благоев, които напълно се оправдават от величественото и широкото тържество, с което българският народ чествува 100-годишнината от рождението на Хр. Ботев. „Но паметта на Хр. Ботев, като певец на „богът на разума", на правдата, истината и светлината, на социал-икономическото равенство, като певец, който вдъхновено ни учи да мразим скотството, сиреч глупостта, експлоатацията, лъжата и измамата, — тая памет всякога ще живее, всякога ще се празнува. Пък и трябва да живее и да се празнува, трябва да се плюе на скотството и оскотяването, което царува на земята. Това е в интереса на истината, на моралното повдигане на новото поколение и на вечните начала на доброто, правдата и красотата".[3]

Защо буржоазните „критици" и писатели се борят против Ботева? Срещу Ботев се обяви не само Захари Стоянов, но Ив. Вазов, Д. Ризов, Д. Т. Страшимиров и др. Как обяснява този факт основа-

[1] Д. Благоев, цитир. съчин., 1901, стр. 60—61.
[2] Д. Благоев, пак там, стр. 63.
[3] Д. Благоев, пак там, стр. 65.

телят на социализма и марксическата мисъл в България? Д. Благоев тръгва от факта, че след Освобождението е имало всеобщо увлечение в поезията на Ботев и неговото героично дело. По улиците, в училищата и навред са се пеели и декламирали Ботевите стихове. Буржоазията в България пееше и декламираше Ботевите песни и стихове, но тя не вникваше в тяхното съдържание, в идеите, вложени и прокарани в тях. Буржоазният патриотизъм не се съгласуваше с патриотизма на Ботева. Патриотизмът на Ботева се различава не само от патриотизма на буржоазията, но и от патриотизма на другите революционери. „Патриотизмът на Христо Ботев произхожда от съвременните нему революционни социални корени. С малко думи, Христо Ботев е революционер-социалист. Във всяка негова обществено-политическа статия и всяко едно от неговите стихотворения прониква социалистическа мисъл, както тя тогава се явяваше в главите на болшинството социалисти и както Ботев я прие главно от знаменития руски революционер-социалист Чернишевски."[1]

Откриването тъкмо на социалистическия характер на Ботевите идеи направи преврат в отношенията на буржоазията към Ботева. Едни писатели открито критикуваха Ботев, а други прикрито или под формата на негова защита или правилно тълкуване дискредитираха Ботевите идеи. Такава цел преследва и Д. Т. Страшимиров в книгата си Хр. Ботев, като поет и журналист. Д. Благоев разкрива вражеското отношение на Д. Т. Страшимиров към идеите и революционното дело на Ботев, който уж го защищава. Страшимиров твърди, че Ботев не е ценен с обществено-политическите, „общочовешките си идеи", т. е. със социалистическите си идеи, защото те не са негови, а чужди, и тия идеи биха могли да се научат от всяка брошура по тия въпроси. Ботев за Д. Т. Страшимиров е ценен не със своите социалистически идеи, а с поезията си, в която отразява народната душа. Освен това, той съветва младежта да не се увлича по социалистическите идеи, защото те са били полезни за друго време, а за времето след Освобождението е по-важно да се занимава с личните си интереси, домашните добродетели. Това значи, че младежта трябва да се занимава с уреждане на своя личен живот и щастие. Д. Т. Страшимиров признава „високият ум и великата душа" на Ботев в книгата си, но при все това, тя е „насочена против действителното значение на Ботева". Главният порок на тая книга е, че тя не свързва идеите на Ботева с неговата поезия и личност. Д. Т. Страшимиров отрича възпитателното значение на Ботевите идеи. Д. Благоев напротив подчертава, че Ботевата поезия, неговите идеи, неговият живот и неговата смърт имат огромно възпитателно значение. Необходимо е да се възпитава младежта в определени идеали. „Но как се изработват идеалите? За това са необходими импулси, а тях дава средата, в която живеем. Книгите, брошурите, песните влизат така също в средата, като съставна част. Една брошурка, една песня може да даде много добър импулс към изработване на идеал. А всяка една от Ботевите песни и всяка една

[1] Д. Благоев, пак там, стр. 69.

от неговите обществено-политически статии е жив импулс. Всяка една от тях е една енергична идейна агитация. Всяка една от тях ни говори за чувството на граждански дълг, за дълг към страждущата народна маса, за дълг към обществото и човечеството. Величието на Ботевата поезия и нейното високо възпитателно значение се състои именно в туй, че буди ония чувства, които придават на личността и на нейните действия най-висока морална цена, които са необходими за прогреса на обществото"[1].

Д. Благоев не отрича, че в поезията на Ботев има народни елементи. Но не това е главното. Възпитателното значение на Ботевата поезия иде от неговите идеи. Д. Т. Страшимиров не отрича Ботева, но принадлежи към тия, които „се стараят да умаловажат пред младежта идеите на Ботева".

Д. Благоев изтъква огромното значение на Ботевите идеи и поезия за развитието на социалистическото движение в България. „В България Ботевата идейна работа не само се продължи от младото поколение, но тя се усъвършенствува, неговите идеи се развиха, се подобриха, съгласно новите условия на живота и по-съвършенното състояние на човешката мисъл. Цяло едно организирано енергично социалистическо движение съществува в България, което е не само едно продължение на Ботевото направление и Ботевия дух, но и усъвършенствуване, като всичко временно у Ботева, всичко онова в неговата тактика и борба, което е било временно, диктувано от тогавашните условия, следователно необходимо тогава, го изостави като несъгласно с днешните условия за борба, нито с днешното състояние на развитието".

Ако погледнем формално на това изказване на Д. Благоев, ще останем с впечатление, че той не посочва качествената разлика между революционния демократизъм и утопичния социализъм на Ботев и научния социализъм (марксизма), а смята, че последният е просто усъвършенствуване на първия. Но в същност това не е така. Д. Благоев в Принос към историята на социализма в България изтъква, че социализмът на Ботев е утопичен, а не е научен социализъм. Затова не е прав Илия Тодоров, който твърди, че Д. Благоев отъждествявал социалистическите идеи на Ботев с марксизъм[2].

До тук разгледахме борбата на Д. Благоев против опита на буржоазията да изопачи революционното дело и идеи на Ботев. Подчертахме, че буржоазията започва борба срещу Хр. Ботев заради неговите социалистически идеи. Предстои ни да разгледаме идеологията на Ботев в преценката на Д. Благоев.

Д. Благоев установява, че в революционната партия преди Освобождението има две течения: радикалисти, начело с Л. Каравелов, и комунари, начело с Хр. Ботев. Тия две течения водеха непрекъсната борба за надмощие. До 1874 год. в революционната партия господстваше първото течение, а от 1874 г. до въстанието господстваше второто. Обществено-политическите възгледи на радикалистите са идеологически израз на „по-заможната дребна буржоазия и революционно

[1] Д. Благоев, пак там, стр. 80.
[2] РЛФ, 1929, бр. 130.

настроената част от търговско-индустриалната и селска класа, а второто течение на комунарите, начело на което стои Ботев, е идеологически израз „на изпадащата и пролетаризирана дребна буржоазия и селска маса“. Различието в идейното съдържание на тия две течения иде от различните обществени идеали, които Каравелов и Ботев поставяха на „народната революция“. Л. Каравелов искаше да се създаде демократическа република в духа на „либералните начала“ на Швейцария и Америка. Обществените идеали на Каравелов не отиваха по-далеч от буржоазната демократична република. Неговите обществено-политически възгледи са израз на по-заможната буржоазия, на една издигаща се индустриално-търговска класа. Приведох обществено-политическите възгледи на Каравелов и тяхната класова основа, за да изпъкне по-ясно идеологията на Ботев и нейната класова основа.

Хр. Ботев поставяше други задачи на „народната революция“. Той иска да се осъществи демократическа република, но на социалистически начала. „Идеалите на Хр. Ботев отговарят тъкмо на една изпаднала дребна буржоазия, на хора, които са изгубили надеждата да повърнат старото си положение, на пролетаризираните, с една дума „на сиромашта“[1]. Хр. Ботев под понятието народ разбира именно „сиромашта“. Той идеализира не само народа, но и основите на неговия социален живот. Българският народ би достигнал голям социален разцвет, ако се развият „неговите общини без всякаква централизация в неговите еснафи, дружества, мъжки и женски. . .“

Вън от съмнение е, че Д. Благоев за пръв път даде правилна, марксическа преценка на идеите и революционното дело на Ботев. Той не само установи, че Ботев е революционен демократ и утопичен социалист, но установи и класовите корени на неговите идеи и на революционната му дейност. Ботев бе представител на „сиромасите“, на пролетаризиращата се дребна буржоазия.

Д. Благоев още през 1886 г. правилно схвана възгледите на Ботев в книгата си Нашите апостоли. Той изтъкна, че обществените идеали на Хр. Ботев са по-широки от тези на радикалистите. Хр. Ботев не е „само радикал, но и социалист-революционер“. Той е „напълно демократ“. Хр. Ботев смята, че няма истинска свобода там, „гдето има силни и слаби, богати и сиромаси“. Такава свобода може да има само в общество, гдето се премахва социал-икономическото неравенство на хората, в общество, наредено „по принципа на най-новата наука за свободата“[2]. Хр. Ботев води борба срещу „бога на калугери и попове, а защищава бога на разума, защитник на робите, на когото скоро ще празнуват денят народите“. Хр. Ботев е против „бога на силните и експлоататорите“, „бога-капитал“, а защищава „бога на социал-икономическото равенство“. Хр. Ботев, казва Д. Благоев, поддържаше, че българският народ ще се освободи от „чорбаджиите-изедници“ чрез пълно унищожаване на старите обществени наредби,

---

[1] Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България. Москва 1944, стр. 31.

[2] Д. Благоев, Нашите апостоли, 1886, стр. 42.

които поддържат робския дух на българите. От тук идва възпяването на хайдутството и бунтовничеството и силната проповед против „чорбаджиите, против лъжата и лицемерието". Тия идеи направиха Ботев бунтовник, революционер, „да скита немил, недраг" и да падне на Балкана за тях. Д. Благоев твърди, че Ботев без тия идеи „щеше да си седи в България и да пише, както „естетичните", романси за „черните очи" на българските девойки, „за бялото кокиче", и за „горещите прегръдки". Тия идеи създадоха величествен идеал у Ботева да се бори за освобождението на българския народ и всички потиснати народи. Тия идеи накараха Ботев „да излее своето справедливо възмущение против жестокостите на френската буржоазия, която уби за една нощ 35 хиляди парижки работници при падането на Парижката комуна."[1]

Д. Благоев ни е дал ценно марксическо изследване и преценка на идеите и революционното дело на Ботев. Той не тръгва от влиянието върху Ботев, а с него свършва. Благоев посочва връзката на идеологията на Ботев с революционното движение в предосвободителната епоха. Разбира се, Д. Благоев посочва и влиянието на руската революционно-демократическа мисъл през XIX век и западно-европейския утопичен социализъм върху Ботев.

Д. Благоев смята, че учители на Хр. Ботев са Чернишевски, Добролюбов, Писарев, Прудон и др. Той доказва, че „социализмът на Хр. Ботев е едно смешение на социалистическите идеи на Чернишевски и Прудон". До 1871 год. господствуват първите над вторите, а след 1874 год. — обратно.

Хр. Ботев, твърди Д. Благоев, се учи в Русия в това знаменито време, когато „социалистическите идеи на Чернишевски напълно господствуваха сред революционно настроената руска интелигенция", в слоевете на т. н. разночинци. Възгледите на Хр. Ботев „са социалистическите идеи на руския знаменит социалист Чернишевски. Хр. Ботев оценява „българския народ" и неговото тогавашно социално устройство от гледна точка на тези социалистически идеи"[2]. Тая мисъл Д. Благоев подкрепя и с факта, че Хр. Ботев е превел романа на Чернишевски „Какво да се прави?" Разбира се, това е утопически социализъм.[3]

Д. Благоев смята, че Хр. Ботев провежда идеите на Прудон със започване на в. Знаме (от 1874 г.). Той изтъква, че идеите на Прудон не са чужди на Хр. Ботев. В Русия, гдето Ботев се е учил, наред с идеите на Чернишевски са се разпространявали и идеите на Прудон от последователите на Бакунин. Ботев започва своята революционна дейност в 1871 год., а в това време господству-

---

[1] Д. Благоев, Обществено-литературни въпроси, 1901, стр. 49.

[2] Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, Москва 1944, стр. 33.

[3] Изглежда, Д. Благоев сериозно е вярвал, че Хр. Ботев е превел „Какво да се прави?" от Н. Г. Чернишевски. Само след като се намерят ръкописите на поета, ще може да се установи дали действително той е превеждал този роман. Психологически погледнато, това е напълно възможно: човек обикновено превежда произведения, които са упражнили силно влияние върху самия него. Но и до днес не е известен нито един факт, който би говорил в полза на Д. Благоевото твърдение. — Бележка на редакцията.

ващи идеи във Франция са идеите на Прудон. В Румъния, гдето работи и живя Ботев, също бяха известни идеите на Прудон. Д. Благоев установява, че Ботев има Прудоново отношение към религията и духовенството. В брой 14 на в. Знаме Ботев твърди, с думите на Прудон, че всяко правителство е заговор, съзаклятие против свободата на хората.

Наши автори твърдят, че Хр. Ботев не е прудонист, а бакунист, защото той се е движил в Румъния в средите на бакунисти и е имал връзки с революционера С. Нечаев, който също е последовател на Бакунин.[1] През октомври 1947 г. в Москва в Централния архивен институт аз прегледах делото на Нечаев (III отделение). От него може да се предположи, че Нечаев се е отбивал при Ботев при преминаване през Румъния. Несъмнено е, че Ботев е имал връзки с Нечаев и други бакунисти. Но това не може да отрече твърдението на Д. Благоев, че в идеите на Ботев има прудоново отношение към религията, духовенството и правителствата; при това, връзките на Ботев с бакунисти още не говорят, че той е бакунист. Най-силно влияние върху Ботев са оказали Чернишевски, Херцен, Добролюбов, Писарев и Белински. Прав е обаче Д. Благоев, че доминиращо влияние е имал Чернишевски, особено романът му „Какво да се прави?“, който е оставил отпечатък и върху начина на живот и външен вид на Ботев. Така че Д. Благоев правилно е разрешил и въпросът за влиянието и формирането на Ботевите възгледи. Ние можем да оточняваме и коригираме възгледите на Д. Благоев по този въпрос, но в основата си те са правилни.

Установихме, че Д. Благоев определя социалистическите идеи на Ботева като утопичен или дребно-буржоазен социализъм. Той се отличава от научния социализъм. Социализмът на Ботев не може, казва Благоев, да обясни причините за неравенството на хората, за делението им на „привилегировани“ и „роби“, „паразити“ и „сиромаси“. Той обяснява разделението на хората на класи със самия факт на разделението, или с невежеството или злата воля на тираните. Това не е обяснение, защото самите тия факти имат нужда от обяснение. Хр. Ботев не схваща социализма като историческа необходимост, т. е. нещо, което се явява като резултат от развитието на хората, а като искане на човешкия разум.

Социализмът на Хр. Ботев смята, че комунистическото общество ще се осъществи чрез „народна революция“. Но Ботев не казва, в какво се състои тая революция. Той не посочва, как ще се осъществи социалният преврат, при какви условия ще се премахнат „чорбаджиите“ и тираните; при всички условия или само при дадени материални условия може да се осъществи революцията. За Ботев, казва Д. Благоев, е непонятна класовата борба като пружина на историческото развитие. Вярно е, че за Ботев няма прогрес без борба. Въпросът тук е, как разбира борбата. За Хр. Ботев борбата е „борба за свобода и истина“, „на конституцията с монархията, на републиката с конституцията и на общината с републиката, т. е. тя е борба на отвлечени принципи, а не класова борба, или зад борбата на тия принципи той не вижда борбата на материалните интереси на кла-

[1] Д-р Конст. Николов, в. Ден, бр. 50, 1945 г.

сите, на които борбата за принципи е само идеологическо облекло. И като не вижда истинската пружина на историческото движение, той не е в състояние нито да обясни научно това движение, нито да обоснове научно истроическата необходимост на социализма. Затова той е и се казва утопичен и дребнобуржоазен социализъм".

Д. Благоев не само изтъква, че социализмът на Ботев се различава от научния, но и посочва, защо той не е могъл да се издигне до социализма на Маркса и Енгелса. Хр. Ботев се е „родил и пораснал в България, учил се е в Русия и е работил в Румъния — страни със средновековни феодални и дребнобуржоазни отношения"[1]. През това време по-напреднали страни, като Франция, не можаха да отидат по-далеч от утопическия социализъм, а какво остава за Ботев който е живял и работил в изостанали социал-икономически условия.

Д. Благоев установява, че социалистическите идеи на Ботев са влияли върху революционната партия и другите революционери. Разногласията и конфликтът между Каравелов и Ботев се дължат на принципни различия във възгледите им. Социалистическите идеи на Ботев са станали причина и за разделянето на Ботев от другите другари-революционери. Принципиални различия накараха Хр. Ботев да напусне Централния революционен комитет и да спре издаването на в. Знаме. Но неговите идеи се възприеха от много революционери и те мечтаеха след Освобождението да се осъществи комунистическо царство. Такъв е случаят с Бенковски, който при въстанието завзема Панагюрище и придава комунистически вид на този град за недълго време. Идеите на Ботев повлияха върху революционното движение и му дадоха по-висок идеен смисъл. Д. Благоев подчертава, че идеите на Хр. Ботев продължават да влияят и след Освобождението; те подготвиха идеологически почвата за възприемането на идеите на научния социализъм на Маркс и Енгелс в България. Христо Ботев се явява като предтеча на марксизма в България.

[1] Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, Москва 1944, стр. 37.

ФИЛОСОФСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА ХРИСТО БОТЕВ[1]

от АСЕН КИСЕЛИНЧЕВ

Със своята идеология и своето национално революционно дело Христо Ботев е най-високият връх в развитието на нашия народ до Освобождението. Преминавайки един богат и интересен път на развитие нашият велик национал-революционер и демократ се издигна толкова високо, че може и трябва да се счита за предвестник на научния социализъм и историческото освободително дело на българската работническа класа. Ето защо, нищо чудно няма, а наопаки, съвсем естествено е, че революционните и народно-демократически идеи и завети на Ботев бяха подети от българския революционен марксизъм, от Българската комунистическа партия във всички нейни борби в нашата страна. Напълно понятно е, че Ботев беше станал знаме на нашата борба срещу фашизма, за народна демокрация и социализъм.

Тази оценка важи не само за Ботев като национал-революционер и демократ, не само за неговата обща идеология, но с еднаква сила тя трябва да бъде отнесена и до неговите философски възгледи, до неговия мироглед. С една дума, философските възгледи на Ботева представляват най-високата точка, до която можеше да достигне нашата научна материалистическа и прогресивна мисъл до Освобождението. Философският мироглед на Ботев представлява най-правилната и прогресивна материалистическа линия в развитието на българската философска мисъл през епохата на възраждането и с право може да се каже, че философските възгледи на Ботева твърде много се приближават до марксическа философия, до идеите на диалектическия и историческия материализъм.

Спирайки се върху философския мироглед на Ботева в настоящето наше изложение, ние сме изхождали от две важни съображения: първо, не може да бъде правилно и пълно осветлен въпросът за идеологията на Ботева, за неговите национал-революционни възгледи, без да сме на ясно върху философския мироглед и основната методология на Христо Ботев, който изпъква измежду всички дейци на нашето възраждане и с това, че представлява прогресивната материалистическа линия в развитието на нашата философска мисъл; и второ, разглеждайки философските възгледи на Ботев, толкова по-ясно се вижда силата на марксистко-ленинската философия, на диалектическия материализъм като теоретическо оръжие в социалистическото преустройство на нашата страна.

За да изясним правилно философските възгледи на Христо Ботев, необходимо е да вземем под внимание най-съществените и характерни черти в неговата идеология изобщо и специално в неговата политическа идеология. Трябва да се признае, че в нашата

[1] Доклад, прочетен пред Ботевата научна сесия на Българската академия на науките и на Научния институт Христо Ботев в София на 28 май 1949 год.

ботевоведска книжнина все още не съществува абсолютно единомислие върху характера на Ботевата идеология. Едни твърде много надценяват влиянието и значението на идеите на Бакунин и Прудон във формирането идеологията на Ботев, а други пък обратното — в желанието си да изтъкнат основателно идеологическата близост на Ботева до марксизма, до научния социализъм, като че ли заличават качествената разлика между Ботевата идеология и научния социализъм, между мирогледа на Ботева и диалектическия материализъм. С други думи, те надценяват влиянието на Марксовите идеи върху идеологическото развитие на нашия велик революционер-демократ.

Повечето от изследователите на Ботева изтъкват ясно и категорично утопичния социализъм като една от основите и характерни черти в идеологията на Ботева. Няма никакво съмнение, че утопичният социализъм е наистина една от основните и характерни черти у Ботева, но той е и остава преди всичко национал-революционер, революционер-демократ. Той вижда разрешаването на нашата национална революция не през очите на боржуазния демократ, а през очите на революционера-демократ, на идеолога и водача на нашите трудещи се селски и занаятчийски маси.

У Ботева обаче, както и у руските революционери-демократи от XIX в., революционният, народният демократизъм е неделимо и кръвно свързан с утопическия социализъм в най-добрия смисъл на тая дума. Ето защо утопическият социализъм на Ботева е естествено развитие на революционния демократизъм, с което се обяснява именно борческият и действен характер на неговия демократизъм и неговата близост до научния социализъм.

Трябва да се признае, че все още не липсват у нас опити за едно едностранчиво разглеждане идеологията на Ботева. Едни са склонни да идентифицират социализма на Ботева с дребнобуржоазния утопически социализъм в Западна Европа, респективно с утопическия социализъм на Прудон; други пък се задоволяват само да посочат сходството на Ботевия утопически социализъм с тоя на руските революционери-демократи Херцен, Чернишевски и Добролюбов, без обаче да видят специфичната разлика, особеното в утопическия социализъм на Ботева, като отражение на нашата обществено историческа действителност и на нашата национал-революционна борба.

Ако искаме да разберем правилно идеологията на Ботева, в никой случай не бива да се разглежда тя сама като резултат на редица идейни влияния върху Ботева, като плод на влиянието на идеите на руските революционери-демократи от 50 и 60-те години на миналия век, като резултат от идейното влияние на Прудон, на Фойербах, а по косвен път вероятно и на идеите на Маркса. Напротив, идеологията на Ботева би трябвало да се схваща преди всичко като отражение на нашите обществено-политически сили тогава, като резултат от задачите на нашата национално-освободителна борба. А самото влияние на едни или други идеи върху Ботева също трябва да се разглежда и обяснява в светлината на тези задачи.

От друга страна, идеологията на Ботева трябва да се разглежда в процеса на нейното развитие. Съвършено неправилно би било да се определят мирогледът и методологията на Ботев, като се изхожда изолирано от неговите схващания през един или друг отделен период от неговата дейност. Нещо повече, едно внимателно разглеждане на идеите, на възгледите на Ботева върху отделните проблеми и събития показва съвсем ясно процеса на едно съществено идейно развитие и съзряване на Ботева като революционер-демократ и утопист-социалист в най-добрия смисъл на думата. В своята публицистична и революционна дейност Ботев постепенно се издига все повече в идейно отношение, все повече се създава у него такава идеология, която го поставя много близо до научния социализъм, до марксизма. Такава дълбока и положителна еволюция претърпяват схващанията на Ботев по редица основни обществено-политически въпроси, например по въпроса за ролята на личността и народните маси в историята, в революциите; във възгледа на Ботев за съдбата на феодална Турция, по черковния въпрос, по формите и средствата на национално-революционната борба и за по-далечната перспектива в развитието на нашия народ след Освобождението. Най-после Ботев прави значителен скок в посока на марксическото схващане по въпроса за ролята на класовата борба и специално за ролята на пролетарската класа в обществено-политическото развитие.

Няма никакво съмнение, че Ботев още в самото начало е търпял едновременно влияние на Херцен, по-специално на неговите идеи от ранния период, на Бакунина, на Чернишевски и на Прудон. Ясно е също така, че Ботев до края на своята дейност не можа напълно да се освободи от идеите на дребнобуржоазния социализъм; при все това обаче идеологията на Ботев от последния период — от периода на в. Знаме — има много по-голямо сродство с утопическия социализъм на Херцен и Чернишевски. Ето защо оценката на Ленин за утопическия социализъм на Херцен и Чернишевски може да служи за ръководно начало в нашата оценка за идеологията на Ботева. Утопическият социализъм на Херцен и Чернишевски, по думите на Ленин, беше лъжлив във формално-икономически смисъл, но правдив и прогресивен във всемирно-исторически смисъл. „Лъжлив в качеството си на социалистическа утопия — пише Ленин, — този демократизъм е истина на онази своеобразно исторически обусловена демократическа борба на селските класи — която съставя неотделим елемент на буржоазното преобразуване и условие за неговата пълна победа". Утопическият социализъм на Чернишевски и Ботев беше изражение на обществено-политическата идеология на най-революционните и демократически сили в обществото в онези страни, където пролетарската класа се беше зародила, но не беше се оформила още, напълно като ръководна обществено-политическа сила. Утопическият социализъм на Чернишевски и Ботев беше класово-борчески по своя характер и здраво свързан с широките трудещи се маси, пъшкащи под експлоатацията на капитала и националния гнет.

Разбира се, между идеологията на Ботев и тая на руските революционери и демократи има съществени различия. Тези различия произтичат главно от обстоятелството, че Ботев е преди всичко идеолог и ръководител на нашата национална революция, в която българската буржоазия не играеше съществена, а още по-малко централна роля. Обстоятелството, че Ботев трябваше да разреши преди всичко задачите на национал-революционната борба, сложи своя дълбок отпечатък върху неговите възгледи, върху облика на неговото идеологическо развитие. Този факт от една страна задържаше правилното развитие на социалистическите възгледи на Ботева, неговото приближаване до марксизма, а от друга страна тъкмо задачите на националната революция у нас предпазваха Ботева от едно засилване и задълбочаване на неговите дребнобуржоазни социалистически идеи, от подчертано надценяване ролята на селяните и идеализиране на нашата селска община.

II

В светлината на този поглед върху идеологическото развитие на Ботева трябва да се разглеждат и преценяват характерът и значението на неговите философски възгледи Развитието на философските възгледи на Ботева върви главно по линията на Херцен и Чернишевски, макар че в тях се чувствува отчасти косвено влиянието на Фойербах, на френските материалисти от XVIII в., а дори и влиянието на вулгарните материалисти в Западна Европа от XIX век — Бюхнер, Молешот и Фохт.

Най-характерните черти в материалистическата философия на руските революционери и демократи от XIX в. важат по същество и за материалистическия мироглед на Христо Ботев. Както руските революционни демократи, така и Ботев застъпват един ясно подчертан материалистически възглед върху природата, а по отношение на историята и обществено-политическите явления те тръгват от идеализма и се развиват постепенно по посока на материалистическия възглед, без обаче да могат да се издигнат до позициите на последователното материалистическо разбиране за историята.

Материалистическият мироглед на Ботев безспорно се е формирал под влиянието на западноевропейските материалисти — в това число на Фойербах. Тук е достатъчно само да припомним факта, че още в първия брой на в. Дума Ботев е поместил една статия от И-ра — Искандер (Херцен) „Разговори с децата", в която се дава свободно изложение на идеите от съчинението на Фойербах Същността на религията. Не бива обаче да се забравя, че по дух и характер материалистическият мироглед на Ботева има много общо и сродно с материализма на Чернишевски и Добролюбов. А материалистическият мироглед на Чернишевски и Ботев се отличава със своя действен, революционно партиен характер. За Ботев, както и за Чернишевски, философията, мирогледът изобщо има стойност само тогава, когато служи за ръководство в революционната освободителна борба, за победата на националната революция. В един от своите хумористически разкази „Домашният живот на гражданина" Ботев остро и духовито осмива спекулативната и спиритуалистическа философия,

по-специално вярата в спиритическите чудеса, като подчертава, че тази философия може да служи само на предателите и реакционерите от в. Отечество, но тя се намира в пълно противоречие със задачите на революционната борба на българския народ.

Най-силно изпъква действеният и прогресивен материалистически мироглед на Ботев, неговото схващане за научния мироглед като ръководство за революционно действие, в ония случаи, когато Ботев разобличава и осмива остро просветителството на идеолозите на българското чорбаджийство и българската либерална буржоазия като Йоаким Груев, д-р В. Берон, Илия Блъсков, Петко Славейков и др. Ботев не само под влиянието на идеите на руските революционери — демократи и комунарите от Парижката комуна, а също така изхождайки и от задачите на нашата национална революция идва до правилното схващане, което го приближава до диалектическия и историческия материализъм за ролята на теорията и мирогледа, за единството между мироглед и революционна дейност, до материалистическия възглед за приматството на материята спрямо духа, до схващането, че битието предшествува и определя общественото съзнание, идеите, науката и просветата на народите. Тази основно-материалистическа теза е развита съвсем ясно и е доказана с живите аргументи на обществената практика в неговата дописка от 20 септ. 1874 г. Ето що пише Ботев в нея: „Пчелата по-напред прави своите пити, а после вече събира мед и пълни ги; пилето по-напред си прави гнездо, а после вече снася яйца и отглежда своите синове и дъщери; а човекът се грижи по-напред да обезпечи своето физическо благосъстояние, а после вече добива воля да усъвършенствува своите умствени способности. Гладният не мисли за Соломоновия храм, жадният не мисли за безсмъртието на душата, голият не мисли за Войниковите Забергановци, пролетариатът не мисли за Бероновите силогизми, полуубиеният и ограбеният не мисли за благосъстоянието даже и на своите собствени деца, а за преследвания нямат никакво значение ни школите, ни читалищата[1]".

Не виждаме ли тук в зародиш основната мисъл на историческия материализъм, мисълта на Маркса за първичното значение на производствената дейност, мисълта, че хората преди да се занимават с каквото и да е друго, с наука или просвета, принудени са да произвеждат необходимите средства за съществуване. Трябва да се подчертае, че по този основен въпрос на материалистическата философия Ботев се противопоставя рещително на идеалистическата и просветителска насока в нашата предосвобожденска мисъл. Ботев с това се явява безспорен предвестник на марксическия фидософски материализъм на българските революционни социалисти начело с Димитър Благоев.

Този съвършено правилен възглед на материалистическата философия проличава и в схващането на Ботева за религията. Ботевият материалистически атеизъм стои много по-високо от буржоазния просветителски атеизъм на френските материалисти от XVIII в., и дори от абстрактния и съзерцателен атеизъм на Фойербах. Ботевият

[1] Хр. Ботев, Съчинения, под редакцията на М. Димитров, 1940, т. III, стр. 72.

атеизъм извира не само от чисто теоретически аргументи и съображения, а преди всичко от нуждите на свещената революционна борба на нашия народ. Ботев се обявява против религиозните заблуди и суеверия, защото те се оказват сериозна пречка за успеха на революционното дело. В своята статия от 25 януари 1875 год. във в. Знаме и в статията „Решен ли е черковният въпрос" във в. Дума, Ботев счита, че всеки разумен и честен човек би трябвало да действува „да изчезнат из средата на работящия и производителния клас на народа онова множество от религиозни и глупави суеверия, които са убили и убиват постоянно неговите нравствени, умствени и физически сили; най-после в името на човечеството и свободата въстанал би човек против всяко лъжливо политическо и религиозно учение, което се стреми да разедини силите на народа". Каква голяма прилика има в оценката на Маркса и Ботева за религията и нейното значение в обществено-политическия живот. Маркс нарече религията опиум за народите. Ботев оприличи религията с чумата и холерата—най-страшните човешки страдания. В една от своите дописки Ботев пише следното: „И наистина, ако погледне човек на страданията на тая изгубена част от нашия народ не като патриот, а просто като човек, то действително би трябвало да помислим, че и религията е такова също нещастие за човечеството, каквато е била чумата, холерата, войната и всичките други бичове, които се изпращат от бога за наказание на безумците"[1].

Този конкретен и действен атеизъм на Ботева прониква редица негови поетически произведения и преди всичко художествените творби „Борба" и „Моята молитва". Вярно е, че и тук могат да се открият известни елементи на просветителско и рационалистическо схващане на Ботева за религията, при все това обаче обществено-действената страна на неговите атеистически възгледи ярко изпъква и се налага. В атеистическите изказвания на Ботев в „Борба", „Моята молитва" и „Гергьовден" проличава не абстрактният и безстрастен просветител, а великият революционер, демократ и истински народен патриот. Ето защо в това отношение Ботев стои по-високо от просветителството на буржоазните материалисти в Западна Европа и се сродява твърде много с действения материалистически и атеистически мироглед на руските революционери демократи.

Няма никакво съмнение, че общата методология на Ботева при разрешаването на всички въпроси, общо взето, носи отличителните недостатъци на метафизическия начин на мислене. В този пункт безспорно Ботев стои по-назад от Чернишевски и Добролюбов. И това се обяснява очевидно с изостаналостта на обществено-политическата действителност в нашата страна. Метафизическият, т. е. абстрактно-рационалистическият подход в мисленето на Ботева се проявява твърде често, а най-силно той личи в неговите възгледи по редица важни обществено-политически факти и събития. Този подход много пъти довежда Ботева до идеалистическото обяснение на обществено-политическите събития и явления. Най-ярък пример в това отношение представлява неговата статия „Народът вчера, днес

[1] Хр. Ботев, Съчинения, ред. М. Димитров, 1945, т. II, стр. 173.

и утре“ във в. Дума. Характерна е неговата оценка за феодална султанска Турция и нейното бъдеще. Според Ботев „Турция няма живот, няма бъдеще; тя е труп на смъртен одър, когото никакви дервишки баения на нейните мандарини, никакви дипломатически молитви на западните доктринери няма да я спасят от анатомическия нож“.[1] Ясно е, че Ботев неправилно идентифицира загиваща феодална Турция с целия турски народ. И тук основният методологически грях в неговото мислене представлява неисторическият, т. е. абстрактно-рационалистическият подход към фактите. От друга страна, този недостатък в метода на Ботева има своите дълбоки корени в неговата национал-революционна идеология. При тогавашната обстановка и тогавашните обществено-политически условия Ботев не можеше да се издигне върху последователните позиции на марксическия конкретно-исторически метод. И все пак в методологическо отношение ние откриваме известно развитие в мирогледа на Ботева. Съвсем ясно проличава разликата между метода на Ботева в неговите по-ранни статии (в. Дума) и неговата публицистическа и революционна дейност от последно време, през периода на в. Знаме. В най-тясна връзка със самата национал-освободителна борба се извършва благоприятната еволюция в методологията на Ботева, той все повече и повече се приближава до конкретно-историческия начин на мислене. За разлика от нашите просветители през Възраждането, Ботев конкретно подхожда при разглеждането на черковния въпрос у нас. В статията „Решен ли е черковният въпрос“ той не взема значението на черковния въпрос изолирано, а го разглежда като една необходима стъпка в разрешаването на главния и жизнен за народа въпрос — извоюването на политическата и национална свобода, националното освобождение на нашия народ, и по-нататък във връзка с пълното социално освобождение на народа от всякаква експлоатация и гнет. От това гледище според Ботев черковният въпрос ще бъде окончателно решен само тогава, когато народът остане без духовенство[2]. Със своя конкретен подход ни се представя Ботев и в борбата си срещу просветителството у нас, специално срещу групата около „Дружество за разпространение на полезни знания“ и в. Знание (срещу Илия Блъсков). Ботев дебело подчертава, че както окото е нужно за светлината, ухото за звука, така също науката и образованието са потребни за всеки народ[3]. Но наред с това той е в състояние да открие и по сочи дълбоката и решаваща причина за съществуването на науката и просветата, той обръща вниманието на този основен и важен момент, че за просветата и образованието са нужни благоприятни обществено-политически условия. „Възможно ли е, — пише Ботев с прозорливостта на революционера-мислител, — щото при тоя варварски деспотизъм, при тия страшни преследвания, гонения и притеснения да може нашият народ да възприеме нещо из здравата и полезната наука и чрез нея да добие какво-годе облекчение в своето положение. Възможно ли е, щото всичко това [да стане] преди да се

[1] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 12 и 13.
[2] Хр. Ботев, пак там, стр. 25.
[3] Хр. Ботев, пак там, стр. 200.

унищожат тия условия и преди да добие народът политическа свобода"[1].

Трябва определено да се каже, че Ботев наистина не е можал до края на своята дейност да се издигне до позициите на последователния материалистически и исторически възглед, какъвто представлява диалектическият материализъм, при все това обаче на Ботев не е чужда идеята да се разглеждат нещата и събитията в тяхното развитие. Тази мисъл пронизва из основи например прекрасния хумористически фейлетон на Ботева „Политическа зима". Тук Ботев е разкрил всичката сила и прелест на своя политически ум, който се отличава преди всичко с твърде развитото чувство за новото, за развитието, за прогресивното изменение на обществено-политическата обстановка. Ботев за своето време и при своите условия е притежавал във висока степен развит усет за най-благоприятния и решаващ момент в развитието на събитията, който може да осигури успешното разрешение на всяка обществено-политическа задача. Така например той упреква славянските народи, че не са използували особено благоприятния обективен момент за своето национално освобождение тогава, когато избухва въстанието в Херцеговина (статията от 26 юли 1875 г.). Нещо повече, в мирогледа на Ботева се съдържат известни елементи на стихийна диалектика, която разбира се не винаги стои върху материалистическа основа. На Ботевия ум не е чужда диалектиката на обективната действителност, на реалните факти и събития, която ни разкрива превръщането на нещата в тяхната противоположност. С една дума, много пъти диалектиката на живота разчупва тесните черупки на елементарното мислене, на здравия разум, на метафизическата методология у Ботева. „Ако има тука нейде смях, то трябва да е в прогреса на разума човешки, в развитието на историята — че онуй, що вчера е било незиблема истина, необходимо условие, днес е вреден предразсъдък; онуй, що се е считало за утопия, днес е исторически факт[2]." А по-нататък Ботев с особена сила подчертава, че само в борбата между новото и старото, прогреса и реакцията, се крие основният двигател на човешкия прогрес. „В тази борба е смехът и плачът, доброто и злото, в нея е прогресът човечески. Без тази борба светът и до днес щеше да бъде на точката на Япония".[3] С една дума, Ботев е убеден революционер в своето мислене и решителен враг на еволюционистическия възглед в разрешаването на национално-политическия въпрос. Несъмнено, в тия свои мисли Ботев се е издигнал високо над западноевропейския материализъм и се намира по-близо до възгледите на великите руски материалисти от XIX в.

III

Известно е, че домарксовите материалисти в Западна Европа не бяха последователни, защото в обяснението на обществото и историята те оставаха върху позициите на идеализма. В това отношение

[1] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 214.
[2] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 22.
[3] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 23.

руските материалисти от XIX в. имат значително преимущество, защото обществено-историческите и политически възгледи на Чернишевски и Добролюбов много пъти се отличаваха със своя конкретно-исторически и материалистически характер, защото по думите на Ленина техните възгледи за обществото и историята много пъти плътно се доближаваха до историческия материализъм.

По своите обществено-исторически и политически възгледи Ботев очевидно не е можал да се издигне на онази висота, до която достигнаха Чернишевски и Добролюбов. А дума не може да става, разбира се, за някакви идеи или елементи от историческия материализъм в обществено-историческата концепция на Ботева. Погрешно ще бъде също така обаче да се определи характерът на Ботевите обществено-исторически възгледи въз основа само на отделни негови изказвания и мисли. Напротив, трябва да се подчертае, че именно възгледите на Ботева за обществено-политическите факти и събития са претърпели най-голямо и съществено развитие. Със своите обществено-исторически и политически възгледи Ботев се намира най-близо до руските революционери и демократи, а в същото време в тях най-ярко проличава оригиналното у Ботева. Най-силно се отразяват особеностите на нашето национал-революционно движение.

Вероятно е, че идеите на Маркс в последно време са упражнили, макар и по косвен път, известно благотворно влияние върху обществено-историческите възгледи на Ботева. Те са съдействували за избистрянето отчасти на Ботевата концепция в посока на историческия материализъм, но, разбира се, Ботев не е можал да усвои идеите на историческия материализъм и да се освободи напълно от влиянието на идеализма и метафизическия материализъм. В това отношение, както е голяма грешка да не се вижда еволюцията в обществените възгледи на Ботева към историческия материализъм, така не по-малка грешка ще бъде да се заличава принципиалната разлика между Ботевата историческа концепция и марксическия възглед за историята, да се забравя най-важното обстоятелство, че появата на марксизма, на историческия материализъм у нас до нашето освобождение беше нещо невъзможно. Едно обаче остава несъмнено, че Ботев е най-високият връх в развитието на научната и прогресивна материалистическа мисъл у нас до Освобождението, от който връх нашата обществено-историческа наука след Освобождението тръгна по пътя на марксизма, на научния социализъм.

Основната линия в развитието на обществено-историческите възгледи на Ботева върви от идеализма през неговото постепенно преодоляване и отива към постепенното приближаване на нашия велик революционер-демократ до материалистическия възглед за обществото и историята. Няма никакво съмнение, че в ранния период Ботев, общо взето, стои върху идеалистически позиции в своите обществено-политически схващания, макар че и в това време той не е чист и последователен идеалист. Корените на този идеалистически или по-точно рационалистически възглед у Ботева се крият във влиянието на западноевропейския материализъм и в основните недостатъци и недоразвитост на общия материалистически мироглед на Ботева, отразяващи състоянието на нашата обществено политическа

действителност, национално-освободителна борба. Не бива обаче да се забравя, че Ботевите идеалистически схващания върху историята и по редица политически въпроси са тясно свързани с нуждите и интересите на нашата национално-революционна борба. Антропологическо-идеалистическият възглед на Ботева — създаден под влиянието на Чернишевски и Фойербах — върху историята много силно изпъква в споменатата вече от нас статия на Ботева: „Народът вчера, днес и утре", в неговото първоначално схващане за Турция и нейната съдба. Там Ботев се опитва да обясни злините на феодална Турция с природните черти в характера на турския народ, с неговия фанатизъм. Трябва разбира се да се добави, че в тази статия Ботев се доближава някъде до истината, като подчертава, че всеки народ има своя физиономия и свои исторически права. Той обаче неправилно се опитва да обясни това различие на народите с техните природни различия и черти, с неисторически причини. Ботев преценява и критикува от идеалистическо гледище законите на султанска Турция. Според него законите не трябвало да бъдат уважавани от никого, защото те не отговаряли на здравия човешки разум, на съвременните стремления[1]. За отбелязване е, че Ботев идва до идеята, че в историята владеят някакви закони, че в историческото развитие има необходимост, която обуславя именно живота на отделните народи. В основата обаче на обществено-историческата необходимост и закономерност Ботев вижда действието или по-точно развитието на човешкия разум, вижда нравственото развитие на народите и човечеството. Понякога Ботев успява да дойде до мисълта за връзката между материалното и нравственото развитие на народите, но той все още не е в състояние да се освободи от идеализма и рационализма, защото не е могъл да открие ключа на обществено-историческото развитие, оня ключ, който бе посочен от Маркс и Енгелс. Естествено, това не е вина на Ботева, а по-скоро израз на недоразвитостта на обществено-политическата действителност у нас преди Освобождението, то се обяснява с условията и задачите на нашата национална революция.

В същото време обаче у Ботева ние намираме редица открити и ясни изказвания против идеализма и доближаване до материалистическия възглед за историята. Така, Ботев открито и мъдро разобличава географската и геополитическа теория за историята, която по същина е идеалистическа и реакционна по своето конкретно значение. Ботев решително отхвърля всеки опит да се обяснят мизерията и страданията на народите с така наречения закон за свръхнаселението на Малтус. „Ние бихме желали да попитаме самото правителство защо шведите и датчаните, които имат бедна и безплодна земя и суров и неблагоприятен климат, не търпят такива нужди и такава нищета, каквито търпят поданиците (и християни и турци) на н. в. султана". Ботев правилно схваща, че причините за социалните и политически страдания не са природни и неизменни, че те следователно лежат в обществено-политическата организация. Той обаче все още си остава в плен на идеалистическия възглед, когато твърди,

[1] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 25.

„че всичките нещастия произхождат от глупостта на правителствените висши чиновници, от безразсъдните разкошества на тъпоумните кукли[1]".

По редица основни въпроси на обществено-историческата наука и на нашата национална революция Ботев развива такива схващания, с които той достига най-високата точка на нашата предосвобожденска историческа и политическа мисъл и които го доближават повече или по-малко до историческия материализъм, до научния социализъм, с една дума, правят го близък и родствен на българския революционен марксизъм.

1. Съвършено правилно е, че Ботев като всеки утопист-социалист не стои и не може да стои на ясни и последователни класови позиции. За него националната революция не е дело на една определена класа, а е дело на целия народ, на всички честни и патриотични българи. В уводната си статия „Наместо програма" във в. Дума той апелира към всеки емигрант, към всеки благороден ум, към всеки свестен българин да вземе участие в революционната борба срещу чуждия тиранин[2]. Вярно е също така, че Ботев дълго време не е имал и не е могъл да има правилно отношение към пролетарската класа. Нему е била чужда мисълта за ръководната и прогресивна роля на пролетариата. Затова по същество е съвършено правилно твърдението на редица наши ботевоведи, в това число и Димитър Благоев, че Ботев подобно на Чернишевски надценяваше прогресивната роля на селяните и дребнобуржоазната градска маса и идеализираше социалистическите възможности на нашата селска община. Наред с това у Ботева има редица изказвания, от които се вижда ясно, че той схваща пролетариата не в съвременния смисъл, а през очите на дребнобуржоазния утопист-социалист и поради това той идентифицира понятието пролетариат с понятието онеправдана и гладна народна маса, т. е. с понятието сиромаси, дори с лумпен-пролетариата. С една дума, Ботев е още чужд на истинското научно схващане за пролетариата като определена икономическа категория, като обществено-политическа сила, която единствено може да премахне експлоатацията на човека от човека и да установи социализма.

Това обаче не е цялата истина. В последно време от революционната и публицистична дейност на Ботева могат да се посочат изказвания, които говорят за известна съществена еволюция на Ботева по този въпрос, които показват, че Ботев постепенно застава върху класови позиции и че неговото разбиране за пролетариата се развива постепенно в духа на пролетарския социализъм. Тази еволюция във възгледите на Ботева не може да се обясни само с влиянието на идеите на Маркса, но тя се намира във вътрешна връзка с развитието на нашето национално-освободително движение. Колкото повече се забавяше нашата национална революция, толкова по-ясна ставаше измяната на нашата либерална буржоазия, а от друга страна толкова повече политическият ум на Ботева схващаше, че пролетарските маси, които създадоха Парижката комуна, са си-

[1] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 59.
[2] Хр. Ботев, Съчинения, 1940 т. III, стр. 9.

лите на бъдещето, силите на националната революция и на социалното освобождение. Много характерни са в това отношение някои мисли и изказвания в статията на Ботева от 27 юли от Турно-Магурели във в. Знаме. В тази статия прозира мисълта, че всички сиромаси, т. е. пролетарии от целия свят са братя, са братя по положение, поради което са братя по интереси и борба. Нещо повече, у Ботева съществува в зародиш идеята за пролетарската интернационална солидарност, мисълта за огромната роля на пролетарската интернационална организация, каквато представлява основаният тогава първи интернационал. „Но тия техни страдания, тия неправди към тях от страна на „помазаните“ и капиталистите са накарали работниците да се споразумеят помежду си, да се обединят, за да видят, отгде произлиза злото и как ще могат да се избавят от него“.[1]

Макар че до края на своята дейност Ботев стои главно върху позициите на нашата селска и занаятчийска класа, при все това великият революционер-демократ все повече очертава постепенно своето антикапиталистическо схващане през последния период от своята дейност. Ботев все по-ясно разбира, че в основата на всички страдания и нещастия на народите лежи повсеместната борба между труда и капитала. В своята политическа статия от 22 май 1875 год. той пише следното: „Погледнете на всичките цивилизовани страни в Европа, вслушайте се в ония вопли и страдания, които се чуват зад официалните ширми на човешкия напредък, обърнете сериозно вниманние на отчаяната борба между труда и капитала, както в Европа, така и в Америка и вие ще се уверите в истината на нашите думи и ще да кажете заедно със здравия разум, че при днешното обществено и политическо устройство на човечеството сиромахът е навсякъде роб, а робът е навсякъде сиромах.“[2]

И така, в края на своята дейност Ботев все по-ясно схваща, че обществените злини и нещастия на хората на труда трябва да се дирят в капиталистическата обществено-политическа организация. Той се приближава, с други думи, до мисълта, че капиталистическата класа се крепи върху експлоатацията на работниците и всички трудещи се хора, без обаче да е в състояние да види действителните икономически корени на тази експлоатация. Поради това именно Ботев все още прави критиката на капиталистическия строй и неговите злини от позициите на здравия разум.

2. Силата и величието на нашия Ботев лежи в неговия възглед, че народната масова революция е единственият ефикасен път за разрешаването на нашия политически и национален въпрос. Ботев е смъртен и непримирим враг на еволюционизма и опортюнизма в разрешаването на политическия въпрос. Той уместно бичува както откритите изменници на народното освободително дело, така и защитниците на бавното и мирно извоюване на политическата свобода. Ботев изцяло възприема единствено правилния възглед, че революциите са били винаги двигателят, локомотивите на човешката история.

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения, 1940 т. III, стр. 419.
[2] Хр. Ботев, Съчинения, 1945, т. II, стр. 74.

На всяка стъпка Ботев страстно и упорито пропагандира схващането, че отхвърлянето на непоносимото султанско иго и придобиването на националната и политическа свобода може да стане само чрез една национална революция. Тази политическа концепция Ботев с особена яснота и убедителност е развил в статията си от 26 юли 1875 год. където пише „че единственият изход от това грозно положение, в което се намира народът, е революцията и то революция народна, незабавна, отчаяна — революция, която да изчисти Балканския полуостров не само от турците, които ни считат за стока и за добитъци, но и от всичко онова, което може да вреди на истинските наши стремления за пълна и абсолютна човешка свобода".[1]

Във връзка с тези мисли заслужава да бъде особено изтъкната важната роля, която Ботев отдава на народните маси в националната и политическа борба. Твърде рано Ботев се освобождава от влиянието на бунтарската идеология на Бакунин и Херцен, на руските народници, и по въпроса за ролята на масите той застава на позициите на руските революционери-демократи. Според Ботев не отделните велики личности творят историята, а народните маси, народите са нейните герои и деятели. Една особено характерна и положителна черта в обществено-политическите възгледи на Ботева — това е безграничната и дълбока вяра в революционните и творчески сили и възможности на народните маси, т. е. на народа. Така в неговото писмо от 14 декември 1874 год. лъха чистата и велика ботевска вяра в силата на нашия народ да си извоюва свободата и да осигури за себе си човешко съществуване. „Ясно е, пише Ботев, че у нас има и сили и средства и патриотизъм, но че у нас не достига само такава широка пропаганда, която е потребна, за да свърже в едно цяло частните или провинциалните у нас революционни проявления, да им даде надлежното направление и да им посочи целта към която трябва да устремят своите действия".[2]

Както виждаме, в основни линии Ботев правилно разбира ролята на субективния фактор в обществено-политическите борби. Той е на мнение, че силата на субективния фактор, на прогресивните идеи и на народните маси може да се прояви едва посредством ролята на революционната организация на народа. В противоположност на защитниците на бунтарската идеология и четнишките нападения, Ботев и Левски поддържат, че успехът на национално-освободителното дело зависи изключително от създаването на една масова народна революционна организация, която би могла да мобилизира и използува до край всички революционни сили на народа. Ботев упорито се бори всред нашата революционна емиграция за изграждането на такава революционна организация вътре в страната. Той е дълбоко убеден, „че единственото спасение на нашия народ се състои в революцията. Кой има уши, нека слуша". А успехът на

[1] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 270.
[2] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 207.

революцията е в съществуването на здрава народна революционна партия.[1] В статията от 26 юли 1875 год. Ботев открито подчертава, че забавянето на националното освобождение на нашия народ се крие преди всичко в липсата на масова революционна организация. „У нас не достигаше само едно [к. м.]: организация, която да свърже революционните сили на народа, да им даде направление и да им определи времето за избухване“[2]. А в статията си от 12 юли 1875 той пише: „Народът показа, че без вътрешна организация е невъзможно изобщо въстание с една или две незначителни чети[3].

С тази своя велика идея Ботев очевидно се намира съвсем близко до революционния марксизъм у нас, до Българската комунистическа партия в нейните революционни битки срещу капитализма и и капиталистическата реакция в нашата страна.

3. Безсмъртен и ненадминат ще остане Ботев като национал-революционер и патриот. Ботев бе от онези наши революционери от предосвобожденската епоха, които разглеждаха националната революция и политическата свобода не като самоцел, а като абсолютно необходимо условие за целокупния материален и духовен напредък на нашия народ, за неговото абсолютно и пълно освобождение. Дълбок смисъл съдържат многобройните изказвания на Ботев срещу онези наши лъжепатриоти, които или бяха продали националната свобода на своя народ на народния враг, или пък не разбираха голямото значение на политическата свобода за народа. Ето що пише той в една от своите статии във в. Знаме по този въпрос: „Цяло половин столетие вече става, откакто ние броим епохата на нашето възраждане и при всичкия видим прогрес в образованието и в развитието на известна една част от народа ние, при всичкия си оптимизъм, не можем да забележим решително никакво улучшение в неговия многострадален живот. Коя е причината на това. Причината е тая, че както за всяка една личност отделно, така и за цял народ въобще, преди всичко е потребно такова едно условие, което човечеството нарича свобода и за което и у нас даже е пролеяно не малко едно количество кръв и мастило“[4].

Тези велики думи на Ботев днес звучат като справедливо и сурово обвинение срещу всички реставраторски и реакционни сили у нас които са заложили евтино националната свобода и независимост на нашата страна пред своите господари от империалистическия лагер. Ботевият патриотизъм обаче изключва шовинистическата омраза и същевременно е съчетан с интернационалната солидарност на всички експлоатирани, на всички хора на труда от цял свят.

Наред с това обаче трябва да се изтъкне още, че Ботев тясно свързва борбата за националната свобода с идеята за социалното освобождение на народа, за социализма. Според него, националната политическа независимост не може и не бива да завършва с извоюването само политическата независимост, с освобождението на народа от чуждото робство, от турците. Нейният естествен завършек се явява

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 216.
[2] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 274.
[3] Хр. Ботев, Съчинения, 1945, т. II, стр. 91.
[4] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 201.

социалистическата република, т. е. социалистическият строй. Разбира се, тук Ботев ни се разкрива като утопически социалист, защото той разглежда социализма като вродена и естествена потреба на всеки народ, а в това число и на нашия народ.[1] Ботев не е могъл да достигне до научното обосноваване на социализма, защото той не разбираше основните закони на капиталистическото общество и не виждаше ясно в лицето на пролетарската класа новата обществена сила, призвана от историята да изгради социализма и комунизма.

Приключвайки нашето изложение върху философските възгледи, т. е. върху мирогледа на Ботева, трябва отново да се подчертае с особена сила, че Ботев достигна най-високата точка, до която можеше да стигне нашата научно-философска и историческа мисъл преди Освобождението, и че много поучителни могат да бъдат за нас днес някои черти и основни положения в мирогледа на Ботева. Ние можем да бъдем горди, че нашият малък народ е родил такъв великан на творческата философска и обществено-историческа мисъл в една твърде ранна епоха, в епохата на нашето национално освобождение. Чрез мирогледа на Ботева нашата философска обществено-историческа мисъл стои здраво свързана с материалистическото и прогресивно направление на руската философия от XIX век, а чрез нея с марксическата и социалистическа мисъл в Русия.

Идеите на Ботевия мироглед следователно ни свързват не с капиталистическия Запад, а с материалистическите и прогресивни традиции на руския народ, с идеите във великата страна на социализма.

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения, 1940, т. III, стр. 15.

ОКОЛО ИДЕОЛОГИЯТА НА ХРИСТО БОТЕВ

от МИХ. ДИМИТРОВ

За идеологията на Хр. Ботев е писано твърде много у нас, особено през последните години. Не е нуждно да добавяме, че голяма част от писаното представя в невярна светлина идеологичното наследство на великия поет и революционер. Виждайки голямото влияние на Ботева всред широките народни маси, както и обаянието, с което той се ползува, идеолозите на буржоазията правеха всичко възможно, за да придадат на това влияние характер, изгоден за господствуващата класа. Те изтъкваха тия страни в идеологията на революционера, които са износни за тях. Направиха се многократни опити да се изтръгне революционното жило из писаното от поета. Като чете човек тия опити, не може да разбере где свършва неразбирането и где започва съзнателното изопачаване на идеологичния образ на поета. Бяха направени опити да бъде представен той за религиозен човек, за патриот в най-обикновения смисъл на думата и т. н. С една реч, и спрямо него се потвърди общоизвестната истина, че борещите се през даден исторически период обществени класи създават свои образи из арсенала на миналото, значително различни, макар обективно тия образи да принадлежат на един и същ човек. Близко до ума е, че в такива случаи само една революционна класа може правилно да разбере и оцени революционерите от миналото и настоящето. Единствени идеолозите на работническата класа у нас не само правилно разбраха идеологията на Ботева, но непрекъснато се бореха против нейното изопачаване. Димитър Благоев, Георги Бакалов, д-р Христо Максимов, Тодор Павлов и др. не веднаж с перо и слово са защищавали Ботев от тенденциозни и погрешни схващания. И трябва да добавим, че тази борба заема у нас не последно място в борбата на общия идеологичен фронт. Защото, колкото и далече да стои по време един голям борец, колкото и различни да са въпросите, които са го занимавали, неговите мисли и дела действуват възпитателно върху идващите след него поколения. От тук иде и грижата за правилното осветление живота и идеологията на дейците от миналото и особено на големите дейци.

Ала опасността от неправилно тълкуване идеологията на една историческа личност иде не само от посочените по-горе причини. Недостатъчно проучване на миналото, свързано с дейността на даден исторически деятел, известна прибързаност в обобщенията и неверни теоретични предпоставки, особено пристрастие към собствените схващания у един автор — всички тия условия заедно и по отделно могат да доведат до неправилно осветление на личността и делото на който и да е от историческите деятели. Изглежда, че на условия от този род се дължи и възгледът, който ще ни занимава в настоящата статия. Той принадлежи на човек, който като идеолог заема не последно място в редовете на прогресивната интелигенция — думата е за др. Жак Натан,

професор по политическа икономия в Софийския университет и автор на редица изследвания от исторически характер, между които и обширен труд върху българското възраждане. В своите работи за Ботева др. Жак Натан застъпва гледище, на което не бихме могли да откажем известна оригиналност, ако в случая оригиналността не е свързана с редица неправилности. Но за да разберем где се крие слабото място на неговото схващане, необходимо е да се спрем върху по-общи въпроси, засягащи идеологията на Ботева.

Днес вече никой не отрича, че Христо Ботев е социалист-утопист. Във Франция утопическият социализъм се яви през първите десетилетия на XIX век и бе израз на загрижеността на отделни благородни личности пред надминаващата всяко въображение експлоатация на народните маси от френския капитализъм[1]. По своя характер френският утопически социализъм бе аполитичен. Той не зовеше народните маси на борба за своето освобождение, а разчиташе на отделни личности, които, трогнати от положението на тия маси, ще пожертвуват от своите средства, за да ги осво бодят от мизерията, в която са изпаднали. Тия средства няма да бъдат предоставени на самите народни маси, а на откривателите на социалистическите системи, които ще уредят живота на народа така, че да го избавят от страшната нищета.

Ала въпреки аполитичния му характер, френският утопически социализъм още от 30-те години на миналия век започва да влияе върху руската младеж. Между другите представители на тази младеж, изпитали влиянието на утопическия социализъм, бяха и такива умове като Херцена и Белински. Нас ни интересува първият от поменатите деятели.

Херцен сам разказва какво голямо впечатление произвело върху него и приятеля му Огарьев запознанството им със Сен-симонистите брошури. „Те ни поразиха" — спомня си по-късно знаменитият борец. Станал социалист, Херцен не вижда в своята родина ония сили, които би довели тържеството на социализма. Неговите надежди, доста неопределени на първо време, са върху Европа, която е родила социалистическите идеи и която ще ги и осъществи. Той е изпълнен с желание да прескочи границите на монархична Русия. Все пак социалистическите мечти на Херцена придобиват значение в отношението му към ония политически течения, които се бяха явили в Русия през 30-те и 40-те години на миналия век. — „Сенсимонизмът" легна в основата на нашите убеждения и в съществото си остана неизменен"[2].

В кръжока на Херцен се интересуват предимно от социално-политически въпроси; в духа на новите социалистически идеи чле-

---

[1] Руският историк М. П. Погодин, който посетил Париж през 1838 г., видял в града цели тълпи от хора, облечени в парцали, които ровели боклуците, за да намерят нещо за ядене (Николай Барсуков, Жизнь и труды М. П. Погодина, Спб. 1892).

[2] А. И. Герцен, Былое и думы, Ленинград 1946, стр. 87

новеге на кръжока са против всяка експлоатация и неправда. Когато през 40-те години се образували двете партии — западници и славянофили, Херцен е в редовете на западниците. Тяхната идеология е отражение на развиващата се руска буржоазия. Русия, според това течение, върви по пътя на европейските страни, към капитализма. Европейският парламентаризъм и конституционно-монархическата форма на управление са идеал за младите западници. Западник по начало, Херцен стои начело на *лявото крило* всред западниците. Той мечтае за републиканската форма на управление и за освобождение на селяните.

Западническото течение се оформи в непрекъснати спорове с противоположното нему по тенденция политическо течение в руския живот — *славянофилството*. Тъй като славянофилите упражниха известно влияние върху Херцена, а чрез него и върху нашия поет, ще се спрем с няколко думи и върху тях.

В съвремената историческа литература не владее съгласие по въпроса за социалната подкладка на славянофилството, а още по-малко върху политическите му тенденции. Ние, разбира се, не можем тук да се спираме върху различните схващания по този въпрос. Достатъчно е да отбележим, че привържениците на това течение се набираха всред дворянските кръгове, че то представляваше опозиция на една част от дворянството спрямо управляващите върхове и господствуващата в Русия бюрокрация. В това се криеха корените на политическото недоволство на славянофилите. Що се отнася до социалната подкладка на техните искания, тя е несъмнено много по-ясна. Историкът Рубенщейн разкри, че в стопанската си дейност водителите на славянофилите отчасти минали към капиталистическо стопанисване на своите имения.[1] Притежатели на фабрики и заводи, те чувствували предимството на новия начин на производство, чувствували как собствената им страна се вмъкнала в онзи начин на експлоатация на народните маси, който господствувал в Европа. В същото време революционните движения в европейските страни ги плашели. *От тук идело тяхното усилие да открият такива черти у рус-*

---

[1] Твърде важен е фактът, че болшинството от най-видните славянофили били помещици, които сами ръководили своите стопанства и при това заставяли насила селяните да работят в тяхна полза. Помещиците славянофили се стремели да въведат в своите имения интензивно стопанство и необходимостта от технически прогрес ги заставяла да правят опити, да минат към наемничество в една или друга форма. Иван Киреевски имал конски завод. Хомяков купил в Англия селско-стопански машини, взимал от селяните внос в натура или пари и правил опит да използува *наемен труд*, като открил *захарна фабрика*; същият се интересувал известно време от техника, изнамерил парна машина с двойно действие, взел за нея патент и изпратил своето изобретение на всемирната изложба в Лондон. Княз Черкаски, който имал също захарна фабрика, освободил своите майстори, взел от тях голям откуп и ги лишил от земята и т. н. Н. *Рубенщейн*, Славянофилы, Русская историческая литература в классовом освещении, т. I, 1927, стр. 81. Вж. също Н. *Мещеряков*, Западники и славянофилы, Сборник Всесоюзной библиотеки имени В. И. Ленина, Москва 1939: „Икономическото развитие на Русия постепенно отивало по пътя на капитализма. Дори в кръговете на помещиците все по-ясно почнало да се съзнава, че за самите владетели на имения е по-изгодно да поставят своето стопанство на капиталистически релси, за да увеличат стоковата производителност на имения . . .“

кия живот и в характера на руския народ, които биха говорили против възможностите да се появят и в тяхната страна революционни течения и революционни борби. По този път на търсене те се вгледали в бита на руския народ и открили в него такива учреждения, които в техните очи се явявали като гаранция, че в Русия няма да се яви пролетариатът, а следователно и характерните за тази класа социални смущения и революции.

Понякога идеологиите придобиват характер на илюзия, на самоизмама. Славянофилите ни дават добър пример в това отношение. В характера на руския народ те открили тъкмо тия черти, които отговарят на техните желания. „Руският народ — четем в сборника Теория государства у славянофилов — е народ недържавен, т. е. не стремящ се към държавната власт, нежелаещ за себе си политически права, нямащ у себе си даже зародиш за народно властолюбие. Най-ранно доказателство за това ни служи началото на нашата история: доброволното признаване на чуждата държавна власт в лицето на варягите, Рюрика с братята. В руската история няма нито едно въстание в полза на народни политически права . . . няма нито един опит от страна на народа да приеме каквото и да било участие в управлението. Слушал ли е някой, щото простият народ в Русия да се бунтува и да замисля нещо против царя? Никой, разбира се, защото това не е било и не е“[1]. По този начин самият характер на народа обезпечава мирно развитие на руския политически живот. С това „откритие“ на славянофилите обществената мисъл в Русия спечелила признанието за важността и ролята на народните маси в живота на страната. Но славянофилите не спрели до тук. Като насочиха своя поглед към характера и бита на народа, те откриха руската община, т. е. общото владение на земята от селяните, този радостен за тях факт, че всеки селянин, макар и най-беден, е все пак собственик и следователно не е подхвърлен на опасността да изпадне в положението на европейския пролетариат. Руската селска община ще спаси руския народ от пролетаризиране. Следователно, капитализмът в Русия може да се развива спокойно, тъй като тази страна е застрахована срещу социалните бури и смущения. Ако има пречки за това развитие, те са повече административни и бюрократически и славянофилите не закъсняха да излязат с искания от демократичен характер, които им определят място на предни борци в политическата история на страната. На първо място те искат свобода на печата, с което да се даде възможност за свободна проява на общественото мнение в страната, управляващите върхове да се вслушат и в действията си да се ръководят от това мнение. Разбира се, общественото мнение няма да бъде мнение на руския народ, а на господствуващия слой от помещици и капиталисти; но и при това положение спрямо тогавашните руски условия на живот,

---

[1] И. С. Аксаков, К. С. Аксаков и др. Теория государства у славянофилов, Спб. 1898, стр. 24—26 (Статиите са писани и печатани по-рано, но са издадени в отделен сборник едвам през 1898 год.).

усилията на славянофилите били насочени към демократизиране на страната. Ако демократизмът в случая не отивал до край, това се дължело на особеното положение на класата, от която излизали борците за него.

По-своята идеология славянофилите напомнят немските романтици от края на XVIII и началото на XIX век. Известно е, че немският романтизъм представляваше реакция срещу „универсалното земетресение" — така романтиците наричаха Френската революция, както и срещу всички течения в обществения и културен живот, които в една или в друга степен са сродни на революционните идеи. Науката, философията, изкуството според тях се развивали механически, откъснати едно от друго, без център. А немските романтици намерили център, който би придал органическа цялостност на културния и обществен живот, ако науката и изкуството излизат от този център. Такъв център е религията. Всичко трябваше да произлиза из религиозните преживелици на човека и немските романтици се надяваха, че след това им откритие човечеството ще тръгне из нов път на развитие. Тази бе формата, под която се извърши средновековната феодална реакция срещу новите революционни прояви на живота. Философски представител на романтиците бе известният философ Фридрих Шелинг. Ала илюзиите на немските романтици бяха разрушени от появата на материализма в Германия и от революционното движение в тази страна в навечерието на 1848 год.

Славянофилството съответствува на немския романтизъм, то е руска разновидност на романтизма. Подобно на немските романтици руските славянофили смятат, че религията и религиозният живот трябва да образуват онзи център, из който да изхожда наука, философия, изкуство. Руските романтици — явили се приблизително три десетилетия след своите събратя в Германия — имаха това предимство пред последните, че вярваха във възможността да бъдат реализирани техните мечти. Тази вяра те черпеха из религиозността на руския селянин: по характера си руският народ е в състояние да бъде носител на оня мироглед, за който мечтаеха немските романтици. По този начин славянофилството представляваше реакция не срещу целия живот на Европа, а само срещу революционните му страни. В идеологично отношение славянофилите се оказаха длъжни на немските романтици в лицето на техния философ Шелинг. Идеите на Шелинг през последния период на философската му дейност, когато религиозната мистика взема връх във философските му схващания, се възприемат и от руските романтици. Творците на славянофилската идеология стоеха и в лични отношения с Шелинга[1]. И тяхната идеология в най-общите си положения е реакция срещу прогресивното научно мислене, с прибавка на известни демократически искания. „Истинската наука се крие в истинското православие" — пише Петър Киреевски, един от основоположниците на славянофилската идеология. По този начин идеологията на славянофилите, наред с известни прогресивни страни, крие и крайно реак-

[1] Ф. Стенпди, Немецкий романтизм и русское славянофильство. Русская мысль, 1910, кн. 3, стр. 79.

ционни черти. Чернишевски характеризира по следния начин техния похват на мислене: „За едно те говорят така, че една фраза изглежда да е заимствувана от Прудона, а друга, следваща непосредствено след нея, из житието на Симеона Стълпника; за друго така, че една мисъл е из Белински, а друга — из Булгарина“[1]. Лесно е да се сетим, че този двойствен начин на мислене иде от особеното положение на славянофилите, които бяха едновременно помещици и капиталисти. С тия техни черти, които изглеждаха заети от Прудона и Белински, те се свръзваха с поколението революционери през 40-те и 50-те год. на миналото столетие. Сам Чернишевски цени високо тяхната мисъл за ролята, която те придават на селската община[2]. Но онова, което особено се ценеше от демократично и революционно настроените руси в учението на славянофилите, бе подчертаното значение на народа и народните маси за историята на страната. Те първи разкриха особения похват на мислене, а именно да се търси в характера и в бита на руския народ изходно начало за обяснение на своеобразните черти на руския исторически процес; от това свое откритие те излизаха и при начертаване програмата за бъдещето на страната. Наистина, тази програма разкривала известен простор за действие само на имущите класи, а народните маси обричала на пълен застой. Те чертаеха онзи път за развитие, който след Ленина доби името пруски тип за развитието на капитализма. Другояче бе използуван развития от славянофилите похват на мислене от революционерите, само че това стана значително по-късно.

Когато Херцен в началото на 1847 г. напуснал пределите на Русия, той не е имал точен и ясен план за това, което ще върши в Европа[3]. По собствените му думи, в Европа него го привличала ми-

---

[1] Н. Г. Чернишевски, Литературное наследие, 1928, т. I, стр. 330.

[2] Като бележи, че той, западникът Чернишевски, не би се отнесъл с одобрение към мнението на ония западници, които биха се възхищавали от всичко, което става във Франция, защото във Франция, „както навсякъде, е много повече лошото“, Чернишевски добавя, че, напротив, „както и да се заблуждават в своите понятия за допетровска Русия хората, които днес одобряват само това, което действително заслужава да бъде одобрено, и желаят всичките подобрения, които би трябвало да желае всеки образован човек, ние все така би сметнали мнението на такива хора за добро, защото действителните мнения относително истинските дела са по-важни, отколкото всякакви отвлечени мечтания за достойнствата или недостатъците на далечното минало“... „Най-добрите хора на славянофилската партия са хора с гореща преданост към своите убеждения, вече с това те са полезни на нашето общество, най-общия недостатък на което са не някакви погрешни понятия, а отсъствие на всякакви понятия“... А като се помисли колко са тъмни още понятията у много западници за това, което става в Европа, критиката, която славянофилите правят, „далече не е безполезна за очистване на нашите понятия за Европа“. Славянофилите заслужават симпатия от всички хора, които умеят „да поставят съществено важните за живота въпроси по-високо от малките несъгласия в отвлечените теории за Изток и Запад.“... Те мислят по-основателно, отколкото голяма част от ония, които са готови да им се надсмиват... Демократичната програма на славянофилите и тяхното отношение към селската община карат Чернишевски да ги поставя по-високо от някои западници, но това не му е пречило да ги критикува в това, с което не е бил съгласен с тях (Н. Г. Чернишевский, Избранные экономические произведения, Огиз, 1948, т. I, стр. 93, 98, 127).

[3] Н. С. Державин, А. И. Герцен, Издат. Ак. наук. СССР, 1947, стр. 79.

сълта за „независима арена“. Искало му се „да изпробва силите си на свобода“. Но достатъчно била една година престояване в Европа, за да „изтрезнее“. Особено зле подействували върху му юнските събития през 1848 г., когато, след революцията през февруари същата година, буржоазията успя отначало да изолира пролетариата, а след туй да го предизвика на кървава борба. Генерал Кавеняк проля в изобилие работническа кръв. Херцен е арестуван известно време, правят му и обиск. „Аз се състарих, аз се поправям след юнските дни като след тежка болест. Париж ми стана противен“, пише той в своите спомени[1]. Това, което тегне на Херцена, не е, разбира се, личната му съдба, а обстоятелството, че в Европа той вече не вижда ония сили, които ще доведат тържеството на социализма. На това пречи еснафската ограниченост на европейския човек. За осъществяване на социализма Херцен търси други страни и други народи. Неговият поглед е обърнат на изток и преди всичко към собствената му страна. Тук той ще търси ония сили, които ще осъществят социалистическите идеи. На Херцена предстояло да се върне в родината си. Но за физическо връщане не могло и дума да става. Започнал емигрантския си живот „с вик от радост при преминаване на границата, аз завърших с моето духовно завръщане в родината“[2]. С тия думи Херцен открива нова насока в своята мисъл и дело. Славянофилските похвати на мислене, срещу които той се борй до заминаването си в странство, сега му се представят в съвършено друга светлина. „Херцен бе против реакционните черти на славянофилството — пише академик Державин, — но нещо положително в славянофилството бе не само близко на Херцена, но с течение на времето то получи в неговите изказвания съвършено определен израз“[3]. Това, което му бе близко в славянофилството, бе преди всичко похватът на мислене, развит от представителите на това течение. Усвоил веднаж този похват, той, подобно на славянофилите, търси подкрепа за своите идеали в характера на руския народ и в руската селска община. В тях той вижда гаранция за осъществяване на социализма. Но кое именно в характера и в бита на руския народ е най-благоприятно за реализиране на социалистическите идеи? Отговорът на този въпрос е даден съвършено ясно. Руският народ ще извърши „бъдещето преобразование“ благодарение на това, че той е останал вън от политическите движения на Европа, вън от европейската цивилизация, която изроди европейските народи. Бъдещият обществен строй ще намери подкрепа в назадналостта на руския народ. Благодарение на тази си назадналост той е запазил такива черти на характера си, които лесно ще го направят борец за най-високия обществен идеал. Европа роди идеята за социализма, славянските народи ще я осъществят.

---

[1] А. И. Герцен, Былое и думы, Госиздат, Ленинград.

[2] А. И. Герцен, Русский народ и социализъм, стр. 20.

[3] Н. С. Державин, Герцен и славянофилы, Историк марксист, кн. 1 (71), 1939, стр. 126.

Че Херцен се е чувствувал длъжен за известни страни в своя мироглед на славянофилите, за това говорят многобройните му изказвания. В Былое и думы той ги нарича „нашите приятели неприятели“ или „нашите неприятели приятели“[1]. С тези „приятели неприятели“ Херцен споделя възгледа за неспособността на Европа да отиде към по-висш стадий на социално развитие, с тях споделя той и възгледа, че селската община ще предпази руския народ от болестта на Европа — пролетариата. Като отбелязва, че животът в Европа стои пред дилемата: деспотизъм или социализъм, Херцен добавя: „А между това Европа показа очудваща неспособност за социален преврат. Ние мислим, че, Русия не е така неспособна за него и в това се схождаме със славяните. На това се основава нашата вяра в нейното бъдеще — вяра, която аз проповядвам от края на 1848 г.[2] „В неговите възгледи — пише Херцен за Петър Киреевски — (и това аз оцених много по-късно) имаше част от тази горчива, подтискаща истина за обществеността състояние на Запада, до която ние стигнахме след бурята от 1848 г.“. Херцен бележи, че славянофилите били „противници, много по-близки от свои“. „С тях започва преломът в руската мисъл. И когато ние говорим това, струва ми се, че не можем да бъдем заподозрени в пристрастие. Да, ние бяхме противници, но твърде странни: ние живеехме с една и съща любов, но не еднаква. В тях от ранни години заживя силно, безотчетно, физиологическо, страстно чувство, което те тълкуваха като спомен, а ние като пророчество: чувство за безгранична, всеобхватна любов към руския народ, към руския бит, към руския строеж на ума. И ние, като Янус или като двуглав орел, гледахме в разни страни в това време, когато у нас туптеше едно сърце.“[3] Сравнението е повече от сполучливо. Изхождайки от едни и същи чувства към народа, свързани с едни и същи похвати на мислене, славянофилите и Херцен в същност гледаха в различни страни. Първите виждаха в руската селска община институт, който като предпази руския народ от пролетаризиране, ще го предпази и от революция. За Херцена селската община имаше значение, доколкото ще помогне на народа да прескочи фазата на капитализма и мине направо към социализма. По този начин и славянофилите и Херцен, тръгвайки от руската община, се отправят в противоположни посоки. Херцен зове народа към бъдещето, а славянофилите — към миналото, макар да не може да се отрече, че за своето време те са предявили редица демократични искания[4]. Имайки предвид общността в похватите на мислене между Херцена и славянофилите, аз нарекох неговия социализъм — социализъм със славянофилски отенък. Може би избраният от мене израз да не е много сполучлив, но от това същността на работата не се мени. Херцен не усвои самото славянофилство като социално-политическо учение, а се възползува, както той се

---

[1] А. И. Герцен, Былое и думи, Огиз Гослитиздат, Ленинград, стр. 284.
[2] А. И. Герцен, цитир. работа, стр. 294, 299 [подчертаването навсякъде мое].
[3] А. И. Герцен, Былое и думы, стр. 304.
[4] С. Димитриев, Славянофилы и славянофильство, Большая Энциклопедия.

изразява, от прелома в руската мисъл, извършен от славянофилите, за да постави началото на своето учение, което той характеризира с думите „руски социализъм".

Зависимостта на Хр. Ботев „от руския социализъм" се чувствува особено силно във в. Дума. Когато Ботев подчертава важността на особения характер на българския народ и на неговите народни начала, които, оставени свободно да се развиват, щели да го изведат до нова социална организация, той стои върху гледището на Херцена. Впрочем, тази черта във възгледа на нашия революционер е изтъквана много пъти в нашата литература, така че няма защо да се спираме върху нея[1]. Ще добавя само, че през втория период на публицистическата си дейност той е вече свободен от много черти на „руския социализъм" и по начин на мислене се приближава повече към Чернишевски и Добролюбова. Разбира се, това не изключваше влиянието върху него и на други революционери в Русия и Европа; не бива при това да забравяме, че по самостоятелния си характер и ум, по преобладаващото влияние върху него на задачите, изнесени от българската действителност, Ботев прояви известна самостоятелност при решението на конкретни въпроси, които животът поставяше пред него. Но по общите линии на своя мироглед той не излезе от рамките на утопическия социализъм, макар през последните години на живота си да се развиваше като политически мислител с реалистични похвати на мислене.

Усилието на буржоазните историци и писатели у нас бе съсредоточено в една точка: да се отрече социализмът на Ботева. Поради това и защитниците на Ботевия мироглед се спираха предимно върху тази страна на въпроса. По-слабо се засягаше въпросът за обективните условия, при които е живял и действувал Ботев и които са придавали особен отпечатък на дейността му. Макар и пътьом, Димитър Благоев не е останал чужд на този въпрос. Още в първата си полемична брошура Българските апостоли той пише, че Ботев е едновременно и радикал и социалист. Очевидно Димитър Благоев иска да каже, че в своята социалистическа дейност Ботев работи и за демократизма. Но съвършено определено този въпрос у нас бе поставен много по-късно.

След завръщането си от Съветския съюз през 1932 г. Г. Бакалов направи много сериозен опит да изясни въпроса за обективната страна в дейността на Ботева.

„Чии класови интереси намериха изражение в неговата [на Ботева] идеология, в неговата литературна, обществена и политическа дейност?" — ето въпросът, който си постави Бакалов. Той намери, че този въпрос представлява не само теоретичен интерес, а бил тясно свързан с въпроса за „взимното отношение между пролетариата и селячеството при разните етапи на класовата борба" и от друга страна засягал предисторията на пролетарската партия.

[1] М. Димитров, Хр. Ботев, — идеи, личност, творчество, II изд., София 1946.

Относно решението на поставените въпроси Бакалов намира, че не би трябвало Ботев да се смята предтеча на днешния социализъм, защото утопическият социализъм, чийто носител е поетът, е изразител не на интересите а пролетариата, а на „класата на селските дребни производители". „Ботев е против капитала. Той иска да извади човечеството от ноктите на експлоатацията на капиталистите..." Тия положения не избавят Ботева от утопичност. Преди всичко той никъде не говори за обобществяването на средствата за производство, което е характерно за социализма. Ботев в същност защищавал дребния производител, което при тогавашното нахлуване на капитализма в България било утопия. При това селското движение в Русия и у нас, както го определя Ленин, е било „демократическо-буржоазно", а не социалистическо. И анализирайки по-нататък условията, при които е работил нашият поет, както и последствията, които доведе Освободителната война, която за България изигра ролята на буржоазно-демократическа революция, Бакалов идва до заключението, че в същност Ботев е „велик революционер-демократ, който проповядваше идеите на утопическия социализъм, отразяващ интересите на производителите от гледището на дребния производител, на дребния буржоа". Но Ботев само от гледището на господствуващите тенденции всред обективната действителност е революционен демократ, субективно, по своето настроение и самосъзнание, той си остава утопически социалист[1]. От научния пролетарски социализъм него го отделя характерът на неговия социализъм, по същество дребнобуржоазен. Ботев все пак се е стремял да даде социалистическо решение на проблемите на своето време.

Когато преди 16 години Бакалов една вечер ми прочете своята статия, тя ми се показа много по-убедителна и по-стройна, отколкото при повторното ѝ четене сега. Онова, което прави впечатление на първо място, то е, че тя е построена повече върху заемки от Ленина, когато той анализира и критикува руското народничество. Бакалов смята направлението на Ботева съвсем тъждествено с това на руското народничество; той така и пише — „Ботевото народничество". В началото на своята статия той пише, че защитниците на социалистическия възглед на Ботева са прегънали твърде много пръчката в оная страна, върху която са наблягали, и че със своята статия той желае да я изправи. Но изглежда, че той я е прегънал в противоположна посока повече, отколкото трябва, като е подценил значително социализма на Ботева. По всичко изглежда, Георги Бакалов не е взел под внимание, че руското народничество, което Ленин критикува, се оформи като обществено-политическо течение близо две десетилетия след времето, когато живя и работи Ботев. Както е известно, това бе времето, когато, по думите на Ленина, „старият руски социализъм се раздвоил, като отстъпил място от една страна на работническия социализъм, а от друга се изродил в низкопробен еснафски радикализъм"[2]. „Старият руски социализъм" — това е социализмът през 60-те години, социализмът на Чернишевски и Добролю-

[1] Г. Бакалов, Класова оценка на Хр. Ботев, сп. Звезда, год. I, стр. 899.
[2] В. И. Ленин, Сочинения, 1929, т. I., стр. 165.

бов. „Низкопробният еснафски радикализъм“ — това е народничеството през 90-те години. Ето защо, ако бихме се опитали да сближим Ботевия социализъм с някоя от руските социалистически формации, най-подходящо е да направим това със социализма на Чернишевски и Добролюбова. И двамата те проявиха много по-голяма гъвкавост и широта на погледа в сравнение с дребнобуржоазното народничество от 80-те и 90-те години на миналия век. Да се отрече Ботев като предтеча на социализма у нас е неправилно. То би значило да се забравят думите на Енгелса, според които утопизмът не е бил прав във „формално-икономически смисъл“, но във „всемирно-исторически смисъл“ той е бил прав, защото се явил като симптом и предвестник на онази обществена класа, която дойде по-късно в лицето на пролетариата. В това отношение 60-те години в Русия, ако само не прозвучи това парадоксално, стоят по-близко до нашето време, отколкото 90-те. Защото през 60-те години, както пише Ленин, „демократизмът и социализмът се сливат в едно неразкъсваемо, неделимо цяло“. А носителите на този социализъм бяха поменатите тук учители на нашия поет.

Но колкото и незначителен да му се представяше социализмът на Ботева, гледан през призмата на обективните условия, Георги Бакалов не забрави, че сами по себе си тия условия не са идеология — те стават идеология само след като се отразят в човешкото съзнание. Но как обективните исторически условия ще се отразят в съзнанието на отделния човек, това зависи от много обстоятелства. На първо място тук влияят задачите, които е поставил самият живот и които в една или друга степен вълнуват хората; през призмата на тия задачи се отразяват влияния, които идват от случайни или преднамерени срещи с носители на една или друга мисъл, както и влияния, които идват от литературата. Но така или иначе, а Бакалов не отрече, че Ботев се е чувствувал и съзнавал като социалист. Странно е само, че при това гледище той търси подкрепа за засилване на своята мисъл, според която у Ботева преобладава революционерът-демократ, в обстоятелството, че последният никъде не бил се изказал за обобществяване на средствата за производство. Георги Бакалов иска да каже, че и субективно Ботев не е изразил достатъчно ясно социалистическите си идеи, може би поради туй, че не е бил достатъчно убеден в тях или пък криво ги е разбирал. На мястото на Бакалова аз не бих търсил доказателства от този род, тъй като според мене всеки ред от книжовното дело на Ботева говори за социалистическите му идеи. Но ако бихме потърсили и преки изказвания по този въпрос, ние ги намираме в „Символ-верую“ на Ботева, което Бакалов обнародва две години след като бе написал статията „Класова оценка на Хр. Ботев“.

Ако Ботев е социалист по убеждение, няма съмнение, той е вършил всичко, за да даде социалистическо решение на ония въпроси, които бе изправил пред него тогавашният наш живот. Но по този въпрос няма да се спираме тук, толкова повече, че той ще

ни занимава по-долу във връзка с някои твърдения на др. Жак Натан.

Още с появата си статията на Георги Бакалов извика жив интерес всред читателите у нас, при което мнозина не разбраха правилно неговата мисъл. Още тогава някои изпаднаха в друга крайност, като започнаха да гледат на Ботева само като на революционен демократ[1]. Лично аз смятам, че и др. Жак Натан е между ония, които изпитаха в това отношение известно влияние от Бакалова, макар техните възгледи[2] да не се покриват във всичко.

Така стоеше работата с преоценката на Ботева от обективно-историческо гледище до 9 септември 1944 год. Наскоро след 9 септември др. Жак Натан отново повдигна този въпрос, като му даде решение, което наглед съвпада с това на Бакалова, но по своята същност отива много по-далече. В брой 36, год. XVII, на в. Работническо дело (28 окт. 1944 год.) той излезе със статия „Революционно-демократическата идеология на Хр. Ботев", в която застъпи гледище, което, ако бе изказал през ерата на фашизма, щеше да му спечели одобрението на цялата буржоазна преса. Същото гледище бе развито следната година в „Ботев лист" (от 2 юни 1945 г.) в статията „Хр. Ботев като революционер-демократ". В двете тия статии се подчертава извънредно силно революционно-демократичната страна в идеологията на Ботева.

В първата от поменатите статии др. Жак Натан пише, че основната задача, която стояла пред съвременниците на Ботева, била да се извърши радикален и без всякакви компромиси преврат, с което да се открие „пътят за безболезненото и свободно развитие на стоковото стопанство и капитализма". Българските революционери, „в това число и Ботев, се бореха за извършване на този преврат от самите маси"... Грижите на Ботева за проправяне „пътя за безболезненото и свободно развитие на стоковото производство и капитализма" са много големи. Стане ли дума за положението у нас или за образуване на балканска конфедерация, онова, което изпъква на първо място според др. Жак Натан, е да се открие „пътят за свободното развитие на стоково-капиталистическото стопанство и буржоазното развитие". С решението на тази задача ще се реши въпросът за националното освобождение на българския народ. „Тук не става дума за някакво социално преустройство и за социална революция, задачата е да се обединят силите на балканските народи, и по-специално — силите на славянските народи

---

[1] На учителска конференция в Харманли през 1934 г. пишещият тия редове трябваше да излезе срещу това схващане.

[2] Аз поддържам тази си мисъл, макар др. Жак Натан в работата си за Ботева дори да не споменава Бакалова като автор на редица изследвания за поета-революционер. Да се отмине автор като Георги Бакалов, при посочване току речи на всички буржоазни автори, писали за Ботева, е важно опущение.

на Балканите, с цел да се организира по пътя на народната революция премахването на националното робство и откриване пътя за освобождението на балканските народи и за създаване на свободен демократически строй на Балканите. Това е също така една революционно-демократическа задача, която, осъществена, би довела до ликвидиране на феодализма отдолу и до създаване на благоприятни условия за развитието на стоковото стопанство и на капитализма на Балканите. Тази задача бе една от най-великите през тази епоха и тя можеше да бъде проповядвана и проведена в живота само от най-ярките умове на епохата, и в това се изразява същността на революционно-демократическата идеология на Ботева.

Величието на Ботев се състои в това, че той стана изразител на най-съкровените мечти, желания и стремежи на българския народ към свобода и независимост. Това бе една революционно-демократическа задача за момента, с чието изпълнение се заемат българските национал-революционери от епохата на националната революция".

От тук на тъй др. Жак Натан остана верен на развитите свои мисли около въпроса за идеологията на Ботева. В Ботев лист от 1945 г., в поменатата статия „Христо Ботев, като революционер демократ", той повтори същото, което бе казал преди две години. И този път се сочи, че България стояла пред прага на „буржоазно-демократическата революция", че натуралното стопанство пропадало и се заменяло с паричното стопанство, при което „търговско-индустриалният капитал" завладял здрави позиции в страната, но че бързото развитие на стоково-паричното стопанство се спъвало от турския феодализъм. Феодализмът се е преплитал и с националното робство на българския народ.

„Основната част на народа бе поставена под двойно робство — национално и социално. И ето защо през това време борбата носеше по форма национален характер, а по съдържание — социален. Извършването на буржоазно-демократическия преврат означаваше в същото време и национално освобождение на страната. Това можеше да стане само по пътя на масовата народна революция, която трябваше да доведе до извършване на радикалния, без всякакви компромиси преврат, до ликвидиране с всякакви остатъци на феодализма и откриване пътя за безболезненото и свободно развитие на стоковото стопанство и капитализма [к. м.]. Това бе най-великата задача на момента, а тя по същността си бе революционно-демократическа задача". [к. на Ж. Н.].

И в тази статия, когато стане дума за обединението на балканските народи, значението му се сочи в това, че то би довело „благоприятни условия за развитието на стоковото стопанство и на капитализма на Балканите. Тази задача бе една от най-великите от тази епоха и тя можеше да бъде проповядвана и проведена в живота само от най-ярките умове на епохата и в това се изразява същността на революционно-демократическата идеология на Ботев". [к. на Ж. Н.].

„Величието на Ботев се състои в това, че той стана изразител на най-съкровените мечти, желания и стремежи на българския народ към свобода и независимост. Това бе една революционно-демократическа задача за момента, с чието изпълнение се заемат българските национал-революционери от епохата на националната революция".

„Каква е задачата на революцията, която проповядва Ботев? Първо, той иска да освободи народа си от турското робство, това е една национално-демократическа задача; второ, той иска да въдвори на мястото на турския варваризъм един свободен демократически режим, това е също така една революционно-демократическа задача, която ще има за краен резултат премахването на турския феодализъм с всичките му атрибути и органи на насилието, следователно, премахването на турската военно-феодална система и откриване пътя за свободното развитие на стоковото стопанство и буржоазното развитие. Това за времето си бе най-великата революционна задача" [к. м.].

Ако схващането, което защищава др. Жак Натан, бе намерило място само в цитираните тук вестници, не се съмнявам, че то би минало незабелязано. Но то е прокарано в последните две издания на неговата книга, ползуваща се с несъмнен успех, Българското възраждане. По тази книга хиляди и хиляди читатели се учат за Ботев. Поради туй ще се спра върху възгледа, който прокарва др. Жак Натан по въпроса за идеологията на Ботева и в книгата Българското възраждане.

В изложението на нашия автор са засегнати най-различни страни от тогавашната наша действителност и отношението на Ботев към тях, но аз ще се ограничa само да ги спомена, като се задоволя с по-подробно изложение само на спорните въпроси.

В главата, посветена на идеологията на Ботева, — имаме пред вид второто и третото издание, — срещаме следните подзаглавия:

1. Епохата на Ботева
2. Ботев и революцията
3. Ботев за партията
4. Отношението на Ботев към враговете на революцията
5. Ботев като велик революционер, демократ и социалист-утопист
6. Класовата същност на идеологията на българските революционери
7. Ботев и славянските народи
8. Българските революционери — борци за братството между славяните и за република
9. Социалистическите възгледи на Хр. Ботев.

В книга III (1945—46) на сп. „Исторически преглед" срещаме обширна статия „Идеологията на Хр. Ботев" с променени подзаглавия; например, второто подзаглавие тук е „Учението на Ботева за революцията"; „Учението на Ботева за партията" и т. н. Чрез двете издания на Българското възраждане, както и чрез статии в списания и вестници, др. Жак Натан направи всичко, за да стане достъпно неговото схващане за Ботева на най-широките читателски слоеве у нас.

В двете последни издания на поменатата книга др. Жак Натан тръгва от своята често повтаряна мисъл, че в епохата на Ботева България е стояла пред буржоазно-демократична революция. Отбелязва и упадък на нашите занаяти, които пропаднали поради нахлуването в пределите на Турция на европейския капитализъм. Положението на народа се влошавало още повече поради стопанската и финансова криза в Турция; държавата се нуждаела от много данъци, което довело до нови облагания на народните маси. Това не е могло да не доведе „по-силна поляризация в редовете на българския народ". Забелязва се революционен подем на масите. Ботев е носител на идеята за народна революция, която да освободи народа политически и социално. Ала въпреки идеята му за ролята на партията в съвременното общество, Ботев „все пак до голяма степен си остава бунтар, стихийна и необуздана натура, готов да пламне и да изгори в борбата." Тъй и станало с него при избухване на революционния пожар през 1876 г.

Отношението на Ботев към противниците на революцията е безпощадно. Той поставя в редовете на народните врагове „богатите върхове, които, бидейки материално обезпечени, не чувствуват страданията на народните маси и мъките на турското робство" (377). Непосредствено след това твърдение др. Жак Натан цитира думите на Ботева, според когото в лагера на народните противници спада „почти всичката оная част от нашия народ, която, като е обезпечена материално, обезпечена е до нейде и от ония безчовечни насилия, които търпи нашият ограбен, полуубит и беззащитен брат селянин и която освен това е противна на всяко едно улучшение, което би избавило народа ни от нейните прави и косвени експлоатации." „За Ботева — продължава др. Жак Натан — чорбаджиите и богатите върхове на народа са привързани към турската система на господство, помагат на турците и са врагове на народната революция" (378). И съвършено основателно Ботев е против политическата програма на тази групировка, носена от така наречените просветители (еволюционисти) и дуалисти.

Минавайки към въпроса за идеологията на Ботева, др. Жак Натан отбелязва, че по този въпрос се водят най-големи спорове. „Националистите от най-десния фланг го обявяват за свой и се ужасяват от неговите революционни проповеди, анархистите го обявяват също така за свой; всяка партия и обществено течение в страната се надпреварваха да обявят Ботева за свой. Това ставаше и в последните години" (380). И като сочи по-нататък последните етапи на тия спорове, др. Жак Натан поставя въпроса: „Каква е идеологията на Ботева?" „Той е — продължава др. Жак Натан — преди всичко революционер-демократ от епохата на борбата за буржоазно-демократически преврат у нас" (381). Това определение на Ботева като идеолог се е нуждаело от подробно изяснение; още повече това се налагало, защото от „години е втълпявано, че Ботев е социалист и само толкова". И след като и този път обещава да се спре по-подробно към края върху „социали-

стическите моменти“[1] на Ботевата идеология, авторът се спира върху „същността на неговата революционно-демократическа идеология“.

Същността на тази идеология иде от цялата съвокупност на задачи, които поставял тогавашният живот. Ето някои от тия задачи. — България била пред прага „на буржоазно-демократическата революция“. Европейският капитализъм рушел устоите на старата турска феодална система. Натуралното стопанство се заменявало с парично и „търговско-индустриалният капитал завладяваше здрави позиции в страната“. Но този процес се спъвал от турската феодална система, при което феодализмът се преплитал с въпроса за националното освобождение на страната. Това могло да стане само по пътя на масовата народна революция. Предстоело да бъдат ликвидирани всички остатъци от феодализма и да се открие „пътя за безболезненото и свободно развитие на стоковото стопанство и капитализма. Това бе най-великата задача на момента, а тя по същността си бе революционно-демократическа задача“ (382—383).

Ние ще оставим за сега настрана въпроса, доколко др. Жак Натан рисува вярно картината на нашия живот от времето на Ботева. Това, което буди особено остро нашето внимание, е въпросът: какво е било съзнателното отношение на Ботева към „най-великата задача за момента“ — разкриване пътя на стоковото производство и на капитализма.

Ако въпросът се касаеше за който и да е друг наш революционер, отговорът не би бил мъчен. Но за Ботева, когото др. Жак Натан признава за социалист-утопист, посоченият въпрос ни поставя в голямо затруднение. Здравият разум ни говори, че и др. Жак Натан, подобно на Г. Бакалов, допуска, че съзнателно Ботев е преследвал социалистическо решение на поставените от живота задачи. Що се отнася до проправяне пътя на капитализма у нас, той е могъл да бъде само ефект от дейността на Ботева като революционер, макар и от школата на утопическия социализъм. Така би трябвало да се схванат твърденията на др. Жак Натан. Но от всичко, което той пише по въпроса, можем да заключим само едно: Ботев е бил съзнателен борец за безболезненото проникване на капитализма у нас. Като става дума за свободен демократически строй на Балканите, др. Жак Натан пише в последното (трето) издание на своята книга (стр. 399): „Това е също така една революционно-демократическа задача, която, осъществена, би довела до ликвидиране на феодализма отдолу и до създаване на благоприятни условия за развитието на стоковото стопанство и на капитализма на Балканите. Тази задача бе една от най-великите през тази епоха и тя можеше да бъде провеждана и проведена в живота само от най-ярките умове на епохата. В това се изразява същността на революционно-демократическата идеология на Ботева“. Мъчно бихме могли да разберем: 1) как може да служи човек на една задача без

[1] Подчертаването е навсякъде мое, М. Д.

да я усвои, без да я осъзнае и направи своя задача; 2) как ярките умове могат да я проповядват и проведат в живота без да са убедени в нея; и най-после 3) др. Жак Натан изрично говори за „революционно-демократическата идеология на Ботева", а известно е, че идеологията е система от мисли, в които са намерили отражение решенията на едни или други задачи от самия живот. Идеологията — това е мирогледът на един човек, програмата на действие, неговата съзнателна целеустременост. Така че когато др. Жак Натан през 1948 год. пише, „че Ботев обективно се яви изразител на революционно-демократическите задачи на епохата"[1], той твърди нещо съвсем друго от туй, което е прокарал в своя труд Българското възраждане. В последната книга Ботев не само обективно, но и субективно, с цялата своя идеология, се е нагърбил да решава задачата за „развитието на стоковото стопанство и на капитализма на Балканите". Това значи, че в единия случай Ботев е безсъзнателен „изразител на революционно-демократическите задачи на епохата", а в другия случай той е съзнателен техен изразител. Може днес на др. Жак Натан да се иска и по-раншните му твърдения да разбираме в смисъл, че Ботев е безсъзнателен изразител на „демократическите задачи на епохата", това желание би било основателно от негова страна, но то не е задължително за нас, и то по вината на др. Жак Натан: той се е изказал твърде ясно и категорично за Ботева като носител на „революционно-демократическа идеология". Това изказване съществува обективно, то влияе на хилядите негови чители и ние не можем да го отминем. Ние не можем да го отминем и по други причини. Ние ще видим по-долу, че мисълта на др. Жак Натан за революционно-демократическата идеология на Ботева не е била случайна, че тя иде от общите му схващания по редица кардинални въпроси из нашата предосвобожденска действителност.

Трябва да наблегна тук и върху обстоятелството, че във възгледите на др. Жак Натан за Ботева се прокрадват известни и дори стари схващания за поета, че др. Жак Натан в същност не е изразител на цялостно, добре обмислено схващане, а се прехвърля ту върху едно, ту върху друго от тях, обстоятелство, което прави мъчна и дори неблагодарна работата на неговия критик. В това отношение статията му в сп. Септември е крачка напред и той пръв би трябвало да вземе отношение към по-раншните си изказвания за поета. Това той не направи, но то трябва да бъде направено в интереса на правилната ориентация на българския читател.

И така, от всичко, което приведохме по-горе, ни се налага да приемем, че Ботев е бил съзнателен борец за разкриване пътя на капитализма у нас. За това негово държане др. Жак Натан е намерил достатъчно тежък довод: — откриване пътя на стоковото производство и на капитализма било най-великата задача на момента! И Ботев не е могъл да остане чужд на тази велика задача!

---

[1] Жак Натан, Обществено-политическите възгледи на Хр. Ботев, сп. Септември, кн. 4, декември 1948, стр. 120.

„Българските революционери, в това число и Ботев, — продължава др. Жак Натан — се бореха за извършване на този преврат от самите маси, като не се допуска никакъв компромис с управляващите върхове“[1]. Докато политиката на еволюционистите и дуалистите означавала бавно проникване на стоково-капиталистическите елементи в страната, и което било равносилно със задържане на „великия революционно-демократичен преврат“, революционерите се борели за бързото проникване на капитализма у нас. „Ботев бе на челно място в борбата на народите за постигане на демократическите задачи“[2].

„Каква е задачата на революцията, която проповядва Ботев?“ — Отговорът на този въпрос е повторение на туй, което др. Жак Натан писа по-рано. Първо, Ботев „иска да освободи народа си от турското робство. Това е една национално-демократическа задача [к. м.]. Второ, той иска да въдвори на мястото на турския варваризъм един свободно-демократически режим. Това е също така една революционно-демократическа задача, която ще има за краен резултат премахването на турския феодализъм с всичките му атрибути и органи на насилието, следователно, премахването на турската военно-феодална система и откриване пътя за свободното развитие на стоково-паричното стопанство. Това за времето си бе най-велика революционна задача“, повтаря непрекъснато др. Жак Натан[3]. Тази задача могла да се постигне само чрез последователна, до край проведена революция на масите отдолу... „Само с такава революция на масите, с участието на народа можеше да се разреши голямата революционно-демократическа задача за ликвидиране на феодализма и откриване пътя за свободно развитие на капитализма“[4].

След всичко приведено, смятам, не остава никакво съмнение, че др. Жак Натан е представил нашия поет за последователен борец за откриване пътя за свободното развитие на капитализма.

За да се постигне тази задача, необходима е народна революция, т. е. революция, в която да участвуват широките народни маси. В тази революция няма да участвуват, както видяхме, чорбаджиите, висшето духовенство и богатите върхове на народа, които са носители на капитализма. Ще излезе, че за проникване на капитализма са заинтересовани преди всичко народните маси, а против неговото проникване са богатите върхове, т. е. носителите на капитализма. Историята ни дава безброй примери, от които се вижда, че угнетените народни маси са се вълнували много повече и много по-рано срещу феодалната експлоатация, отколкото самата буржоазия, която е била заинтересована в премахване на феодалните ограничения. Към феодалната експлоатация за тях се е прибавяла и буржоазната. Така в недрата на феодалното общество се формира онази армия, която с кръвта си разчиства пътя за свободното развитие на буржоазията. Недоволството на народните маси ги прави възприемчиви към идеите, които носи всред тях буржоазната интелигенция. Идеите за „братство“, „равенство“ и „свобода“ водеха френските народни маси при

[1] Жак Натан, Бълг. възраждане, II изд., Сф., стр. 383. [2] Пак там, стр. 383. [3] Пак там, стр. 385. [4] Пак там, стр. 385.

щурмуване на феодалното общество през време на френската революция. И в това отношение аз съзирам известна непълнота в работата на др. Жак Натан. Сочейки задачата да се проправи пътят за безболезненото и свободно развитие на стоковите отношения и капитализма у нас като най-велика задача на времето, той не изтъква идеологичните формации, които изникват на тази почва, а се задоволява с непосредствената икономическа необходимост, взета в голия ѝ вид. Идеята за национално освобождение се тълкуваше от народните маси като идея, чието реализиране заедно със свободата от феодалната експлоатация и прегражданe пътя на конкуренцията от Европа ще донесе земя за селяните, избавление от тежкото данъчно бреме, с една реч от всичко онова, което рушеше преобладаващото у нас дребно стопанство и обричаше селяните на гладна смърт. Раковски например виждаше известни предимства на нашия живот пред европейския в това, че в България и най-простият селянин си имал къща и земя „доволна да работи и да живее на своето прадедно огнище", докато „в другите държави има робство и бедност до най-висока степен"[1]. Този смисъл имат и думите на Левски: „свобода и всекиму своето". Носеният от нашите възрожденци политически „демократизъм" не бе чужд на илюзии от социален характер.

Христо Ботев е не само велик демократ-революционер, но и велик социалист-утопист. Като демократ-революционер той е борец за безболезнено нахлуване на капитализма у нас. Като социалист-утопист Ботев е не по-малко страстен борец против проникването на капитализма у нас. Изобщо др. Жак Натан е решил да подхвърли на всички изпитания нашия велик поет.

Положителната страна на социалистите-утописти била тази, че те изобличавали капиталистите в експлоататорската им роля. Те съчувствували на експлоатираните от тях маси. Като социалист-утопист и Ботев „вижда злините на капитала, вижда експлоататорската същност на капиталистическата система и нейните носители и се обявява против нея" (386-7). Но не само се обявява, а смята, „че може направо от общинното стопанство да се мине към социализма, без да се мине през стадията на капитализма" (388—389). Ботев се ужасява пред мисълта, че проникването на капиталистическите отношения ще разруши стария бит и патриархален живот; затова той се обявява против строителството на железници. Железниците ще съсипят икономически страната и т. н.

И така, подобно на митическия Янус, Ботев е с две лица: едното е обърнато към капитализма, а другото — към социализма. Като революционен демократ той се бори да открие пътя на капитализма у нас; като социалист-утопист той „ясно вижда страданията и мъките, които в своя път носят капитализмът и капиталистическото използуване на знанията, науките и усъвършенствуванията". Разбира се, Ботев не виждаше, че заедно с капитализма се заражда оная обществена сила, която ще го погребе — пролетариатът. Той се „ужасява пред мисълта, че те [новите форми на стопанска дейност] навлизат и в нашата страна и заедно с това носят и всички отрицателни последици за народа" (392).

[1] Вестник Дунавски лебед, год. I, бр. 1, 1 септ. 1860 г.

Др. Жак Натан не е проявил никакви грижи да извади бедния поет от затруднителното положение, в което го е поставил. Ботев, борецът за проникване на капитализма, е нареден до Ботев, борец против това проникване, както две стъкленици в аптека! Ботев се бори за тържеството на това, чието реализиране го ужасява. Митологическата Пенелопа, която нощем разтъкавала това, което изтъкавала денем, е била по-щастлива от нашия поет. И наистина, как да си представим Ботева — борец за тържеството на капитализма и буржоазията у нас, и Ботева — борец против капитализма? Нека ни прости др. Жак Натан, но след всичко казано тук ние свиваме рамене, когато той, сравнявайки Ботева с останалите наши революционери, го характеризира като „най-избистрения". Може би др. Жак Натан е мислил съвсем друго, но в науката за мислите се съди по израза, в който са облечени.

При ония автори — пише на едно място Шопенхауер, — които полагат особена грижа за единство и последователност на своите мисли, онова, което стои в началото на техните книги, е много близко до туй, което е в края. Др. Жак Натан, изглежда, проявява известно нехайство към това изкуство. Той отдалечава не само началото от края на книгата, но понякога до неузнаваемост отдалечава страница от страница. Докато борецът за проправяне пътя на капитализма се стреми и отива напред, неочаквано узнаваме, че като социалист-утопист Ботев е романтик, който гледа към миналото. „Той изпада в положението на един романтик, който плаче за старите форми, които загиват, и иска да спре колелото на историческото развитие". Но къде остана „най-великата задача на момента", която бе възприел великият поет? — ще попита читателят. Наистина, др. Жак Натан не забравя, че старите стопански формации — общината, задругата, еснафската организация и други се ценят от Ботева дотолкова, доколкото от тях може да се мине към по-висока обществена формация — социализма. И все пак пред нас се явява нов въпрос: как борецът за разкриване пътя на стоковото производство и капитализма, „една от най-великите задачи през тази епоха", която разкривала широки хоризонти пред Ботева, как от това положение изпадна в положението на хленчещ романтик, чийто поглед е обърнат към миналото? Отговорът на този въпрос, който можем да почерпим у др. Жак Натан, ни изправя пред нова изненада. В главата „Класовата същност на идеологията на българските революционери" др. Жак Натан се спира върху идеологията на двамата велики революционери — Левски и Ботев. Оказва се, че задачата, с чието решение се бе нагърбил Ботева, е минала сега върху Левски, който в своята идеология изразил интересите на народните маси от селски и градски производители, които се стремели да се освободят от гнета на турските феодали и „да се създадат условия за свободното развитие на страната по пътя на стоковото развитие и капитализма".

Що се отнася до Ботева, той, ако можем така да се изразим, е минал на друга служба. „Той е изразител на дребно-буржоазните, пролетарски и полупролетарски слоеве от българския народ в епо-

хата на очертаващата се класова диференциация". Тия маси били настроени романтично и, бидейки за националното освобождение чрез революция, в същото време били настроени враждебно и „към новите капиталистически форми на стопанството" и идеализирали „някакъв нов строй на вечна правда и пълно равенство". Тъкмо тия настроения изразил Ботев в творчеството си и идейните си позиции[1]. Как и защо Ботев се отметна от поетата от него задача — да се бори за безболезненото проникване на капитализма у нас, защо той изостави „една от най-великите задачи през тази епоха", като стигна до там да бъде изразител на маси, които били враждебно настроени към „новите капиталистически форми на стопанството"? Напразно читателят ще чака отговор на тоя въпрос — др. Жак Натан не го е и поставил; и аз си позволявам тук да го упрекна в известна немарливост и прибързаност при написване второто издание на Българско възраждане, особено отдела за идеологиите, над който, наред с известно безгрижие на автора, се вижда и склонност да бъдат упростени някои проблеми. Че Ботев е изразител на интересите на дребнобуржоазните и полупролетаризирани народни маси, това е вярно, но защо др. Жак Натан се сеща толкова късно за тях, кому бе необходима дългата екскурзия за откриване пътя на капитализма, когато въпросът е бил за жертвите на този капитализъм. Би помислил човек, че др. Жак Натан си играе, или пък се е отдал на оригиналничене. Но и едното и другото не е добър ръководител за един културен деятел, а особено за един научен работник. Едва ли читателите на др. Жак Натан ще почерпят ясна представа за Ботева от туй, което той пише за него.

II

Аз се спрях по-подробно върху изказванията на др. Жак Натан за Ботева, защото мислите на един автор са негови собствени само, докато не ги е изказал; направи ли веднаж това, те принадлежат на цялата общественост и се третират като обективно съществуващи. Ето защо аз не се ограничих с последната работа на др. Жак Натан, а имам пред вид целокупното му дело.

Моето впечатление от работата на др. Жак Натан върху българското възраждане, респ. идеологията на Ботева, е, че той не изучава в подробности нашата историческа действителност, а пристъпва към нея с предварителна схема от понятия, представляващи обобщение от историята на европейските народи. Това конструктивно, а не изследователско отношение към нашата действителност има за резултат неправилно поставяне на редица проблеми из нашата най-близка история. От факта, че някога буржоазията в Европа била революционно настроена, се заключава и за революционността на българската буржоазия, без да се държи сметка за конкретните исторически условия, при които се е развила буржоазната класа у нас. Срещу буржоазията в Европа стояла феодалната класа с ней-

[1] Жак Натан, Българското възраждане, II изд., стр. 410. Третото издание (1948) не носи нищо ново във схващането на автора за Ботева.

ните привилегии; този факт кара др. Жак Натан да търси аналогично отношение и у нас, и той не е далеч от мисълта да види такава класа в лицето на нашите чорбаджии. Но да се поддържа, че буржоазията е била революционна във всеки исторически момент, е заблуда, която посяха френските историци от времето на реставрацията, но от която представителите на историческата наука днес, предполага се, са напълно свободни. Революционността на буржоазията стоеше в зависимост от революционността на селските маси. Английската буржоазия направи своята революция още през XVII век, защото в движението срещу феодалната монархия и феодалните привилегии участвуваше и голяма част от дворянството, което даваше опора на буржоазията срещу революционността на народните маси. Тази революционност не закъсня да се прояви. След първия акт на революцията, след обезглавяването на Карл I, демократи, като Джон Лилибърн и неговите сподвижници, провъзгласиха Кромвеля, привърженик на умереното крило на буржоазията, за предател на революцията. В кървавите борби между народните маси и буржоазията, които се водиха в Англия, демокрацията бе бита. И не може да бъде другояче. Английската буржоазия възтържествува като направи известни отстъпки на дворянството.

Друго е държането на френската буржоазия през XVII век. Тя не можа да увлече част от дворянството след себе си: напротив, тя се стремеше да се доближи до дворянството, да подражава неговия начин на живот. За да избегне големите данъчни облагания, тя изтегляше своите капитали от производството, щом последните се увеличеха; със събраните така парични средства тя купуваше служби или пък откупуваше данъците, които често препродаваше. Злоупотребите, които в това отношение вършеше буржоазията, бяха й спечелили омразата на френския народ.

Селските въстания през XVII век, които като голям пламък едно след друго осветляваха цялата страна, заставиха френската буржоазия още по-здраво да държи за устоите на феодализма. Френската феодална монархия със своите въоръжени сили стана защитник и на буржоазията[1]. Но и последната не стоеше пасивна. Много често гвардията на заможните граждани решаваше изхода от двубоя между въстаналото население и феодалните власти. Особено в далечните провинции, където кралската армия не можеше своевременно да се яви и да потуши въстанието, това се възлагаше на буржоазната гвардия. През цялото столетие буржоазията вървеше ръка за ръка с феодалните власти. Само през 1648 г., когато в Англия се разиграваха кървави събития, парижката буржоазия за момент застана начело на народните маси, но се уплаши от революционността на последните и бърже мина на страната на феодалите. Тази измяна френският народ от цялата страна заплати с безбройни кървави жертви и страдания. Платените войници на Людовик XIV избиваха безразборно селското население, като палеха нивите и къщите му. Известни са думите на Маркса, казани по повод книгата на

[1] Б. Ф. Поршнев, Народные восстания во Франции перед Фрондой (1628—1648), Москва 1948, стр. 299—321.

Тиера за третото съсловие: „Нищо не е така задържало победното шествие на френската буржоазия, както това, че тя едвам в 1789 год. се реши да встъпи в comon cause (общ съюз) със селячеството“[1]. Намекът на Маркса е ясен: френската революция можеше да стане много по-рано.

Когато др. Жак Натан твърди, че в епохата на Ботева нашата страна стояла пред буржоазно-демократическа революция, това би трябвало да означава, че българската буржоазия е влязла или е готова да влезе в съюз с градските и селски народни маси за обща борба срещу турския феодализъм. Доказано ли е това? Като отговор на този въпрос нека се запитаме: какво представляваше българската буржоазия през епохата на Ботева — 60-те и 70-те години на миналото столетие?

За да оприличи напълно положението у нас с това в Западна Европа през революционния период на буржоазията, др. Жак Натан извършва две предварителни операции: 1) българската буржоазия в неговите очи няма нищо общо с българското чорбаджийство. Заострил твърде много разликата между чорбаджиите и търговско-индустриалната класа, той е свел 2) до минимум разликата между току-що поменатата класа и останалата народна маса. Нека го последваме и в едното и в другото, като се спрем най-напред върху първия от поставените въпроси.

„Чорбаджийската класа — четем у др. Жак Натан — е неразривна съставна част на феодалните отношения, макар и на по-новата форма на феодализма—чифликчийството, докато търговско-индустриалната класа е носител на новия буржоазен ред, на новите буржоазни отношения, които се създават в страната към края на XVIII и първата половина на XIX век“. „В началото на XIX век българската буржоазия вече била значително укрепнала“. „Втората главна социална сила, която се създаде в епохата на възраждането, бе търговско-индустриалната класа. Тая класа трябва рязко да бъде разграничена от чорбаджийската и не бива да се смесва с нея. Търговско-индустриалната класа се създаваше от ония градски елементи, които бяха носители на новите стоково-парични отношения. Това бяха занаятчиите, които произвеждаха масови стоки за пазаря, манифактурните заведения и търговците. Тия елементи бяха носители на новите буржоазни отношения, които се зараждаха в страната“[2]. Вмъкването на Турция в западноевропейския капиталистически оборот и развитието на самата България довело до засилване на позициите и на тази нова буржоазна класа, която се оформявала в страната. „Търговско-индустриалната класа през този период играе прогресивна роля, тя е представител на новите по-високи форми на производството. Тази класа има ясно очертани позиции по всички обществено-политически въпроси

---

[1] К. Маркс и Фр. Енгельс, Сочинения, Москва — Ленинград 1929, т. XXII, стр. 48—49.

[2] Жак Натан, Класи и класови отношения в епохата на българското възраждане, Исторически преглед, год. I, 1945, стр. 38—39.

на епохата". И по-нататък: „Смесването на тая класа с чорбаджийството не дава възможност, пречи да се изясни ролята на търговско-индустриалната класа като положителна в епохата на българския ренесанс. Чорбаджийската класа тегли назад, а тая нова прогресивна класа в градовете води събитията напред. Тя се явява организаторка на материалния прогрес и на новите културни и просветни задачи, които епохата беше издигнала" [к. м.][1].

За мене някои от тези твърдения търпят известна корекция. Вярно е, че чорбаджийската класа се появи отначало като класа, която играе посредническа роля между българската рая и турските власти. Злоупотребявайки със своята посредническа роля, тя успя да натрупа значителни богатства в свои ръце. Но посредническата ѝ роля не ѝ носеше никакви привилегии от феодален характер. Тя, дето се казва, на свой риск и страх, като експлоатираше от една страна населението, а от друга подкупваше турските чиновници и администратори, успя да се постави над останалата маса от населението; свързала се с високи турски сановници, тя доби известен авторитет пред представителите на турската администрация от по-малък калибър. Навиците сред турското и българско население, добити при феодалния ред, благоприятствуваха за особената роля на чорбаджиите като разпоредители и заповедници в отделните селища. Но това им положение не ги издигна до настоящи феодали, то по-скоро бе отражение на феодалния строй, на феодалния ред и свързаните с него навици у населението — да се бои от всеки, който е добил известна материална мощ. Силата на чорбаджиите се дължела на подкупа на турските власти, а не на законни привилегии. Те рано стават ортаци на турските паши и аяни в ограбване на раята, а заедно с туй и ортаци в подтискане на същата. Чорбаджийската класа, ако можем така да се изразим, се яви като израстък върху феодалните отношения в Турция и само в този смисъл бихме могли да я смятаме като феодална класа. Бихме могли да я третираме още като доброволно или най-малко безропотно оръдие на паши и войводи при злоупотреби от страна на последните. В заявлението на българите от септември 1850 год. до руския император, подписано от 1200 наши сънародници от разни краища на страната, се казва за чорбаджиите, членове на мезлича (съвета), че турците не се допитват до тях и ги оставят да седат „в советний дом аки кумири бездыханы," а други „суть турком орудия всякия неправды и най-паче грабительства. Аще притребует подписи и печати с некое гражданском подлозе послаться в Цариград, турки пишут чорбаджиям провинций собрать числом толико печати, и они собирают печати от народа и посилают их Пашу или Воеводу, неведущу народу ничего о сих, само чорбаджиям и туркам, и народ не дерзает вопросить че го ради собирают печати, аще кто дерзнет вопросить, глаголет — сие ни есть твое дело ведеть, и тако бедный народ остает безгласен, не дерзая не дать печати или не подписаться на некой бумагы. После они пишут рапорти в Цargрад о Пашах, о Воеводах, о членах мезлиша за оправдание,

[1] Жак Натан, пак там.

аще кто явит в царствующем разныя их злоупотребления"... „Ни есть мало чудесно и грабительство беглигчиев: Они пришедши в закупление провинции, подкупивают перво Паша, Воеводи, а после члена мезлиша, в начале все начинают само письменно всякому колико овцы имеют; пришедши же времены соброть овци, приходит ин бегликчия с расписем первого, и зовет всякого селанина по имени и показует им расписки, не елико овцы имеет всякий, но двойно и тройно, и оправдающеся, он глаголет—я не виновен, первый толико овцы обрел у вас..." И селянинът плаща колкото му искат. А когато бегликчията си тръгне за Цариград, той се снабдява със свидетелство от мезлича на всеки окръг, подписано от пашата и войводата, „показать в Цариград аки бы праведно взяли бегликчий овцы"[1].

Тук са посочени много нагледно тъмните пътища, по които чорбаджиите на служба и не на служба са натрупали своите значителни богатства. Това е ставало в продължение на столетия. Но общоизвестна истина е, че начинът на натрупване на значителни парични средства в една класа не определя начина на използването им. Но по това по-долу, а сега да се върнем към въпроса: образуването на чорбаджийската класа е ли ставало по този единствен път на посредничество между раята и турските власти? Положителният или отрицателен отговор на този въпрос не е без значение за това, как да гледаме на отношението между търговско-индустриалната и чорбаджийската класа. А дори бегъл преглед на историята на градовете у нас ни показва, че към чорбаджийската класа става постоянен приток от търговското съсловие. Малък пример: многоизвестните чорбаджии в Търново и Габрово през XIX век — Стефан Карагьозов и Илия Видинлията — са търговци, преди да бъдат признати за чорбаджии. Стефан Карагьозов отначало е притежател на бакалски дюкян, а Илия Видинлията започва своята жизнена кариера като чирак, след туй става слуга при търговец, после, както обикновено става, открива собствен дюкян, за да се издигне до голям чорбаджия-лихвар[2]. Но и през този период на живота си той има дюкян, т. е. той е търговец. Притежаването качеството на чорбаджия, когато човек се е издигнал от търговското съсловие, е било равносилно, че той придобива привилегия да следи за поведението на своите сънародници и, разбира се, да донася дето трябва, както и да бъде в услуга на високи турски сановници при ограбване на народа. Разбира се, такава привилегия е добивана само след доказана доброволна служба. Но и турската власт им се отплаща за вярната им служба, като заставяла населението да им работи ангария. С нахлуването на капитализма в Турция, с засилване на търговското съсловие притокът на този елемент към чорбаджийската класа расте все повече и повече. Името чорбаджия се дава на всеки по-заможен човек. В спомените си покойният Никола Обретенов разказва, че „новите чорбаджии", т. е. тия, които идели от еснафството, се отличавали от старите чорбаджии. Те били по-демо-

[1] Архив. Мин. ин. дел., № 6, V A_2 л. 18.

[2] Д-р Петър Цончев, Из общественото и културно минало на Габрово, София 1934, стр. 741—752.

кратични, повече мислели за просветата и т. н. Това не можем да отречем. Новите чорбаджии са носили от навиците и настроението на средата, из която са излезли. Но говори ли това против усвояването на нови навици, които им е налагало новото им положение, по-тесните връзки със старите чорбаджии, с представители на властта и т. н.? Тия връзки идели и по друга линия, наложена от самия живот. Но това ще стане ясно по-долу.

Опитът на др. Жак Натан да канализира стопанската дейност на чорбаджиите изключително в посока на джелепчийство, лихварство и прекупуване на данъци, за да посочи търговско-индустриалната класа като единствен носител на новите буржоазни отношения, е повече от изкуствен. Той противоречи на всеизвестния факт в икономическия живот на народите, а именно — веднаж натрупаните парични средства намират приложение там, дето има най-голяма печалба. Въвличането на Турция във водовъртежа на капиталистическите отношения даде друга насока в стопанската дейност на чорбаджиите, без съвсем да ги откъсне и от по-раншните форми на грабеж чрез лихварство. Но по този въпрос аз ще се облегна върху мнението на човек, чийто авторитет не може да се оспорва. Като поставя въпроса за ролята на лихварския и търговския капитал в живота на руското село, Ленин се изказва по следния начин, резюмирайки при това мисълта на Маркса: 1) „Търговският и лихварски капитал от една страна и промишленият капитал (т. е. капитал, вложен в производството, все едно — земеделско или индустриално) от друга страна представляват от себе си един тип на икономически явления, покриващи се с формулата: купуване на стока, за да се продаде с печаба. 2) Търговският и лихварски капитал исторически всякога предхождат образуването на индустриалния капитал и логически се явяват необходимо условие за това образуване". Наличността на търговския и лихварския капитал още не значи появата на индустриален капитал, т. е. и търговският и лихварският капитал могат да съществуват дълго преди индустриалния капитал; но когато условията в развитието на страната благоприятствуват за появата на капиталистическия начин на производство, тогава придобива особено значение и лихварският капитал[1]. Такива особени условия вече съществуваха в нашата страна през XIX век, предимно през втората му половина. От това, че чорбаджиите са били прекупвачи на данъците — такива бяха и френските буржоа, — търговци на добитък (джелепи) и притежатели на големи парични средства (под формата на лихварски капитал) не следва, че те са ограничавали своята дейност само в отбелязаните насоки. Забогатели, имайки възможност да посещават напреднали в икономическо и техническо отношение европейски страни, те научаваха нови способи за печелене на пари и ги пренасяха у нас. Да вземем за пример Търново. През 60-те години на миналото столетие тамошният чорбаджия Стефан Карагьозов открива отначало спиртна фабрика (с отпадъците

[1] В. И. Ленин, Сочинения, т. III. Развитие капитализма в России, Огиз 1946, стр. 150 и 151.

от нея угоява добитък), по-късно и фабрика за коприна; същият е притежател и на модерна мелница и т. н. Като чорбаджия, т. е. като човек верен на турската власт, последната му се отплаща с туй, че заставя населението да работи ангария за постройката на неговите фабрики. През същото време в Търново има бирена фабрика на трима съдружници, фабрика за пашкули на някой си Сарафиди, чието име показва и източника на неговото забогатяване. В землището на Килифарево търновчанинът Ангел Попов открил през 1865 г. книжна фабрика, след три години ликвидирал с нея, като открил фабрика за брашно[1].

Нямам възможност да се разпростирам повече върху този въпрос. Ще добавя само, че участието на чорбаджийството в стопанския живот на страната е двояко: пряко и косвено. В първия случай чорбаджиите лично влагат натрупаните чрез грабеж и лихварство парични средства в производството, като чрез вкараните в страната машини от Европа допринасят за техническото усъвършенстване на производствения процес у нас. Във втория случай те участвуват чрез заемите, които дават на забогатели еснафи и търговци, за да разширят и подобрят своите предприятия. Няма съмнение, че последният способ за участие на чорбаджиите в стопанския живот на страната е не по-малко важен от първия. Той съчетава едновременно и старите лихварски похвати на чорбаджиите и в същото време не ги изключва от участието в производството. Това от друга страна правеше зависими в икономическо отношение „новите чорбаджии" от старите, а чрез това растеше зависимостта им и в политическо отношение. Като прибавим към всичко това и обстоятелството, че нашата търговско-индустриална класа се замогваше през време, когато буржоазията в големите европейски страни се прощаваше с революционните си традиции и минаваше на открити реакционни позиции, което не мина без влияние у нас, ще разберем защо буржоазната класа у нас не можа да се издигне дори до привидно революционна фразеология. От нашата буржоазия не могат да се изключат чорбаджиите, а те даваха обща политическа физиономия на цялата класа. Ония групировки от търговци, които се откъснаха от страната и живееха в сравнително свободни страни, като търговците в Румъния, Унгария и другаде, носеха същия дух на консерватизъм, с който се отличават братята им в Турция[2]. Българската буржоазия се бе добре нагодила към порядките в Турция и, ползувайки се от безправието на народа, го бе подхвърлила на безмилостна експлоатация. По отношение на националния въпрос лявото крило на буржоазията не отиде по-далече от просветата, от читалищата и училищата, като отбягваше откритата борба срещу турския феодализъм. Политическата ми-

[1] М. Москов, Начало на индустрията в Търново. Търново 1925, стр. 8—20.

[2] В заявлението на румънските българи, предимно търговци, от 17 авг. 1853 г. до руския император четем: „Ние не искаме да се отделим от султана, не щем да му се противим, а защото видяхме, че неговите добри наредби за нас не хващат място, защото няма кой да ги приводи в действие, желаем под негов надзор да имаме представители от народа си, които да се стараят за нас и да се грижат за нашите нужди". Арх. Мин. ин. дел. дело 178 A_2, 10 л.

сълна буржоазията се движеше между двата полюса — туркофилство и дуализъм, а дуализмът представляваше от себе си само особена разновидност на туркофилството. Убеждението на Ботева, че чорбаджиите и богатите върхове на нашия народ не искат да участвуват и няма да участвуват в революционната борба за освобождението на страната от турското иго, бе отражение на самата действителност и трябва човек да е платил голям данък на теоретическите си предубеждения, за да направи от поета съзнателен борец за проправяне пътя на капитализма у нас, същият капитализъм, който се носеше от най-омразните за него групировки.

Ако противопоставянето на търговско-индустриалната класа на чорбаджийството е погрешно, доколкото с това се отрича участието на последното в провеждане на новите — капиталистически — форми в нашия живот, още по-голяма грешка е да не се отделя търговско-индустриалната класа от останалата маса бедни стокопроизводители — занаятчиите, които съставляваха грамадното мнозинство от населението в нашите градове и паланки преди Освобождението. Такова становище би било оправдано, само ако човек споделя възгледа на френските историци от епохата на реставрацията, за които буржоазията се покрива с целия народ. В такъв случай срещу народа е само една класа — феодалната, с която буржоазията, т. е. народът е водил непрекъснати борби. Приблизително така поставя въпроса и др. Жак Натан. Търговско-индустриалната класа, според него, като не говорим в случая за господствуващото племе, в социално отношение е имала един противник — чорбаджийството. Що се отнася до останалата народна маса в градовете — занаятчиите, и тях др. Жак Натан обединява с търговско-индустриалната класа под името стокопроизводители. Това е втората операция, която той върши, за да оприличи събитията у нас с тия в Западна Европа. По този начин др. Жак Натан е изпаднал в двойна грешка. Той е сближил твърде много стокопроизводителя и представителя на капиталистическия способ на производство. А известно е, че стоково производство и стоково обращение съществуват и преди капитализма. Дребният занаятчия, който от тъмна утрин до късна вечер стои наведен в дюкянчето си над иглата или обущарския чук, работи за пазаря, но той не е носител на капиталистическа форма на производство. Позната е мисълта на Маркса, че не самият факт, че се произвеждат стоки, отличава капитализма от другите начини на производство, „а обстоятелството, че за него превръщането на продуктите в стоки представлява господствуващ и определящ белег. „Това преди всичко предполага, че самият работник се явява „само като продавач на стока, като свободен наемен работник, а следователно трудът се явява въобще като наемен труд“[1]. От друга страна, както е казал Ленин, „силата на капитализма е в силата на дребното производство“, каквото производство преобладаваше у нас преди Освобождението. Според класическия израз на същия автор, „дребното производство

[1] К. Маркс, Капитал, т. III, изд. 1935 г., стр. 635. Цитирано по Г. А. Козлов, Капиталистическото стоково производство, изд. БКП, стр. 11.

ражда постоянно, всекидневно, всекичасно, стихийно и в масов мащаб капитализъм и буржоазия". За капитализма у нас, следователно, е съществувала богата почва. Но и тук не можем да изпуснем специфичните условия, при които се развиваше стопанският живот в предосвобожденска България. Думата е за конкуренцията на другите народности, която очевидно е тегнела над дребните и средни търговци и производители, наши сънародници[1]. Това обстоятелство е сближавало още повече изплувалите на повърхността „нови чорбаджии" с чорбаджиите от стария тип. Духът на недоволство и протест, с който живее еснафството, все повече и повече напуска изплавалите отгоре търговци и индустриалци. Това личи и в държането на последните. Когато нашите сънародници еснафи излязоха да демонстрират в Цариград против заточението на владиците българи, българските търговци се обявиха против демонстрациите. Мисълта на Маркса, че в националните борби всяка една от обществените класи участвува по своему, се потвърждава и от българската буржоазия. Част от нея участвува в черковните борби, чрез което се надяваше да отстрани своите конкуренти — гърци. Но и тук тя предпочиташе свойствен ней начин на борба — преговори с патриаршията и високите турски власти, като заплашваше, че в случай че нейните искания не бъдат задоволени, „българският народ може да се разврати". Преведено на политически език, това значеше, че българският народ може да усвои други методи на борба, неизгодни както за турци, така също и за умерените и благомислещи българи. Като не отделя търговско-индустриалната класа от останалите народни маси, др. Жак Натан прави от Ботева и Левски представители на същата класа. Но за Ботева е бил много ясен както политическият консерватизъм на търговско-индустриалната класа, нейното туркофилство и дуализъм, така и социалната ѝ роля на класа — експлоататор!... „Ние имаме, пише той, пред очите си, в лагера на своите противници, почти всичката оная част от нашия народ, която, като е обезпечена материално, обезпечена е донякъде и от ония насилия, които търпи нашият...брат селянин...".[2] Социалната роля на търговското съсловие той не е забравил и в стихотворенията си, като го е поставил наред с чорбаджиите. Кому не е известно двустишието из „В механата":

---

[1] В. Тепляков, Письма из Болгарии, Москва 1833. В писмата за Варна четем: „Сред тази азиатска тълпа вие срещате не малко израилеви остатъци и множество европейски фигури: руси, французи, италианци, немци, англичани... все общополезни лавкаджии. Разгеле за последните: по тукашните надписи вие имате удоволствието да четете не само Hôtel d'Odessa, Hôtel de *** и пр. и пр., но и Martin, cave française; Fendrig, magasin de draps et nouveautés, etc., etc." (стр. 34). Във връзка с минаването на Ботевата чета край такъв малък град като Враца бе направено изложение до мютесарифа във Видин, подписано от 62 търговци—турци! В градовете Пловдив всред търговското съсловие преобладава гръцкият елемент, във Видин — еврейският, в Карлово съществува частна еврейска банка и т. н. Вж. също Lustin Améro, Le mouvement bulgare, ses causes et ses conséquences, Revue Contemporaine, 1861, стр. 98, според когото търговията и негоциятa била в ръцете на гърците, а индустрията се равнявала на нула.

[2] Хр. Ботев, Съчинения, т. II, 1945, стр. 122.

Граби подъл чорбаджия,
За злато търговец жаден.

*

„Когато бе смъкнато крепостничеството и на божия свят се яви „свободното“ капиталистическо общество, изведнаж се разкри, че тази свобода означава нова система за угнетяване и експлоатация на трудещите се. Веднага започнаха да възникват различни социалистически учения като отражение на това угнетяване и протест против него. Но първоначалният социализъм бе утопически социализъм. Той критикуваше капиталистическото общество, осъждаше го, проклинаше го, мечтаеше за унищожението му, фантазираше за по-добър строй, убеждаваше богатите в безнравствеността на експлоатацията“[1]. Малко по-горе в същото съчинение Ленин пише, че през 40-те години на миналото столетие имало много хора, които, като се увлекли в борбата за политическа власт, не виждали противоречието между интересите на буржоазията и пролетариата. В лицето на последните те виждали само язва и с ужас гледали, как с развитието на индустрията растяла и тази язва. Затова всички мислели, как да спрат развитието на индустрията, да „спрат колелото на историята“[2].

Ленин рисува състоянието на утопическия социализъм близко след Френската революция и през 40-те години на миналото столетие. Но през втората половина на 60-те години и първата половина на 70-те години, когато се оформиха възгледите на Ботева, утопическият социализъм, поне в някои страни, се бе освободил от много свои слабости. В лицето на руските социалисти-утописти обществената мисъл до Маркса направи значителен успех. Идеята за класовата борба, за необходимостта да участвуват в борбата самите народни маси, революцията като единствено средство за подобрение положението на народа и т. н., всички тия завоевания на домарксовата обществена мисъл не само не бяха чужди на Ботева, но някои от тях той съзнаваше много остро. При все че историческото значение на пролетариата остана скрито за него, той виждаше много ясно противоречието между интересите на народните маси и на буржоазията. Между това др. Жак Натан, обладаващ известно пристрастие към обобщенията, поставя Ботева като съзнателен борец за проправяне пътя на капитализма у нас, т. е. той го връща към онази фаза в развитието на обществената мисъл, когато още не виждаха противоречието между интересите на буржоазията и на широките народни маси. Забравил, че утопическият социализъм, по силата на условията, при които се е явил, е преди всичко отрицание на капиталистическата експлоатация, др. Жак Натан поставя, както видяхме, един от големите представители на утопическия социализъм като борец за проправяне пътя на капитализма! Др. Жак Натан не е чужд на известно абсолютизиране на нещата и затова не може да свърже демократизма на Ботева със самия му социализъм, а го търси другаде и, разбира се, намира го там, където той не е — в проправяне пътя на капитализма, в борба за развитие на буржоа-

[1] В. И. Ленин, Маркс, Энгельс, Марксизм, шестое издание, Огиз 1946, стр. 175.
[2] В. И. Ленин, пак там, стр. 58.

зията. Но както в марксизма „демократизмът и борбата за социализъм се сливат в една неразкъсваема цел", така и при най-високите формации на утопическия социализъм демократизмът се слива със социализма. И не е случайно, че когато Ленин се е докосвал до въпроса за демократизма, той всякога си спомнял за Чернишевски, у когото той най-напред се научил на това, щото борбата за демокрация да се слива с борбата за социализъм. Ленин затова обичал Чернишевски и Добролюбова, защото те двамата били „последователни демократи, не могли да търпят либералите, осмивали техния половинчат реформизъм и възлагали надежди изключително върху активността на революционните народни маси"[1]. Демократизмът на Чернишевски и Добролюбов е затова демократизъм, защото е изпълнен с грижи за народните маси и защото за подобрение участта на тия маси те не са виждали други средства, освен революционната активност на същите маси. Те не само не полагаха грижи за буржоазията, но осмиваха идеолозите на последната в лицето на либералите. Именно защото бяха против буржоазното решение на въпросите на тогавашния руски живот, Чернишевски и Добролюбов се явиха носители на революционния демократизъм. „Либералите през 60-те години — четем у Ленина — и Чернишевски са представители на две исторически тенденции, две исторически сили, които от онова време включително до наше време определят изхода на борбата за нова Русия..." „Нужна била именно гениалността на Чернишевски, щото тогава, в епохата на самото извършване на селската реформа (когато тя не била достатъчно осветлена дори на Запад), да разбере с такава яснота нейния [на реформата] основен буржоазен характер, да разбере, че вече тогава в руското „общество" и „държава" са господствували и управлявали обществени класи, безвъзвратно враждебни на трудещите се и безусловно предопределящи разорението и експроприацията на селячеството"[2]. Така Ленин разбира ролята на Чернишевски в историята на руската обществена мисъл. Тя се свежда в откъсване на демократичното движение от либерализма[3]. Всякога — пише професор Серебряков — трябва да имаме пред вид, че във времето на Чернишевски „демократизмът и социализмът се сливали в едно неразкъсваемо, нераздялимо цяло". „Бидейки революционен демократ, Чернишевски естествено бил и социалист. За Ленина Чернишевски е „един от първите социалисти, измъчен от палачите на правителството", „велик руски социалист от домарксовия период". „Той е утопически социалист и мечтаел за прехода към социализма чрез селската община. В 50-те и 60-те години той още не можеше да види, че само развитието на капитализма може да създаде материални условия в Русия, необходими за преход към социализма". Но това не е попречило на Ленина да види в негово лице човек, който в много отношения превъзхожда своите ве-

---

[1] Н. Крупская, Воспоминания о Ленине, 1931, стр. 183.

[2] В. И. Ленин, Сочинения, т. I, 1929, стр. 179.

[3] В българската литература тази страна в дейността на Чернишевски е посочена в моята книга „Христо Ботев, идеи — личност — творчество", II издание, 1945 г.

лики предходници — Сен-Симон, Фурие и Роберт Оуен. Това, което отличава Чернишевски от току-що поменатите деятели, е, че той „не очаквал нищо положително от дворянството, от буржоазията и изобщо от господствуващите класи, без да изключва техните „предни слоеве“[1]. И така, въпросът за отношението на Чернишевски към буржоазията е решен от съвременната съветска обществена и историческа наука ясно: в лицето на тази нова за Русия обществена класа Чернишевски гениално отгатнал противника, експлоататора и експроприатора на народните маси.

Гледището на др. Жак Натан стои малко настрана от това схващане. Макар да пише, че Чернишевски и Добролюбов критикували европейския капитализъм и не очаквали нищо добро за народните маси от победата на буржоазията, когато стане дума за основните пружини в дейността на поменатите борци, той се връща към своята любима тема за ролята на стокопроизводителите в техните грижи. „За какво се бореха тия първи руски социалисти? — пита др. Жак Натан. — За преустройството на руския обществен строй, за премахване на феодализма (руското крепостничество) и за откриване пътя на свободното развитие на страната. Чернишевски и Добролюбов чрез сп. Современник, под чието влияние попада Ботев, се бореха за коренното преустройство на руския обществен строй посредством революцията на масите от прости стокопроизводители; те бяха изразители на протеста на тия прости стокопроизводители срещу феодалните порядки и цялата система на крепостния строй. В учението на Чернишевски и Добролюбов, под чието идейно влияние се намираше Ботев, централно място заема идеята за революционно-демократическото преобразование на обществото“[2]. Покрай това централно място на идеята за демократическото преобразование на обществото върви проповедта на социализма. За Ленина, както видяхме, демократизмът и социализмът при Чернишевски се сливат в неразривно цяло, за нашия автор централно място заема мисълта за демократичното преобразование на живота, а идеята за социализма, трябва да предполагаме, е някъде по периферията. Интересно е още, че усилията на двамата деятели са насочени, според др. Жак Натан, само към събаряне на феодалния строй. Грамадният преврат, извършен от Чернишевски в историята на руската обществена мисъл — откъсване на демократичното движение от либерализма, което значи и от буржоазията, се изплъзва от вътрешния поглед на нашия автор. Той заставя и руските деятели да се борят за свободното развитие на обществото, наред със социалистическата им проповед. Макар др. Жак Натан в своето изложение да не набляга върху ония свои мисли, които трябва да заемат централно място и да придадат по този начин известна структурност на мисълта му, а мозаично разказва за всичко около лицата и събитията, не може да се скрие, че и този път той остава верен на своя начин на гледане, според който дейците от онази епоха имат двойно отношение

---

[1] Н. В. Серебряков, Класики Марксизма-ленинизма о Н. Г. Чернишевском, издание Ленинградского Госуд. университета, 1941, стр. 62.

[2] Жак Натан, Българското възраждане, второ изд., стр. 393; трето изд. стр. 408.

към обществените задачи — веднаж като демократи, втори път като социалисти. От тук иде и необходимостта при него да им приписва двойна идеология. В същност и при нашия поет и при руските деятели др. Жак Натан подценява с това тяхната социалистическа идеология. При Ботева вредата и пакостите, които капитализмът носи за народите, са по-скоро „съзнание", отколкото дейност. Чернишевски и Добролюбов критикували капитализма и съчувствували на европейския пролетариат като на угнетена класа. Но когато е въпросът те да действуват, тогава изпъкват дребните стокопроизводители. „Най-великият от руските революционни демократи — Чернишевски е бил борец за революционно-демократическо разрешение на аграрния въпрос" — пише др. Жан Натан. „Той е най-добрият изразител на тежненията и протеста на руския селянин, самостоятелен стокопроизводител, против феодалния строй и неговите ограничения. Доколкото тия руски мислители бяха изразители на тежненията и протеста на селските производители от феодално-крепостническия строй и от неговата политическа уредба, дотолкова те бяха носители на велики демократически идеи, носители на революционно-демократическа програма за пълната победа на демократическия строй в Русия, който да открие пътя на свободното развитие на стоковото стопанство и капитализма". И Чернишевски, и Добролюбов се борят с феодализма, за да открият пътя за свободното развитие на обществото от дребни стокопроизводители. Съветските тълкуватели на Чернишевски и Добролюбова гледат по-другояче на нещата. Ето как един от новите автори пише за държанието на Чернишевски по време на реформите през 1861 год. „Той [Чернишевски] се стремял към народна революция, която би открила пътя за социалистическо преобразование на Русия, искал да повдигне селячеството за социалистическа революция против основите на крепостния строй, следователно, бил не само утопически социалист, но и революционер-демократ". Авторът не скрива, че ако проповядваната от Чернишевски революция би успяла, това би довело само до демократическото преустройство на руското общество и би открило пътя за бурно развитие на капитализма[1]. Обективно Чернишевски се явил като борец за американския път на развитие. Наглед съветският автор следва същия начин на мислене, както и др. Жак Натан, но само наглед. Тук дори не става дума, че др. Жак Натан вижда и в руските деятели борци за откриване пътя на капитализма, когато съветският автор вижда в тяхното лице борци за социалистическа революция. Въпросът има и друга страна. За всеки, който умее да се ориентира в подобен род въпроси, става ясно, че между съветския автор, или по-точно съветските автори и др. Жак Натан тук се открива съществена разлика. Съветските автори не сочат у Чернишевски една идеология като демократ, а друга — като социалист, а тъкмо така, както видяхме, е

[1] М. Григорьян, Мировозрение Чернишевского, изд. Ленигр. Гос. университета, стр. 7.

направил др. Жак Натан с Ботева, като не говорим тук за статията му в сп. Септември. Сочейки на единна и цялостна идеология у дейците през 60-те години, съветските автори не грешат спрямо тяхната лична психология. В това отношение др. Жак Натан се оказа съвсем безгрижен автор. Той ни най-малко не се смущава от това, че Ботев като борец за безболезненото проникване на капитализма у нас е в същото време и борец против проникването му. Но историкът не може да бъде безгрижен по отношение на психологията на историческите деятели. Да се постави човек с такава деликатна душевна организация като Ботева в двусмисленото положение на борец за проправяне пътя на капитализма у нас и борец против капитализма, значи да се сгреши не само против психологията на цялостния борец, но и против историческите факти.

Но като става дума за психологията на Ботева, не можем да не отбележим още една грешка на др. Жак Натан. Както видяхме по-горе, за него Ботев е бунтар, неспособен като Левски да събира малко по малко революционните сили, а е готов да пламне изведнаж и да изгори, както и станало през 1876 год. Тази песен сме слушали толкова често от буржоазните тълкуватели на Ботева, че бяхме крайно изненадани да я чуем и от др. Жак Натан. В същност Ботев проявява не по-слаба дисциплина на революционер от Левски. Да се организира успешното минаване на чета от близо 200 човека се изисква дисциплина и търпение, каквито рядко се срещат. Що се отнася до минаването на Дунава през 1876 г., то, по преценката на Ботева, се налагаше от международното положение. Освен това, неговата решителност и готовност за борба идеше от известни черти в мирогледа му: — народните маси могат да се вдигнат на борба под влияние на чувството на недоволство, а въстанието в Тракия и отделните бунтове говорели, че това чувство е стигнало до висока степен на напрежение. Както вътрешното положение, така и международното налагали необходимостта от бързо действие. Въстанието в Босна и Херцеговина, което бе привлякло значителна част от въоръжените сили на Турция, и показаната готовност от страна на дипломацията да се вслуша във воплите на въстаналия роб, съвокупността на тия условия бе преценена от Ботева като най-благоприятен момент за действие от страна на българите. Той направи опит да застане начело на движението не по силата на някакви бунтарски влечения, а като съзнателен, искрен и дълбоко убеден революционер.

Не можем да не отбележим още някои особености в работата на др. Жак Натан, които говорят за неговия способ на мислене. Да се спрем напр. върху мотивите, които карат Ботева да се бори за проправяне пътя на стоковото производство и капитализма у нас. Многократно др. Жак Натан пише, че тази задача била „една от най-великите през тази епоха". Трябва да мислим, че именно това величие е спечелило Ботев да се бори за нейното решение. Признавам, че мотивът, който се сочи тук от др. Жак Натан, ако само правилно го разбирам, ме поставя в недоумение. Задачата била велика! Велики задачи има много, но всичкият въпрос е, кой стои зад тях, чии интереси се крият зад тия задачи. Днес няма по-велика задача от тази — да се изгради социализмът и, според логиката на др. Жак Натан,

утре може да очакваме, че Трумановци, Ачесъновци, Бевиновци и тем подобни са се втурнали да я осъществят! Под перото на един марксист това е твърде странна мотивировка.

Др. Жак Натан не е мотивирал защо и как Ботев изостави най-великата задача на епохата и стана изразител на интересите на пролетаризирани и полупролетаризирани народни маси. Но това за сега не ни интересува. Важно е, че тия пролетаризирани маси „идеализирали някакъв нов строй на вечна правда и пълно равенство". Тази тяхна идеализация намерила отражение в Ботевото творчество.

Не зная отгде е почерпил тия сведения др. Жак Натан, но в тях има много нещо съмнително. 400-те работника и работнички, които работили във фабриките на Стефан Карагьозов в Търново, безспорно са били бедни хора, пролетаризирани и полупролетаризирани, но дали те са мечтаели за някакъв нов строй на вечна правда и пълно равенство, в това може да се съмняваме. Може би е имало отделни лица, които са мечтаели за такъв строй, но масата е мечтаела да се върне към напуснатото дюкянче. Аз затова се спирам върху този въпрос, защото когато др. Жак Натан твърди, че в своето книжовно дело Ботев просто отразил мечтите на тия пролетаризирани и полупролетаризирани народни маси за „някакъв нов строй на вечна правда и пълно равенство", той засяга принципен въпрос и го решава погрешно. Мечтите за някакъв нов строй на пълно равенство не дойдоха от народните маси, а бяха внесени от вън, от интелигенцията. Ботев не е отразил интересите на тия маси като в огледало, както може да помисли човек въз основа на казаното от др. Жак Натан, а с факта, че изходът от тежкото им положение е намерил в нов строй на равенство и братство. В това се състои и неговото величие. В море от дребнособственици той все пак виждал и предчувствувал, че положението на народните маси може да се подобри само с премахване на частната собственост. Това, че обществената класа, която ще реализира тия му мечти, едва се зараждала, не намалява заслугата му на преден борец на своето време и предшественик на нашата епоха. „Историческите заслуги — пише учителят на днешното човечество — се преценяват не по това, което не са направили историческите деятели сравнително с днешните изисквания, а по това, какво са дали ново в сравнение със своите предходници"[1]. А Ботев няма предходник в нашата история. Той е истински новатор в тогавашния наш живот. И това му положение говори за колосална сила на ума и характера.

Нам ни остава да кажем няколко думи за романтиката на Ботева, т. е. за желанието му да задържи колелото на историята. Това е обща черта на социалистистите-утописти, но при отделните представители на това течение тя не е еднакво дълбоко залегнала в техния мироглед. Ботев, както и Чернишевски и Добролюбов, желае да се запазят някои учреждения като полезни и необходими за *близката, предстояща революция*. При Ботева това отношение към миналото е особено ясно изразено. Изходът от тежкото

[1] В. И. *Ленин*, Сочинения, II, 1946, стр. 166.

положение на народа той намира в „народната революция, радикалния преврат, които са триумфална врата за всеки народ, особено за нашия, който няма преминало, няма настояще, а има само едно бъдеще, и бъдеще светло, защото с другите славяни и той ще има що да каже на света, що да внесе в човещината“[1]. Не към миналото, а към бъдещето е обърнат неговият поглед и, ако в настоящето той се бои от някои явления, като прокарване на железници у нас и други нововъведения, то е, защото те ще забавят прехода към бъдещето. Ние видяхме погоре, че по отношение на революционността на буржоазията, на богатите върхове у нас, разбирайки не само чорбаджиите, но всички заможни, Ботев стигна същата висота, до която се бе издигнал и Чернишевски: той не разчита на тяхната революционност. Социалната роля на буржоазията му е ясна — експлоататорска класа, която, живеейки върху гърба на народните маси, ще спъва тяхното освободително дело. Ето защо той е против ония нововъведения в в нашия живот, които биха довели до засилване на буржоазията като обществена класа. Като социалист-утопист той не вижда, че едновременно с буржоазията се явява нова обществена класа — пролетариатът, който ще я смъкне от историческата сцена. Но именно защото беше социалист-утопист, той, едновременно със съзнанието за експлоататорската роля на буржоазията, вярваше в близкото тържество на революцията, която ще бъде подета от експлоатираните народни селски и градски маси. Тук не е въпрос прав ли е бил Ботев от съвременно научно гледище, — да се посочат грешките му днес е много лесно, — а правилно ли разбираме неговото отношение към ония проблеми, които той е виждал и чувствувал в живота. А до каква степен той стои далеч от приписваните му от др. Жак Натан грижи за пропрявяне пътя за безболезненото проникване на капитализма у нас, се вижда от многобройните му изказвания по този въпрос. Тия изказвания, разбира се, са известни и на др. Жак Натан, но той ги тълкува по линията на утопическия социализъм на Ботева, а по линията на революционно-демократическата идеология не ги вижда. Между това, за Ботева е ясно шествието на капитализма, който няма да замине и нашата страна. Според него, през 1848 г. било предсказано това, „щото видиме днес, т. е. че всичките европейски държави ще бъдат наводнени от различни Родшилди, от всевъзможни Блеухедери и от всякакви израилски барони, които ще да вземат в ръцете си и моралното и материално богатство на народите и които ще да накарат и най-силните монархии да играят на посадник. Тия барони са се появили вече и на Балканския полуостров“ . . . „Тия пиявици са захванали да пият кръвта даже и на още неродените граждани, които ще да населят след време Югоизточна Европа . . .“ Но ни една част от Европа не е така благоприятна „за различни комерчески шарлатанства и за всевъзможни афери, доколкото са благоприятни Австро-Унгария и Турция“[2].

---

[1] Хр. Ботев, Избрани съчинения, София 1948, стр. 166.
[2] Хр. Ботев, Съчинения, 1945, т. I, стр. 426.

Срещу това зло Ботев сочи само едно средство — революцията. „Аз още от сега мога да ви кажа, че френската революция от 1793 год. е необходима за цяла Европа“[1]. На Ботев е ясна разликата между революциите от 1789 и 1793 год., когато властта пада в ръцете на широките народни маси във Франция. Такава революция той желае на Европа. „Покровителите на индустриите и на търговията — продължава Ботев, — великите икономисти и механици, още по-великите цивилизатори и прогресисти правят железници, откриват гавани, проповядват равноправност и поддържат statu-quo-то само за това, защото са научени да ядат на готово, да пият кръвта на сиромасите, да получават баронски титли от своите длъжници и да пият шампанер с графа Андрашия и с неговите фараони. Разбира се, че, когато разгледа човек всичкото това, то трябва да се убеди, че християните на Балканския полуостров са длъжни да отворят очите си колкото се може по-скоро, да се съединят между себе си и да се постараят да спасят отечеството си от новите пиявици, които рано или късно ще да погълнат и тях, и турците, и дрипелите им. Ако се обанкрути Турция, ще да се обанкрутят и жителите ѝ“[2].

Ботев зове, както виждаме, балканските народи да се обединят в името не само на политическото си освобождение, но преди всичко за социалното си освобождение и освобождение от злите на капитализма, от „покровителите на индустрията и търговията“.

Сега можем да си спомним, че според др. Жак Натан Ботев зове славянските народи към обединение с цел да се открие „пътя за свободното развитие на стоково-капиталистическото стопанство и буржоазното развитие“ и че „тук не става дума за някакво социално преустройство и за социална революция“. Гледището на др. Жак Натан по този въпрос стои далече от гледището на Ботева. Но, за съжаление, не само по този въпрос съществува различие между тях. Изход от положението на народа Ботев вижда в революцията, неговият поглед е обърнат напред, а др. Жак Натан го насочва назад към миналото. „Той си остава социалист-утопист и романтик, който плаче за доброто старо време, иска да спре развитието напред и да мине към нов идеален строй, построен върху основите на общините, задругите и еснафските организации и съюзи“[3]. Че др. Жак Натан е засилил тук краските, е ясно от казаното по-горе. Но въпросът има и друга страна.

Вероятно вземайки повод от писаното от мене в увода към съчиненията на Ботева за зависимостта на Херцена от похватите на мислене, разкрити в Русия най-напред от славянофилите, др. Жак Натан бележи: „Грешат онія автори, които смятат, че Ботев се оформява идейно под влияние на руските славянофили“[4]. Такива автори у нас, доколкото ми е известно, не съществуват. Който е чел правилно и безпристрастно писаното от мене, не може да дойде до този извод. Та можех ли аз, както и който и да е друг, който познава работите, да помисля, че революционният и материалистичен миро-

[1] Хр. Ботев, пак там, стр. 327.
[2] Хр. Ботев, пак там, стр. 427.
[3] Жак Натан, Българското възраждане, II изд., стр. 391.
[4] Жак Натан, Българското възраждане, II изд., стр. 407.

глед на нашия поет се е оформил под влияние на славянофилската религиозна мистика и социален консерватизъм? Подобно обяснение би било чудовищно. Аз поддържам само едно — известна зависимост на Херцена от славянофилите. Тази зависимост не отива по-далече от известни похвати на мислене, от прелома, който извършиха славянофилите в обществената мисъл, нещо, което признава сам Херцен. Но за да не остане каквото и да е съмнение у читателя по този въпрос, в началото на настоящата статия бяха приведени многобройни признания на Херцен, от които се вижда в какво той е длъжен на славянофилите и в какво им противоречи.

Но ние видяхме също така, че служейки си с общ похват на мислене, Херцен и славянофилите се различават по това: погледът на Херцена е насочен към бъдещето, докато погледът на славянофилите е отправен към миналото. В това отношение под перото на др. Жак Натан Ботев би трябвало да стои по-близко до славянофилите, отколкото до социалиста Херцен. Нали той е романтик, който „плаче за доброто старо време“ . . . Излиза, че др. Жак Натан е повече грешен от „ония автори“, на които той без всякакво основание е приписал грях, който те не са сторили.

Но ние бихме се радвали, ако това е единствената грешка на др. Жак Натан. Характеризирайки идеологията на Ботева като „една смесица“ от идеи, др. Жак Натан не е доловил последователната линия в практическата дейност на поета и сам ни е дал една смесица от гледища върху него. Склонен към неприсъщи за един историк обобщения, др. Жак Натан изпуска из пред очи както специфичното в тогавашната наша историческа действителност, така и постижението, което прави Ботев като идеолог и особено като практически деятел. Целта на настоящата статия е да посочи недостатъците в гледището и по-скоро в гледищата на др. Жак Натан, недостатъци, които отиват по-далече от научната страна на въпроса. Ние не споделяме възгледа, според който историята е политика, обърната назад. Но когато неверни тълкувания и неверни факти водят към вредни политически внушения, смятаме, че това не може и не трябва да се премълчава. С цялата постройка на многобройните си работи за Ботева др. Жак Натан внушава на неопитния си читател мисълта, че демокрация има дотолкова, доколкото се разкрива пътят за свободното развитие на „стоково-капиталистическото стопанство и буржоазното развитие“. Внушението, че Ботев е демократ, доколкото е разкривал пътя на „буржоазното развитие“, иде от невярна предпоставка. Развитието и активността на народните маси — ето основата на демократизма. На такъв демократизъм служи великият поет, и неговият социализъм не само не стоеше на страни от този демократизъм, но му придаваше смисъл, като разкриваше пред него най-широки хоризонти. Чрез такъв демократизъм поетът се свързва с нашето време.

ХРИСТО БОТЕВ ЗА СЛАВЯНСКИЯ ВЪПРОС И ЮЖНОСЛАВЯНСКАТА ФЕДЕРАЦИЯ

от д-р ДИМИТЪР ШЕЛУДКО

У Ботева славянският въпрос е подложен на преценка от две гледни точки. От една страна, и то особено в първия период на своята публицистическа дейност, той разглежда значението на славяните в общото развитие на народите към социализма, ролята на славяните в изграждането на социалистическите бъднини на човечеството. Според тези изказвания на Ботева, изложени главно в статията Народът вчера, днес и утре, славянските народи, имайки своя особена история и бит, по естеството на своя обществено-патриархален строй са подготвени да възприемат и осъществят социалистическата идея. Затова и българският народ „с другите славянски народи има що да каже в света, що да внесе в човещината".

От друга страна Ботев, особено във втория период на своята публицистическа дейност, концентрира своето внимание върху сегашното положение на славяните и специално — на южните славяни във връзка с борбата за освобождение от турско робство.

Без да изпуща из пред вид по-далечните цели — осъществяването на социализма, Ботев в редица статии разглежда конкретните политически условия на балканските славяни и обсъжда предпоставките за постигане непосредственото политическо освобождение, като засяга въпроса за братско обединение на южните славяни, т. е. за южнославянската федерация.

Във в. Дума, бр. 4, 17. XII. 1871 г., по повод излизането на сръбския вестник Югославия, Ботев, следвайки доста отблизо изказванията на Херцен, отбелязва, че „идеята за югославянската конфедерация е една идея на западните панслависти". Като отрича плана на руските панслависти за вливането на славяните в „руското море", тъй като всеки славянски народ има своя особена „история, литература, нрави, обичаи", той казва: „С химическото сливане на подобни народности става композицията на робството, на яда, който приема почти цяло столетие болната Полша. Напротив, няма славянин южен или западен, няма свестен човек, който да не съчувствува на идеята за югославянската конфедерация, която няма принципа на робството и сливането на разни народности, а напротив, сигуранца е за свободно развитие на тези народи, които ще ѝ съставят"[1].

---

[1] Херцен в „Четвъртото писмо до поляците" („За пять лет", II, 1860 г., 160) пише: „Неопределенная мысль славянской федерализации, родившаяся у западных славян, окрепла и стала глубже входить в сознание... Мы говорим о большом союзе равных; мы никогда не говорили о рабском присоединении к

Ботев констатира по-нататък, че „отскоро се е появила тази идея между южните славяни“. Действително, проповедта за южнославянска федерация е започната от Любен Каравелов със статиите му в Застава от 12 и 14 март 1869 г. „Шта нам је нужно“ и „Браћо моја“ от 21 март 1869 г. (последната статия е напечатана и на български в Народност от март 1869 год. под надслов „Мои братя“). Тази проповед продължава с особена енергия в Свобода — 1869 — 1871 г. „Но малко е развита тя между нашия народ“, прибавя Ботев. „Германското съединение със своята деспотическа Прусия и игалианското единство със своя Пиемонт и под своя Виктор Емануил са примери, които плашат нашия народ“.

Така Ботев изтъква на първи план народно-демократическия принцип, като отхвърля обединението по подобие на Прусия и Италия. В това отношение има коренна разлика във възгледите на Ботев и Каравелов, който в Застава, 12 март 1869 г., пише: „Италија до тог уједињења већем дошла; Германија приближава му се“. Каравелов се задоволява с буржоазно-националистическо държавно обединение, докато Ботев гледа напред и иска обединение само въз основа на народно-демократически принципи.

Ботев и по-късно се отнася критически към изказванията на Каравелова и постоянно дава да се разбере, че Каравеловият план и неговата (на Ботева) южнославянска идея, имайки допирни точки, все пак съвсем не са идентични. Това личи от статията в Знаме, бр. 2, 1874 г., в която Ботев обсъжда тъй наречения източен въпрос — за освобождението на южните славяни; фактически той полемизира против Каравеловата идея, какво непременно трябва по-напред да има федеративно споразумение, и изтъква, че борбата за освобождение си остава първа и най-належаща задача, независимо от това, дали ще се постигне едно предварително федеративно обединение.

Източният въпрос, казва той в Знаме, същия брой 2, 1874 г., „стана въпрос за еманципирането на славянските племена“; разрешението му трябва да остане „в ръцете на поробените и полуубиените славянски племена“.

Ботев продължава — по въпроса, как трябва да се заловят славяните за постигане на тази задача: „Независимост [т. е. Каравелов] е пропозядвала в продължение на едно доволно дълго време сближение и споразумение между тия два свезани с общи

России, мы вообще не говорили ни о каком соединении с Россией, пока в ней будет продолжаться петербургское управление... У них (западных славян) есть все, что нужно... чтобы составить свою дунайскую... федерализацию“. Ботев по-късно строго различава демократическия панславизъм на руската прогресивна мисъл. Той казва: „Руският „панславизъм“, който произхождаше, разбира се, из едно просто състрадание от страна на руския народ към неговите угнетени едноплеменници и който е възбуждал и за съжаление и днес възбужда постоянни страхове във въображението на дипломатите, престана вече да плаши здравия разум. Восточният въпрос влезе в нова фаза... той стана въпрос за еманципирането на славянските племена“ (Знаме от 4. XII. 1874 г.).

Сравни също: „Русия не ще никога да компрометира себе си пред своите съвременни братя и всякога ще да предпочете да има пред вратата си една разумна и славянска конфедерация, нежели гнилата „османова държава“ (Знаме от 27. VIII. 1875 г.).

интереси народи [т. е. сърби и българи]; ние виждаме... че и досега още не се е дошло до никакво споразумение". „Колкото и да е прискърбен тоя факт, ние не можем да обвиняваме нито сръбския, нито българския народ, защото първият е крив за погрешките на своето правителство дотолкова, доколкото е крив и вторият за своето безизходно робско положение". „По-голяма част от сръбският народ пъшка под игото на Турция и на Австрия", докато самото сръбско правителство се занимава с всичко, но не и с освобождението на своя народ.

Така Ботев формулира ясно положението и чуждото политическо робство, и собствените, натрапени, враждебни на народните интереси правителства в еднаква степен представляват пречка за тяхната свобода и тяхното братско сближение.

След това Ботев излага „учението на по-голямата част на конфедератистите", според което на място на изгонената в Азия Турция трябва да се образуват напълно свободни държави Сърбия, Гърция, Албания, България и Румъния, от тях да се състави „як федеративен съюз", „с обща върховна политическа власт", „един съвет, съставен от равно число представители из всичките независими една от друга части на тоя съюз" [1].

Ботев признава тоя принцип за „най-здравите и най-рационалните начала", „към които сме готови да присъединим гласа на своята свещена революционна песен".

Тия идеи, продължава Ботев по-нататък, не са намерили още достъп „в сърцата на ония народи и народности, които историята на разумното човешко развитие призовава да съставят тоя свободен и свещен съюз". Причината на това лежи в правителствата на всеки отделен народ, които не са „изражение на неговите нужди и стремления". Гръцкото и румънското правителства преследват само планове за уголемяване на своите предели за сметка на съседите, а „един дълъг ред тъпи и ретроградни правителства" вършат същото и в Сърбия. „Ни в една от гореказаните малки държавици идиотическият консерватизъм на правителството не е още отстъпил място на идеята за братския и свободния южнославянски съюз"... „Но ние казахме, че правителствата и на тия малки държави не са истински и верни изражения на народната воля, нужди и стремления"... Ботев се надява, че рано или късно това положение в Гърция, Румъния и Сърбия ще се промени и тогава „братският съюз на освободените племена и народи ще да даде на всеки един свой член надлежащето му място на Балканския полуостров". Така идеята за федерацията на дунавските държави на Каравелов се

[1] Целият този федеративен план е взет от статията на Каравелов в Независимост, бр. 42 от 7. VII. 1873 г. Ботев, макар че предава „плана" в кавички, в действителност го излага по памет, като по погрешка на паметта вмъква в него детайли, предложени от австриеца Шварц, които детайли се отхвърлят от Каравелов в същата статия. Последното се отнася до предложението на Шварц „България да състави кралство", а „Гърция и Румъния да се възведат до степен на кралство". Каравелов възразява на Шварц, нарича неговия план „фантазии" и раздаване „разни мазни места на няколко кралевски и императорски принцове".

Както знаем и от други случаи, Ботев слага в кавички текстове, които той възпроизвежда по памет и доста приблизително.

превръща у Ботева в идея за съюз на народите през главите на натрапените, враждебни на народите, деспотически, реакционни правителства. Ботев проповядва идеята за съюз на народни управления, на народни държави, за разлика от Каравеловата федерация на либерално-буржоазни държави от типа на Белгия, Швейцария и Съединените щати.

В Знаме, бр. 12 от 27 март, Ботев отново се връща към въпроса за балканските народи, „които историята призовава да съставят на свободни демократически начала желаната и необходимата дунавска конфедерация“ и пак изтъква, че докато „идеята за южнославянското единство е приняла гражданственост у всичките почти народи на Балканския полуостров“, правителствата на Гърция, Румъния и Сърбия, преследвайки свои великодържавни планове, осуетяват тази федерация.

В следващата статия в Знаме, бр. 13 от 3 април 1875 г., Ботев казва, че България и Сърбия „отдавна вече би трябвало да плеснат с ръце и да се прегърнат в името на братството, на свободата, на равенството и на ония демократически начала, на които е основан животът и на българина и на сърбина“. Историята е посяла недоверие между тях, а „филологическите куртизани-политици“ го раздухват така, че има опасност „да доде трета сила, разделяйки черупките, да си вземе ядката на ореха“.

Най-после в Знаме, бр. 14 от 1 май 1875 г., Ботев дава обобщена преценка на целия проблем, като изхожда от философската дефиниция на държавата. Според Ботев, всяка буржоазна държава представлява господство на правителството и на привилегированите класи за потискане на сиромаха, „да поядат неговия труд“ и „да го държат в невежество“, използувайки принципите „на лъжата и на кражбата“. Съществуващите правителства и господствуващата класа са паразити на човешкия род и, следователно, не могат да се стремят към братския съюз между народите, който единствено може да въдвори „истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо“, тъй като принципът на насилническите правителства е „разделяй и владей!“

Такива са правителствата на Румъния и Сърбия. А понеже „от разумното споразумение и съединение на двата братски народа, сърби и българи, зависи продължението на тяхната история“, то ясно е, че трябва да се действува през главите на паразитните правителства.

„Нашата революционна партия, така и всичкият този български народ... не желае да бъде слуга или роб нито на чужди, нито на свои някои притеснители“... „Единствените наши надежди за конфедерационния съюз със Сърбия ние възлагаме на оная част сърби[1], която се преследва от бялградските великаши“... „Ней ние вменяваме, като първа обязаност към нейния народ и към човечеството, да популяризира у дома си идеята за споразумението и за съединението на южните славяни и то разбира се на такива начала, на

[1] Думата е тук за последователите на Светозар Маркович, т. е. за сръбските социалисти.

каквито трябва да се основе свободата на народите, свободата на личността и свободата на труда". „Свободата и съюзът на южните славяни са възможни и осъществими само тогава, когато всеки един народ от тях запази своите етнографически граници и когато всеки един остане свободен в своята собствена къща".

В заключение Ботев отново подчертава необходимостта от борбата за свобода, дори и да не се постигне споразумение със съседите. „Ако Сърбия или сръбското правителство не желае да ни помогне да изринем турците от Европа, то нека барем не ни препятствува да вдигнем сами знамето на свободата".

На друго място (Знаме, бр. 9 от 15 февр. 1875 г.) Ботев зове към борба против турците, за „да издигнем на босфорския булевард зданието на свободната южнославянска конфедерация", т. е. Ботев и тук не поставя борбата в непременна зависимост от предварителното образуване на балканската федерация, но я счита по-скоро като последствие на освобождението от заробващите правителствени режими.

Така Ботев, възприемайки федеративната идея на Каравелова, я подлага на критика и внася в нея следните твърде съществени поправки:

1. Революционната борба на българите трябва да се провежда безспир, независимо от това, дали са постигнати вече споразумения със съседите или не.

2. Федерацията се разбира като съюз на свободните народи, а не като дипломатическа машинация на натрапените правителства, потискащи своите народи. Следователно, предпоставка на един подобен съюз е не само освобождението от външния враг, турчина, но и такова от вътрешните врагове — паразитните правителства и привилегированите класи.

3. Ботевият принцип на освобождение не е рецепта за единичен случай, а философска идея от общо значение. Който се бори за свободата на един народ, работи за човечеството. Фронтът на свободата е общ за всички народи и победата на един сектор представлява успех за всички свободолюбиви народи.

4. Макар че борбата е от международен мащаб, тя се води в рамките на всяка отделна народност. При това интернационалистът Ботев формулира твърде ясно важността на националната идея, за да може всеки народ да се развива в своите етнографски граници и да бъде свободен в своята собствена къща.

5. Основната предпоставка за братство между народите е принципът за „свободата и на труда", т. е. свободата на работниците от експлоатация, социалистическият принцип на организацията на обществото.

Така винаги принципиалният Ботев разглежда и въпроса за южнославянската федерация от по-висша гледна точка в рамките на общото политическо и икономическо освобождение на народите. По този начин неговата мисъл далеч надхвърля историческите рамки на епохата и на парливия тогава въпрос за освобождението от турския ярем, сочи далеч в бъдещето, набелязвайки план за социалното освобождение и предричайки славянското братство върху нови, социалистически основи.

УЧИЛИЩЕТО И ПРОСВЕЩЕНИЕТО У НАС ПРЕЗ ОЧИТЕ НА ХРИСТО БОТЕВ[1]

от Д. КАЦАРОВ

Захари Стоянов, като говори на едно място, че Ботев заместил за късо време като учител болния си баща в Калофер, добавя: „Учителство, възпитание и Хр. Ботев! Това е било подигравка и за двете страни!“ Това възклицание на З. Стоянов е съвсем далеч от истината. Ние мислим, напротив, че у Ботев е имало жив интерес и определено отношение не само към тогавашното училище и просветата у нас, но и към образованието изобщо. Да се мисли така има редица основания.

Преди всичко цялата публицистична дейност на Ботев е една просветна дейност в широк смисъл на тази дума. „Човекът, който си бе поставил за цел да превъзпита българския народ — пише М. Димитров — в духа на новите идеи, се интересуваше преди всичко от въпроса — каква духовна храна се приподнася на народа. Този именно интерес се явява фокусът, в който се пресичат другите му литературни и научни [ние бихме казали всички] интереси на Ботев. Как ще се отрази дадено научно или литературно явление [ние бихме казали всяко обществено и жизнено явление и всяка лична и и обществена проява на поведение] върху съзнанието на народа, ще помогне ли то на последния да се освободи от многото предразсъдъци и ще го приближи ли с това към неговата крайна цел — освобождението му от политическото и икономическото робство — ето кое стои на първо място в дейността на Ботев като критик“ [ние бихме казали в дейността му изобщо] (Л. 304). И по-нататък:... „Той мислеше, че разпространението всред масите на елементарните научни познания ще има това значение, че като намалява религиозните им и други предразсъдъци, ще ги направи по-възприемчиви към революционните методи на борба... Той, както знаем, настояваше, щото цялата дейност на народните водители да приеме характер на „политическа пропаганда“ ...“ (Л. 305).

---

[1] Тази статия е изградена върху изказвания на самия Ботев за просветата, пръснати в Съчиненията му, издадени под редакцията на Мих. Димитров (второ издание, 1945 г., т. I, II и III), както и в книгата на Мих. Димитров Христо Ботев — идеи личност, творчество, II издание. Съчинението на М. Димитров в текста е означено с буква Л, а съчиненията на Хр. Ботев със — С. Буквите и цифрите между скоби в текста означават местата на тия изказвания в посочените по-горе съчинения.

В настоящата статия думите просвета и образование са взети в широкия им смисъл, както ги разбира съвременната педагогия и както впрочем ги разбира и самият Ботев, а именно: като въздействие, което целокупната културна и обществена действителност — училище, книжнина, изкуство, журналистика и пр. — упражнява върху развитието и оформяването както на отделната личност, тъй и на цял народ.

Току-що казаното сочи, че у Ботев има ясно изразена една от основните мисли на съвременната педагогия, а именно: че ако искаме образованието да изиграе действително своята голяма роля на основен фактор за преобразование и напредък, необходимо е да „педагогизираме" всички прояви на културния и обществен живот на дадена среда.

„Преобладаващата страст на Ботева — пише пак М. Димитров, — е да влияе върху хората, като направлява техните действия в желаната от него насока и сам да застане между дейците от своето време..." (С. I. 8). „...Той схващаше своето призвание като ратник за събуждане на националното и главно общественото съзнание у нас" (Л. 316).

Може смело да се каже, че всичко, що Ботев е писал, е пропито от това желание да повлияе на сънародниците си в определена насока. „Ботев е мислил, че при тогавашното състояние на българския народ един добър вестник има много по-голямо значение [за събуждането на народа], отколкото томове от философски разсъждения" (С. I. 20).

На много места в писаното от него Ботев изказва ясно и определено мнение и отношение към тогавашната просветна дейност и училища, па и върху значението на просветата изобщо както за отделната личност, тъй и за цял народ.

Не по-малко важно е и обстоятелството, че той е син на издигнат и просветен учител, под чието обаяние е расъл и, следователно, има непосредни и лични впечатления от учителската и училищната дейност. Освен това той сам е бивал няколко пъти, макар все за къси периоди, учител. Така, той още на 18 г. възраст е замествал за късо време като учител в Калофер болния си баща; в 1866 г. е бил учител в българското село Задунаевка (Бесарабия); а по-сетне, през лятото на 1869 г., е станал учител в българското училище в градеца Исмаил — до началото на 1871 г.; малко преди спирането на в. Независимост (октомври 1874 г.), в който Ботев е сътрудничил, той става учител в българското училище в Букурещ.

Изобщо, учителството е било за него желана професия и той е чувствувал в себе си подготовка, способности и сили даже за учител в гимназия. Нещо повече — той се готвил съзнателно за учителското поприще. Така, в едно писмо до Найден Геров, той пише: „...Както и да е... да ме рекомандувате на някоя община за учител; като напр. Карловската или Захралийската, кои, както се научавам, имали нужда от учители. Аз Ви уверявам, бае Найдене, че познанията ми не щат ме засрами в предаването на гимназиалните предмети, зачтото откак съм оставил пети клас на гимназията — ето три години — аз съм се трудил — и готвил за учителското поприще". Същото се вижда и от едно друго негово писмо до К. Тулешков: „Пиша ти, приятелю, че аз останах тук [Букурещ] с намерение да остана учител в българското училище, но се силно излъгах".

Ботев вижда в учителството едно от най-приятните и най-свободни занятия за изкарване на хляба.

Ботев е проявил интерес и към педагогическата литература. Така, той е превел (през 1867—68 г., в Браила) от руски книгата на д-р Шнел Органическо възпитание, за което Н. А. Добролюбов се отзовал като „съчинение твърде забележително“ (С. I. 13 и 24). Преводът обаче не е видял бял свят. На Ботев се дължи и преводът на Уроци по първите четири аритметични правила и за счетовете (от Михайлов, изд. на Хр. Г. Данов, 1873 г. — С. I. 25)[1].

Най-после един такъв ум, като неговия, който следи с напрегнато внимание и интерес всички прояви на живота в отечеството си и в чужбина, не е могъл да остане чужд към проявите на просветната и училищна дейност, особено като се има пред очи, че именно около значението на просветата като средство за политическо освобождение се води основният спор между двете главни групи всред българската ръководна интелигенция от онова време.

Ако Ботев не е могъл да се задържи на учителското поприще и не се е посветил изцяло на учителството, както е възнамерявал, то е както поради неговите разбирания за просвета и училище, тъй и поради обстоятелството, че у него преобладава влечението към друг род просветна дейност — публицистичната; но най-вече това се дължи на обстоятелството, че цялото му битие е обладано от мисълта, желанието и стремлението да се работи за постигане на политическата свобода на народа, чието осъществяване той по една дълбока интуиция е усещал като нещо близко и непосредно. У него, както у руските младежи от 60 и 70 години, с които той е във връзка, „преобладава едно бодро очакване на нещо ново и велико, което очакване се явява като синтезиращо чувство в настроението у тях“ (Л. 174). У Ботев това очакване и настроение се засилват още повече от обстоятелството, че той през целия си живот е бил потопен изцяло в една „атмосфера на борба с тирана“.

Отношението на Ботев към просветата и училището, както те ще се очертаят в следващите страници, може да се разбере правилно само, когато то се гледа през призмата на неговия мироглед и на

---

[1] Във връзка с този превод Ботев е проявил една постъпка, която сочи ясно, как той е разбирал предназначението на просветата и образованието. Ако ние речем да изразим това негово разбиране на сегашен педагогически език, то ще трябва да кажем, че според Ботев всяко образование и просвета, т. е. всичко, чрез което те се провеждат (учебни предмети, учебни методи и пр.), трябва да се използува за идейно-политическо възпитание на младежта.

Ботев е вмъкнал в този свой превод с пропагандна цел задачи, които уронвали престижа на турската власт. Тези задачи били открити, след като книгата била получена в Пловдив от Хр. Г. Данов. Според З. Стоянов, книгата била веднага иззета от книжарниците и унищожена, защото инак е щяла да доведе до арестуването на издателя ѝ и, вероятно, до затваряне и на книжарницата му. Начов мисли, че не всички екземпляри от нея са били унищожени.

Вероятно тези задачи са били от рода на „Политически задачи“, които намираме в съчиненията му; ето една-две от тях:

„Султанът има 800 жени, които всяка година се умножават със 75. Колко е достигнал харемът на негово величество в разстояние на 10 г.“

„Асен и Петър освободиха България от игото на гърците в 1190 г. След 216 г. България падна под властта на турците. В коя година отечеството ни изгуби свободата си?“

влиянието на идейната среда, в която са се оформили характерът и личността му.

От всички характеристики на Ботевата личност най-сполучлива ни се вижда тази, която ни е дал М. Димитров (Христо Ботев, идеи, личност, творчество, II издание). Ето в едри щрихи неговия духовен профил, както ни го рисува Димитров.

Ботев е основно демократически настроен с явно и определено „тежнение към народните маси“ (174[1]). У него има един верен реалистичен усет към действителността; „без да е преодолял окончателно утопичните пружини на своята мисъл, той е политик-реалист, т. е. обладава способността да се ориентира бързо в сложните политически ситуации, да предугажда как ще се развият събитията и да си избере позиция, която отговаря най-добре на собствената му програма“ (122). При това у него има „повишен интерес към конкретните обществени и политически събития и своевременното им преценяване“ (122). „Неговият начин на мислене е идеологичен“, под което М. Димитров разбира, че той се стреми да нагоди живота към резултатите от научната и философска мисъл (142). „Погледът му е насочен към бъдещето, а не към миналото“ (145). „У него има определен начин на мислене, на цялостен мироглед“ (117). „Той вярва в благотворното влияние на политическата свобода за осъществяване на крайните [социални] идеали“ (126). „Но у него националното чувство е подчинено на хуманното отношение към хората“ (105).

Силата на Ботев иде преди всичко от пълното му проникване от идеите на демократически настроената интелигенция през 60-те г. в Русия. Характерните за Ботевата личност подбуди за действие са се родили у него именно под влиянието на идеите на разночинната интелигенция на героичния период от 60-те и 70-те г., която интелигенция е проникната от дълбока вяра в човешкото знание, в разума изобщо, и най-добрите представители на която си поставят задачата да живеят за народа и да служат на народа (Л. 168—169).

Характерното за тази младеж е още „недоволството ѝ от учебните заведения и още повече от рутинната наука, която се преподава в тях“... „Поради това тя се предава на самообразование — четене на автори, които отговарят на настроенията ѝ... и напуска училищата“. „Това поколение отрича съвременния нему обществен строй, отрича принудата във всичките ѝ форми, но отрича това в името на един велик обществен и политически идеал“ (Л. 180).

Именно „всред младото поколение в Русия през 60-те г. у Ботев се оформява направляващата мисъл“ в неговия живот... или поточно направляващото стремление, върху което се кристализира личността му... „Стремление да бъде инициатор на големи промени в живота... У него владее самочувствието на борец и пророк на новото време у нас“ (Л. 233). „Постоянната живост на тази господствуваща и направляваща мисъл придава известно вътрешно единство на всичко, което е излязло изпод неговото перо“ (Л. 231).

---

[1] Числата в скоби са страниците в посоченото по-горе съчинение на Мих. Димитров.

„...Той е цялостна, увлечена в своите идеи натура... пропагандист" [и в мозъка на костите] (Л. 182—184).

„Още с напускането на гимназията в Одеса той е вече насочен към революционната дейност — факт от капитално значение за неговата психология... Той е през този период повече революционен романтик, революционер мечтател" (Л. 184—185). Г. Смилов (съученик на Ботев в Одеса) говори в спомените си следното за него: „Едно той подчертаваше ясно и рязко... българските питомци трябва да съзнаят своя дълг пред народа и да употребят всичките си способности, за да подготвят неговото освобождение, като се стремят да развият в него националното достойнство. Обаче за себе си той ми говореше, че не може да се отдаде на учение, когато народът се измъчва под ужасен гнет" (Л. 186).

„Идейната еволюция, която се извършва по-късно у него под влиянието на Нечаев, представлява поврат към практическа работа. В Нечаевата Народна разправа (печатана в Женева), с която той сигурно е запознал Ботев, ето що се пише: „Ние, тази част от младежта, която е получила развитие, която е излязла из народа и напълно почувствувала болките, които той търпи, сме длъжни — пред вид на близкото общенародно въстание — да обърнем всичкото си внимание за унищожението на ония ясно биещи в очи препятствия, които могат особено да попречат и затруднят хода на въстанието" (Л. 195—196). Ето готова програма за по-нататъшната дейност на Ботев, която той действително следва, защото сам вярва в „близкото общенародно въстание"...

В този профил на личността на Ботев, който ни дава М. Димитров, ясно, като в огледало, се отразява както целокупният мироглед на Ботев, тъй и неговото разбиране за училище и образование; от него се излъчват ясно както мотивите на критиката му на тогавашното училище и просвета, тъй и основанията на неговото схващане за ролята на просветата и неговия идеал за истинско образование.

В този профил ние искаме да изтъкнем една черта, която е поразявала и други и която се явява, така да се каже, основна, за да се разбере отношението на Ботев към образованието.

Като изброява доминиращите у Ботев чувства, д-р К. Кръстев казва: „Към чувствата, които Ботев дължи на времето и средата, спада копнежът по свобода и волен живот, който е най-дълбокото чувство на неговата душа" (Л. 30).

А М. Димитров рисува Ботева като човек, който е отдаден всецяло в служба на най-голямата задача на неговото време — освобождението на народа. Вън от борбата за реализиране на тази задача животът на Ботева губи смисъл, той става живот на „говежди желания" (израз на самия Ботев). Даже неговият голям поетически талант не може да го задоволи вън от борбата за освобождението на народа и с пълно съзнание той подчинява творческия си импулс на потребностите на бореца. За Ботев пробуждането на гражданското и общественото съзнание е първият признак на човешкото достойнство, на човека изобщо... „И целият му живот е посветен на пробуждане общественото съзнание у хората; на тази своя дейност той гледа като на апостолство; той жертвува за нея всичко — пое-

тически талант, лично спокойствие, щастие“ (Л. 123). Съществено е да се отбележи, че сам Ботев чувствува в себе си този порив към борба. Така, в едно писмо до Тодор Пеев той пише: „Аз не съм способен да тропам по портите и да пея балдевските песни на патриотически маниер. Нека правят това другите. Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пак ще изляза на борба със стихиите. . .“ (С. III. 416).

Ясно е от казаното до тук, че отношението на Ботев към образованието трябва да се разглежда само в светлината на този устрем за постигане политическата и социална свобода на народа.

За Ботев усилията на всички трябва да бъдат насочени преди всичко към борбата за постигане на политическата свобода на народа, а дейността за просветата — истинската просвета, която е нужна за народа, — ще дойде после. Ето защо, колкото и да цени училищната просвета като необходима за издигане на народа на едно по-високо културно и социално равнище, Ботев намира, че грижите за нея трябва да стоят на втори план (не съвсем да се изоставят!), а временно тя да си постави на първо място конкретната задача да буди националното съзнание и устрема за борба към извоюване на свободата и да освобождава народа от заблужденията и предразсъдъците. Това се налага още повече и поради обстоятелството, че, както ще видим по-нататък, според Ботева, истинската просвета може да се осъществи само при свободата. „Наистина, пише той, в тая епоха е потребна за него [народа] и наука и възпитание, но новата политическа педагогия за народите доказва, че гладният се не учи, врязаният се не възпитава и че убитият не може да пее“.

„Нашите учители, нашите млади поколения трябва да разберат това и да не бъдат барем те като своите духовни отци. Българският народ не е в гроба на своето преминало, а в люлката на своето бъдеще. А ако е това така, то помогнете му да се отърве от робството“ (С. II. 39—40). Училище и просвета да, но такива, които будят у народа желанието и порива към борба за свободата.

И наистина, „син на страна, която пъшка под чуждоземно иго, той не може да не цени високо политическата свобода и страстно да я желае“ (С. II. 65). За него времето за църковното освобождение е вече минало и сега всички усилия трябва да бъдат насочени към постигане на политическата свобода. „Народът се е вече отървал от ненавистното фанариотско иго и е видял, че за да може да съществува, нему е потребно да отърси яката си от варварското турско зло“ (Л. II. 25—27).

Многобройни са местата в писаното от Ботев, в които той решително поддържа, че просветата не може да доведе до свобода, която ще се постигне само чрез борба и революция. Освен това той и до и след решението на черковния въпрос е на страната на тия, които считат, че революцията е главното средство за решение на политическия въпрос.

Всичко това обаче не значи, че той не е за просветата на народа. Той е бил против така нареченото „просветителство“ като идеологична маска на ония у нас, които са отричали революцията

като средство за решение на политическия въпрос, а фактически не всякога и не както трябва са се грижели за учебното дело, за което впрочем не малко усилия са полагали и революционерите (напр. Л. Каравелов). Въпросът, който е делял просветителите и революционерите, не е дали трябва или не просвета за народа, а въпросът: кое по-напред — образование и после политическа свобода, или преди всичко политическа свобода, па после образование? С други думи, да се тръгне ли из пътя на революцията, или да се чака и да се отлага, докато турците сами се сетят да ни дадат права, или докато някоя външна сила не ни освободи. В духа на революционната идеология, която има и Ботев, българите трябва сами да се освободят, като въстанат против турското владичество (С. I. 167). Тази идеология обаче има у Ботева по-широк обсег: политическата свобода е за него само средство за социална свобода на народа (С. I. 65). „Той е всред тия от революционерите, които са целили с една обща революция както премахването на турското робство, тъй и осъществяването на истинска демократическа република“ (Мих. Димитров).

Ето защо Ботев повтаря постоянно, че чрез просвета не може да се дойде до свобода, че за това е нужна отчаяна борба. „Когато — пише той — Кара Георги е въстанал за пръв път против турците, то той не е имал нито турската граматика на Иоаким Груев, нито турската история от г. Славейков, нито продажни вестници, нито литература-буклук. . . Когато Египет е въстанал за пръв път против султанското правителство, то Мехмед Али паша не е имал ни най-малко понятие, че на тоя свят съществува Оджаков и че „песнотворчеството“ е предтеча на политическата свобода. . . Най-после, когато черногорците са предприемали своите многочислени военни походи против турските орди, то не са се ръководили в своите действия нито от логиката на д-р Берон, нито по програмата на Цариградското „Читалище“, нито по-мъдрословието на отца Балабанова, нито по философията на Кюлбуклуку. С една дума, лозето не ще молитва, ами иска мотика“ (С. I. 293).

Но не само публицистичната дейност на Ботев е пропита от този страстен апел към борба за свобода; и неговият поетически талант се вдъхновява непрекъснато все от същата мисъл и страст: свободата може да се постигне само чрез борба и революция. Във всички негови стихотворения — с изключение на две-три — лежи този позив към борба. „Хайдути“ е изцяло една епопея на борбата. „До моето първо либе“ е посветено на мечтата му да се бори за освобождението на поробения народ; пред тази мечта и любовта към либето немее. В „Делба“, „Елегия“, „Към брата си“, „В механата“, „Хаджи Димитър“, „Зададе се облак тъмен“, „Моята молитва“, „Пристанала“, „Борба“ — все тоя горещ призив към борба за свободата.

С една реч, за Ботев е аксиома: нужно е първо свобода, а после просвета; само при свободата е възможна истинска просвета. „Пчелата — пише той — по-напред прави своите питки, а после вече събира мед и ги пълни; пилето си прави по-напред гнездото, а после

снася яйца и отглежда своите синове и дъщери; и човекът се грижи по-напред да обезпечи своето физическо благосъстояние, а после вече добива воля да усъвършенствува своите умствени способности. Гладният не мисли за Соломоновия храм. . . пролетариатът не мисли за Бероновите силогизми. . . а за преследвания нямат никакво значение ни школи, ни читалища . . . Обязаността на честните и народолюбиви хора е да приготвят необходимата революция . . . па тогава вече да заемем от Европа това, що ни е потребно, . . . и щото е признато за полезно на човечеството" (С. I. 293—294).

„Българският народ е обязан по-напред от всичко да потърси своята политическа независимост . . . Който е осъден на смърт и стои под бесилката, той не може да мисли за своето умствено развитие и за образованието на своите деца" (С. I. 255—256).

И затова Ботев е против всичко — в училище, книжнина, журналистика и пр., което притъпява този порив към борбата.

За Ботев е вън от съмнение, че истинската просвета може да вирее само при свободата и че тя не може да бъде резултатна без свободата, а само в нея; и особено, че тя не може да вирее в Турция и под турско робство. „Както, пише той, за всяка една личност отделно, така и за цял народ въобще, преди всичко е потребно такова едно условие, което човечеството нарича свобода. . . . Как щем ние да придобием този неизбежен и до сега още не напълно разбран атрибут на човешкото щастие? Чрез наука ли? Чрез образование ли? . . . Единият [касае се за Турция] трябва да умре, а другият [българският народ] ще вземе своя одър и ще тръгне по пътя на прогреса" (С. II. 8—11). Ботев се пита дали може да се насади в Турция правилно образование, което да принесе зрял плод и отговаря решително: „Нека говори кой що ще, а ние ще кажем, че под тежките полярни снегове не расте нищо друго, освен безполезен и настръхнал мъх . . . Нашата умствена храна [българската литература и българската журналистика] е убиваща и нашето учение ходи на кокили и бои се да стъпи на ядовитата земя, която унищожава всеки умствен труд. . . Ние нямаме нито едно учебно заведение, което да има какво годе подобие на школа и което да стои на своето място... всичко крачи без цел и без съзнание, всичко се люшка насамнатам . . ."

И Ботев е решително против тия, които мислят, че екзархията може да даде на народа политическа независимост, без която всеки напредък е невъзможен.

„Възможно ли е, пита той, щото при тоя варварски деспотизъм, при тия страшни преследвания, гонения и притеснения, да може нашият народ да възприеме [нещо] из здравата и полезна наука и чрез нея да добие какво годе облекчение на своето положение? Възможно ли е щото всичко това да стане преди да се унищожат тия условия и преди да добие народът пълна политическа свобода?" (С. II. 25). „Там, където на човека са свързани и ръцете и краката и дето той не намира в какво да употреби своите знания и познания, то образованието, което въобще служи за лост на човешкото щастие и благополучие, не преминува през границата на една проста и безполезна грамотност, и не служи за друго нещо, освен за това,

за каквото служи всяка една мода и всеки един разкош . . . . . Каква полза могат да принесат на народа ни голите думи: наука, знание, образование и просвещение при онова диво угнетение и при онзи безчовечен варварски деспотизъм, който е обградил нашето отечество от влиянието на всяка една здрава и нова човешка идея и който, като вампир в тъмнината, смуче нашата топла кръв, нашия живот и нашите даже мозъци из главите. . . У нас не съществува нито училище, нито наука, нито образование, защото всичко това е запретен плод в Турция" (С. II. 82). Ботев иска да каже, че не съществуват истински училища, които могат действително да просветят народа, т. е. които могат да събудят неговото национално съзнание и жажда за борба, за свобода.

Списваните от него вестници, както и тия, в които той е сътрудничил, са изпъстрени с дописки из България, в които личи тази невъзможност за истинска просвета.

Казаното до тук е достатъчно, за да се види ясно, че за Ботев просвета без свобода е не само невъзможна, но и безполезна. Ботев отива още по-далече. Той мисли, че за една добра и ефикасна просвета е нужна не само свобода, но и една обща промяна в обществения ред.

От това обаче, че Ботев намира за невъзможна без свобода една истинска и плодоносна просвета, не трябва да се вади прибързано заключение, както са склонни да сторят някои, които тълкуват неговата борба с партията на „просветителите" в смисъл, че Ботев е против просветата изобщо, или че той желае да се изоставят училищата. Той е дал не едно доказателство, че високо цени просветата и образованието.

Преди всичко сам той — още от детинство, та и през целия си живот, — се е стремял страстно към образование и е полагал нечувани усилия, за да преодолее хилядите несгоди, лишения и мъки, които са се изпречвали по пътя му към това. Твърдението на някои, че той сам бил напуснал ученето си в Русия, е напълно неоснователно; напротив, той дълбоко е скърбял не само, че не може да завърши средното си образование, но да изкара и университетското. Така, в едно писмо из Одеса до Найден Геров (1863 г.) Ботев — тогава още едва на 15-годишна възраст, пише: . . . „и на 14 того влязох в Одеса, гдето се представих при г-на Н. М. Тошков и комуто дадох писмото Ви и писмото на баща ми, което получих още в Цариград. Той, като прочете писмото, каза: „Ну добре, виде щем". И така, като седя празен, ходя при българчетата та ги разпитвам, че в месеца им давали 20 рубли, от които давали 15 за квартира, 1 за свещи и така им остаят 4. Сега аз, като постъпя, нямам ни форма, ни завивка, ни постелка, ни шапка, ни нищо, с четири карбовни [руска монета] на месец мога ли си купи всичко това, като за едни само дрехи искат 60 рубли! Затова аз ще искам да постъпя в първата гимназия, в която дават всичко нужно, само че не ще съм на квартира при българчетата. . ." (С. III. 385).

В друго писмо от 21 ноември 1867 г. до д-р Атанасович, член на Добродетелната дружина в Букурещ, — Ботев е тогава на 19 год., — той пише: „Като следвах образованието си в Одеса, лани

всред зима получих от застарелия си без време баща Ботю Петков, който с двадесет и петгодишното си учителстване в Калофер едвам е могъл да прехрани до сега семейството си, писмо, което, като прочетох, принудих се да се уволня, та като първороден син да отида да чуя последната воля бащина, а главното — да поддържам изпадналото ни семейство. Но като отидох и поех учителската длъжност на баща си, той, с божия воля, полека-лека се поправи и готов беше да захване длъжността си пак, ако калоферци, кои помнят заслугите му, не му определиха една малка пенсия, с която той както и да е ще може да се прегледа. А аз, както и баща ми, като имам пред очи не само семейството ни, но и цялото ни злочесто отечество, с родителска благословия и с надежда, че родолюбивите български синове ще ми помогнат, реших да отида да свърша започнатото в Университета..." (С. III. 385). И в едно трето писмо до Найден Геров от Букурещ, 8 октомври 1868 г., — Ботев е на 20 г. — пише: „Добри бае Найдене, с последното си до родителите ми известявам, че съм сторил намерение да си дода, защото надеждата, която имах да свърша образованието си в някой университет, се разби като в камък подводен: едно, че браилчани, откато ме лъгаха цяла година, за да им върша работа, че ще ме проводят в Прага, най-после ми отказаха с извинение, че „завещанието на г. Петковича било лъжливо!" — и друго, здравето ми изисква да напусна тукашното медицинско училище, което аз избрах по неволя, откато ми отказаха браилчане" (С. III. 387).

Но освен тази лична жажда за просвета, Ботев не на едно място в писаното от него се изказва категорично за необходимостта от просвета, обаче просвета, която действително може да издигне народа, да го освободи от заблуди и предразсъдъци и която най-вече може да го подготви и подтикне към борба за политическа свобода; нещо повече — която ще го подготви да извърши социален преврат и да създаде една истинска демократическа държава. В такава просвета той даже има силна вяра като във фактор на прогреса и общественото преобразуване: „...образованието, което въобще служи като ричаг на човешкото щастие и благополучие". А тази истинска просвета може да даде само едно житейско (светско) училище, в една свободна страна. „Училището и само училището, казва [вестникът] баба „Македония", ще избави Европа от социален преврат; училището и само училището, повтаряме ние, ще я приготви за този преврат. Но не училището на Златоуста и Лойола, на Вилхелма и Наполеона, а онова на Фурие и Прудона, на Кювие и Нютона и училището житейско" (в „Смешен плач", С. I. 227). В този пасаж от Ботева е резюмирана цялата негова философия на образованието — какво трябва да бъде неговото съдържание и коя е неговата жизнена роля. Образованието и училището трябва да дадат положителни знания, наука, опряна на фактите на природата и живота, и същевременно да насочват съзнанието към един по-висок обществен идеал. Те трябва да освобождават хората от натрупаните в тях с векове религиозни, национални и други предразсъдъци и да ги водят към осъществяване на един живот и едно общество на справедливост и

братство между хората — на социализъм. Ботев вярва крепко в образованието като средство да въодушеви, да ентусиазира за борба; в образованието, което може да наелектризира за тази борба и да вдъхне вяра в успеха ѝ. Той непоколебимо вярва в образованието, но онова образование и просвещение, които не замръзват на едно място, а се движат заедно с прогреса и го тикат напред, а не го спъват. Той е за една просвета, която действително издига народа на едно по-високо равнище и го прави годен да осъществи един по-висш обществен ред. За него просветата е така необходима за ума, както храната за тялото; но само една истинска просвета, която подготвя борбата за свобода и може да се развие по-нататък само при свобода. „Ние сме съгласни — пише той, — че както окото е потребно за светлината, ухото за звука, а разумът — за разбирането и най-простите истини, така също науката и образованието и развитието са потребни за който и да е народ, за да достигне до известна степен на своето благосъстояние; но за всичко това са потребни такива условия, които, за нещастие, у нашия народ не съществуват“ (С. II. 8—9).

С една реч, Ботев — поне при това положение, в което се намира нашият народ, — е за просветата като пропаганда, за събуждане на народа към борба за свобода и за истинско развитие, което е възможно само в нея.

„Епохата, през която живее и работи Ботев — пише М. Димитров, — се характеризира с туй, че се раждаха отделни борци, но народните маси бяха още глухи, незасегнати от революционното слово. ... От тук и колосалното напрежение у Ботева и Каравелова да създадат, макар и при тежки материални лишения, революционна преса... За Ботева революционното слово, пръснато между народа, има смисъл само като подготовка към истинския исторически акт — непосредната борба, въстанието, революцията“ (Л. 123—124).

Просветата и училището трябва да създадат преди всичко хора, които са способни да помогнат на народа си да извоюва своята свобода. Нещо повече, просветата и училището трябва да създадат хора, способни със своето високо съзнание и ясен идеал за бъдещето, да помогнат на народа да направи решителната стъпка напред. Кой ще помогне — пита Ботев — на народа да мине към една по-висока и по съвършена социална организация, кой ще подействува върху неговия разум, или кой ще запали в него искрата на ентусиазма, за да се освободи от традициите на миналото и направи решителна и смела крачка напред? И отговаря: „Това са, разбира се, ония синове на народа, които първи са съзнали и оформили бъдещия идеал, при чието реализиране човечеството може да намери спокойствие и щастие“.

„За да може българският народ да отърси яката си от варварското турско зло, би трябвало и наука, и литература, и поезия, и журналистика, с една дума всичките духовни деятелности на неговите водители да вземат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразят с живота, със стремленията и с потребностите на народа и да не бъдат вече наука за наука, и изкуство за изкуство и журналистика за преживяне старото изгнило и отдавна вече изхвърлено европейско гюбре“ (С. II. 26—27).

Но Ботев не само държи за просветата и образованието на народа, а като горещ патриот той брани със жар българското училище от всички чужди попълзновения. Макар и да не пропуска случай да критикува недостатъци на тогавашната просвета и училище, той ги има близко до сърцето си, цени ги високо за макар и скромната работа на пробуждане, която вършат, и счита всяко посегателство върху тях за по-лошо от какво да е друго народно бедствие. Той счита чуждата просвета и чуждите училища не само за неотговарящи на нашите нужди, но и вредни и опасни за нас. „Ние сме в състояние — пише той — да убедим всеки, че възпитаниците, които се учат по чуждите учебни заведения и в чужди държави, не са в състояние да удовлетворят народните требвания. По-голяма част от предметите, които се четат в тия висши школи, са ненужни не само за възпитаниците, но и за човечеството изобщо". И на друго място, обръщайки се към сърби и румъни, той казва: „Извинете ни, братя, дето не щем да приемем вашите книги, вашите учители, ... защото всичко това... не е българско, не е наше, то е чуждо, то е низко и подло за нас".

Но особено яростно Ботев защищава българското училище от попълзновенията и посегателствата на турската власт, т. е. против опита на турците да слеят българските училища с турските, което нещо, за жалост, е било поддържано и от някои наши българи. В очите на Ботев този опит е едно нечувано злодеяние към българския народ, с което се цели да се осигури неговото вечно робство. „Още една — пише той — навуходоносорска варварщина от страна на турското правителство, още едно нечувано злодеяние от страна на нашите тирани, още едно нещастие за нашия поробен народ... За да бъде... вечно и сигурно нашето робство, трябваше да се нанесе удар и на онова наше народно достояние, което поробеният народ е кървав пот е поддържал до сега с надеждата за някакво обезпечение в неговия многострадален живот. Да! За да се убие окончателно този народ... трябваше да се отнеме от него човешкото право да се учи и да се образова, трябваше да му се отнемат училищата и да се превърнат в заведения за дресиране различни роби, шпиони, предатели, блюдолизци и всякакъв вид презрени същества... Нито глад, нито мор, нито чума, нито холера, нито война, нищо не може да се сравни с това нещастие, което е така нахално тропнало на нашите обществени врата... [подчертаното от нас]. Програмите на училищата ще се нареждат от местни правителствени съвети, съставени от различни ефендиета, челебии и чорбаджии под председателството на градския управител или представител на невежеството, и не ще се пропуска нито една здрава човешка искрина в храма на Минерва; учителите ще да се избират, изпитват и назначават от тия съвети, следователно, за възпитатели на нашето младо поколение ще се приемат само лакеи, подлеци, шарлатани и всякакъв вид присмикающи се... Единствената наша надежда бяха до сега училищата; но и те от сега нататък ще бъдат ново средство за убиване на всяко едно стремление към свобода, и оръжие против всяко едно опитване за самостоятелен живот..." (С. II. 78—81).

Ясно е от току-що цитираното, че Ботев, макар да счита, че свободата не може да се добие чрез просвета, е ценял много високо работата на нашето училище за свестяване на народа.

Но като защищава българските училища и правата им от всяко посегателство, Ботев не си затваря очите пред техните недостатъци и чрез своята жлъчна критика се бори за тяхното премахване. За него знанията, които е дават, не отговарят на идеала, който той има за просвета — просвета, способна да издигне духовното равнище на народа. Той иска знанията, които те дават, да бъдат светски и свободни от всякакви предразсъдъци — той се бори за преподаване в училищата на положителни знания и изхвърляне на религиозното обучение.

Той безпощадно и неуморно бичува нашите училища и просвета за техните недостатъци, а също и всички, които по един или друг начин са причастни към образованието у нас тогава, а именно: „просветителите", „Добродетелната дружина", „Дружеството за разпространение на полезни знания", екзархията, писателите и книжнината, чорбаджиите и накрай родителите, гражданите изобщо, та и самите ученици.

Според него знанието, което те всички насаждат всред народа, е откъснато от нуждите и желанията му, то е тесногърдо, изостанало, опошляло; в негово име се вършат явни злоупотреби с користни цели и се поставят непрекъснато пречки на истинската просвета.

Особено язвителен е той към някои от „просветителите", като: Цочо Каблешков, Тодораки Искров, Иоаким Груев, Васил Стоянов, Марко Балабанов, Сапунджиев, Парушев, Хорозов, Чолаков, Михайловски и други, които са постоянна прицелна точка на неговата критика. Но той е изпълнен и от уважение към някои от „просветителите"; така, „българският род — пише той — е привикнал да уважава г. Славейков и да гледа на него със съвсем друго око, следователно, неговото участие в отрочето на приснославеното „Право" [вестник] ще да му принесе голяма вреда".

Ботев им отрицателно отношение и към просветната дейност изобщо на „Книжовното дружество", „Добродетелната дружина", „Дружеството за разпространение на полезни знания", и все пак не пропуска случай да ги похвали, когато трябва, и да ги защити от тези, които ги клеветят пред властта, за да бъдат разтурени.

Строг е Ботев и към тогавашните писатели и книжнина, като просветни фактори, защото счита, че те не съдействуват за политическото събуждане на народа. Имайки пред очи тяхната висока просветна роля и значение, неговите изисквания към тях са високи. Според него, „всяко истинско произведение на изкуството трябва да има човешко съдържание", т. е. писачът трябва да се издигне до висотата на правилното разбиране на нещата и в своите произведения да поставя сериозни и жизнени въпроси пред човека" (М. Димитров — Л. 313). „Погледнете, пише той, с особено внимание на нашите школи, на нашата книжнина и вестници, и вие ще се уверите... че всичко върви наопаки, всичко е против нашето щастие". „На-

шият беден народ няма писатели, които да разкрият неговия страдалчески живот, няма вестникари, които да прокарат в него новите идеи на съвременната наука; няма учители, които да го научат що да прави, за да се освободи" (С. I. 334). „Напразно ще да търсите в българската литература и журналистика жива дума, напразно ще да търсите знание, напразно ще да търсите здрава храна — вие няма да намерите в тях нищо друго освен празни разсъждения за училищата. Печата се много, но из всичкия тоя боклук не произлиза нищо друго, освен голи печални последствия, т. е. отвращение към учението, равнодушие към книжнината и справедливо негодувание към писателите..." (С. I. 254—55).

И в рецензиите си (твърде много) на излизащите тогава книги той постоянно подчертава, че „за нас са полезни сега за сега такива литературни произведения, които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес". Нека споменем тука попътно, че в тези негови рецензии на излизащи тогава книги той ни разкрива същевременно и своите схващания за съдържанието на учението и за неговите методи.

Но в критиката си към писателите и книжнината, както впрочем и изобщо, той не е пристрастен и не скъпи похвалите си, когато те са заслужени; там, където подозира и най-малки признаци на талант, той не пропуска да прояви внимание и да укаже на него. Именно в тези негови похвали се очертава и критерия на неговата преценка, а именно: те трябва да дават на народа полезни и поучителни знания, да попълват действителни празнини в нашата книжнина, да стимулират у народа стремлението към добиване на свобода.

Ботев е строг и към тогавашната „просветена младеж" за нейната некадърност, безпринципност, липса на родолюбие, нравствена разпуснатост, продажничество и подлизничество към турската власт.

Но особено язвителен и безпощаден е той към чорбаджиите и тяхното отношение към образованието и училището. Те са алчни, користолюбиви, нечестни, продажни угодници на властта; у тях липсва истинско родолюбие, — те даже се срамуват от българщината си; те всичко подчиняват на своя собствен интерес; те са прости и необразовани, но при това с голямо самомнение — бъркат се в училищните работи, без да разбират нещо от просвета. Според Ботев, те са главните виновници за ниското положение на нашите училища; те третират учителите като свои ратаи — плащат им мизерни заплати, принуждават ги да им угодничат, унижават ги, уволняват ги без всяка причина; като училищни настоятели произволничат и се разпореждат беззаконно с училищните имущества и фондове; те клеветят по-събудените учители пред властта. „Главното зло в нашите училища — пише Ботев — не е в програмите, ни методите, а в... глупостта на чорбаджиите и в твърдоглавието на училищните настоятели... Ние твърде добре знаем, че в множество села и градове чорбаджиите накарват своите учители да изпълняват следните обязаности: 1) да ходят всяка неделя и празник в черкова и да помагат на поповете; 2) да пият мастика и да пеят маанета на своите благодетели на зефет; 3) да придумват второстепенните чорбаджии

и новозабогателите и да пишат похвали за патроните си във в. „Право"; 4) да не ядат блажно през коледните пости; 5) да не ходят гологлави по пътя; 6) да не си държат ръцете отзад и пр." „Новият цензор [Стефан Арнаудов] е събрал около себе си малка четица, с която обикаля училищата усърдно и систематически. Всяко Арнаудово дохаждане в училището производи нови арести" (С. I. 327). „В Русчушката българска община има днес 3—4 члена, които . . . през ден, през два дни правят промени в училището, пъдят способните учители, а гудят други нищо и никакви с по-евтини заплати".

Ботев се спира и върху родителите и гражданите изобщо, заради тяхното тъпо и егоистично отношение към просветата. „Плоещките българи — пише той — питат и разпитват за един такъв учител, който да може да тримири ката ден, сиреч да търпи гладен; освен това да бъде толкова запален от родолюбие, щото да няма нужда от отопление, нито от дрехи". А в една дописка се съобщава: „Отворихме си училище. Около 20 момченца дохождат зимно време в черквата, разхождат се по черковния двор и учат едно друго да четат; но техните знания се изпаряват тутакси, щом наближи лятото, защото бащите им накарват децата си да не губят времето си напразно и да не остават воловете им без никакво образование . . . Ако у нас да би се появила потребност да се учат биволите и воловете, то училищата би се увеличили до баснословна цифра".

Накрай Ботев остро критикува просветната дейност и на екзархията, в ефикасността на която той няма никаква вяра. Тя не може да ръководи освобождението; екзархията не може да измъкне народа из тинята на робството и невежеството. Тя страда от безсилие и няма никакво значение. Народът не слуша и не подкрепя своите пастири. Народът отдавна е вдигнал своите надежди от тях.

Изобщо Ботев има отрицателно отношение към намясата на духовенството и религията в образованието и решително се противопоставя на тяхното бъркане в просветните и училищните работи. Духовенството не взема истинско и масово участие в борбата за освобождение и се грижи само за своето лично благо. Те (духовенството и религията) са и против истинската просвета. „Всеки разумен и честен човек — пише той — . . . подействувал би да изчезне из средата на работящата и производителна класа на народа онова множество религиозни глупави суеверия, които са убивали постоянно неговите нравствени, умствени и физически сили". Ботев счита, че „попът е на мястото си при погребението, а не при раждането. А нашият народ се намира в преходния период на своя младенчески живот, в който преди всичко му е потребна свобода, за да може да се развие неговият организъм, за да може да се очертае неговият характер и за да може да наякне неговият мозък". Едничкото полезно нещо, което, според него, духовенството и екзархията могат да направят за народа, е: 1) да протестират енергически пред „отеческото правителство" против неговите скотски теглила; 2) да подкрепят и защитят нашите народни училища против стремлението да ги преобърнат в текета; 3) вместо да запрещават различните народни обичаи, като сборовете, черковищата, кукерите и др., които са оста-

нали единствено утешение на народа, те би могли да унищожат постите . . .“ (С. II. 39—40).

Но като бичува духовенството изобщо, той не забравя да похвали примерните наши духовници. „Като пастир и като човек — пише той — о. Дионисий е бил един от ония характери, които твърде рядко се срещат между нашите владици. Покойният се е грижел да отваря училища по селата, да прибере в епархията си добри и достойни учители и във всяко едно отношение да бъде защитник на своя угнетен народ“ (С. II. 245). „Аз се известих от достоверен източник, че о. Симеон управлява епархията си така, че и най-отчаяните интриганти не могат да намерят причина да го обвинят. Така напр. той не попи глупави и безграмотни попове, не изправажда пияни и празноглави попове да плашат децата и да екзаменуват ония ученици, който са по-умни и по-знаещи [от тях]; най-после, той не ходи в конака да мълчи и после да се хвали пред гражданите, че е изпсувал пашата. Дядо Симеон е съставил комисия от шуменски учители, която се обязва да прегледа състоянието на селските училища и да проекзаменува не учениците, а учителите. Разбира се, че при подобно управление, училищата във Варненско-Шуменския край ще принесат голяма полза. Подобни архиепископи са достойни за уважение“ (С. I. 382).

Ботев остро критикува знанията, които са се давали в тогавашните наши училища, както и уредбата на последните.

Те работят без план и програма; децата пилеят напразно времето си в тях; те не стоят по-високо от турските ислям-ханета. Децата се оставят без контрол и знанията, които се добиват в тях, са ограничени до една проста грамотност. „... Нашите деца — пише той — си губят времето напразно, нашата наука прилича във всяко отношение на елинска попара. Но малцина се заемат да напишат програма и да яват на публиката какви преобразования са потребни на българските школи и какъв характер трябва да има българското учение“ („Уредба на българ. училища“). „Наистина, у нас има и училища, и читалища, и вестници, и книжарници, и литература, но всичко това е довело тоя народ до такава степен на човешко щастие, щото той умее вече доста правилно да запише кога е станал в Турция глад, кога мор, кога пожар, кога са минали царските войски, кога са дошли черкези, кога е наложен данък и на пеленачетата, кога . . . Но кажете ми, моля ви се, всичко това прогрес ли е за един народ, който има също такова право за съществуване и за развитие, както и имат и всички други народи по света? Нека говори кой що ще, а ние ще кажем, че ако би да се продължи и занапред тоя прогрес, то съществуването на нашия народ е немислимо“ (С. II. 25).

Не по-добро е, според Ботев, състоянието и на българските училища в чужбина — Бесарабия, Румъния, Сърбия — поради ниското равнище, на което се намират, както и поради злоупотребите, които стават в тях. В „Болградска химна“ Ботев ядовито осмива централната школа в Болград и главно злоупотребленията на трите избрани членове (настоятели), които окрали събраните пари, немата достроили училището и своеволничили тъй, че не останали ученици. Много злъчен е Ботев към известния български пансион в Николаев.

Особено е недоволен Ботев от неуредицата и от управлението на нашите училища. Той въстава против идеята на някои, че преобразованието на училищата и съставянето на рационална учебна програма трябва да се повери на екзархията — той не вярва, че нейният контрол ще принесе на училището каква годе полза. „Ние сме говорили много пъти — пише той — ... че българинът трябва да основава своето знание не на чужди основания, а на своя собствен, отличителен характер, т. е. на своите жизнени потребности и на своите демократически начала... Българските школи трябва да се оставят на мира и от правителството, и от екзархията, защото всеки един баща се грижи много по-искрено за образованието на своите деца, нежели милиони правителства, калугери и легионни комисии ... Единствената българска светиня са училищата, следователно, барем те да се оставят чисти от всяка страна... Нашите школи ще бъдат наредени само тогава, когато българският народ развърже ръцете си и когато добие своята политическа свобода. Който е везан материално, той не може да се развива и нравствено. Ако нашите вестници и книги се боят да кажат две искрени думи, то и нашите училища няма да идат надалеч".

Но като критикува нашите училища, той не пропуска да подчертае всяко тяхно усилие за подобрение на своята уредба и своята работа и да ги подкрепи в това.

„С удоволствие се научаваме — пише той,— че настоятелството на тукашното [Букурещ] българско училище „Св. Кирил и Методий" се е решило вече да даде по-добро направление на това единствено българско заведение в Букурещ и отредило е вече епитропи, на който е възложило изпълнението на тая приятна и похвална длъжност ... Ние се научихме, че при другите двама български учители, за учител на румънския език се е отредил г. К. Цанков. Ние се радваме на това и, за да принесем една малка помощ от своя страна, приемаме да вземем какъв и да е предмет в това училище и да ходим барем по два или по три часа в неделята без никакво възнаграждение. Това е съгласен да направи и г. Каравелов. Ние мислим, че почтените г-да епитропи ще приемат това наше предложение на драго сърце" (С. III. 370).

Най-голямата отговорност обаче за състоянието на училищата пада, според Ботев, върху учителите. Той намира, че те, в своето мнозинство, не само не са на висотата на положението си, но и не заслужават това звание: те не отговарят на своето назначение, подготовката им е слаба, те са невежествени, работата им в училището е слаба, общественото им държане непристойно. Често те гледат на учителството като на средство за прехрана и пр. Но като ги кори така жестоко, Ботев, както се вижда от това, което следва по-долу, ги същевременно защищава и хвали, когато заслужават това. „Нашите учители не отговарят на своето назначение — пише той.— Главното зло не е в програмите и методите, а в невежеството на учителите ... (в много села и градове чорбаджиите изискват от своите учители да изпълняват непристойни за тях работи ...). Разбира се, ако учителят е шарлатанин, т. е. ако той е решил да стане учител не за полза на децата, а да намери прехрана, то чорбаджий-

ските съвети се изпълняват буквално и училището се оставя на седемнадесети план; а ако е честен човек и правдолюбива душа, то той е длъжен да си събере парцалите и да побегне из този благонравен Содом накъдето очи гледат. Ето защо множество наши способни, знаещи и честни учители не се решават да станат ментори на българските телемахи [може би това е един и от мотивите, поради които сам Ботев е изоставил учителството]. И ето защо нашите училища са пълни с всевъзможни шарлатани, които нямат ни знание, ни учение, ни честност".

Ботев е недоволен и от подготовката на учителите. Той държи извънредно за подготовката им в духа на едно изключително светско образование и наука и е решително против обучението им заедно със свещениците в духовните училища. И изобщо той критикува разбиранията, които тогава господствуват за подготовката на учителите и за техните качества.

Внимателният четец вече е могъл и сам да схване в изложението до тук какви са изискванията на Ботев спрямо просвета, образование и училище и какви трябва да бъдат те според него. Все пак нека се опитаме да обобщим в една бегла скица неговото схващане.

Образованието, според Ботев, е така необходимо за човека и човечеството, като въздуха, водата и храната, — то е главният лост на тяхното развитие и напредък. Но само истинското образование — това, което е изградено върху научна основа, което дава научни знания, освобождава човека от заблуди и предразсъдъци, избистря съзнанието му, облагородява чувствата му и насочва волята му към борба за създаване на по-добър свят.

Целта на това образование е, според Ботев, ясна и проста — да приготовлява честни граждани, искрени родолюбци и работни хора. Това може да се постигне, когато от една страна образованието, т. е науката, която се дава в училището, бъде напълно светска, отърсена от всякакви суеверия и религиозни елементи, полезна и отговаряща на нуждите му и която буди у него устрема към борба за постигане на един по-добър обществен ред; и от друга — когато тая наука се дава на децата, т. е. децата се обучават и възпитават чрез методи, които са пригодени към тяхното разбиране и които будят тяхното любопитство и ентусиазъм. „Ние сме говорили много пъти — пише той, — че на малките деца, които не знаят още аритметика, не трябва да се чете алгебра, защото тия деца не могат да я разберат и защото всяка непонятна наука причинява не любопитство, а отвращение" („По управата на училищата").

При това образованието, което училището дава, трябва да се движи заедно с развитието на живота.

Какъв трябва да бъде духът, според Ботев, на училищното образование и наука личи от цитирания вече по-рано пасаж за баба „Македония", но още по-ясно личи той в един подлистник озаглавен „Разговори с децата", празни страхове и измислици, печатан в бр. 1 и 2 на в. Дума. Според М. Димитров, този разговор с децата е писан от Ал. Херцен, който е използувал за своята статия една лекция

на немския философ Л. Фойербах. С превеждането и поместването на статията „Разговори с децата“ Ботев е разкрил, казва Димитров, своя философски мироглед. Ние сме склонни да мислим, че Ботев не само е напечатал този разказ като подлистник във в. Дума, но вероятно го е използувал — в разни вариации, разбира се, — неведнаж при работата си в училището с децата през време на своето неколкократно учителствуване. Във всеки случай, този „Разговор с децата“ илюстрира прекрасно схващането на Ботев относно това, какво трябва да бъде съдържанието на училищната наука. Ние силно препоръчваме на нашите читатели да прочетат този „Разговор с децата“[1].

Но такова образование и наука могат да бъдат дадени на децата в училището само от добре подготвени и честни учители, при просветени и безкористни настоятели и в общини политически свободни. Подготовката на учителите трябва да бъде чисто научна и независима от влиянието на черквата; при това на учителя не трябва да се вменяват никакви черковни задължения; учителите трябва да се подготвят в специални и особени за тях училища, а не заедно със свещениците.

Училищата пък изобщо трябва да се уреждат от самия народ — черквата и духовенството не трябва да имат пръст в тях; те не трябва да се месят в тяхната работа. Според Ботев, „единствената полза, която сега за сега може да се направи на българските училища, са училищните събори. Учителите от по-големите градове и всички учени български мъже са длъжни да се съберат в някой централен град, да разгледат нуждите и недостатъците на училищата и да измислят средство за тяхното унищожение. После тяхната програма и техните решения трябва да се напечатат във вестниците, щото всеки един образован българин да има възможност да ги критикува, да открива техните слаби страни и да изказва своите убеждения за тяхното поправяне. Решенията на тези събори ще се изменят и поправят от следващите учителски събори, които ще се събират всеки 2—3 г. Тези събори са обязани така също да прегледват атестатите на учителите и да осъждат неспособните. Това е единственото средство, което може да даде по-добър вървеж на училищата ни“.

Образът на идеалния човек за Ботева е този на трудолюбивия и честен родолюбец, готов да се жертвува за свободата на отечеството си и за щастието на другите. А образът на идеалното общество, за изграждането на което образованието трябва да готви всички, е този, който му рисуват социалистите-утописти от миналия век.

В неговите изказвания за училище, просвета и образование е подчертан класовият характер на тогавашното училище и, макар неговият обществен мироглед да е още утопичен, при едно свободно от предубеждение и не предвзето тълкуване на неговата мисъл, той и в областта на образованието се явява несъмнено предтеча на социалистическото училище, което тепърва се изгражда у нас.

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения, под ред. на М. Димитров, т. II, София 1945, стр. 465 и сл.

ХРИСТО БОТЕВ ЗА ЗЕМЕДЕЛСКОТО СТОПАНСТВО И КООПЕРАЦИЯТА

от ИВАН ТОПУЗОВ

Времето, през което живя и работи Христо Ботев, е важен етап от развитието на българското земеделско стопанство, на земеделската ни просвета, на идеята за земеделските кооперации и кооперативното движение изобщо.

Тежкото икономическо положение на обеднялия и политически обезправен народ, в своето мнозинство земеделци, земеделски работници и занаятчии, бе сериозно заострило вниманието и бе обърнало погледите на нашите възрожденци към новите стопански форми, усвоени по това време от свободните народи. Отражение на тия грижи намираме в доосвобожденския периодичен печат, като започнем от „Любословие“ на Фотинов и свършим с бойните органи на българската революционна емиграция в Сърбия и Влашко. Доосвобожденският ни периодичен печат стана средство за пропагандиране на съвременното, рационално земеделие и новата организация на всички клонове от земеделското стопанство.

Нуждата от създаване на земеделска книжнина, откриването на земеделски училища, въвеждането и използуването на машините в земеделското производство, изпращането на младежи да учат по земеделие в чужбина и много други стопански мероприятия от масов характер бяха настойчиво внушавани чрез печата като първостепенни задачи на тогавашните управници и на българските културно-просветни институти и обществени организации.

Кооперативната форма на взаимопомощ между земеделците бе също така усърдно пропагандирана, а някои от основаните в страната български земеделчески дружества се ориентирваха да се превърнат постепенно в земеделски кооперации.

Христо Ботев бе съвременник и свидетел на тези прояви на българската общественост. Той бе съвременник и на важни промени и нововъведения в организацията на земеделските стопанства в чужбина. Той разбираше напълно смисъла и значението на земеделската просвета и схващаше изключителната полза от нея за изостаналия в своето професионално и общо образование български селски народ.

Все тогава се появиха и първите български учебници и научно издържани ръководства по общо земеделие, лозарство, винарство, бубарство, земеделска химия и др. През 1871 год. Цани Гинчев въведе за първи път в историята на нашето учебно дело земеделието като учебен предмет в българските общообразователни училища, а преди това — през 1870 год. заминаха за чужбина (Чехия, Хърватско, Русия и др.) първите българи, за да учат земеделие в специални училища. Все по това време — 1874 год. бе създаден българският периодичен земеделско-стопански печат.

Христо Ботев, който познаваше основно бита, поминъка и живота на своя народ, прецени както трябва значението на това епохално дело на своя близък познайник Димо В. Хранов. По случай завършването на първата годишнина на списание Ступан Ботев пише следното: „Земледелско-икономическият лист Ступан свърши вече първата своя година и скоро ще да захване и втората. Този вестник е необходим за нашите селяни, затова румънските богати българи няма да сторят зле, ако подарят барем по един брой от него на ония села в България, които не са още в състояние да разберат потребата от земледелческите науки".

Също сериозно внимание е отдал Ботев и на сведенията, които е получил, че недалеч от родното му място е подета инициативата за откриване на българско земеделско училище. Това личи от съобщението във вестник Знаме, брой 18 от 30 май 1875 год.: „Г-да Душо х. Деков и Д. Манчев са вземали инициатива, за да придумат селяните в Пловдивско да основат едно общо земледелческо училище близо до Кетилика. Тяхното поканване се посрещнало с голяма радост от селяните. Сега се чака само дозволение от правителството".

Христо Ботев знаеше прекрасно на колко много предразсъдъци е жертва българският народ, затова не изпускал случай да не посочи и бичува тези отрицателни страни в неговия живот. Съобщавайки за преведената от руски на български език книга на П. Аникиев „За животните, които са полезни за полетата и за горите", предлагана от преводача за издаване, Ботев пише: „Тая книжка е твърде полезна за нашите селяни земледелци, защото ще да унищожи у тях това множество предразсъдъци, които ги карат да изтребят даже и такива животни, които в другите страни хората купуват и развъждат нарочно".

Българският доосвобожденски периодичен печат дава достатъчно материали и указания за проследяване историческото развитие на земеделските дружества у нас. Тези дружества се явяват до известна степен и като начална форма на българските земеделски кооперации. Земеделските дружества са били създавани отначало само за разпространяване на земеделско-стопанска просвета между членовете им и за набиране на средства за изпращането и поддържането на българчета-ученици в специалните земеделски училища в чужбина. Продължавайки и задълбочавайки тази своя дейност по препоръките на неколцината тогава наши специалисти по земеделско-стопанските въпроси, някои от тези дружества постепенно се стремят и правят опити да се преустроят в земеделски кооперации с конкретни задачи на местна почва. А тези задачи били „да купуват потребни машини и сечива, без които не може да напредне земеделието както трябва, да доставят добро семе, да купуват добитък от добър сой за разплодяване и пр."

Сдружаванията между малоимотните и бедните селяни-земеделци като средство за взаимопомощ и материална подкрепа и като съвременна стопанска форма в общественото развитие у нас и в чужбина са следени внимателно и с особено голям интерес от Хр. Ботев. Тия сдружавания през очите на Ботев са били „знак за нашето народно оздравяване". В тези дружества Ботев вижда съз-

нанието и волята на трудещите се в поробеното отечество да подобрят своя поминък, да си създадат сносни условия за човешки живот. Като взема повод от обнародваната във в. Напредък изпратена от Чирпан дописка за основаването на земеделско дружество в с. Гянелии, Ботев изказва по следния начин своето разбиране за смисъла и значението на земеделските дружества като обществена проява на българските селяни: „Това... показва, че нашите братя-роби са захванали вече да разбират, че само задружното и енергично работене ще може да ги избави от тяхното гнуснаво и илотско [робско] положение".

От изнесеното става явно, какво правилно отношение към някои от основните земеделско-стопански проблеми е имал за времето си великият син на нашия народ, безсмъртният поет и революционер Христо Ботев.

БОТЕВ КАТО ЖУРНАЛИСТ[1]

от ВЛ. ТОПЕНЧАРОВ

I

Двете течения в националната освободителна борба на българския народ — това на еволюционистите и това на революционерите — намериха най-открит идеен и политически израз в страниците на тогавашните български вестници.

Българските вестници, които се появиха именно с възраждането на нашия народ и именно с разгарянето на неговата борба за национална еманципация, се свързваха естествено с едното или другото от двете течения и отразяваха и техните политически и идейни позиции, тенденции и нюанси, както и вътрешните им фракции.

Във връзка с всичко това трябва да се ликвидира окончателно с остатъците на едно антиисторическо отношение към вестниците на предосвобожденската епоха — отношение, при което тия вестници се разглеждаха въобще, без достатъчна политическа и идейна диференциация, а Иван Богоров, основателят на първия по време български вестник, се считаше доскоро като най-типичен представител на българската журналистика преди Освобождението.

Иван Богоров издаде първия български вестник Български орел на 3 май 1846 г. в далечния Лайпциг. В това се състои неговата историческа заслуга за българската журналистика.

Още в първия брой на своя вестник Богоров излага своето схващане за характера на вестника и развива теорията за вестника като за информационен лист. Развивайки теорията за информационен вестник, Богоров на практика работи в консервативния печат и с него се свързва. Пътят на Богоров е известен — той е редактор известно време на Цариградски вестник, също така за кратко време е редактор и на вестника на дуалистите Народност, участвува във в. Турция, работи като наемен журналист при известния Генович, за когото Ботев говори с такова дълбоко презрение.

Издаденият от Богоров пръв български вестник е безспорно крупно събитие в курса на нашата национална история, но сам вестникът на Богоров и самият Богоров по-нататък със своята журналистическа дейност не упражниха определено културно или политическо влияние върху развитието на нашата страна и нашата журналистика. Богоров като журналист не игра съществена роля и не остави, като журналист, следа и наследство, вън от тоя несъмнен исторически паметник, какъвто представлява Български орел.

Вестниците на консервативното еволюционистко крило, в които работи и с които бе свързан Богоров, не можеха по същество да

---

[1] Доклад прочетен пред Ботевата научна сесия на Българската академия на науките и на Научния институт Христо Ботев в София на 28 май 1949 год.

създадат крупно журналистическо дело. Това не беше по силите и историческите им възможности, както това не е по силите и възможностите на никоя консервативна или опортюнистическа фракция. Предосвобожденската журналистика у нас се разви именно чрез вестниците на прогресивното революционно крило или свързващи се в един или друг период с него — у Раковски, Петко Славейков, Каравелов и особено и главно у Ботев, който беше представител и ръководител на най-революционната част на българското национално освободително движение.

Журналистическото и публицистично дело на Ботев и досега обаче остава недостатъчно познато, недостатъчно проучено и недостатъчно използувано.

Българската буржоазия и българската историография до 9 септември в продължение на десетилетия умишлено замазваха двете линии в развитието на българската журналистика преди Освобождението — омаловажаваха, затриваха и премълчаваха преди всичко действително грандиозното, класическо по своето значение и по своята сила журналистическо и публицистично дело, което именно Христо Ботев създаде, и публицистичното наследство, което Христо Ботев остави.

До сега ние нямаме нито едно специално проучване на Ботев като журналист и публицист, вън от редицата изказвания за неговия журналистичен и публицистичен актив, много от които особено ценни и принципни, включени в общи трудове за Ботев на Д. Благоев, на проф. Мих. Димитров, на Георги Бакалов, на Тодор Павлов, като в последните дни е излязла и една специална малка брошура за Ботев като публицист от Васил Христу.

В своя предговор към Ботевите съчинения Михаил Димитров писа:

„Преди всичко Ботев не е поет по професия, а борец-публицист; колкото много и да говорят стихотворенията му за него, те не ни казват всичко. Самият факт, че човекът, който е могъл да пише работи като „На прощаване“, „Хайдути“, „Жив е той“, вместо да служи на поетичния си талант, години подред е редактирал дописки във вестниците и с всяка спестена или случайно попаднала на ръката му пара бърза да издава вестник, трябва да ни подсети, че преобладаващата му страст е на друго място...“ Ботев е страстен общественик и преди всичко страстен журналист.

Отношението на Ботев към редактирането и издаването на вестници е принципиално отношение, обосновано на много места в неговите статии и бележки за ролята на печата в народното освободително дело, на което той служи. У Ботев има десетки изказвания за значението на журналистиката и за ролята на журналиста, а има и цялостни статии, посветени на въпроса за журналистиката и за нейната роля. Ботев гледа на печата като на средство за политическа пропаганда. „Науката и литературата, поезията и журналистиката — пише Ботев, — с една дума всичката духовна деятелност.... би трябвало да вземат характера на политическата пропаганда, т. е. да се съобразят с живота, със стремленията и потребностите на народа и да не бъде науката за наука, изкуст-

вото за изкуство, а журналистиката за преживяне старото, изгнилото и отдавна вече изхвърлено европейско гюбре“ [1].

Такъв е революционният Ботев тезис за задачите на литературата, науката и на журналистиката, в него се определя конкретно задачата, която Ботев поставя на вестника.

Обръщайки се към Любен Каравелов, който е решил да спре в. Независимост, Ботев развива още веднаж своето схващане за значението на вестника: „Вие сте решили — пише Ботев — да прекратите издаването на Вашия вестник и да лишите народа ни от единствената жива и свободна дума, която ни е така необходима и която в последните няколко години е засеяла големи пространства.... Аз смело мога да кажа, че в днешните времена е много по-уместна една жива дума, нежели след време цели томове дипломатически и философски разсъждения...“ [2]

Като отхвърля възможното възражение за трудностите, при които става разпространението на вестника, преследван от турските власти, Ботев добавя: „Трябва да Ви кажа и това, че ако Независимост и да се преследва от правителството твърде строго, нейният глас се разнася от единия край до другия на нашето поробено отечество с баснословна скорост и произвежда радикални изцеления. Всяка Ваша дума се принимава за факт, за всяко Ваше разсъждение се дава велико значение. А всяко Ваше желание става желание на самия народ“ [3].

В тия думи на Ботев е изразено неговото убеждение и за значението и за пропагандната роля и сила на вестника.

Ботев изразява възторга си при излизането на в. Знаме, придружавайки това събитие с вика: „Да живее българският народ!“ „После няколко време мълчание от страна на нашите пламенни и искрени народни защитници — пише по тоя повод Ботев — ние с радост посрещаме днес първия брой на Знаме и бързаме да присъединим своя глас на свободата, глас на истината с гласа на нашето може би твърде близко бъдеще. И така, да живее българският народ!“ [4]

Започвайки издаването на в. Знаме, Ботев вярва, че ще вдигне „знамето си все по-високо и по-високо, дордето удари часът да се намерим с друго още по-положително оръжие в редовете на своите приятели и другари“. В тия думи Ботев отразява напълно ясно отношението си към печата, като едно от оръжията в арсенала на народната революция — оръжие, което предхожда, придружава или допълва онова „по-положително оръжие“, което Ботев взе в ръцете си през м. май 1876 г., заставайки начело на своята дръзновена дружина, която премина Дунава при Козлодуй. Ботев в последните си изказвания гледа на вестника вече не само като на средство за политическа пропаганда — това е само първата задача на вестника; той счита вестника също като средство за организиране на борбата в страната и сред емиграцията. На 12 август 1875 г., по

---

[1] Знаме, бр. 4 от 5. I. 1875.
[2] Независимост, бр. 52 от 12. X. 1874.
[3] Пак там.
[4] Знаме, бр. 2 от 15. XII. 1874.

настояване на Ботев, извънредното събрание на Българския централен революционен комитет е взело решение Знаме да стане „чист комитетски лист, който ще се занимава изключително с народните интереси".

Без да достига до една пълна и отчетлива формулировка за революционния и идеен вестник, „чиято роля не се ограничава само с разпространението на идеи, само с политическо възпитание и привличане на политически съюзници", че вестникът „е не само колективен пропагандатор и колективен агитатор, но също така и колективен организатор" (Ленин), Ботев достигна по пътя на борческата си практика до схващането за вестника като живо средство за развитие — за пропагандиране и организиране на идеите и силите на революционното национално движение. И затова Ботев можеше да пише в последния издаван от него вестник Нова България, че „журналистиката е едно от първите средства на революцията"[1].

Ботев започна своята журналистическа дейност тъкмо в знаменитата 1871 г., в годината на въстанието на пролетариите в Париж, в годината на Комуната, която упражни силно влияние върху Ботев. Преди това той беше известно време коректор във в. Дунавска зора в Браила (1867—1868 г.). В революционната 1871 г. Ботев издава своя вестник Дума на българските емигранти. След това отива в Букурещ, гдето става коректор и съредактор на Каравеловия вестник Свобода, а след туй на Независимост. През 1873 г. Ботев пуска в. Будилник и продължава да сътрудничи на Каравелов. След разделянето си от Каравелов, поради различия в схващанията за методите и пътищата на националното освобождение, Ботев започва на 8 декември 1875 г. редактирането и издаването на в. Знаме, което представлява най-високата точка в развитието на Ботевата и на цялата наша предосвобожденска журналистика и публицистика. Няколко дни преди героичната си смърт Ботев поставя основите на в. Нова България, от който редактира само един брой (5 май 1876 г.).

Журналистическата дейност на Ботев до в. Знаме е тясно свързана с Каравелов и издаваните от него вестници. Сблъсквайки се с колебанията на Каравелов, Ботев отиде до скъсване с него и, преодолявайки и разобличавайки неговия политически опортюнизъм, развя българската журналистика от оная епоха — по идейна принципност, политическа тематика, по революционна сила, литературни форми и езикови средства — така, че сам той израстна не само като неин най-голям и най-блестящ представител и майстор, но стана безспорно първоучител и класик на българската журналистика.

Ботев можа да израстне като най-голям и най-блестящ български журналист и публицист от епохата именно затова, защото той постави своите дарования, своите широки научни познания и своето талантливо перо в служба на най-прогресивното, на най-революционното крило на национално-освободителното движение у нас, на комунарското крило, и беше най-яркият представител и изразител

---

[1] Нова България, бр. 1 от 5. V. 1876.

на неговите сили, на неговите идеи и тенденции, които, както подчертава Димитър Благоев, „отговаряха тъкмо на интересите на недоволните, на пролетариите, на подчинените класи в България“[1].

II

В своята публицистична дейност Ботев ни е оставил няколко фейлетона, три десетици статии, още толкова дописки и бележки. Подобно на неговата поезия, и публицистичните му работи не са многобройни. Но ако количествено тая дейност на Ботев не се изразява в големи числа и в много томове, които да събират неговото публицистично дело, то по своето влияние на времето и по своето дълбоко принципно и идейно съдържание, творчески методи и литературно-художествени форми, качества и достойнства, тя представлява неоценимо национално богатство, както и неоценимо наследство и опит за нашата съвременна журналистика.

Какви са впрочем основните особености на журналистическото творчество на Ботев и какви са неговите творчески методи?

Най-конспективно могат да се набележат така.

Ботев пише фейлетони, статии, очерци, дописки, бележки — всички с изумително богато съдържание. И всички — изненадващи със своето разнообразие на сюжети, теми, факти, подробности — представляват истинска летопис на България: стопанско положение, данъчно бреме, фискална политика, социални отношения — обедняване на селячеството, западане на занаятчийството, националното предателство на чорбаджиите, турското правосъдие, културното състояние в страната, духовното попско мракобесие, състоянието на националните освободителни сили, на техните фракции и тенденции. Ботев показва най-обширна осведоменост върху положението в страната, върху страданията, нуждите и настроенията на народа, обхваща цялата многосложна обстановка в страната, международното отношение, интереси и идеали на народа.

Изключително ценна и поучителна за нас особеност, която характеризира цялото журналистическо творчество на Ботев, това е неговата висока идейна и политическа принципиалност.

Всички статии, както и всички материали, излезли от перото на Ботев, включително и дописките, носят подчертан принципен характер — така те винаги са проникнати от основните идеи на революционното движение, което Ботев представлява. Такъв е Ботев в първия брой на в. Дума, такъв остава Ботев до край в своята публицистична дейност — високо принципен, идеен, изхождащ винаги от основните интереси на революционната национална освободителна борба. Представител на революционното демократично крило, Ботев провежда в своите статии, фейлетони, очерци и дописки именно програмата, именно принципите и целите на революционния демократизъм, на чиито позиции той стои. Провежда ги твърдо, безкомпромисно, ярко. Всяка негова статия е истинска програма. В статията „Народът вчера, днес и утре“, поместена в първия брой на в. Дума, Ботев очертава така принципиалната линия на своите революционни

[1] Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, стр. 27.

демократически схващания: „Изходът от туй тежко и гнусно положение не са новите окови, новото разделяне на тиранството, а народната революция, радикалният преврат, които са триумфална врата за всеки народ, особено за нашия, който няма преминало, няма настояще, а има само едно бъдеще, и бъдеще светло, защото с другите славяни той ще има що да каже на света, що да внесе в човещината".

Ботевата публицистика е оръжие за действие. Той открито се противопоставя на консервативното течение, на еволюционистите, които са за постепенен и мирен прогрес на българския народ в управлението на Турция. За Ботев прогресът е невъзможен в рамките на програмата на еволюционистите. Прогресът не е плод на еволюцията, а е „плод на борбата, която минава през цялата човешка история".

„Християнството, революцията, социализмът, монархията, конституцията и републиката — те са фактове и епохи исторически, коиго ще отрече само тоя ум, който не признава прогреса в човечеството"[1]...

„Няма предели умът човешки... И отвредом човекът е хвърлен в борба за свобода, за истина. В тази борба е смехът и плачът, доброто и злото, в нея е прогресът човешки"...

Без да достига до ясното разбиране за конкретните пътища и сили на историческото развитие и до историческия материализъм, Ботев вижда прогреса именно като резултат на необходима историческа смяна на обществените форми и именно чрез сурови обществени борби.

III

Най-висока степен на публицистичната си дейност Ботев достигна във в. Знаме, след като се бе разделил от Каравелов, когато Каравелов, след спирането на в. Независимост, започва издаването на сп. Знание, в което се посвещава на чисто просветна и културна дейност. Ботев разкритикува безпощадно новите позиции на Каравелов и неговия просветен радикализъм. „Ние сме съгласни — пише Ботев във връзка с това, — че както окото е потребно за светлината, ухото за звука, а разумът — за разбиране на най-простите истини, така също науката, образованието и развитието са потребни за който и да е народ да достигне до известна степен на своето, благосъстояние; но за всичкото това са потребни такива условия, които, за нещастие, у нашия народ не съществуват"[2].

Основното схващане на Ботев за революционните пътища на националното освобождение, което го различава от Каравелова, дава своя ярък отпечатък и върху цялото му публицистично дело.

Вестниците, издавани от Ботев, като имат дълбоко познавателен характер, като боравят широко със знанията на своето време, имат за задача да мобилизират и емиграцията, и народните маси в страната за непосредствените революционни задачи и цели, за успеха на

---

[1] Дума, бр. 2 от 25. VI. 1871.
[2] Знаме, бр. 1 от 8. XII. 1874.

революционния преврат, който единствен може да разкрие и осигури възможностите за напредъка и развитието на благосъстоянието на народа.

Ботев дълбоко вярва в революционните възможности на българския народ и с патриотична страст го зове на решителна борба за такова национално освобождение, което да открие пътя на освобождението от всяка есплоатация, потисничество и от всяко мракобесие.

Ботев съумя да изпълни понятието патриотизъм с дълбоко, с ново за времето, действително революционно демократично съдържание. Ботев, който беше велик български патриот, е непримирим враг на зловредния и предателски национализъм и шовинизъм, но като е и велик интернационалист, той е непримирим враг на космополитизма. В своите публицистични работи Ботев остава винаги кръвно свързан с насъщните национални политически и социални интереси и нужди на нашия народ, чието осъществяване той вижда в мобилизиране на вътрешните сили и в братския съюз с руския народ, с другите славянски народи и с всички свободолюбиви народи.

Търсейки и виждайки естествени съюзници на българския народ в лицето на руския народ и на другите славянски народи, стигайки до идеята за създаване на южнославянска конфедерация и проповядвайки тази идея в своите вестници, Ботев ядно разобличаваше подлия национализъм и шовинизма на „идиотическата и шарлатанска Милош-Милоевичева компания“ — по израза на Ботев — компания, която водеше сръбската асимилаторска политика спрямо южните славяни. С рядка политическа яснота Ботев слага знак на равенство между завоевателната политика, провеждана от Бисмарк, и великосръбската клика на Милош и на Блазнавац, който — по израза на Ботев — „искаше да играе в миниатюрен вид ролята на Бисмарк“. Поставяйки една до друга завоевателната политика на Бисмарк и тая на сръбския шовинист Блазнавац, Ботев изтъква оная опасност, която крие за народите шовинизмът на Блазнавац и на Милош-Милоевич, наследник на чиято политика днес се явява националистическата клика на Тито, клика, която също така води Югославия във водите на капитализма и империализма. С горчиво презрение Ботев говори за сръбския шовинизъм и предрича неговия позорен крах, тъй като той няма и не може да има нищо общо със славянските народи, защото е враждебен на техните жизнени интереси.

С историческа прозорливост Ботев предупреждава още в 1875 г. южнославянските народи за опасността, която иде от политиката на западните капиталистически държави. В своите „Известия от България“ Ботев говори за опасност от немска агресия. „Из Тулча ни являват — пише Ботев, — че 300 немски фамилии, които досега са живели в Руска Бесарабия, са се преселили в Турция, а именно в Тулчанския санджак...“ И Ботев предупреждава: „Немецът е навсякъде немец, а сега, при претенциите и под защитата на г. Бисмарк, тия деца на великата германска идея ще бъдат предтечи на заветното „Drang nach Osten“... Ботев подчертава по-нататък, че „такива преселения са вредителни за нас и в политическо, и в икономическо отношение“.

Със същата политическа далновидност Ботев отправя злъчни бележки срещу Англия, която той нарича вече с нейното империалистическо прозвище „Джон Бул“, и срещу „англо-американските мисионери в Турция“[1]. Ботев се опълчва срещу агресивните домогвания на западните страни, разобличава и бичува тяхната политика.

В тия бележки и статии Ботев, показващ рядка политическа прозорливост и трезвеност, призовавайки славянските народи към единство срещу западното варварство и политика, е просто съвременен.

Със същата страст, с която Ботев разобличаваше и бичуваше западния капиталистически свят и турската империя, със същата страст, с която бичуваше чорбаджиите и духовенството като представител на реакционните национални среди, Ботев се стремеше да възпитава в съзнанието на българския народ най-висока любов към родината и дълбока вяра в бъдещето.

Сред най-големите трудности, след разгрома на четата на Хаджи Димитър, след всяко турско издевателство, неговата вяра в бъдещето на българския народ оставаше жива. С едно дълбоко чувство, което понякога стигаше до фанатизъм, Ботев разпалваше вярата на народа в светлото му бъдеще. „Турция и незваните му водители поднасят му на блюдо преобразования, дуализъм, иерархии — пише Ботев, — но той [народът] все дума и ще дума: Бъдещето ми, бъдещето ми!“

В тая непоклатима вяра, с която Ботев възпитаваше съзнанието на българския народ в неговото бъдеще, беше изразено политическото прозрение на Ботев, едно негово чувство, един жив усет за бъдещето, които се определяха преди всичко от прогресивния характер на обществените възгледи на Ботев и от революционните основи на неговия мироглед.

Към осъществяването на тази задача за освобождението на българския народ — за да бъде осигурено това бъдеще на българския народ — Ботев смята, че трябва да се насочи всичко — и науката, и културата, и журналистиката. В една от критичните си бележки, в която разглежда преводната литература, издавана по това време на български език, Ботев изразява това свое схващане особено релефно. „Г-н Никола Тодоров, който от няколко години насам — пише Ботев — се е заел да издава на български език романи и повести, ще издаде за сега „Тайните на инквизицията“... и „Цариградските потайности“... Колкото и да е похвална целта на г. Тодоров, ние не можем да не му забележим, че „ползата и поучението“ на романите са неща относителни и условни за различните народи“. И след като посочва, че за французите могат да бъдат полезни и поучителни дори порнографските романи на Пол де Кок, Ботев заявява, че за българския народ в онова време „не ще да има смисъл даже Гетевия Фауст“. Защо Ботев смята, че даже Фауст, чиято стойност Ботев признава със самото негово отричане, няма смисъл за българския народ? Ботев се изяснява така: „Романите, повестите, разказите и въобще чисто литературните произведения трябва да се приравнят, или по-право да кажем — да отговарят

[1] Знаме, бр. 12 от 28. III. 1875 — дописка от Цариград.

на стремленията и на характера на онзи народ, на езика на който се пишат или превеждат те. На основание на това — продължава Ботев — за нас са потребни сега засега [Ботев пише именно сега засега] такива литературни произведения, които отговарят на нашите потребности и стремления... А в това отношение нам може да послужи литературата на ония народи, които са били или са и сега в такова положение, в каквото сме ние... Превеждайте — завършва Ботев — това, което има смисъл и за нашия народ". Ботев пренася това принципиално схващане върху цялото свое творчество, в частност към журналистиката.

Цялата журналистическа дейност на Ботев — както и цялата му жизнена дейност е подчинена с рядка целеустременост на революционните идеи и цели.

Такава е друга от забележителните особености на високо принципната публицистична дейност на Ботев.

IV

Несъкрушимата последователна принципност в публицистиката на Ботев е съчетана в същото време с най-голяма конкретност на изложението. Публицистиката на Ботев е съчетание именно на висока принципност и идейност с актуалност и политическа ударност. Във всичко, което е написал Ботев, като е високо принципен, едновременно с това той е крайно злободневен — всички негови статии и дописки са на актуални теми. Ботев е агитационен и тенденциозен, но същевременно и крайно идеен, не повърхностен и плакатен, а дълбок и художествен и именно затова той е траен и вечен. Общите принципни въпроси са придружени и илюстрирани с най-картинни, конкретни и непосредствени примери и наблюдения от самия живот. Ботев използува познати, осезаеми факти и образи. Той сочи имената на представителите на турската власт, на нейни чиновници, представители на реакционното духовенство, на чорбаджийската класа, техните най-популярни прозвища, за да направи понятни и разбираеми основните принципи на своята революционна програма (статиите: „Народът", „Решен ли е черковният въпрос", „Наместо програма" и др.).

Да вземем която и да е дописка на Ботев, напр. дописката от Букурещ от 11 януари 1875 г., поместена в бр. 5 на Знаме. Поставяйки общия въпрос за революционните идеи, за „ония революционни идеи, които са хванали вече корен в живота на нашия народ и които скоро трябва да дадат други бои на картата на Балканския полуостров и твърде скоро да притурят нови и светли страници в историята на южните славяни", Ботев преминава от общите идеи към конкретно разглеждане, към анализ на живите революционни сили на българския народ, които трябва да осъществят тези революционни идеи, и завършва с един ударен патетичен позив: „Ние трябва да бъдем готови всеки ден, всеки час и всяка минута, да поднесем своята лепта пред олтаря на неговата [на народа] свобода, защото страшният съд е вече близо-близо и робът не ще да търпи".

Във всички свои фейлетони, статии и бележки Ботев си поставя съвършено конкретни, актуални и тъкмо ударни задачи, които именно животът и революционните изисквания слагат пред него. Ботев е враг на всяко абстрактно разглеждане на въпросите в страниците на вестника. Той иска журналистиката да бъде актуална, да борави с живите факти — такова е неговото собствено журналистическо дело. Именно затова със особена ненавист Ботев преследва ония публицисти и журналисти, които се занимават с „преживяне на старото, гнилото и отдавна вече изхвърленото европейско гюбре".

Именно затова Ботев е непримирим враг на журналистическия шаблон, който е присъщ на много от предосвобожденските журналисти и публицисти. Мисълта в неговите статии и дописки се развива ту от общото към частното, ту от частното към общото, но винаги, както и да бъде тя построена, съдържа доказателства, убедителни примери, факти. „Нека ни възрази някой на това — пише Ботев в първата си статия във в. Дума, — нека ни възрази някой, с факти, с живи факти ще му избодем очите...." Фактите останаха основното доказателствено средство в публицистичното дело на Ботев. При това всички факти, примери и доводи, които Ботев дава в своите статии и дописки, са конкретни, непосредствени, ясни. Така, Ботев никога не критикува анонимно. Той не избягва да нарича с имената им лицата, той никога не критикува изобщо. Само по едно време Ботев прави изключение от това свое принципно схващане за метода на публицистичната си проза, а именно когато критикува колебанията на Каравелов, преди да скъса с него. Но дори в тези дописки на Ботев е ясно за кого се касае, тъй като, както сред нашите емигранти в Румъния, така и в средата на революционното движение в страната са вече известни позицията и опортюнизмът на Каравелов.

Ботев остави ненадминати образци на обективно отразяване на живота, на действителността, особено в своите дописки от страната, в които дава разгънатата обективна картина на положението в България през първата половина на седемдесетте години на миналия век. Във връзка с това Ботев отдава изключително голямо значение на дописките като на такъв вид вестникарски материал, който се опира и изгражда върху факти и събития, станали в страната.

Досега дописките на Ботев са най-малко проучени, а те заслужават специално внимание, тъй като представляват онзи журналистически и литературен вид, с който Ботев борави най-много и не случайно. В дописките, които винаги се изграждат върху един факт или едно събитие, станали в страната, по места, Ботев вижда оная непосредствена връзка, която съединява редакцията и вестника със самия народ. В дописката е изразено най-добре, най-непосредствено как самите народни среди преживяват робството, как самите маси реагират срещу него, как гледат на борбата и как участвуват в нея и т. н. Ботев съвършено правилно разбира смисъла и огромното значение на дописките и затова обръща толкова голямо внимание на тях. Ботев получава много писма от страната, които преработва. Дали дописките на Ботев са писани от самата страна или дали те са писани в редакцията върху известен факт, дошъл от страната или

разработват получено писмо, това по същество не е от голямо значение. Дописката у Ботев е такъв вид вестникарски материал, който дава възможност едновременно и най-непосредствено да се даде информация за страната, за нейното действително положение, да се проследи ден по ден настроението на народа отвъд Дунава и заедно с това да се направят съответни политически диагнози и изводи.

Да вземем един пример. Във бр. 23 на в. Знаме, като предава разказа на един работник турчин за ограбване на населението, Ботев заявява: „Разказът на Мехмед е трогателен", и от този конкретен разказ Ботев тегли извода, че „разказът разкрива капиталистическата алчност на една грабителска класа". Ботев заключава: „не може да се търси управа в такова царство" и призовава на борба.

Такива са трите съставни части на публицистичните работи на Ботев. Независимо от това дали върви от общото към частното или по обратен път, той 1) констатира определени факти, 2) прави политически извод от тях и 3) поставя ударна задача.

В тази подвижна, незамръзнала схема е излян целият Ботев, злободневен и конкретен и същевременно принципен, идеен и страстно революционен.

V

За Ботев журналиста информационният материал във вестника няма просто познавателна цел. Той трябва да послужи за разкриване на истината и да бъде в същото време източник, средство и сила за мобилизиране на масите, за изменение на действителността. Но журналистът Ботев, който е за обективното изложение на фактите, не е бездушен наблюдател — неговото отношение към действителността е революционно-партийно отношение. Той изпада в яростно негодуване срещу всяко хладнокръвно наблюдаване на злото. Ботев е развил това схващане особено подчертано в спора със Стойков [известният у нас С. С. Бобчев], който пледира за спокойно отношение към въпросите на критиката. „Не всеки може да бъде хладнокръвен към злото" — пише Ботев. „Не всеки може да бъде хладнокръвен към злото, което разпространяват в нашата литература от една страна невинната глупост, а от друга страна глупавото убеждение, че тая глупост, като е невинна, не трябва да се закача".

Ботев пренася това свое схващане при разглеждането на цялата действителност в турската империя и неговата критика на тая действителност е безпощадна, пълна с революционна страст. Именно затова острата ненавист към врага, иронията, презрението са основни средства на журналистическата проза на Ботев. Статиите на Ботев, както и всичките му публицистични работи са наситени със сатиричен елемент. Присмехът у Ботев е остро оръжие в борбата срещу противника. Ботев умее да презира врага, да се надсмива над неговата ограниченост и страхливост. Неговите статии изразяват гняв, яд, те просто сразяват със своите насмешки. „Нека — пише Ботев — моят негодуващ смях преминува през стълбовете на Знаме". Ботев полемизира остро, страстно, с озлобление, без пощада. Именно, всичко това — сатирата,

страстното, небезучастно отношение, което е израз пак на неговата висока принципност, прави публицистичното слово на Ботев живо, темпераментно, убеждаващо, мобилизиращо.

В своите публицистични работи Ботев си служи с богати художествени изразни средства. Това е друга особеност на неговия творчески метод.

И преди всичко в статиите на Ботев има ярки образи, които се запомнят. Това е, което се налага веднага при тяхното разглеждане, и това е една от най-забележителните страни на неговия журналистически стил. За такива образи у Ботев служи някой конкретен пример от живота, образ от митологията, от класическата литература или от библията, или просто ярко сравнение.

Публицистичната проза на Ботев е така образна, така лирична, така емоционална, че трудно може да се сложи строга граница между художествените и езикови средства на поезията на Ботев и средствата на неговите публицистични работи.

Ботев пишеше стихотворения, създаваше поезия именно като вестникар, на редакционната маса, за вестниците и изданията, и именно тогава, когато искаше да изрази най-високо, с най-голяма сила, най-действено политически възгледи, мисли, настроения. Журналистът Ботев прибягваше до поезията, когато се нуждаеше от такива средства на въздействие, които можеха да развълнуват, да разтърсят най-решително, най-дълбоко, най-вълнуващо да раздвижат, да вдигнат на борба. В същото време поетът Ботев пишеше своите публицистични работи като използуваше най-широко изразните художествени средства на поезията.

Бихме ли могли да разграничим по своята образност и емоционално-поетично съдържание публицистичните работи „Смешен плач“ или „Петрушан“ от поетичните му творби като „Борба“, „На прощаване“ или „Хаджи Димитър“? „Петрушан“ е продължение—и тематично и емоционално-поетично—на „Хаджи Димитър“. А прекрасният ненадминат по своята художествена форма и по своята действена политическа сила фейлетон „Смешен плач“ трудно може да се отдели от политическия жив и действен завършек на „Борба“.

Бихме могли да кажем, че така, както високохудожествената поезия на Ботев остана и остава трайна поради своята принципност и своя политически актуален характер, така политическата публицистика на Ботев, писана на актуални теми, видимо временни, преходни, със значение за своето време, остава трайна поради своята принципност и лирика, своя високопоетичен език и образна наситеност.

Езикът, с който си служи Ботев в своите публицистични работи, е ясен, конкретен и най-близък до съвременния наш литературен език. И в това отношение Ботев между всички писатели, публицисти и журналисти от епохата, в която живя и работи, стои най-близко до съвременната наша епоха. Този особен факт се дължи на това обстоятелство, че създавайки и разработвайки новия писмен литературен език, Ботев не търсеше да създава изкуствена българска литературна реч, а се вслушваше в живото българско слово,

в езика на самия наш народ — от този извор черпеше. На тази почва, на почвата на народното езиково богатство Ботев разработваше литературния език, в който внесе свои ценни специфични ботевски елементи. Ботев нарича езиковите увлечения на Богоров „варварски език" именно затова, че този език беше изкълчван, пълен с изкуствено създавани думи или с такива странни непопулярни, макар и народни думи, които бяха непонятни за народната маса.

Езиковото богатство на Ботев като публицист е действително огромно и разностранно. Това богатство идва от два източника: първо, от българския народен език в различните области на страната и второ, по пътя на огромната начетеност на Ботев. Внимателното проучване на публицистичното дело на Ботев разкрива действително неговата удивително широка ерудиция. Така, Ботев познава не само българската история, той има широки познания за европейската и световна история. Неговите статии изненадват с основни детайлни познания на историческите събития (напр. историята на Испания, на Русия, на Англия, на Германия и пр.). Ботев има познания по политическа икономия, занимава се с педагогически въпроси, с филологически проблеми. Той познава съвременната и стара литература. Ботев говори за Гьотевия Фауст и очевидно го познава; за Хайне, за западните и руските писатели, за древния руски епос, като „Слово о полку Игореве", и т. н.

Ботевата широка ерудиция и култура, плюс непосредствени живи наблюдения и познания за народните нужди, история, бит, епос, език и плюс, главно, най-революционни демократични идеи, които озаряваха гения на Ботев и които направиха от него „последователен демократ-републиканец, непримирим враг на всяко политическо и духовно мракобесие, на зловредния шовинизъм, страстен поборник за вечна дружба с великия руски народ, за съюз между южните славяни и братско сътрудничество между балканските и всички други свободолюбиви народи" (Г. Димитров) — ето оная почва, на която израстна и се разви Ботев като най-голям и най-блестящ български журналист на епохата, който остави такова ненадминато публицистично наследство.

Статиите и фейлетоните на Ботев, като „Смешен плач", „Това ви чака", „Петрушан", много от неговите дописки действително представляват най-високи образци на публицистична литература, които се отличават с забележителна принципност, с забележителна конкретност и съвършена художествена форма и сила. Фейлетони като „Смешен плач" са ненадминати в нашата, и не само в нашата публицистика. Това е истински Монблан на журналистическата проза, един Монблан на блестящ литературен стил, на революционно съдържание и на безстрашие, на политическа сатира и на историческа далновидност. „Смешен плач" трябва да се знае и помни изцяло от всеки наш журналист, от всеки наш писател — като образец на принципно, на искрено, на дълбоко, на огнено, революционно, изразително слово. „Смешен плач" показва онова дълбоко прозрение и революционна далновидност, които характеризират цялото публицистично дело на Ботев.

През димящите кърви на Парижката комуна, през кървите и страданията на нашия народ, въпреки страданията и кървите, и именно поради едните и другите, Ботев виждаше бъдещето и изразяваше дълбока увереност на далновиден революционер и публицист в бъдещето. Силата на предвиждането, способността да предрича бъдещето беше действително присъща на Ботев.

„И ще бъде ден, ден първи!“ — с тия думи завършва Ботев „Смешен плач“. Днес, отдавайки почит на делото на Ботев, ние можем да кажем:

Ден първи биде! Той биде, той настъпи вече отдавна за руския народ, борбите на който Ботев следеше и чиято победа жадуваше. Той настъпи за нашия народ и за други славянски и неславянски народи.

Пророческото предсказание на Ботев се сбъдна.

VI

Такива са някои от основните черти в публицистичното дело на Ботев.

И Димитър Благоев, и Георги Кирков, и Георги Димитров, които сами внесоха в нашата публицистика високо принципни, класически, действени и вълнуващи публицистични творби, сочат Ботева като най-възвишен пример на българския народ и като незаменим майстор на българската публицистика. Ботев е и остава първоучител на съвременните български журналисти — комунисти и отечественофронтовци.

При днешните нови условия, които исторически се различават от времето, в което живя Ботев, и съобразявайки се с тях и с техните задачи, нашите съвременни български журналисти, въоръжени с метода на марксизма-ленинизма, до който Ботев не можа да стигне и доживее, трябва да проучват и да използуват богатото журналистическо и публицистично наследство на Ботев, да пишат с неговата принципност и с още по-голяма принципност, с неговата конкретност и с още по-голяма конкретност, с неговите майсторски художествени средства и с още по-художествени средства, именно защото те имат високото научно оръжие и съвършения метод на марксизма-ленинизма.

Нашите журналисти и всички наши патриоти трябва да работят и да се борят с Ботевата революционна и партийна страст, с неговата любов към нашия народ, към славянските и другите свободолюбиви народи, и преди всичко с неговата гореща братска любов да обичат великия руски народ — народът освободител, днешният велик Съветски съюз — основата на „братския съюз между народите“, който Ботев така пророчески предсказваше и така пророчески виждаше.

БЪЛГАРСКИЯТ ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ХРИСТО БОТЕВ

от д-р Д. П. ИВАНЧЕВ

Стогодишнината от рождението на Христо Ботев даде нов тласък на ботевознанието у нас, макар да не може се каже, че интересът към неговата личност и творчество някога да е отслабвал. Нещо повече — той показва една непрекъснато покачваща се линия на развитие. Това личи и от проучванията на различни страни от неговата дейност. Тук ние си поставяме скромната задача да проследим какво е било отношението му към различни вестници и списания, излизали на български език по негово време.

Ботев пристига в Румъния едва деветнадесет годишен, към края на 1867 год., късния период на нашата възрожденска епоха, когато българският периодичен печат имаше близо четвъртвековно съществуване, а политическите течения както в Цариград, така и всред емиграцията в Румъния се бяха напълно оформили. Различните условия, при които беше поставено развитието на нашия печат в Цариград и вън от пределите на турската империя, хвърляха своя отпечатък върху него. Докато цариградският печат бе зает с въпроси от вътрешен характер, предимно тези за черковното освобождение, печатът в Румъния можеше свободно да постави и разглежда въпросът за политическото освобождение на страната ни. И при все това, когато Ботев пристигна в Румъния, революционен печат в строгия смисъл на думата още не съществуваше. Разбира се, нито цариградският, нито емигрантският печат бяха единни. Самото движение за църковна независимост не бе хомогенно. Докато едни бяха по-умерени и искаха български църкви, владици и попове, но без отделяне от патриаршията, други, по-прогресивните, искаха напълно независима българска църква, трети пък искаха скъсване с патриаршията и съюз с папата — това бяха униатите. Друго едно политическо течение бе това на просветителите, ако може да се нарече изобщо политическо течение, защото те проповядваха известна неутралност спрямо политическите въпроси и издигаха просветата като свое знаме. Те смятаха, че преди да е просветен народът, той и да се освободи, не ще знае какво да прави със свободата и ще почне да злоупотребява с нея. Към това течение бяха повечето от цариградските дейци, които водеха борбата за духовно освобождение. Най-омразното течение за революционната емиграция бе това на туркофилите, според които на българския народ си му е добре под властта на султана. Към тях спадаха десницата в църковната борба, начело с д-р Чомаков, и всички българи-чиновници на турска служба, както и българските чорбаджии. Главно оръжие на това течение, както сполучливо се изразява Мих. Димитров, бе страхът от порусяване, подклаждан от английските пъл-

номощници в Цариград[1]. Имаше и друго течение — това на дуалистите, които смятаха възможен и желан съвместния живот на българи и турци под крилото на султана и се задоволяваха с искането на относителна автономия за българския народ. В Румъния българската емиграция също бе разделена на партии. На първо място трябва да се споменат така наречените нотабили, „старите", с тяхната „Добродетелна дружина". В своята политика те се люшкаха между крайните възможности. Отначало те се надяваха на Русия; после направиха опит за съюз със Сърбия (образуване на югославянско кралство) и завършиха с дуализъм с Турция. Пръв проводник на идеята за дуализма фактически е Тайният централен комитет, който изникна всред група млади емигранти през 1866 г. Срещу дуализма на хората около Тайния централен комитет се опълчи партията на „старите", докато в началото на 1869 год. и последните възприеха идеята за дуализма с Турция. Просветителното течение също така имаше и тука своите представители. Към него се присъедини накрая и самият Каравелов. Всички тези течения правеха концесии в по-малък или по-голям размер на туркофилството. Най-прямолинейното и най-прогресивното бе революционното течение всред българската емиграция. Това бе течението на хъшовете. Ботев попада в тази обстановка, след като преди туй е вече изпитал влиянието на руската прогресивна мисъл, което му помогна правилно да преценява политическия момент, и започва борба по всички линии. Негови органи в тая борба са преди всичко издаваните от него вестници: Дума на българските емигранти (1871), от който излизат 5 броя[2], а само 4 редактирани от Ботев; Будилник (1873), известни досега само 3 броя; Знаме (1874—1875), излезли всичко 27 броя, и Нова България (1876—1877), излязъл в 75 броя, от които само първият — под редакцията на Ботев. — Или всичко 36 броя. Към това може да се прибави сътрудничеството му в Тъпан (1869—1870, 1875), Свобода и Независимост (1869—1874) и др. По всяка вероятност той е сътрудничил и в други някои вестници, ръкописни или печатни, като Кърлеш, Комар, Михал, Таралеж и други, от които няма досега запазен нито един брой. Размерът на участието на Ботев в тези вестници подлежи на оточняване.

Колкото е кратка, толкова богата по съдържание и разнообразие е журналистическата дейност на Ботева. В тая кратка дейност той подложи на безпощадна критика чорбаджии и попове, „просветители" и униати, туркофили и дуалисти. Статията „Длъжностите на писателите и на журналистите" представлява великолепна сатира за българския безгръбначен, безличен и продажен печат[3]. Ботев е съгласен, че науката и образованието са потребни, за да дойде народът до известна степен на своето благосъстояние, но за това са потребни и условия, които още ги няма. Народът е в положение на невежество и нищета и на първо време неговият протест срещу злото е инстинктивен. Целта на журналистиката в тоя случай е не само да

[1] Христо Ботев, Съчинения, ред. М. Димитров, София 1945, т. I, с. 162.
[2] Според А. Т. Балан и Йорд. Иванов — 6 броя, а според Д. х. Паничков — дори 7 броя.
[3] Независимост, год. IV, бр. 52.

поддържа тоя инстинкт за реагиране[1], но и да осмисли неговата борба. Когато народът ни събира своите сили, за да излезе на отчаяна борба срещу своите петвековни притеснители, журналистиката ще изиграе положителна роля, защото именно тя е едно от първите средства на революцията[2].

Вън от редактираните от Хр. Ботев вестници или излизали с негово сътрудничество, малко са онези вестници и списания, които да се радват на неговата снизходителност. Почти всички понасят жестокия удар на неговата безмилостна критика. Интересно е, че той не се занимава с турските вестници, издавани и на български език, като Дунав (1865—1876), Едирне (1868—1877) и Солун (1868—1877). Като турски вестници, органи на турската държавна власт, издавани и на български за пропаганда, той не очакваше нищо повече от тях, освен защита на турските интереси. Те за него бяха само „шпионствуващи пачаври" на турската полиция. На безпощадно бичуване обаче биват подложени българите, редактори на българските отдели в тези вестници, като Стоил Попов, Чорапчиев и др., които революционният печат счита способни да направят „най-страшното злодейство, най-гнусното шпионство".

Най-често и най-жестоко е подлаган на критика от страна на Ботев цариградският печат. Кой не знае, пише той, в какво жалостно положение се намират нашите цариградски вестници и каква незавидна роля е играла по-голямата част от нашите емиграционни публицисти. „Ако погледнем с безпристрастно око в стълповете на нашите цариградски хавадаши, то от първия поглед още ще да се убедиме, че под дебелата сянка на босфорските идиоти друго нищо не може да процъфтява, освен политическа лъжа, литературна подлост, дипломатическо раболепие и всякакви други верноподанически добродетели". Това се дължи на възгледа на нашите „доморождени политици-патриоти", че трохите от трапезата на султана стигат да се подкрепи историческият стомах на нашия народ, да се поддържа неговото етнографско съществуване и да му се осигури бъдещето всред славяните. А в това време народът продължава да пости, да се надява на милост от своите тирани и да вярва на своите сити и самозвани предводители, че новият живот, „който те основават на някакви си неизвестни дуалистически начала, ще дойде постепенно, заедно с науката и образованието"[3]. И Ботев посочва единствения верен път — издигане знамето на революцията.

Един от вестниците, който понася най-често и най-отровни стрели, това е Турция (1864—1873). Ако и чисто български вестник, той се е считал за орган на турското правителство. На едно място Ботев споменава, че „ефендито" [Генович], издава органа на шпионите Турция. Нарича го също „пачаврата" Турция, „вестник, в който се печатат лъжите и глупостите". Вестникът, както и редакторът му Н. Генович заслужено са подложени на жестока критика. Направлението на вестника е било крайно туркофилско. В своята молба до правителството за отпускане субсидия на вестника, сам Ге-

---

[1] Знаме, бр. 1.
[2] Нова България, бр. 1.
[3] Знаме, бр. 1.

нович казва, че си е поставил за задача да се противопоставя ефикасно на революционната литература и да „поддържам у тях [у българите] убеждението, че техните материални и морални интереси са неразривно свързани с Н. В. Султана". Генович е бил преводчик в турското министерство на външните работи и цензор на българските издания, затова Ботев казва, че за пари той е станал шпионин. Въпреки това вестникът е бил подлаган на цензура и дори е бил спрян от турската цензура, когато редактор става д-р И. Богоров.

Наред с името на Генович, Ботев често пъти споменава и името на Найденов („Найденов и Генович са два философа, един има просен ум, другия празна кофа"). Иван Найденов е изпълнявал длъжността капукехая на българската екзархия при Високата порта и редактирал Право, преименован след спирането му на Напредък (1869—1877). Ботев го нарича сънотълкувател на сляпата екзархия. Вестникът е с просветителски еволюционистични идеи. Бил спиран два пъти от турската цензура за статии, насочени срещу гръцката патриаршия, а самия Найденов затварян. Въпреки това Ботев го нарича „органа на идиотите", редактиран от „черибашият" Найденов, а също и „юрудивото право". Този тон срещу вестника се дължи и на статиите, помествани в него срещу революционното движение, особено срещу Каравелов. Не по-завидна е и съдбата на Век (1874—1876), редактиран от Марко Балабанов, един от главните дейци в екзархията. В „Послание от небето" Ботев го нарича „органа на патриотическите михлюзи", а редактора му — „цанцугерът отец Балабанов", а на друго място казва, че „откакто отец Марко цанцугерът турна на своите глупости заглавие „Век", то великите български пости станаха 365 дена в годината". Ботев осмива и парижкото образование на Марко Балабанов. Отиването му в Париж имало за резултат изгубването и на малкото логика в неговия мозък. Според Ботев, няма разлика между Балабанов и Найденов — идеите, които прокарвали в своите вестници, били едни и същи. Като представител на консервативното течение в църковната борба, той прокарва просветителни идеи във Век, които на практика са туркофилски, дуалистични. Това е било достатъчно да си навлече нападките на революционното движение. На същото основание и по същите причини се напада и друг от „екзархийските влъхви" Лазар Йовчев (по късно екзарх Йосиф), един от редакторите на Читалище, който при това взема и открито становище против социализма и работническия интернационал.

От цариградските вестникари и вестници единствен П. Р. Славейков се радва на по-особено снизхождение, без да бъде пощаден от иронични подмятания и подигравки. Той представляваше най-лявото, прогресивното течение в църковната борба и водѝ безпощадна борба с гръцката патриаршия.

Поради напредничавите си разбирания Славейков не е бил в добри отношения и с дейците от екзархията, повечето от които били консерватори и туркофили. Неговите вестници, особено Македония (1866—1872), е бил често спиран, а редакторът арестуван за своите дръзки статии. Отначало Ботев и революционерите ценят тая прогресивност на Славейков. Ботев му изпраща първите си стихотворения

за преглед. Първото му стихотворение „Майце си“ е печатано в Гайда, редактиран от П. Р. Славейков. За революционерите Македония е бил единственият вестник от цариградските, който е приличал на вестник и имал що годе идеи. На многото му грешки гледали снизходително, понеже разбирали положението му. Това отношение се изменя след разрешаване на църковния въпрос, когато Славейков се поддава на туркофилство, намерило израз в статията му за обединяване на славянските народи под скиптъра на султана, с което фактически се обявява за дуализма. Славейков се обявява също и против федерализма на Каравелов. Отношението на Ботев към него се изменя и до края на живота си той запазва спрямо него подигравателно враждебно отношение. Неговите подигравки се отнасят и до редактираните от Славейков хумористични вестници Гайда, Звънчатий Глумчо (наречен от Ботев „Звънчатий глупчо“), Шутош и др., заради тяхната безличност и безсъдържателност. В програмата на Будилник Ботев обещава, че вестникът му „не ще да бъде тъй глупав, защото не му е изпила кукувица ума, като на Звънчатий Глумча, защото Звънчатий Глупчо, вместо да говори глупости, добре би сторил да прекачи юлара на ефендито [Генович], а самаря на черибашият [Найденов], па хайде като сюрюджия на изложбата във Виена“. С това Ботев е изказал отрицателното си становище спрямо хумора на Славейков.

Сравнително по-малко се занимава Ботев с вестниците в Румъния. Това се обяснява с обстоятелството, че по това време там са излизали малко вестници. Освен редактираните от Ботев или излизали с негово близко участие вестници, излизали са само вестниците Дунавска зора, Отечество и Народност. Отечество (1868—1871) е бил орган на „старите“, на „Добродетелната дружина“. Негов редактор е бил П. Кисимов, който е бил и теоретически изразител на идеите на „старите“, т. е. явява се като изразител на консервативното и антидемократично направление в емиграцията. В съновника си Ботев казва: „Сънуваш ли „Отечество“ — пази се от болест—хвърква ти имотът; сънуваш ли редактора му — ще калай[ди]сваш котли“. С „хвръкване на имота“ Ботев подиграва „Добродетелната дружина“, която като благотворително дружество разполагала по усмотрение с завещаните от родолюбиви българи средства за народополезни цели. За тези капитали революционната емиграция води ожесточена борба с дружеството, наречено от Ботев „сдружение за обиране на умрели“. За неговите кражби той съчинява гатанка: „Уста няма, а яде; ръце няма, а краде. Що е то? — Добродетелната дружина“. Причина за нападките е и възприемането по-късно от „старите“ идеята за дуализма. Органът на младите дуалисти в. Народност (1867—1869) е редактиран отначало от д-р Ив. Богоров, а по-късно от Ив. Касабов и Ив. Грудов. Ботев освобождава първия от греховете на Народност (Богоров е бил отстранен от редакцията за неговата статия „Чорбаджии“), а на останалите посвещава своята епитафия № 7: „Тук гние голям патриот—редакторът на „Народност“; знаменит беше идиот и прочут само с подлост“. Според Ботев, тоя вестник си останал отначалото докрай „орган на някакви си млади чорбаджии, които бягали от мненията и стрем-

ленията емиграционни". Ботев не пощадява и вестника, който е набирал при първото си пристигане в Румъния — Дунавска зора (1867—1870), редактиран от Д. Войников. Тоя вестник, ако и да минавал за орган на „волните българи", не е бил последователен в политическата си линия. Неговият редактор също така често е прицел на подигравки, което се дължи както на непостоянната политическа линия на вестника, така и на бездарните му литературни творби. Според Ботев, Войников „избръщолевил най-сериозната страна на политическия ни въпрос с устата на един луд Див Дядо" [псевдоним на Д. Войников].

Едно твърде внимателно отношение и предпазливо изказване на Ботев виждаме спрямо вестник Балкан (1875), редактиран от Киряк Цанков, принадлежащ отначало към революционното течение, а след скарването на Ботев с Каравелов минал на страната на последния, а вестникът му между другото става прикрит орган на Каравелова, който подканя сърбите да влязат във война с Турция. Още с излизането му на румънски език Ботев пише: „Тоя вестник е необходим за българския елемент в Румъния и затова ние му желаем добър успех и добро приемане от страната на нашата емиграция"[1]. Все пак неприязненото отношение на Ботев спрямо редакторите се чувствува в бележките му по случай българското издание на вестника. В тях той съобщава за субсидията, искана от К. Цанков за вестника, и за участието на Каравелов в редактирането, който сега с помощта на К. Цанков щял да разреши нерешените въпроси от Независимост, като по този начин съживят заспалата наша емиграционна журналистика. Въпреки учтивия тон, тънката ирония се чувствува, а именно: Каравелов с чужда помощ ще доизяснява тъмните въпроси, като парично бъде подпомогнат от „старите"[2]. На тези забележки К. Цанков остро отговаря, но Ботев не се поддава на предизвикателството. По-друго е отношението на Ботев към друг един вестник — Русчук, който щял да излиза в Русе на български и турски под редакторството на Стоил Д. Попов (редактора на българския отдел на турския вестник Дунав). По повод на това съобщение Ботев пише, че интересите на двата народа са несъвместими и затова не може да се издава вестник, който да служи на роба и на господаря, „да удовлетворява и двете крайно противоречиви начала". Ако Ст. Попов не се съобрази с това, то „ние имаме пълно право да поздравим българския народ с още една пачавра" (в. Русчук е бил запретен от турското правителство преди да излезе).

Ботев е имал силно чувство на отговорност към печата и съзнание за важната роля на хумористическия печат. По случай повторното излизане на Тъпан (1875) той изказва мисли за задачите на хумористичния печат, които и днес могат да служат като ръководни начала при редактирането на хумористични вестници. Той пише между другото, че, за да се поправят пороците или недостатъците в един народ, да се поправят „смешните, скръбни и възмутъците в един народ, да се поправят „смешните, скръбни и възму-

[1] Знаме, бр. 6.
[2] Знаме, бр. 21.

тителни черти", е необходимо „да имаме и ние такива органи, които с особения свой такт да бъдат като бич за нашите литературни, обществени и политически маймуни". Издаваните до това време не са отговаряли на предназначението си. „Под петите на азиатските варвари ни един не е можал нито да се смее, нито да плаче; а отсам Дунава смехът се е обръщал на псувня, а сатирата на проклятие". И Ботев завършва: „Ако г. Мънзов иска да допълни тоя недостатък, то ние го съветваме да се старае колкото е възможно повече да бъде общ в своето направление и да има всякога пред очите си не тая или оная партия, а недостатките на всичкото почти общество" [к. м][1]. Ботев не пропуска случая да се посмее и над Тъпан, в който, според проф. М. Димитров, той е сътрудничил, и да подиграе редактора му. Така напр. той казва: „Сънуваш ли „Тъпана" — ще видиш въшки; сънуваш ли редактора му — умивай си саханите"; „Ти го биеш, ти го тласкаш, а то вика: другар съм ти. Що е то? — Домно Мънзу Тъпанарът"; „Тук почива тъпанарче, сатирово чедо; спи почивай бре м . . . че ти си бил говедо" и пр. и пр. Като основание за тези подигравки може да смятаме и това, че И. Мънзов за известно време се отделя от Каравелов и дори пише дописки против него в Право. Скарването на Ботев с Каравелов сближава Ботева с И. Мънзов. При подновяването си Тъпан е насочен против Каравелов.

На високото съзнание за отговорната задача на хумористичните вестници се дължи и отрицателното становище на Ботев спрямо повърхностни хумористични вестници от рода на Жаба, Хитър Петър, Гражданин, Михал и пр., издавани от Д. Паничков и редактирани от него, Ангелаки Савич, Ст. Заимов и др. Ан. Савич е отначало на страната на революционерите, но по-късно минава към дуалистите. Той е редактирал Жаба, Гражданин, Хитър Петър, за известно време Дунавска зора, дори бр. 5 от Дума. От първите два вестника няма запазени броеве. За първия намираме следната характеристика в Независимост: „Преди няколко дена се е появил в Браила нов сатиристически вестник под название „Жаба". Тоя вестник доказва, като две и две четири, че глупостта е безгранична и че старите деца биват смешни до най-крайните граници". Почти същото се казва и за втория: „В Браила е захванала да излазя още една пачавра, която носи названието „Гражданин" и която се редактира пак от браилското кречетало" [Савич]. Редакцията се очудва на оная публика, която чете тия пачаври. В същия дух са и подигравките по адрес на Хитър Петър, който освен от Савич, се е редактирал и от Д. Войников и Д. Паничков. Всички тия безлични и повърхностни вестници, а на практика — антиреволюционни, водеха началото си все от малката печатничка на дядо Паничков. Към тях принадлежи и Михал, редактиран от Ст. Заимов. От тоя вестник също не е запазен нито един брой. За него Ботев казва: „Наместо „Хитър Петър", в Браила е захванал да излазя друг един лист под название „Михал", който не се отличавал

[1] Знаме, бр. 19.

от първия, и ако вестниците говорели за умствения уровен на публиката, която ги чете, „то ние, казва Ботев, с право можем да заключим, че публиката на „Михала“ не е по-умна от тая на „Хитър Петра“[1]. Няколко деня след тая бележка Ботев дава унищожителна преценка за вестника и редактора му в едно писмо до Д. Хр. Попов, в което се казва буквално: „Онова теле из Браила [Заимов], е безумно. Аз му натърках носа в едно писмо и вярвам, че ще да си налегне дрипите, т. е. ще да остави настрана пачаврата си. Той е сляп поклонник, но именно затова го и презирам. Не обръщай внимание на бълвочите му“. .Това писмо, отпечатано за пръв път от Захари Стоянов в Опит за биография, вероятно силно е засегнало Ст. Заимов. В отговора си той казва: „Доколкото помня, в тая „пачавра“ за Каравелова имаше няколко антрефилета, пратени лично от Ботева до редактора на „пачаврата“, и две „сатири“ в стихотворна реч, пратени от Стамболова. Тези псувни „пачаврата“ ги напечатала, защото авторите обяснили, че не могат да ги поместят в „Знаме“, за да не дразнят приятелите на Каравелов“. Дали има нещо вярно в думите на Заимов за сътрудничеството на Ботев и Стамболов в „Михал“, не може сега да се каже, но че Ботев е пресилил нарочно преценката в писмото си, говори и фактът, че в едно писмо до Ст. Заимов от 18. XI. 1875 г. той завършва с думите: „Поздрави приятелите. Твой като всякога Ботйов“.

Не избягнаха стрелите на критиката и българските списания, излизали по това време. Докато отзивите за вестниците са давани винаги в полемична форма, то за списанията е отделяно място в специалния книгописен отдел на вестниците. По своята политическа линия те всички бяха „просветителни“, т. е. всички бяха убедени в ролята на просветата за издигането на народа, но Ботев ги ценеше, доколко могат да дадат на народа здрава научна храна. Критиката, която той правеше в своя книгописен отдел на новоизлизащите списания, колкото и ограничена по размери, представлява богат извор не само за преценка на нашия периодичен печат преди Освобождението, но и за оценка на Ботевия литературно-художествен мироглед. При неустановен език и правопис, при липса на литературни традиции и научен опит, нашите списания, с редки изключения, бяха бедни по съдържание. Липсваше школуваният критик, който да посочи правилно пътя на редактори и писатели. Критиките или по-право преценките, които Ботев правеше на различните наши списания, за разлика от критиките на вестниците, бяха в голямата си част чисто литературни, с оглед на техните художествени и научни качества. Излизайки в защита на критичния отдел на Периодическото списание, срещу нападките от страна на С. С. Бобчев, Ботев начертава основните задачи на критиката и казва: „Ние сме съгласни с г. Стойков [Бобчев], че „критикът трябва да бъде безпристрастен, хладнокръвен (?) и разумен оценител на едно произведение“, но никога не можем да наложиме някому, даже и на себе си, такъв начин на критикуване. От критиката се изисква само една гола истина, а изказана ли е тая истина хладнокръвно или нехладнокръвно, пристрастно или без-

[1] Знаме, бр. 19.

пристрастно — това зависи от темперамента на критиката. Не всеки може да бъде хладнокръвен към злото, което разпространяват в нашата литература от една страна невинната глупост, а от друга — глупавото убеждение, че тая глупост, като е невинна, не трябва да се закача". Нашите списания се пълнели с толкова много долнокачествени произведения, че „никакъв камшик, критически или волски, журнален или исторически, е неспособен да вразуми нашите гениални бездарници и да ги накара да се оставят от севдата да пълнят българската литература с боклук. Кажете ни, молим се, какво трябва да прави критиката с подобни самолюбиви бездарности? Ние мислиме, че ако да би бил жив Белински, на когото идиотите захванаха да тревожат и костите, то той би казал: „Господа, нямате ли лудница?"[1].

Може да се каже, че най-сериозното наше списание преди Освобождението бе Периодическото списание на Българското книжовно дружество (сега Българска академия на науките), излизало от 1870 до 1910. Списвано в академичен стил от нашите първи учени тогава, като Марин Дринов, Н. Бончев, В. Друмев и др., то е страдало между другото и от още неустановения език и правопис. Предлаганият от М. Дринов правопис, според Ботев, бил погрешен. Ботев намира, че преводите на Нешо Бончев и критиките му се четат мъчно и губят много от достойнствата си поради езика си, който излязъл „необработен, неокастрен и пълен с русизми". Неговата критика, според Ботев, е написана „делно, умно, справедливо", но прекалено снизходително към някои литературни шарлатани. Ботев критикува и историческия възглед на М. Дринов за произхода на българите (според Ботев, българите са от славянски произход). Вън от тези критики Ботев се отнася с уважение към списанието. Според последните документи, той е имал, изглежда, по-близки връзки с него, отколкото се предполагаше. Знае се, че той е преговарял с Т. Пеев, деловодител на списанието, за поемане отпечатването на кн. 11—12 в печатницата на Знаме, дори е приел и аванс срещу това. Също в книгите на дружеството има вписани суми, изплащани на жена му Венета след неговата смърт. Докъде обаче са стигали тези връзки, още не може да се установи — кн. 11—12 показва друга печатница.

По-остри са критиките на Ботев срещу Книжовното дружество, което се основава главно с усилията на В. Д. Стоянов и с подкрепата на младите, прогресивните от нашата емиграция, начело с Л. Каравелов, Д. Ценович, В. Левски и др. Наскоро обаче в управата вземат преднина по-умерените елементи, просветителите, които били за компромиси, за да могат да разпространяват списанието в България. За нередовното излизане на списанието Ботев нарича дружеството лъжовно. Най-непримирима остава борбата на младите срещу В. Д. Стоянов поради проявеното от него туркофилство.

Положително отношение има Ботев и към литературните достоинства на друго едно списание — именно Каравеловото Знание (1875—1876). След спиране на Независимост Каравелов, както е

[1] Знаме, бр. 6.

известно, се отказва от революционна дейност и се отдава на просвета. Независимо от това, че Ботев е против този завой на Каравелов, който нанася удар и на революционното течение всред емиграцията, Ботев очаква от Знание, че то ще „допълни недостатъка, който се сеща в популяризирането здравата и действителна наука между народа". По-късно той присъединява гласа си към „оня хор от похвали", с който се посреща излизането на списанието, и поздравлява „Дружеството за разпространение на полезни знания", което го издава, ако и да не е съгласен с убеждението, че „европейските народи са работили достатъчно и са изработили доволно много; а ние сме длъжни да превождаме, да заимствуваме, да извлекваме, да четеме и да се учиме", както се казва в уводната статия на списанието. Ботев отправя също съвет към редактора му да се откаже от плагиатството[1].

Едно от сериозните наши списания преди Освобождението бе и Читалище (1870—1875), издавано от българското читалище в Цариград и редактирано последователно от Марко Балабанов, Лазар Йовчев (по-късно екзарх Йосиф), П. Р. Славейков, Тодор Икономов, С. С. Бобчев и др. Списанието е редактирано в чисто просветителен дух, далеч е от революционните идеи, понякога е враждебно на тях. Ботев го критикува твърде строго. Причината за това е преди всичко в несполучливия подбор на помествания материал в него. Печатат се най-невъзможни „научни" статии и поетически опити. Там печатат своите работи поети като Сапунов, Пишурката, Пърличев и много други — все лица, обезсмъртени от Ботевия хумор и сатира. За 22 книжка на списанието (год. IV) той казва, че била пълна „с всякакви детински, безцелни и безграмотни преводи и не отличава се почти с нищо от другите по-напрежни книжки. Види се, това списание се издава само за поощрение на децата, и за да докаже, че и между идиотите се срещат понякога гениални хора". Той обръща внимание на редакцията да чете материала, преди да го печата. По-късно на Ботев се удава случай да поправи отчасти тежката присъда над списанието. Касае се за кн. 1 и 2, год. V на Читалище, които показвали, че ако и да не се е напълно оправило, списанието „барем има намерение да се оправи". Това списание, което „праведно има претенции да бъде орган на умствената деятелност на нашето младо поколение", признава грешките си и Ботев заключава: „Дано занапред то бъде по-умно, по-разборчиво и по-достъпно за народа"[2].

Не остана пощаден и основателят на българската журналистика Иван Богоров. След Български орел и Цариградски вестник същият постепенно се увлича в чистене на езика и стига дотам, че изковава един изкуствен, богоровски език. По повод кн. 4 от неговото списание Книговище за прочитание (1874—1875) Ботев казва, че „който е имал търпението да прочете барем една от предидущите три книжки, той е можал вече да си състави понятие на какъв клон от литературата принадлежи това списание и в кой ред

[1] Знаме, бр. 13.
[2] Ibid., бр. 10.

писатели се намира неговият редактор"; Ботев намира, че е благоприятно за оскъдната ни още литература обстоятелството, че народът ни, поради простотията си, „заедно с полезната и здрава храна на науката не чете и боклуците, които му поднасят нашите доктори на глупостта и нашите списатели на различни безсмислици. В това отношение д-р Богоров заслужава лавров венец"[1]. По-късно той се връща на това списание и намира, че Богоров е направил „още поголям прогрес в обработването на езика си", т. е. изковал е още няколко „чисто богоровски думи", и заключава: „Ние се чудиме защо и за кого се издава тоя боклук. Види се, че за просвещението на идиотите"[2]. Подобна преценка поради езика й Ботев дава и за издадената от Богоров книга Селски лекар.

Ботев подиграва често и списанията на семейство Блъскови: Училище (1871—1876) и Градинка (1874—1875), издавани от баща и син Блъскови. В една гатанка, отнасяща се до Училище, се казва: „От глупците ум купува, на умните го продава. Що е то? — „Училището" на буля Блъсковица". На друго място Ботев казва, че откогато на хоризонта на българската литература се появи съзвездието „Блъсков" [Райчо Илиев Блъсков със синовете си Илия и Димитър], оттогава „науката, поезията, педагогията и литературата потекоха из крачолите на българския народ". В първия брой на Знаме Ботев се отзовава ласкаво за Училище, като намира, че било захванало да се оправя. „В последните негови броеве са поместени доволно добри и полезни статийки, които, мислиме, всеки от неговите читатели ще да прочете с удоволствие". Недостатък на списанието Ботев намира в това, гдето то помества „непонятни и безграмотни стихотворения". По-късно той наново го похвалва с направения „прогрес". Не е безинтересно да отбележим, че през 1876 г. Р. И. Блъсков участвува в издаването на Нова България и става негов отговорен редактор след смъртта на Ботев. По същото време излиза и Градинка, редактирано от сина му Илия Р. Блъсков. Към това списание Ботев се отнася по-строго. Отзивът за трета книжка от Градинка започва с ироничната забележка: „Излязла е трета книжка на „Градинка", над която се поти г. Илия Р. Блъсков". По-подробно Ботев се спира на кн. 4, като излага съдържанието ѝ. Той намира, че авторът ѝ не постига целта си да възпитава народа чрез описване добрите и лоши негови нрави, понеже „неговият възглед на народните обичаи е крив, ръждив и несъвременен". При всичката вярност в описанието на обичаите, той гледал на тях като духовник [списанието е религиозно-нравствено].

Сравнително по-снизходителна е присъдата за сп. Ден, излизало в Цариград през 1875—1876 г. Въпреки широката му програма, която Ботев намира за „шупливичка" и за която той се съмнява, дали ще се изпълни, понеже познава нашата публика и възможностите на нашите журналисти, и въпреки гръмогласните заглавия, той намира, че Ден заслужава по-голямо внимание, и го препоръчва

---

[1] Знаме, бр. 8.
[2] Ibid., бр. 13.

на българската публика. „За нашия вкус новото списание е лакерда с петмез“[1].

За редактирания от Д. В. Хранов първи земеделско-икономически лист Ступан Ботев се изразява, че бил необходим за нашите селяни, „затова румънските богати българи няма да сторят зле, ако подарят барем по един брой от него на ония села в България, които не са още в състояние да разберат потребата от земеделческите науки“[2]. Това показва и твърде благоприятното отношение на Ботев към зараждащия се земеделско-професионален печат.

Завършваме нашия преглед с отзива на Ботев за духовното списание Възкресник, издавано от Илия Христович, от което до нас не е достигнал нито един брой. Това списание си поставяло задачата да разясни словото божие и да укрепи в сърцето на народа вяра, надежда и любов. Ботев се пита преди всичко за какво и защо му е на българския народ Възкресник. Каква полза ще да принесе той на ония, за които е назначен и които ще да си губят времето да го четат? „Да обясниме някому глупостите, с цел да ги разбере и да се отърве от тях е услуга, която заслужава похвала и награда; но да му разказваме, че глупостите са свети и полезни, и да се постараеме да го утвърдиме в тях, е престъпление, за което е малко даже и небесното наказание на грешниците. От тая точка на зрението духовното списание на господина Христовича е вредително за нашия народ и ние посрещаме неговото появление със скръб и негодование“[3]. След два месеца Ботев е имал възможност да види няколко броя от него и заключава: „По съдържанието си това списание надминава нашите надежди: то е много по-глупаво и по-безполезно за народа, отколкото си ние предполагахме. Четеме и нищо не разбираме. Може би нашите безграмотни попове да разбират нещо?“[4]

Така ученикът, който бе изключен от Одеската гимназия поради „слаб“ успех, в разстояние на пет години се издига до най-високия връх в развитието на нашия народ преди Освобождението със своята идеология и национално революционно дело и даде заслужен урок на политиканствуващите как се защищават народни интереси, а на писателствуващите — как се пише.

---

[1] Знаме, бр. 9 и 11.
[2] Ibid., бр. 1.
[3] Ibid., бр. 14.
[4] Ibid., бр. 20.

БОТЕВ И ПРОГРЕСИВНОТО ДВИЖЕНИЕ В РУМЪНИЯ[1]

от АКАДЕМИК ПРОФ. ПЕТРУ КОНСТАНТИНЕСКУ-ЯШ — БУКУРЕЩ

Идеологичното оформяне на Христо Ботев е свързано с цялото прогресивно движение на неговото време — първото и второто десетилетие на втората половина на XIX век.

Това е преходният период от утопичния към научния социализъм, който се отличава с няколко решителни дати: 1848 г. — годината на буржоазно-демократическата революция и на Комунистическия манифест на Маркс и Енгелс; 1864 год. — годината на създаването на първия работнически интернационал; 1871 г. — годината на Парижката комуна. Ботев е познавал и е бил дори свидетел на някои събития, свързани с кристализирането на социализма, като например Парижката комуна, на която той е посветил един от най-хубавите химни. Обаче друго идеологическо движение е имало подавляващо влияние върху Ботева — руският революционен демократизъм, с който се е запознал като ученик в Одеската гимназия.

„Ние не се откъсвахме — пише един от българските му колеги — от съчиненията на Добролюбова, Писарева и други, чиито идеи упражняваха върху мнозина от нас, между които и Ботев, мощна и притегателна сила“[2]. Грамадно влияние оказа върху Ботева съчинението на Чернишевски „Какво да се прави?“

По-късно, в 1869 г., той се запознава с бележития революционер Сергей Нечаев, с украинеца Шапченко, с Меледин и др., усвоявайки и някои от идеите на анархистите, чийто бляскав представител се явява Бакунин.

Той е познавал и някои от творенията на Маркс, без да бъде обаче истински марксист. Той бе най-левият идеолог на предосвободителното национално движение, израз на онова крило, което обхващаше пролетаризираната българска емиграция.

„Мисълта на Ботева е една смесица от утопичен социализъм, от прудоновски и бакунински анархизъм, от идеите на руските демократи-революционери, които той възприема, не просто като ги копира, а по свой собствен път, обусловен от българската действителност през негово време . . . Той се явява изразител на дребните производители, които страдат еднакво и от чуждото иго, и от проникването на новите капиталистически отношения“[3].

Въпреки че не можем да установим никаква пряка връзка между Христо Ботев и големия румънски революционер от 1848 година, голям историк, дълбок мислител и талантлив публицист Ни-

---

[1] Статията е четена като доклад на Ботевската научна сесия през май 1949 г.

[2] Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си. София 1945, стр. 10.

[3] Л. Вълев, К характеристике социально-политических взглядов Хр. Ботева. Вопросы истории, Москва, ноември 1948 г., стр. 89.

колае Балческу (1819—1852), когото едва днешната румънска историческа наука представя в истинска светлина, все пак може да се тегли известно сравнение между тези две големи фигури на нашите народи. И Николае Балческу е утолявал своята жажда от изворите на прогресивната идеология на своето време, — и което е вярно, повече от западните извори, защото не му бе известна революционната руска литература в нейната цялост.

Балческу умира, когато научният социализъм се възмогва; обаче той е познавал отблизо утопичния социализъм, бил е убеден републиканец и пламенен патриот в същия онзи смисъл на просветения патриотизъм на Ботева.

Ботев смяташе, че може да се прескочи стадия на капиталистическото развитие чрез освобождението на българския народ — и преди всичко на угнетените маси от експлоатацията на турците и техните слуги. Това бе една утопична вяра, тъй като тя представляваше едно желание без възможност да бъде осъществено. Ботев не е чужд и на някои идеи на Прудон. „Имаме пълно право да кажем — пишеше Ботев, — че всяко едно правителство е заговор, съзаклятие против свободата на човечеството", или „основата на всяко едно господарство е кражбата, лъжата и насилието"[1].

Мимоходом казано, интересно е, че Ботев прави това твърдение като коментар относно поведението на румънското правителство, което нарушава всички права, вписани в конституцията, и се уповава на „сопаджиите".

През последните четири години на своя живот Балческу живее в Париж (1848—1852) като изгнаник, където се запознава със социализма и го възприема. При пътуването си през 1850 г. за Лондон, той се запознава отблизо с Луи Блан. В неговите два труда от тази епоха „Ходът на революцията в историята на румъните" и „Стопанската проблема на дунавските княжества" се вижда влиянието на Сен Симон, Луи Блан и Прудон.

Той е привърженик на еволюционната теория в историята: румънският народ е бил тласнат „заедно с цялото човечество по безкрайния път на едно прогресивно движение" („Ходът на революцията", стр. 7). Той се ползува от теорията за експлоатацията на човека от човека, когато изследва миналото на румънското селячество, класата, която е бивала винаги експлоатирана от боерите (болярите).

Балческу поддържа, че целите на революцията от 1848 г. са били: да се даде на всекиго необходимото, да се признае всекиму законното право на собственост („Стопанска проблема", стр. 47) — твърдения, в които се виждат ясно следите на теориите на социалистите утописти[2]. Но Балческу отива по-далеч и, за разлика от утопистите, той иска държавата да създаде условия, щото и безработните да могат да печелят необходимото им за живот чрез труд. „Средството да се отстрани твърде голямото неравенство на богатствата и да се поставят пречки на експлоатацията на човека от човека се състои в това, да се обезпечи на всички необходимото чрез обезпечаване

[1] Знаме, бр. 14 от 1 май 1875 г.

[2] П. Константинеску-Яш, Интелектуалците и революцията от 1848 г. в румънските княжества. Букурещ, стр. 24.

на всички свободата на труда" („Стопанската проблема", стр. 96). Второто условие е задължението на държавата да достави „на селяните производствени оръдия чрез оземляването".

Според проф. Мих. Димитров, Ботев познава началата на марксизма относно съсредоточаването на богатствата в капиталистическото общество, както и антагонизма между труда и капитала. Комунистическият манифест е бил преведен от Бакунин в 1869 г., а в 1872 г. излязъл преводът на първия том на „Капиталът" от Карл Маркс, известен на Ботев, ако съдим по разликата в зрелостта на политическата мисъл на Ботева в статиите му от Знаме, сравнени с по-старите статии от Дума.

Подобен процес може да установим и в оформяването на политическата мисъл у Балческу. Той познава и прилага концепцията за класовата борба като средство на историческото изследване така, както го формулира по класически начин „Комунистическият манифест". Голяма е разликата, с която той преценява фактите на социалната история на Румъния в горепосочените свои два труда от 1850 г., сравнени с по-прежните му трудове, в които разглежда същата материя. „Точно според анализа на Маркс и Енгелс, той описва историческия конфликт между двете класи: болярството и селячеството, посочвайки, че мощта на болярите се крепи върху стопанската им мощ; този конфликт е червената нишка на цялата социална и политическа история на румъните. Балческу вижда във фанариотите-чокои класата, която отговаря на буржоазната класа и която повежда борбата със старите боляри. Развръзката на класовата борба, предречена от Маркс при появяването на пролетариата, се поддържа и от Балческу, който посочва, че последното действие на тази борба ще бъде представено от така наречената „партия на комунизма", партията, която ще унищожи както болярите, така и чокоите"[1].

Като Ботев, и Балческу е мечтател, тъй като и неговият идеал от 1850 г., що се отнася до аграрния въпрос, можа да се осъществи едва по-късно, а напълно едва чрез нашата поземлена реформа от месец март 1945 г. и окончателните мерки на властта на Народната република. Според Балческу, народът трябва да извърши „демократическа и социална революция", която да доведе „възшествието на плебеите на власт" в една демократическа република, в която да господствуват „равноправието" и „суверенитетът на народа". Своите републикански убеждения Балческу е изявил в труда си „Наръчник на добрия румънин".

И Ботев се е борил за националната свобода на народа си. „Националната революция — пише той — е единственото спасение за нашия народ. Единственият изход из това грозно положение, в което се намира народът, е революцията", „която да очисти Балканския полуостров не само от турците, които ни считат за стока и за добитъци, но и от всичко онова, което може да вреди на истинните наши стремления за пълна и абсолютна човешка свобода" (Знаме от 26 юли 1875 г.).

---

[1] Пак там.

Беше ли обаче възможно такова едно радикално разрешение по онова време, когато материалните условия не само в България, но и въобще на Балканския полуостров бяха неблагоприятни? Разбира се, че не. Но ако другите водачи на движението на българското национално възраждане бяха последвали посочения от Ботева път, съдбата на българския народ би се изменила, или — както твърди Вълко Червенков, секретарят на БКП, — „не би означавало началото на развитието, но би наложило дълбок прогресивно-демократичен отпечатък върху нашето капиталистическо развитие и би облекчило в грамадна степен по-нататъшното развитие на нашата страна".

И Николае Балческу се е опитал — и то четвърт век преди това — да отправи течението на националната революция на румъните, както в княжествата, така и в Трансилвания, по същия път на националната независимост спрямо турците и спрямо всяко чуждо господство. Неговото поведение като член на привременното правителство, което е ръководило Мунтения в продължение на три месеца след избухването на революцията от 11 юни 1848 год., е добре известно. Балческу е имал враждебно отношение спрямо машинациите на отоманската порта, а след това и към военната интервенция с изпращането на Сюлейман паша, — по-късно и на Фуад ефенди, които са задушили и потушили революцията от 1848 г. Той е бил на мнение да се организира съпротивата в планините, за което бива изпратен Магеру, негов приятел. Той е бил за една решителна акция и против Хелиаде Радулеску, който се преклонил от самото начало пред турците, въпреки че народните маси оказаха съпротива. По собствен почин офицерите и войниците се съпротивляват срещу турците на „Дялул Спирел" в Букурещ на 13 септември, когато Балческу и неговите приятели са арестувани от турците, а Хелиаде Радулеску се спасява в Трансилвания.

По-късно и Балческу минава в Трансилвания, където търси Аврам Янку и другите румънски революционери, за да се разберат с унгарските революционери за обща борба срещу общия враг, каквито бяха хабсбургският абсолютизъм и господството на отоманската империя.

Балческу обаче не сполучи. Това бе за него един блян, създаден при изучаване на славното минало на борбите за независимост на румънския народ, борби, които са го вдъхновили за неговия прекрасен труд „Военната мощ на румъните" или „Историята на Михай Витяза".

У Ботева любовта към своя народ се вдъхновява от любовта към всички потиснати, без разлика на раса и народност. „Всички бедни и трудещи се, от каквато и да са народност, където и да живеят те, са братя помежду си, братя по страдание и зла съдба", или „настоящият социален строй, който допуща да има султани и капиталисти, е източникът на всички страдания и за турците, и за българите" (Знаме от 27 юли 1875 г.).

Ботев бе убеден интернационалист. И Балческу мислеше по същия начин. Един народ — казваше той — „трябва винаги да може да докаже ползата, що е принесъл и може да принесе на света, трябва да посочи разбираемата формула, която той представлява в

голямата книга на разбирателството и на човешката история". Или — тъй както установява последният му биограф — „според схващанията на Балческу, един народ си извоюва правото на свободен живот само в зависимост от това, доколко този народ се включва в общата борба на човечеството за прогрес"[1].

Както Ботев, така и Балческу са били, освен политически дейци, още и публицисти и творци: Ботев — велик поет, Балческу — дълбок историк.

Що се отнася до становището на Ботева спрямо културата изобщо, той е привърженик на великите руски мислители Белински, Чернишевски и др., които предшествуваха Маркс и Ленин.

„Науката и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума всичката духовна деятелност на неговите водители, би трябвало да вземат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразят с живота, със стремленията и с потребностите на народа и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство" (Знаме от 5 януари 1875).

В една моя недавнашна студия си позволих да твърдя: „Неговото мнение за журналистиката, например „журналистиката е едно от първите средства на революцията" — както пише Ботев в „Нова България", — можем да оприличим с по-късното твърдение на Ленин за ролята на вестника в живота на партията[2].

Ботев е велик поет и затова, защото той не се е откъснал от живота и от борбата. „Поезията му помогна да бъде борец, а борбата го направи да бъде велик поет" — се беше изразил образно съветският поет Алексей Сурков в Правда от 7 януари 1949 г.

Той е изразителят на днешното революционно начало в литературата, въвеждайки началото на „партийността" в литературата. С това — твърди проф. Георги Цанев — той е не само учителят на днешните български поети, но дори предвестник на социалистическия реализъм.

„Ботев, във всичко, що е писал, е извънредно актуален, борчески, раздвижващ, тенденциозен и същевременно извънредно принципиален, дълбок и вечен" — твърди напълно убеждаващо академик Тодор Павлов, председател на Българската академия на науките.

Балческу има същите заслуги като предшественик в областта на историята, защото неговата публицистика е по-широка и има научен характер. Обаче ние, днешните историци, считаме Балческу като наш предшественик, защото той бе първият, който заедно със своя съвременник от Молдова, Михаил Когълничеяну, даде на историята научна стойност и съдържание. Техните заслуги са толкова по-големи, колкото по-сетнешните историци са се отдалечили от тяхната линия и са се превърнали, повечето от тях, в идеолози на господствуващите буржоазно-чокойски класи.

Балческу поддържа, че истинската история — това е историята на народа и на ония негови представители, които се борят за за-

---

[1] Н. Попеску-Доряну, Николае Балческу и революцията от 1848 г. Букурещ 1948, стр. 27.

[2] П. Константинеску-Яш, Личността на Ботева. Букурещ 1949, стр. 13.

щита на неговите права. „Всички, които се занимаваха да пишат история, не са ни дали друго, освен биографията на владетелите. Никой не е възпроизвел обаче с необходимата грижа социалните учреждения, идеите, чувствата, обичаите, търговията и духовната култура на миналите времена“ — пише Балческу в своя труд „Военната мощ на румъните“, обнародван през 1844 г.

В друг свой труд върху източниците на румънската история той засяга и оная страна в активната роля на историята, която не трябва да се сведе в „изреждането на сухи политически и военни случки“. „Такова отношение ще ни накара да имаме по-голяма вяра в бъдещето и да работим с по-голямо усърдие за политическото и социално преобразование, което ще ни направи достойни да заемем мястото, което ни се пада всред голямото семейство на европейските народи“ („Съчинения“, I, 1, стр. 107).

А в една негова студия, писана след 1848 г. („Миналото и настоящето“) намираме следното прекрасно изречение: „Човешката история представя непрекъснатата борба на правдата срещу тиранията, на една лишена от своето право класа срещу нейните узурпатори. . . борба без край, която ще продължи в наше време и до тогава, докато не остане и сянка от тиранията, докато народите не се сдобият със своите права и докато не се възцари равенството в света“ („Съчинения“, I, 1, стр 119).

Както посочихме от самото начало, не можем да установим връзка между двамата революционери, предвестници на мисълта и велики люде на делото, но все пак смятаме, че Балческу не е бил неизвестен за Ботева.

Христо Ботев прекарва най-дейните години на своя кратък живот (1867—1876) в Румъния. Познава румънския печат и литература и, както е известно, политически е сътрудничил с някои румънски революционери. По негово време румънското прогресивно движение, макар и твърде смекчено, представено от „пашоптистите“ (привържениците на революцията от 1848 г.), бе все още живо в съзнанието на народа. Споменът за Балческу не бе замъглен и неговата дейност не бе още фалшифицирана.

Затова смятаме, че извън установения от нас паралел в мисълта на двамата изключителни за своето време люде, които смъртта грабна преждевременно — Ботев умира на 28 години като герой, Балческу на 33 години като изгнаник, — можем да установим една по-тясна близост помежду им, допущайки, че и Балческу е допринесъл за идейното оформяване на Ботева.

*

Друго съединително звено е близостта и сътрудничеството между други български революционери с румънските демократи от онова време, в общите рамки на подкрепата, която българските борци са получили в Румъния.

В началото на 1866 г. Иван Касабов основава, заедно с К. А. Россети, сътрудник на Балческу и един от основателите на либералната (червената) партия, по-късно и с други, — „Централния комитет“ в Букурещ. През месец март се установява между румъни и българи така наречената „свещена коалиция“ с цел да се организира въстаническо движение на Балканите срещу турците. Вярно е, че тази политическа формация не просъществува дълго. Посочихме я като пример за многобройните общи румъно-български акции, които създадоха благоприятна атмосфера за сближение между Ботев и прогресивното румънско движение.

В нашата по-горе посочена студия заявихме: „Ако нишката на неговия живот не би била прекъсната на такава млада възраст, смятаме, че Ботев би еволюирал и би станал един от основателите на българския научен социализъм, редом с Благоев, така както считаме неговите румънски приятели Доброджеяну-Геря, Зубку-Кодряну, доктор Русел-Судзиловски, предвестници на социализма в Румъния“[1].

Обяснимо бе приятелството на Ботева с румънските социалисти, тъй като неговото възпитание и убеждение бяха напоени, както видяхме, със социалистическите идеи.

Към края на своя живот и своята дейност в Румъния Ботев се е запознал с основателите на румънското социалистическо движение между 1874—1876 год., защото те се явяват едва тогава. Едва в тази епоха се създава първата работническа организация „Всеобщо сдружение на всички работници от Румъния“ със свой официоз Ликраторул ромън (Румънски работник) — 1872 г.

Капиталистическите елементи от румънското общество все повече се закрепваха. Румънската буржоазия се задоволява с частични достижения и постига все по-голямо разбирателство с мошиерите. Постепенно тя изоставя идеалите си от 1848 год., пред страх от народно вълнение. Работничеството, което по времето на Балческу се бори под ръководството на буржоазно-демократическите революционери, след предателството на последните се стреми да се организира в свои собствени организации и да развива старите прогресивни идеали според новосъздадените условия.

От утопичния социализъм, от революцията на пашоптистите, до научния социализъм, до създаването на румънската работническа партия в 1893 г., членуваща във Втория интернационал, движението в Румъния е преминало в началото през една фаза на объркаост, получавайки по-изразителни форми между 1848—1868 г., и в последствие във все по-ясни форми, организации и публикации с марксически характер. С първата фаза е свързана донякъде и дейността на Ботева.

Когато Ботев се намира в Галац, в годините 1871—1872, заедно с един друг българин, учителят Величко Попов, образува революционна група, в която участвуват руски емигранти и неколцина румънци, както съобщават редица български историографи. Групата на Ботева посреща с възторг великото събитие от март 1871 год. — Парижката комуна, приветствувана с телеграма, подписана от емигран-

---

[1] Все там, стр. 11.

тите-революционери Ботев и Попов и изпратена от Галац на 30 март. Според един от Ботевите биографи, тази революционна румъно-българска група е имала няколко събрания в Галац и Браила и била изпратила един делегат, за да се бори в защита на Комуната[1]. Неоспорим факт е, че румънци са се били на барикадите на Комуната, както се опитахме и ние да посочим в една наша по-стара студия[2].

Измежду революционерите, които са били около Ботева, се явява името и на един румънин Флореску, една неуяснена личност. Някои от Ботевите биографи гледат на Флореску като на псевдоним, под който се бил крил Нечаев, „един от най-близките приятели на Ботева"[3].

Изглежда, че става дума за Бонифачию Флореску, по-късно учител по френски език в лицея „Свети Сава" в Букурещ и кратко време професор по история в Яшкия университет. Румънските биографи на Флореску установяват, че той се е учил в Париж, че е имал на младини крайни убеждения, че е бил в Париж по време на Комуната като стипендиант на румънската държава, че се е завърнал окончателно от Париж в 1873 г. Една интересна подробност, посочена от някои автори, е, че бил незаконороден син на Никола Балческу от Александрина Флореску, добра приятелка на Балческу, която се е грижела за него в неговото изгнаничество и почти до самата му смърт.

Дейността на революционерите от Галац и Браила привлича вниманието на румънската полиция и — сигурно по настояване на чуждите власти — един от другарите на Ботева, Меледин, е арестуван, а наскоро след това и сам Ботев. От Галац Ботев е прехвърлен в 1872 год. в Фокшанския затвор, отгдето бива освободен след застъпничеството на своите приятели българи от Букурещ.

Ботев идва в Букурещ, където се установява и започва своята публицистична и организационна дейност, на която неговата героична смърт след четири години слага край. На 8 декември 1874 г. Ботев започва издаването на Знаме, от който вестник до август 1875 г. излизат 27 броя. Като мото на уводната статия в този вестник Ботев поставя думите на румънския депутат Ласкар Костин, произнесени в камарата в 1872 г.: „Правото да говоря тук ми е дадено от страната, а не от вас, господа, затова ви моля да уважите словото ми". Приятелството на Ботева с първите румънски социалисти д-р Никулае Русел-Судзиловски, д-р Никулае Зубку-Кодряну, К. Доброджеяну-Геря и Замфир Арборе-Рали бе напълно естествено и поради това, че всички са били от същата обща школа, живели са и са се възпитавали в Русия, където са черпили знания от същите идеологически извори. За Русел Ботев пише на Иван Драсов на 12 април 1875 г.: „Руските социалисти от Лондон и Цюрих ме викат да ида при тях... Искат да влязат във връзки с нашите революционери... Готови сме да ви помогнем и духом и телом . . . ми пише един стар мой съученик Судзиловски"[4].

---

[1] Ив. Г. Клинчаров, Христо Ботев. София 1910, стр. 343.

[2] П. Константинеску-Яш, Румънските либерали и старите български революционери. Яш 1924 г., стр. 12.

[3] Георги Бакалов, Сергей Нечаев и Христо Ботев. София 1924, стр. 26-48

[4] В. Христув „Шантиер", IV, 5 май 1936 г.

В своите спомени за Ботев, — в едно писмо, отправено от д-р Русел до Бакалов, по негово искане, и датувано 8 ноември 1911 г., Русел пише: „Маркса предъвкахме страница по страница, като чужд плод донесен от други страни“[1]. Това е времето, когато Русел се е върнал от Лондон в Букурещ.

Д-р Русел по името си „Судзиловски“ е поляк, роден в Могилевската губерния, учил се в Киев, прекарал много авантюристичен живот. Преди 1873 год. се намира в Цюрих, оттам отива в Америка, отново в Русия, след това в Букурещ, в 1875 г. в Лондон, след това отново в Букурещ, където участвува в образуването на първите социалистически кръжоци. Букурещкият кръжок издава в 1877 г. вестник Социалист. Движението прониква всред занаятчиите и интелектуалците. В 1880 год., вследствие на стачното движение на студентите от Яшкия университет, д-р Русел обнародва първата програма, известна на румънското работническо движение, съдържаща средствата за материалното и морално подобрение на положението на работниците.

В 1881 г. яшкият кръжок устройва честуване на Комуната, което послужва на правителството на Братиану като повод да гласува закона за експулзирването, въз основа на който закон бидоха изгонени от страната многобройни социалистически водачи, между които и д-р Русел[2]. Той отива в България, като се установява за известно време в Пловдив, където е един от най-известните хирурзи. Изгонен и оттук, озовава се в Сан-Франциско, Хавай, Япония, Филипините и Китай, където остава до своята смърт в 1930 г.[3]

В същото свое писмо д-р Русел говори и за Зубку-Кодряну, който взема участие в същата група на тримата. „Казвам ние, защото, доколкото си спомням, между нас тримата — д-р Зубку-Кодряну, Ботев и мене, не са съществували теоретически разногласия“. Връзките на Зубку-Кодряну с Ботева и другите български революционери са твърде чести в тази епоха, когато той е следвал медицинския факултет в Букурещ. Впоследствие той е известен и в България. В 1891 год. излиза една негова биография на български език в Русе.

Николае Зубку-Кодряну се е родил в 1850 г. в селото Нисипорени-Лапушна, в семейството на грамотни селяни. По време на ученето си, като семинарист в 1870 год., той се запознава със същата прогресивна литература, с която се запознава по него време и Ботев в Одеса.

Като студент в Петербург, той взема дейно участие в революционните кръгове, запознати с марксизма, до 1874 год., когато получава назначение да дойде в Румъния, за да улесни прехвърлянето на нелегална литература, идеща от чужбина, през реката Прут. Преследван от царската охранка, остава в Румъния, където в

---

[1] Г. Бакалов, Руските приятели на Христо Ботев. София 1937, стр. 65—70.

[2] История на румъните, IV издание, 1948, стр. 445.

[3] Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си. София 1945, стр. 354.

малкото години, които му остават да живее (той умира в 1878 г.), развива жива социалистическа дейност.

Завършвайки медицина през 1876 год., той е кратко време околийски лекар в Тутова, а през войната от 1877 г. е лекар в Арджеш, отгдето отива военен лекар. От този период са запазени няколко писма, които съдържат идеи, наподобяващи статиите на вестник Социалист, издаван през май 1877 год. Той е първият, „който довежда до знанието на румънското обществено мнение учението на Маркс и Енгелс"[1].

К. Добруджеяну-Геря е развил продължителна дейност от 1881 г. до самата си смърт в 1920 г., дейност, посветена на разпространяването на марксизма и на социал-демокрацията във всички области на Румъния. Неговата личност и дейност е била добре известна и в България, като някои от неговите трудове са били преведени и на български. В 1909 г. списанието Съвременник на Георги Бакалов помества някои от студиите на Геря.

Вече е писано за връзките между Геря и Ботев. Между другото припомняме и изследванията на Евгений Волков, емигрирал в България и завърнал се след Октомврийската революция, който се спира настойчиво върху сътрудничеството между Ботев и Геря в областта на социалистическата пропаганда.

Младият студент от Харков е принуден, поради своите идеи, да мине в Румъния, където се установява в 1874 г. в Яш, влизайки във връзка с тамошните революционни кръгове. Според някои автори, и Ботев е бил за кратко време между тях. Може да се приеме обаче за сигурно, че Ботев се запознава с Геря в Букурещ, където последният пристига след година и влиза в кръжока Русел — Зубку — Ботев, според показанията на Русел в гореспоменатото негово писмо.

Сам Геря оточнява в едно писмо до Бакалов от 1911 г.: „Тогава аз живеех с д-р Русел, който познаваше Ботева по-добре от мене. Зная само, че Ботев ми е направил дълбоко впечатление със своя ум, енергия, мъжество и хубост . . . Спомням си как го съпроводих, когато той замина с четата си за България, и си спомням за голямата скръб, която ми причини неговият трагичен край".

Замфир Арборе, революционер от руската школа, въпреки че е живял в Румъния през епохата на развитието на социалистическото движение, е стоял настрана и са го наричали „социалистът космополит". Той няма значението на гореспоменатите три фигури, въпреки широката си култура. Ще се спрем за малко и върху него, тъй като и той е познавал и се е занимавал отблизо с българското революционно движение.

Роден в Черновиц, почти в същото време като Ботев, като студент в Одеса влиза във връзки с руските революционери, а по-късно и с Бакунин. След тригодишен затвор сполучва да избяга от Сибир в Швейцария, отгдето идва в Румъния, малко преди смъртта на Ботева, когото е познавал и от когото се е възхищавал, приготвяйки и една монография за него.

---

[1] Михаил Ролер, Николай Зубку Петрович. Букурещ 1946, стр. 27.

В 1881 год. биографията-ръкопис върху Ботева, бидейки изпратена в чужбина, за да бъде обнародвана, попада в ръцете на швейцарската полиция, а материалът, съхраняван в дома му, се е загубил при обиск, извършен от румънската полиция. По-късно Арборе обнародва спомените си „Сенките на изчезналите", в първата част на които говори за българите.

За Ботева той е писал няколко хубави редове, вероятно през 1915 год., които бидоха обнародвани от руския публицист Евгений Волков в неговата студия „Христо Ботев", излязла в Сборника на Българската академия в 1921 г., възпроизведени от Ал. Бурмов в „Христо Ботев", стр. 118—120: „Добре си спомням за Христо Ботев, който често ме посещаваше. Той ми е направил силно впечатление със своя образ, своята мисъл и революционен темперамент". С Ботев е разисквал по различни политически въпроси, без да може да си спомни за тяхното съдържание след толкова дълго време. Знае как Ботев е готвил своята чета от юнаци. И Арборе споменава за кръжока и за връзките на Ботева с Русел, Зубку и Геря. А в края на своите редове споменава за един стар полски емигрант, Лучицки, който по него време е живял още в Букурещ и който е бил в тесни връзки със Судзиловски и Ботев.

В апела, написан от Ботев като завет на героичния му живот — преди да мине Дунава, за да вдигне въстание, той се обръща към румъните с думите: „Братя румънци, нас ни свързва с вас най-живата симпатия, която не бе нарушена нито веднаж от каквото и да е разногласие".

Симпатията на Ботева, както и на другите български революционери, към румънския народ бе плод на разбирателството, което съществуваше между тия забележителни синове на българския народ и най-напредничавите синове на румънският народ, братски свързани тогава чрез еднаквите идеали.

Днес от едната и другата страна на Дунава започва гигантският труд за построяването на „социалистическия свят" — по величавия пример на нашия общ приятел и покровител — Съветския съюз. Днес се осъществява блянът на Ботева, на Балческу и на другите предвестници — в рамките на народните републики и на вечната дружба между освободените от всяко иго народи.

Симпатията, за която споменава Ботев в своя апел, е днес един действителен факт със широко национално съдържание.

Букурещ, 21 май 1949 г.

БОТЕВИЯТ ЕКЗЕМПЛЯР ОТ ПЪРВИЯ ТОМ НА МАРКСОВИЯ „КАПИТАЛ“[1]

от ИВАН КЛИНЧАРОВ

Ботевия екземпляр от Капитала на Маркса ние имахме на разположение още в 1906 г., но ако не си послужихме с него като доказателство в 1910 год., то е, защото не предполагахме, че в България ще има такива критици, които да отричат очевидни неща! Същият екземпляр е сега пак в наши ръце — за щастие спасен и запазен от похищението на заинтересовани антагонисти[2]. По факсимилето, което даваме на вътрешната заглавна корица, читателят чете: „Капиталъ. Критика политической экономіи. Сочиненіе Карла Маркса. Переводъ съ нѣмецкаго. Томъ первый. Книга I. Процессъ производства капитала. С.-Петербургъ. Изданіе Н. П. Полякова. 1872“, — а най-отгоре, над заглавната дума „Капиталъ“, стои подписът на покойния другар и сподвижник до 1876 г. на Ботева — „Стамболов“. Сведенията за автентичността на екземпляра, които сме черпили от покойния д-р Чобанов, от брата на поета покойния Стефан Ботев[3] и от братовчеда на поета запасния полковник Стефан Дрянков, бащата на когото е брат на баба Иванка — майка на поета — и който има изключителната за-

---

[1] Наследниците на покойния Иван Клинчаров ни доставиха за напечатване в Сборника обширна негова статия, писана през 1942 год. и озаглавена Христо Ботев и научното движение през XIX век. В първата част от статията Ив. Клинчаров се занимава със сложния въпрос за отношението между Чернишевски и Маркс. Поставеният от Ив. Клинчаров въпрос не можеше да се разреши през 1942 год. в България с нужната аргументираност, тъй като липсваха за такова решение както литературни, така и архивни данни. Въпросът за отношението между Чернишевски и Маркса, респ. въпросът за възможно влияние на последния върху първия, е въпрос преди всичко на съветската наука. Нека изчакаме нейната дума по него, толкова повече, че доколкото ми е известно, изследване от този род е вече направено и може би скоро ще излезе на бял свят, ако не е вече излязло. Останалата част от статията има полемичен характер и е насочена срещу хора, чието мнение за Ботева днес няма особено значение. Ето защо ние даваме място в Сборника само на онази част от статията, в която се говори за екземпляра на Марксовия „Капитал“, принадлежащ на Ботева. Смяташе се, че този екземпляр е изгубен през последната война, тъй като в семейството на покойния майор Дрянков, в което се пазеше, след войната не се намери. Безспорна заслуга на покойния Ив. Клинчаров е да прибере принадлежащия на Ботева екземпляр и да го запази. От статията му не се вижда, кога е направил това, но то ще да е станало след лятото на 1924 година, защото по това време и пишещият настоящите редове посети майор Дрянков и му бе показан въпросния екземпляр с подписа на Ст. Стамболов. Нека добавим, че не случайно въпросната книга е попаднала в ръцете на Ст. Стамболов. — Бел. на М. Димитров.

[2] Подчертаването е от автора.

[3] От по-нататъшното изложение на Ив. Клинчаров се вижда, че той не се е ползувал пряко от показанията на Ст. Ботев, който умря през 1892 г., а косвено — от това, което последният е говорил на д-р Чобанов. — Бел. на редакцията.

Съ симп.

КАПИТАЛЪ.

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ.

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА.

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КНИГА I. ПРОЦЕССЪ ПРОИЗВОДСТВА КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
ИЗДАНІЕ Н. П. ПОЛЯКОВА.
1872

Снимка от вътрешната заглавна страница на Ботевия екземпляр
от първия том на „Капитала“

слуга за запазването на тоя документ, гласят: по думите на покойния Георги Кирков, автор на хумористическите разкази „Дремиградските плашила“, и по тези на Ст. Дрянков, покойният брат на поета — Стефан Ботев — му е разправял, че след убийството на Ботева книгата е минала в ръцете на Стефан Стамболов. Тя е била с външна корица, която е носила подписа на Хр. Ботева, — тая корица е откъсната. Откъснати са също така всички листа от стр. 676 до края с външната корица включително, из които е имало нахвърляни сентенции, бележки и подписи на Ботев, каквито той в момент на настроение е обичал да прави[1].

Освен предговора на автора, датиран „Лондон, 25 Іюля 1867“, и посвещението на Вилхелма Волфа, в началото е поместено кратко „Предисловіе къ русскому изданію“ — без дата и без подпис на автора, в две страници. На втората страница на това „Предисловіе“ са изброени съчиненията на Маркса и вестниците, в които е участвувал или редактирал. Не без значение за тогавашния читател е било да научи по тоя списък, че Маркс е публикувал още в 1847 г. съчинение против Прудона; че е написал устава на международното дружество на работниците (1854) и че е публикувал споменатия вече Манифест в 1848 г., а написан в края на 1847 г., — отбележен с черен молив от читателя или притежателя на тоя екземпляр. Книгата е подвързана с дебели кори, подплатена с червен (сега малко почернял) плат и кожа поразкъсана и изядена от мошлика.

Когато през 1906—1909 г. ние трябваше да се установим не само на формалния въпрос притежавал ли е или не Ботев тая книга, но и четена ли е тя от него, покойният д-р Чобанов — другар и съратник на поета — натъртено ни отговаряше: „Да, той всичко четеше, и кой друг от българите можеше да я чете преди Ботева?! Той я четеше и се възхищаваше от нея“... В последните години на своя живот д-р Чобанов не споделяше крайните идеи на Ботева, но с горното признание той изповяда една истина.

[1] Живият брат на поета, генерал К. Ботев, когото сме питали по съдбата на същата книга, си спомня за нея много смътно: „По това време (1871—75 г.) аз бях в Гюргево, много нарядко съм се виждал с брата си и не мога нищо определено да си спомня по тоя въпрос“.

БОТЕВ И БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

ПЪРВИТЕ СТЪПКИ НА КНИЖОВНОТО ДРУЖЕСТВО И РЕВОЛЮЦИОННАТА ЕМИГРАЦИЯ

от НИКОЛА ТРАЙКОВ

На 1 октомври 1869 год. в румънския град Браила било основано „Българско книжовно дружество“, което през 1911 год. се преименува „Българска академия на науките“. При все че от тогава са се изминали 80 години, ние все още нямаме една макар и кратка история на Българското книжовно дружество[1]. Въпросът за написването на такава история е бил обсъждан от управителния съвет на Академията още във времето, когато беше жив членът-основател Васил Д. Стоянов, на чийто личен почин и упорито залягане се дължи до голяма степен създаването на Книжовното дружество[2]. Поради тия негови неоспорими заслуги, въпреки печалната слава, с която го бе удостоил Ботев в своите духовити фейлетони и бележки, Васил Д. Стоянов бе смятан като най-призван и най-компетентен за написването историята на Българското книжовно дружество.

През 1908 год., когато на годишното събрание на Книжовното дружество бе решено да се превърне последното в Академия на науките, избрана бе една специална академическа комисия, която да подготви почвата за тази цел и да се погрижи, щото в деня на прогласяването да се издаде една история на Българското книжовно дружество. Според доклада на деловодителя на Дружеството, прочетен на CIII-то заседание на управителния съвет, избраната академическа комисия решила „да поиска от Василя Д. Стоянов да представи своите спомени по основаването и деятелността на дружеството“[3]. Види се, Васил Д. Стоянов не е имал нищо готово и затова управителният съвет се обърнал направо до него и го натоварил да изложи писмено своите спомени за първите години от дейността на Дружеството, които академическата комисия да издаде в отделна

---

[1] Как се е появила у българите идеята за „едно духовно средище, отдето да се упътват в своите стремежи за народна просвета и напредък“, и през какви перипетии е минала тази идея, докато бъде осъществена чрез основаването на Българското книжовно дружество, е изложено бегло от А. Теодоров—Балан в сказката му „Обществената дейност на проф. Марин Дринов в свръзка с дейността на Бълг. книжовно дружество“, прочетена на 23 април 1899 год. и обнародвана в „Сборниче за юбилея на професора Марин С. Дринов. 1869—1899“. София 1900 год., стр. 18—33.

[2] Б. Цонев, Поменик за Васил Д. Стоянов. „Летопис на Българското книжовно дружество, книга XI (1910), София 1911, стр. 58—62.

[3] Отчет за CIII-то заседание на управителния съвет на Българското книжовно дружество през 1908 год. Летопис на БКД, книга IX (1908), София 1909, стр. 36.

брошура[1], но той пак не изпълнил възложената му задача и само поради тази негова немарливост било осуетено издаването на обещаната история на Българското книжовно дружество в деня на прогласяването му в Българска академия на науките.

Васил Д. Стоянов се помина през 1910 год., без да успее да напише тъкмената монография за Българското книжовно дружество, но в няколкото свои статии, изложения и бележки, обнародвани по разни случаи, той ни е оставил не малко сведения за възникването и закрепването на Дружеството[2], които по-късно се опита да допълни неговият син Димитър В. Стоянов,[3] разполагащ с богатата архива на своя баща. Тия сведения за историята на Българското книжовно дружество, безспорно, са доста ценни, но за съжаление са откъслечни и непълни, не се осланят винаги на документи и, което е най-важното, не са обективни. Особено тенденциозни са сведенията, които Васил Д. Стоянов ни дава за отношенията на нашите революционери отпреди Освобождението към Книжовното дружество в своя малоизвестен труд „В защита на българския народен принцип", обнародван през 1888 год.[4]. Не на едно място там той се нахвърля яростно срещу водачите на революционното движение в Румъния, клеветейки ги между другото, че са били против основаването на Дружеството и са спъвали неговия напредък. Такива клевети, както ще се види по-долу, той отправя с още по-невъздържан и неприязнен език срещу Ботева пред Ст. Заимова по повод на излизането от печат на биографията на безсмъртния поет и революционер от Зах. Стоянов[5].

В своите преценки и изказвания за нашите революционери в Румъния във връзка с тяхното отношение към Българското книжовно дружество Васил Д. Стоянов се движи до голяма степен и от лични чувства на огорчение, злоба и мъст. Идентифицирайки своята личност със самото Книжовно дружество, той смята като

---

[1] Отчет на деловодителя за състоянието и вървежа на Дружеството през 1908 година. Пак там, стр. 53.

[2] В. Д. Стоянов, Няколко думи за пробуждането на български народ към просвещение и наука и за подновение деятелността на „Българското книжовно дружество" в Средец. Периодическо списание, кн. I, 1882, стр. 1—30; — Главно събрание на „Българското книжовно дружество", изложение от подпредседателя В. Д. Стоянов. Също, кн. X, 1884 год., стр. 146—153. — Кратки животописни бележки за Васил Д. Стоянов в Илюстрация Светлина, г. XIV, 1906, кн. VII—VIII, стр. 1—14. (Бележките са писани от самия Васил Д. Стоянов).

[3] Дим. Василев, Васил Д. Стоянов (Кратки животописни бележки, извлечени из мемоарите на покойния). Юбилейна книга на Жеравненското читалище „Единство" по случай петдесетгодишнината му, 1870—1920. София 1931, стр. 263—274. — Димитър В. Стоянов, Нашите първи културни връзки с чехите. Съвременник, г. II, 1922, кн. 1, стр., 25—39.

[4] Това е заглавието на отделния отпечатък от обширната рецензия на Васил Д. Стоянов „Бележки върху някои точки от статията на П. К[аравелов] „Българското учебно дело в Турско" обнародвана в кн. XXIII—XXIV на Периодическо списание (1888, стр. 804—863). Рецензията пък е поместена на стр. 951—1047 в същата двойна книжка на Периодическо списание.

[5] Ст. Заимов. Критика на книгата „Христо Ботйов", опит за биография, от Зах. Стоянов. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. I. 1889 год., стр. 193—194. Също в книгата: Стоян Заимов, Миналото. Етюди върху записките на Зах. Стоянов. София 1895, стр. 131—133.

врагове на Дружеството всички, които са подлагали на критика неговата дейност в Браила като деловодител и действителен член от 1869 до 1873 год. И понеже той е бил критикуван най-вече от Любен Каравелов и Христо Ботев, последните са таксувани от него като най-големи врагове на Книжовното дружество. Тия негови пристрастни преценки за нашите революционери обаче не се дължат само на лични чувства, те са израз и на неговите реакционни политически идеи. В Румъния Васил Д. Стоянов станал известен като туркофил[1] и враг на революционното движение, а след Освобождението се е проявил като консерватор. Обявявайки се против демократическото устройство на новоосвободената българска държава, Васил Д. Стоянов, макар и второстепенна политическа личност, при режима на пълномощията е бил назначен член на Държавния съвет и на едно заседание, както бележи Иречек в своя дневник от 11 септември 1882 год., нарекъл „луди" тези, които са подписали конституцията в Търново[2]. „Луди" за него са били и идеолозите на българското освободително движение в Румъния, които обвинява, че не са искали да съществува Българско книжовно дружество, защото... били против народната просвета.

Фактите обаче показват, че в този пункт Васил Д. Стоянов фалшифицира грубо историята. Съществуват редица издадени и неиздадени документи, които свидетелствуват, че партията на „младите" и нашите революционери не само не са били против идеята за създаване на едно научно-книжовно средище за българския народ, но напротив, осъществяването на тази благородна и родолюбива идея през 1869 год. се дължи изключително на съчувствието и подкрепата, която Васил Д. Стоянов е намерил именно в техните среди. Без това съчувствие и без тази безрезервна подкрепа, починът на Васил Д. Стоянов за основаване на Българско книжовно дружество, поради съпротивата на букурещките чорбаджии и на техните привърженици в провинцията, щеше да си остане само едно платоническо пожелание, една хубава и неосъществима мечта, каквито са били неедноkратните опити на неговите предшественици за основаване на „Българска матица" и други подобни културни институции.

Но нека оставим да говорят самите документи за отношението на „старите" и „младите" спрямо лансираната през 1868 г. от Васил Д. Стоянов идея и за споровете и борбите около нейното осъществяване, в които са отразени съсловните и политически противоречия в средите на нашата емиграция в Румъния.

---

[1] Този термин в случая не бива да се разбира в смисъл на приятел на турския народ. Туркофилството на Васил Д. Стоянов е било от по-друг характер: той бил за искрено верноподаничество, за приятелство и преданост към султана и неговите везири. Последните думи дори и след Освобождението често той не смее да произнесе, без да не ги придружи с титлите: „Негово Императорско Величество" и „Негово Високо Превъзходителство".

[2] Константин Иречек, Български дневник. 1879—1884. Том II, Пловдив—София 1932, стр. 198.

Неоспорим факт е, че Васил Д. Стоянов[1], още като студент в Пражкия университет, се е заел с идеята за основаване на едно книжовно дружество за българския народ. Тая щастлива мисъл се поражда и узрява у него през 1867 год. под влиянието на разговорите с видния чешки политик Ригер и други обществени дейци и на впечатленията му от многобройните чешки организации за народна просвета и наука. На следната 1868 год. в Прага пристига и се установява за по-продължително време нашият голям историк Марин С. Дринов. Той възприема и подкрепя идеята на Васил Д. Стоянов и още в Прага бива изработен един проектоустав на Българско книжовно дружество „Кирил и Методи" със седалище Букурещ, чиято цел да бъде „разпространението на всеобщото просвещение и напредък между народа и образованието и усъвършенствуването на българския език, на българската история и на нашата словесност" [2].

През месец март 1868 год. Васил Д. Стоянов напуснал Прага[3], на път за Букурещ, „с нарочната цел, както бележи той в своята

---

[1] Васил Д. Стоянов е роден през 1840 год. в Жеравна, дето получил първоначалното си образование. Заедно с Васил Друмев свършил трикласното училище в Шумен, при което останал две години учител. През 1857 год. заминал за Прага и постъпил в тамошната класическа гимназия. Като гимназист участвувал в първата българска легия през 1862 год. заедно с Васил Друмев, тогава ученик в Одеската семинария. И двамата напуснали Бялград доста разочаровани от войводите и с изгубена вяра, че България ще може да се освободи по революционен път. Оттогава Васил Д. Стоянов и Васил Друмев станали фанатични привърженици на мирната еволюция, поради което в Одеса Ботев не е поддържал никакви връзки с Друмева, докато последният е следвал в семинарията. В Одеса Ботев и Друмев са пребивавали едновременно цели три години.

Васил Д. Стоянов завършил гимназията на 24-годишна възраст и се записал по славянска филология в Пражкия университет, която не завършил, защото се прехвърлил в юридическия факултет, но не успял да завърши и правото. Както се установява от писмата му до Иван Касабов от 15 март 1867 год. (Арх. отдел при Народната библиотека, II В, инв. № 2148, п. 22) и до Найден Геров от 2 април 1867 год. („Из архивата на Найден Геров", книга II, стр. 280—281), Васил Д. Стоянов е бил принуден да прекъсне висшето си образование, защото от Добродетелната дружина в Букурещ са му спрели стипендията, която получавал от общите народни пари, завещани „от приснопаметния Мустаков за просветение на млади българи в Европа". Тези две писма опровергават сведенията (отбелязани като непроверени у Мих. Димитров, Христо Ботев, София 1948 год., стр. 52), според които „браилската община, вместо Ботева, изпратила в Прага известния по-късно деловодител на Книжовното дружество — Васил Стоянов".

[2] В неподредената архива на Гр. Начович, която се пази в Народната библиотека, напоследък бе намерен един препис от най-стария проектоустав на Българското книжовно дружество, направен от самия Начович, вероятно в Бялград през април 1868 год., когато Стоянов, на път за Букурещ, се отбил там и за първи път се е срещнал с него. Като дата на съставянето Начович е поставил годината 1867. Текстът на Начовичевия препис се различава доста от текста на браилския проектоустав, обнародван в Одеса през 1869 год. в книгата „Проекти за учреждение Българско книжовно дружество".

[3] В чешката столица Васил Д. Стоянов е прекарал около десет години, от 17-та до 27-годишната си възраст. Владеещ отлично езиците чешки и немски, той успял да си създаде широки връзки с разни културни и политически дейци и е обнародвал в енциклопедии, списания и вестници доста много статии за България. Всички тия негови статии обаче са чисто публицистични и нито една от тях няма някаква научна стойност. Лишен от систематическо образование и солидна обща култура, неспособен за сериозна методична работа, Васил Д. Стоянов до края на живота си остана обикновен публицист и не написа нито един завършен научен труд. Бил е дълги години редактор на списанието на Книжовното дружество, обаче е бил избиран за тая длъжност не заради научни качества, но поради заслугите му като основател и дългогодишен деловодител на Дружеството.

кратка автобиография, да осъществи идеята за Книжовното дружество между нашите преселници във Влашко и руска Бесарабия". За пътуването си до Букурещ той бил подпомогнат от Добродетелната дружина. На 31 януари 1868 год. Христо Георгиев пише от Букурещ на Найден Геров: „... На Вас. Стоянов му са проводи 50 жълтици [австрийски] от тука за да доди, защото той такова желание е показал" [1]. А на 12 април с. г. пише пак Герову: „... Станишов недоди за Газетата що исками да вадим, и така наредохми да доди Вас. Стоянов и да започним сос него" [2]. За Книжовното дружество, като причина и цел на Стояновото пътуване от Прага до Букурещ, не става нито дума. Очевидно, партията на „старите", ръководена от Христо Георгиев, е възнамерявала да ангажира Стоянова като редактор на проектирания вестник и за други свои цели, нямащи нищо общо с Книжовното дружество[3]. Но Васил Д. Стоянов е отклонил всички тия предложения, твърдо решен да следва неотклонно пътя за основаване на замисленото в Прага Българско книжовно дружество.

През месец май 1868 год. Васил Д. Стоянов се озовава в Браила, градът с най-голяма българска колония във Влашко и със значителна българска интелигенция. Там са били: Добри Войников, редактор на в. Дунавска зора, директор на българското класно училище и известен драматически писател; Драгой Великсин, поет и публицист; Василаки Попович, писател, и други интелектуалци[4]. Там имало мнозина заможни българи, щедри поддръжници на всяка народополезна инициатива, като Никола Ценов, К. Попович, Стефан Берон, братя Симови, Д. Михаилиди, Марин Бенли и други. С изключение на последния, нито един от останалите не е бил привърженик на „старите" от Букурещ[5]. Браилчани се отзовали с готовност на Стояновата покана и вероятно, като взели за основа пражкия проектоустав от 1867 год., през месеците юни и юли 1868 год. са изработили един нов проектоустав на Българското книжовно дружество, в който се прокарват по-широки разбирания за целта и средствата на Дружеството.

---

[1] „Из архивата на Найден Геров, книга I, София 1911, стр. 227.

[2] Пак там, стр. 282.

[3] Може с положителност да се твърди, че Васил Д. Стоянов не е бил викан за учител в Букурещ, защото през 1868 год. там още не е имало българско училище, както това се установява от архивата на Добродетелната дружина. В едно „Съглашение между Добродетелната дружина и йеромонах Теофил Добриянов за свещеник и учител в новооткритата черква в Букурещ" от 3 февруари 1869 год. изрично се казва в т. 3: „... в училището, което има да се отвори" (АНБ, п. 103, инв. № 9308).

[4] Тъкмо по това време в Браила е бил и Христо Ботев като коректор, словослагател и стилизатор на в. Дунавска зора. Ботев е коригирал дългото обявление на Стоянова за ненаписаната негова книга „Кратък статистически преглед на Българско и Българите" (брой 31 от 24 юни 1868 год.) и „Додатък на предизвестието за книжката „Българско и Българите" от В. Д. Стоянов (брой 33 от 8 юли 1868 год.). В Дунавска зора от 29 юли с. г. е обнародвано и едно стихотворение от В. Д. Стоянов „Видение".

[5] Двамата видни браилски търговци Никола Ценов и К. Попович, които най-вече са взели присърце делото на тъкменото Книжовно дружество, точно по това време са имали съдебен процес с Добродетелната дружина по завещаните суми от Селимински (АНБ, II В, инв. № 9313).

След като свършил тая важна работа в Браила, Васил Д. Стоянов се завърнал в Букурещ с надежда да спечели за Книжовното дружество и „старите“ начело с Христо Георгиев. Възприемайки по принцип предложението на Стоянова, „старите“ се отнесли с голяма резервираност към изработения в Браила проектоустав и, в желанието си да използуват и това общонародно дело за свои котерийни и груби материални интереси, се опитали да наложат друг, свой проектоустав, осигуряващ тяхното неограничено попечителство и реакционен контрол[1].

Съставен през месец септември 1868 год., проектоуставът на „старите“ е обнародван заедно с браилския под общото заглавие: Проекти за учреждение на Българско книжовно дружество, Одесса 1869 год. С член 13 от този проектоустав се осигурява диктатурата на прословутата „седморка“ от Добродетелната дружина. Той гласи буквално: „Един комитет от седем [к. м.] членове управлява сичките дела на Дружеството, настоява [в румънския текст: грижи се] за богатствата му и за изпълнението на устава“. Смисълът е ясен: седмината букурещки чорбаджии на чело с Христо Георгиев, които са управлявали Добродетелната дружина като някакви феодали, по същия автократичен начин ще държат в ръцете си и Книжовното дружество.

Васил Д. Стоянов схващал много добре нечестивите замисли на „старите“, но понеже зависел материално от тях (те са го издържали и с тяхна поддръжка той е могъл да пътува по работите на Дружеството), в началото нямал кураж да се противопостави открито. През 1868 год. течението на „младите“ още не било обособено в политическа партия и те не са били още достатъчно силни за борба. При тогавашното съотношение на силите за Васил Д. Стоянов било ясно, че без съдействието на букурещките първенци е немислимо основаването на книжовно дружество. Но последните по никакъв начин не искали да участвуват в това дело, ако не се възприеме техният проектоустав и не се отхвърли браилският. Разчитайки, че ще спечелят на своя страна одеските българи, те решили да изпратят Стоянова в Одеса с проектоустава и едно препоръчително писмо. Както се установява от едно писмо на Начович до Дринова от 21 октомври 1868 год., Васил Д. Стоянов заминал за Одеса на 18 октомври 1868 год. В писмото си от 2 октомври 1868 год. „старите“ пишат между другото на одеските българи:

---

[1] Запазен е румънският оригинал на проектоустава на „старите“ за Книжовното дружество, писан, а вероятно и редактиран от д-р П. Протич. Ръкописът е бил отстъпен през 1927 год. на Мих. Димитров от дъщерята на д-р Протич, съпруга на покойния министър-председател Греков. На стр. 450 от Съчиненията на Христо Ботев под редакцията на Мих. Димитров, том III, 1945 год., румънското заглавие на проектоустава на „старите“ е съвсем погрешно предадено: „Statitule Societătei Literala Bulgaria“, вместо „Statutele Societăţei Literale „Bulgaria“. Погрешно е предаден и българският превод на заглавието: „Устав на дружество за българска литература“, вместо „Устав на Книжовното дружество „България“, както гласи и в печатания текст в Одеса през 1869 год.

„... И заради това испращаме до Вас нарочно г. В. Д. Стоянова заедно с устава за тая работа, когото предначертахме тука, като Ви молиме да го прегледате и, от как го удобрите, да благоизволите да го подпишите за да го подпишеме и ний, както и други наши еднородци, та да се почне вече работата, един часпо-скоричко. Желаем еще да благоизволите на особен лист да си запишете синца щедрите парични помощи, които ще да благоизволите да жертвувате подир работата, както и ний тука направихме, за да знайме според това до в какъв размер да започнем работата. Колкото от нас — букурещки Българи, за сега имайте за сигур 1000 [хиляда] — австрийски жълтици годишна помощ и подир, от как се тури работата в действие надеем се да съберем тук значително по вече от споменатата сума. Още Ви молим да благоизволите и да препоръчате г. В. Д. Стоянову, да отиде в Киприяновския Мънастир за това предприятие.

Г. В. Д. Стоянов устно ще Ви прикажи на дълго за сичко друго“[1].

Преписи от това писмо „старите“ изпратили до българите в Браила, Галац, Болград и Исмаил, целейки с това да подготвят почвата за приемането на техния проект от общините в Румъния. Тънките сметки на букурещките чорбаджии обаче били объркани в Одеса.

Отзивчиви към народните нужди и съчувствувайки на културните инициативи на българската емиграция в Румъния, одеските българи посрещнали с най-голяма готовност поканата за основаване на Българско книжовно дружество. В Одеса Васил Д. Стоянов бил посрещнат също така добре, както преди това в Браила. Констатирал, че на одеските българи е противен автократическият дух на букурещките чорбаджии, Стоянов представил пред тях само браилския демократичен проектоустав, а за другия заявил, че бил го загубил по пътя заедно с препоръчителното писмо от Букурещ. Вместо последното, той представил при пристигането си в Одеса преписа до браилските българи, което показва, че тая хитра маневра е била скроена още от Браила с тамошните противници на „старите“.

На съвещанията, станали през ноември и декември 1868 год., одеските българи разгледали и допълнили демократичния браилски проектоустав, след което съставили един протокол-учредителен акт за основаването на Българско книжовно дружество, поместен в началото на специалната кондика за вписване пожертвувания. Първи одеските българи записали една крупна сума за новооснованото дружество. Техният пример е бил последван от българите в Кишинев, Киприановския манастир, Болград, Браила и Галац в първите месеци на 1869 год.

В края на месец април с. г. Васил Д. Стоянов се завърнал в Букурещ. Там той заварил положението коренно променено. Докато е бил в Одеса, всред българската емиграция се развили събития, които разклатили силно позициите на „старите“. В качеството си на

---

[1] Писмото е обнародвано в органа на „старите“ в. Отечество, брой 6 от 29 юли 1869 год.

„нотабили“ (благородни българи), последните изпратили от името на целия български народ до Парижката конференция една дълга телеграма, с която се обявявали против революцията и са искали автономна България под скиптъра на султана, която да се управлява от горна и долна камара. Обнародването на тази фатална телеграма на „старите“ предизвикало буря от негодувание всред българската емиграция. Израз на дълбокото недоволство от тоя акт на „старите“, преименувани вече в „нотабили“, е даден в една блестяща статия от Д. Великсин, който взел участие при изработването на браилския проектоустав. „Младите“ разполагали с два печатни органа — Народност и Тъпан, в които „старите“ били непрекъснато атакувани и осмивани. Изострянето на отношенията между двата лагера на емиграцията не закъсняло да се отрази и в споровете около Българското книжовно дружество.

След щастливия резултат, постигнат в Одеса, Стоянов виждал добри перспективи за осъществяването на Дружеството. При новосъздаденото съотношение на силите в Букурещ той се чувствувал вече свободен от зависимостта и натиска от страна на „старите“, доскоро единствени негови благодетели. На събранието, което на 15 май „старите“ свикали по работите на Дружеството, настъпил разривът със Стоянова и последният минал окончателно на страната на „младите“. „Старите“ продължавали да поддържат отношения само с одеските българи, с които разменили няколко писма по въпроса за Книжовното дружество, обнародвани от вестниците Дунавска зора (брой 36 от 10 август 1869 год.) и Отечество (броеве 6 и 7 от 29 август и 9 септември с. г.). От тия писма се констатира желанието им на всяка цена да се подложи на ревизия приетият в Одеса проектоустав като се свика в Галац едно събрание от по двама представители само от няколко общини. Те са разчитали, че на това събрание ще успеят да спечелят мнозинството за своя проектоустав. По повод на съобщението им, че не са записали още пожертвувания за Книжовното дружество и че със Стоянов са скъсали отношенията, одеските българи им пишат в писмото си от 30 юли 1869 год.:

> „.,. Вашата община ще намери несъмнено в своите патриотически чувства достатъчен повод за да даде яко подкрепление на това народополезно дело, като има пред вид, че когато се касае за дела от висока важност за народът, тесните взгляди на работите, не са свойственни на хора, които са в чело на един народ“ [к. м.].

„Тесните взгляди“ у „старите“, които одеските българи упрекват с горните думи, не са били израз на „български инат“ в споровете им с Васил Д. Стоянов, но на груби интереси и на реакционни, кастови схващания за ролята на Книжовното дружество. Интересни сведения в това отношение ни дават спомените на съвременниците Д. Ценович и архимандрит, по-късно митрополит Натанаил, както и доста архивни материали от онова време.

На страници 21-26 от своите ръкописни спомени, писани през 1901 год. и съхраняващи се в Народната библиотека, папка 55, II А, инв. № 7372-7373, Д. Ценович[1] посвещава цяла глава на борбите около съставянето на Българското книжовно дружество в Браила. Там между другото той пише:

... Васил Д. Стоянов, като представител на българите от Чехия, донесе един проект за съставяне на кн. дружество...

Първо, Васил Стоянов се представи на членовете, които съставяха Добр. дружина во главе с Христа Георгиева, владиката Пананарет, доктор Атанасовича, доктор Протича, Михаила Колони, Николопуло и Стати Станкович,[2] и след предложението да се запишат като богаташи за членове основатели и да пожертвуват по-големи суми за тази патриотическа и достопохвална цел, за развитието на нашата книжнина между българския народ.

Тези г-да приеха предложенията на Стоянова, но само по едно условие, че те да бъдат пазители на всички фондове парични, които се събират от разни градове, било от Русия, Одеса, Москва, [било] от Румъния, Браила, Галац, Букурещ, Крайово, Плоещ, Гюргево и пр. както парите, колкото събират из България, да се внасят пак в касата на Христо Георгиев, а не да се внасят в банка, както гласеше проекта от устава на Стоянова. Като казваха, че другояче не дават нито пара...

Васил Стоянов, отчаян от несполуката за споразумяване, явява се при мене и, след като ме уведоми за всичко, което срещнал от страна на нашите нотабили чорбаджии, носи с себе си и самата кондика, с записаните в нея от другите градове членове, и ме помоли като ми каза: че нашите богаташи не само че не се записаха и да подарят някаква парична помощ, но още насилствено щяха да грабнат от ръцете ми книгата и да я скъсат и че те ще си направят друга и ще се явят като основатели сами на Книжовното дружество. Като му казали, че той да си върви от гдето е дошел, в противен случай ще го протерят чрез полицията, какви нахалства, каза той и как тези гръкомани чорбаджии, сребролюбци, безсъвестни народоубийци ще ми опропастят такава една света идея, която с какви мъки и старания можах да сгропирам сички искрени патриоти и почти делото е осъществено? Още добави и каза: Г-не Ценович, аз сега виждам що за хора били тези наши лъжепатриоти, и вие младата партия гдето им описахте техните грабителства, имали сте пълно право, тези ретрогади ни капка кръв имат българска, и забелязах, че те за пари би жертвували и целия български народ. Прочее, моля, бае Ценович, приемете тази

---

[1] В едно писмо от Начович до Дринов от 11 май 1869 год. Ценович е назован „байрактар на младата България" (АНБ, архива на Дринов, папка 141).

[2] Това са седмината водачи на „старите", които в устава им са предвидени да образуват комитет, който ще управлява делата и експлоатира парите на Книжовното дружество, както се е вършело и с Добродетелната дружина.

моя книга с подписите на нашите искрени с българска душа патриоти, и турете в вашата каса, защото техните сбирки (?) и шпиони ме преследват и насилствено ще ми грабнат книгата и покъсат[1].

След [ня]кой ден свиках събрание в читалището „Братска любов". В това събрание Васил Стоянов прочете устава за съставяне на Дружеството. Събравшите се в това събрание поканиха да се подпишат за членове на това дружество..."

Според една запазена покана до Кириак Цанков[2], това събрание на „младите" в читалището „Братска любов" било свикано на 11 юни 1869 год. То било председателствувано от архимандрит Натанаил, по-късно охридски и пловдивски митрополит. Извикан от „старите" като съветник по работите на тъкменото Книжовно дружество, той е бил свидетел на мъчителните преговори за основаване на Дружеството с участието на двете партии. В своята автобиография той ни съобщава, че тия преговори останали без никакъв резултат, защото „старата партия искала паричната част да се връчва на Христо Георгиев, който и да разпорежда, а младата партия напротив искала парите да се предават на Николая Миронович Тошков в Одеса, който да ги влага в Одесский Банк".

„... Василий Стоянов, продължава своите спомени митрополит Натанаил, видя че иначе не може да се успее, та дохожда в хотел „Симеон" при мене няколко пъти, да ме моли да зема участие по нареждането на тая работа и под мое председателство да стане събрание от младата партия. Аз, при всичко че бях като член и съветник на старата партия, след осамотените размишления, реших, даже под риск да бъда укорен от съмишлениците си, да взема участие в реализирането на това хубаво дело за народът и книжнината ни, и като оставих всичко на страна, наедно с Стоянова отидох в читалището на младата партия, гдето бяха се събрали учащите се в медицинското училище и други училища, заедно с някои млади търговци. Тук чух речите, държани от няколко млади, пресни и пълни с енергия, сили. В. Стоянов, от своя страна, прочете уставът за проектираното книжовно дружество, от който се виждаше неговата благородна цел и, с сълзи на лицето, произнесох: „Да бъде благословено и увековечено! Амин!" като, заедно с това, с треперуща от радост ръка, се подписах в присъствений за това тефтер.

---

[1] В своите статии за нашите революционери и тяхното отношение към Книжовното дружество Васил Д. Стоянов умишлено премълчава това ненародно и осъдително поведение на „старите". Той отминава спокойно и невъзмутимо позорния факт, че до Освобождението нито един от букурещките чорбаджии не е пожертвувал нито стотинка за това общонародно дело, за което са записали суми и небългари, именно: петима руси, четирима гърци, трима поляци, трима румънци, един арменец, един малорусин, един словак и един евреин (вж. Списък на спомагателните членове на „Българското книжовно дружество", които с лептата си и други дарове са дали материалните средства да се основе дружеството и да се почне деятелността му. 1868—1869 год. София, б. д.) — АНБ, II В, инв. № 6442).

[2] АНБ, архива на Кириак Цанков, папка 102, инв. № 24.

На другия ден [12 юни], преди обед отидох в контората на Христо Георгиев. Казах му „добро утро“, а той си подигна главата от писалището и ми каза ядовито: „Ние ви канихме да сте между нас и да имаме вашите съвети, а вие сте се събрали с ония луди глави и вагабонти“. На това аз отговорих Георгиеву, че там не забележих нито една луда глава, нито вагабонтин, нито съм бил, нито ще бъда с вагабонти, а че напротив, гдето видя предприятие добро и полезно за отечеството ни, там винаги ще съм аз. После приятелски му казах сбогом и си излезнах[1].

След това събрание Васил Д. Стоянов се привързал към „младите“ и завързал приятелски отношения дори и с по-видните наши революционери, които в своята преписка нарича „побратими“[2]. Тогава и те са имали добри чувства към него, смятали са го за свой, за народен човек, а Българското книжовно дружество — като своя скъпа рожба, с която имат право да се гордеят. Характерно в това отношение е писмото, което „младите“ от читалището „Братска любов“ в Букурещ са отправили до Мацини в Лондон на 26—28 юли 1869 год. Ето какво между другото те му съобщават в своето писмо:

„... Ние образувахме едно Книжовно дружество, на което възлагаме големи надежди, защото апелът намери силен отзвук в сърцата на българите... Един от нашите другари Стоянов [к. м.] е именно този, който най-вече преследва тази благородна мисия, той замисли това нещо в Прага преди две години и от тогава до днес е действувал с най-голяма ревност за осъществяването на тази идея... Подбуждани от [царска] Русия, нотабилите и този път се противопоставиха на това Дружество, но те не могат нищо да сторят, защото не могат да се противопоставят открито, тъй като рискуват да бъдат пребити с камъне от негодуващата маса...“[3]

„Нотабилите“, ако се съди от разказа на един техен човек, не са кротували, както е посочено в писмото до Мацини. Напротив, те са били много активни в борбата против „младите“ по въпроса за Книжовното дружество. В едно писмо на Начович до Дринов от 23 юли с. г., като се изтъква успехът на Стоянова и съдействието, което той намерил всред „младите“ в Букурещ (от-

---

[1] Жизнеописание Митрополита Охридо-Пловдивскаго Натанаила (автобиографични бележки). Съобщава Ангел Станков. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXV, 1909, стр. 48—49.

[2] АНБ, архива на Д. Ценович, II А, п. 55, инв. № 7295. Писмо от Васил Д. Стоянов до Ценович, в което нарича Каравелова „побратим“.

[3] Димитър Страшимиров, Васил Левски. Живот, дело, извори. Том I. Извори. София 1929, стр. 443. Тук френският текст на писмото до Мацини е обнародван с много грешки. Възпроизвеждайки това писмо в своята книга „Васил Левски — политически идеи и революционна дейност“, София 1946, д-р Христо Гандев произволно свързва с мацинистката политическа програма въпроса за възникването на Книжовното дружество.

дето младите търговци са изпратили на привременния касиер на Дружеството Тошкович няколко хиляда франка) и в Гюргево (отдето са изпратили на същия 10000 фр.), четем буквално следното: „В Болград Колони отишел да прави агитация против това дружество и да подкани тамошните чорбаджии да си искат назад от Тошковича парите, които му проводили за това, но младите са толкоз развълнували, че достигнало даже до бой". Тия сведения Начович имал от противник на „старите" — Войников. Но Начович предава на Дринова и други сведения, получени от Маринчо Бенли, сиреч, както пише той, „от чорбаджийска точка зрения". Неговият разказ е предаден от Начовича със следните думи:

„Той ми каза, че букурещките българи ще си направят, за своя сметка, едно учено дружество доколкото по-добро им е възможно, но ще приемат и секиго други, който иска да дава пари, без да гледат, че не е Букурешчанец. Сиреч, това ще бъде по образа на читалището им, на ефорията им и проч. За Стоянова, нито искат да знаят, защото той бил толкоз арогантин, че не позволил да се изменя нищо на начертаните статути (не позволил, без съмнение, да обърнат това дружество по подобие на Букурещките чорбаджийски заведения); Стоянов, казва Бенли, ся посочa като притежател на това дружество, затова и те не приели да ся склонят на това предприятие"[1].

В своята преписка с Дринова Начович се старае да бъде по възможност обективен и му предава всички сведения, които черпи от пътници, минаващи през Виена, или от писма, получавани от приятели в Румъния. В едно свое писмо, писано само няколко дена преди горното, Начович пише на Дринова:

„... Райнов мина през тук, той беше ходил в Швейцария, Париж, Лондон и проч. и ми каза, че ся видял с побратима Стоянова в Букурещ. Той мя уверяваше, и един други старец от Гюргево го потвърди, какво Стоянов ся карал с Христа (Георгиев) и С-ие по причина на Дружеството (литературно). Христо склонявал на предложенията на нашия побратим, с условие обаче, той да бъде Маймур Башията и касиерина на дружеството, освен това, като няма поверение на младите, и на принципите им, Христо не прощавал да ся оставят таквиз хора свободни да пишат каквото щат: като напр. да съветват образованието на жените за да знаят да пишат на любовниците си, и проч. и проч.

Това е вероятно и е злощастно"[2].

Упорит, амбициозен, властолюбив и силна волева личност, Христо Георгиев, след конфликта със Стоянова, не вдигнал ръка от Книжов-

[1] АНБ, архива на Марин Дринов, папка 141, писмо от Начович от 6 август 1869 год.

[2] Пак там, писмо от 27 юли 1869 год.

ното дружество. Още по-рано той възнамерявал да осъществи тая идея според своите чорбаджийски разбирания и интереси, без Стоянова и без Дринова, защото, както пише в едно свое писмо до Найден Геров, те имали „кусура да се превознасят“[1]. И от деловодителя на проектираното Книжовно дружество той е искал това, което искал от бъдещия редактор на вестника на „старите“, именно „да не бъде зависим, но подчинен на една комисия, която ще го поддържа“[2]. В проектоустава на „старите“ за Книжовното дружество вместо „комисия“ е предвиден „комитет“ от седем души, наречени от Ботева „седмодушни нотабилски тараф“[3]. Христо Георгиев обаче не е имал на своя страна и мъчно могъл да намери отвън интелигентни лица за създаване на едно Книжовно дружество. На 3 май 1869 год. той пише на Найден Геров:

> „... Нам ще ни трябова скору 2/3 [двама-трима] барим за литералното [книжовното] дружество, за което ся готвят статутити [устава], и са питат и помагачите, и аку сполучим да направим един капитал от 30—40 хиляди жълтици [австрийски], както ся надявами, надявам ся да стани добро, но да видим де ще намерим такива учени и умни за да водят такова дело“[4].

Интелигентните сили от българската емиграция в Румъния са били в лагера на „младите“ и в революционната партия. Те са подкрепили браилския проектоустав и са водели агитация против реакционния проектоустав на „старите“. Те са разполагали с три добре списвани вестника — Народност, Тъпан и Дунавска зора—, докато „старите“ цели три години напразно търсили учен и способен българин, за да поеме редактирането на проектирания от тях вестник. Но въпреки по-неизгодното положение, в което се намирали в сравнение с „младите“ по отношение на интелигентни кадри, „старите“ упорито се стремели да вземат в свои ръце ръководството на Книжовното дружество, и то на всяка цена, като фалшифицират дори и народната воля. За да постигнат тоя свой коварен замисъл, те свикали в Галац на 1 юли 1869 год. едно „общо“ събрание за обсъждане на въпроса за окончателния устав на Книжовното дружество, на което да вземат участие с по двама упълномощени представители само общините Одеса, Букурещ, Браила, Галац, Исмаил и Болград. В писмото си от 30 май с. г. до одеските българи, като съобщават за това свое решение, те обясняват, че едно по-многочислено и шумно събрание, сиреч с представители и на други общини и с повече представители, било нежелателно, защото щяло да се претълкува зле от враговете на българското отечество, като му се отдадял политически характер, а делото на Книжовното дружество трябвало да остане неопорочено. Това обаче е било само

---

[1] Из архивата на Найден Геров. Книга I. София 1911, стр. 297.

[2] Пак там, стр. 294 писмо от 2 април 1869 год., с което Хр. Георгиев съобщава на Найден Геров, че на 1 април с. г. са поканили Каравелова за редактор на проектирания техен вестник.

[3] Тъпан, брой 11 от 8 септември 1869 год.

[4] Из архивата на Найден Геров. Книга I, стр. 295.

един претекст от страна на „старите“, за да прикрият истинските свои съображения, които са били именно следните: събранието се свиква не в Букурещ или Браила с най-големи български колонии, а в Галац, защото там е братът на Христо Георгиев, Евлоги Георгиев, под чието влияние се намират общините в Галац, Исмаил и Болград; от събранието се елиминират другите големи общини, като тия от Гюргево и Плоещ, защото са били в ръцете на „младите“. С такова едно предварително изкалъпено и послушно мнозинство на събранието „старите“ смятали да наложат на българската емиграция, па и на целия български народ, своя проектоустав и да станат неограничени господари на Българското книжовно дружество.

Събранието се е състояло на определената дата в Галац, но понеже не са пристигнали представители от Одеса, а без тях не могло да се даде „общонароден“ характер на делото, „старите“ отложили събранието за 12 август с. г. Галацката община, съгласно журнала на събранието, отправила покани само до поменатите български общини, като пак били изключени гюргевската, плоещката и други общини в Румъния.

Такова е било положението по работите на Книжовното дружество, когато в Букурещ пристигат Любен Каравелов и Христо Ботев. На 6 юли 1869 год. Каравелов обнародва във в. Народност един протест против „старите“ по повод фалшифицираната програма за в. Отечество, хвърля им ръкавицата и от тая дата той е в непрекъсната и непримирима борба с тях по народните работи. Борбата си със „старите“ Каравелов започнал именно с въпроса за устава на Книжовното дружество. В негово лице делото на Дружеството намира своя авторитетен и силен защитник, още преди да започне излизането на в. Свобода. През месец юли 1869 год. той е в Одеса[1]. Със своята лична намеса пред тамошните българи Каравелов успява да ги спечели всецяло за „младите“ и по такъв начин е допринесъл за изплъзването на Книжовното дружество от опасното попечителство на „старите“.

В Одеса по това време се намирал и Васил Д. Стоянов. На 26 юли 1869 год в дома на Николай Миронович Тошков било свикано събрание от всички българи, мало и голямо, както се казва в едно писмо на присъствуващия П. Ганович. На това историческо събрание била наистина провалена играта на „старите“ по въпроса за Книжовното дружество. Правилно ориентирани от Каравелова и Стоянова, одеските българи взели следните важни решения: да искат от галацката община отлагането на общото събрание за след 12 септември, за да могат общините в Румъния да се подготвят за обсъжданията, след като се запознаят с текста на двата проектоустава; да вземат участие всички български общини, а не само поканените за събранието на 12 август, и събранието да се състои не в Галац, а в Браила; да се отпечатат в Одеса и двата

---

[1] На 6 август 1869 год. Начович съобщава от Виена на Дринов: „... Каравелов, след като ся и той развали с старите, отишал в Одеса да продава акции за една народна печатница в Букурещ и после ще започнат задружно с Касабова да работят Народност (АНБ, архива на Марин Дринов, папка 140).

проектоустава, които да бъдат разпратени своевременно до всички общини в Румъния.

С писмо от 29 юли 1869 год. тия решения били съобщени на галацката община с молба да ги направи достояние на останалите общини в Румъния[1]. Въпреки това писмо обаче, „старите" се събрали в Галац на 12 август. Участвували представители от Букурещ, Браила, Галац, Исмаил и Болград. Събранието взело акт от писмото на одеските българи и решило да се свика друго събрание на 25 септември, разбира се, пак в Галац и с представители на същите общини. Събранието решило да се направи „приглашение" на одеските българи да не печатат устава, докато не бъде прегледан и одобрен от събранието в Галац[2].

Когато „старите" са взимали тия решения в Галац, ръкописите от проектоуставите на Книжовното дружество са били вече в цензурата в Одеса. На 14 август 1869 год. тя е разрешила отпечатването. Вероятно грижата за коригирането е поел върху себе си Каравелов, защото Стоянов заминал през Браила за Прага по тържествата в памет на великия борец за свободата на човешката съвест—Иван Хус, а Каравелов останал в Одеса още няколко седмици.

От Одеса Каравелов ще да е изпратил в Браила една дълга своя статия против чорбаджиите по повод на тяхната реакционна дейност около устава на Книжовното дружество. Тя е една от хубавите статии отпреди Освобождението, но никой досега не се е спирал на нея. Озаглавена е „Старата опозиция срещу напредъка на народното ни развитие" и е излязла в Дунавска зора, брой 36 от 10 август 1869 год., два дена преди нотабилското събрание в Галац. Статията е без подпис, по стил и език личи да е или от Каравелов, или от Ботев. Второто предположение обаче е по-малко вероятно, защото становището на Ботева за чорбаджиите е по-радикално и безкомпромисно. Поради нейното особено значение, ще дадем тук по-характерните пасажи.

„... Ние, българете,—казва се между другото в статията,— едно време сме имали своя история, свое съвършенствуване свой живот и напредък, но наший живот тогавашен е бил кратък и тесен, а развитието ни първоначално. Не само ние, а и други европейски народи в средните векове са били в истото положение, освен Западната Римска империя и Византия, които са я показали с повече блясък; но и тия две господарства са били като две стари баби, в жилите на които животния сок е бил изнурен, изсмукан от раскошество, разврат и пиянство. За наше нещастие, една от тия държави е била наша съседка, от която е трябвало да получим и ние първоначалното образование [култура], а в това също време и разрушителната гнилост. И тъй, в онова време на нашето българско развитие Византия е имала голямо влияние, а това влияние не само не е било за

[1] Архива на Бълг. книжовно дружество в БАН, дело № I, п. III — 300, № 13, 1869—1884. Дневник за събранието на 12 август 1869 год.
[2] Отечество, брой 7 от 9 септември 1869 год.

нас полезно, но още и главна причина на нашето падение. Българите са били народ млад и крехък. Гърците стари и гнили; българите били честни и простодушни, а гърците развратни и лукави. А най-главното, българите започнали да живеят и да вървят напред, додето гърците отживели своя век и тръгнали назад, както са и до днес".

Обяснявайки назадничавостта на гърците с тяхното поклонничество към старогръцката култура и неспособност да вървят по нов свой собствен път, авторът разглежда отрицателното влияние на гръцката черква и на гръцката образованост през епохата на робството и началото на нашето възраждане и продължава:

„Български народ, щом отвори очите си, намери същите ония ръководители и учители, които имаше и в старо време, т. е. гърците... И тъй гърците учители ни научиха по нящо, но поведоха ни по един път, който води не към нашето народно добро, а към полза на техните собствени интереси. Из тая гръцка школа са излезли нашите стари чорбаджии, наричани и нотабили и проч., които са имали злочестината да ся родят и отхранят под влиянието на гръцки епископи, архиепископи, попове и дякони... Не ги вярвайте, ако ви казват за лице на днешното време, че са българе, че желаят доброто на народа си: те ви лъжат, вникнете в работите им, и ще ся убедите, че в тях българско народно чувство не съществува. При това не се лъжете, че времето ще ги докара до съзнание; те много лесно стават гърци, власи, руси и турци, а никога българе. Ще срещнете изключение в това, ще намерите стари българе, които, ако и да са излезли от тая гръцка школа, но се пак обичат от се сърце народа си; причината е, че тие, като са били родени в села или малки градове, дето гръцкото влияние е било твърде слабо, завардили си някак своето народно българско възпитание и не са били заразени от народоубийствената гръцка школа".

По-нататък авторът изтъква, че новото време е създало нови, млади, народни мъже. За българския живот са потребни нови понятия и нова наука в служба на народа. С появяването на нови нужди и идеи настъпва конфликт между старите и младите, който авторът осветлява така:

„Нашето „старо поколение" кога видя, че излезлите от нова школа български младежи, които тръгват по това направление, по което трябва да върви всеки жив народ, че стоят много по-високо в своите нравствени начала, че имат повече надежда за успех и че тяхната стара школа от ден на ден пада, то тии (старите или чорбаджиите) наместо да припознаят своята слабост и нищожност, наместо да подадат ръка на тогова, с когото тия виждат светлина и живот, наместо да ся съединят

с тая животна сила и да гледат с общите наши съединени трудове да можем да постигнем спасителната истина, напротив тий ся впуснаха в гонене за всяко народно добро...“

Авторът обяснява, че за нашето старо поколение от онова време трудно било да отстъпи другиму своето първенство и мъчно било да признае своето безсилие. Но той не може да си обясни тяхното упорство да препречват пътя на младежта и да се борят срещу светлината, която пръскат младите. „Нашите чорбаджии — пише авторът — приличат на стари баби на стар пазар. Те искат да бъдат единствените представители на България, но България има нужда от представителство съзнателно, искрено, народно, честно, а не егоистично, користолюбиво, злонравно и народоубийствено. Тя има нужда от представителство, което разбира требуванията на времето и може да бъде ръководител на народното развитие. България има нужда от хора с чисто народно направление, хора с ум, душа и сърца български“. Изтъквайки по-нататък предателската роля, която мнозина чорбаджии са играли като оръдия на фенерските владици и други народни врагове, авторът заключава:

„Тъй тия дърти ученици от старата гърцка школа ся припятствували и припятствуват на всяко наше народно развитие и напредване. Но ще ли могат тий до край да изпълнят тяхната народопредателска мисия? Не, не! Нови времена, казахми, настават, светът си отвори очите, благотворна светлина от 19 век навред изгрява, мракът, под когото неприятелите на народа ни ся работили, ся разбива, и слепите оръдия са тия, които тия подкопаваха съществеността на нашата народност, ся откриват и техните зли намерения излизат на белинка. Народът ни днес познава, че неговото щастие не зависи от никого и от нищо друго, а само от знание, просвещение и образование.

Последните пет години българите направиха повече успех, отколкото в продължение на последните петдесет години; нашето вестникарство стана интересно за прочитание, появиха ся книжки в разумно направление, отвориха ся училища, читалища и проч. Надеждно е наскоро да се открие и Българското книжовно дружество, на което главна цел е да разпространи между българите правилно образование и истинска наука. Уверени сме, че всякий родолюбив българин ще го посрещне на радо сърце и ще земе ревностно участие; само неприятелите на българското развитие ще бъдат незадоволени от това дружество и ще употребят враждебните си средства за дано го съборят. Има ли народът ни такива неприятели, ще видим скоро!... Ние не щем да говорим каква полза може да допринесе едно подобно дружество за народа ни, и без нашето говорение всякий го разбира; ще кажем само, че такива същи дружества, книги, училища и въобще всяко средство за народното просвещение и всяко знание ся възкръсили много други народи — ще възкръсят и нас. Напред, само напред!“

Горната статия на Дунавска зора е послужила като повод за една карикатура в две части под надслов „Опозиция на старите против напредъка“ от Дембицки в хумористичния в. Тъпан, брой 10 от 20 август 1869 год. В първата част—„Как са вървели напред българските народни работи“—е изобразен един локомотив, на който са качени шестима млади, между които Каравелов, с девизи „Просвещение, свобода и напредък“ и окачено знаме отпред с девизи „Деятелност, самоутвержение и ученност“. Локомотивът е под пълна пара да тръгне по релсите на XIX век, но силите на мрака, т. е. „старите“, са се впрегнали да обръщат колелата и да мъкнат локомотива наназад към „средния век“. „Старите“ мъкне със синджир и камшик Офенберг по направление към средните векове и към знамето, на което има надпис: „Предателство, користолюбие, назадност и невежество“.

Втората част от карикатурата представя „как са стигнали народните работи днес“, когато борбата между „старите“ и „младите“ около Книжовното дружество клони към своя победоносен край. Каишите и хомота, с които „старите“ са мъкнели локомотива наназад, се скъсват и локомотивът е готов да поеме пътя напред, освободен вече от силите на мрака. Млада България е изправена тържествено над локомотива с две знамена: дясното с надпис „Свобода, братство и равенство“ и лявото с надпис „Българско книжовно дружество“. Отпред са „младите“ начело със Стоянов и Каравелов, всички с лаврови клони, символи на победата на идеите, на които те служат.

Участието на Каравелов в двете групи на тая двойна карикатура, поместена в Тъпан тъкмо по времето, когато Каравелов е бил в Одеса, е още едно указание, че той вероятно е авторът на статията в Дунавска зора.

Досега всички погрешно са смятали първия в групата пред Каравелова за Ботев, вместо за Васил Д. Стоянов, при все че тогава Ботев е бил на 21-годишна възраст и не е могъл да има такава голяма брада, нито пак прилича на Стоянова. Така, напр., в статията за Дембицки, илюстратора на Тъпан и на Будилник, поместена в Литературен фронт от 7 януари 1949 год., Татяна Силяновска—Димитрова пише следното: „При последните всред група от писатели и поети [?] с лаврови клони в ръце личат образите на Ботев и Каравелов. Ценното тук е, че това е единственият за сега портрет на Ботева, рисуван приживе. Макар и не тъй сполучлив, както е при образа на Каравелов в същата карикатура, Дембицки ни завеща тук в миниатюрно изображение лика на своя приятел и велик съвременник“[1].

Образът в карикатурата „Опозицията на „старите“ против напредъка“ е рисуван от портрет на Стоянов, направен през 1869 год. заедно с Васил Друмев и М. Дринов. Оригиналният портрет се пази у дъщерята на Васил Д. Стоянов, известната наша певица Катя Стоянова, а една снимка от портрета притежава Народната библиотека[2].

---

[1] В статията си за Дембицки, поместена в настоящия сборник, Татяна Силяновска—Димитрова, насочена от мен, е коригирала това погрешно свое по-раншно мнение.

[2] По преснетия портрет е правено клишето на стр. 189 в книгата „Климент Търновски — Васил Друмев. За 25-годишната му“. Изследвания, спомени и документи. Под редакцията на проф. Мих. Арнаудов. София 1929.

Неоспоримите доказателства, че въпросният образ от карикатурата на Дембицки не е на Ботев, а е на Васил Д. Стоянов, са следните[1]: Пълната прилика на образа от карикатурата с портрета в лицето (изражение, овалния вид на брадата, сенките под мустака и долната устна), позата, направлението на едната ръка (с другата ръка в карикатурата държи устава) и дрехата (копчетата по сюртука, гънката отдясно, като се гледа и висещия ляв пеш). Константин Иречек, който е виждал Стоянова в Прага през 1871 год., бележи в своя дневник, че Васил Д. Стоянов е бил черноок, с дълга черна брада и мустаци, сух[2]. Неоспоримо доказателство е и уставът, който Васил Д. Стоянов държи в карикатурата, както и възрастта. Ботев няма никаква пряка връзка с устава на Книжовното дружество, докато в същия брой на Тъпан има една комедийка Седянка, писана от Ботев, в която се говори за Стоянов с устава в ръка. Образът от карикатурата изглежда, че е не на младеж на 21 годишна възраст, както Ботев от онова време, а на около 30 години, колкото е имал Стоянов.

Комедийката „Седянка или вечерен разговор между букурещката нотабилска тайфа (в дядо-владиковото теке)", със сюжет също от споровете около Книжовното дружество, е безспорно от Ботев. По език, стил и политическа заостреност не може да има никакво съмнение, че тя носи печата на Ботевото гениално перо. Тази комедийка е една от първите работи на Ботев със сюжет из споровете около устава на Книжовното дружество и свидетелствува за неговото будно обществено чувство, осведоменост и наблюдателност. Макар и далеч от Букурещ, той следи перипетиите на този въпрос, който е бил злобата на деня години наред, и много духовито осмива яловите усилия на букурещките чорбаджии да осуетят осъществяването на едно скъпо народно дело. Неговите симпатии са всецяло на страната на „младите", респ. на Стоянова. В началния период от своята дейност в Румъния по работите на Книжовното дружество Васил Д. Стоянов е бил с „младите" и се ползувал дори със симпатиите на нашите революционери. Това се вижда и от следните редове на статийката „Нашите благодетели", обнародвана в органа на революционната партия Свобода, брой 4 от 21 ноември 1869 год.: „... Сега за учените. Каква полза са принесле на народът ни покойният Раковски, братия Миладиновци и не покойните Славейков, о. Неофит, Дринов и Стоянов [к.м.]? Голяма". Разбира се, Ботев е бил на по-особено мнение за качествата на Стоянова, понеже го е познавал от Браила във връзка с прословутото обявление за никога ненаписаното съчинение „Статистически преглед на Българско и българите", но по онова време Стоянов още не е бил изложен обществено и бил зачитан от всички заради усърдието и упоритите усилия, полагани от него по основаването на Дружеството. Тия негови заслуги очевидно е признавал и Ботев, както се вижда

---

[1] Тук изказваме благодарност на професорите от Художествената академия Дечко Узунов и Иван Пенков, които имаха любезността да направят проверка в Народната библиотека между карикатурата и снимката от портрета на Стоянов и да потвърдят това, което се изтъква по-горе.

[2] Константин Иречек, Български дневник. 1879—1884. Том I, стр. 25.

от работите му в Тъпан, и затова е на негова страна и го рисува в симпатични черти.

Що се отнася до въпроса за Ботевото авторство на комедийката „Седянка“ и на другите работи в Тъпан, днес няма вече нито един познавач на Ботевото дело, който да е на противно мнение. Но Мих. Димитров много правилно постъпва, като отваря една скобка по този въпрос на стр. 447 от третия том на „Съчиненията на Христо Ботев“ (второто издание). Той допуска вероятността някои от произведенията на Тъпан, приписвани на Ботев, да са били преработени от него, след като са били изпращани от други автори. Според нас, комедийката „Седянка“ вероятно не е писана само и изцяло от Ботев. До известна степен тя представлява „колективен труд“. Повод за това ни дават многото чужди езиковни елементи, вмъкнати в българския контекст. Това са гръцките и румънските думи и фрази, които са предадени в безупречна форма и които са писани или коригирани от лице, владеещо в съвършенство тия два езика.

С карикатури, хумористични и статии във вестниците Тъпан и Дунавска зора, инспирирани или писани от Каравелов и Ботев, била разобличавана и изобличавана коварната роля на букурещките чорбаджии по въпроса за Книжовното дружество. На емиграцията се отворили очите. Против проектоустава на „старите“ се обявили изцяло не само гюргевската и плоещката община, но и други, като кишиневската и болградската, които доскоро са били под влиянието на старите, а също така и част от галацката и букурещката община. Всички тия споменати български общини са приподписали проектоустава, съставен от браилските българи през лятото на 1868 год. и приет в края на същата година от одеските българи. За да бъде „делото открито и на съд на всичкия свят“, както се казва в едно писмо от Одеса, тамошните българи още през втората половина на месец август са пръснали навред из Румъния[1] брошурата „Проектиза учреждение Българско книжевно дружество“, в която са поместени и двата проектоустава. Брошурата предизвикала агитации за проваляне на проекта на „старите“. В тия агитации е взел участие и Ботев със следния диалог, поместен в Тъпан, брой 11 от 8 септември 1869 год.[2]:

РАЗГОВОР МЕЖДУ ДВАМА БЪЛГАРИ ЗА УСТАВИТЕ НА КНИЖОВНОТО ДРУЖЕСТВО

Един учен и един недоучен българин

Недоучений. Да та питам, господин... ух, какво ви казваха... — ха, доди ми на ума, господин интелигенция:

---

[1] Вж. писмото на Н. М. Тошков от 18 август 1869 год. до браилската община, с което изпраща известно количество от брошурата с двата устава (Архивен отдел БАН, архива на Бълг. книж. дружество, папка 300—III, дело № 1, т. III).

[2] Този диалог от в. Тъпан не е възпроизведен в книгата на Мих. Димитров „Христо Ботев, Неизвестни произведения“ (Стихотворения, комедии, хумористични, пословици, гатанки, сънотълкувания). София 1924.

Я ми кажи, ти по отбираш от тия работи, защо са предлагат два устави за Книжевното дружество, а не един или три и по-много! Няма ли да бъде едно дружество, и не е ли целта на дружеството се една?

Ученият. Хм! Белким ти туй не си разбрал до сега защо! Дружеството се предполага да бъде едно, както и българский народ иска да бъде един и неразцепен; целта на дружеството тряба да бъде се една, както и желанията и нуждите на народа са едни...

Недоученият. Ами като е тъй, защо тогава два устави?

Ученият. Защото сичките родолюбиви Българи желаят и искат едно и също нещо, сир. само ползата на народа, а пак има и таквизи, които в сяко нещо търсят само своята лична полза.

Недоученият. Хм! Сега разбра ли добре. Онзи големий устав, с много листове[1], тряба да бъде изчерпан от мислите на родолюбивите Българи, които, както казваш ти, че желаят и искат едно и също нещо. Хем да видиш че е тъй, защото този устав виждаш, че обработвали, допълвали и найсетне приели Българите: в Одесса, Кишинев, Болград, Браила, Гюргево, Плоещ и част от Галацките и Букурещките Българи. Е, е, чакай сега да ти прикажа, — виж зер на челяка малко нещо му трябва да се събуди! — Какво сладко ми докарваше като го четях, какво хубаво приказва, хем много казва и сé умно казва: сичко казва: за каква цел се прави, как ще се отбират, събират, как ще прибират пари, де ще ги харчат и как сичко, сичко брате с ред. А по край сички тия работи найглавното е, че не виждаш насочени лица от еди кой град или еди кои да се турят да управляват дружеството и да прибират парите, както до сега сме виждали в училищните или други общински устави изобразени само чорбаджиите от главата до краката, та това ли ще каже устав?

Ученият. Тъй, твърде добре, сичко си разбрал. Уставът е както и секи други закон. Законът се прави само за человеци разумни сътворения, а не за безсловесните скотове. За това секий закон тряба да обема волята и съизволието на онния, за които се прави; той се предполага и за онния, които ще се родят, а не само за онния, що са днес. Един закон тряба да предполага сякога общите интереси, а не частни и на оногова, който го прави.

Недоученият. Ха, ха, сега още по-много захвана да ни се засветява ума. Демек онзи, който прави закон или устав, тряба да се уприличава в оная минута с качествата на Бога: премъдър, преблаг и проч., който наредил този свят с толкози красоти и ползи, и то не за себе си, ами за нас, а пак него самият не го виждаш да се ползува.

Ученият. Е ами за другия устав не ми казваш нищо какво си намерил в него.

---

[1] Първият, общеприетият устав е поместен на стр. 1—21 от въпросната брошура. Уставът на старите заема само 6 страници от брошурата.

Недоучений. Ха, ха, ха! За онзи дето казва: „Предложен от няколко Букурещки българи?“ А че какво да ти кажа, хем ма е смях, хем ма е гнус да приказвам за него. Той колкото е късичък, толкова и глупости казва или нищо не казва. Ха, какво рекох — нищо? — Ще излъжа. В него виждаш 7-тях Букурещки нотабили от главата до краката с кир Христа Горгорбашията на челото; в него е сичко наопаки казано от онова що се намярва в първи общеприет устав. Най-похвалните му точки са тези: а) 7-тях чорбаджии ще управляват български народ политически и литературно на вън пред Европа; б) тяхното читалище ще се подържа от парите на дружеството; в) дружеството ще държи заседанията си в мястото на политически им „Комитет“, сир. в читалището в Букурещ, и най-после г) по XXXIII [погрешно, вж. XXXIV] чл. като ще се развали дружеството, капитала му ще го земат те (7-тях) да го употребат за своя полза.

Учений. Добре, кога е тъй, ти ще знаеш сега да разкажеш същото и на другите, които не разбират разликата между тези два устави.

Не може да има никакво съмнение, че авторът на тоя анонимен диалог е Ботев. Другите редактори на Тъпан са били: Мънзов, Кършовски и Кириак Цанков. Ни един от тях не пише на такъв хубав и чист български език, нито пък блести с особени писателски дарби.

Диалогът е излязъл в Тъпан, когато Ботев е бил в Исмаил като учител по български език в тамошното основно училище. Вероятно е писан в края на месец август, скоро след като била получена и в Исмаил брошурата с двата устава. По работите на Книжовното дружество Ботев не се е ограничавал само с писане агитационен материал за Тъпан. В Исмаил той е вършил с голям успех и разяснителна работа всред тамошните българи и благодарение на тая негова дейност исмаилската община, която единствена минала като вярна на „старите“, в навечерието на галацкото събрание и тя се изплъзнала от тяхното влияние и на събранието не се явил нито един представител от Исмаил. Това обстоятелство било една неприятна изненада за „старите“. Те са имали всички основания да разчитат на исмаилската община, защото тя била ръководена от изпитания им приятел Георги Шопов, помощник-кмет на града и с голямо влияние върху околните български общини. Едва ли Ботев е успял да разубеди своя богат съгражданин по работите на Книжовното дружество, но сигурно е, че той го е неутрализирал, като откъснал от него другите представители от Исмаил, които участвували на събранието в Галац от 12 август. Един от тях е Димитър Дъбовски, който по това време станал настоятел на Тъпан. Съвсем не е изключено исмаилските българи да са знаели, че диалогът за двата устава на Книжовното дружество е писан от техния учител по български език. Правилно ориентирани от Ботева, българите от Исмаил не са се съгласили да изпратят в Галац свои представители, за да защищават каузата на „старите“. Това естествено е засегнало

доста последните, защото именно от Исмаил преди това те били насърчавани и подканяни към по-голяма бдителност и своевременно взимане на мерки за предотвратяване на евентуални изненади на предстоящото събрание в Галац. На 18 август 1869 год., значи само няколко дни след пристигането на Ботев в Исмаил, Георги Шопов пишел на Евлоги Георгиев: „...За 25 септември ще бъде нуждно да се дойде в градът ви по-рано. Аз правя други план да дойда около 27 същи [събранието било насрочено от 25 до 30 септември]. Не забравяйте да рекомандувате на брата си [Христо Георгиев], защото е нуждно да се яват и техните полномощници на 24 непременно за да се натъкми, каквото се укаже нуждно. Дано за него срок да бъдем в Галац. Кажете още на брата си да вземат мерки за Гюргево и Плоещ, защото ще ни дръпнат някой уюн и ще бъде срамота (к. м.)“[1].

Надигащата се народна вълна е всявала смут всред букурещките чорбаджии и те не смеели да излязат открито да защитят своето становище по работите на Книжовното дружество. Техният орган в. Отечество, основан на 22 юли 1869 год., цял един месец отминавал с мълчание предизвиканите спорове. Едва на 22 август с. г. в брой 5 вестникът намира кураж да каже няколко думи. Взимайки повод от обвиненията на Дунавска зора, че „нашите чорбаджии ще бъдат незадоволени от Книжовното дружество и като неприятели на българското развитие ще употребят враждебните си средства, за да го съборят“, органът на „старите“ пише буквално: „...Да му се изкриви вратът на онзи, който не желай учреждението на едно „Книжевно дружество“ и който не би му помогнал с средствата си, но като гледами тези „безвременни и приждевременни кодкодяцания на нашата кокошка, много се съмнявами яйцето да не бъде запрътък“[2].

Във в. Отечество, до свикването на събранието в Галац на 25 септември, са били поместени разменените писма с одеските българи и една статия под заглавие „Българско книжевно дружество“, в която се апелира за съгласие и сплотеност. С тия лицемерни думи букурещките чорбаджии са целели да приспят емиграцията и в съдбоносния момент да я изненадат и поставят пред свършен факт.

Скритите планове на „старите“ да наложат своя проектоустав и да турят ръка на тъкменото Книжовно дружество въпреки и

---

[1] „Материали за историята на първото бълг. книжовно дружество“ от Бананов П. (в. Мир, брой 8461 от 13 септември 1928 год.). Оригиналът на писмото, обнародвано от Бананов, се намира в Народната библиотека, архива на П. Каляндж и.

[2] Тези думи са дали повод за две карикатури в Тъпан, брой 13 от 10 октомври 1869 год., рисувани с оглед на резултатите от браилското събрание (26—30 септември): победата на младите и бойкотирането на Дружеството от страна на „старите“. Затова в първата карикатура клетвата на Отечество е преиначена, както следва: „Да му ся изкриви вратът на онзи, който не е взел участие на Книж. Друж.“. Във втората карикатура „Пророчествата на Отечество“ е изобразено яйце с надпис „Българ. книж. друж.“, от което изхвръкнало живо, здраво и читаво петленце с вирната глава. Отдолу под яйцето текст: „Запъртъка кукурикнал“.

против волята на мнозинството от емиграцията в Румъния, били издадени от поканите, които галацката община, ръководена от Евлоги Георгиев, отправила за свикване на събранието в Галац от 25 до 30 септември 1869 год. Тия покани били отправени само до общините, които били представени на предишните събрания в Галац на 1 юли и 12 август с. г. и които са били смятани като верни на „старите". Поканите били придружени с по един екземпляр от проекто-устава на „старите" и от дневника (протокола) на събранието от 12 август, който лишавал останалите общини от правото да изпратят свои представители в Галац на 25 септември.

Играта на „старите" обаче не успяла. Игнорираните общини, въпреки ограничението, наложено с поканите, си избрали представители, които снабдили с пълномощни писма до събранието. От текста на някои от тия пълномощни писма личи, че въпросът за окончателния устав на Книжовното дружество бил решен предварително. Така, гюргевската община изрично подчертава в пълномощното писмо, че нейният представител Иван Кършовски имал ясно определен мандат: „Да гласува проекта, изработен в Браила през юли 1868 год. В противен случай той има право да изстъпи от събранието, като противно на народните ползи"[1]. Интересно е и пълномощното писмо, което „младите", групирани около читалището „Братска любов" в Букурещ, „членове на предполагаемото Книжевно дружество", са издали на своите представители Любен Каравелов и Димитър Ценович на 23 септември 1869 год. В това пълномощно писмо, подписано и от апостола Васил Левски[2] е оточнен мандатът на двамата представители със следните точки:

„1) Желаеме да ся приеме в разгледвание проекгът за устава на дружеството, удобрен предходително от българите: в Одесса, Кишинев, Болград, Ибраила, Гюргево, Плоещ, Галац и Букурещ.

2) Не приемаме под никой начин да се земе в разгледвание проектът за Книжовното дружество под название „България", предложен от няколко Букурещки Българи като не-

---

[1] Архивен отдел на БАН, архива на Българското книжовно дружество, папка III—300, дело I, том III, 1869—1884. Пълномощно писмо, издадено от гюргевската община за събранието на 25—30 септември 1869 год.

[2] Досега погрешно се смяташе, че от нашите революционери само Васил Левски се е интересувал от Българското книжовно дружество и че единствен той „не е оставал глух на просветителните стремежи на своя народ и схващал подема на националната борба в неговата цялост". Според неговия отличен биограф Иван Унджиев, Левски имал едно по-широко схващане за целите и средствата на народната борба, която надхвърля неговата пряка (революционна) задача (Иван Унджиев, Васил Левски. Биография. София 1945, стр. 811). Тия верни и хубави думи за Левски според нас еднакво важат и за другите двама големи революционери — Каравелов и Ботев. В това, вярвам, ще се убеди всеки читател на настоящето скромно проучване. Заслужава да се отбележи, че не само двамата именити наши революционери са се интересували активно от работата на Българското книжовно дружество, но и други революционни дейци, като напр. Панайот Хитов. В писмото си от 18 септември 1869 год. до браилската община той изразява своето съжаление, че не може лично да се яви на събранието на Книжовното дружество, и изказва своята надежда, че всичко ще се свърши благополучно (АНБ, архива на Панайот Хитов, папка 69, II А, инв. № 9377).

съобразни с наший поглед за съставяние на едно книжевно дружество.

3) В разгледвание на речений първи устав могат да се правят забележки и изменения, ако те идат да разширят свободата на действието на Книжевното дружество, а не напротив такива, които да го ограничават.

4) Ни под никой начин не приемаме щото действителните членове да бъдат под цензура в тяхното годишно деяние[1].

Събранието в Галац на 25 септември 1869 год. е голямо събитие в живота на българската емиграция в Румъния, което още не е осветлено както трябва. То е финалът на борбата между двата лагера по въпроса за Книжовното дружество. На тоя исторически ден била дадена решителната битка по въпроса за дружеството между „старите“ и „младите“. И двете страни били ръководени и вдъхновявани в борбата от големи водачи — Христо Георгиев и Любен Каравелов.

Придружен от Мих. Колони, „улицотворения йезуитофанариотин“, както го нарича Васил Д. Стоянов, от Д. Гикулеску, юридическия съветник на „старите“ и порумънчен българин от Видин, чийто подпис личи в нотабилската телеграма до Парижката конференция, и от А. Михайлов, един от стълбовете на „старите“, на 25 септември пристигнал в Галац главатарят на „нотабилския тараф“ Христо Георгиев. От Букурещ той идел с непоколебима увереност в победата, защото носел в джеба си едно оръжие, в чиято всепобеждаваща сила не се съмнявал никак. Това бил дневникът от събранието в Галац на 12 август с. г., който осигурявал участието в предстоящото събрание само или предимно на негови привърженици и изключвал участието на представители от общините, които са били на страната на неговите политически противници. В Галац той изпитал първото разочарование, когато узнал от своя брат Евлоги Георгиев, че за събранието не са пристигнали нито Георги Шопов, нито другите бивши представители на исмаилската община, дотогавашната крепост на нотабилите. Едва ли надменният чорбаджия е могъл да повярва тогава, че тая работа, тоя „уюн“, му е бил устроен от младежа Христо Ботев, сина на даскал Ботьо, когото смятал, че е малко „лекичък на ума си“. Второто разочарование, което изпитал Христо Георгиев, било, че Николай Миронович Тошков, вместо да дойде лично или да упълномощи някой първенец от Одеса, за събранието изпратил своя писар. За да не изложи своето нотабилско-чорбаджийско достойнство, Хр. Георгиев решил и той да не се явява лично на събранието, като председателството на букурещката делегация предоставил на Мих. Колони.

В Галац пристигнали и представители от непоканените общини: гюргевската (И. Кършовски), виенската и кишиневската (Добри П. Войников). Представителите на „младите“ от Букурещ не били

---

[1] Архивен отдел на БАН, архива на Бълг. книжовно дружество, папка III—300, дело I, т. III. Пълномощни писма, 1869 г.

пристигнали. Любен Каравелов обаче предварително от Одеса и Букурещ бил нагласил всичко за провалянето на играта на Христо Георгиев. В Галац били пристигнали като представители на болградската община лица, несигурни за „старите", М. Радионов и В. Парушев, които имали мандат да гласуват против проектоустава на последните[1]. Освен това агитацията на „младите" успяла да откъсне и част от галацката община, което причинило силно огорчение у Христо Георгиев. От тримата представители на галацката община само Гаврил Аврамов се оказал сигурен човек на „старите". Останалите двама, Г. Карловски и Ив. Манафов, клонели към противниците. Одеският представител х. М. Пашов и браилските представители били явни противници на „старите". Христо Георгиев изпаднал в трагикомическо положение. За него било съвсем неудобно да се признае бит без сражение и да се върне в Букурещ, като бойкотира Книжовното дружество. Той все още вярвал в ефикасността на „бомбата" (дневника), която носел в джеба си, и я дал на М. Колони, за да я хвърли в събранието срещу противниците. И действително, Мих. Колони с това оръжие в ръце отишел на събранието. Как е избухнала тая „бомба" и какъв бил нейният ефект там, всичко това е изложено в дневника за заседанието от 25 септември, писан собственоръчно от Васил Друмев. Макар и дългичък, тоя официален документ заслужава да бъде възпроизведен тук изцяло, защото е една хубава характеристика на нотабилите и осветлява тяхното отношение към Българското книжовно дружество, чиято цел, както пише Каравелов в Свобода, била чиста и свята.

Дневник

„Днес, на 25 Септемврия, долоподписанате представители на различни български общини, събрани тук, в Галац, подир привикването, което направи галацката община, основана на Дневникът, сключен на 12 август от по-много родолюбиви лица, чрез който Дневник ся реши да ся свикат разните български общини за да ся разгледа проектът и устрои окончателно уставът на многожелаемото „Книжевно Дружество" — като ся събрахми в залата на галацкото българско училище, най-първо с едногласие приканихме г. Михаила Колони, старейшият от присъствующите, да застъпи председателското място и като разгледа пълномощията на представителите, да пристои за избирането на действителнийт председател и за съставението на бюрото.

То като стана, сичките представители, освен г. Гавриила Аврамова и А. Михайлова, подадоха [на] г. Колони своите пълномощни, които господство му като прие повеле на любопитната публика да ся оттегли за да не прави смущение, на което г. Пашов приложи умоление към тая публика да ся оттегли за една минута, дору ся състави редът на събранието и ся реши ще бъди ли то (събранието) публично. Това като ся

[1] Твърде е вероятно Ботев да е спечелил със своята устна агитация и болградската община, която, както и исмаилската, до пристигането му в Исмаил (13 август 1869 год.) била на страната на „старите" и нейни представители взели участие на предишното събрание в Галац на 12 август, с. г.

изпълни, привременият Председател, г. Колони, на място да постъпи тъй, както ся изискваше и както му ся забеляза да направи, да земи, сиреч, пълномощията и, като ги разгледа и намери верни и без никакво оспорявание, да обяви законното избиране на секи представител, за да ся пристъпеше напред. Господствому вместо да направи това, — зе Журналът, сключен на 12 август и, като първо ся обърна към представителите и ги попита припознават ли те и държат ли на тоя Журнал, на което му ся отговори от г. Берона, чи тоя Журнал ся припознава само като една приготовителна мярка за свиквание на общините, направен и съчинен от лица, макар и родолюбиви, но които не са имали пълномощия, след. той (Журналът) не можи на нищо да задължи тия общини, — г. Колони каза, чи тряба да следвами редовно и, като повеле, да ся даде четене на тоя Журнал, прибави в силата на 4-и член от този Журнал, който гласи така: „на третото това събрание ще имат право да додат сичките упълномощени от общините, които бяха пригласени на 12 августа от галацката община", ся разумява за задължително да присъствоват на това събрание същите лица, що са подписали Журналът, а, по злощастие, негова милост не ги вижда. Направи му ся забележка от г. г. Пашова и Берона, че никой не задължава общините да провождат сякога същите пълномощни, нито пък те могат секога да си оставят интересите и да присъствуват, доста чи онии лица що участвували в подписването на Журналът ся виждат подписани в упълномощните освен това и членът 4 ясно казва, че имат право общините, а не лицата що са присътствували в събранието на 12 августа, да си избират упълномощни. Забелязва ся тук, чи беше чудно за сичките представители да гледат как председателят, Колони, на място да ся радва, чи и други общини са представиха в това събрание, както Виенската наприм., които не бяха привикани, господство му — в силата на реченият член, иска да им откаже правото да участвуват, което направи скръбно впечатление на сичките преставители.

Подир това г. Колони, като ся отнесе до един Журнал с по-стара дата, сключен и подписан, както и гореречениият, от лица не упълномощени от някои общини, в силата [на] един член от тоя Журнал забеляза, чи сяка община трябало да испрати двойца или тройца представители, а между това той с удивление вижда, чи браилската община праща тройца представители, в пълномощието на които гледа и други два застъпници, тогас когато от одесската община вижда само един, тъй също и от гюргевската. Следов., заключава господствому, чи тъй като тряба да ся държим буквално за журналите, вижда ся с жалост престъпление от сяка страна. Г. Пашов, който ясно разумя, чи тий речи ся отнасят най повече към него, стана и каза, чи тъй като буквалното испълнувание на журналите не оставят на него освен място на полвин представител, защото речените журнали искат двойца или тройца представители, а негова милост е един, — то мисли, чи полвин представител

няма място в събранието, преди обаче да се оттегли от събранието г. Пашов забелязва на г. председателя, чи като е била тая строга мярка, защо сключенийт на 12 августа журнал не ся е испратил до одесската община во время, ами в денът, когато представителът на тая община ся е отправил от Одеса, тъй щото одесската община не е имала време да си избере представители. На това г. Пашово питание г. Колони ся намери малко забъркан да отговори; в това същото време г. Попович [браилският представител] ся дигна и попита г. Колони: „като положението е таквос, — то, моля, кажете какво трябва да правим сега?“ на което питание председателът, г. Колони, ся намери съвсем заплетен, отстъпи две крачки от председателската столица, хвърли на страна пълномощните, дигна рамена и ся оттегли, като не забрави да прибере и земи сичките актове, поверени на галацката община.

На туй отгоре одесският представител, г. Пашов, поиска с молба да ся заключи един акт върху предложените обстоятелства, на което господствому, г. Колони, ся тоже отказа и ся оттегли; това същото направиха и г. г. Гавриил Аврамов и А. Михайлов, които впрочем не бяха и опълномощени от никоя община.

Подир оттеглюването им г. Пашов изрази удивление, чи галацката община, която призовала общините, оттегля се тъй от събранието, на което упълномощените от галацката община, г. г. Карловски и Иван Манафов, обявиха, чи в силата на пълномощията, що им са дадени от общината, протестироват против обидната постъпка на г. г. Колони и др.

Подир оттеглюването, обаче, на г. Колони събранието в такова положение помоли г. Поповича да застъпи мястото на г. Колони, т. е. председателското място. Питание ся дигна тогава не би ли било по-добре в едно такова положение на основание на писмата, разменени предварително между одесската и браилската общини да ся пренесят заседанията на събранието в Браила, на което се съгласиха сичките представители, сключи ся днешният дневник и ся потвърди с подписите“[1].

Дневникът, съставен на 25 септември 1869 год. в Галац, е подписан от следните лица: С. А. Берон, Лука Радулов и К. Попович — браилски представители; М. Пашов — от одесските [българи]; Георги Д. Карловски и Иван Хр. Манафов — от галацките [българи], И. П. Кършовски — гюргевски представител; Д. П. Войников — от виен-

[1] Архивен отдел на БАН, архива на Българското книжовно дружество, дело № 1, т. III, папка III—300, актове за главното годишно събрание на Дружеството през 1869 год.

Под заглавие „Българската аристокрация и в Галац немирува“ хумористичният в. Тъпан, брой 13 от 10 октомври 1869 год., дава много хубава карикатура, в която се осмива представителя на букурещките чорбаджии или „аристократи“, както се наричат самите те в прошението до Парижката конференция. Представен е Михаил Колони в момента, когато бяга от събранието. Със стиснати юмруци, макар и да тича в галоп, той се заканва на вървещите спокойно след него делегати от събранието: „Чакайте, ще ви науча аз вас!“ Делегатите, представляващи „младите“, т. е. народа, с вдигнати разперени ръце му отправят подигравателни знаци.

ската в кишиневската община и М. Радионов и В. Парушев — от Болград. Следователно, не е вярно съобщението на Начовича в писмото му до Марин Дринов от 28 октомври с. г., че на галацкото събрание имало и представители на „Младата България“ от Букурещ. Това се установява освен туй и от спомените на Димитър Ценович, един от представителите на „младите“ от Букурещ.

В неиздадените ръкописни спомени от Ценович се дават и следните подробности за галацкото събрание:

„... Ако и да бях и аз поканен на това събрание в Галац, но понеже търговските занаятия не ми позволяваха да присъствувам, мисля че пратих пълномощие да бъда представен в Галац на събранието. Вместо да ме извести Стоянов че устава се одобрява от събранието, получих една телеграма, в която В. Стоянов ме вика минутно да дода в Браила заедно с Ная Поповича [вторият представител от Гюргево, който се явил на събранието в Браила заедно с Каравелов едва на заседанието от 27 септември], защото нашите чорбаджии от злоба защото не можели да убедат събранието да им повери тем записаните парични фондове на инат подказват на влашката полиция, че в Галац се учредява Революционно дружество за покупка на оружие, да се науружават чети за България. Полицията със своите прокурори нападат събраните делегати и ги разпръсва като ги заплашува, че ще бъдат дадени под съд за компрометиране на Ромъния, с подобни съставяния на Революционни комитети, Васил събрал сички книжа и побегнал в Браила от страх. Получената телеграма от Васил Стоянов гласеше: „Минутно г-не Ценович вземи Нае Поповича от Гюргево и елате в Браила, защото без вас дружеството нотабилите унищожават“ [1].

На втория ден тръгнах за Браила и можах да успея и учредим в Браила дружеството“.

В края на своите спомени Ценович е добавил „притурка“ към горния разказ за галацкото събрание. В тая „притурка“ Ценович пише:

„Събирането става у Галац. Дохожда и кир Христу заедно с някои си Михайлов, негов подлизник, но като вижда кир Христу чи младите правят вишегласието и като вижда чи младите зеха да се подсмиват на глупавия им съставен устав, той заповеда на своя адвокатин някой Гикулеску и на Михайлова да вика полицията и да разпръсне събранието на дружеството. Защото? Защо не се удобрява неговия устав и парите да влязат у неговата каса. Някои от неговите копойчета говориха тогава, че Русия не била гледала с добро око съставянето на Дружеството за това. Кир Христо ако и да не

[1] Поради лошите си отношения по-късно с Каравелов, в своите спомени Ценович премълчава участието и важната роля на Каравелов в браилското събрание от 1869 год. и в цялата подготовителна работа на това събрание.

можа да развали събранието на минута, защото са премести у Браила, но казваха, че кир Христо са бил заклел да го развали под кой и да е начин и подсказал на влашкото правителство да не потвърждава устава му, който още до днес ни е потвърден, се мислеше, че ако не са потвърди устава, дружеството ще се парализира. Но слава богу, Христо умря, а дружеството българско книжовно ще остане на вечни времена"[1].

Доколко са верни сведенията, които дава Ценович за галацкото събрание изобщо и частно за Христо Георгиев, може да се установи, като се направи съпоставка и проверка с материали от други източници. За галацкото събрание и ролята на букурещките нотабили, въобще по работите на Българското книжовно дружество, освен възпроизведения по-горе официален документ — дневник, ние притежаваме и един много ценен неиздаден документ, който хвърля най-обилна светлина. Този документ е едно дълго писмо до Марин Дринов от 15 април 1870 г. от Васил Д. Стоянов. В това писмо, с едно закъснение от няколко месеци, последният дава най-ценни сведения за низките политически интриги на „старите" и за драматическите сцени, които са се разиграли на галацкото събрание. Ето какво пише Васил Д. Стоянов на Марин Дринов, избран на браилското събрание като председател на действителните членове на Българското книжовно дружество:

„... Букурещките известни първенци дойдоха на събранието в Галац с таквос едно намерение: или да стане дружеството как те искат (— да бъде в Букурещ, в техни ръце, с по-друга програма — почти никак за разпространение на книжнината и образованието въобще — ами с таквас маска, а с цел чисто политическа — твърде халосана работа), *или друго яче да не стане никак* [к. м.]."

Преди речёното събрание, както знаеш, става и по-преди събрание два пъти и сé в Галац за същата цел — от страна на букур. първенци, разбира се, аранжирано. Като не можиха да сполучат на третото събрание (което — пак те нарекоха: *последно*) щото желаят. Заради това няколко недели преди последното събрание, те расписвали на съде по приятели из Румъния и на други места, дето може, да им мине думата, за да работят за тях — в техен смиçъл. Нейде с добро, а нейде и по-вече с най-подли клевети, интриги и други подобни средства употребили се, само и само за да сполучат *те*, както искат буквално. Току от горе от горе да ти спомена за тие секакви подлости, извършени и породени от букурещ първенци ще тряба да напиша цяла кола. Само за една ще ти споменя от дебелите подлости. Същите наши благородни първенци, между друго, уклеветили са г. Н. М. Тошкова, чрез руский консул в Букурещ, че Тошков който уйдисвал на ума ми, а не се държи само ó пречистите рамене на речените първенци, имал

[1] АНБ, архива на Д. *Ценович*, папка 55, инв. 7373.

бил интимно сношение с оние млади българи, които държели полско-западна-антируска политика, на които стремленията и домогванията били враждебни за Русия, и на които в челото nota bene бил съм аз. По тоя начин работили тайно и срещу други лица, които бяха „уйдисали на ума ми“ — както срещу велеуважаеми Н. Ценов, Ст. Берон и пр. А явно работеха другояче, за което отчасти мисля да ти е известно от органът им „Отечество“, което почти до новата година, даже и посетне не преставаше да подкопава нежната основа на Дружеството и, разбира се, не малко нападаше и самий Антихрист — мене — на това „пъклено дело“, което, ако да станеше според същите първенци, щеше да е райско цвете.

Това, което ти казвам за Н. Мироновича Тошкова и пр. не е голи думи, а чисти факти, за които имаме непосредствени доказателства от компетентно място, както и за другите отлични подлости на букур. първенци, които ще научиш, като дойдеш тука.

За последното събрание доставиха се от страна на букур. първенци простодушни, да кажа и невинний — но главаря техни, г. Христо [Георгиев], г. М. Колони, тоя улицотворен изоитофанариотин и г. Гикулеску[1] адвокатин, на когото единствената мисия беше в събранието да смущава и разединява простодушието и слабите умове на оние представители, които не ще се държат за въжето букурещко и да бъди господство му на мести и advocatus diaboli.

На 25 септември 1869 отвори се събранието в Галац, на което за привременен председател избра се г. М. Колони — nota bene — по наше желание. Господство му щом се покачи на председателский престол, с неописанна сериозност каза: „който няма пълномощие за събранието, да излезе“, подир което прибави, „защото не ни трябат тука никак агитаторски глави“. Това председателово поведение изпълни се на минута. Между излезлите бях и аз, разбира се, с кондиката в ръце, защото, както е известно нямах пълномощие, нито исках да имам. Подир туй явление, г. председателят започнал да разглежда и опитва сичките според непогрешимий техен принцип dividi et impera още „nie pozwalam“ [не позволявам], казва за оние представители, които нямат компетентни пълномощия и те да излязат от събранието. Между „некомпетентните представители“ беше първий одесский представител х. М. Пашов, който си позволи několik pádných námitek [няколко поразяващи възражения], на които г. председател не можа нито глас да издаде, а камо ли да отговори или как, но сви и повдигна веднаж-дваж рамена и със слава и чест и поклонение отиде си, придружен от своите клиенти. Само г. Гикулеску остана в събранието да продължава мисията си. Ала и нему дадохме да разумее, че няма да върши с добичета. Господ-

[1] Според писмото на Начович до Дринова от 28 октомври 1869 год., Гикулеску не е знаел български и с нашите емигранти е говорел все на румънски език (АНБ, архива на Дринов, папка 141).

ство му, което не намери вече що да употреби за целта си, каза най-сетне: „Сичко, което вършите и мислите да свършите, може да е най-доброто, но едно нещо има, на което искам да обърна вниманието ви и за непоправлението на което имате тежка отговорност! Вий сте се събрали тука, а за това явихте ли на местната власт? Ако не сте явили, трябва да явите". Тогава г. Стефан Берон, тъй и аз отговорихме на негова милост, че нито сме явили, нито ще явяваме, защото никак не е нужно — според тукашната конституция, на която законите са нам известни доволно при всичко че не сме адвокати — в Румъния. А пък, ако Ваша милост не сте задоволени с тоя наш отговор, можете да заповядате като спионин — право в полицията да ни обадите престъпленията". И Господството му най-сетне, както и г. Колони (които бяха дошли на събранието силни като аслани), отиде си като удран паток" [1].

След това ний сключихме за станалото един журнал, който се подписа от сичките присъствуващи и реши се едногласно да идем от Галац на другий ден в Браила, за да продължаваме и да свършим работата тука, както и стана [2].

По такъв начин събранието от „нотабилско" в Галац, както е замислено от Христо Георгиев, се превърнало в „народно" в Браила, както е било нагласено от Любен Каравелов в Одеса с тамошните българи и с Васил Д. Стоянов. Отстранени били нечистите ръце на чорбаджиите от Книжовното дружество, чиято цел за нашите революционери била чиста и свята. В Браила събранието е заседавало от 26 до 30 септември. Любен Каравелов, по независящи от него причини, се е явил едва на заседанието от 27 септември. Поради мъглата параходът, с които пътувал от Гюргево, пристигнал в Галац вместо на 25 септември, на другия ден. Вследствие на това обстоятелство той бил лишен от възможността да участвува на галацкото събрание от 25 септември и на първото заседание в Браила от 26 септември. В Браила Каравелов е пристигнал от Галац на 27 сутринта [3]. В писмото на Васил Д. Стоянов до Марин Дринов не се

---

[1] В брой 13 от 10 октомври 1869 год. хумористичният в. Т ъ п а н дава две хубави карикатури, които представят отиването и връщането на Христо Георгиев от галацкото събрание. В първата е изобразен горд и самонадеян, силен като аслан, с набъбнал корем от „чувството", което се намира в него. Отдолу легенда: „А [з]. Къде отиваш баю? Х [р и с т о]. Отивам в Галац на събранието". Във втората карикатура той е изобразен смъкнат, приведен, без калпака, с разчорлена коса, подпиращ се на крива тояга, а „чувството" му се търкаля след него. Движи се като „мокра кокошка". Силният като аслан чорбаджия е заприличал на „одран паток". Отдолу легенда: „А [з]. Де ти е чувството бе баю? Х[ристо]. Изгубих го на събранието".

[2] АНБ, архива на М а р и н Д р и н о в, папка 141. Писмо от Васил Стоянов от 23 април 1870 год.

[3] В. Д у н а в с к а з о р а брой 45 от 21 октомври 1869 год.

В архивата на Ц е н о в и ч се намира писмо от секретаря на читалището „Братска любов" Христо Бояроз от 9 септември 1869 год., адресирано до Ценович от манастира Синая, дето се е намирал по това време Бояров. Той му напомня, че за събранието в Галац ще трябва и те да изпратят представител, и за такъв предлага Касабова или Кириак Цанков, а не Каравелова, защото последният още се намирал в Одеса. По всяка вероятност Каравелов се е завърнал в Букурещ няколко дена по-късно, защото на 23 септември е получил пълномощното си писмо за събранието, „което ще бъде на 25 септември в градът дето ся общо реши, сир. Ибраила или Галац".

говори за участието на Каравелова, защото тъкмо по времето, когато е писано това писмо, избухнал конфликтът между революционерите и Стоянов поради телеграмата на последния до великия везир Али паша и ясно очерталата се негова туркофилска ориентация. През време на заседанията в Браила обаче за Стоянов, както и за всички останали в събранието, Каравелов е бил най-уважаваният и най-компетентният представител. Със своите авторитетни и мъдри съвети той помогнал на събранието да се справи успешно със поставената задача, то изработило окончателната редакция на устава и положило основите на Българското книжовно дружество. В първообразния устав, които се пази в Българската академия на науките, наред с подписите на другите представители на „младите", личи и подписът на Любен Каравелов. Подписът на големия водач на революционната партия символизира победата на прогресивната и демократична българска емиграция в Румъния над омразните чорбаджии по въпроса за Книжовното дружество. Както се изтъкна по-горе, за тая победа не малко е допринесъл със своите блестящи хумористични и устна агитация и Христо Ботев. Ето защо смело може да се каже, че нашите революционери се явяват като основатели и създатели на Българското книжовно дружество, преименувано по-късно Българска академия на науките.

След поражението в Галац букурещките чорбаджии и малцината техни привърженици в провинцията бойкотирали Книжовното дружество. На 21 ноември 1869 год. Христо Георгиев пише на Найден Геров: „... и не знам как може да напредне това дружество кога са го съставили много лица които търсят чрез него само едно свое собствено поддържание [алюзия за новоизбраните действ. членове Васил Д. Стоянов и Васил Друмев], когато главната част на нашите добри патриоти от града ни, от Галац, Браила, [Маринчо Бенли], Исмаил [Георги Шопов] и пр. които желаеха това предприятие и готови са да жертвуват, като видяха наредбата му, ся оттеглиха и нищяха, нито щат, да вземат участие в такова едно дружество без никаква благоразумна и здрава основа..."[1] [к. м.]

Чорбаджийският бойкот траял непрекъснато до самото Освобождение. Поведението обаче на „старите" не плашело никого. Предавайки на Дринова получените сведения в това отношение от Войникова, на 28 октомври 1869 год. Начович му пише:

„... Право да ти кажа, мен не ми е вече страх от букурещките старци; те като виждат възхищението на народа не ще смеят да действуват против дружеството явно. От друга страна и партията на дружеството не е маловажна, а нейната амбиция стои сега да успее това тяхно предприятие..."[2]

---

[1] Из архивата на Найден Геров, том I, стр. 302.
[2] АНБ, архива на Марин Дринов, папка 141, писма от Начович.

На същото мнение е бил и Дринов преди получаването на горното писмо от Начовича. На 24 октомври с. г., съобщавайки на Бончева новината за отделянето на букурещките старци, Дринов му пише, че „без тях е по-добре и дружеството ще хване корен".

„Старите" не са се отказвали от амбицията и намеренията да ръководят народните работи на емиграцията и след неуспеха в Галац. Игнорирайки съвършено Книжовното дружество, те са направили опит да създадат нови национални институти, които да го изместят и заместят. Така, техният орган Отечество в брой 44 от 14 юни 1870 год. помества дълга широко аргументирана статия, в която се препоръчва във всички градове с български колонии в Румъния да се създадат „български общества", които да се грижат въобще за всички народни работи и да се ръководят от централното „общество" в Букурещ, а то, разбира се, ще бъде Добродетелната дружина. Но и този коварен опит на букурещките чорбаджии пропаднал и се пръснал като сапунен мехур, защото нямали вече със себе си народа.

Становището на „старите" спрямо Книжовното дружество прочее е останало все непроменено. На 14 януари 1870 год. Христо Георгиев пише на Герова: „... Книжовното дружество не отива напред, понеже то кату ние на основи добри, добрите Българи и които можаха да жертвуват по-вече не зимат очастие..."[1] В касата на Дружеството не е постъпила до самото ни Освобождение нито стотинка от сумите, които някои „стари" записали в кондиката като пожертвувания за Дружеството. Интересен е случаят в това отношение с Евлогий Георгиев, братът на Христо Георгиев и един от най-видните чорбаджии в Румъния. Дунавска зора, брой 50 от 15 декември 1869 год., като изброява българите от Галац, които са записали суми за Книжовното дружество, пише следното за него:

> „... В събранието на 6 април 1869 год. Евлоги Георгиев е бил първий който най-ревностно и усърдно е приканвал присътствующите да участвуват в Дружеството, за което се е изразил в реченото събрание така: „Това предприятие, според мене, много е добро и за нас българите вече твърде нуждно. Затова, господа, желателно е, секи от нас да земе участие в него с пожертвување, колко по-щедро." Най-сетне Господство му прибавил е още: „Колкото за мене, непременно аз ще участвувам с колкото мога в това народополезно дело, с което можем да оставим на българското наше потомство големи и трайни радости..."

Такова патриотично е било отношението на Евлогий Георгиев спрямо Книжовното дружество във времето, когато „старите" са били сигурни, че ще турят ръка на Дружеството и то ще се намира под техния пълен контрол и експлоатация. Но след 25 септември 1869 год. това чувство към Книжовното дружество изфирясало у Евлогий Георгиев, понеже, както се казва в карикатурите на

[1] Из архивата на Найден Геров, том I, стр. 304.

Тъпан, патриотическото чувство у чорбаджията не се намира в сърцето, но в корема[1]. До самата своя смърт, последвала 20 години след Освобождението, Евлогий Георгиев не е дал за Книжовното дружество нито стотинка срещу сумата 12000 франка, която записал собственоръчно в кондиката на Дружеството на 6 април 1869 год. Трябва да се отбележи обаче, че тази сума е била внесена „посмъртно" на 21 май 1898г од. от изпълнителя на завещанието на Евлогий Георгиев, Иван Е. Гешев, и то по личен почин на последния[2].

Галацкото и браилското събрание на Книжовното дружество били отминати с мълчание и пренебрежение от органа на „старите" в Отечество. За галацкото събрание не са дадени никакви сведения и в Дунавска зора, който в първите месеци след основаването на Книжовното дружество минавал като официален орган на последното. В брой 45 от 21 октомври 1869 год. Дунавска зора, като съобщава за факта на прехвърлянето на заседанията от Галац в Браила, се задоволява да обясни, че това е станало по някои причини, за които пише: „имеющи пред очи самий успех за делото, ние намираме за най-полезно и най-умно да се премълчат за сега, ако не за сякога". Вестникът се е списвал главно от действителните членове на Дружеството Васил Друмев и Васил Д. Стоянов[3]. Във всеки брой последните са помествали пропагандни статии за Дружеството, отначало безобидни за „старите", но след това силно засягащи ги, като напр. статиите „Българско народно свестяване в отношение на вънкашното за него съчувствие" (брой 48 от 30 ноември 1869 год.) и „Кои са най-върли неприятели на един народ" (брой 50 от 15 декември с. г.). Във втората статия се говори с общи думи за „народни неприятели, които под булото на родолюбие крият низки страсти и с безмерното си себелюбие, надменна гордост, ненаситно сребролюбие и нетеглене към всяко неизлязло от собствените наши ръце народно дело, изнуряват и парализуват всяко желание в полза на един народ, когото със всичко това го опропастяват и погубват". Алюзията за букурещките чорбаджии е ясна. Последните обаче са се почувствували доста засегнати не толкова от нея, колкото от другата статия в Дунавска зора.

Авторът и на двете тия статии е Васил Друмев. Във втората статия се изтъква, че за българския народ до тогава не е било направено нищо ефикасно от емиграцията в Румъния. Излагайки благотворната роля на сръбската, гръцката и други емиграции за възраждането и освобождението на техните народи, той намира, че българската емиграция не е постигнала никакви резултати, защото е липсвал един национален център, който да поддържа интерес към бъл-

---

[1] В брой 13 от 10 октомври 1869 год. Тъпан дава една карикатура на Христо Георгиев. Под лъчите на изгряващото слънце на „Българското книжовно дружество" двамата лекари, един от които е Офенберг, му съшиват „чувството" в корема. Отдолу текст: „Ваше сиятелство, помогите, чувства улетели".

[2] Из дневниците на Българското книжовно дружество от 20 август 1884 год. до 30 май 1898 год. Периодическо списание, кн. 58, 1899, стр. 677.

[3] В „съновника" на Тъпан, брой 15—16 от 13 януари 1870 г., четем: „Ако сънувате Дунавска зора — Българското Книжовно дружество ще свали месечината или ще открие друга Америка; а ако сънуваш „Дружеството", нищо няма да бъде".

гарския народ в Европа и да открива нови хоризонти за неговия културен възход. Той критикува не само мемоара от 1867 год., за който казва, че бил „привременна постъпка на един слаб таен отбор, който си скъси скоро дните", но и двата адреса, подадени от „нашите богати в Букурещ" до принц Наполеона и Парижката конференция. „Но и те — пише авторът — като не бяха подадени от една тежка ръка, която да възбуди въпрос в политическото тяло на Европа, не направиха друго освен дупка в морето. Нито мемоар, нито адреси днес обезпокояват ума не на дипломатите, а нито на европейската публика, като че ония, които са ги издали и представили, на свят не съществуват".

Рисувайки нерадостната картина, която представяла до тогава българската емиграция в Румъния, авторът на статията заключава:

„... Едно само народно дело, което може да ни направи действително голяма чест и похвала не само при отсрещните наши съотечественици, а при целий учен свят, дело за което всеки един ще ни възхвали и ще ни ръкоплещи, дело което може да ни препоръча пред света за истински и благоразумни патриоти, дело което ще направи действителна ера в народната ни литер. история, и то е днешното съставено Българско книжевно дружество, на което целта е чиста и непорочна — само за распространяване просвещението между народа ни и като далеч от политическо замислие — е самото свято и спасително за народа ни дело!..."

Едновременно с тия статии в Дунавска зора деловодителят на Книжовното дружество е вършил пропаганда за Книжовното дружество и вън от Румъния. Той е изпращал множество хвалебни дописки в чешките вестници. „Старите", които до тогава третирали Дружеството като несъществуващо, най-сетне нарушили мълчанието си и техният орган Отечество в брой 22 от 19 декември с. г. излязъл с отговор на горните две статии, от които са били засегнати доста неговите патрони. Изобличавайки в. Дунавска зора за неговата политическа непоследователност по въпроса за мемоара на Тайния комитет, за адреса до принц Наполеона и прошението до Парижката конференция, в. Отечество пише:

„... „Еще не сме ся качили на конят, замахали сме си краката", таквоз едно нещо се съгледува на делото на книжевното дружество. То еще не ся е наредило, ний не можем само да сварваме да четем у вестниците хвалбите що му ся въспеват; у нас съществува този лош или добър да речем обичай, дето обичаме да се хвалим че сме нещо и правим нещо, а пък делата ни не ся виждат. Туй става и с книжевното дружество.

Става почти 3 месеци от както ся е то основало и нашата журналистка сé за него говори и за него пише... Но сичко туй остава и до днес голи думи, българската публика още не е видяла нещо от това, което и наший и странийт печат хвали.

На зла чест книжевното дружество стои още като охлюват на черупката си, и българската публика в нетърпеливото си любопитство за да види рогите на този охлюв „черни ли са или бели".

Не можем каза че неговите действителни членове са поченали делото си додето не видим тяхното периодическо списание и по него да съдим за понататък, за плода и ползите на това дружество. Затова не трябува толкоз да захождаме с хвалбите си за него, толкос повече, когато те стават с начин такъв щото да унищожават и зачернюват сичките други до сега жертви на нашите съотечественици пред олтаря на народното ни възраждание. Хвалби и предпочтителност, такива каквито гледаме, да правят за туй дружество, мяза малко на един наш Бертолдул, който строшил 39-те гърнета за да тури на мястото им четиридесятото гърне".

След тази пълна с ирония и скептицизъм статия Отечество наново замълчал по работите на Книжовното дружество, за да се обади на тая тема едва година и половина след това. Отречено от „старите", Дружеството останало да функционира и се развива само с поддръжката на прогресивната емиграция в Румъния.

Противно на отрицателното поведение на чорбаджиите е било поведението на нашите революционери спрямо Книжовното дружество. В Народната библиотека се пази разписката, издадена на Васил Левски от настоятелството на Книжовното дружество[1], а другата половина от разписката се намира в квитанционната книга на Българското книжовно дружество, която се пази в архивния отдел на Българската академия на науките. На стр. 39 от кондиката на Книжовното дружество, която също се пази в Академията на науките, Панайот Хитов е записал сумата от 50 франка пожертвуване на Книжовното дружество. В Народната библиотека се пази и цитираното по-горе писмо от Панайот Хитов до браилската община с дата 18 септември 1869 год. по въпроса за учредителното събрание на Книжовното дружество. В архивата на Книжовното дружество се пазят също така и „актовете на годишните събрания" от 1869 и 1871 год., в които личат собственоръчните подписи на Каравелова и Ботева като представители в събранията на букурещката и галацката община. Ботев е бил спомагателен член на Книжовното дружество още през 1870 год. като учител в Исмаил. В качеството на такъв до него било отправено следното писмо от Книжовното дружество в Браила:

До Ботйов, учител по български език
Брой 618 в Исмаил

Както е известно, главното годишно събрание на Бълг. Книж. Дружество ще стане на 15 юли т. г. в Браила—според

[1] АНБ, архива на Ценович, папка 55, инв.№ 7290. Разписка за внесена сума 22 фр. и 70 бана от Васил Левски като спомагателен член на Бълг. книжовно дружество, обнародвана от Александър Бурмов в сп. „Просвета", 1939 г., кн. 3, стр. 410.

чл. 48 на Уставът на същото Дружество. Задатъкът на това събрание е:

1. Да се прегледат делата и действията на Дружеството през цялата му година според чл. 55 на Уставът и

2. Да се земат мерки за по-доброто му преуспяване в бъдущето — според чл. 56 на уставът.

Като си позволяваме, почитаеми Господине, да Ви наумим учтиво, щото има да се върши и да стане в събранието за Дружеството, имаме чест да Ви приканим и помолим, за да ни зарадвате, както и цялото Дружество с личното си присъствие в това събрание, в което да благоизволите да приложите и придружите своето сърдечно съдействие, за да може и Дружеството да служи по-успешно за общото благо на народът и отечеството ни, което е най-горещо желание както на синца ни, тъй и на сичките доброжелатели на български народен успех в пътът на истинското просвещение.

2 юли 1870 Браила.

С отлично почитание
Ваши еднородци:

Действителни членове:
Председател за М. Дринов, В. Друмев.
Деловодител: В. Д. Стоянов.

Настоятелство:
Председател: Н. Ценов.
Членове: Г. Желязков. А. Костантинов[1].

Горното писмо до Ботева, обнародвано за първи път тук, е още едно доказателство, че докато чорбаджиите са бягали от Книжовното дружество като дявол от тамян след неговото основаване, в него са членували всички наши видни революционери, в това число и най-безкомпромисният от тях, Христо Ботев. За неговия активен интерес към Книжовното дружество обаче съществува и друг един много по-важен документ, който е останал съвършено неизвестен до сега, понеже, както изглежда, макар и да е печатан, от него е оцелял само екземплярът, който в настоящия момент се намира в мои ръце и който, след излизането на Сборника от печат, ще бъде предаден на Народната библиотека. Този документ е един специален лист, издаден от Ботев в Браила на 29 септември 1871 год., в навечерието на годишното събрание, под заглавие „Причините за неуспеха на Бълн. книж. дружество“ с подпис Хр. Б. Петков. Преди да пристъпим обаче към неговото обнародване, налага се да осветлим добре отношенията между Ботева частно и изобщо нашите революционери от една страна и деловодителя на Книжовното дружество Васил Д. Стоянов от друга, чието име е познато на всички читатели на Ботевите произведения от множеството духовити фейле-

[1] Архивен отдел на БАН, архива на настоятелството на Българското книжовно дружество от 1869—1873 год., папка III—300, лист 105. Покани с подобно съдържание са били изпратени до членовете в: Букурещ (на чело с Любен Каравелов), Браила, Одеса, Александрия, Болград, Турну Северин, Фокшани, Турно Мъгуреле и Яш.

тони и бележки за него, писани по-късно от Ботев в Будилник, Свобода, Независимост и Знаме. Както е известно, Васил Д. Стоянов е бичуван и осмиван също така и от Каравелов. Всички тия закачки против Васил Д. Стоянов от Каравелов и Ботев са давали до сега повод да се смята, че поради личността на деловодителя на Книжовното дружество двамата водачи и идеолози на революционното движение са били също така и против самото дружество, което уж било дело на просветители, а не на революционери, и което уж било поддържано от чорбаджиите, като привърженици на мирното развитие на българския народ и врагове на революцията.

Изнесените до тук данни от архивни и други материали, вярваме, са достатъчни за опровержението на съществуващата до сега лъжлива легенда по въпроса за отношението на нашите революционери към Книжовното дружество. За нейното окончателно разсейване обаче се налага да проследим ролята на Васил Д. Стоянов за настъпилия обрат през 1870 год. в отношенията между революционерите и него. А понеже и предметът на обнародвания по-долу специален лист от Ботев е личността на Стоянова, ще трябва, макар и бегло, да очертаем неговите морални качества.

Неоспорим факт е, че голям е приносът на Васил Д. Стоянов за основаването на Книжовното дружество. Безспорно, в своите упорити залягания по осъществяването на това дело той е бил вдъхновяван от чисти подбуди. Ние няма да се съгласим с подмятанията, че нямайки завършено висше образование и осигурена професия, Васил Д. Стоянов е прегърнал делото на Книжовното дружество със цел да си осигури едно постоянно средство за препитание. Съмнения в материална заинтересованост били изказани още при основаването на Дружеството. Високите заплати, които били определени за действителните членове на Книжовното дружество в публикувания бюджет, подхранвали тия подозрения спрямо Стоянов. На такива подозрения първи дават израз „старите". В цитираното по-горе писмо на Христо Георгиев до Н. Геров се казва изрично, че „Дружеството е основано от лица, които търсят само едно свое собствено поддаржание", а Найден Геров му отговаря на 13 дек. 1869 г. „... Но право не разбирам, какво е това дружество с членове с такива заплати"[1]. Според Дунавска зора, брой 45 от 21 октомври 1859 год., заплатата на Стоянов в началото била определена 20 жълтици, което е било една извънредно голяма сума за тогавашното време. Види се, за да разсее подобни подозрения, Васил Д. Стоянов излязъл в Дунавска зора, брой 44 от 15 октомври с. г. със следната „декларация":

„... Истина, удостоих се с честта да бъда избран от общото събрание за действителен член на „Бъл. Кн. Дружество", която чест ще ми бъде през целий ми живот една от най-ми-

[1] Из архивата на Найден Геров, том I, стр. 302.

лите и най-драгите, — и това избирание приях, но не никак освен, тъй да кажа, от нямай къде, защото нито достоен се усещам за тая работа, нито пък бих инак сам пожелал да бъда действителен член на това дружество. Аз съм уверен, че ако мога колко-годе да бъда полезен на дружеството, ще му съм полезен само когато нямам въобще никаква върху си негова служба. Тъй и от самото начало на работата (— от когато има вече току-речи повече от една година и половина—) и до сега, не съм бил освен просто доброволна слуга на делото на „Българ. Кн. Дружество", — предприето, удобрено общо и прието от много български наши общини.

А колкото за сега, мени не ми беше възможно да се откажа от тая, ако и важна и особенно за мене твърде тежка служба, и да не послушам на драго сърдце любезните си избирачи, защото: първо, тий ме увериха, че от начало дори да закрепнее и заекни дружеството, моето слугување подир него е необходимо по много уважителни причини; и, второ, че това ми слугување ще бъде до главното годишно събрание (до 25 юлия 1870 — чл. 48 на уставът) — според забел. I под чл. 21 на уставът".

Даваме изцяло декларацията на Стоянова, защото тя е един важен документ за обяснение на неговата морална личност. Въпреки даденото обещание, че става деловодител на Книжовното дружество временно, само за една година, той, както ще се види от една дописка в Свобода през 1870 г., излязла от перото на Ботева, става диктатор на Дружеството и поради нежеланието да се подчини на народната воля и се оттегли от заетата „временно" длъжност в Дружеството, станал причина да се изостри още повече антагонизмът между „младите" и туркофилските среди, на които той се опрял, за да запази на всяка цена мястото си в Дружеството.

При все това ние не се съмняваме в безкористните подбуди на Стоянова при самия почин за основаването на Дружеството, допускаме още да е направил искрено горната декларация. Обаче всички по-нататъшни негови дела и постъпки са в противоречие с нея и оправдават напълно обвиненията, които му отправя Ботев в специалния лист за търгашество с Дружеството, за липса на морални скрупули и за явно користолюбие. Но тия морални недостатъци Стоянов е проявил по-късно и не те са били същинската и единствена причина за неговия разрив с „младите". Нашите революционери са се отвратили от Стоянов по съображения предимно от идеологически и чисто политически характер. В началния период от своята дейност в Дружеството Стоянов, както се каза вече, се е ползувал с довериeто и симпатиите на революционерите и последните са защищавали и него лично, и самото Дружество от нападките, идещи от разни страни. Така, в началото никой по-добре не е защищавал Книжовното дружество от органа на революционната партия Свобода. В брой 15 то 12 февруари 1870 год., под формата на дописка от Браила, Каравелов пише буквално следното:

„Известно е вече секиму, че миналата година, с старанието на някои наши родолюбци, са основа едно „българско книжовно дружество", на което целта е да распространява просвещение между българският народ. Това свято предприятие трябаше да зарадва секиго: и сиромах и богат, и мъжко и женско, и младо и старо, с една дума секого, който има българско сърце и честна българска душа, защото целта на това дружество само по себе си е свята и чиста: дружеството трябва да опознае българете и да ги тури в сношение с сичкият образован свят. Но при сичкото това, прибързаха ли на помощ ромънските българе и собственна България? Прибързаха ли и сиромаси и богати, и мъжко и женско, и стари и млади да се запишат за членове и да помогнат и материално и нравственно на това свято за народът ни дело? — Не само че не прибързаха, но мнозина из нашите българе останаха съвсем хладнокръвни към дружеството; даже намериха са и такива (т. е. тие които мислят, че са народни водаче), които са мъчиха да уничтожат това дружество (както Али-паша се мъчи да унищожи българският комитет), защото то (дружеството) не станало по тяхното мнение, сир. не искало да припознава тутурството на някои самолюбиви интригане, с една дума, не щяло да преклони коляното си пред глупостта. До кога ще да владее у нас егоизмът и личните наши интереси?

До кога ще бъдем ние последни от сички други народи? Не, братия, време е сега да исхвърлиме тия свои недостатки, защото друго-яче ние сме изгубени и засрамени и от циганите. Времето е късо и затова тряба да са земеме сички сериозно за работа и секи, според силите си, да гледа да бъде полезен на България. Оставете, братия, тия интригане и тия нечисти ръце, които влекат вгленът само кам своето ейце, и вървете честно и почтенно към доброто и светото. Нема не видите ли как се тъпче сяко едно наше народно дело и угнетява са от турските варваре и от фанариотските кръволоци, от езуитските подлеци и от протестантските лицемерци? Помислите си, че нашите свети мъченици чакат от нас помощ и поддържка, чакат да извадим из гърдите им тоя нож, който е забиен от няколко престъпни неприятелски ръце; чакат от нас спасение и добър съвет, и за това ние не само че не тряба да бъдем хладнокръвни, но да тръгнем, като водаче, напред и напред".

В следващия 16 брой от 19 февруари с. г. Свобода, като взима повод от едно съобщение от Браила, че едно дете на 7 години изпратило на „Българското книжевно дружество" 2 наполеона с едно писмо, че тия пари са му били дадени от родителите за играчки, но то ги дава за народна цел, бележи: „А милионерите и базергянете отвращат лицето си от Дружеството и обвиняват действителните му членове и настоятелите, и то само и само да не дадат пари" [к. м.].

През първите месеци от съществуването на Книжовното дружество в дружествената каса не са постъпвали почти никакви суми

и поради това действителните членове Васил Д. Стоянов и Васил Друмев са изнемогвали доста. В писмото си до Дринова от 15 април 1870 год. Васил Д. Стоянов му съобщава, че по липса на налични суми в касата няколко месеци наред те не са получавали никаква заплата и през октомври и ноември 1869 год. са прекарали само с грозде и хляб. Те били принудени да се обърнат с молба дори и до букурещките първенци, но последните не ги удостоили с отговор. Види се благодарение на енергичната защита за Дружеството в органа на революционната партия С в о б о д а, положението се подобрило: родолюбиви и прогресивни търговци и занаятчии, особено тия от Браила, са се притекли на помощ и Книжовното дружество най-сетне започнало един относително по-нормален живот. След като се подобрило материалното положение, авторитетът както на Дружеството, така и на действителните членове пораснал. В писмото си до Дринова от 23 април 1870 год. Васил Д. Стоянов му пише: „... От хъшовете, който дойде тука (в Браила), се при мен иде. Аз съм станал „голям челяк", за да им помагам. Сиромаси от Ромъния тъй и от Турско, или други, които събират пожертвувания за направа на черква, училища, читалище и пр., сички такива хора обръщат се към мен...".

От този пасаж от писмото на Васил Д. Стоянова се вижда, че по онова време той още не е питаел оная неприязън спрямо нашите хъшове, която изпитвал по-късно[1]. Изглежда, че по това време по необходимост той още е поддържал приятелски връзки с дейците от нашето освободително движение. Но както Васил Д. Стоянов, така и неговите другари Марин Дринов и Васил Друмев, по убеждения са били чужди на последните. В средата на „младите" те са попаднали по едно случайно стечение на обстоятелствата, само поради това, че „старите" не са се съгласявали дружествените капитали да се вложат в една банка, както са искали одеските българи и почти всички общини в Румъния. Други различия от някакъв идеен или политически характер не са съществували между действителните членове и букурещките чорбаджии. Напротив, както самият Васил Д. Стоянов пише в своите спомени, той лично е редактирал мемоара, който през 1868 год. „старите" са поднесли на принц Наполеона, когато последният минавал през Букурещ[2]. Както и „старите", действителните членове на Книжовното дружество са били по убеждение против всякакви революционни методи. Васил Д. Стоянов и Васил Друмев са били убедени консерватори, затова те са се чувствували като риба на сухо в средата на „младите", макар и да са дължели изключително на последните своите места в Дружеството и за тяхното избиране да е гласувал и самият Каравелов. Пред-

---

[1] И р е ч е к в своя „Български дневник" си е отбелязал накратко разказаното от Васил Стоянов и митрополит Климент (Васил Друмев) за хъшовете. На стр. 220, том II от Дневника четем: „Вчера [5 октомври 1882 год.] Стоянов в Книжовното дружество разправя много историйки за живота на хайдутите, хъшовете и други кръвожадни мързеливци преди войната в Румъния". Вж. още т. I, стр. 57; т. II стр. 207—208.

[2] Кратки животописни бележки за Васил Д. Стоянов. И л ю с т р а ц и я С в е т л и н а, XIV (1906), кн. VII—VIII.

седател на настоятелството на Дружеството е бил един заможен българин от Браила, Николчо Ценов, търговец с психология на чорбаджия, който също така по едно случайно стечение на обстоятелствата е попаднал на страната на „младите". Както се спомена по-горе, заедно с другия член на настоятелството, видния търговец в Браила Костаки Попович, той е имал един процес за хиляди жълтици със „старите" от Добродетелната дружина тъкмо по времето, когато са били правени приготовленията за основаване на Дружеството. Третият член на настоятелството на Дружеството Стефан Берон е бил крупен земевладелец, а четвъртият Михаилиди — голям банкер. Осланяйки се на консервативните убеждения на останалите действителни членове и на социалното положение на членовете от настоятелството, Васил Д. Стоянов, който съумял като деловодител да стане диктатор на Дружеството, се опитал да откъсне Дружеството от всяка идейна зависимост от „младите". Първата негова стъпка в това отношение бил опитът да привлече „старите", направен в едно време, когато той е бил още в добри отношения с Каравелов, Войников и други от лагера на „младите". На 15 април 1870 год., в същото писмо до Дринов, в което Васил Д. Стоянов бе описал коварната роля на „старите" в галацкото събрание, той съобщава поверително на председателя на действителните членове на Дружеството следното:

„... От някое време насам, като поутихнаха противните духове, най-паче от страна на първенците ни в Букурещ, при сичко, че от много работа съм се залисал и смаял, започнах — nota bene — тайно, без да знае никой, започнах пак да действувам за приближение и за съвършенно спогаждание с букурещките първенци, които вече ми изявиха не веднаж — макар и косвено — добрата си воля за това от своя страна. От това насърдчен, аз им предложих вече да участвуват в дружеството един час по-скоро и за общото събрание на 25 юли да се готвят да дойдат и тий като в същото време им забелязах, че събранието ще има характер твърде благоприятен за секи добър българин"[1].

Тия тайни преговори, водени без знанието на настоятелството, а може би без знанието и на другия действителен член Васил Друмев, пропаднали не по вина на Стоянов. Амбициозни и упорити, „старите" не искали по никакъв начин да отстъпят от заетото становище по отношение на Книжовното дружество.

След този неуспех Стоянов направил друг опит, вече със знанието и одобрението на всички членове на настоятелството и другаря му Васил Друмев. Ставайки изразител на мислите на целия състав от ръководството на Книжовното дружество, Васил Д. Стоянов е ангажирал последното в една чисто политическа акция с изпращането на благодарствена и верноподаническа телеграма до великия везир по случай на разрешението на черковния въпрос. Тая фатална

[1] АНБ, архива на Марин Дринов, папка 142, писма от Васил Д. Стоянов.

постъпка била в пълно противоречие със становището за „аполитичността“ на Дружеството, което действителните членове са заели още в началото на неговия живот. В архивата на Книжовното дружество се пази черновката на писмото-отговор от 24 октомври 1869 год. до одеското българско настоятелство, на което се съобщава, че Книжовното дружество не може да напечата като свое издание изпратения от Одеса превод на книгата „Източният въпрос и България“ от Липранди, тъй като „тя е политическа, а сичко политическо, както е известно, не влиза в програмата на Дружеството“ [к. м.].[1] Изпращането на телеграмата до великия везир било един акт не по-малко политически от печатането на книгата на Липранди, следователно — противен на програмата на Дружеството. Васил Д. Стоянов, действуващ от името на всички членове на настоятелството и на своя другар Васил Друмев, извършил едно дело, което опорочило моралната чистота на Книжовното дружество и внесло смут всред неговите спомагателни членове, които не са били сондирани и чието гледище по въпроса е било добре известно на Васил Д. Стоянов и на неговия другар Васил Друмев.

Разрешението на черковния въпрос било посрещнато с радост и от емиграцията в Румъния. За голямото мнозинство от нея това историческо събитие било резултат на постоянството, на упоритите борби и на дадените жертви от българския народ. За незначителното малцинство от емиграцията пък, групирано около букурещките чорбаджии, разрешението било резултат на благоволението на султанското правителство и затова предизвикало туркофилски чувства, израз на които са дадени в органа на „старите“ в. Отечество, брой 32 от 6 март 1870 год. На 8 март, значи само два деня след обнародването на туркофилската статия в Отечество, в българската черква в Букурещ бил отслужен благодарствен молебен за всички народни мъченици, които са допринесли за признаването на независима българска йерархия, и до българския синод в Цариград била изпратена от мнозина букурещки българи следната телеграма, обнародвана в Свобода, брой 19 от 12 март 1870 год.:

„Идем и ние да съединим сърдечната си радост с вашата. Да живее независимата ерархия! Да живее българският народ!“

В същия си брой органът на революционната партия обнародва дълга статия, в която се казва между другото:

„Ние чуеме от сека една страна да пеят химни на турското правителство, което е било толкова добро, щото са е постарало да разреши черковния вопрос. Но питание е, заслужва ли турското правителство тия похвали и тряба ли да се кади темян на султанът? Ние мислиме, че ако не беше Али-паша и турското правителство, то българският черковни вопрос щеше

[1] Архивен отдел на БАН, архива на Българското книжовно дружество, папка III—301. Архива на действителните членове за годините 1869—1870.

да се реши още в онзи ден, в който българският народ не пожела да има гръцки епископи и да се покорява на чуждо духовенство. И така, турското правителство не само че не помогна на българите да свалят гръцкият ярем от вратовете си, но накара народът насила да влече от двайсет години тоя ярем, т. е. от 1850 до 1870 година".

Въпреки ясната позиция на вестника, който изразявал настроенията и желанията на грамадното мнозинство от емиграцията и който бил редактиран от Л. Каравелов—основателя на Книжовното дружество, действителните членове Васил Д. Стоянов и Васил Друмев са взели почин за изпращането на телеграма не до българския синод в Цариград, както са постъпили букурещките българи, но до великия везир. Текстът на тая телеграма, изпратена на 24 март 1870 год., и подписана от всички членове на настоятелството и от двамата действителни членове, е обнародван в органа на „старите" в. Отечество, брой 38 от 24 април с. г. Като важен документ, с който се занимават не един път Каравелов и Ботев, ще възпроизведем изцяло тази раболепна телеграма, редактирана от деловодителя Васил Д. Стоянов, главния виновник за нейното изпращане:

До Негово Височество Али-Паша — Цариград.

„Българското Книжевно Дружество", на което целта е да съдействува, съгласно с горещото желание и непрестанните грижи на Н. Императорско Величество Султанът за разпространението на книжевността между българете, изискуема от векът, като споделя общата радост на Български народ, по случая на възстановлението на Българската независима Иерархия, дозволява си свободата да изрази чрез Ваше Височество своята най-дълбока и учтива признателност към Августейшийт и Височайшийт господар за Императорский ферман, чрез когото се припознава нашата народна Иерархия. Да живее Неговът велик Везир Али-Паша, на когото добротворнити и спасителни дела привличат от 20 години насам особенното внимание на сичките просветени българи!"

Обнародването на телеграмата в органа на „старите", с които Книжовното дружество не е поддържало никакви сношения, не било случайно. Туркофилството е било звеното между „старите" и ръководството на отреченото от тях Книжовно дружество. Действителните членове кадят темян и на турското правителство, и на българските чорбаджии в Румъния. В една анонимна дописка, писана от Васил Друмев и инспирирана от Васил Д. Стоянов, която е поместена в Турция от 18 април 1870 год., брой 9, за органа на „старите" се казва: „Отечество като че излиза редовно; но до сега никак не може се каза, че беше колко годе полезно за народа ни. Сега обаче, след решението на черковния въпрос, „Отечество" зема път, на който от душата му желаймe успех" [к. м.]. С други думи, станал е добър вестник, откато започнал да провежда туркофилски тенденции. За да се хареса на новите си господари

турци и чорбаджии, анонимният автор[1] на въпросната дописка в цариградския полуофициоз Турция за органа на революционната партия пише:

„Свобода". Но имате ли вий понятие за „Свобода"? Ако имате, то аз ще ви съобща какво казват за нея хората. Ето какво: „Кой духа, вятър вей". Уверяват, че тази поговорка твърдо съответствува на Свобода. От моя страна за Свобода ще кажа, че редакторът — той вижда са видял, че хората издават революционни газети, и той начнал да издава, а не му дошло на ум, че „ако можи биволът да се кове, то жабата неможи."

В същата тази дописка авторът, който е подписал самата телеграма до великия везир на 24 март с. г., на 28 същия месец, значи 3 дни след изпращането на телеграмата, пише:

„Научавам са, че „Българското Книжевно Дружество" испратило от своя страна телеграма до Н. Височество Аали Паша, в която изражява радостта и дълбоката си признателност към Н. И. Величество Султанът за решението на въпроса. Но дали е това истинна и дали е получило Дружеството някакъв си отговор, — за това не мога ви каза нищо, защото не можях да са научя нещо положително за тая работа. По моему, ако „Българското Книжевно Дружество" е направило това, за което са научявами по слуховити, то дружеството е постъпило тъй, както са следва... А като таквос, то трябва да не пропуща мъдрото оценяване на великити милости, с които Н. И. Величество наградява българския народ. Поради това аз искам да вярвам, че „Българското Книжевно Дружество" е изразило дълбока признателност към Н. И. Величество Султанът, по случаят на решението на черковният въпрос. Дано искането ми ся осъществеше".

В дописката си Васил Друмев дава оценка за излизащите в Румъния български вестници със следните думи: „Въобще ще ви кажа нямаме нито един вестник като хората [разбира се с изключение на станалия наскоро туркофилски в. Отечество], който да го чете човек с удоволствие и като го чете, да види, че е познат вестникът с положението на народът ни, с интересите му и защищава тези интереси съгласно с духът на времето и на обстоятелствата, като чете човек сичките тукашни вестници, по неволя вярва, че редакторите им не са за нищо друго способни, освен да бъбрят, без да знаят що бъбрят и защо бъбрят" [к. м.].

Във друга една дописка, обнародвана от същия анонимен автор в брой 13 от 16 май 1870 год. на в. Турция, се казва, че слухо-

[1] В писмото от юни 1870 год. до Гр. Начович, Васил Д. Стоянов признава, че дописките до Турция от Браила били писани от Васил Друмев. Вж. АНБ, архива на Начович, I В, п. 8, инв. № 1153.

вете за изпращане на благодарствена телеграма се потвърдили и че не само гражданите са получили отговор на телеграмата им до великия везир [изпратена също по внушение на Васил Д. Стоянов], но и Дружеството. Ето този „подлизник", както го нарича Дунавска зора", какво пише в Турция за „народното ликуване" от султанската милост в града на българските хъшове:

„.. Както гражданити са радваха за дето са удостоиха от Аали паша с ласкав отговор, тъй също почувствуваха велика радост, като са научиха за отговора, пратен на дружеството. Мнозина, между които бях и аз, ходехме нарочно в дружеството, за да видим и прочетем сами този отговор. То удовлетворяваше любопитството на посетителите, като секиму показваше и даваше да прочете отговорът. И секи с радостно лице казваше: „да живее справедливийт Господар на българете и неговйит Велик Везир Аали паша!" Тези подробности ви съобщавам, Г-не Редакторе, за това именно че от тях читателите ви ще видят с какво голямо съчувствие са ползува тук „Българското Книжовно Дружество". Искам да вярвам, че подобни съчувствия Дружеството ще намери и у сичките други българе, както и надлежно покровителство у Царското Правителство. Дружеството е съставено за масата на народа ни, която се намира непосредствено под могъщественото крило на Султана. Като е тъй, то пълното съчувствие на народа и на правителството не само е нуждно за Дружеството, ами е и необходимо, и мене ся чини, че то, дружеството, тряба да гледа с особенно внимание и на това".

Впечатлението и убеждението на всички в Браила, Букурещ и Цариград е било, че авторът на тия две раболепни дописки в Турция е бил деловодителят на Книжовното дружество Васил Д. Стоянов. За телеграмата до великия везир и за тия две дописки той е бил бичуван и осмиван както от Каравелов, така и от Ботев. Първият протест против тия подмазвания на действителните членове на Дружеството пред турското правителство е пристигнал в редакцията на Свобода от „Българския революционен комитет в България", изпратен уж от Цариград с дата 17 април 1870 год. Обнародван е в брой 25 от 30 април с. г. на в. Свобода под заглавие „Няколко думи до ромънските българе"[1]. Между другото в този протест се казва:

„... Вие, които трябаше да научите нас да са бориме с нашите душмане и да са не боиме от нищо; вие, които трябаше да повдигнете гласът си по-високо и да докажете на на-

[1] Александър Бурмов в своето хубаво изследване „В. Левски в началото на Българския революционен централен комитет", поместено в сп. Родина, г. I, кн. I (1938 год.) и отчасти възпроизведено в книгата му „Български революционен централен комитет" (София 1943 год.), съвсем основателно смята, че протестът „Няколко думи до ромънските българе" е бил отправен от БРЦК и бил писан от Каравелов по внушение на Левски, който по онова време пребивавал в Букурещ. Изводът обаче, който Бурмов прави от този факт за определяне датата на основаването на БРЦК, е погрешен според мене.

шите неприятели, че българинът е оживял и иска свобода; вие подавате адреси на султанът и на Али-паша и благодарите ги за големите добрини, които са те направиле на българският народ. Тоя ваш постъпок е не български, не християнски и нечеловечески! Ние мислиме, че щеше да бъде по-уместно, ако тукашните българе се решеха да подават подобни адреси на турското правителство; а ние видиме, че такива адреси са испратиха твърде малко и испратиха се само от турските мекерета. Колко адреси вие видехте напечатани в нашите тук вестници? Дадохме ли ви ние повод да постъпите така, а не друго-яче?..."

По повод на горното писмо-протест от Цариград, до редакцията на Свобода било изпратено от името на българската емиграция в Галац и Браила едно обращение под заглавие „Да се разберем", адресирано „До българският революционни комитет в България" и писано в Галац на 30 юни 1870 год.[1] То е обнародвано в брой 34 от 15 юли с. г. на в. Свобода, в същия брой, в който е обнародвана втората редакция на Ботевото стихотворение „Майци си". Едно дълго извлечение от това обращение е дадено в книгата на Волков „Христо Ботьов"[2]. За съжаление, Волков, който с голямо основание допускаше, че това обращение е писано при близкото участие на Ботева, не е бил запознат с повода за написването на обращението и затова в даденото от него извлечение е пропуснат тъкмо пасажът, в който се говори за осъдителната роля на действителните членове на Книжовното дружество. Ето този пасаж:

„... Нема не видите, че между тия свободни българе има твърде мнозина, които живеят и гоят са в свободна Ромъния, злоупотребяват своята свобода, и за своите егоистически цели пишат дописки в турските органи и подават благодарителни адреси до нашите кръвнишки неприятели, с една дума, нанасят грозен удар на нашите народни дела и играят си с народът, за да удовлетворят своята жадност за пари и своето глупаво самолюбие?... Ако и да са пододоха някои адреси на Али-паша и на султанът от някои ромънски българе, то и из някои градове в България са пододоха такива също адреси; но ние не ви мъмрихме, защото бяхме уверени, че ония адреси не бяха испратени от народът, нито от умните и честните българе, а от мекеретата и блюдолизците; т. е. от българските чорбаджии,

[1] Обращението от името на българската емиграция в Галац и Браила до Българския революционен комитет в България е обнародвано няколко месеца след като Левски е напуснал Букурещ и заминал по обиколка из България. Като се има пред вид, че основателят и душата на революционния комитет е бил Левски и че в обращението се говори за разногласия, неспоразумения и изобличения, каквито е имало между Апостола и емиграцията, според неговите писма, може смело да се заключи, че това обращение в същност е било предназначено именно за Левски. А като се вземе пред вид още, че обращението е излязло от перото на Ботева, мислим, няма да сбъркаме, ако изтъкнем, че фактически то е едно писмо от Ботева до Левски.

[2] Евг. Волков, Христо Ботьов. Сборник на Българската академия на науките, кн. XV, 1921, стр. 133—134.

които за една кокошка са готови да се поклонят и пред пашовото магаре.. Ето нашето мнение за българският черковни вопрос. Ние мислиме че черковният вопрос се реши от самият български народ и от неговото постоянство, и за това ние благодариме нашият народ и желаеме му добро бъдаще..."

С повдигнатия от покойния Волков въпрос за Ботевото авторство на това обращение, за съжаление, досега никой не се е занимал. На стр. 134 от своята книга Волков бележи: „Дали това обращение е писано от самия Хр. Ботев — това ние ще предоставим да решат тия, които ще могат по-добре от нас да вникнат в духа на неговия език, но фактът, че в него се изказват редица мисли и главно онова настроение, което една година преди [погрешно вм. две години] бе намерило такъв силен израз в знаменитото стихотворение „На прощаване", — ето какво ни заставя да мислим, че Хр. Ботев не е могъл да не бъде на това събрание, на което било съставено това обращение, и да не вземе участие в неговото редактиране".

Трябва да се изкаже съжаление, че с разрешението на повдигнатия въпрос не се е заел самият Волков, който можеше още тогава да го изясни лесно, като се обърнеше до живия Величко Попов в Стара Загора, с когото Ботев е бил заедно през лятото на 1870 година в Галац и който, по всяка вероятност, е присъствувал при написването от Ботева на това обращение. За да разсеем всички съмнения в Ботевото авторство, ние смятаме, че е достатъчно да се възпроизведат началото и края на това обращение „До българският революционни комитет в България", в което се открояват познатите на всички ни езиковни и стилни особености на Ботева и неговият революционен жар.

Ето началото:

„Братя! Като виждаме, че сте останале крайно наскърбени от познатите глупави, нечовечески и небългарски постъпки на някои частни лица, които живеят днес в Ромъния, по причина на смътното решение на българският черковни вопрос, и нападате жестоко против сичките ромънски българе, то ние считаме за свята дължност да ви отговориме и братски да ви откриеме истината.

Ние правиме това, за да са не случат между вас и нас втори път разногласия, неспоразумения и изобличения. В това време, когато вие викате против нас (румънските българе), то казвате, че ние живееме в свободна конституционална земя, че можеме да говориме, пишеме, да желаеме и да изказваме своите убеждения свободно и няма кой да ни кара да работиме против съвестта си и да говориме това, което не чувствоваме, и че ние сме дължни да ви научиме как да са борите с нашите общи душмане и как да обличавате техните злодейски дела. Наистина, че глупаво би било, ако ние са откажеме от това и ако речеме, че сичкото щото вие говорите не е истина; но и тука можеме каза, че съществуват некои исключения. Ние сме

вече доказали с дела, че сме готови да извършаваме своите обязанности, т. е. да направиме това, щото вие още мислите да извършите; ние доказахме, че са не боиме от нищо и от никого и готови сме да лееме своята кръв за своето отечество до тогава, дорде тая българска кръв тече по жилите ни и дорде в ушите ни звънтят българските ридания...“

Ето краят:

„... И така молиме ви да бъдете осторожни и да не давате значение на простите слухове; да бъдете внимателни и да не давате значение на това, щото се прави от частни лица и никога да не мислите, че ромънските българе съчувствуват на гнилото турско правителство... Ние, ромънските българе, сякога ще вървиме напред и ще ви показваме пътът; а от вас зависи да турите основание на българската свобода...

... Ние трябва да си гоним святата цел с постоянство, ревност и твърда воля... Против твърдата воля ни една сила не може да устои... Нам ни е твърде драго като гледаме вашите умни постъпки и ръкоплещем на твърдото ви постоянство за сяка една народна работа. Ние се надеяме, че твърде скоро ще да ви изкажем лично своите радости и ще ви кажеме „добра среща“ на бойното поле; надеяме се скоро да паднеме в вашите обятия и да съединиме силите си против нашият общ душманин.

„Свобода или смърт“, мили наши братя, и добро видение!“

Така е мислел, чувствувал и пишел освен Ботев тогава само Каравелов, комуто Ботев е посветил стихотворението „Делба“, обнародвано в Свобода. Изобличавайки туркофилството на действителните членове на Книжовното дружество, на българските чорбаджии в Букурещ и на турските мекерета в Цариград, в една статия под заглавие „Що искат българите“, под формата на писмо от неколцина българи из Цариград, в брой 27 от 14 май 1870 год. на Свобода Каравелов пише:

„... Ние сме уверени, че не съществува нито един българин, който да не желае да види отечеството си съвсем свободно, а ако и да се намират между нас такива люде, които проповедват единение или дуализъм с турците, то тие люде говорат с задни мисли и говорат или по политически причини, или по егоистически цели или по своята глупост и краткогледност... Да очакваме от турците да ни дадат каквито и да е правдини е и смешно и грозно. . Българите желаят пълна свобода, както народна, така и лична... И така, българите не искат никакви дуализми, никакво единение и никакво съединение à la Михайловски; но искат свободен живот и либерално човеческо управление. Който мисли друго-яче, той е враг на народът си и ние го не почитаме като българин и като човек. Или с нас, т. е. с народът, или против нас, т. е. против народът!“

Интересно е да се отбележи, как са реагирали „старите“ и техните политически съмишленици от Книжовното дружество на тия нападки на Свобода против българите-продажници от Румъния. Органът на букурещките чорбаджии в. Отечество в брой 42 от 27 май с. г. пише между другото следното по повод на статията „Що искат българите“:

„Истина сякий разумен человек от самото съдържание на този член ще разбере, че той е писан от челяк извеян или развратен и ще познае никаквата му ценност. Н. В. Султанът, както и Али-паша познават от сякои друг подобре какво имат в торбата си; познават сир. че българ. народ от съду, а още повече българското население в столицата [Букурещ] няма извеенната глава на Каравелова и содружие. И не думами, че блядословията на Свобода ще имат някаква важност и значение; далеч нето си допущаме в ума че величеството на Султана и височеството на Али-паша ще се унижат от личните нападения на една ветърничева Свобода, за да погледнат накриво невинний наш народ или цариградските българи“.

Действителните членове започнали да водят агитация против Свобода, да увещават българите да престанат да го получават и да го връщат обратно в редакцията. Както съобщава Каравелов в брой 48 от 4 ноември 1870 год. на в. Свобода, той „получил от Галац, Браила, Исмаил [вероятно от Ботева, който по това време е бил там учител] и Белград писма, в което му пишели, че Васил Д. Стоянов съветвал тамошните българи да не се подписват [абонират] на Свобода, защото тя щяла да се прекрати и че тя се издавала само за „афери“. Това признава и самият Стоянов в своята преписка с приятелите си. Така, в едно писмо от месец юни 1870 год. до Начовича, като му съобщава за кампанията против него от вестниците Дунавска зора и Свобода заради туркофилските дописки до Турция, пише му:

„Да очукаш добре Свобода и Дунавска зора, тие вестници да не ги приемате никой в града Ви [Виена], а да им ги върните, като им кажете, че никой други не е тъй върли враг на българския народ освен тия безумни и неразбрани синковци, са бързали да оклеветят „Българско Книжовно Дружество“ пред народа за издател и пр. Най-новото дело на г. Войникова е сега, че ходи при хъшовете да ги увещава че съм аз турски шпионин, за да ме затрият“[1].

Интригите и агитациите на Васил Д. Стоянов не са останали без никакъв резултат, вследствие на което в. Свобода на няколко пъти е предупреждавал своите читатели да не се поддават на „слуховете, разпространявани от недоброжелатели“. Понеже тия предупреждения се оказали безсилни пред интригите и клюките на

[1] АНБ, архива на Начович, I В, п. 8, инв, № 1103.

Стоянов, в. Свобода от 14 октомври 1870 год., брой 46, е обнародвал една декларация, подписана от Николай Г. Попович, Димитър Ценович, Любен Каравелов и Кириак Цанков, които гарантирали за редовното излизане на вестника.

Във връзка с подмолната дейност на деловодителя на Книжовното дружество ние откриваме две дописки от Ботев, обнародвани в Свобода. Първата е поместена в един и същи брой от Свобода заедно със стихотворението „Делба", посветено от Ботев на Каравелова. Втората дописка е обнародвана в един и същ брой заедно с друга една дописка от Ботев за турски золуми в Калофер. В редакционната бележка към първата Ботева дописка Каравелов се извинява пред дописника, задето е „съкратил дописката и посмекчил някои и други изражения", но и с тия редакционни смекчения дописката, която е поместена в брой 39 на Свобода от 23 август 1870 год., ясно изглежда, че е излязла от перото на Ботев. В нея се дава пълна и вярна характеристика на моралната личност на деловодителя на Дружеството Васил Д. Стоянов, бъдещия герой на Ботевите фейлетони. Тая дописка е един вид коментар на всичко, което Ботев е писал по-късно за Васил Д. Стоянов, и затова е от особено значение. Възпроизвеждам я тук с много малки мои съкращения.

Н. Н. Браила, 18 Августа. Зимам перото си, за да ви ява за такива неща, които ще ви бъдат неприятни и от които ще да се погнуси секи честен човек и секи български патриот; но които вие трябва да знаете. Истина, че мене е твърде тешко да говора за такива едни дела, които не принасят никаква чест на нашите учени и полуучени мъже, но моята патриотическа дължност ма заставлява да бъда откровенен и да предупредя както вас, така и сичките наши български патриоти, за да не подпаднете под някакво изкушение. Аз говора за интригите и за примките, които в последното време са плетат за вас, т. е. за в. Свобода. А знаете ли от кого? — От един учен мъж, който иска, щото сичките българе да го считат за учен и умен човек и който днес се счита деловодител на „Българското книжовно Дружество". Името на тоя интригантин на време аз замълчавам, защото съм в пълна надежда, че секи човек, колкото и да е долен, твърде лесно може да се разскае. Тоя господин иска да бъде той, да бъде диктатор в сяко едно нещо, да бъде първи в всичко и на секъде, с една дума, иска да бъде в сяка чорба мерудия, а това е причина, дето той ненавижда сичките умни и учени мъже и сичките честни граждане. Сяко нещо, което е по-високо и по-честно от него, той каля, ненавижда, псува и безчести: Свобода, Дунавска зора, даже и Хитър Петър му са като търне в очите. Но да оставим всичкото това на страна и да кажеме, че ако тоя господин би имал зло сърце само кам частни лица, то ние не щяхме и да говориме за него, но той прави пакост на сичкият български народ. Да ви кажа право, аз до скоро не вярвах, че тоя господин има такава черна душа, ако да не чуех с

своите собствени уши, как той разказва на своите обожатели, че в. Свобода е вагабонски журнал и издавал са само и само да компрометира българският народ пред дебелата сянка, на която той желае да целуне папучат и да добие орден меджидие. Като чух какви попръжни бълва тоя господин против Свобода и против младите българе, то си помислих, че той или има лична ненавист против редакторът на тоя вестник, или не разбира значението му, или пак го не чете. Аз са завзех да ви пиша днес само и само за това, за да ви предупреда да бъдете осторожни и да се вардите от нохтите на тоя господин, който твърде лесно може да ви пише едно, и да работи против вас друго. Той е способен на сичко; а особено са е отличавал до сега в двоеличието и в подлизването. Аз съм уверен, че тоя господин за своят инат и за своите интереси е способен да прави пакости не само вам, но и на сичкият български народ — уверявам ви в това. До колкото можах да сега да разбера, този мъж е разярен против вас от онова време, от когато вие нападнахте на ония български патриоти, които подадоха адреси на султанът и на Али-паша и против ония, които едно време пишеха дописки из Ибраила в Турция. Както са види, тоя господин е един от тези, които пееха химни и кадеха темян на султанът и които искаха да играят роля à la Арнаудов, но в. Свобода откри преписките им и на време предпази, като народен орган, българският народ от това зло, в което щяха да го въвлекат тия мними патриоти. Ето защо ви ненавиждат мнимите патриоти. Кой е тука крив, г. редакторе? Вие ли, които пазите българският народ и защищавате неговите интереси, или тоя господин, който става орудие ту на русси, ту на турци за своите лични цели? Но ние са утешаваме с това, че българският народ умее вече да цени своите приятели и своите неприятели. Вашите начала намират отзив в сяко честно българско сърце; вашите дела и вашата девиза са явни и чисти, следователно и честни, и за това твърде скоро ще да дойде онова време, в което ще ви се въздаде слава и чест, а интриганите ще да убият сами себе си с своите собствени камане. Бъдете постоянни и вървете по своият път, а вашите неприятели ще паднат като секи ниски хора.

Не е зле, ако попитате действителните членове на „Българското книжевно Дружество“, що са тия изработили до сега. Периодическо Списание се мъти цяла година, а още третият лист не е напечатан. Но твърде лесно може да бъде, че дружеството е открито не за просвещение на народът, а за интриги. Тешко на народът, ако са той надея да спечели нещо от „Книжевното дружество“, дорде то има подобни действителни членове“.

Внимателният читател ще забележи в горната дописка мисли и настроения, които са намерили израз в Ботевото стихотворение „Делба“. Не случайно Ботев е изпратил дописката за деловодителя на Книжовното дружество заедно със своето стихотворение, посве-

тено на Каравелов и не случайно са поместени в един и същ брой и дописката и стихотворението. Каравелов под черта на дописката бележи между другото: „Нашата програма е известна секиму и за това секи честен българин може да оцени нашите желания... Ние желаем пълна свобода за българския народ и с името божие ще да я достигнем. Нека живее българската свобода и да изчезнат враги ея!“ В тези няколко думи не прозира ли една далечна алюзия за стихотворението „Делба“?

Още по-малко е съмнението за Ботевото авторство на втората дописка за вражеското отношение на Васил Д. Стоянов към органа на революционната партия в. Свобода. Тая дописка е поместена в брой 49 от 11 ноември 1870 год. на Свобода заедно с една друга дописка от Ботев за арестуването на калоферския хайдутин Никола Деличът с още 24 младежи от Калофер като негови ятаци и другари, по предателството на един свещеник, който е изповядал хайдутина и предал на турските власти неговата изповед. Но и в дописката за Васил Д. Стоянов се говори също за турските золуми в Калофер, което може да се смята като още едно указание за авторството на Ботева на дописката. Обаче най-красноречивото доказателство за авторството на Ботева е нейният великолепен, чисто Ботевски език, нейният хумор и сарказъм, които ни са познати от художествената проза на Ботева в Тъпан, Свобода, Будилник, Независимост и Знаме.

Поводът за втората дописка на Ботева в Свобода е една дописка от Браила в Македония против Каравеловия вестник и лично против самия Каравелов, подписана „Иван Стоян“. Редакцията на демократичния вестник Македония била подведена от действителните членове на Книжовното дружество, един от които е истинския автор на дописката. „Иван Стоян“ не е измислено лице, в Браила е имало един българин от Ново село, Разградско, който се наричал Иван Стоян и който, както свидетелствува Ботев в дописката, бил неграмотно лице. Ботев е датирал тази дописка 6 ноември 1870 год. Отбелязано е, че била изпратена от Галац, което едва ли е вярно, защото Паничков в своите спомени съобщава, че Ботев по това време се намирал в Исмаил и бил болен, та той отишел да го посети. Не може да се допусне, че дописката е писана от Каравелов, защото в двата предидущи броеве на Свобода е поместен един много дълъг „Отговор“ от негова страна на споменатата дописка в Македония. В „Отговора“ на Каравелова са дадени всички аргументи и факти за осветлението на въпроса и за изобличаването на Стояновата подла критика на Свобода. По липса на място този извънредно интересен „Отговор“ не може да бъде използуван добре тук, както не можем да използуваме и множеството факти, изнесени в някои други дописки до Свобода за крайно осъдителната роля на Стоянова, която предизвикала негодуванието и възмущението на емиграцията в Румъния. През цялата 1870 год. Каравелов получавал много подобни дописки, повечето от които той отказвал да помести във вестника си, за да се избягнат ненужни полемики с действителните членове, и още задето той имал наивността да вярва, че последните ще се вразумят и без пуб-

лично разобличение. Само накратко ще изтъкнем, че връзките на Стоянова с турските мекерета в Цариград са отвратили добрите българи и в турската столица. В едно заловено от тях писмо на Стоянова до Генович той пишел: „Книжовното дружество“ изпраща дописки до Турция, защото „то не се съглашава с убежденията на българските вестници в Ромъния и не желае да ги има за свои органи“. Отказът на Каравелова да помества в Свобода дописките против Стоянова му навлякъл неприятности от страна на дописниците. „Един господин из Гюргево — пише Каравелов в брой 47 на Свобода от 21 октомври 1870 год.,—на когото ние не пожелахме да напечатим дописката против действителните членове на Дружеството, изпроводи едно писмо, в което ни обвиняваше със следующите думи: „Господине! Вие нямате право да не печатите ония дописки под които авторът им подписва името си и когато той в своите дописки не говори за частни работи, а желае да поправи кое и да е обществено и народно заведение. Действителните членове знаят само пари да искат, а файда народът не види от тях за две пари. Вие трябва да поместите против тях моята дописка или аз трябва да мисля, че Вие сърбате из едно гърне“. Каравелов се е задоволявал само в кратки редакционни бележки да дава израз на общото недоволство от факта, че „обещанията, които действителните членове са дали за изпълнението на чл. 4 от Устава, са останали, като турските закони, написани само на хартия“[1].

Със своя много дълъг „Отговор“ на дописката в Македония на „Иван Стоян“ Каравелов е изчерпал напълно и всестранно въпроса и, следователно, той не може да се смята като автор на дописката от Галац против деловодителя Васил Д. Стоянов, печатана в брой 49 на в. Свобода от 11 ноември 1870 год. Авторът на тази великолепна дописка може да бъде само Ботев и никой друг[2]. Ето някои пасажи от тази Ботева дописка:

„Голямо негодувание произведе между нас дописката из Браила, която беше вместена в в. Македония и под която се беше подписал някой си Ив. Стоян. Мнозина от читателите на в. Свобода се питаха: „Кой ще бъде този Иван Стоян? Кой е този учен българин, тоя философ, това наше българско светило, който разбира, що е свобода и който знае, как трябва да се редактерува един вестник, какъвто е Свобода? Питахме, разпитвахме и най-после с големи мъки и усилия го намерихме. Това българско слънце е един богасерин, един дукянджия, който преди да се основе „Българското кн. дружество“ и преди да дойде в Браила г. В. Стоянов, не можеше[3] и

[1] По-рано във в. Тъпан, брой 17 от 27 май 1870 год., Ботев е отбелязал: „Пишат ни от Браила, че Книжовното дружество са е надотъкмило и заработило вече: изнело няколко сказки и благодарило на Султанът за решението на черковния въпрос. Българската книжнина процъфтява вече. Да живее Книжовното дружество.

[2] В същия брой на Свобода е поместена и друга Ботева дописка за золумите в родния му град Калофер.

[3] Употребата на глагола в минало несвършено време („не можеше“) е още едно указание, че авторът на дописката е Ботев, който е живял в Браила. Ако е бил Каравелов автор, този глагол щеше да е употребен в минало свършено време („не могъл“)

името си да подпише. А гледате ли го вие сега? Не напразно писанието казва: „Свет Христов просвещает всех". А как е могло да стане такова едно чудо? Как е могло да бъде такова преобразование, щото слепите да у з р е я т [прогледнат], глухите да прочуят, маслините да захванат да издават вестници, хайверът да бъде адвокатин, лакердата да чете проповеди, халваджиите да управляват народът, а безграмотните богасери да бъдат строги критици? О, г. Стоянов и г. Друмев, та вие тряба да сте магйосници, когато можете да правите такива чудеса!

... С в о б о д а е лошав вестник, защото тя проповядва свободни идеи, защото описва насилията, потурчванията, грабителствата, убийствата и въобще сичките варварства и безчовечности, които правят турците и турското правителство; С в о б о д а е лошав вестник, защото сваля маската от лицата на народните наши предатели, изедници и кръволоци чорбаджии и преследва шарлатанете, които, под вид учение и образование, ядат народната пот, глобат сиромасите и лъжат ги безсовестно, или защото С в о б о д а сваля булото от лицата на шпионите, които предават невинните български души в зверските ръце на турците; най-сетне С в о б о д а е лошав вестник, защото казва на българският народ да си отвори очите, да работи за своята народна свобода, както работят и сичките други народности, и да гледа колкото може по-скоро да хвърли от гръбът си сяко едно чуждо иго. Но по турско-циганското мнение на просветените от Михаиловския дух наши мъдреци, нека в България става каквото ще, а ние трябва да гледаме на сичко хладнокръвно и да се не грижиме за нищо друго, освен как да се образуваме и просвещаваме под дебелата сянка на н. в. султанът, и под ръководството на неговите шпиоие, които са в това също време и наши български просветители...

... Ние не сме противни, че нашият народ трябва да се просвещава, но може ли да бъде просвещение и образование в Турция, когато турското правителство са е заклело да гони сяка искрица, която би се появила между нас и която би донесла истинско просвещение?...

... Нека ни каже г. Иван Стоянов (така също и г. В. Стоянов, р.[1]) какъв успех може да има българското просвещение под тежката ръкавица на Али-паша? Не знае ли неговата високопросвещенна милост, че днеска турското правителство е турило ръка и в черквите ни, и в училищата ни, и в общините ни? Не знае ли той, че днес самите попове захванаха да стават шпионе, да предават стадото си в турските ръце?... Ако господство му иска да се увери по-добре в справедливостта на думите ни, то нека попита някой Калоферченин[2] какво е направил попът из село Сарани... Достигнахме, бай Иванчо

[1] Тази и другата по-доле бележка от страна на редакцията са още едно указание за авторството на Ботева, а не на Каравелов.

[2] Ето и друго едно указание за авторството на Ботева, родом от Калофер.

(и бай Василчо! р.), щото поповете, които са ни кръстили, да ни предават на турците, за да ни бесят, а вие са напинате да заслужите похвала от Али-паша! Кръстени ли сте вие, бай Иванчо? Българин ли сте вие, или чифутин? Горе вам, книжници и фарисеи!... От като са отвори „Българско книжовно дружество" в Браила, то за една година отгоре са просветиха най-безграмотните хора и станаха по-учени и по философи и от редакторът на Дунав; тие захванаха да пишат по вестници големи философии, както: какво ще рече свобода, вестникарство, гласност и пр." . . .

Ръководителите на Книжовното дружество не се стреснали от тая смела и пламенна критика на тяхната туркофилска политика. Напротив, те ставали още по-дръзки и по-упорити в своите реакционни политически схващания и по пътя на националното унижение стигнали дотам, че един ден изпратили от Браила една телеграма до българския екзарх Антим, в която четем буквално следните невероятни думи: „Благоволете да изразите Нашему Царю безкрайната ни радост и признателност за великите му благодеяния към българский народ. Винаги да му е честито царството, многая Му лета! Да живеят великий везир и другите царюви министри!"[1].

Българската емиграция в Румъния била крайно недоволна от действителните членове на Книжовното дружество не само поради тяхната туркофилска ориентация, но и поради мудността на дружествените работи. Първата книжка от Периодическо списание на Дружеството, според както съобщава Свобода, брой 43 от 23 септември 1870 год., е излязла „после година и три месечно мътене". Свобода, брой 14 от 3 април 1871 год., съобщава: „Българското Книжовно Дружество" е измътило и втората книжка от „Периодическото Списание". И така, първата книга чини 1200 жълтици, а втората 800 жълтици. За две години две яйца, но и те са твърде скъпи, а още по-вече неудовлетворителни". Третата книжка излязла едвам през лятото на 1871 год., а от обещания Сборник нито една книга или, както бележи Свобода, брой 17 от 4 октомври 1871 год., „три години за две вретена!"

До редакцията на Свобода пристигали от разни места дописки против бездейността на действителните членове на Дружеството, но за да не се изложи самото Дружество, тия дописки не били помествани. Трябва да се отбележи, че и след като Васил Д. Стоянов и Васил Друмев минали на вражески позиции, нашите революционери продължавали да имат все същите патриотични чувства по отношение на Книжовното дружество. Органът на революционната партия продължавал да пледира каузата на Книжовното дружество и след изпращането на телеграмата до великия везир и на дописките до Турция. В навечерието на годишното събрание през 1870 год., вестникът на Каравелов Свобода в брой 35 от 22 юли с. г. е поместил една великолепна пропагандна статия под заглавие „Едно

[1] Право, брой 20 от 24 юли 1872 год. „Приятелско писмо от Букурещ."

частно мнение за „Българското книжевно дружество“, в която се дава една твърде разумна програма за бъдещата дейност на Дружеството. В тая статия водачът на революционната партия пише буквално следните знаменателни думи:

„... „Книжевното дружество“ е за нас необходимо, както е необходимо слънцето, което ни свети и грее, и както е необходим хлябът, когото ние ядем. Но каква трябва да е програмата на нашето дружество, това е друг въпрос. Има на светът стари и ясни истини, за които да говори човек било би напразно, а тия истини са: образованието е потребно секиму, без образование човекът е получовек, образованието само може да въздигне човекът над животните; без образование няма счастие и пр.“ [к. м.]

Поставяйки винаги интересите на Дружеството над чувството на недоволство от действителните членове, Каравелов не е давал място във вестника си на дописки, в които се нападало Дружеството. Така, в брой 15 на Свобода от 10 април 1871 год. ние четем:

„Из Прага ни пишат едно дълго писмо, в което нападат на „Бъл. Книж. Дружество.“ Ние не съглашаваме за сичко с нашият дописник и затова не желаеме да напечатаме дописката му; но в това също време ние тряба да приведеме тука няколко реда из това писмо, които се отнасят не до „Дружеството“, а до действителните му членове. Ето що говори дописникът ни: „Чехските вестници току дрънкат за българската литература, че тя на скоро щяла да се обогати с един билюк съчинения („Периодическите Списания“ и „Сборниците“), т. е. че „Българското Книжев. Друж.“ било наторило земята до толкова, щото българските книги щели да растат като пичурките. „А Стоянов, бившият студент от прашкият университет ще да издаде на бял свят такива мъдри и учени произведения, които ще да ощастливят сичкото човечество ... и пр. и пр. говорят вестниците. С една дума, Стоянов са хвали сам по чуждите вестници а хората четат и вярват. Не помна в коя книга прочетох, че онзи, които са хвали, и онзи, който са чуди, не може да има здрав мозък. Хората се хвалят само тогава, когато искат да покрият своето нищожество“.

От хвалбите на Стоянова и от вървежа на Дружеството са били недоволни дори и „старите“, макар действителните членове и настоятелството фактически да са провеждали тяхната реакционна политика. След едно много дълго мълчание по въпроса за Дружеството органът на букурещките чорбаджии Отечество в брой 93 от 12 юни 1871 год. помества статия под заглавие „Един поглед върху българското книжевно дружество в Браила“ с подпис М-в, в която са казани твърде много неприятни работи тъкмо за ръководството на Дружеството. Между другото в тая статия се казва:

„... Тия ли са голямите обещания на Дружеството, за които г-н Стоянов гърмеше чрез Дунавска зора, та беше заглушил старо и младо? Тия ли са великите дела на Дружеството, за които деловодителят на Дружеството презираше всичките народни работи? Тия ли са, най-после, делата, за които български народ притърпя даже да му са дескредитируват тайните комитети и сичките издадени от него акти? Ако са тия, то по-добре би било да не казваме че имаме и ний, Българите, книжевно дружество, защото с такова дружество ставаме за смях пред света..."

Авторът на статията, вероятно Ив. Мънзов, който тъкмо тогава минал на страната на „старите" след конфликта си с Каравелов, е станал изразител на общото настроение на емиграцията спрямо действителните членове на Дружеството в навечерието на годишното събрание, насрочено за 25 юли 1871 год. В едно писмо от началото на същия месец до Начовича Васил Д. Стоянов му пише:

„Братски та поздравлявам и та моля, по-скоро да ма зарадваш, най-паче на тоя час, когато от всички старни черни мъгли и вихрушки сипват се върху ми за да ма крайно зачернят и чрез това натирят от Дружеството с начин най-подли, чи съм бил най-лошав човек на света, та затуй Дружеството куцало — от моите лошавини. Главатарят на тази тайфа срещу мене е г. Костаки Попович et Comp. Събранието може да бъде много бурно"[1].

Такава наелектризирана е била атмосферата в Браила, когато през пролетта на 1871 год. е пристигнал от Исмаил Ботев. Опозицията срещу Стоянова била силна. В едно по-раншно свое писмо пак до Начовича Васил Д. Стоянов му съобщава имената на всички негови противници от българската интелигенция в Браила: Добри Войников, Василаки Попович [дописен член на Дружеството, известен писател и брат на члена от настоятелството К. Попович, който също се обявил против Стоянова], Б. Запрянов, Доброви̇ч и Великсин[2]. Към тях се присъединил и Ботев. Разбира се, в първите два месеца след пристигането си в Браила той бил всецяло погълнат от грижи за уреждане на излизането на в. Дума на българските емигранти, но, страстен публицист, Ботев не е могъл да не вземе участие и в редактирането на печатните листове, които Войников започнал да издава за борба срещу действителните членове на Книжовното дружество. Това са били хумористичните листове Кърлеж и Оса, за които досега са давани много оскъдни или почти никакви сведения, понеже не е намерен още нито един брой от тях. Васил Д. Стоянов е бил осмиван и в друг един хумористичен вестник, именно Хитър Петър, в който е сътрудничил Ботев. И от този вестник не са запазени броевете от 1871 год.

---

[1] АНБ, архива на Начович, I В, п. 8, инв. № 1110.
[2] Пак там, инв. № 1103.

За първия хумористичен вестник Кърлеж, в който е сътрудничил през лятото на 1871 год. и Ботев, за пръв път, доколкото се знае, е съобщено от Н. Начов през 1921 год. В своя труд „Новобългарската печатна книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 год." Начов бележи, че от в. Кърлеж са излезли само два броя под редакцията на Д. П. Войников през 1869 год. [погрешно, вм. 1871 год.].[1] Сведенията си наверно е почерпил от своя съгражданин дядо Паничков, в чиято печатница бил отпечатан този лист. За съществуването на такъв лист впрочем се споменава още преди Освобождението. В своето шеговито стихотворение дядо Славейков, като изброява излизащите по онова време български вестници, пише: „Кърлеш град го очука".[2] Каравелов пък бележи още преди Славейкова: „... Кърлежът са изгуби щом са остригаха овцете"[3]. За този хумористичен лист Стоянов и Друмев са разправяли на Иречек след Освобождението и последният си отбелязал в Българския дневник на 4 октомври 1882 год.: „... Нападките били насочени най-много срещу Стоянов. Веднаж пред самото общо събрание [25 юли 1871 год.] бил разпространен от печатницата на Паничкова хвърчащ лист Кърлеж със съобщения, подписани от Друмев и Стоянов. Войников разгласявал, че Стоянов се разхождал и че в къщата на Климента вместо книги имало—„рокли"[4]. За Кърлежа е писал и Стоянов в писмата си до своите приятели. В едно писмо до Марин Дринов от 18 септември 1871 год., което бе обнародвано през 1936 год. от проф. Петър Динеков, Васил Д. Стоянов му съобщава между другото:

„... Тия господиновци извадиха вече и други памфлети нови, печатни и ръкописни, по-злобни от Кърлешът. Тия памфлети са отправени срещу Дружеството, но защото Дружеството се улицетворявало в мене, облечени са с форма както Кърлешът — сиреч най-много работа е срещу моята личност. По-нататък може да ти пратя от тия памфлети, за да се посмеете. В тях се закача и Бончев. А сега, което можем, пращаме Ви от тях. Тия маскарълъци се пишат от Войникова и от сина на покойний Ботя Петков. В един от ръкописите ми пишат от старна на хъшовете, че скоро ще ме убият, защото съм развалял всичко, което е народно добро. Така свършват: „Революцията не стана в България, но тука — в Браила—ще стане."[5]

---

[1] Н. Начов, Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 год. Сборник на Българската академия на науките, книга XV, 1921, стр. 64.

[2] Македония, брой 51 от 20 декември 1871 год.

[3] Свобода, брой 17 от 4 октомври 1871 год.

[4] Константин Иречек, Български дневник, том II. София 1932 г., стр. 208.

[5] Петър Динеков, Нови данни и осветления върху живота и дейността на Христо Ботев. В Литературен глас, брой 318 от 3 юни 1936 год. Оригиналът в АНБ, архива на Марин Дринов, папка 142.

Обнародването на горното писмо от Васил Д. Стоянов потвърди предположението на Мих. Димитров, че Ботев е сътрудничил не само в Тъпан, но и в други хумористични вестници, които са изгубени. На стр. 201 в увода към първия том на Ботевите съчинения (второ издание, 1945 год.) Мих. Димитров пише

> „Че Ботев е сътрудничил и в Кърлеж, пишещият тия редове подозира още от 1924 година. Тогава именно, през двуседмичното ми стоене в Браила, в ръцете ми попадна едно „Обяснение" от Ангелаки Савич към браилските граждани; повод за това „обяснение" му дала една люта сатира, както пише той, „печатана в тукашний вестник „Кърлиш" против някои членове на Книжовното дружество." Кой можеше да бъде авторът на тази люта сатира? Мисълта, че това е Ботев, се налагаше от само себе си. Най-напред — той се е отнасял напълно отрицателно към някои членове на Книжовното дружество, от друга страна само негови работи можаха да имат такъв ефект, щото да предизвикат печатното обяснение от един от браилските граждани".

„Обяснението" на Ангелаки Савич, за което Мих. Димитров бележи на същото място, че го дал на някого от своите приятели и не го получил обратно, се намира в архивния отдел на Народната библиотека (II В, инв. № 912). Озаглавено е „Нарочно обявление" и е издадено от Българското браилско общество на 22 юли 1871 год. Савич се явява адвокат на действителните членове на Книжовното дружество, за да ги защиги от нападките на в. Кърлеж. В началото още той минава към предмета: „От снощи— пише той—ся раздади както още и днес ся раздава тук един нов именуем Кърлеш. Сатерически журнал, Брой 1и с дата 15 Маия [печатна грешка, вм. 15 юли] 1871, който напада от край до край на едни лица от почитанното тука „Бълг. Кн. Дружество" тя [сатирата] не съдержява друго освен от край до край личности, сиреч лични страсти, и затова всякой разумен Българин ще я усъди, като едно нещо най-гнусно на той свят да напада брата си с един такъв нищожен начин..."

От неграмотния език, на който е написано това „Нарочно обявление", явно личи, че то е излязло от перото на Ангелаки Савич или Тата Савич, сиреч от „браилското кречетало", както го нарича Ботев в своите фейлетони[1]. Своето авторство на „Обявлението"

[1] Ангелаки Савич е роден в Свищов през 1817 год. Още малък емигрирал в Браила при вуйчо си Табакович. Завършил е лицея „Св. Сава" в Букурещ и изучил много добре чужди езици, за да остане съвършено слаб в своя роден език. Служил е 23 години като драгомани при английското и австрийското консулство в Браила. Написал е на румънски език: „Долу маската" (Браила, 1868). „Българските въстаници от 1868 год. под водителството на Хаджи Димитър, и Стефан Караджата" (Браила 1871) и „Спомените на капитан Васил Вълков" (Браила 1872), Сътрудничил е в Дунавска зора, Дума, Хитър Петър и Жаба. Издавал свой вестник Гражданин на румънски. Осмиван бил много от Ботева заради своя неграмотен български език и своята политическа непоследователност. След Освобождението се е завърнал в България и бил чиновник в Свищов, Русе и Варна. Заедно с Кириак Цанков служил и в българското дипломатическо агентство в Букурещ през 1880 и 1881 год. След няколкото безуспешни опити да получи народна пенсия като поборник, през 1890 год. се прибира отново в Румъния и умира през 1892 год.

впрочем признава и самият Сивич в редактирания от него пети брой на Дума на българските емигранти, когато Ботев е бил болен. Там е посочена правилно датата на излизането на Кърлеж, т. е. 15 юли, а не на 15 май, както по погрешка е дадена датата в „Обявлението". Вестник Кърлеж, според Савич, бил „сатаническа сатира", вдъхновявана само от лични страсти против неколцина от Дружеството, една стрела, хвърлена от ясно небе в навечерието на годишното събрание на Дружеството, за да се всеело смут, раздори и несъгласия и да се причиняло недоверие и студенина към самото Книжовно дружество. Изобличавайки противниците на действителните членове в лична заинтересованост и пристрастие, Савич завършва:

„Който е искрен син и брат народен български, трябва да дойде ясно на светлост и да пукаже без лична страст недостатъците на своите братя, а не да хапят като ония кучета скритишком, както правят сега лукавите духове от Кърлежът!!! Прочее още един път молиме почитаемата публика да не дава никакво внимание на такива проклетии, но с хладнокръвие да суди всекиго според делата му, а не според клеветите".

По това време в Браила е излизал още един хумористичен лист, Хитър Петър, издаван от дядо Паничков при сътрудничеството и на Ботев[1]. И в него били осмивани действителните членове на Книжовното дружество. Указание за това намираме в една дописка от Галац с дата 1 юли 1871 год. до в. Отечество, брой 97 от 10 юли с. г. Дописникът, „един отсрешен българин", предава своите впечатления от посещението си на града Браила в края на месец май, когато там е бил Ботев. Като купувал цигари от един добре уреден дукян, той запитал продавача между другото и за Книжовното дружество. „То е много обещало, отговорил запитаният, но твърде малко е дало". На раздялата дал му „едно малко листче с заглавие Хитър Петър. Заповядай, му казал, чети, тука ще се научиш за тукашните работи". Вечерта пътникът прочел Хитър Петър и в дописката си бележи: „То беше малко вестниче за смешни работи. Но в смешнотиите си то виждаше са да казва някои истини". Една от тия казани истини била писаното за Българското книжовно дружество.

Както се знае, под личната редакция на Ботева са излезли само първите четири броя на Дума на българските емигранти, от които последният излязъл на 17 юли 1871 год., значи два деня след Кърлеж. В тия броеве на Дума не се среща нищо за Книжовното дружество, което тогава било злобата на деня. Обаче едно такова важно събитие от обществено значение не е могло да бъде отминато във вестника на Ботев. Както съобщава Савич, който поради болестта на Ботев е бил натоварен от Паничков да редактира

[1] Мих. Димитров ми съобщи, че през 1940 г. е видял у Асен Паничков една бележка от баща му, дядо Паничков, в която се казва: „Христо Ботев помагаше на Хитър Петра".

петия брой на Дума, Ботев е написал уводна статия под заглавие „Българското книжовно дружество“, предназначена да бъде поместена в петия брой, който трябвало да излезе към края на месец юли. Савич, понеже не бил съгласен със схващанията на Ботев за „неугодието“ на Дружеството, в качеството си на уредник на петия брой на Дума, излязъл на 5 август 1871 год., позволил си да откаже да помести Ботевата статия и вместо нея поместил своя статия с дата 30 юли 1871 год. Според него, статията на Ботева представяла „анахронизъм“, т. е. била вече закъсняла, защото междувременно било свикано събранието на Книжовното дружество, за което трябвало да се дадат сведения. Това именно извършил Савич, като написал друга статия по този въпрос, а Ботевата статия останала да бъде обнародвана в идния, шестия брой на Дума. Ето буквално обяснението на Савича в началото на петия брой от Дума.

„... Тъкмо за това нуждно мислиме, да съобщиме в идущият брой и горереченият не съобщен останал като анахронизм, член, под заглавието „Бъл. Кн. Дружество“ — за по-добро изяснение на положението—когото, почти читателити като срявнят с настоящия, да можат с знание да уценят още по-добреза нуждните средства за поправяние и доброто упование на това безценно народно съкровище, сир. на „Бъл. Кн. Дружество.“

Видяла ли е бял свят написаната от Ботев статия за Книжовното дружество, това ще узнаем с положителност едва когато се намери шестият брой от Дума на българските емигранти. До сега са известни само петте броя, за шестия имаме само указания от тия, които на времето са имали възможност да го видят. Така, Юрдан Иванов, който изрично бележи, че в своята книга за българския периодически печат дава сведения само за вестниците, който той лично е видял, за Ботевия вестник Дума пише, че са излезли всичко шест броя, от които само първите четири под редакцията на Чавдар, псевдонима на Ботев, а последните два под неизвестна редакция.[1] За шест броя от Дума съобщава и Д. Благоев. На стр. 33 от от „Принос към историята на социализма в България“ (Москва 1944 г.) Благоев пише: „След шестия брой в. Дума на българските емигранти“ спира. Дядо Паничков също съобщава, че от Дума са излезли седем броя. Ето буквално неговите думи:

„... Ботев пак го остави на печатницата си и захванахме да издаваме вестник Дума задружно, излезе първия брой, много се сепнаха българите от тоя вестник, захванаха да уважават Ботева, но той се разболе, също и ази се разболях... Ази понапред оздравех и ходех всеки ден да разтривам Ботева с отцет, на немо често течеше от носът кръв, той думаше:

[1] Ю. Иванов, Български периодически печат от възраждането му до днес (от 1884 до 1890 год.). Том I. София 1893 г., стр. 125.

това е хубаво. Поканих Ангелча Савича да помага политично (?) на вестника и то беше само на два брой [броя], но като оздраве Бот[ев], той отхвърли Савича, но нямахме средство, слаби и едвам до 7-и брой излезе Дума"[1].

Дядо Паничков е написал своите спомени за в. Дума след излизането на книгата на Димитър Страшимиров за Ботева (1897 год.), т. е., когато е бил на 78-годишна възраст. Поради напредналата възраст може би паметта му го е излъгала за точното число на излезлите броеве от Дума, обаче от подробностите, които той дава за времето след оздравяването на Ботева, може с положителност да се заключи, че Ботев е издал най-малко още един брой, значи шестия брой, в който била поместена статията му за Книжовното дружество. Поради тая статия може би заинтересованото лице, което било директор на Народната библиотека от 1884 до 1894 година, е унищожило шестия брой, виден и използуван от Юрдан Иванов, чиновник по онова време в Народната библиотека. Не е изключено да са били унищожени и други вестници, като Кърлеж, Хитър Петър, Оса и единични листове, в които е имало по нещо неприятно за бившия деловодител на Книжовното дружество, тогавашен директор на Народната библиотека.

В ненамерения още шести брой на Дума сигурно Ботев е дал някакъв отзив за общото събрание на Дружеството, което заседавало на 25 и 26 юли 1871 год. Ако се съди по разказа на неговия другар Киро Тулешков за срещата, която имал в присъствието на Ботева[2], с известния туркофил Тодор Шишков, представител в събранието на търновската и русенската община, може да се заключи, че при откриването на събранието Ботев не е бил още болен. Той ще да се е разболял между 26 и 30 юли, защото Савич написал статията си за събранието на 30 юли, когато вече Ботев бил „яко болен", както е казано в „известието", което е поместено в началото на петия брой на Дума.

От отчета за заседанията в петия брой на в. Дума узнаваме, че пристигналите представители от общините в България са изиграли помирителна роля в събранието. Такова становище взима и Савич от колоните на Ботевия вестник, използуван от неграмотния случаен уредник като трибуна против идеите на самия редактор по въпроса за неуредиците в Книжовното дружество. Между другото ето какво пише Савич във в. Дума, брой 5:

„... За това счита ми са уже длъжни, като единородни Българи, да дигним високо гласат си към сичкити общини Български и да ги примолиме в името на самото отечество да подадат братска ръка и да посредствоват с секой начин за това толкова нужно помирение; и да не е опростено на онези, които на место да помиряват; напротив гледат още да раздоряват и

[1] Спомени и бележки от дядо Паничков, поместени в книгата на Мих. Димитров Неизвестни произведения на Христо Ботев, София 1924., стр. 146.
[2] Български глас, брой 29 от 6 ноември 1876 год.

сеет раздори и умрази, както са яви в последно една такава братоубийственна поразия, в един сатирически журнал, именуем Кърлеша от 15 Юлия текущаго, но която поразия са предвари по крейне мере чрез едно „Нарочно обявление“ що са тутакси съобщи пачатно“.

Всички тия нелепости на Савича Ботев е чел, когато бил тежко болен. Но щом се вдигнал на крак, натирил Савича и, както ни съобщава дядо Паничков, е продължил сам редактирането на Дума. Вероятно в издадения от него брой 6 той е уведомил читателите, че редакцията не споделя изказаното мнение за Книжовното дружество в петия брой, излязъл, когато редакторът бил болен.

За общото събрание на Книжовното дружество, което се приключило без никакъв резултат, защото не са присъствували предвидения по устава брой представители, намираме оскъдни сведения в протоколите, държани от цариградския представител П. В. Горбанов. Той е отбелязал съвсем накратко пререканията между опозицията и приятелите на Васил Д. Стоянов. В събранието участвували не малко съмишленици на последния — туркофили и реакционери, като Тодор Шишков, Тодор Икономов, д-р Минчевич и други. Опозицията била представена от Великсин, Василаки Попович, Запрянов, Лука Радулов и Теодоси Икономов. На събранието е участвувал и Марин Дринов, който останал много огорчен от виденото и чутото в Браила във връзка с работите на Книжовното дружество. В Браила той се бавил десет дена и, както пише на Нешо Бончев в писмото си от 8 август 1871 год., браилските работи са му разтурили хубавото настроение от пътуването му в България. „За кой вятър — пише той на Бончева, — оставих хубавото си отечество и хубавите работи, които имаше да върша там?“[1] Думата е за станалите разправии в събранието между представителите от опозицията и останалите двама действителни членове. Василаки Попович настоявал да се разгледат причините за съществуващото недоволство от ръководството на Дружеството, поради което повечето общини от Румъния и от Одеса не са пратили свои представители. „Тези неща, — казал той — може да са малки, но да ги разгледаме пак, защото малкото камъче претуря колата. Строптивост, неучтивост и интригантство се явяват помежду членовете и затуй трябва да се отстранят такивато членове; защото аз съм три пъти и от трима докачен“. Думите на Поповича предизвикали оживление в събранието. Председателят Тодор Икономов, братовчед на Стоянова и приятел на Друмева от академията в Киев, поискал да се посочи лицето и деянията на лицето, което е обидило Поповича и причинило недоверие и охладнения към Дружеството. Великсин предложил да се избере една комисия, която да проучи всичко. Думата взел Берон, за когото Стоянов бележи в едно писмо, че и той се обърнал против него. Берон казал: „Ако да беше г. Стоянов самата и единствената причина за спиранието на Дружествения напредък, аз вярвам, че той сам би си дал оставката, за да се внесат източниците в касата“.

---

[1] АНБ, архива на Марин Дринов, папка 141, преписка с Нешо Бончев.

„След тия думи на Берона, — бележи секретарят на събранието П. В. Горбанов, — последува голяма бъркотия и неразбранщина, щото не можеше да се разбере, кой какво говори и защо. Събранието се разиде...“[1]

Представителите, между които бил и Иван П. Славейков от Цариград, се събрали още един път, за да констатират след едно съобщение от Великсин, че не представляват 2/3 от спомагателните членове и, следователно, според устава, събранието не може да се смята редовно. Решило се общото събрание да се отложи за 1 октомври.

В писмото си от 5 август 1871 год. Васил Д. Стоянов съобщава на своя приятел Начович между другото и за инцидента с Василаки Попович в събранието, разбира се така, както му изнася. Ето какво пише той между другото:

„... Споменатите господа избраха за свой оратор г. Василаки Попович, който на събранието пусна се да докажи, че дето не върви както тряба Дружеството бил съм аз причината, защото съм бил интригант, та съм правял раздори и тъй истодявал съм хората към Дружеството. Събранието поиска от господство му фактове, доказателства за да си потвърди изреченото, и господство му наместо да укаже барем на един за уважение факт, сбърка конците, разтрепера се, посиня и пожълтя и разцапа се да псува сред събранието—че българите имат гордост свинска и пр. и пр....“[2]

От горните думи в писмото на Васил Д. Стоянов до Начовича се вижда, че той през месец август все още не си давал сметка за действителното положение на работите. Самочувствието и самоувереността у него били подхранвани от подкрепата на туркофилските среди всред емиграцията, от създадените връзки с турските мекерета в Цариград, от защитата, която му била оказана в събранието на 25—26 юли 1871 год. от представителите реакционери на някои общини от България, като Тодор Икономов, Тодор Шишков, д-р Минчевич и други и, най-сетне, както ще се види, от защитата във в. Турция от страна на Тодор Икономов. Но с приближаването на 1 октомври, за когато било насрочено общото събрание на Книжовното дружество, враждебната атмосфера около него се сгъстявала все повече и повече и през втората половина на месец септември той изпаднал донякъде в паника. На 24 септември 1871 год. Васил Д. Стоянов пише на своя приятел Григори Начович:

„... От Галац ни пукната пара. Там интригите, види се, най-много цъвтят на тос час. И тука, като пристигна г. Войников тес дни, с другарите си Христо П. Ботюва, с други такива хайти подновиха сепак мюзевирлиците, и хванаха пак да летят ръкописни и печатни памфлети [к. м.] срещу Дружеството, срещу учи-

[1] Архивен отдел на БАН, архива на Българското книж. дружество, папка III—301.
[2] АНБ, архива на Начович, I В, п. 8, инв. № 1112.

лището и особено срещу мене. По градската поща онъзи вечер приех писмо, пратено уш от страна на хъшовете, които тес дни вече решили да ма убият, защото съм бил най-големия враг на народа. Писмото е писано много безобразно, секи ред почти има думите: курвар, издайник, гютвереин, циганин и пр. и пр....“[1]

Какви са били печатните памфлети против Васил Стоянов не знаем. Вероятно става дума за хумористичния лист Оса, който започнал да излиза точно по онова време и в който е сътрудничил и Ботев. За съжаление, и от този лист не е намерен до сега нито един брой[2].

За щастие, до нас е стигнал един от другите печатни „памфлети“, както ги нарича Васил Д. Стоянов, от края на месец септември 1871 год. Това е споменатият вече лист под заглавие „При-

---

[1] Пак там, инв. № 1112.

[2] Любопитно е да се отбележи, че докато за Кърлеж са давани съвсем оскъдни сведения, за в. Оса срещаме повече указания както преди, така и след Освобождението, види се, защото е бил по-разпространен от Кърлеж.

Първите сведения намираме във в. Свобода, брой 17 от 4 октомври 1871 год. В отдела „Книжовни известия“ на този брой се съобщава: „В Браила е захванал да се издава и други български вестник Оса“. От това съобщение на Свобода се установява по безспорен начин, че хумористичният в. Оса, в който сътрудничил Ботев, е започнал да излиза към края на месец септември 1871 год., от което време е и горното писмо на Васил Д. Стоянов. В брой 22 от 13 ноември с. г. Свобода съобщава: „Оната издаде само един брой, или само едно обявление и скри се от студа“. В списанието Училище, г. I, в книжката, издадена на 20 ноември 1871 год., в отдела „Отговори на редакцията“ четем: „Г-ну Д. В. Хранову в Крижевац. Сичко ще бъде, само за искания ви вестник неможим са обзаложи; той си остана с един брой и няма вече ни Оса, ни муха“. Петко Славейков в своето шеговито стихотворение, в което изброява всички български вестници от онова време и което е печатано в брой 51 от 20 декември 1871 год. на в. Македония, пише: „Осата са не видя“. В „Смешен календар за високоспешна година 1872“ от М. Ив. Минков (Браила) на стр. 2 от „Народното леточисление“ е отбелязано: „От цариградското Читалище и Браил. Дума и Оса [са изминали] 2 [години]“. Във в. Български глас, г. I, брой 41 от 19 март 1877 год., срещаме статия под заглавие „Българската журналистика и нейното положение“, в която се споменава: „...Дунавска зора, която се издаваше в Браила от Y, Оса от Y в Браила“. Това са сведенията, които се дават преди Освобождението за в. Оса.

След Освобождението Юрдан Иванов, който не е имал възможност да получи сведения за Кърлеж, в книгата си „Български периодически печат“, на стр. 94 в отдела за 1868 год., пише: „Оса (сатирически вестник). Почнал е да излиза в Браила един път в седмицата, излезли са няколко броя само, под редакцията на Д. П. Войников. Не можах да видя от тоя вестник нито един брой“. Авторът не е отбелязал източника, от който почерпил тия сведения за Оса, но вероятно това лице е било дядо Паничков, в чиято печатница е излизал Оса. С. С. Бобчев, който издаде своя „Преглед на българския периодически печат“ в Пловдив една година след книгата на Ю. Иванов, дава същите сведения, както и последният, повтаряйки погрешната дата 1868 год. Ст. Кутинчев в своята книга „Печатарството в България до Освобождението“ (София 1920), на стр. 101—102 повтаря сведенията на Ю. Иванов за в. Оса със следната добавка от себе си: „... в 1868 год. Паничков почнал да издава сатирически в. Оса, под редакцията на Добри Войников. Обаче излизането на тоя вестник не продължило дълго време поради липса на спомоществувателн“. Най-сетне сведения за Оса срещаме и в книгописа на А. Т. Балан, стр. 760. Мих. Димитров, доколкото си спомня, в 1924 г., след връщането си от Румъния е предал на Нар. библиотека един брой От оса. Броят сега не е в библиотеката.

чините за неуспеха на Бъл. книж. дружество" с подписа на Ботева — Хр. Б. Петков. Както е казано изрично и в самия лист, като повод за издаването му е послужила дългата статия на Тодор Икономов под заглавие „Българското книжевно дружество в Браила", поместена в десет колони на броеве 27, 28 и 29 от 21 и 28 август и 4 септември 1871 год. на в. Турция. Като представител в общото събрание на Дружеството от 25 и 26 юли с. г., авторът на тая статия е имал възможност да се запознае с революционно-публицистичната дейност на даровития младеж Ботев, който е бил по-млад от него с 10 години. В Браила Икономов сигурно е чел излезлите броеве на Дума на българските емигранти, чийто идеи са му били противни. От неиздадената негова автобиография, която неотдавна е откупена от Народната библиотека, узнаваме, че Икономов, който стана известен след Освобождението като един от стълбовете на консервативната партия, още през 1867 год. е започнал да питае голяма непрязън към нашите революционери. Отбелязвайки, че от 1866 год. се била засилила пропагандата за революционно движение между някои млади българи-хайдути, избягали във Влашко и Сърбия, Икономов изтъква, „че на тази пропаганда са се отзовали ония младежи в България, които били без работа и търсили друго положение за себе си, положение на по-свободен и подобър живот". Още тогава той мразел тия младежи и през 1887 г. пише специално за тях:

> „Много таквиз българи, недоволни от живота в България, тичаха във Влашко, събираха се там с революционерите като Каравелова и с войводите на разни разбойнически чети, като Панайота Хитова, х. Димитра, като бяха подкачили да живеят с хайдуклук и този хайдуклук продължаваха тайно във Влашко над приходящите по търговия в Влашко българе, то занаята се предаде на всички млади души и се тури на главата на патриотизма. Таквизи станаха Ботев, Стамболов и много други. Тий приеха хайдушките взглядове че няма грях за убийствата и обирите, когато се правят от патриотизъм и служат за гърлата на патриотите... Подвигите на тия патриоти, които оставаха във Влашко, са и многочисленни и във висока степен злодейски. Патриотите не са се отричали ни от убийства, ни от чупение каси, ни от предателства..."[1]

Колко много е бил далеч от истината Икономов, когато е писал през 1887 год. в Шумен горните редове, показва листът на Ботева, с който той отговаря на неговата статия в Турция.

Статията си Икономов е писал скоро след завръщането си в България от Браила. Явявайки се адвокат на действителните членове, Икономов много хитро прикрива своето пристрастие със мними спокойни и обективни разсъждения за причините на неуспеха на Книжовното дружество. Отначало то било посрещнато с големи надежди, но постепенно настъпило равнодушие. „Онези — пише той, — които го

[1] АНБ, архива на Тодор Икономов, автобиография, лист 18.

съставиха [визират се „младите“], днес гледат на него със същото студено око, както и онези, които не са зели никакво участие [визират се „старите“] в неговите дела. Причината за нерадостното положение, в което изпаднало Дружеството, било „мрътвешкото равнодушие, което е способно да умъртви всяка обществена работа“. С много ловки адвокатски извъртвания Икономов се мъчи да обори изтъкваните в събранието причини за неуспеха на Дружеството, разбира се, премълчавайки главната причина — туркофилската ориентация, дадена от действителните членове с телеграмата до великия везир и дописките до в. Турция. Икономов отминава тая причина за охлаждението към Дружеството не защото не може по цензурни причини да говори на тая тема, а защото той е напълно съгласен с туркофилската политика на действителните членове. Той се спира на по-дребни причини за недоволство от ръководството на Дружеството, като нередовното излизане на Периодическо списание, многоглаголствуването, мудността на действителните членове и пр. Според Икономов, същинската причина за неуспеха на Дружеството била от по-друг характер, тя се дължала на нашите „табихети, на нашия български характер да осъждаме всичко, да нямаме доверие нито в себе си, нито у другите“. „Поговорката — българска работа, — пише той, — показва сичката безнадежност на нашите общи работи. Като не намираме достойнства в сами себе си, ний не ги намираме и в съотечествениците си“. Причината за неуспеха и на Книжовното дружество, според Икономов, била само равнодушието и недоверието у българина, а не някакви недостатъци на действителните членове. „С такова поведение — продължава Икономов — ний убиваме или пропъждаме онези сили, които би работили за нас и за нашето добро“. Добрата воля се парализира от лошите инстинкти на околните. Всеки, който се е отдал на обществена дейност, като напр. действителните членове на Дружеството, обграден с недоверие и несправедливи укори отвсякъде, ще изгуби енергия и воля, ще се усети душевно смазан и ще се отчае. Това Икономов е констатирал и у действителните членове: отчаяние и душевно изнемощение. На края той заключава:

„...Водени от недоверието, ний виждаме на сякаде у нашите порок и недостатък и видиме ги в таквизи размери, които надминават и най-живото въображение... Кажете ми, не е ли тука причината и на злото положение на дружеството? Но каде ще ни заведат подобни табихети? Какво ще излезе за нас, за народа ни от таквози поведение?

„...И тъй, Дружеството е в лошо положение не толкози по негова вина, колкото по вина на сички нас, на целий народ. Ний го виним за това и онова и искаме от него да изпълнява точно своята многозначителна мисия, но не питаме дали има то оная възможност, която се изисква от високата му служба. Оставено и забравено от едни, нахокано и осъдено от други, то се озърта на сякъде, то търси нуждната помощ от секиго, то търси почтен изход от своето затруднение, и като го не намира, поти се и търпи, до дето му са помогне или падне,

или да се изправи. Ако не стане събрание на 1 октомврия и ако не намери поддръжка и доверие у народа дружеството тряба да учаква тежки дни и горчива участ. Ще ли го докара народа до там, и ще ли допустят падението му родолюбивите и по-богати наши Българе, това ще са покаже след няколко месеци".

Статията на Икономов във в. Турция предизвикала вълнение в Браила. Пръв се обадил да реагира на нея със статия Василаки Попович, дописен член на Дружеството и представител на общото събрание в Браила на 25 и 26 юли 1871 год. Неговата статия под заглавие „По повод на Книжевното ни Дружество", писана на 12 септември, е била обнародване едва на 5 и 11 октомври 1871 год. в броеве 40 и 41 на Македония. Нейното предназначение било да запознае общественото мнение в България с работите на Книжовното дружество и да отбие някои заблуди, съдържащи се в статията на Икономов. Обаче за осветление на емиграцията в Румъния по този въпрос в навечерието на главното годишно събрание, насрочено за 1 октомври, нужно било да се излезе в местния печат с някакъв отговор на адвокатските извъртвания на Икономов във в. Турция. Но случило се, че тъкмо по това време не е излизал никакъв български вестник в Румъния: Дунавска зора бил спрял отдавна, вестникът на Каравелова Свобода, единствената трибуна на революционната и прогресивна емиграция, бил прекъснал излизането си от 17 април до 4 октомври 1871 год., а през месец август, по липса на средства, спира да излиза и в-к Дума на българските емигранти. Всичко това е заставило Ботева да излезе с един хвърчащ лист. Вероятно той бил отпечатан в ограничен брой екземпляри и затова от времето и от нашата осъдителна немара е пощаден може би само екземплярът, който някога е бил притежание на Хр. Н. Даскалов от Трявна, а преди това вероятно се е намирал у Кирил Ботев. Последният, заедно с други книги на Христо Ботев, ще да е дал и този лист на Даскалова, когато веднага след Освобождението са били заедно учители във Враца[1]. Той бе намерен от мене преди години случайно между стари вестници от библиотеката на Хр. Н. Даскалов, наследена от сина му Богомил Даскалов.

Листът на Ботева за Книжовното дружество не е обнародван до сега. Той представя нова, неизвестна страница от литературното наследство на гениалния поет и революционер. Печатан е в печатницата на дядо Паничков в Браила. Озаглавен е „Причини за неуспеха на Бъл. Книж. Дружество", с подпис Хр. Б. Петков и дата 29 септември 1871 год. Отпечатан е на две страници, формат 40 × 26 см., на три колони.

[1] Уста-Генчев Д., Какво намерих за Хр. Ботев в Трявна. Сп. Заря, г. II. (1930), кн. VIII—IX.

При посещението си в Трявна Уста-Генчев е намерил в семейството на Хр. Даскалова някои книги и вещи, произхождащи от личната библиотека и архива на Ботева, но от вниманието му се е изплъзнал хвърчащият лист за Книжовното дружество. Според мен никак не е изключено и този лист да произхожда от личната библиотека и архива на Ботева, част от която била разпиляна от неговите близки, които не са схващали нейното грамадно значение за потомството, а останалата част била разграбена и унищожена от невежи или заинтересовани лица.

Новооткритият лист на Ботева има голямо биографично значение[1]. Личността на Ботева изпъква в него в нова, почти непозната светлина. За мнозина и днес още великият поет и пламенен революционер е силно емоционална личност, у когото „чувствата узряват в афекти и не могат да се превърнат в успокоително съзерцание". Според индивидуалистичното схващане на покойния Боян Пенев, Ботев не е могъл да излезе от своята емоционалност и при постоянния кипеж на чувствата той не могъл да се издигне до определено философско или научно съзерцание и да преценява хората и събитията спокойно и хладнокръвно, с оглед на фактите и действителното положение. Намереният от мен лист е блестящо опровержение на това погрешно и индивидуалистично схващание за Ботева. Личността и деянията на деловодителя на Книжовното дружество са подложени в този лист на спокойна, търпелива, добре аргументирана и основана само на факти критика. Никакви лични чувства и афекти не са отразени в тая реалистична и обективна критика на Ботева, която се вдъхновява само от нравствения императив: едно народно и чисто дело, като това на Книжовното дружество, трябва да се намира в чисти и компетентни, а не шарлатански ръце. Спокойно, умно, ловко и много убедително Ботев отговаря на адвокатските извъртвания на Икономова във в. Турция. Изобличавайки безпощадно, но напълно основателно деянията на Васил Д. Стоянов, Ботев защищава отлично делото на Книжовното дружество, чиито интереси са били скъпи както на него, така и на другите революционери в Румъния.

Поради голямата важност на хвърчащия лист на Ботева, даваме го тук изцяло и в неговия оригинален правопис, който е правописа на Каравелова: вътре в думата вместо „ъ" се пише винаги „ѫ".

ПРИЧИНИ ЗА НЕУСПѢХА НА БѪЛ. КНИЖ. ДРУЖЕСТВО

„Bene merenti, bene profuerit, male merenti, par erit".[2]
(Плаутъ.)

„Qui non vetat peccare cum possit, jubet".[3]
(Сенекъ.)

Единъ отъ най-лошити табихѣти е да крие човѣкъ истината и съ булото на патриотизма да потуля нравствѣнната голота на едно

[1] Позволявам си тук да отбележа между другото един дребен на глед факт, но от не малко значение за биографа на Ботева. Под самото заглавие на листа Ботев е поставил като мото два цитата на латински език. Цитатът от Плавт се отнася до критикувания деловодител на Дружеството, а този от Сенека — за неговия защитник Икономов, когото Ботев упреква, че насърчава прегрешенията и престъпленията на Стоянова. Тия два цитата са указание, че Ботев е изучил добре латинския език в Одеса и че вероятно е чел в оригинал античните писатели. При голямото негово трудолюбие и любознателност това обстоятелство не трябва да ни очудва. Ботев е чел усилено, страстно обичал книгите и е успял в Браила да се сдобие със своя библиотека. В едно писмо до Христо Георгиев от края на 1868 год. той му пише, че когато се разболял в Браила, бил е принуден да заложи книгите си за осем турски лири, от което може да се заключи, че библиотеката му, съставена само за една година, е била доста богатичка.

[2] Това е 315-ият стих от комедията на Плавт „Пленници", който в свободен превод гласи: „Добре заслужилият добре ще бъде посрещнат, на зле заслужилия ще му се отвърне със съответната мярка".

[3] Из „Сентенциите" на Сенека. В свободен превод гласи: „Който не се противопоставя на прегрешенията (престъпленията), когато може, той ги насърчава".

какво да е дѣло или лице. Въ 27, 28 и 29 брой на „Турция“ е обнародвана статия подъ заглавие: „Бѫлгарското Книжовно Дружество въ Браила“, и сѫчинителятъ на тѫзи статия г. Т. Икономовъ съ чувство на патриотизмъ, като иска да припоржчи туй дружество прѣдъ народа, а въ сѫщность само да покрие вѫтрѣшната му голота — избѣгва главнити и истинни причини на неуспѣха му и подмѣта други основани на лошия бѫлгарски характеръ, на немаране, на недовѣрие, на завись и на много други подобни табихети, кои биле убили „волята и енергията“ (!!) на дѣйствителнити членове и побѫркали нравственното и материално напрѣдване на Дружеството. За похвала е патриотизмътъ у г. Икономова, както сѣки патриотизмъ, основанъ на истина; нъ именно това е и за чудене какъ г. Икономовъ, който прѣди два месеца бѣше въ Браила прѣдставитель[1] на годишното сѫбрание на Дружеството и прѣдсѣдатель на самото сѫбрание—какъ не знай сѫщити причини на негова неуспѣхъ, а сичката вина стоваря[2] не вржхъ тѣзъ, кои управляватъ Дружеството, а вржхъ онѣзъ кои сѫ го сѫставили[3]. Тукъ не е просто незнание — тукъ г. Икономовъ явно си криви душата, криви самото дѣло и съ патриотическата си статия не прави услуга нито на Дружеството нито на народа, а на нѣкои други ушь[4] унеправдени личности. Въ тоя случай патриотизмътъ[5] на г. Икономова не е вече добродѣтель, а подигравка, притворство, орѫдие и влиза въ числото на „лошити табихети“. Писалъ е г. Икономовъ подъ влиянието на „най-живото вѫображение“ и съ затворени очи като намѣрилъ достоинство у себеси, намира го и у други, безъ да иска да потржси у себеси и онова, което той приписва на онѣзи, кои убили „волята и енергията“ нъ[6] дѣйствител. членове[7] на Дружеството — безъ да вижда и у себеси поне часть отъ оня небѫлгарски характеръ, за който въ язика на наша народъ има пословица: гарванъ гарвану очи не вади. Ако не бѣше туй у г. Икономова, то бѫлгарскити работи въ Браила, като: Кн. Дружество, народното училище и женското дружество — щѣхѫ да захванѫтъ едно от най-характеристичнити мѣста в „Пѫтнити му впечатления“[8] Ала, видиса, Браила не е таквосъ стѫпало от стѫлбата на г. Икономова, каквото е било Тѫрново напр. за други. . .

Тѫй, нъ тукъ работата не е за табихетити на г. Икономова и софизмити на адвокатската[9] му статия, а за туй да са даде що годѣ по истинско понятие на народа за Бѫлгарското Книжевно Дружество[10]. За това при всичката си сравнителна слабость прѣдъ г. Икономова, съ най-голѣмо смирение си задѫржамъ рѣдъ повторомъ да расправя на г-му по-надлѫго сѫщити причини на неуспѣха на Друже-

---

[1] В оригинала печатна грешка: предствитель, вм. представитель.
[2] В оригинала печатна грешка: ствaря, вм. стоваря.
[3] В оригинала печатна грешка: сѫсатвили, вм. сѫставили.
[4] В оригинала печатна грешка: вушь, вм. ушь.
[5] В оригинала печатна грешка: патриотизмтъ, вм. патриотизмътъ.
[6] В оригинала печатна грешка: нъ, вм. на.
[7] В оригинала печатна грешка: ченове, вм. членове.
[8] Тъкмо по това време в. Турция е обнародвал „Пътни впечатления“ от Тодор Икономов, в които последният описва пътуването си из България, посещението на Търново, Тулча и други градове.
[9] В оригинала печатна грешка: адвок. тскта, вм. адвокатската.
[10] В оригинала печатна грешка: на народа; за Бѫлгарското Книжевно Дружество; вм. на народа за Бѫлгарското Книжевно Дружество.

ството; а сега ще си позволя да кажа нѣколко думи врѫхъ една само отъ тѣхъ, раскриването на коя ще принесе голѣма полза на Дружеството, ако думити ми са зематъ во внимание отъ г-да прѣдставителите[1] на сѫбранието сега на 1-ий Октомврия; толкова повече като тѣ, сир. думити ми, нѣма да надминѫтъ ни най-тѫпото вѫобръжение, а ще бѫдѫтъ основани врѫхъ точкити на Устава.

Въ устава на Бѫлг. Кн. Др., гл. II чл. 2, казано е и писано: цѣльта на Дружеството[2] е да распространява всеобщото[3] просвѣщение у Бѫлгарския народъ и да му показва пѫтя кѫмъ неговото вещественно обогатяване. Съ тая голѣма цѣль Дружеството са основа въ Браила и днесь е въ третята година отъ сѫществованего си. Питамъ, дали то до днесъ е могло поне да стѫпи въ пѫтя кѫмъ цѣльта си? и дали ще достигне единъ дѣнь да отговаря напѫлно на тѫѭ висока цѣль?

За да можеше да стѫпи въ пѫтя кѫмъ цѣлта си, Друж. трѣбваше въ двѣти си изминали години да са сѫобрази съ устава, когото си е дало като святъ законникъ за управление на дѣлата си,— законникъ одобренъ и потврѫденъ съ подписити на прѣдставители от сичкити му членове на прѫвото главно сѫбрание, отворено на 26 септемврия 1869 въ Браила, подъ прѣдсѣдателството на Одеский прѣдставитель г. Пашова. Думамъ не са сѫобрази дружеството съ устава си, защото[4] работата която трѣбваше—спорѣдъ устава — да извѫрши въ два месеца, едва іѫ извѫрши въ двѣ години, тѫй щото в самото си начало уставътъ са вижда занемаренъ и дѣятелноста, коя са изискваше за точното и искренното постѫпване въ дѣлото, бѣше една отъ най-фалшивити. А за да не могѫтъ да влѣзатъ въ испѫлнение главнити точки на устава бѣше тая фалшивость. А веднѫжъ прѣстѫпени главнити точки на устава, то е послѣдвало прѣстѫпане на цѣлия уставъ на Бѫл. Кн. Дружество.

И тѫй, дѣто не можя Бѫл. Кн. Дружество да са засили въ растояние на двѣ години и да работи сѫобразно съ устава си, главна причина е, че не можяше да са постѫпи понай-важнити му точки, а работата са почнѫ, да кажя тѫй простичко, по шарлатански.

За доказателство на това нека разглѣдами само ония точки отъ устава, кои, като сама душа на Дружеството са отнасять до способноста и достойнството[5] на дѣйствителнити му членове, кои само можяхѫ да дадѫтъ животъ на Дружеството.

Като орѫдие при основанието на това Дружество са счита г-нъ В. Стояновъ, който послѣ са избра за дѣйствителенъ членъ подъ название и дѣловодитель на Дружеството. Други двама дѣйствителни членове са назначихѫ г. В. Друмевъ и г. М. Дриновъ. Послѣдния е избранъ съ условие да си живѣе тамъ, дѣто му е заниманието и на втората година той са отказа отъ заплатата, що му са бѣ опрѣделила отъ Дружеството въ полза на неговото материялно замогване. Дружеството са отвори въ Браила. Двамата отъ дѣйст.

---

[1] В оригинала печатна грешка: прѣдставители, вм. прѣдставителите.
[2] В оригинала печатна грешка: Дружешвото, вм. Дружеството.
[3] В оригинала печатна грешка: всеосщото, вм. всеобщото.
[4] В оригинала печатна грешка: защито, вм. защото.
[5] В оригинала печатна грешка: достинството, вм. достойнството.

членове, г. В. Стояновъ и г. В. Друмевъ, трѣбваше да развиятъ оная дѣятелность, коя са изискваше отъ основнити точки на устава. Г-нъ В. Друмевъ бѣше подъ непосрѣдственното управление на г. Стоянова, който са счита за самиятъ рѫководитель и управитель на Дружеството. И тѫй при самото започване на работата, сичко глѣдаше на способностити и дѣятелноста на г. Стоянова.

Пита са сега дали тая личность притежява ония способности и дѣятелность за да са постѫпи сѫобразно съ[1] главнити и основни точки на устава? — Да видимъ.

Въ глава III чл. 11 на устава въ забѣлѣжка е казано: „Всѣки единъ отъ дѣйствителнити членове трѣбва не само да си е свѫршилъ курса на наукити въ нѣкой университетъ или въ друго подобно више заведение, или да са е отличилъ вече на книжевното пѫприще, но и да бѫде извѣстенъ съ добрити си направления и характеръ“.

Далечь отъ сѣко пристрастие кѫмъ личноста на г. Стоянова, а само и само, както вече казахъ, да дамъ едно свѣдение за самата сѫщность на работата, земамъ да разисквамъ тия нѣкои главни точки на устава на това Бѫл. Кн. Дружество, кое ни са обѣщава „да распространява всеобщото просвѣщение у Бѫлгарскиятъ народъ“.

И наистина за да може да са постѫпи по високата и народопросвѣтителна цѣль на това Дружество, изисква са непрѣменно дѣйст. членове да бѫдѫтъ такива учени и нравственни мѫже, каквито ги опрѣдѣля горнята забѣлѣжка отъ 11 чл. на устава.

Г-нъ Стояновъ, като дѣйствителенъ членъ на това Книж. Дружество, може ли ни показа свойти титли от „нѣкой университетъ или друго нѣкое више заведение“, дѣто да си е свѫршилъ курса на наукити? Или пѫкъ да ни посочи сѫчиненията си, съ кои да са е отличилъ въ книжевното пѫприще?

Ако г. Стояновъ са лишава отъ тия прѣимущества и качества на единъ ученъ мѫжъ, то той е избранъ за дѣйствителенъ членъ на Бѫл. Кн. Дружество и послѣ нареченъ урѣдникъ на „Периодическото Списание“ противозаконно на устава на Дружеството.

Може г. Стояновъ да е „извѣстенъ с добрити си направления и характеръ?“

Да видимъ и това.

Г. Стояновъ прѣди три години, като дойде въ Влашко, прѣдстави са при тукашнити Бѫлгаре съ едно обявление за нѣкакво си негово статистическо сѫчинение за Бѫлгарско, което обявление са и обнародва въ единъ отъ броевети на издаваната тогазъ „Д. Зора“; чрезъ това обявление г-му сѫбра отъ простодушнити Бѫлгаре, като земаше по една рубля прѣдплата за сѣки екземпляръ, доволно количество пари (отъ Браила само до 100 ав. ж.) и днесъ—ето три години сѫ — знаменитото мнимо сѫчинение на платоническия литераторъ не излиза на бѣлъ свѣтъ. Види са, че г. Стояновъ не е ималъ написани и не е написалъ нито пръвити рѣдове на статистическото си сѫчинение, а просто съ обявлението си е искалъ да сѫбере стотина — двѣстя жѫлтички и е излѫгалъ народа. Инакъ ако г-му имаше

[1] В оригинала печатна грешка: еъ, вм. съ.

нѣщо написано, то въ растояние[1] на три години какъ-какъ щеше да го издаде за да са отличи въ книжевното пѫприще; или пѫкъ ако е похарчилъ хорскити пари, то щеще поне да обнародва отломаци отъ интересното си сѫчинение въ „Периодическото Списание“ на Бѫл. Кн. Дружество, нѣщо, кое можеше да направи г. Стояновъ безъ да похарчи счупена парѫ.

Това не прѣпоръча никакъ г. Стоянова за „извѣстенъ съ добрити си направления и характеръ“. Нъ кой знай? — може хората съ парити си да сѫ убили волята и енергията му!

Другъ единъ фактъ, който още по-добрѣ характеризува честноста и безкористието на г. Стоянова, е прѣводътъ на завѣщанието на покойния Т. Милановичь, съ което родолюбивия благодѣтель оставя почти сичкия си имотъ за училищата Свищовско и Браилско. Завѣщанието трѣбваше да са прѣведе отъ Бѫлгарски на Нѣмски, и тазъ работа прѣзъ Браилския Австрийски консулъ падна въ рѫцѣти на г. Стоянова, за която и г-му зе, както казватъ хората 80 ав. жѫл.,[2] а както самъ той исповѣдва — 40. Да повѣрвами г. Стоянова и земимъ за вѣрна послѣднята цифра, — нъ и тогава трѣба да бѫде човѣкъ най-нисѫкъ, най-безсовѣстенъ за да приеме такава сума отъ парити на двѣти сюрмашки училища, за преводъ който нѣма[3] по-вече от 1/3 печатенъ листъ[4]. Сѣки знае, че за най-добѫръ и най-мѫченъ преводъ не са плаща по-вече от 4—5 ж. за печатанъ листъ; а ако времето на г. Стоянова е било тѫй скѫпо, то трѣбваше да остави другиму тоя трудъ, и работата щеше да са свѫрши най-много съ 5—6 ж. — дору и безъ заплата, като е за обща полза. Нъ г. Стояновъ не е искалъ да испусне такѫвъ келепиръ и старалъ са е самъ да земе тоя голѣмъ трудъ на себе си.

Не зная какъ препоръча това г. Стоянова прѣдъ „миличкия му народъ;“ нъ безъ трудъ и неправедно са печелятъ пари само въ горѫтѫ.

Въ длѫжностити на дѣйствителнити членове въ устава гл. VIII чл. 35 е казано:

„Дѣйствителнити членове трѣбва: а) да глѣдатъ да доставлятъ на време нужнити материали за „Периодическото Списание“, както и за „Сборникътъ“, за да могѫтъ тия списания да излизатъ на свѣтъ рѣдовно — споредъ членъ 2-ий на устава, дѣто е узаконено щото Дружеството да има два органа: единъ „Сборникъ“, издаванъ „два или три пѫтя прѣзъ годината“ и другъ „Периодическо Списание“, който да „излиза рѣдовно за сега най-малко веднѫжъ въ месеца на извѣстенъ форматъ и голѣмина“.

Споредъ тѣзи точки на устава, отъ Бѫл. Кн. Дружество, освѣнъ „Сборникътъ“, който остана мрѫтва буква, изискваха са за прѫвата година 8 и за послѣднята 12 книжки само от „Период. Списание“, а издадоха са едвамъ само три. Причинити на това бѣхѫ испѫрвомъ, че нѣмало в Браила печатница (тогава са не спомѣнуваше за срѣдства), а сега че нѣма срѣдства.

---

[1] В оригинала печатна грешка: расетояние, вм. разстояние.
[2] В оригинала печатна грешка: жа, вм. жѫл.
[3] В оригинала печатна грешка: мѣма, вм. нѣма.
[4] Лист значи печатна кола (обикновено 16 страници).

При всичко че въ едно обявление отъ 26 Маия 1870 г. Дружеството явяваше че са отстранили всички прѣчки, що вѫспирали издаването на „Сборникътъ“ и „Период. Списание“ — при сичко това нѣка прѣдположимъ, че срѣдствата са причина, дѣто отъ „Сборникътъ“ не са издаде ни една книжка, а отъ „П. Списание“[1] само три;— нъ тогава могѫтъ ли ни показа г-да дѣйствителните[2] членове написанъ отъ тѣхъ и сѫбранъ отъ други учени, материялъ за 20 книжки, кои трѣбваши да излѣзатъ прѣзъ миналити 20 месеца, за кои почтеннити членове, а именно г-да В. Друмевъ и В. Стояновъ си зехѫ платата безъ никакво угризение на сѫвѣста? Въ третята книжка на „П. Списание“ редакцията извѣстява, че има доволно написанъ и сѫбранъ материялъ; нъ сѫществува ли дѣйствително този материалъ[3] и, ако сѫществува, такѫвъ ли е, какѫвто трѣбва за едно списание, кое ще распространява всеобщото просвѣщение у Бѫл. народъ — това никой не знай. Страшно е да не е като статистическото сѫчинение на г. Стоянова!

Както и да е народътъ има за двѣ години само три книжки отъ „П. Списание“ и тѣзи книжки му струватъ освѣнъ заплатата на дѣйст. членове по 20 ав. ж. на месецъ, още около 1000 други жѫл., разнесени за поддѫржането на туй тѫй многоплодовито Бѫл. Кн. Дружество.

В истѫтѫ VIII глава чл. 35 подъ буква е] на устава е казано,— дѣйствит. членове „въ кѫщата на Дружеството да отварятъ бесѣди, въ които да дѫржятъ лекции, декламации и прч. спорѣдъ чл. 2 подъ буква д). А въ този 2 чл. подъ буква д) е опрѣдѣлено какви бесѣди и лекции трѣбва да дѫржѫтъ дѣйс. членове въ Браила; тѣзи бесѣди и лекции ще бѫдѫтъ вр҃хъ различнити отрасли на наукити, искуствата и художествата“.

Да ми простѫтъ невѣжеството г. г. дѣйствителни членове, нъ за мене е неизвѣстно туй време, кога тѣ отварятъ бесѣди, дрѫжѫтъ лекции, декламации и проч., при всичко, че азъ желая да чуя нѣщо отъ наука, искуство и художество, особено нѣщо отъ статистика за отечеството си, нѣщо отъ онѣзъ искуства и занаѣти, съ кои безъ никакѫвъ трудъ са печелятъ пари. Ако е неизвѣстно туй време и на самити дѣйс. членове, то умолява[4] са г. Стояновъ[5], като е управитель на дружеството, да ни каже кои науки искуства и художества е истящилъ, за да си даде свобода да дрѫжи бесѣди вѫрху различнити имъ отрасли. За това трѣбва да бѫде човѣкъ добѫръ специалистъ[6], или пѫкъ голѣмъ енциклопедистъ. А г. Стояновъ[7], ако миели да дрѫжи бесѣди и лекций вр҃хъ прѣдмети, които той е само чулъ или видѣлъ, то тогазъ той лѫжи себеси, лѫжи въ сѫщото врѣме и своити добродушни слушатели, и азъ смѣя да увѣрѫ г-на Стоянова, че нѣма чѣстенъ и истенски ученъ човѣкъ, който би смѣилъ да каже, че е въ сѫстояние да дрѫжи лекции

---

[1] В оригинала печатна грешка: срисание, вм. списание.
[2] В оригинала печатна грешка: дѣйствителни, вм. дѣйствителните.
[3] В оригинала печетна грешка: матириалъ, вм. материалъ.
[4] В оригинала печатна грешка: умлява, вм. умолява.
[5] В оригинала печатна грешка: Сояновъ, вм. Стояновъ.
[6] В оригинала печатна грешка: спесциалитъ, вм. специалистъ.
[7] В оригинала печатна грешка: Соянов, вм. Стояновъ.

„врѫхъ различни отрасли на наукити, искуствата[1] и художествата[2]“, — нѣщо, кое са отдава тѫй лесно на Бъл. Книж. Дружество, олицетворено въ личностити[3] на г. г. Стоянова[4] и Друмева.

До тука отъ всичко що казахъ явно е, че както тази важна точка тѫй и другити горѣказани сѫ сѫвѫршенно злоупотрѣбявани и прѣстѫпени при самото започване на Бѫл. Книж. Дружество. Слѣдователно[5] не Бѫлгарския характеръ, не завистъ-та сѫ причина, дѣто Дружеството не можя да влѣзе въ пѫтя на цѣлта си и да достигне[6] какви-годѣ утѣшителни резултати, а голѣмити злоупотрѣбления и прѣстѫпления на устава. Колкото и да са старае Дружеството да отстранява другити прѣчки, не ще може да напрѣдне, додѣ са не сдобие съ такива дѣйств. членове, кои дѣйствително да притѣжаватъ знания и способности, собствени да отговарятъ по познатата си специалность на високата народопросвѣтителна цѣль, коя Бѫл. Кн. Дружество си задава — цѣль, коя само една Академия наукъ може да си зададе: защото като са обѣщава Бѫл. Книжовно Дружество, или се едно г. Стояновъ (г. Стояновъ въ никакѫвъ случай не отдѣля личноста си отъ Дружеството) да распространява всеобщо просвѣщение у Българскиятъ[7] народъ, това всеобщо просвещение за единъ народъ заключава в себеси всичкити науки, искуства и художества. А имамили такива специалисти по различнити отрасли на наукити, искуствата и художествата, това трѣбваше да са мисли при сѫставянието на устава и избиранието на дѣйствителнити членове. А не да думами сега че хората убили волята и енергията на оңѣзъ г-да, кои мислятъ Бъл. Книж. Дружество за Академия наукъ.

Доста сми са вѣрвали, че съ голи думи ще можемъ просвѣти народа, доста сми лѫгали бѣдния народъ, да му земами парицити, а нищо добро да не врѫшимъ за него: да му са обѣщаваме, че ще го просвѣтимъ, безъ да бѫдемъ сами просвѣтени съ науки, искуства и художества[8].

Нъ цѣлта на г-на В. Стоянова, за която е писана и статията на г-на Т. Икономова, не е цѣлта на Дружеството. За това съ втори случай щѫ са[9] постарая да направіѫ и нужната за освѣтление[10] аналогия на тия двѣ цѣли.

Браила 29 Септем. 1871.

Хр. Б. Петковъ.

Печятница Х. Д. Паничкова.

---

[1] В оригинала печатна грешка: искуста, вм. искуствата.
[2] В оригинала печатна грешка: художества, вм. художествата.
[3] В оригинала печатна грешка: личнотити, вм. личностити.
[4] В оригинала печатна грешка: Стянова, вм. Стоянова.
[5] В оригинала печатна грешка: слѣдвателно, вм. слѣдователно.
[6] В оригинала печатна грешка: достигие, вм. достигне.
[7] В оригинала печатна грешка: Българксиятъ, вм. Българскиятъ.
[8] В оригинала печатна грешка: худжества, вм. художества.
[9] В оригинала е пропусната думата: са.
[10] В оригинала печатна грешка: освѣлеие, вм. освѣтление.

Какъв е бил ефектът от хвърчащия лист на Ботева в Браила и въобще всред емиграцията в Румъния? За съжаление, до днес не са намерени никакви архивни материали, в които да става дума за листа. Обаче срещаме два печатни отзива за него в цариградските вестници Македония, брой 41 от 11 октомври 1871 год., в който е поместена втората част от статията на Василаки Попович „По повод на книжовното ни Дружество", и в Турция, брой 35 от 16 октомври с. г., в който е поместен „Отговор" от Тодор Икономов на хвърчащия лист и на статията на Василаки Попович. И двата тия отзива за листа на Ботева са останали неотбелязани до сега от никого, защото беше неизвестен и самият лист.

В отдела „Разни новини и известия" на поменатия брой от Македония Петко Славейков, който не бил запознат добре с въпроса, бележи:

„През тези дни приехми от пощата [освен статията на Поповича] и друг един печатан в Браила лист с някакви разправяния пак върху книжевното Дружество. Ний не знаем наистина какво да кажем за тези неприятни отзиви за книжевното Дружество и какво да мислим за самото Дружество; но исповедвами че тези жалостни явления и ожесточенията с които гледами да ся напада то много ни нажаляват. Туй не показва освен че ний сме човеци капризиозни и своекористни и нищо повече. Защото ако да ся въодушевявахми от чувства поблагородни, ако искренно желаехми доброто на народа си и поправлението и благоукрепяването на туй заведение ний можахми чрез много други начини да съдействовами на това, а не чрез таквиз, които турями в ход. В инатът си ний неисками поправление, а съсипвание. И право каза пословицата: „Гърците ги съсипва салтанатът, а пък Българите инатът".

Такъв несправедлив и погрешен отзив е дал Петко Славейков за Ботевия хвърчащ лист, но по-късно той бил осветлен върху действителното положение на работите на Дружеството от своя син Иван П. Славейков, който в края на месец юли е бил в Браила като представител на годишното събрание, и Македония заема правилно становище спрямо Васил Д. Стоянов, с което си навлича неговата силна неприязън и неокачествими нападки в писмата до Начовича и Дринова. Десет месеца след този отзив в. Македония, помества в брой 18 от 25 юли 1872 г. статия под заглавие „Книжовното дружество в Браила", писана вероятно от Иван П. Славейков, в която между другото се казва:

„... Обвиненията срещу Стоянова, ако и преувеличени, не са съвсем лъжливи... Да не мислят читателите и събратията ни в Влашко, че исками да защитим Стоянова, не. Защото в последнето си пътуване ний имахми сгоден случай да видим каква е работата и с очите си да се уверим в неговите наме-

рения. Без да ся водяхми по хорските прикаски ний от една случка, от една постъпка на Стоянова, оценихме делата му и ся уверихме че той са е старал много повече за да осигури своето бездейственно действителство в Кн. Друж. от колкото за неговът напредък...“

В своя „Отговор“, поместен в Турция, Тодор Икономов пише между другото:

„Тези дни срещнах два отговора на члена [статията] си за Книжевното Дружество. Една е напечатан на особен лист, другий е поместен в вестник Македония.

Каквито и да са за мене лично, аз посрещам тези членове с радост, защото гледам на тях като на средство за освещение не само на сегашното положение на Дружеството, но и на неговий вървеж за напред. Работата на Дружеството като е за мене много по-важна от личните докачвания, аз оставям последните почти без сякакво внимание, и ако си позволявам да кажа нещо на приятелите си критици, аз го правя само за поправяние на няколко от недоразуменията на думите им. За сичко друго аз оставям на публиката да съди. Има напреде си що съм аз казал, има и това, що казват приятелите: нека сравнява и нека си състави мнение за делата на дружеството и за поведението си към него. Освещение ни трябва, а не придирвания и сърдитня. Тези неща ги имаме в изобилие насякъде по отечеството си.

Моите критици са съгласни по между си, че аз преправям работите на дружеството и го оправдавам, додето трябало да го осъждам, и една от тях заключава, че съм струвал това, защото дружеството или членовете ма обласкали с икрам; а другий искарва това просто и чисто от злонравие и криводушие. Аз не зная от кого е снет този калъб — дали от самите критици, или от приятелите им...

...Гняв ги е приятелите, защо да кажа, че вината за неуспеха на дружеството и на други народни работи е у духа ни. Но има ли тука защо да се гневим? Аз там намирам вината, там я и показвам. Вий искате да се намира другаде, свободни сте. Кой е по-прав, ще ни съдят другите, не самий ний. Ний тряба само да даваме фактовете, върху които ще са основе присъдата, и да чакаме да ни съдят. Додето обаче дочакаме общия съд, аз пък ще повторя, че голямата грешка на неуспеха на дружеството е у народний дух, защото той еще в първата година са насити на учреждението и почена да избягва плащанието на това, що беше записал в негова полза. Нели? Ще ми кажете, че студенината е дошла от лошевините на действителните членове и настоятелството. Но тогава защо не са извадиха и промениха? Кой е виноват и в това?...

... Аз свършвам думата си, като повтарям на моите критици-приятели, че отговорите им са за мене твърде приятни в това отношение, че тий ще послужат, макар и малко късно на съ-

бранието на 1 октомври, за освещение на една работа, която е и на мене толкози мила, колкото е и за тях, и за секи добър българин".

На годишното събрание на Книжовното дружество, което било насрочено за 1 октомври 1871 год., участвувал и Ботев като представител на галацката община. Този факт е хроникиран още на времето в цариградския в. Македония, брой 44 от 2 ноември с. г., в който са публикувани „Копията на дневниците от главното годишно събрание на Българското книжовно дружество". Дневниците са подписани и от Ботев. Трябва да се отбележи, че това съобщение в Македония оставаше неизвестно на всички биографи на Ботева.

В архивния отдел на Академията на науките се пази оригиналното писмо от галацката община до Дружеството по въпроса за Ботевото представителство, подписано от Величко Попов. Ето текстът на това писмо[1]:

Почитаеми господа,

Понеже главното годишно събрание на българското книжовно дружество като са отложи на 25 юлия за утре 1-ий октомврия, на което вие за голяма наша радост сте са удостоили с Вашите почтителни примущества да държите място на настоятели, то според 51 чл. гл. XII от уставът на това Дружество ний долоподписаните няколко благодетелни членове от Дружеството, както и частни членове на българската в Галац община, припомнящиц си длъжностите за съучастието на сичките дела както на многоуважаемото ни дружество, тъй и в други народополезни заявления, решихме едногласно да си изберем според числото си два гласа, а именно двама представители от Браила, които да поддържят и представят нашите желания и мнения, състоящи са за успеха на наращението на изящните морални дела със увеличяването материялните средства на високопочитаемото ни това дружество за корист и слава на цял български народ.

Речените господа Войников и Ботйов ще имат добрината да се представят на събранието с приличното си пълномощие подписано и испратено от нас, както и с настоящето ни до Вас отправено.

Молитсвуваме Ви на добър час.

С най-отлична почит и уважение
За Общината Галацка
(п.) В. А. Попов.

Галац, 30 септември 1871 год.

За достопочитаемото Настоятелство
на Българското книжовно дружество
в Браила

[1] Архивен отдел на БАН, архива на Българското книжовно дружество, папка III — 302, актове за годишното събрание от 1871 год., пълномощни писма, № 94.

Писмото на галацката община до Дружеството е писано на другия ден след излизането на хвърчащия лист на Ботева и един ден преди откриването на събранието, значи въпросът за представителството на Ботева вероятно е бил решен в последния момент. Това ще да е станало, види се, за да се попречи на Стоянова да превземе цялото събрание и се наложи пак, както това е сторил и миналата година, с разни машинации. Разбира се, и с представителството на Ботева, най-опасния враг на Стоянова, нагласеното от последния мнозинство оставало сигурно, обаче критиката на Ботева в заседанията на събранието е разклатила окончателно позициите на последния и това годишно събрание на Дружеството е било последното, на което той участвувал като деловодител на Дружеството. Няма съмнение, че за демаскирането на Стоянова е допринесъл много и в. Свобода на Каравелова, в който е сътрудничил и Ботев по работите на Книжовното дружество, но за първи път годишното събрание било използувано майсторски и смело като трибуна за борба със всесилния до тогава деловодител. Ботев не е успял да спечели гласовете на мнозинството от представителите, поради техните реакционни схващания, обусловени от техния социален произход, но резултатите от неговата борба против Стоянова се оказали съдбоносни за последния.

За голямо съжаление, дневниците от това годишно събрание на Книжовното дружество са били водени от заинтересовано лице, което не е имало интерес да остане достояние за потомството критиката на Ботева в това историческо събрание. Той е отбелязал само решенията, които били взети, и изброил само въпросите, по които се е разисквало, обаче абсолютно нищо не е означил за тия разисквания; те не са предадени дори и в кратко резюме, както това било вършено за предните две годишни събрания от 1869 и 1870 год. В протоколите или „актовете“, както били наричани те тогава, няма почти нищо повече от това, което е публикувано в Македония, брой 44 от 2 ноември 1871 год. Тия протоколи имат за нас значение само като веществено доказателство за участието на Ботева в годишното събрание и за неговата заинтересованост от въпроса за добрия вървеж и преуспяване на Дружеството[1]. Няма съмнение, че Ботев в събранието не се занимавал само с личността на деловодителя, но е изложил и своите схващания за преустройство на Дружеството, за да може то да отговаря на своето предназначение и да бъде от истинска полза за българския народ, схващания, които, както той, така и Каравелов отпосле са развили по един блестящ начин от колоните на Свобода и Независимост. Критиката на Ботева в събранието не е била разрушителна, както я определя тенденциозно Васил Д. Стоянов 18 години по-късно в един свой разговор със Стоян Заимов, а е била критика творческа и градивна.

В годишното събрание на Дружеството са участвували 16 души, някои от които са имали право на по няколко гласа. Така, напр., деловодителят Стоянов е представлявал освен себе си и общините тулчанска, свищовска и виенска, така че той имал право на 4 гласа.

[1] Протоколите имат впрочем за нас и това значение, че в тях срещаме единственият собственоръчен подпис „Ботев“, вм. „Ботйов“, както по-после се е подписвал поетът.

В събранието е участвувал и Нешо Бончев. За съжаление, нито един от интелигентните емигранти, участвували на това събрание, не ни е оставил някакви спомени за участието на Ботева, нито пък се е сетил някой да ги разпита по това немаловажно събитие от живота на поета-революционер.

За Ботевото участие в събранието не се споменава нищо и във в. Свобода, който възобновил своето излизане два деня след закриването на годишното събрание. Във вестника на Каравелова, брой 17 от 2 октомври 1871 г., е поместена дописка от Браила на един от представителите на събранието, Г. Кешишов, която дописка е един вид отчет пред неговите избиратели от Гюргево. Кешишов бил човек на Стоянова; това се установява не само от тенденцията на дописката, но и от самото негово пълномощно, което се пази в архивата на Книжовното дружество и което е писано с ръката на Стоянова. То било изпратено на гюргевската община от Браила за подпис само, което ще каже, че не гюргевци, а самият Стоянов е избрал Кешишова за представител и гюргевската община само е оформила тоя избор.

Много интересна е тази дописка, по всяка вероятност писана от самия Стоянов. Ще я предадем с малки съкращения, защото в нея се прави далечна алюзия за критиките срещу Стоянова в събранието, отправени, разбира се, от представителя Ботев. Ето нейният текст:

„Първото заседание беше открито в 7 часа на 1 октомври. Избран бях и аз за „комисар" да прегледам сметките на дружеството. Сметките се оказаха в ред (б. р. Свобода. Парите се събират да правят полза, а не да ги гледаме). Да, аз изповядвам, че ние до сега не сме имале нито едно дружество, което би било така добре наредено (б. р. Българете имат стотина подобни дружества и ни едно от тях не е наредено така добре, както е наредено Браилското! Цариградското Читалище може да не е добре наредено, но то принася своята полза, следователно, човек не трябва да цени това, щото е гиздаво, а това, щото е полезно: хубавата крава са праща на салханата, а млечната са държи в къщи)...

... Като свършвам с финансиалните дела на „дружеството", то желая да проговора и за действителните членове на това „дружество," за които някои си шепняха, че тие не изпълнявале своите обязанности. Аз желая да ява на българете, а така също и на ония, които от не добро желание укоряват делата на действителните членове, че работата е съвсем друга. Да, аз мола ония господа, които укоряват действителните членове, да бъдат по-безпристрастни и като учени люде да гледат с своите добри съвети да поправят делото, а не да го развалят, защото „дружеството" не е преимущество на действителните членове, а принадлежи на сичкият народ. Вратата на „дружеството" са отворени за всеки един българин и ако той има добра воля, то нека да заповеда и да работи. Нека не заборавят нашите учени, че секиму ще да се въздаде по делата му и историята ще бъде безпристрастна. Най-после ще кажа, че за сичко щото ние

говориме и пишеме, сичко щото ние правиме, ще да бъде изнесено пред народното съдовище и секи ще отговаря за себе си; а по моето убеждение „Българското кн. дружество" е свето и полезно".

Горната дописка била поместена от Каравелов в Свобода със следната бележка: „Ние по много причини не разделяме убежденията на нашия дописник". Какви са били тия причини, това е изтъквано в органа на революционната партия, и в много сериозна и в шеговита форма, в множество статии, бележки и фейлетони, от които само една съвършено незначителна част бе известна на интересуващите се. Ние си позволяваме да възпроизведем по-същественото от тях, за да се изнесе пред „народното съдовище", както се казва в горната дописка, самата историческа истина. Тия статии, бележки и фейлетони, излезли от перото на Каравелова и Ботева, изразяват най-добре гледището на революционната партия спрямо Книжовното дружество, по който въпрос у нас са култивирани толкова много заблуди от реакционни среди. Твърденията на последните в това отношение днес будят само недоумение, смях и отвращение.

Най-куриозните заблуди за нашите революционери са пускани от заинтересовани лица, както е в случая с Васил Д. Стоянов. Възползуван от неосведомеността на българската четеща публика, при излизането от печат на първата биография на Ботева от Зах. Стоянов той излезе от страниците на списанието на Българското книжовно дружество с най-чудовищни реакционни изстъпления по адрес на нашите революционери във връзка с тяхното отношение към Дружеството. В своята рецензия на биографията на Ботева, поместена в Периодическо списание, кн. XXVIII—XXX от 1889 год., той изказва съжаление, че се е побързало с написването на тая биография, и намира, че както Ботев, така и другите революционни дейци ще могат да бъдат оценени правилно, когато настъпели „благоприятни" времена да се казва всичко неприятно за тях, а материалите против тях били „достатъчно изобилни". В рецензията си Васил Д. Стоянов е все пак сдържан, но той е показал своя реакционен лик в един разговор със Стоян Заимов по повод излизането от печат на първата биография на Ботева, разчитайки вероятно, че тези негови изказвания няма да станат публично достояние. Индискретният негов събеседник обаче е предал изцяло разговора с Васил Д. Стоянов в своята критика на книгата на Зах. Стоянов, поместена в Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, книга I, 1889 год., на стр. 193—194. Ето как е предаден от Стоян Заимов този разговор, в който става дума и за представителството на Ботев в годишното събрание на Книжовното дружество:

— То беше, тя втаса!... — бяха думите, с които ни поздрави един „благовъзпитан"[1] господин, който принадлежи към тесния кружок на „Периодическото списание"[2].

[1] Васил Д. Стоянов, както ще се види по-долу, нарича „благовъзпитани" еволюционистите и враговете на освободителното движение — туркофилите.

[2] По това време Васил Д. Стоянов е бил не само редактор на „Периодическо списание", но и подпредседател на Българското книжовно дружество. Пред-

Господинът беше развълнуван не на шега: на благовъзпитаната му физиономия бяха смесено отпечатани дълбокото удивление и силната омраза. Ние се заинтересувахме за причините на това негово удивление и го попитахме:

— Какво се е случило? — Зер, помислихме си, да не е станал някой нов преврат.

— Четохте ли „обявлението“ на Захария Стоянов? Прочетете го и вижте за кого е седнал той да разказва на мирния, кроткия и земеделски народ! Нает се е да разкаже биографията на едного от онез вагабонти, които не дадоха мира нито на султана, нито на българския народ, за да влезят с време в пътят на цивилизацията,—обясни удивлението си господинът, като прибави, че той силно се възмущава не само от такива обявления, но и от литературата, в която се разправя за делата на бившите български бунтовници-революционери през времето от 1866 до 1876 год.

Ний се присторихме, че споделяме дълбокото удивление на „благовоспитания“, който отдавна си е въобразил, че българското небе го е предназначило да създава епохи, а не да разрушава, както бившите революционери-българи, и присторихме се, че му съчувствуваме с цел да узнаем степента на омразата, която този господин питае към покойните революционери.

— Съгласете се с нас, че това е скандал за българската книжнина и история, да се пишат биографиите на хора, които докараха баташкото клание и с своите революционни авантюри без малко щяха да обърнат „Майка България“ на пусто пепелище и Африканска пустиня! Че кой е Ботев и какво е заслужил на „Майка България“, та да му се пише биографията? Нали го знаем от Браила, когато редактираше вестникът Дума на българските емигранти? О, и днес се възмущавам от неговата нахална постъпка в заседанието на „Периодическото списание“ [погрешно, вм. „Книжовното дружество“], в което заседаваше като браилски [погрешно, вм. галацки] представител; и днес още звучат в ушите неговите грозни думи: Българският народ няма нужда от журнали и вестници, а от бунтовници; по-напред дайте политическа свобода на този народ, че тогава му разправяйте, де трябва да пише ъ, ь и ы-то. Той и Любен Каравелов, онзи разрушител на всичко благовоспитано, бяха причините, дето българският народ и до днес тъне в невежество. Тези хора заслужават проклятия, а не добра памет, дето не оставиха благовоспитанните патриоти да вкарат народа в истинския път на просветата. С своите авантюри те докараха България да се освободи преждевременно, и на, днес имаме свободна България, но развратена от основата, отровена в сърцето и делата от песните и книгите на Каравелова и Ботева. О, колко

седателят Дринов отсъствувал от България през всичкото време, докато Васил Д. Стоянов е бил подпредседател, затова фактически последният е бил председател на Дружеството и станал отново единствен фактор и диктатор на Книжовното дружество, какъвто е бил в Браила от 1869 до 1872 год.

хубаво щеше да бъде, ако ни оставеха на мира десет годинки да поработим в „Браилското периодическо списание"! Уверявам ви, че днес щяхме да имаме и свободна, и просветена, и благовъзпитана България! Но злите демони се намериха тамо и побъркаха на нашия благороден план!" — свърши, като въздъхна от дълбочините на сърцето си благовъзпитанният господин.

Благодарение на тези, по твоему, „вагабонти" вий сте днес, ако се не лъжа, в столицата на свободна България, подписвате именцето си в две „платежни ведомости"[1] и, без да се червите от срам, подлагате шепата си, за да я напълнят с сребърни левове, които левове са опръскани с кръвта на българските въстаници и донските казаци. Текна ни на умът следующият епитаф: начена, горкият, с ь малък и свърши с ъ голям!"

Израз на своите крайно реакционни схващания Васил Д. Стоянов е дал по същото това време и в списанието на Книжовното дружество.

В качеството си на редактор на Периодическо списание той е придружил статията на Петко Каравелов „Българското учебно дело в Турско", поместена в кн. XXI—XXIV на списанието от 1888 год., с дълги бележки, в които четем следното:

„... Свободолюбивите идеи у нас и преди и след Освобождението са били пакостни за разпространението на истинското образование и благовъзпитание в младото наше поколение..." (стр. 973—974).

„... Ала от преди 20—30 годин някои наши самозвани народни предводители, от малки, види се, като не са били честити да се сдобият с надлежно благовъзпитание, както и от после да получат доста пълно образование, а вместо това, имали са случаи в България и най-много в чужбина да се надъхат с идеи и направления по-вечето разрушителни, а не съхранителни и създавателни, пуснаха се да служат уж за бъдещето щастие на народа чрез изключително и най-ревностно разпространение на идеята за бунтовничество между нашия народ, против дотогавашните ни петвековни поробощители, като правеха всички усилия да увлекат, тъй да се каже, целия народ, за да прегърне и осъществи тази идея, по примера на сърбите и гърците..." (стр. 985).

„... И така, когато се захвана систематическото разпространение на идеята за революция между нашия народ с цел да се ухвати народът ни от тази идея в размери, колкото е възможно по-големи, благоразумните ни единородци, които твърде добре предвиждаха ужасните последствия от това изкусно разпространение на идеята за „всенародна" революция в България, почнаха енергично да предупреждават нейните горещи разпространители, като непрестанно ги увещаваха, и с

[1] Васил Д. Стоянов по това време е бил директор на Народната библиотека и Народния музей и редактор на „Периодическо списание"; за двете длъжности получавал отделни заплати, поради което Заимов говори за две „платежни ведомости".

устно и с печатно слово, да не увличат нито себе си, нито народа в това многопагубно предначинание за наша татковина, защото от него не ще да произлезе нищо добро, освен само безкрайни злочестини за всинца ни... За това назидателно и благотворно предупреждение, за тия благоразумни братски увещания някои наши крайни любители на завераджийството нарекоха противниците си *вързли предатели на отечеството*. Нещо повече, който противник им се попаднеше напълно в ръце, много не му вардеха хатър, а гледаха да го съсипят без всяка пощада, и нравственно, и материално; понякога ставали са дори и прями виновници да се погубят и телесно оние техни единородци, на които сърце не е давало така или инак да съчувствуват в тия предначинания. В името на свободата за отечеството колко наши почтени хора в България и Влашко станаха такива жертви на някои подивели наши янкеседжийски бунтовници!.. На колко наши почтени търговци са изпращали не веднаж кръвнишки писма: или да им дадат злато колкото искат—за „освобождението на България", или да знаят, че ще бъдат инак погубени като псета.

С такива писма и заканвания не веднаж са се удостоявали и някои от самите членове на Книж. дружество в Браила, тъкмо преди 17 годин [значи през 1871 год.], от които се искаше: или всичкия капитал на Дружеството да се предаде в ръцете на завераджиите за купуване оръжие за освобождението на България, или да знаят, че в противен случай ще бъдат до един изклани като агнета с ятаганите на българските хъшове, които „впрочем не биха желали", казваха, „да си мърсят тъй лесно и без време юнашките ятагани с гнусната кръв на хора нищо и никакви..." (стр. 989 и 990).

„... Когато бе разрешен черковният въпрос, покрай всички българи, и членовете на Книжовното дружество намериха за най-прилично и твърде полезно да изкажат по този велик случай на Негово Императорско Величество Султана от страна на поменатото Дружество, най-сърдечна благодарност и признателност посредством тогавашния велик везир Негово Височество Али-Паша, което и сториха и за което получиха чрез същия везир особено височайше възблагодарение от страна на Султана за тая си постъпка, която са считали полезна, дори и особено похвална не само за народа въобще, но и за самото Дружество в частности, членовете на Дружеството от крайните революционери се нарекоха *издайници на отечеството и турски шпиони*, които получавали за шпионската си служба по 200 лири турски ежемесечно от Али Паша..." (стр. 991).

„... Който иска обаче да се запознае по-отблизо с тие и други подобни подвизи на крайните наши завераджии в Влашко до преди подирната руско-турска война, нека прочете техните вестници, брошури и други разни памфлети, които се издаваха по онова време вън от България, и ще намери пълно удовлетворение на своето любопитство по нашето завераджийство откъм слабите му страни в чужбина и особено в Влашко..." (стр. 996).

С тия свои изказвания за Ботева частно и изобщо за всички наши революционери Васил Д. Стоянов се очертава като най-голям реакционер и открит враг на освободителното движение и на всяка прогресивна мисъл. Ако той е могъл така безцеремонно да хули Каравелова, Ботева и другите наши революционери и тогава, когато българският народ се радвал на плодовете от тяхното безсмъртно дело, ако той дори след нашето освобождение е намирал в себе си смелост да черни по такъв начин нашите национални кумири, лесно е да си представим какво именно е било неговото поведение преди Освобождението, когато той не е бил сам и е изразявал реакционните схващания на цяла една класа—чорбаджиите и на турските мекерета в Цариград и когато имал на свое разположение туркофилските цариградски вестници Турция и Право, от чиито колони е могъл да води най-низка кампания против Каравелова, Славейкова и другите борци за свобода и демокрация.

Васил Д. Стоянов е бил толкоз по-опасен, че действувал като заклет политически враг от името на едно скъпо народно дело — Българското книжовно дружество, създадено с толкова борби, мъки и надежди от прогресивната емиграция. Настанен в Дружеството като деловодител и действителен член изключително със съдействието и подкрепата на прогресивната емиграция в учредителното събрание от 1869 год., Васил Стоянов в много скоро време, както видяхме, излъгал надеждите, които му били възлагани поради почина му за основаване на Дружеството и понеже бил смятан като учен и способен българин. Своята популярност всред емиграцията той изгубил през пролетта още на 1870 год., когато по негово внушение и настояване била изпратена раболепната телеграма до великия везир. Със своята туркофилска ориентация той си спечелил ненавистта на внушителното мнозинство от емиграцията и на всички честни българи от Цариград и България. Това той лично констатирал през 1872 год., когато, станал вече невъзможен в Браила, предприел една обиколка из България и посетил Цариград, за да се види със своите идейни приятели Арнаудовци, х. Иванчовци, Михайловски, Кръстович и другите водачи на консервативното крило от българската колония в турската столица, с чиято помощ той се надявал да уреди прехвърлянето на Книжовното дружество в Цариград.

Против неговия опит да даде туркофилски облик на Дружеството, както видяхме, първи се обадили поробените българи от вътрешността на България и от Цариград. Пред революционната емиграция се поставяла задачата: да ратува със всички сили за демаскирането на тоя опасен политически враг и за изхвърлянето му от Дружеството. Водачите на емиграцията, които преди две години водили непосилна борба с букурещките чорбаджии, били сега принудени да подемат друга борба, за нещастие, тъкмо против лицето, което било най-вече облагодетелствувано от победата над „старите“. И новата борба била водена от ръководството на прогресивната емиграция със същата вяра в победата и със същите средства и начини: разобличаване, и осмиване в революционния печат със статии, дописки и фейлетони. И в тази нова борба на революционния печат хуморът се показал едно от най-силните оръжия и неговите стрели са нанесли

смъртоносни удари на станалия за общ присмех деловодител на Дружеството. Васил Д. Стоянов бил атакуван повече за своята дейност като деловодител, но всички нападки срещу него били инспирирани от чисто политически съображения да се неутрализира и ликвидира един опасен идеен враг.

Страстен борец и публицист, Ботев взел най-активно участие в подетата борба против деловодителя на Книжовното дружество, който именно станал причина да се изложи едно хубаво народополезно дело. Участието на Ботева не се изчерпва с издаването на хвърчащия лист, с участието му в годишното събрание на 1 и 2 октомври 1871 год. и с изпращането на две-три дописки. Както в борбата против букурещките чорбаджии, така и сега той участвувал със своето талантливо хумористично перо и устна разяснителна агитация в Браила, Галац и Букурещ. В Браила, седалището на Книжовното дружество, той останал да пребивава още половина година след годишното събрание през октомври 1871 г. През това време той изпратил до Свобода две дописки, един фейлетон и една статия, поместени в броеве 35, 40 и 41 от 12 и 18 февруари и 25 март 1872 год. В тия свои работи Ботев изразил общото становище на революционната емиграция за Дружеството: то не отговаря на своето предназначение по вина на злополучния деловодител, то куца с двата крака, но понеже е крайно необходимо на българския народ, трябва да се преустрои, като се очисти от всичко, което пречи на неговия правилен и добър вървеж. Своята дописка Ботев завършва така: „Заради наш Ивана ние не трябва да намразим и свети Ивана. Стоянов не олицетворява Дружеството“ [к. м.]. А във фейлетона, с който осмива Стоянова заради хвалбите му, че поддържа приятелски връзки с министерски син в Австрия [визира се Иречек, чийто баща тогава бил министър на народната просвета] и с видни дейци от Европа, Ботев пише: „. . . Но ти казваш, че аз искам да развалям Дружеството. Лъжеш се! Не искам аз да го развалям, а да го преобразя и да го направа да бъде полезно . . . “[1][к. м.]

Становището на революционната емиграция в Румъния било изложено обстойно в една статия на Свобода, брой 1 от 2 юни 1872 год., под заглавие „Книжовното дружество“, в която се апелира към българските общини да изпълнят своя дълг към Дружеството, като си изпратят свои достойни представители за годишното събрание на 25 юли, на които да дадат мандат: да се иска преустройството на устава, като се изхвърлят от него големите неизпълними обещания и се определят точно правата и задълженията на действителните членове, за да не се допускат да действуват като диктатори и да натрапват на Дружеството цели, чужди на неговото предназначение. И тази програмна статия на органа на революционната партия завършва със същите знаменателни думи, характерни за неизменното отношение на Каравелов и Ботев към това общонародно дело: „Книжовното дружество трябва да бъде свещенно за секи честен българин следователно неговото поправление е необходимо“ [к. м.].

[1] Свобода, брой 35 от 12 февруари 1872 год.

Такова е оставало становището на революционната партия към Книжовното дружество и тогава дори, когато Васил Д. Стоянов в своите речи из България и в статиите си в цариградския печат е обвинил Каравелова и неговите другари, т. е. и Ботева, че били гонители на Дружеството и гледали на него отрицателно. В брой 7 на Свобода от 1 август 1872 год. Каравелов отговаря със същите стереотипни думи, изразяващи неизменното гледище на революционната партия: „Ние хиляди пъти сме говорили, че Дружеството е свято и необходимо за нашият народ, както му е необходим и насъщният хляб [к. м.]: но какво тряба да върши това дружество, какви са неговите обязаности, какви са неговите цели? Това е друг въпрос".

Устната агитация на Ботева и Каравелова и техните фейлетони и статии за Книжовното дружество са ориентирали много правилно емиграцията, и положението на Васил Д. Стоянов ставало неудържимо. Поради неговата туркофилска ориентация и неговото враждебно отношение спрямо народни дейци като Каравелов, Славейков и др., той станал ненавистен дори за членовете на настоятелството. С изключение на председателя Ценов, всички други са го напуснали и се обявили против него. Съобщавайки всичко това на своя политически приятел Начович на 22 юни 1872 год., Стоянов дава израз на своята загриженост и упláха със следните думи:

> „Едни искат да се плаща занапред само на един писар да няма действителни членове за сега с плата, а сегашните членове да се натирят, за да си починят и да се назначат други, които ще управляват всичко. Други искат да спрат Дружеството за време уш; а трети искат да се уничтожи, съвсем. Началникът на тях е Каравелов. . . Чувай! Искат да ме струшат от бой. Главатарят на тях е г. Войников тука. Други искат да ме затрият съвсем, и главатарят на тях е г. Каравелов и Хр. Ботюв, българският комини-башия [началник на комуната]. Това не е шега. Търсят gelegenhuit (случай)" [к. м.].[1]

С приближаването на датата на годишното събрание тревогата у Васил Д. Стоянов ставала все по-голяма и по-голяма. В писмото си от 24—27 юни 1872 год. Стоянов съобщава на Дринов, че за миналото събрание от октомври 1871 год. (когато е бил представител и Хр. Ботев) против него се бил обявил и Ст. Берон, заслужилият член от настоятелството, който направил предложение в събранието за отстраняването му от Дружеството, но мнозинството не се съгласило и се ограничило само с намаление на заплатата. В това писмо той изповядва пред своя приятел, че в предишно събрание против него са били главно и поради това, че „враждувал с Каравелова и Славейкова, хора с толкова заслуги за народа и отечеството". С тия няколко думи се вдига малко крайчеца от завесата, която скрива разисквания, предизвикани от Ботева в годишното събрание на

[1] АНБ, архива на Начович, I В, п. 8, инв. № 1125.

политическа тема. По всяка вероятност, Васил Д. Стоянов е бил критикуван заради неговото туркофилство и крайно-реакционни политически идеи. В същото това писмо той съобщава на Дринова, че както и през 1871 год., предстоящи били памфлети против действителните членове, списвани от Войникова и Великсин. Най-интересният пасаж обаче от това писмо до Дринов е следният:

„Наскоро беше тук дошъл от Букурещ и г. Каравелов, който тоже има афер с действ. особено с мене, за което толпата (тукашните комунисти, нихилисти, пролетарияти [тази дума точно така е написана от него] и други подобни) пляска с ръце г. Каравелову и го въздига до небеса"[1].

В това писмо не се съобщава причината на посещението в Браила на Каравелова, но сигурно тя била във връзка с годишното събрание. Каравелов и другарите му били силно заинтересовани от това събрание и били решени на всяка цена да го спечелят, за да изгонят опасния враг от ръководството на Дружеството. Любопитно е да се отбележи, че пълномощното на букурещките представители на това събрание Кириак Цанков и Тодор Икономов е писано собственоръчно от Каравелова на бланка с печата на „Дружеството за разпространение на полезни знания"[2]. Стоянов ще да е бил много изплашен от личната намеса на своя политически враг, ако се съди от писмата му до Иречек от 3 и 12 юли 1872 год. Той иска да представи Каравелова в най-неверни краски, прибягвайки до очевидни лъжи, напр. не се свени да лъже своя приятел, че Каравелов бил без всякакво образование, без никакво основно познание, повърхностен, който нямал нито познание, нито понятие, що е наука, принцип, ред и пр." Във второто писмо Васил Д. Стоянов се осмелява да уведоми Иречека, в какво именно го обвинявали противниците. „Обвиняват ме — пише той буквално, — че аз съм знаел само да лентяйствувам, да харча народни пари, спечелени с толкова пот и да пия народна кръв, че съм бил шарлатанин, мошеник и предател на родината, защото с основаването на Дружеството съм попречил да се освободят българите от турците. Не веднаж тълпата се е опитвала да ме убие подло. Анонимни листове с най-чудновати съдържания и памфлети против мене за пред народа нямат край". [к. м.][3]

Един по един почти всички са изоставяли Стоянова. От членовете на настоятелството на Дружеството само председателят Ценов му оставал верен. Зад себе си той вече не намирал на какво да се опре. За да не бъде изправен пред съда на „толпата" в годишното събрание, той намерил за по-удобно да избяга от Браила само няколко дни преди свикването на събранието. Под предлог, че отива да прави пропаганда за Книжовното дружество, той заминал за България и Цариград, с надежда, че неговите политически приятели Арнаудов, Михайловски, х. Иванчо, Кръстович и другите консерва-

[1] АНБ, архива на Дринов, папка 142, писма на Васил Д. Стоянов.
[2] Архивен отдел на БАН, архива на Бълг. книж. дружество, папка III—300, дело I, т. III, 1869—1884. Пълномощни писма за год. събрание на 25 юли 1872 год.
[3] Архивен отдел на БАН, архива на К. Иречек, писма от Васил Д. Стоянов.

тори и доверени хора на турското правителство ще му помогнат да прехвърли Дружеството от Браила в Цариград.

Още с пристигането си на турска територия Васил Д. Стоянов побързал да се заеме с устна и печатна пропаганда за Дружеството и с клеветене на противниците си. До редакцията на в. Право Стоянов изпратил две „Приятелски писма", уж писани от Букурещ, които били обнародвани незабавно в броеве 20 и 21 от 24 и 31 юли 1872 год.

В първото си писмо Стоянов дава текста на унизителната туркофилска телеграма, която той изпратил от Браила на 11 май с. г. и за която стана дума по-горе. Излагайки целта и програмата на Книжовното дружество и нуждата от прехвърлянето му в Цариград, Стоянов се опитва да „осветли" общественото мнение в България, че Дружеството не е могло до тогава да постигне по-добър успех само по вината на . . . Каравелов и Славейков, водачите на „толпата" в Румъния и България[1]. „Тези хора — пише той, — като не стоят на краката си, като не са кадърни да извършат нещо за пред света, викат и кряскат против всичко, което може да им направи и най-малка сянка пред толпата (публиката), за тяхните шарлатански подвиги; викат и кряскат по езикът и страстите на българската днешна публика (толпа), която за това ги вярва, слуша и влачи се подире им, както всяка толпа". Стоянов изказва недоумение, задето „неколцината учени и сериозни хора в Цариград, като Кръстович и Михайловски, стоят хладнокръвни зрители пред безчовечните върлувания на българските демократи, които са успели, несрещващи никакви разумни съпротивления в мерзкий им път, да повлекат подире си толпата и да правят всякакви пакости на народа ни безнаказано."

Във второто писмо Стоянов отново се нахвърля на Каравелова, когото обвинява, че не искал да съществува Книжовно дружество и затова вършел всичко, за да го премахне. Поради тая опасност авторът отправя позив до Кръстович и Михайловски да се притекат на помощ на Дружеството, без което то не могло да се удържи и закрепне. „Само на такива хора думите — заключава той — могат да строшат главите на Каравеловци и Славейковци пред толпата, която обожава подлите им дела и домогвания, а мрази и ненавижда всичко, което мразят и гонят нейните главатари".

Горните две писма в Право предизвикали силно негодуване всред демократичното течение в България, което Стоянов нарича „толпа". Бягайки от гнева на „толпата" в Румъния, Стоянов се натъкнал на още по-лоша „толпа" в България. В едно свое писмо до Дринов, от по-късна дата Стоянов описва впечатленията си от пътуването из България и от посещението си в Цариград, и му съобщава: „Петко Славейков с сина си пуснал мълва между хората (българите) да се пази всеки от мен, защото съм турско ухо"[2]. В Цари-

[1] В писмото си до Дринов от 30 май 1873 год. Васил Д. Стоянов пише между другото на Дринов: „Началник на българската толпа във Влашко е Каравелов, а в Турско Славейков. . ." (АНБ, архива на Друмев, папка 142, писма от Васил Д. Стоянов).

[2] АНБ, архива на М. Дринов, папка 142, писмо от В. Стоянов, от 30 май 1873 год.

град Стоянов намерил отличен прием всред туркофилите. Никой обаче от еснафите и народа, т. е. от „толпата", не пожелал да се срещне с него. Но това съвсем не тревожело Стоянова. Той все още не си давал никаква сметка за силата на „толпата" всред българската колония в турската столица, докато очите не му били отворени от водача на консервативното течение сред колонията, Гаврил Кръстович. Отказът на последния да се съгласи и възприеме предложението за преместване на Дружеството от Браила в Цариград подействувал като душ върху Стоянова. В писмото си до Дринов пак от 30 май 1873 год. Стоянов пише:

„ . . . Истина, че и госп. Кръстович не удобрява за сега пренасянето на Дружеството в Цариград, но неговото неудобрение, както се види, произлазя от това, че мисли как Дружеството може още по-зле да върви в Цариград, от колкото в Браила, защото му се струва, че нашата в Цариград толпа е още по-бясна, а за обузданието ѝ нямаме хора тамо почти никак... Толпата, брате, насъде е се толпа. За нея трябва не свобода, а камчик и дърво"[1]. [к. м.]

Още преди пристигането си в Цариград Стоянов е имал неприятността да почувствува силата на „толпата" в България и нейното презрение към политически продажници като него. В писмото си до Начович от 21 август 1872 год. Стоянов съобщава следното за „толпата" в родния град на последния, Свищов:

„ . . . Ваший, град, байно, останъл в ръцете на най-подлите вагабонти, които водят днес общите работи в града. Началниците на тези вагабонти споразумени с вагабонтите в Влашко, направиха срещу мене лично и срещу Дружеството твърде низки маскаралъци. Почудих се, брате, на свищовските по-разбрани хора, които почти всички остават равнодушни към тие подлости. Искренно ти казвам, без да ти остава хатър, че и самите членове на Вашата фамилия както и родовете Ви не ми харесаха — по много причини, ала най-малко и от това, дето се отнесоха към мене от самото начало с очевидна хладнина и даже с презрение, нещо, което аз никак не очаквах . . .

. . . И самото ти братче видя ми се верен послушник на свищовските шарлатани и комунисти, Т[аки][2] Шишманова, Чакърова и пр. и пр. Не искам по-вече да ги нареждам, защото досадно е човеку на душата"[3].

Стоянов останал в Цариград и България дълго време, не смеейки да се върне в Браила, докато не поутихнат духовете про-

---

[1] Пак там, същото писмо.

[2] Таки или Димитър Шишманов е бащата на покойния проф. Иван Д. Шишманов.

[3] АНБ, архива Начович, I В, п. 8, инв. № 1120.

тив него. В негово отсъствие там станали трагични за него работи. На годишното събрание, свикано на 25 юли 1872 год., станали разисквания около пътуването на Стоянова из България, кой го е изпратил и с каква цел той пътува. Критиките против него били много силни. Разбира се, в протоколите и за това събрание Друмев не означил нищо от разискванията, за да не изложи пред историята своя приятел, но истината си пробива път в някои частни писма. Като съобщава на Дринова за причините, поради което това събрание не завършило с никакъв резултат и било отложено за 25 август, Друмев му пише: „Аз не вярвам идущето събрание да бъде човечно към Стоянова... На 25 иулия дойдоха от Галац и Болград любители и усърдствующи към Дружеството. И какво правиха? — Настръхваха от ужас, като си помислюваха, че Стоянов го няма на Събранието и викаха до бога... Лошаво, братко, да има човек работа с неразбрани хора"[1].

Стоянов бил държан от своя приятел в течение за всичко. За Стоянов не било никаква тайна, че хайката против него е организирана от революционната партия на чело с Каравелова. Прикривайки политическите причини на борбата, Стоянов навред из България разправял, че Каравелов е против него, само защото искал да тури ръка на капиталите. По повод на една дописка от Русе, в която се изнасяло, че Стоянов в публична реч направил „резил маскара" Каравелова и казал, че последният искал да стане действителен член на Дружеството, за да тури ръка на капиталите и да ги изяде, в Свобода, брой 5 от 29 юли 1872 год., поместил един „Отговор", в който се казва между другото:

„...Ние се не би решиле да отговаряме на това писмо, т. е. г. Стоянову, ако тоя безсовестен човек да би знаял що е граница. Ние сме искале да станем действителен член на дружеството и да изядеме капиталите! А може ли г. Стоянов да ни докаже, че нашето намерение е било именно такова? Чии сме пари изяли до сега? Кой може да ни каже, че сме злоупотребили даже една калпава народна пара? Кой може да ни осъди, че сме имале в коя и да е народна работа честолюбиви или егоистични цели? Ние сме се завзеле да издаваме вестник и да печатаме различни книжки, без да се надеваме от чужда помощ и без да искаме чиито и да е похвали. Ако ти се хареса вестникът ни, то го купи, а ако ти са не харесва, то върви по работата. Това е наш занаят. Ако би биле не редактори и не вестникари, а кондурджие, то би направиле същото: На ти чизми, дай ми пари! И така ние сякога сме проповедвале и проповедваме, че най-гнусният човек е онзи, който яде на готово, а особенно, който са храни от народните пожертвувания. Ако тая наша идея са не харесва г. Стоянову, то това не е наша вина." [к. м.]

---

[1] АНБ, архива Дринов, папка 140, писма от В. Друмев.

Васил Д. Стоянов е бил демаскиран напълно пред емиграцията. Букурещките чорбаджии са били вън от Дружеството и в подкрепа на туркофилската политика на Стоянова не се явила никаква група. Революционната партия добила надмощие. С изключение на двама, всички останали представители в годишното събрание на 25 август 1872 год. се оказали против Стоянова и за неговото изхвърляне от ръководството на Дружеството. По това време той се намирал „по обиколка" в Северна България и от Търново на 13 август изпратил две писма, от които едното до председателя, а другото до събранието. Той заявявал, че е готов да остане да служи като деловодител и без никакво възнаграждение, но в събранието никой не обърнал внимание на тази хитра маневра. Васил Д. Стоянов най-сетне бил освободен от длъжността деловодител и с това направен безопасен като политически противник на революционната емиграция.

Победата, спечелена от революционната партия, е отбелязана със следното кратко съобщение в Свобода, брой 10 от 2 септември 1872 год.: „Годишното събрание на Българското книжовно дружество" е свършило вече своите заседания. Оставен е за действителен член на „Дружеството" само г. Друмев; а това ни дава право да мислиме, че това „Дружество" ще да се оправи. Любопитно би било да знаеме, каква ще бъде програмата на г. Друмева"[1].

За съжаление, дневниците и за историческото събрание от 25 август 1872 год. не дават никакви сведения за станалите разисквания. Но ние притежаваме едно писмо от Друмева до Начович от 13 септември 1872 год., в което се дават следните подробности за победата, спечелена от „тълпата", както нарича и Друмев народа:

„... От преписът на дневниците и Вие ще видите как се свършило събранието. След едно споразумение между мене и Стоянова, Стоянов сам си даде оставката от Дружеството; но, при всичко това, на събранието заради Стоянова се дигна една такава голяма и безсмислена гюрюлтия, щото — избави боже! Виждате ли, приятелите на Стоянова настояваха непременно да се обяви міру, че Стоянов като човек неспособен и безчестен се изпъжда от Дружеството! И бедният Васил нямаше токо-речи ни едного защитника измежду представителите. Само Ценов и дяду Диму държаха старната на Стоянова, но тяхният глас беше слаб срещу ревът на глупавата и безмозъчна толпа. Знаете ли на всички мои възражения в защита на Стоянова какво ми казваха? „Ти, Друмев, си добър, ти си честен, ти си имаш науката и се трудиш, но ти си патка и се водиш като патка за носът. Стоянов те води за носа и ти за това хортуваш в негова полза"[2].

---

[1] В брой 11 на Свобода от 9 септември 1872 год. Каравелов поместил във вид на редакционна бележка една декларация, в която, като отбелязва, че много честни българи са повярвали на думите на Стоянова, че Каравелов искал да стане действителен член и имал намерение да изяде капиталите на дружеството и се старае да се храни на готово, заявява: „Сичко това ни накара да си омиеме ръцете и да не принимаваме никакво участие в дружествените дела".

[2] АНБ, архива Начович, I В, п. 8, инв. № 475.

Така била приключена борбата, която цели две години революционната емиграция водила по чисто политически съображения против прословутия деловодител на Книжовното дружество Васил Д. Стоянов. Неговата туркофилска политика в Дружеството пропаднала напълно. През пролетта на 1873 год. той се завърнал от Цариград в Браила, но вече като частно лице, без да ангажира Книжовното дружество с делата си. През тази година Дружеството напуска и другият действителен член, Васил Друмев, който минал на служба в българската черква и при постригването добил името Климент. За деловодител на Дружеството бил назначен Тодор Пейов от Етрополе, който в България е бил член на организацията на Левски, а по-късно влиза като член в Българския революционен централен комитет заедно с Ботев. На него Ботев е написал най-хубавото свое писмо от 8 януари 1876 год. и в неговата архива се намери Ботевото тефтерче.

Какво е било отношението на революционната партия към Книжовното дружество по-късно? Този въпрос не влиза в моята задача, която се състоеше само в това: да се изтъкнат борбите, водени от революционната емиграция при основаването на Дружеството против букурещките чорбаджии и против туркофилската ориентация, като се посочи какво е било участието на Ботев в тия борби. За личността и дейността на Васил Д. Стоянов е отделено по-голямо място в настоящето изследване, защото зад В. Д. Стоянов се крие цяло политическо течение—туркофилството. Той продължил своята реакционна роля и след изхвърлянето му от ръководството на Дружеството. Дезавуиран и изоставен от всички, Васил Д. Стоянов продължава да пръска своята реакционна отрова в писмата си до единствения негов идеен приятел Григор Д. Начович. На 5 май 1873 год., скоро преди да замине и заеме учителското си място в Болградската гимназия, той пише на Начович:

„... Някое си кюлхане (види се Каравеловий брат) хулил ме е пред кир Дринова, Бончева и пр. в Москва, че аз при Дружеството съм вършел всичко само и само за свои користни цели, и после щял съм да стана турски чиновник. И на всичко това речените господа дали пълна вяра и в едно писмо свое до Друмьова преди няколко месеца изказват своето негодование и презрение към мене[1]. Гледай, че и „цветът“ на българ-

[1] Заради своето туркофилство Васил Стоянов си навлякъл ненавистта и на одеските българи. Това той сам признава в писмото си до Дринова от 24 юли 1873 год. Според това писмо на Стоянов, Тошкович казал на Панайот Хитов в Одеса: „Всичко Стоянов развали! Азония 15000 рубли, които обещах уш на Книжовното дружество, не ги обещах да се хранят учени денбели и шарлатани, а ги обещах за пушки, защото Дружеството аз считах за Комитет, не за учезо Дружество, каквото не тряба днес на българите. Нам трябат сега пушки и не Стояновци, Дриновци, а Раковци! Стоянов прочее излъга всинца ни и развали сичката работа, и сега мъчно е, както виждаш, да се поправи. Стоянов е първият неприятел на народа, защото му не желае свободата, а робството под вековните ни врагове, — и ни залъгва, че ни трябало, преди всичко, учение, народно просвещение. Той да се хрантути с народни пари и излежава, а горките хъшове да си проливат кръвта за народна свобода, а да мрат от-глади — това работа ли е!“ (Оригиналът в АНБ, архива Дринов, п. 142, писма от Стоянова).

ската интелигенция — Дринов, Бончев и пр. били коронясани мулета. Да се увлекът до толкова, да повярват така лехковерно, особено Дринов, който уш ме познава, бога ми, сто пъти язък, че живеят в Москва, посред такива просветени хора, далеч от гнездата на клеветите, интригите и шарлатанствата. Е, да речем, че съм станъл турски чиновник, от това следва ли, че съм станал лош българин? Или те, като не са станъли още турски чиновници, а сега са руски, за това ли те са най-добрите българи? Гледай логика, гледай образование, гледай благородно и здраво съждение! О, тежко и горко на българский народ, ако будущите му най-просветени млади мъжие бъдат такива, каквито са сегашните, които по характер не се различават никак от най-разваленитe български вагабонти, както Каравелов, Славейков и пр.

На горепоменътите тези господа и хубостници наши, сиреч Дринова и Бончева ще дръпна едно писмо, да ме повнят в гробовете си...

Новост. В Букурещ най-сетне излезе тие дни новият български „вестник сатирически и юмористически". Българската „книжнина" се удостои прочее с нов коронясан вагабонтски бълвоч" [Думата е за „Будилник" на Ботева, първият брой от които излязъл на 1 май 1873 год.].

Бре Григоре, я ми кажи, надяваш ли се да станът българите някога хора, или по-добре да кажа, може някога да излезе от българите нещо добре?"[1]

Ето каква личност е бил Васил Д. Стоянов, който при основаването на Книжовното дружество през 1869 год. използувал родолюбието и ученолюбието на прогресивната емиграция, за да се настани като пълновластен господар в Дружеството и да го използува за свои лични и политически цели, съвършено чужди на неговото високо предназначение. Заслугата се пада на Ботева, задето той пръв схвана користолюбието и туркофилството на Васил Д. Стоянов и с хвърчащия лист, с устната агитация и със своя Ботевски хумор е допринесъл най-много за неговото отстранение от ръководството на Книжовното дружество и за неутрализирането му като враг на освободителното движение.

[1] АНБ, архива Начович, I В, п. 8, инв. № 1130.

КАРИКАТУРИТЕ НА ХЕНРИК ДЕМБИЦКИ В „ТЪПАН“ И „БУДИЛНИК“

от ТАТЯНА СИЛЯНОВСКА-ДИМИТРОВА

Днес, когато към художественото наследство на Христо Ботев се насочват нови всестранни и задълбочени проучвания, с особен интерес и внимание трябва да се пристъпи към разглеждане на карикатурите в сатиричните революционни вестници Тъпан и Будилник, които, без съмнение, стоят в тясна връзка с Ботевото творчество. Защото зад тия илюстрации прозира Ботевата революционно-демократична идеология. Самият Ботев се откроява като истинския вдъхновител на тия остроумни образни сатири. Един от нашите изследвачи на Ботев, проф. Михаил Димитров, допуска, че Ботев именно е давал идеите и снабдявал своя художествен сътрудник с портретите на осмиваните лица и че на неговото перо се дължат легендите към тези карикатури. Извънредно ценно за историята на българската художествена култура е и неговото твърдение, че Ботев, който се цени като истински създател на българската политическа сатира, чрез съдействието, което е оказал на художника, е допринесъл за появата и на първата образна сатира у нас—карикатурата в българския печат[1].

Заради голямата си културно-историческа стойност това колективно дело заслужава обстойно да се проучи. Интересно е да се подчертае, че това сътрудничество се осъществява между двама революционери, братя славяни, и двамата пламенни борци за народни свободи. Такъв ценен сътрудник за илюстриране на българския политически и революционен бит Ботев е намерил в лицето на полския художник Хенрик Дембицки, който е бил също политически изгнаник в Румъния след голямото януарско въстание в Полша през 1863 г.

Животът и творчеството на този извънредно интересен за българското изкуствоведение художник досега не са били предмет на сериозни проучвания. Малък опит да се хвърли светлина върху неговата дейност въз основа на нови данни бе публикуван наскоро[2]. Трудно би могло сега след толкова години, и то в чужбина, в Полша и Румъния, — ако и това да не е изключено — да се издирят нови сведения за личността и делото на Дембицки и за неговите приятелски връзки с българските революционери. За всичко това обаче за сега ни загатват красноречиво само запазените негови произведения. Колко тясно е бил свързан с българската борческа действителност и колко преданно е служил и съчувствувал на българското патрио-

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, София 1945, т. I, стр. 212.

[2] Т. Силяновска-Димитрова, Нови данни върху творчеството на Х. Дембицки, художествения сътрудник на Хр. Ботев. Известия на Бълг. ист. д-во, кн. XXII—XXIV, 1948/49, стр. 81—144.

тично дело показва фактът, че той пръв чрез своето изкуство е отдал почит на загиналите през онези години борци за народна свобода, като е изобразил в паметни табла Хаджи Димитър, Георги Раковски, Ангел Кънчев и редица други.

Познати са досега седем негови литографии със сюжети из нашата история и из живота на българските въстанически чети. Има указания, че е работил и други подобни илюстрации, които още не са открити[1]. Те са били издавани в Румъния от хъша Недялко Пандурски[2], първият пропагандатор у нас на българската революционна борба чрез изобразителното изкуство, за когото се разказва, че постоянно търсил близостта на Ботевия другарски кръг. А връзката между Дембицки и Ботев се корени и възниква вероятно всред онзи руско-полско-румънски кръг от социалисти и революционери-демократи, всред онзи миниатюрен интернационал, осъществен тогава в Румъния от балканци и славяни, с идеите на който е живял и нашия поет-революционер и който интернационал днес, при изграждането на социализма, свързващ новите народни демокрации в тия страни, представя интересен обект за исторически проучвания. Дембицки наистина се явява с творчеството си пионер на румънополско и българско културно и политическо сътрудничество, защото той служи както на българската, така и на румънската патриотическа кауза.

Неотдавнашните ми проучвания посочиха истинското значение на Дембицки като рисувач. Единадесет неизвестни до сега у нас негови литографни картини разкриха, че той е илюстрирал патриотични легенди из румънската история. Заради художествените качества на някои от тях той има своето скромно място в историята на румънската графика през XIX век[3].

Дембицки е бил ценен и търсен в Румъния като илюстратор, защото няколко пъти, в издания като Календар за всички румъни, му възлагат изработването на илюстрации из румънската история за художествени приложения в един интервал от десет години от 1871 до 1881[4].

От румънското средновековие той рисува предимно румънски войводи, които се отличават като смели борци срещу турските завоеватели. После преминава към сцени из съвремието. В един цикъл предава епизоди от Освободителната война. В тях, като голям противник на руския царизъм, той се ограничава да подчертае само приноса на румъните за нашето освобождение.

В българските и румънски литографии на Дембицки проличава, че той е откърмен в традициите на полската живописна школа, ки-

---

[1] Б. Даскалов, Неизвестни картини на един полски художник-хъш, Х. Дембицки, в. Зора, бр. 5596, 1938. Към статията е дадена и репродукция от една неотлитографирана картина — „Убийството на двамата патриоти на парахода Германия", която авторът приписва на Дембицки и която той имал случай да види на снимка.

[2] За Пандурски виж подробности в коментара на Ал. Бурмов към Хр. Ботев, Съчинения, ред. Ал. Бурмов, том I, София 1947, стр. 445—447.

[3] Gh. Oprescu, Grafica românească în secolul al XIX-lea, Bucureşti 1945, vol. II, стр. 133—135.

[4] Т. Силяновска-Димитрова, пос. съч., стр. 111.

пяща от изобилие на историчнa и алегорична тематика по същите патриотични причини — поради революционно-пропагандното предназначение и на полското изкуство през тази епоха. Тази живопис е била сведена и у него до изразните средства на графиката, до литографията — само към бяло и черно, за да се даде възможност за по-широко разпространение сред народните маси, а може би и заради оскъдицата на емигрантския живот. Такъв е случаят и при Артур Гротгер, неговия велик съотечественик, считан за най-големия живописец между гравьорите. Дембицки, без съмнение, е носил в съзнанието си близките нему полски образци и спомените за художествените творби на свои сънародници.

Дембицки е останал неизвестен в своето отечество. Вероятно е забягнал още съвсем млад революционер и се е оформил като рисувач под влияние и на румънската художествена среда. Едно е сигурно, че той обладава солидна академична школовка. Достатъчно е да се изтъкне сигурният и точен рисунък, композиционната сръчност и склонността му към психологична характеристика на представените лица. Такова художествено постижение е портретът на екзарх Антим I в обикновено облекло[1]. Интересно е в това отношение, за правилната художествена оценка на Дембицки, да се спомене отзивът на един съвременник. В една неподписана статия, но много вероятно — от Ботев или Каравелов, печатана в Свобода от 2. I. 1871 г., която се явява за сега първата художествена критика у нас, под заглавие Българските картини, рецензентът се спира и на литографията Симеоновото влизане в Цариград от Дембицки и изтъква като качество съставлението, както там се казва, т. е. композицията на картината. Когато се прави строга преценка на работите на Дембицки, налага се отбелязването на един общ нюанс на еклектичен академизъм и отживял лъжекласицизъм, с който са облъхнати неговите исторически литографии. Но тези особености и дълбоката историческа романтика характеризират много произведения на полското изкуство през тази епоха, а владеят по онова време също и в съвременната румънска историческа графика. Истинският, оригиналният талант на Дембицки се разгръща с голяма изразна сила в неговите рисунки, в карикатурите, и тук намира пълния си простор. Неговите карикатури съдържат най-високите качества, с които се характеризира карикатурното изкуство: изразителен и верен рисунък, „остър обществено-политически подход, злободневност, определеност на задачата и целеустременост“[2]. Тъкмо за тия свои качества Дембицки е бил привлечен за сътрудник и задържан за дълго от групата на младите българи и от Ботев, за да допринесе със своето изкуство за пропагандирането на българските революционни идеи.

Карикатурите на българските сатирични вестници Тъпан и Будилник значително са усилвали ефекта на самите дописки и сатири в тия вестници. Те заслужават обстойно разглеждане и заради интереса, който представят като исторически документи, в

[1] Т. Силяновска-Димитрова, пос. съч., стр. 112.

[2] К. С. Кузьминский, Русская реалистическая иллюстрация XVIII и XIX в., Изогиз, Москва 1937, стр. 142.

които намират отражение някои събития, вълнуващи тогава българската общественост. В тях се засягат и въпроси от международната политика с забележителна политическа прозорливост и духовитост. Предназначението на тези карикатури е да служат като агитационно средство в българската революционна борба. В тях художникът, голям реалист и смел идеен борец, изобразява една истинска действителност от постоянна позиция, ориентиран от „младите“ към определена цел. И макар в шаржирана форма и чрез окарикатуряване на участвуващите в тях лица, той ни рисува цяла галерия от образи на съвременници. Изтъкват се редица факти, осмиват се техните инициатори, лицата на които са верно портретирани и мрат да бъдат отъждествени почти всички. Художникът е запознат в най-тънки подробности с българския революционен живот. Той третира в тези карикатури злободневни теми с актуален, скоропреходен характер, които днес е трудно да се отгатват[1].

Трябва да се подчертае, че тази интересна сатирична образна хроника на политическите борби на двата фронта сред емиграцията — „младите“ и „старите“ — разкрива както чисто ботевската идейно-политическа ориентировка на художника, така и бързината и ловкостта на опитния карикатурист.

Дембицки сътрудничи само в първата годишнина на Тъпан, през 1869—1870 г., когато този орган на младата група български емигранти недоволствува от русофилската политика на „старите“. В тия осемнадесет броя от първата годишнина, през времето от 1 февруари 1869 г. до 12 юни 1870 г., Дембицки ни оставя значително дело — 56 карикатури. В повечето от тях срещаме неговите инициали Н. D. в доста разнообразни очертания. Заедно с четирите карикатурни изображения във в. Будилник, художественото наследство на Дембицки за сега брои 60 реалистични илюстрации.

Заглавната илюстрация на в. Тъпан представя тъпанар, който удря тъпана. Той е окарикатурен с лице на клоун, иронично усмихнат, и с нос като топка. Това клише, изрязано върху дърво, е доста грубо в сравнение с другите клишета, представящи често много изящни по своите линии карикатури. То се повтаря във всичките запазени 18 броя от първата годишнина на вестника и няма подпис.

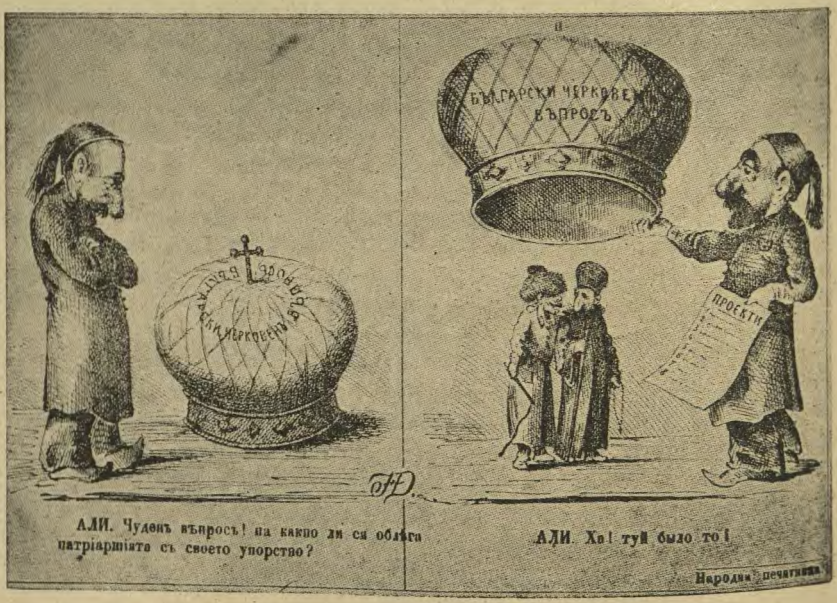
ОБЯСНЕНИЕ НА КАРИКАТУРИТЕ

В-к Тъпан, бр. 1, г. I, 1 февруари 1869 год.

Двете карикатури в първия брой, както и всички други, загатват за редица събития из тогавашния български политически живот. Едната карикатура представя Сабри паша, управител на Дунавския вилает, когато предава вилаета на своя заместник Акиф паша (1869

[1] За правилното им тълкуване трябва да изкажа дълбоката си признателност и благодарност на проф. Михаил Димитров, който с постоянните си съвети ми е посочвал много тънки подробности и пояснения, а също и за неговото обстойно проучване върху историята на комитета на „старите“, — „Добродетелната дружина“, което бе за мене ключ за проникване в същинския смисъл на тия изображения. Вж. М. Димитров, Комитетът на „старите“ — Добродетелната дружина, Сборник България 1000 години, София 1930, стр. 737—779.

Двете карикатури в бр. 1 на в-к Тъпан.

—1871), като му подава корана, въже и сабя. Смисълът на карикатурата е: управлението си върви по старому, според корана, макар Дунавският вилает да бе образуван с намерение да се види как биха се отразили върху живота известни реформи. „Реформите" действително се виждат: шест бесилки и хотел „Митхад паша". Митхад паша е първият управител на Дунавския вилает и тук той се осмива и като пръв най-голям реформатор. С хотел „Митхад паша" се загатва за една от неговите реформи: основаване на публични домове във вилаета. Местният пейзаж е характеризиран с разположените по стръмния бряг къщи на Русе и с парахода „Радецки", който се носи по Дунава и който седем години по-късно пренесе Ботевата чета до Козлодуй. С втората карикатура се осмива руската политика по отношение на черковните борби на Балканския полуостров. Знае се, че царската руска политика известно време бе против разцеплението в православната черква в Турция и, следователно, против искането на българите за самостоятелна черква. Това окуражаваше гръцкия патриарх Григорий VI в упорството му да не отстъпва пред исканията на българите. Карикатурата представя великия везир Али паша, който гледа отгоре на патриаршеската корона и не може да разбере, на какво се дължи упорството на патриарха. Разрешението е дадено във втората карикатура, когато Али повдига короната и вижда под нея русина с постоянната емблема на тогавашна царска Русия—кнута, нагайката. Тук трябва особено да се подчертае голямата художественост в изпълнението на малката група на тия две фигури.

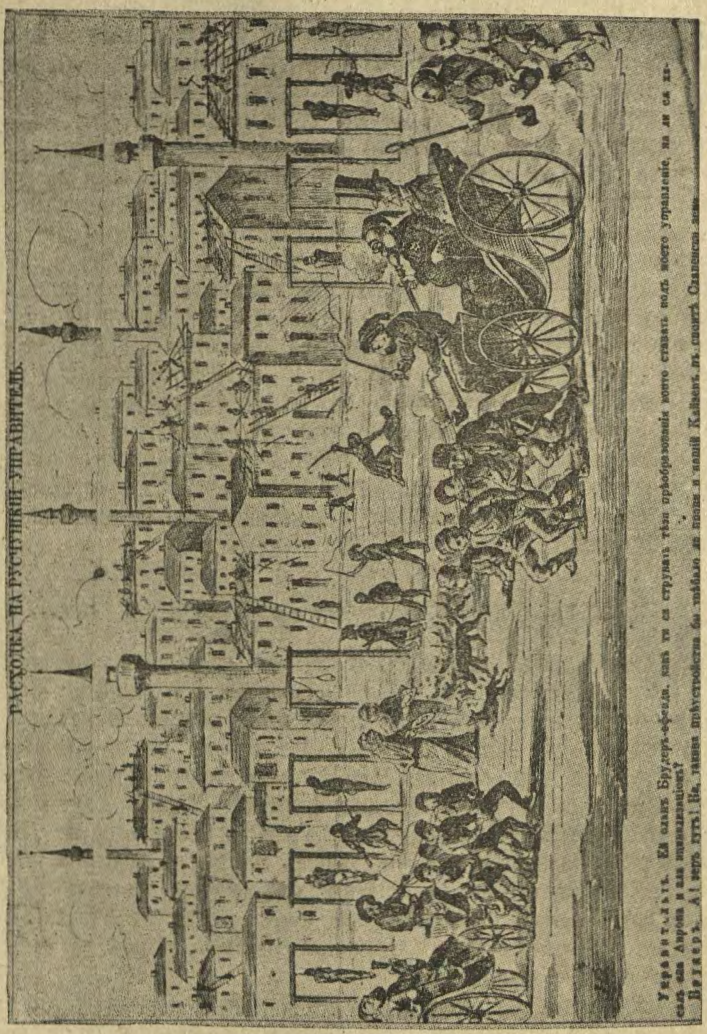
В-к Тъпан, бр. 2, г. I, 25 февруари 1869 год.

Карикатурата във втория брой осмива също реформаторските похвати на турското правителство. Навсякъде се виждат бесилки, побоища, рушения на къщи. А за да се подчертае коравосърдечието и безчовечността на тия злодеяния, представя се и лицемерното турско благочестие и милосърдие към животните за душеспасение: ханъми хранят цяла глутница гладни кучета. Самият Ботев иронизира другаде тоя обичай да се раздава хляб на кучетата за „себап". Иронията в тази карикатура е много ясна и остра: кучетата струват повече от раята. Картината на българското народно тегло се допълва с робите, които теглят каляските на своите угнетители, впрегнати като животни. У Ботев често се среща същият образ—поробеният народ се сравнява с волове[1].

С тая „разходка на русчушкия управител", както говори заглавието на карикатурата, по Дунавския вилает, на Акиф паша заедно с австрийския дипломат, който тук се назовава „брудер", се прави

[1] Няколко примера: българинът . . . „ще тури край на своите воловски тегла" — пише Ботев в Знаме, брой 5 от 12. I. 1875. „А ако понякогаж и да се появява у него стремление да излезе из това скотско състояние, то това стремление се не простира по-нататък от онзи инстинкт, по който и волът желае да строши хомота . . ." — Знаме, бр. 1 от 8. XII. 1874. „Робовете мълчат и пъшкат като говеда", — Знаме, бр. 4 от 5. I. 1875. Цитирано по Хр. Ботев, ред. Мих. Димитров, София 1945, т. II, стр. 9, 32, 140.

остроумния намек за родството, за близостта в политиката на Турция и Австрия, тъй като във владичеството им над славянските народи те се явяват братя. С тази карикатура се иронизира и европейската дипломация и преса. Като поддържаше идеята за подо-

Карикатура в бр. 2 на в-к Тъпан.

бряване положението на поробените християни чрез въвеждане на реформи в Турция, европейската дипломация искаше само да си омие ръцете пред света за турските жестокости.

Солта на карикатурата е в одобрителните думи на „брудера" немец: „Зер гут! На, такива преустройства би трябвало да направи и нашият кайзер в своите славянски земи!" В тия думи се съзира правилната идейно-политическа ориентировка и прозорливост, както

на сътрудника на вестника, който е дал текста на тази легенда, вероятно самият Ботев, така и на самия художник-славянин, загатвайки за заплахата от немски терор над славянството в Бохемия, Словашко и Хърватско.

В-к Тъпан, бр. 3, г. I, 20 март 1869 год.

Едната карикатура изнася моменти из борбите между българите. Тук се осмива партията на „старите", която виждаше спасението на България изключително в милостта на царска Русия. Христо Георгиев, водител на тази партия, се коронясва за губернатор на България, като руският калпак от главата му се заменя с корона.

Една от карикатурите в бр. 3 на в-к Тъпан.

Подчертава се продажничеството на членовете на тая партия: всички държат кесии с пари. Ръкополагането става от представител на руския царизъм с кнут. Благословията се извършва от владиката Панарет Рашев, българин от Търново, числещ се към „старите". Чувствата на тия българи са в коремите им. Трябва особено да се подчертае постоянната успоредица, която не е трудно да се доловй между образи от карикатурите и художествени образи, представи и изрази, които срещаме у Ботев. За коремите на нотабилите, „пълни с чувство, патриотизъм и разум", представени тук за първи път в карикатурен образ, се говори и в диалога „Един нотабил", също за първи път в нашата революционна преса. Той започва в същия брой 3 на в. Тъпан, продължава в следващите два броя, и

много основателно се приписва от Мих. Димитров[1] на Ботевото перо поради редица езикови и стилови белези. По-късно Ботев неизменно си служи с подобни изрази, в които подигравателно нарича корема „чувство“, и то не само в хумористичните си работи, но и в политическите си статии. И в Каравеловите повести и стихове също корем се означава с думата чувство, но едва ли може да възникне съмнение, че първообразът на това изобличително и

Втората карикатура в бр. 3 на в-к Тъпан.

остроумно сравнение принадлежи на Ботева. Той именно трябва да е дал на художника това внушение, да представя българските нотабили през цялото течение на в. Тъпан, а по-късно и в Будилник, „с ум в краката“ и „чувство в корема“.

В карикатурата са дадени някои членове на „Добродетелната дружина“ — д-р Петър Протич, д-р Георги Атанасович, и двамата професори в Букурещкия медицински факултет, и др. Тези лица могат да се познаят при сравнение с автентичните им портрети, както и в един колективен портрет[2] на членовете на „Добродетелната дружина“. Същите лица са непрекъснато бичувани чрез карикатурите на в. Тъпан. Художникът, както ще видим по-нататък, ни ги демонстрира често, като и в тоя малък размер спазва поразително вярно приликата в чертите им.

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, София 1944, т. III, стр. 47—53, 449.

[2] М. Димитров, Комитетът на „старите“ — Добродетелната дружина, Сборник България 1000 години; сравни репродукцията на стр. 763.

Другата карикатура е със сюжет съвсем актуален за българската действителност от март 1869 и се пояснява със следния исторически факт. В края на 1868 и началото на 1869 г. стана конференцията на великите сили, подписали Парижкия мир в 1856 год.[1] Конференцията се свика по повод на Критското въстание, което Турция не можа да потуши и което рискуваше да предизвика война. Партията на „старите" в Букурещ, „Добродетелната дружина", подтикната от руската дипломация, подаде прошение до Парижката конференция, с което, като се обяви против революционните методи за освобождение на българския народ, се изказа за дуализъм между България и Турция. По този повод Д. Великсин написа няколко статии във в. Народност[2], които осмиват дуалистичната политика на „старите". Карикатуристът се е ползувал от тия статии, за да покаже каква ще бъде България при дуализма с Турция: лъв с магарешка глава, който тъпче своето славно историческо минало, символично означено с архитектурен отломък от Преслав, старата българска столица. Тази карикатура особено изпъква по художествените качества на рисунъка, даден с артистичен замах, с голяма сигурност в очертанията на анатомичните животински форми, с голяма свобода на щриха. И в по-късни карикатури Дембицки се проявява като особено сръчен рисувач на животни.

В-к Тъпан, бр. 4, г. I, 30 март 1869 год.

В първата карикатура — „Болния и лекарите"—се рисува политическото положение на Турция. През тази епоха много се е говорило за нея като за болен човек.[3] Животът на Турция се крепи от великите сили, които, разбира се, не пропущат случая да използуват нейната слабост: англичанинът пише рецепти; русинът, с камшик в джеба и калпак, готви огромна спринцовка; австриецът, верен портрет на Франц Иосиф, прислушва сърцето на „болния човек". Лекарите заключават: „Няма да го бъде! Язък! Само напусто сме полагали толкова старания за лекуването му. Ще живее, докато се разлисти гората". Това звучи и като революционно пожелание, защото напролет обикновено излизат четите.

Другата карикатура представя среща между д-р Атанасович (Тачю) и Христо Георгиев (Хачю) пред руското консулство в Букурещ. С карикатурата се изнасят връзките между партията на „старите"—Христо Георгиев е бил водител на „старите"—с руското консулство. Д-р Атанасович се числял също към партията на „старите", към Добродетелната дружина. Инициалите на Дембицки са характерно изписани в дясно.

Тук се изобличават „старите" заради русофилската им политика, към която са се ориентирали членовете на Добродетелната дружина, подмамвани от обещания за привилегии и ордени от царска Русия.

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, София 1945, т. III, стр. 467.

[2] Д. Великсин, Мемоарът на мнимите български нотабили, в. Народност, бр. 14, год. II, 23. II. 1869.

[3] Дума, бр. 1 и 2 от 10 и 25. VI. 1871. Цитирано по Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, 1945, т. I, стр. 223.

Двете карикатури в бр. 4 на в-к Тъпан.

По-късно, в един „Преглед от Българско“ в брой 11 на в. Тъпан, Ботев също осмива заради ордени „старите“, че приели от Русия един сандък пълен с кавалерии[1], наречени „св. Петала“, [подкови], които се провождат в знак на благодарност.

В-к Тъпан, бр. 5, г. I, 10 април 1869 год.

Едната карикатура в броя е озаглавена: „Българите пред турския съд“. Карикатурата е ясна сама по себе си. Тя рисува турския съд и турската полиция. Не е случайно това, че арестуваните, намерени да орат на нивата, са от „къде Габрово“. С това се загатва за арестите в Габровско през 1868 г., когато по тия места минавала че-

Една от карикатурите в бр. 5 на в-к Тъпан.

тата на Хаджи Димитър. Особено много селяни били арестувани от селото, през което минала четата. Селяните се погрижили да нахранят изморените четници, устроили трапеза на селския мегдан. Затова мнозина между тях били арестувани. В съда ги заплашвали с осъждане на смърт или заточение. Отвратителни типове са изобразени като представители на турското правосъдие, великолепно окарикатурени.

Втората карикатура в броя осмива прословутите преобразования в Турция. За да спасят Турция, европейските страни я бяха посъветвали да се цивилизова, като с това целяха да запазят политическото статукво. Въпросът за цивилизоването на Турция се повдигаше много често в европейската преса и в българската отсам Дунава. Карикатурата

[1] Хр. Ботев, пос. съч., т. III, стр. 97.

сочи цивилизованите турци. Но как са иронизирани тия турци! Новият цилиндър се увива с чалма. Жената наистина е заменила яшмака със слънцебран, но другите турски атрибути съжителствуват с нововъведенията — моноклът, пенснето и модерното облекло се допълват с чибуците, чалмите, поясите и със стария „адет“ да се

ЦИВИЛИЗИРАНИТѢ ТУРЦИ.

Втората карикатура в бр. 5 на в-к Тъпан.

хранят свещените кучета — пък макар и скришом — изотзад. Начинът, по който е представено самото куче, което плахо ръфа хляба, издава голямата сръчност на художника да характеризирва чрез движението, чрез жеста.

В-к Тъпан, бр. 6, г. I, 20 април 1869 год.

За да се разбере първата карикатура в броя, трябва да се припомни фактът, че на Парижкия конгрес през месец март 1856 г. цялостта на Турция бе призната като необходимост за европейското равновесие. Карикатурата сочи, как се поддържа това равновесие, при което най-голям дял в поддържането се отдава на силите, подписали мирния договор — Англия, Франция, Австрия и т. н., които теглят и балансират, както намерят за добре. Карикатурните портрети на Наполеон III и на Франц Йосиф са много верни и могат да съперничат на много карикатури из тогавашния европейски печат[1].

[1] Срв. карикатурите: „Варшавската конференция“ в лондонския в. Punch и „Наполеон и Бисмарк в Биариц“ от в. Кладерадач, поместени в Propyläen Weltgeschichte, Liberalismus und Nationalismus, 1848—1890, Berlin 1930, B. 8, стр. 144, 189, а на стр. 166 — портрет-фотография на Франц Йосиф.

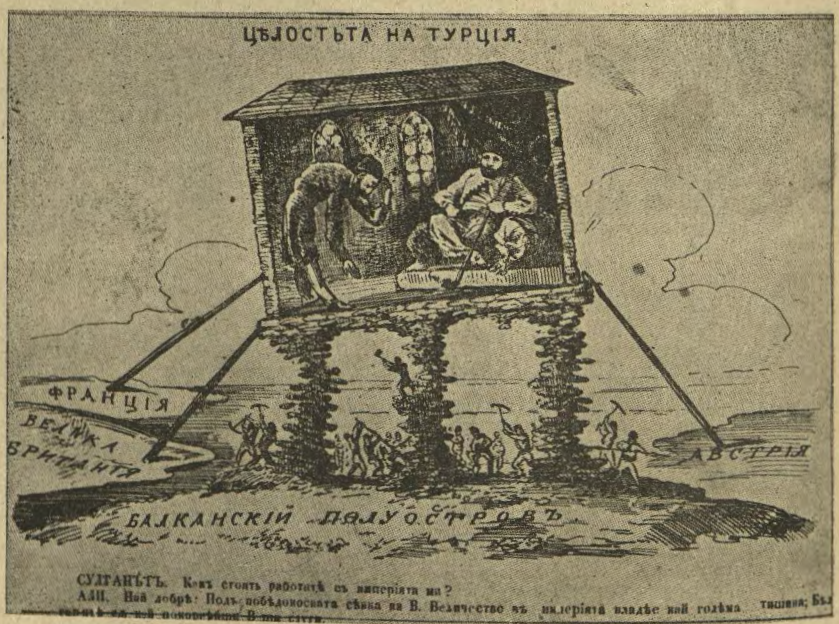

Двете карикатури в бр. 6 на в-к Тъпан.

Другата карикатура представя сградата, в която се помещавала българската черква, а по-късно и българското училище в Букурещ. В училищната сграда е и българската черква (капела). Училището и черквата се ръководели от Добродетелната дружина, която провеждала русофилска политика. Камбаната е закрепена на раменете на владиката Панарет с руски калпак и на българина Христо Георгиев, водачът на „старите". Царското правителство изпращало камбани на българите и карикатурата между друго загатва и за това.

В-к Тъпан, бр. 7, г. I, 2 май 1869 год.

Първата карикатура в броя е ясна сама по себе си: балканските народи работят за събарянето на турското владичество. Великите сили са поставили по една подпора на рухващата сграда. Али, към когото се обръща султан Абдул Азис, е тогавашният велик везир Али паша. На Балканския полуостров отчаяно се подкопават устоите на турската империя, и въпреки това Али докладва: „Под победоносната сянка

Една от карикатурите в бр. 7 на в-к Тъпан.

на ваше величество в империята владее най-голяма тишина; българите са най-покорнейши ваши слуги". Ботевата мисъл построява подобна художествена фигура в една дописка във в. Знаме: „Зданието на Османа пада, и пада върху нашия народ! Елате да отблъснем това падане в Азия, защото в противен случай името българин се изгубва от лицето на земята" [1].

[1] Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, 1945, т. II, стр. 96.

Другата карикатура в броя представя сръбското регенство в Белград. За да се изтълкува правилно тази карикатура, трябва да се припомнят историческите събития от онова време, а именно: след убийството на сръбския княз Михаил през май 1868 г., в Сърбия се

Другата карикатура в бр. 7 на в-к Тъпан.

назначават трима регенти. Карикатурата рисува сръбската политика през време на регентството: безпринципна, но не и безкористна. „Аркадашите", т. е. съюзниците — Турция, царска Русия, Австро-Унгария — предлагат богати подкупи — за да не се забравят „чистосърдечните им желания" — „разделяй и владей". Регентите са забравили наистина народностните интереси на заробените в Австрия славяни, и „младите" затова ги атакуват тук.

В-к Тъпан, бр. 8, г. I, 27 юли 1869 год.

Първата от следващите карикатури осмива руската политика по черковния въпрос у нас. Известно е, че дълго време руската царска дипломация бе против разцеплението на християнската черква на Балканите. Руският синод бе също за запазване целостта на източноправославната християнска черква, макар да настояваше да се дадат известни облекчения на българите. В това си държане по черковния въпрос руската дипломация улесняваше турската политика: да се протака решението на черковния въпрос. Този е смисълът на карикатурата: поддържайки черковното статукво, руският синод попада в линиите на султановата политика. Работите се протакат — премотават се на чекръка. И така султанът спокойно си пуши чибука под полумесеца.

Двете карикатури в бр. 8 на в-к Тъпан.

Тълкуването на втората карикатура е следното: през време на Кримската война в Букурещ се образува „Български политически комитет“. След войната комитетът, за да прикрие политическия си

характер, се преименува на Добродетелна дружина (1861 год.). Много българи чрез Добродетелната дружина завещаха своите имоти за народополезни цели. Такива бяха: Недялкович от Казанлък (завещал пари за училище), Козма Тричков от Враца, дядо Силвестър, Кефалов от Тетевен, д-р Селимински от Сливен. Завещаните суми обаче не отивали по предназначението си, или отивала само малка част от тях. Лошите езици говорели, че с тия суми някои от членовете на Добродетелната дружина вършели търговия. Карикатурата представя мъртвите, подали се от гробовете си, да питат водача на Добродетелната дружина, Христо Георгиев, какво е станало със завещанието им. На тази тема е написано и подигравателното стихотворение „Българска народна песен", бр. 14 на в. Тъпан, което Мих. Димитров приписва на Ботевото перо. В дясно личат характерно преплетените начални букви от името на Дембицки. С тази карикатура става очевидна близостта в работата на Ботев и Дембицки. Успоредицата в представи, идеи и образи е поразителна и може да бъде обяснена с непосредствено внушение у художника от страна на поета и публициста Ботев.

В-к Тъпан, бр. 9, г. I, 10 август 1869 год.

Първата карикатура в този брой осмива политиката на „старите", които имали девиз „Работи и се надявай", т. е. надявай се на царска Русия. Това било мотото на техния печатен орган Отечество[1]. Христо Георгиев е хванал България за полата и иска да я изтегли назад към Русия. В същото време дядо Иван му подава вериги и окови, за да я обвърже и възпре. Но България — млада България — е обърнала погледа си към българския лъв и към своите въстаници в Балкана, чийто девиз е: „Помогни си и бог ще ти помогне".

Втората карикатура в броя представя истинска случка из живота на букурещката ни емиграция. На едно от богослуженията в българската капела в Букурещ през 1869 г. младият български емигрант Бранислав Велешки се опитал да прочете „Отче наш" на новобългарски език, обаче присъствуващите в черквата привърженици на „старите" протестирали и станало сбиване. За него било писано най-напред в някои румънски вестници, а върху събитието се връща няколко пъти и българският вестник Отечество. Било заведено и дело пред едно съдилище в Букурещ. Вероятно Бранислав Велешки, подставения като отговорен редактор на в. Тъпан, е действувал не само по своя инициатива, а е бил изпратен и натоварен от „младите". Във всеки случай, това събитие внесло още по-голямо разединение всред емиграцията. За него разказва по-подробно в

---

[1] П. Кисимов, Исторически работи, ч. II, 1900, стр. 59. „Дунавска зора разкритикува — пише Кисимов — поставеното мото на вестника [Отечество] — „Работи и се надявай", което му се виждало тъмно, миришело на теократизъм, и поиска изяснение от редакцията. Отговорих със специална статия във в. Отечество, бр. 5 от 1869 год."

ХАЙО-ГОРГОРБАШЕТА. Не дай имъ да ме [illegible] и [illegible] — спасителний пъ[illegible] с пататкъ
на който отвдя въ назадъ и пакъ не рачи да ме послуша.
МЯДО-ИВАНЪ. Ну, ну! дърпай я назадъ, не я оставяй!

ОЧЕТЪ-ПАНЕЙЪ. Море китоки ски то павкуни мја Фора! Я стасо да видж азъ, кой е тось пашиъ ме то Отче наш — О, пакатја му! Сто секите бре сволочеми Христіанивъ, станайте и бласкайте по главата нози анатема!
ХАГО-ГОРГОРБАШЯТА. Ну! Пойдемъ, братя! Хайде сичкы, ура! ура! — Бъскайте!

Двете карикатури в бр. 9 на в-к Тъпан.

спомените си и Пандели Кисимов[1]. На карикатурата личат от ляво към дясно образите на владиката Панарет Рашев от Търново, на Христо Георгиев, на Бранислав Велешки, който се брани от непознато лице; следват ликовете на д-р Протич (търновчанин), д-р Атанасович (свищовлия), на Пандели Кисимов от Търново, редактор на в. Отечество, с вестника в ръка, и др. Тази карикатура стои в тясна връзка с комедията, сочена от Мих. Димитров за Ботева, — „Тактиката на богослужението в тукашната българска капела", печатана в Тъпан бр. 8, значи, в предишния брой на вестника[2].

В-к Тъпан, бр. 10, г. I, 20 август 1869 год.

И двете карикатури представят споровете между „млади" и „стари" от двете партии по уреждане на Книжовното дружество. „Старите" от Добродетелната дружина искали те да имат ръка

Първата карикатура в бр. 10 на в-к Тъпан.

върху дружеството. Първата карикатура представя българското просвещение, ръководено именно от „старите" назад към средновековието. „Старите", впрегнати в хомота на руската царска дипломация, са водени от руския консул в Букурещ, барон Офенберг.

Във втората карикатура става обрат. „Старите" губят ръководството. Интересно е, че в двете карикатури личат образите на В.

[1] П. Кисимов, пос. съч., стр. 60: Как и защо станах редактор; историята на в. в. Народност и Отечество в Букурещ на 1867—1871 г.
[2] Хр. Ботев, съчинения, ред. Мих. Димитров, 1945, т. III, стр. 57, 452—453.

Втората карикатура в бр. 10 на в-к Тъпан.

Стоянов, Каравелов и други дейци. Някои виждат и в двете карикатури борeца против „старите“ Ботев, горе застанал пред самата кола, долу до Каравелов, но при сравнение с портрета на Васил Стоянов от същата 1869 год. това предположение се опровергава. Каравелов, размахващ калпак в ръка, е много по-добре и точно нарисуван. Във втората карикатура ясно личат пак Любен Каравелов и В. Стоянов с устава в ръка, заедно с други дейци с лаврови клонки, характеризирани като поети и писатели. Български писатели, тясно свързани с делото на Българското книжовно дружество, са Васил Друмев, Добри Войников, а около Тъпан поети са Кършовски и Мънзов. Може да се предполага, че те са изобразени тук, но не са достатъчно ясно охарактеризирани, за да бъдат отъждествени[1]. При „старите“ е и редакторът на Отечество, вестник, който проповядваше през тази епоха дуализъм с турпите[2].

В-к Тъпан, бр. 11, г. I, 8 септември 1869 год.

И в двете карикатури на този брой се осмиват празненствата на 30 август 1869 г. Този ден бил празник на руския цар. „Старите“ счели за нужно да го празнуват, което раздразнило „младите“. Двете карикатури имат за задача да осмеят низкопоклонничеството на „старите“ пред

[1] Отъждествяването на Вас. Стоянов дължа на любезността на Ник. Трайков, който ме насочи към снимка на В. Стоянов от 1869 год. Вж. Климент Търновски, Васил Друмев, София 1927, стр. 189; също тук по-горе, стр. 243.

[2] Вж. подробно обяснение у Мих. Димитров, в. Ботевистраници, 1938.

руския самодържец представяйки ги всичките като животни с рога. Идеята, която е вложена в това представяне на лицата с рога, се разкрива в един „политически разговор“, който Мих. Димитров счита за Ботева творба[1], поместен в бр. 10 на в. Тъпан, един брой по-рано от карикатурата. От този брой нататък вече във всички карикатури „старите“ са изобразени с рога. Там един от разговарящите, Хитър Петър, казва: ... „Тези маслинаджии и пача-

Една от карикатурите в бр. 11 на в-к Тъпан.

джии, които днес им казват там ноктабили (к. м.), демек хора с нокти на главата“. А Разумний Радослав пита:... „Е, че какви политици могат да бъдат таквиз животни с рога на главата?.. Те всякога трябва да бъдат вързани за роговете и да ги води всеки като волове, накъдето ще“[2]. Разговорът продължава така: „То се знае, че ги води всеки, но най-много ги води дядо Иван, защото им турил и хомота на врата“.

Макар и с рога, физиономиите са дадени много точно. Тук се виждат Христо Георгиев, лекарите Протич и Атанасович, владиката Панарет Рашев с магарешки уши, което се обяснява с прякора му „Магарет“, който се среща и в страниците на в. Тъпан, а по-късно и в Ботевия Будилник. Българската черква в Букурещ е наречена тук „гняздо на панславизма“ и пред нея са се наредили — пред

[1] Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, т. III, стр. 81—85, заб. 28, стр. 462.

[2] Пак там, стр. 83.

руския консул барон Офенберг — седем члена на Добродетелната дружина, наречена тук „нотабилна тайфа“, до която гълъбът носи послание. В ляво се виждат отделения от румънската гвардия, една подробност, която се споменава и в описанието, дадено за празненството във в. Отечество бр. 7 от 15. IX. 1869: молебенът бил „за деня на руский самодържец“[1], се казва там. За този празник има описание и от Ботев във фейлетона под заглавие „30 август“ в същия брой 11 на в. Тъпан, в който всички подробности съвпадат точно с карикатурата[2].

Другата карикатура в бр. 11 на в-к Тъпан.

Във втората сцена — карикатурата по-горе — е представен „великият гуляй на 30 август вечерта в салона на покровителя на букурещките нотабили“, както гласи заглавието ѝ. Барон Офенберг думка с дайрето, а Атанасович и Христо Георгиев играят руския танц „трепока“. Особен интерес в художествено отношение представлява хубаво скицираната група на гледащите от вратата любопитни. В такива детайли умелият рисувач Дембицки се издава като тънък наблюдател и на различни човешки характери.

---

[1] Мих. Димитров, съчинения, т. III, стр. 469, заб. 52.

[2] Пак там, стр. 102—103.

В-к Тъпан, бр. 12, г. I, 20 септември 1869 год.

Първата от карикатурите в броя представя император Наполеон III като болен. Тук имаме една от най-интересните карикатури на Дембицки, с много актуален сюжет из тогавашното международно политическо положение в Европа.

Френският император наистина е страдал от хронична бъбречна болест и от същата болест, уремия, е умрял по-късно, в 1873 г., при своето изгнание в Англия след поражението и пленяването му при Седан. Но тук вероятно болестта служи за повод да се разкрие политическата криза, в която Наполеон III изпада в навечерието на Френско-пруската война. Наполеон III в същност е бил уверен, че само една война би могла да го изтръгне от тежкото му положение, да закрепи разклатения престол и да го осигури за сина му. Така се обясняват дяволите, които са заобиколили леглото му и носят плакати „Република", с което му вещаят политическата смърт.

Със загрижеността на императора Франц Йосиф, на султана Абдул Азис, много добре и вярно характеризирани във фигури и във физиономии, както и на папата с папска тиара, който също се притича на помощ, много явно се очертава групирането на европейските политически сили — съюзници на Наполеона III в предстоящата война. В лагера на противника владее злорадство: Вилхелм I танцува с русина с камшика, образ, който постоянно се повтаря в карикатурите на Дембицки и който олицетворява еднакво омразния и за Ботев и за Дембицки руски царски империализъм.

Тази карикатура е много ценна творба на Дембицки. Тя ни сочи голямата осведоменост и политическа бдителност на художника, а по художествени качества тя би могла да се равни с много карикатури от съвременни европейски хумористични листове, като Кладерадач, Льо Монд илюстре, Симплицисимус, Фишиетто — италиански сатиричен лист — и др.[1] Има близост между карикатурите на Дембицки и на големия полски карикатурист от това време Орловски.

Тази карикатура се свързва по своето съдържание с политическия „преглед" от предишния брой на в. Тъпан, където се говори за болестта на Наполеона: „хванали го бабици" от много ядене... и страдал „само от една вътрешна болест, която се казва болест от неправда". Описва се и политическото състояние на Наполеона III. Тази статия Мих. Димитров приписва също на Ботевото перо[2]. Тук още веднаж отбелязваме, как едно внушение от страна на Ботев върху художника се явява повод да се създаде сполучливо карикатурно изображение.

Долната част на листа има две карикатури. Тази от ляво осмива партията, която се яви едновременно и против „младите", и против „старите" (в. Тъпан излиза по време, когато се оформиха ясно партийните течения) и която се провъзгласи за умерена партия. Карикатурата в дясно

---

[1] Срв. Propyläen Weltgeschichte, Band 8, Liberalismus und Nationalismus, 1848—1890, Berlin 1930, стр. 107, 163, 189, 194, 197, 216, 235.

[2] Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, 1945, т. III, стр. 96—97.

Ето-на какво спасовище прилича модератата партия, според еленописеца на „D. Zora".

От неоморните стараніе на днешния достоенъ управитель зависи просвѣщението и напредъка на жителите от Тюна-вилаети.

Трите карикатури в бр. 12 на в-к Тъпан.

осмива турския напредък в лицето на управителя на Дунавския вилает, Акиф паша, който се интересувал повече за своите коне, отколкото за вилаета, — затова е нарисуван в обора, и то както наблюдава с далекоглед изверженията на коня си, т. е. не вижда нищо.

В-к Тъпан, бр. 13, г. I, 10 октомври 1869 год.

Тук са дадени осем карикатури, шест от които се отнасят до борбите между двете крила на емиграцията по въпроса за Книжовното дружество. Със шестата по ред: глупостта на в. Отечество,

Първите шест карикатури в бр. 13 на в-к Тъпан.

оприличен на гъска, с която се прощават — „последное целование" — младите вещаят края на вестника.

Останалите две карикатури в бр 13 на в-к Тъпан.

Последният ред: Карикатурата от ляво представя как руският консул в Букурещ шие червата на Христо Георгиев[1]. Карикатурата в дясно се отнася до следния факт: През 1869 г. Цариград бил посетен от френската императрица Евгения. Карикатурата представя момента, когато императрицата е посрещната от султана. Турските думи значат: „Добре дошла, добре намерила, госпожо, съпруга на нашия приятел Наполеона. Заповядай в двореца [а тука прословутите турски кучета глождат кокали]. Ето ти и прислугата“[2].

В-к Тъпан, бр. 14, год. I, 5 ноември 1869 год.

Първата карикатура в броя е била знаменита на времето си всред емиграцията. За нея напомня няколко пъти и Ботев, като задълбочава смисъла ѝ. Тя представя произхождението на букурещките нотабили, членове на Добродетелната дружина. Българският седемчленен комитет се ражда от руската царска дипломация, окарикатурена като ослица с руски калпак на главата[3].

---

[1] По-подробно за тези карикатури вж. статията на Н. Трайков, Ботев и българското книжовно дружество, тук по-горе, стр. 248, 253, 257, 260.

[2] Преводите на турските думи, които изпъстрят легендите на много карикатури, дължа на съдействието на уредника на Ботевия институт Иван Кр. Стойчев.

[3] Ботев шеговито бележи и по-късно в Будилник — бр. 1, I. V. 1875 — за тази смела и крайно реалистична карикатура: „Тъпанът беше омаскарил веднаж една магарица“ с това, че заставил „тази почтена майка да роди... букурешките български нотабили“, в смисъл, че невинното животно не може да роди такива покварени същества! Затова Будилникът ще се пази да не унижава животните, като ги сравнява с хората“.

Във втория ред карикатурата в ляво представя издателя и редактора на вестника на „старите“ Отечество, изобразени — единият като магаре, а другият като свиня, стъпила върху буре с маслини и човал с анасон. Те апелират към публиката да се просвещава от вестника им. Публиката представлява всевъзможни животни, с което художникът иска да подчертае глупостта на тия, които четат в. Отечество, проповедника на дуализма с турците и предпочитат маслините и пр. Смисълът на всичко това е още и този, че в. Отечество е орган на Христо Георгиев, който имал магазин за маслини, анасон и пр.

Първата карикатура в бр. 14 на в-к Тъпан.

Но интересна успоредица се открива между писаното от Ботев и изображението на Дембицки и в този случай. В началото на третото действие на „Китайска комедия“ е дадено описание на сцена пак в магазията на Христо Георгиев. И тук се споменава също „изправена бъчва с маслини, наместо стол за писане“,... до която стои Хрисоман и... „държи една кóла книга, написана на японски език“. Тези подробности се срещат и в карикатурата. Комедията, според Мих. Димитров, трябва да се счита за Ботева творба[1]. Тя започва в същия брой 14 на в. Тъпан и продължава в следващите 15—16. Може да се допусне, че Ботев е давал на Дембицки писмено или устно подобни на горното описания, както тази скица, която картинно представя мястото на действието, където се разиграва „китайската“ комедия. Така с думи са били давани внушения на художника за образи и представи, които се виждат отразени в тези илюстрации, така близки на Ботевия òбразен свят, идеи, мисли и чувства. От няколкото съпоставяния, които направих досега, става ясно, колко силно е било влиянието, което е оказвал Ботев върху този художник

[1] Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, 1945, т. III, стр. 67, 455.

Останалите четири карикатури в бр. 14 на в-к Тъпан.

за идейното съдържание на неговите карикатури. За това говори и необикновената, чисто Ботевска смелост в тези илюстрации, странно, почти необяснимо иначе постижение за един чужденец. Така, по пътя на проучването на карикатурите във в. Тъпан се идва до един нов аргумент в полза на мнението за положителното участие на Ботев в списването на този сатиричен лист. Ожесточеният спор, който бе повдигнат на времето по този въпрос, днес е почти заглъхнал и все повече се налага убеждението, че Ботев е сътрудничил на Тъпан[1]. Може да се очаква, че предстоящото издирване на нови

[1] Главните трудове по този спорен въпрос са изброени в предишната ми работа — Нови данни върху творчеството на Х. Дембицки, художественият сътрудник на Христо Ботев. Изв. на Бълг. ист. д-во, XXII—XXIV, 1948—49, стр. 136.

данни върху живота и творчеството на Дембицки в Румъния ще допринесе за доизясняване на тясното сътрудничество между него и Ботев чрез конкретни указания за съществуването на такива връзки.

Втората карикатура на същия ред засяга българската нова черковна иерархия. В политическо отношение черковното движение имаше две течения: гъркофили и българска партия. Карикатурата вероятно загатва за политическите тенденции всред черковниците и личната им заинтересованост — те искат „да не си изгубят дохода", като се пази статуквото.

Последният ред: карикатурата в ляво се отнася до посещението, което Франц Иосиф, австрийският император, направил на султана. И двамата са изтъкнати като противници на славяните в следния диалог: „Гледай ти там да удушиш сърбите!" — „А ти гледай да избесиш българите!" Тук трябва да отбележим, че с голям замах в рисунъка, с много малко щрихи сполучливо са характеризирани карикатурните образи както на владетелите, така и на австрийските офицери и на турските аскери.

Карикатурата в дясно представя двубоя между българските вестници Отечество и Турция. Първият излизал в Букурещ, вторият — в Цариград. Последният вестник се ползувал с покровителството на турското правителство, като се изпращал по пощата безплатно, макар да се списвал на български език. Целта на карикатурата е да изобличи и двата вестника в подкупничество. Прави им се характеристика с турската фраза: „И двамата са еднакво проклети"; подразбира се лоши като български реакционни вестници, защото зад тях стояли чужди политически сили и интереси — тия на Турция и на царска Русия.

В-к Тъпан, бр. 15—16, год. I, 13 януари 1870 год.

Първият ред: Карикатурата в ляво сочи какво може да бъде братството между турци и българи. Безпомощността и безсилието на българина да се справи при това „братство" с глутницата от хищни като чакали кучета се вижда между другото и от това, че той е принуден да търси помощ от Шнайдер и С-ие, а Шнайдер бе организатора на турските шпиони. Тук е отразено чувството на ненавист към турския народ изцяло, отношение, което по-късно се променя у Ботева[1].

Втората карикатура в дясно представлява българи, отишли да поздравят великия везир Али паша с байрама. Последният, подозирайки, че те идват по черковния въпрос, ги посреща с думите: „Хайде навън!"

Вторият ред: Карикатурата в ляво представлява двама немощници, събиращи милостиня. Те са султанът и Франц Йосиф, чието владичество се крепи от Франция (Наполеон III) и Англия не само

[1] За тази интересна еволюция, която претърпява Ботев във възгледа си за турския народ, вж. Мих. Димитров, Христо Ботев — сто години от рождението му, сп. Философска мисъл, год. IV, 1948, кн. 4, стр. 105.

с политически съюзи, но и с отпущане държавни заеми на Турция. Карикатурата в дясно се надсмива пак над прослозутите преобразования в Турско: това са само външни преобразования, а природата на турчина остава непроменена — цивилизованите турци са представени като животни. Това е „скотско племе". Това е същото от-

Четири от карикатурите в бр. 15—16 на в-к Тъпан.

рицателно отношение и недоверие към турците като народ, което се сочи у ранния Ботев[1], когато той смята, че по самия си характер този народ е осъден на варварски живот.

Последната карикатура осмива „великата идея на славянофилите". Царска Русия, иронично назована „старата сестра", е представена като грамадна, груба жена, сипаничева и грозна, която с единия си крак е настъпила Полша, с лявата си ръка е здраво сграбчила за косата Малорусия, а с дясната е посегнала към България, като че да я по-

[1] Мих. Димитров, Христо Ботев за турския народ, в. Литературен фронт, год. V, бр. 19, 7. I. 1949.

милва. Зад България плахо чакат своя ред Сърбия и Бохемия. Отдолу е приведен стих от Хомяков, един от славянофилските дейци. Така тук, в страниците на в. Тъпан, Дембицки е намерил място да даде израз на своите патриотични чувства, негодувайки срещу царска Русия, която е потъпкала свободата на неговото отечество.

Последната от карикатурите в бр. 15—16 на в-к Тъпан.

Със сцената на побоя в дясно е загатнато с много малко изразни средства, но в много художествена скица, за истинското положение и на закрепостения, обезправен руски мужик, на руския народ под властта на царизма, когато често се нанасяло традиционното наказание на побой с 25 камшични удара.

В-к Тъпан, бр. 17, г. I, 23 май 1870 год.

Първият ред: Карикатурата в ляво представя състоянието на гръцкия патриарх Антим VI след излизането на фермана, с който на българите се дават черковни правдини. Между другото Русия се явява лекар на патриарха, комуто прилошава. Карикатурата в дясно загатва за ефекта от същото съобщение и за грижите, които руската дипломация полага за помирението между българи и гърци. Известно е, че под давление на руската дипломация част от българите се отцепиха от общото течение и бяха за помирение с патриарха.

Карикатурата в ляво на следния ред подчертава политиката на „старите“: барон Офенберг държи вързани за вратовете Христо

Георгиев, Атанасович, Протич и владиката Панарет. Отгоре царска Русия в образа на жена им свири на шарманка. „Едно им свирят, друго играят“ — се казва в карикатурата, защото едното от кучетата говори на турски: „Аман, султане наш, дай ни разрешение ние да уловим комитите, да ви ги доведеме“. Карикатурата в дясно осмива промяната в политиката на „старите“. Известно е, че до Парижката конференция в 1868 г. „старите“ следваха чисто руска политика. Но след тази конференция Русия поведе приятелска политика спрямо Турция и наложи на Добродетелната дружина да приеме дуалистичната политика, която бе политика на приятелство с Турция. Тъпан пред-

Две от карикатурите в бр. 17 на в-к Тъпан.

ставя подкупването на „старите“ от турците, докато по-рано те са били подкупвани от руската дипломация. Органът на „старите“ в. Отечество, представен като теле, изповядва: „Моите коли са на две колелета, кой накъдято ме потегли, нататък отвадям“.

Лявата малка карикатура на третия ред представя стопанина на в. Отечество Христо Георгиев, който дава съвети на редактора на вестника Пандели Кисимов, представен като покорна катеричка, „да не се събира с вагабонтите“, т. е. с „младите“, „Отечеството да пише на гладно сърце и да лъже като брадат циганин“.

Тази легенда звучи чисто по Ботевски. Така се иронизира и Христо Георгиев, който тук диктува този „морал“.

Карикатурата в дясно: След промяната в политиката на „старите“ в. Отечество се хвали на туркофилския в. Турция, редактиран от Геновича, че му е взел хляба от великия везир Али паша, т. е. че оттук натъй турците ще подкупват в. Отечество, а не в. Турция. „Пардон, ваше благородие — ефенди“ — този израз загатва за това, което казах по-горе, т. е. за туркофилството на „старите“, след като те са били преди това русофили.

Останалите четири карикатури в бр. 17 на в-к Тъпан.

В изящната рисунка и характеристика на животните в тези две карикатури проличава големият художествен усет и талантът на Дембицки като илюстратор и на басни, какъвто той би могъл отлично да бъде.

В-к Тъпан, бр. 18, г. I, 12 юли 1870 год.

Първите две карикатури в броя са свързани със следните исторически събития: След убийството на княз Михаила през 1868 г. Сърбия се управлява от регентство. Още при разтуряне на българската легия в Белград през април 1868 г. отношенията между българи и сърби се влошават. Тъй като образуването на легията бе предшествувано от договора между Сърбия и Добродетелната дружина в Букурещ за съвместно действие срещу Турция, разгонването на легионерите бе посрещнато от българите като измяна от страна на

Сърбия на общото славянско дело. Оттогава, че и до Освобождението, недоверието на българската емиграция към Сърбия не се заличи. Но особено силно бе то през годините 1868—1870, когато на всичко отгоре сърбите почнаха и пропаганда в Македония. Вестник Тъпан реагира срещу тази пропаганда с отделна подигравателна статия[1], принадлежаща, според М. Димитров, на перото на Христо Ботев, и с тия две карикатури. Първата ка-

Две от карикатурите в бр. 18 на в-к Тъпан.

рикатура представя регентите, седнали на магаре, с ножици посягат да отрежат Херцеговина, Стара Сърбия и Босна, обаче магарето се отдалечава от тия земи. На главата си то носи глобуса на Драгашевича[2], който, изглежда, с шовинистичното си държане е допринесъл доста за разтурване и на българската легия. Втората карикатура в дясно представя същото лекомислие на сръбските политици: на виковете за помощ от страна на австрийските сърби негова „светлост“ княз Милан, който тогава бе малолетен, отговаря, че играе и, значи, няма време да им помогне, а регентите-наместници отговарят, че се греят на огъня, в който горят техните сестри, представени алегорически — Далмация, Банат, Хърватско и други области, населени със славяни в Австрия. И с двете карикатури се

[1] Белградските либерални авадиши [вестници], поместена в Тъпан, бр. 7, г. I. Вж. Хр. Ботев, Съчинения, ред. М. Димитров, 1945, т. III, стр. 90—93.

[2] Надсловът на тази карикатура „Сърбия напредва в Турска“ съвпада с мислите, изтъкнати в гореспоменатата политическа сатира на Ботева срещу сръбските шовинисти. В надписът се очертава дейността и на самия Драгашевич, от която привеждаме този колкото интересен, толкова и актуален възглед, заради прозорливостта на Ботева и по този въпрос: „Извинете ни, братя, дето не щеме да приемаме вашите книги, вашите учители, вашите пропагандисти, вашия език и вашата корона, защото всичко това, което благоизволявате да ни давате, не е българско, не е наше, — то е чуждо, то е низко и подло за нас. Ние нямаме нужда от вашите пожертвувания, които не само че не ни привличат към вашето фалшиво братство,

Останалите четири карикатури в бр. 18 на в-к Тъпан.

осмива сръбската политика по народностните въпроси така, както тази политика се преценяваше сред част от българските емигранти.

Двете следващи карикатури осмиват егоизма и неспособността на членовете на чорбаджийската партия към жертви за обществена

но правят ни още и да се гнусим от тях като от най-отвратителното нещо на този свят. Извинете ни, братя, дето ще ви кажем, че сте се заблудили съвършено от илюзорните мечти, които ви обайват за мнимата „Стара Сърбия", че се простирала чак до София, или по-добре, както се бе изразил Драгашевич в едно етнографическо описание, което беше писал върху Балканския полуостров, че дето се казвало „помози бог, брате", там били чисти сърби и чиста сръбска земя, и тъй с това си смешно заключение изкарал беше и градовете Плевен, Ловеч и пр. до Черно море за чисти сръбски градове" (Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, 1945, т. III, стр. 92).

работа. Макар да бяха получили рубли, — днес е установено, че царското правителство им бе отпуснало грамадната за времето сума 25,000 рубли, — те няма с какво да издават своя вестник. Обществените средства присвояват, а своето за обществени работи не дават. Дадените образи са на Христо Георгиев, хванал се за главата, и на докторите, членове на Добродетелната дружина—Протич и Атанасович. Да осмее същите черти у водачите на чорбаджийската партия цели и карикатурата в дясно. Макар те, „старите", да притежават големи богатства, печатницата едвам се държи и, ако не е съвсем затворена, това се дължи на настояванията на руския царски консул барон Офенберг, който стои с камшик зад тях (в борчове е потънала и черквата). Партията на старите в 1875 г. стигна дотам, че трябваше да продаде своята печатница, която бе купена от безсребърника Ботев.

Последният ред, карикатурата в ляво: Христо Георгиев бе водач на „старите" и най-ярък борец срещу „младите". Същият е държал и колониален магазин. Карикатурата представя въоръжените сили на Христо Георгиев срещу „младите". Това са доходните стоки, от които иде тази „решителност", за която говори заглавието на карикатурата. Като въоръжени сили са представени още владишката корона и владишкият жезъл. В тази схематична рисунка фигурите са скицирани с много изразителни жестове, които издават здрав художествен реализъм у художника в усета му за движение. Карикатурата в дясно осмива преобразованията в Турция, като рисува редица безсмислени неща и абсурди, — като каляска, теглена от раци, и други подобни.

*

Интересната образна история, каквото представляват карикатурите в Тъпан от първата година, рисува живо пред нас обстановката, всред която живее и твори и самият Ботев през 1869—1870 г., в зората на своята политическа и обществена дейност.

Със своите карикатури Дембицки става изразител на най-напредничавата част всред българската революционна партия. Според Мих. Димитров, групата около Тъпан или „тъпанарите", както ги наричали още, са били — това отбелязва и Любен Каравелов—първото ядро на бъдещата революционна партия. Макар да фигурирали още като представители на партията на „младите", „тъпанарите" бележат нова фаза в политическото развитие на емиграцията. Продължавайки революционното дело на Раковски, те правят първия опит за партийно обособяване, за оформяване на ново съзнание всред революционно настроената емиграция[1].

Значението на в. Тъпан през неговата първа годишнина бе изтъкнато също така и от Георги Бакалов: „На в. Тъпан се падна да бъде идеен пионер на революционната партия. След него можаха да дойдат и лесно да бъдат възприети всред емиграцията вестници като Свобода, Дума на българските емигранти, Независимост, Будилник, Знаме. Първата кристализация

[1] Мих. Димитров, Христо Ботев, Биография, София 1948, стр. 57.

на емиграцията към революцията се извърши около Тъпан[1]. А за нагледността и разпространението на тези идеи са допринесли безспорно извънредно много и карикатурите чрез голямата сила на внушението, което се излъчва от образното предаване, ефект добре осъзнаван от Ботева, за който той изрично се е изказвал[2]. В това именно се състои голямата културна и политическа заслуга на Дембицки. Неговото участие е давало дори тон на вестника. За това намираме намек у Ботева, който осмива „старите" за брошурата им, в която се заканвали да наклеветят пред народа, че букурещките млади вагабонти, заедно с издателя на Тъпан, са хора с полски тенденции [к. м.][3]. Постоянното сътрудничество на полския художник-революционер е наложило естествено своя отпечатък във вестника. Художникът останал все същият до спирането на вестника въпреки нередовното му излизане[4] и честите промени в състава на редакцията, които вървят успоредно с все по-смелите нападки на този вестник срещу русофилското течение всред емиграцията. Тук е уместно да припомним, че като нападаше партията на „старите" заради прекомерните й надежди на царска Русия, Ботев възлагаше надеждите си на руския народ, затова в един от броевете на в. Тъпан се провиква: „Да живее руският народ и бъдещата свобода на Русия!"

По всичко изглежда, че по-умерените представители на групата около Тъпан не са одобрявали тази насока на вестника, та един по един отпаднали[5]. Обаче най-деятелният, най-талантливият от сътрудниците на вестника, Христо Ботев, според Мих. Димитров, издържал до края[6], и то заедно с полския си художествен сътрудник. Този факт е от особено значение, защото подчертава още веднаж тясната спойка и постигнатото сработване между двамата творци.

Както самият вестник Тъпан през втората му годишнина, през 1875 год., няма вече онова важно обществено-политическо значение, което бе подчертано по-горе, така и карикатурите през това време се различават рязко. Те стоят по-низко в художествено отношение в сравнение с тия от първата годишнина на вестника. Те не могат да бъдат разглеждани със същото внимание и подробно изя-

[1] Г. Бакалов, Христо Ботев, София 1934, стр. 125.

[2] Т. Силяновска-Димитрова, пос. съч., стр. 137, където за първи път, макар и съвсем бегло, е поставен въпросът за отношението на Ботев към карикатурното и изобщо към изобразителното изкуство. Проучването на художественото наследство на Дембицки ни разкрива възможността да надникнем със съвсем нов поглед в творческата природа на поета и да хвърлим светлина върху Ботев и като ценител в областта на изобразителното изкуство, както и върху неговия интерес към художественото творчество, въпрос, който ще бъде разгледан другаде.

[3] Вж. „Китайска комедия", печ. в Тъпан, бр. 14, 15—16, която Мих. Димитров приписва на Ботев. Срв. Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, 1945, т. III, стр. 67.

[4] Мих. Димитров, За литературното наследство на Христо Ботев, София 1941, стр. 32.

[5] Мих. Димитров, Христо Ботев, Биография, 1948, стр. 57.

[6] Мих. Димитров, пак там, стр. 57. А доводите за участието на Ботев във в. Тъпан Мих. Димитров дава в Хр. Ботев, Съчинения, 1945, т. I, стр. 180—201. В негова подкрепа се изказаха и Г. Бакалов, Хр. Ботев, София 1934, стр. 34, 117—145, и Тод. Павлов, Хр. Ботев, Васил Левски, Светозар Маркович, София 1946, стр. 101—116.

снявани тук. Само една кратка бележка за техния рисувач може да бъде спомената сега.

Веднага бие на очи, че художникът се различава много от Дембицки. Още при появата на първия брой от втората годишнина на 20 юни 1875 год. заглавното клише на вестника е вече сменено[1] и носи гравиран подпис Райс — Reis. Този подпис се среща и върху карикатурите в излезлите през тази втора годишнина всичко четири броя от вестника. Това е един не тъй прецизен и точен като Дембицки рисувач. Неловкост личи при третирането на ръцете и особено на пръстите[2]. Това се вижда например и в „Спасението на турците е в Мека“ и в „Юруш“, карикатура в последния брой 4 на вестника от 30 юли 1875 год., която се свръзва по своето съдържание с „Пламналия огън в Херцеговина“. Ръцете са като изкълчени.

Значително по-сполучливи са неговите карикатури в брой 2 на Тъпан — за турските финанси и за суетните гърчеещи се българки.

Кой е този Райс, за сега не може да се установи. Сведения за него биха могли да се очакват само от Румъния. Може би той е работил там и по други вестници, може би това да е името на цинкографа. Този въпрос заслужава да се издири специално, защото не се знае дори националността на художника, но както всяка друга личност, свързана с Ботева, и той представя за нас интерес.

Тук може да се изтъкне само, че този рисувач е познат на Ботева и че работи при друг случай поръчка лично за Ботев. С негово съдействие Ботев издава за същата 1875 г., когато отново излиза в. Тъпан, календар с лика на Хаджи Димитър[3], един екземпляр от който се намери наскоро във Военния музей в София. На него се среща същият подпис и също такива грубо нарисувани ръце. Този образ, както и карикатурите, далеч отстъпят по художественост пред работите на Дембицки. Може да се предположи, че последният по някакви важни причини се откъсва от илюстрирането на органа на „младите“, които сигурно пак ще са го канили като вещ, изпитан вече сътрудник. Може да е бил зает другаде, с друга работа, а може би тъкмо промяната, която се забелязва в сюжетите на карикатурите, да подсказва вече едно по-вероятно предположение.

През втората годишнина курсът на вестника е вече явно сменен. Докато през първата годишнина тази трибуна на „младите“ отправя стрели срещу русофилската политика на „старите“, сега атаките са насочени предимно срещу дясното крило в революционната партия, срещу Каравелов[4]. Това съвпада с опита, който прави тогава Ботев да се сближи със „старите“, за да получи от тях средства за революционни действия във връзка със стеченията на удобни външни условия, — по онова време въстанието в Босна и Херцеговина е в разгара си[5]. Тук всички карикатури осмиват вече само турската действителност.

---

[1] Срв. Тъпан, бр. 1, год. I и бр. 1, год. II.

[2] Вж. Тъпан, бр. 1, год. II, 20. VI. 1875.

[3] Репродуциран в книгата Хр. Ботев, Съчинения, ред. Ал. Бурмов, София 1940, стр. 641.

[4] Вж. Хр. Ботев, Съчинения, ред. Ал. Бурмов, София, 1948, т. I., стр. 503.

[5] Мих. Димитров, Комитетът на „старите“, Добродетелната дружина, стр. 777.

Двете карикатури в бр. 2 от година II на в-к Тъпан.

Атаките срещу „старите“ се прекратяват. С това спират и нападките към царска Русия, а в този факт може би се крие и причината, че Дембицки не сътрудничи повече.

*

Когато през 1873 г. става карикатурист на редактирания лично от Ботев хумористичен лист Будилник, Дембицки се намира неоспоримо в най-близък досег с Ботев. Той илюстрира известната сатира за виенската изложба, излязла под перото на Ботев. За жалост, запазени са само три карикатури от времето на това най-близко и ценно сътрудничество.

От хумористичния вестник на Ботев имаме запазени три броя, и само първият брой съдържа карикатури. Според обявената програма на вестника чрез рекламното съобщение във в. Независимост[1], за предстоящото му издаване предвиждало се е Будилник да излиза три пъти в месеца — единия път с карикатури. Следва да се очаква, че ако се открие някъде брой 4 от Будилник, той ще да е с карикатури. Че такъв брой е излязъл, твърди Ю. Иванов[2].

Трите карикатури от първия брой на Будилник са и най-популярни у нас и са често репродуцирвани в изданията на Ботевите съчинения, но те не са тълкувани подробно. Тук е мястото да се отбие и едно мнение, изказвано често от някои наши художници, че карикатурите на Дембицки били побългарявания и заемки из западния и специално из виенския съвременен хумористичен печат. Това, след досега изложеното, е явен абсурд и се обяснява с повърхностен поглед, с известни внушения, които идват от надписите на карикатурите във връзка с „виенската изложба“ и с недостатъчно познаване на историческата българска обстановка. От проследяването на цяла редица карикатури се вижда, че те са верни, непосредствени отражения на българската съвременна действителност, свързвани бързо и веднага със събитията и героите на деня и инспирирани от убежденията на „младите“ в най-тънки подробности.

Една от тия илюстрации към сатирата „Хайде на изложбата“, в която Ботев осмива стремежа на българите да вземат участие във виенската всемирна изложба (май — септември 1873 г.) заедно с Турция, представя как „отоманската империя отива на виенската изложба заедно със своите щастливи поданици Антим VI и Антим I“. Турция е представена с дервиши, с пилаф, с боза и с представители на всички подвластни народности, между които единствените щастливци са посочени в лицето на тия духовни водачи. Гръцкият патриарх Антим VI Куталианос е окарикатурен за своята хилавост, поднесен на блюдо, а българският екзарх води с вързани очи па-

[1] Независимост, бр. 30, год. III, 14. IV. 1873.

[2] Ю. Иванов, Български периодичен печат от възраждането му до днес, София 1891, стр. 134.— И Мих. Димитров счита, че бр. 4 на Будилник е загубен. Вж. Мих. Димитров, По следите на Ботева в Румъния и в СССР, в. Работническо дело, бр. 4, год. XXI, 6. I. 1949, стр. 4.

Карикатурите в бр. 1 на в-к Будилник.

ството си. Съмнителният Напредък на българския народ, който върви подире му, е нарисуван като скелет, прикрепени към черепа на който се веят няколко вестника като парцали, идея на самия Ботев, който често осмива цариградските вестници и ги оприличава на „пачаври“ [1]. Този Напредък развява знаме с емблема рак, символ на назадничевост. Както е известно, в това време българската екзархия почва да се очертава постепенно като гнездо на консерватизъм и на реакция, в унисон с възгледите и стремежите на чорбаджийството, на надигащата се вече буржоазна класа[2]. Самият Ботев рисува на друго място с много тънка ирония същия този прогрес, проповядван от просветителите около екзархията: „Оня мирен прогрес, който се проповядва на българския народ, при който народът напредва като магаре възседнато от босфорския идиот, воден от екзархията и каран от нашите свободолюбиви и прогресивни робове“, както пише той в Знаме[3].

Увлечението на тия така иронично охарактеризирани от Ботев „прогресивни“ български среди към участие във виенската изложба дава сюжет на Дембицки и за другите две карикатури в същия брой. Едната носи остроумната, чисто ботевска по мисъл и стил легенда — „Барон фон Дрипел приглашава българските деца да придружат своите учители и чорбаджии и да се поучат от немците на ум и разум“. В измисленото име се иронизира умело грандоманията и маймунството на нашите западняшки и специално немски настроени просветители. Претенцията за благородство у някои българи се осмива от Ботев и на друго място[4]. Тук се рисуват представителите на тая класа, която Ботев иронизира постоянно — „тия наши чорбаджии и калимавки, тези амфибии, които в блатото на дуализма намират своя живот, и ония гладички умовце, които внасят у нас ръждата на западните предразсъдъци и сметта на гнилата вече европейска цивилизация, без да виждат новите явления на живота“ ... и не мислят като „секи свестен и искрен славянин, всеки съвременен човек, в главата на който се не вие паяжина, а стяга мозък, и в гърдите не плакне жабина, а тупа сърце“[5].

В карикатурата се мяркат същите познати вече образи на членове от комитета на „старите“, които изпълваха илюстрациите в страниците на в. Тъпан,—владиката Панарет, докторите Атанасович и Протич; явява се сега и Евлоги Георгиев, който бе заместил като председател на Добродетелната дружина брата си Христо, умрял през март 1872 г.[6] В Ботевия фейлетон към тези карикатури се говори за решенията на тая група, наречена тук хапливо „доброядетелна дружина“, защото, според революционерите, завещаните за народни цели пари от българите-родолюбци се употребявали от тях безкон-

---

[1] Вж. Знаме, бр. 5 от 17. I. 1875 — дописка от Цариград; също отзива за в. Слънце; Хр. Ботев, Съчинения, ред. Ал. Бурмов, 1948, стр. 161, 166.

[2] Д. Благоев, България до Освобождението, София 1945, стр. 32.

[3] Знаме, бр. 4 от 5. I. 1875.

[4] В диалога Един нотабил, Тъпан, бр. 3, 4 и 5, год. I; срв. Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, 1945, т. III, стр. 449, заб. 21.

[5] Народът вчера, днес и утре, Дума, бр. 1 и 2; срв. Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, 1945, т. I, стр. 222—223.

[6] Мих. Димитров, Комитетът на „старите“, стр. 776.

тролно[1]. Решенията са да се изпрати на изложбата „фанариотската кожа на отца Магарета и завещанието на Горгорбашията“ [Христо Георгиев], в което имало такъв един член: „Между моите пари има и чужди, но те, понеже са крадени, са моя собственост“ и пр.[2]

Само няколко дена след нейното появяване, вестник Независимост, в рубриката „Знаеш ли ти кои сме“, дава интересен коментар по повод на тая карикатура. Като се осмиват самите дела на Добродетелната дружина, там на пето място се споменава и следното: „Тя е основала българско училище, академия, в което могат да ослепнат и най-окатите ученици“. „Будилникът ни разказва, че професорите на академията и епитропите на „българската съвест“ ловят децата по улиците и ги пращат да се просвещават в капелата, а децата на самите епитропи се учат в румънските школи“[3]. Тук има подпис „Един от словослагателите на Независимост“, зад който, по всяка вероятност, се крие самият Ботев: той наистина работел тогава в редакцията на в. Независимост.

В третата карикатура е мъчно да се посочи точно кои лица се визират под „букурещките български професори“, на които виенската академия „отворила очите“, и портретно ли е това изображение. Ботев осмива и другаде порядките на това училище: „ . . . Българската община в Букурещ е намислила да изпроводи своята академия, заедно с професорите и учениците, на виенската изложба и да се похвали пред света със своите наредби. Тая академия ще да убеди всичките педагози, че началото на премъдростта е тоягата“[4]. Според Бурмов, този послепис към фейлетона „Знаеш ли ти кои сме“ се явява повод, за да се нарисува тази карикатура[5].

Карикатурата се явява вероятно и в отговор на статията на М. Добринов „Българските общини, учители и всемирното изложение във Виена“, която „подканва българските общини да изпратят колкото се може повече български учители на изложбата във Виена, за да вземат под внимание там новите методи на обучението.“[6] И в самия фейлетон Ботев се надсмива над апела на Добринов за изпращане на български учители на изложбата, тъй като той изобщо е противник на участието в тая изложба и смята, че Турция е много изостанала страна, за да участвува, и че „тя би могла да представи само сандъци с дервиши“. Тези карикатури трябва да се тълкуват като ирония над превъзнасянето тогава на чуждото, особено на немското влияние у нас изобщо.

Така, в тия карикатури става ясно как илюстраторът на Ботевата сатира е запознат в подробности не само с българската борческа действителност, но и с най-интимните мисли на Ботева, и че той работи под непосредствена негова диктовка. И тъкмо тия карикатури от Будилник довеждат до интересни внушения за по-ната-

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения, ред. Ал. Бурмов, 1948, стр. 425.
[2] Будилник, бр. 1, год. I, 1. V. 1873.
[3] Независимост, бр. 34, год. III, 12. V. 1873, стр. 271.
[4] Независимост, бр. 29, год. III, 7. IV. 1873 — Знаеш ли ти кои сме. Срв. Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, 1945, т. III, стр. 187.
[5] Хр. Ботев, Съчинения, ред. Ал. Бурмов, 1948, стр. 429.
[6] Право, бр. 5, г. VIII, 14. IV. 1873. Цитирано по Хр. Ботев, Съчинения, ред. Ал. Бурмов, 1948, стр. 421.

тъшни издирвания и предположения. Най-напред ще спомена, че, проучвайки делото на Дембицки, аз трябваше да се запозная изобщо със съвременното карикатурно изкуство и специално с руската художествена илюстрация от епохата. Така аз срещнах някои интересни указания, които трябва да се проучат.

Вероятно съществува някаква връзка между Ботевия в. Будилник и руския сатиричен лист Будильник. Този въпрос, доколкото ми е известно, не е занимавал нашите изследователи, а твърде интересно е да се издири за сравнение този вестник и да се проследи пътят на едно ново внушение от руските прогресивни среди върху Ботева наред с досега проучените. Този вестник е започнал да излиза в 1865 г. и е бил издаван до 1875 със сътрудничеството на карикатуристите Н. Степанов и А. И. Лебедев — художници-реалисти от художествения кръг на тогава разширяващото своето влияние в Русия „передвижничество“[1]. Споменавам само това, за да подскажа този въпрос, който може би ще представя интерес за специалистите изследователи на Ботева.

Сама се спрях върху един втори въпрос и имах възможност да направя някои бегли издирвания в тази насока в Букурещ. Като вървях там по следите на Дембицки, събирайки данни за художника, косвено стигнах и до установяване на интересна връзка между българския и румънския прогресивен печат от епохата.

Отнапред можеше да се допусне, че българските вестници, издавани тогава в Румъния, са имали за образец румънските издания, тъй като са използували местните печатници и са се стремели да отговарят на изискванията на тая културна среда, към която нашите възрожденци са се чувствували приобщени. Освен това, като са искали да популяризират и всред румънската общественост борческите си идеи чрез своите вестници, често печатани на двата езика (в. Тъпан често дава румънски и френски преводи на текста на карикатурите), те са заемали от румънския печат приетите там форми и маниер на списване.

От друга страна можеше да се допусне, че като карикатурист Дембицки не е работил само за българите, а е обслужвал и румънската общественост, всред която е бил познат и търсен за поръчки, както вече изтъкнах[2], и за своите литографии. Той сигурно е бил ангажиран като карикатурист и от някои румънски вестници. Аз нямах възможност и време да изследвам целия румънски периодичен печат от тази епоха, т. е. от 1863 г., появата на Дембицки в Румъния, до 1880 г., когато той, както стана известно[3], още пребивава в тази страна. Прегледах 30 дотогавашни вестници, и то само в Букурещката библиотека на Румънската академия на науките. Между тях един сатиричен лист, който е излизал от 1871 до 1874 год. в Букурещ, веднага задържа моето внимание както със стила на своите карикатури, с техните очертания, линии и засенявания, сходни

---

[1] Вж. К. С. Кузьминский, Русская реалистическая илюстрация XVIII и XIX в., Москва 1937, стр. 131—181.

[2] Т. Силяновска-Димитрова, Нови данни за художника на Хр. Ботев, в. Отеч. фронт, бр. 1098, год. IV, 31. III. 1948.

[3] Т. Силяновска-Димитрова, пос. съч., стр. 131, обр. 13.

с тия от българските листове (Будилник и Тъпан), така и с едно стихотворение „Бийте тъпана“. То само по своето заглавие напомня стихотворенията на в. Тъпан, защото тука се изобличават „немските шмекери“, както изрично се казва, т. е. експлоататорите на румънските железопътни линии Щрусберг и неговата компания. Този вестник носи названието Асмодей (Asmodeus), име на зъл демон на страстите, сатана-изкусител в Стария завет, който, според Талмуда, изгонил Соломона из царството му. Като се има пред вид, че много от карикатурите съдържат остри нападки срещу режима на Карол I[1], срещу самия него, представяйки го като сянка зад трона, пред който стои Бисмарк и диктува разпоредбите на пруския империализъм, може да се предположи, че този сатиричен лист е имал за цел да подкопава престижа на короната и да способствува за отстраняването на чуждия политически гнет от румънската държава, за което дава внушение и намек самото название на вестника (Соломон бе изгонен от царството му от Асмодей).

В библиотеката на Румънската академия на науките са запазени доста броеве — 34 броя, но не и цяло течение, — от брой първи с дата 14 март 1871 год. до бр. 34 от 2 юний 1872 год., а знае се, че вестникът е излизал до 1874 г.[2] Тия броеве са богато илюстрирани с карикатури. Трябва да се подчертае и друго едно съвпадение. Техните ксилографии са работени в Стабил. Литогр. Байер. Това е същата техническа работилница, в която са работени дърворезбите и на в. Тъпан в 1869 и 1870 г., през първата му годишнина, в която карикатурите носят подписа на Дембицки. Това обстоятелство подкрепя вероятността Дембицки да е сътрудничил и в румънския вестник. Карикатурите на в. Асмодей, както и другите дописки в него, остават анонимни, тъй като този вестник е крайно смел и прогресивен за епохата. Вестникът е бил спрян в 1874 г. при засилване цензурата на печата. Много от карикатурите се отличават със своето силно антигерманско съдържание, като изобличават Бисмарка и насаждания чрез династията пруски империализъм: знае се, че Карол I произхождал от Хохенцолерните.

И тука самите рисунки се налагат по своя овладян и сигурен щрих. Често художникът много добре предава раздвижени фигури с умели скъсявания[3]. Някои технически подробности, — тегленето на линиите, даже изписването на заглавни букви, също щрихът, засенянията и някои сюжети, дори отделни физиономии, една от които прилича на българския Хачо (Хр. Георгиев), сближават карикатурите на този вестник с образи от българските вестници Тъпан и Будилник. Понякога се срещат нехудожествени моменти в тях и грубо изпълнение на окарикатурените огромни глави, но това е особеност на съвременното карикатурно изкуство.

---

[1] Т. Силяновска-Димитрова, Нови данни върху творчеството на Х. Дембицки и пр., Извест. на Бълг. ист. д-во, кн. XXII—XXIV, 1948—49, стр. 132.

[2] Hodoş şi Ionescu, Publicaţiunile periodice româneşti, catalog alfabetic, Bucureşti 1913.

[3] Т. Силяновска-Димитрова, пос. съч., срв. образ 13 и Х. Дембицки — илюстратор на Тъпан и Будилник, в. Литературен фронт, бр. 19, год. V, 7. I. 1949.

Интересно е да се подчертае стиловата и идейна връзка между карикатурата от в. Асмодей, бр. 1 от 14 март 1871 год. под заглавие „Германската азбука", с която се бичуват порочните похвати на пруския империализъм, който изобщо по-късно стана знаме на хитлеризма и се разрази във фашизъм, и карикатурата от Ботевия Будилник, бр. 1 от 1 май 1873 год., която познаваме вече, с надписа: „Виенската академия отваря очите на букурещките български професори". В първата е представен също учител с пръчка в ръка, който показва на едно дете германската азбука, написана на черната дъска. Легендата под нея гласи: „Учи, мое дете, германската азбука, за да имаш и ти представа за нея". А какво се крие зад тая германска азбука? На черната дъска се редят няколко румънски думи по азбучен ред, от началните букви на които се образува и азбуката: Арогантство, Варварство, Грабеж, Деспотизъм, Жестокост, Завист, Лакомия, Неблагодарност, Неправда и други подобни „добродетели". Тенденцията в тази карикатура е близка по дух с карикатурите в Ботевия Будилник, които въстават срещу поуката на ум и разум от немците. Някои технически детайли в образа на учителя, еднаквият начин на очертаване на черната дъска и други подробности в сръчния, енергичен и верен рисунък се налагат при това сравнение и, както вече изтъкнах, посочват абсолютната близост на карикатурата от Асмодей с познатите карикатури от в. Будилник, а също и с тия от в. Тъпан. Това позволява да се допусне, че те са дело на една и съща ръка. Ако за сега липсват по-положителни указания, за да се приеме с окончателна сигурност участието на Дембицки в илюстрирането с карикатури на този румънски сатиричен лист, все пак очевидно е и е неоспоримо, че карикатурите от тия три вестника — Тъпан през 1869—1870, Асмодей през 1871 и Будилник в 1873 — се намират в тясна връзка както по своето идейно съдържание, така и по художествени похвати и постижения. Те се включват в един и същ художествен кръг и са с еднаква идейно-политическа ориентировка[1].

---

[1] Изключителен интерес представя тая обща идейно-политическа ориентировка, която изпъква при съпоставянето, и пълния съвпадеж на политическите възгледи и остри критики, намерили отражение в сатиричния румънски вестник Асмодей и редица изказвания на самия Ботев, който също напада тогавашния политически режим в Румъния на няколко места в своите статии, които се появяват, макар и по-късно, тъкмо след спирането на „Асмодей" от цензурата през 1874 г., някои от които ще приведа тук. Неговата необикновена политическа бдителност и трезва критична мисъл върху политиката на румънското правителство, възглавявано от Карол I, съзира още тогава в Румъния „другата голяма спънка, след Гърция, за южнославянското единство" (в. Знаме, бр. 8 от 22 декември 1874 г.; вж. М. Димитров, Съчинения, т. II, с. 21). А другаде се среща у Ботев следното: „Румъния отстрани от кормилото на своето управление ония свои искрени и честни синове, които разбираха положението на своето отечество и които не виждаха друга изходна точка за неговото бъдеще, освен съюза със славянските племена на Балканския полуостров. И така, после 1868 г., т. е. после падането на Братияновото

Художникът на румънския в. Асмодей е сръчен, бърз и много продуктивен, всеки брой има по няколко карикатури. Явно е, че редакцията на вестника разполага вероятно с повече материални възможности, отколкото имат българските емигрантски вестници, и отделя

министерство, и досега Румъния ни е дала доста причини да мислим, че тя никога няма да обнажи своята отдавна вече ръждясала сабля за идеята на Дунавската конфедерация и че и занапред тя ще основава всичкото свое съществуване и всичкото свое бъдеще на капъните на европейската дипломация, т. е. че и занапред тя ще играе на комар. Следователно, и Румъния не представлява някакви особени надежди, че ще да свърже някога своята съдба със съдбата на южните славяни" (пак във в. Знаме, същия брой 3, у М. Димитров, пос. съч. т. I, с. 31). И Ботев отбелязва, че тогавашна Румъния „да преследва славяните" (пак там) и „Румъния не особено обича славяните" (в. Знаме, бр. 2 от 15 декември 1874 г., у М. Димитров, пос. съч., т. II, с. 16) и също: „След петрушанското събитие... румънското правителство изяде „колективната плесница" на хер Байста [австрийски министър, инициатор на дипломатическото въздействие на европейските сили върху Румъния], хвърли своето червено знаме и постъпи на полицейска служба у агите" (в. Знаме, бр. 5 от 12 януари 1875 г., у М. Димитров, пос. съч., т. II, с. 29). В брой 12 на в. Знаме от 28 март 1875 г. той сочи на „историческите уроци" за решение на източния въпрос, на които държавните мъже на Сърбия, на Гърция и на Румъния не обръщат никакво внимание поради своя шовинизъм, а за Румъния заключава, че „тя в продължение на всичкото свое съществуване е хранила и подкрепяла своята народност чрез румънизацията на чуждите елементи, а особено българския, днес с още по-голяма енергия извършва това свое „назначение на восток"... „и систематически прелива всичко, щото е чуждо [освен немско, к. м.] в гърнето на своята дако-ромейска цивилизация" (в. Знаме бр. 12 от 28 март 1875, у М. Димитров, пос. съч., т. II, с. 57, 58). Интересен е намекът, който прави Ботев, съчувствувайки на самия румънски народ: „Най-напред студеният вятър, който повея от страна на румънската консервативна или така наречена бяла партия"... „да кажем в скоби беше начало на днешното безотрадно положение на румънския народ" (в. Знаме, бр. 22 от 13 юли 1875 г., у М. Димитров, пос. съч. т. II, с. 90). Срещу румънския чокоизъм, който е причина за това положение на румънския народ и който тормози и българите, Ботев пише следното в дописка от Болград: „Румънското правителство скоро ще да стане за нас такова отеческо правителство, каквото е и правителството на султана за своята няма и беззащитна рая; с една дума, ние скоро ще да станем съвършени и безусловни роби на влахо-фанариотския ненаситен чокоизъм" (в. Знаме, бр. 1 от 8 декември 1874, у М. Димитров, Съчинения, т. II, стр. 111). Ботев изобличава постоянно режима на Карол I в зависимост от плановете и политиката на Бисмарка: „Румъния постоянствува на своите искания и сочи на голата глава на Бисмарка", или „Румъния ще да се поддържа от Прусия" (в. Знаме, бр. 6 от 19 януари 1875 г., у М. Димитров, т. II, с. 148), или още по-добре иронизирано в следния израз: „Карл Хоенцолерн, който спечели вече няколко милиона влашки грошове, прави пазарлък с Бисмарка да отстъпи Румъния на най-малкия брат на Франц Йосифа" (в. Знаме, бр. 8 от 2 февруари 1875 г., у М. Димитров, пос. съч., т. II, с. 161). Забележителна в това отношение е и следната Ботева мисъл:... „Съдбата на Турция, а с това заедно и съдбата на поробените под нея славянски племена, се намира в ноктите на трите двуглави орла, и правителствата на Черна гора, на Сърбия и на Румъния не са нищо друго освен слуги [к. м.] на Бисмарка, на Горчакова и на майстор Андрашия" (в. Знаме, бр. 8 от 2 февруари 1875 г., у М. Димитров, пос. съч., т. II, с. 163).

Това политическо единомислие между български и румънски прогресивни, социалистически настроени и революционни среди тогава в Букурещ заслужава специално обстойно изследване, паралелно с нови, особено необходими днес за историята на социализма на Балканите проучвания и из румънския прогресивен, опозиционен печат. Защото, както е известно, дълго време румънските социалисти и революционери са пазили спомена за Хр. Ботев, когото считат като предтеча на румънския социализъм, и неговите вестници Дума и Знаме и от румънска страна се изтъкват като ценен принос към идеологията на социализма (вж. В. Христу, За връзките на Хр. Ботева с Добруджеану Гереа, Ботев лист, София 30. V. 1936 г., с. 4).

голямо внимание и съответно обширно място на карикатурата. Ако предположението, че нейният художествен сътрудник може да се отъждестви с Дембицки, се потвърди и по друг начин, за което биха могли да се издирят данни в Букурещ, то тогава бихме могли да твърдим, че Ботев е привлякъл за сътрудник на своя вестник един не случаен, а търсен и ценен в румънските прогресивни среди художник, енергичен, смел рисувач и идеен съмишленик и борец, който е успявал да върви в крак със събитията на деня, да движи изкуството си с темпото на бурната си съвременност и да го насочва умело към дадена цел. Окончателното утвърждване на това предположение трябва да се запази за по-късно, след консултация с румънски специалисти, познавачи на румънския печат, и по-точно с тия, които се занимават с илюстрациите и карикатурите на румънските вестници и други периодични издания от епохата.

Необходимо е български, румънски и полски учени и архивисти да обединят днес своите усилия и с общ интерес да насочат вниманието си към делото на този художник, който отдава своя талант, за да съдействува на българските народоосвободителни борби, работи като ентусиазиран народен будител и всред румънските патриоти и допринася за идейното и политическо осъзнаване както на българския, така и на румънския народ.

ПОЕЗИЯ И ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ У ХРИСТО БОТЕВ

от ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ

Силата на въздействие на Ботевата поезия е огромна, безспорна. Вече имах случай да изтъкна[1] къде трябва да дирим изворите на нейния чар и на нейната мощ: плод на една революционна епоха, плод, който съдържа всички нейни живителни сокове, тая поезия представя единство от съдържание, наситено с прогресивна, демократическа и борческа идейност, и от национална форма в пълния смисъл на тоя израз. Тя е създание на един рядък поетически талант, който умее да влее живот във всеки свой образ и във всяка своя картина и който твори стиховете си от действителността на своя безкомпромисен живот и патриотичен подвиг така, че слива в творенията си поезия и живот. В неговата поезия е отразена борбата за освобождението на народа от едно двойно робство: национално и класово, защото делото, на което служи поетът — революцията, подготвяна още от 60-те години и избухнала в 1876 год., бе колкото национална, толкова и социална революция, насочена срещу турската феодална система и нейните надстройки. Ботев съзнателно поставя задача на поезията да служи на политическата борба. Той пише във в. „Знаме“ (от 5 януари 1875 г.): „И науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума — всичката духовна деятелност на неговите водители би трябвало да вземат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразят с живота, със стремленията и с потребностите на народа и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство, а журналистиката за преживяне старото, изгнилото и отдавна вече изхвърленото европейско гюбре“.

При това положение, да обясним заграбващата и дълбока Ботева поезия значи да я разгледаме преди всичко в светлината на нейното революционно-демократическо съдържание и нейната национална форма, да посочим и нейната правдивост и жизненост поради това, че нейният патос е подкрепен с жизнената правда на Ботевия живот и Ботевия подвиг, като изтъкваме навсякъде и творческата способност на поета, неговия талант да влива живот във всеки свой стих и образ.

Разбира се, буржоазните изследователи на Ботевата поезия бяха далеч от едно подобно разбиране, особено що се касае до проблемата за отношението между поет и действителност, до въпроса за обществената обусловеност на Ботевата поезия, като по тоя начин значението на последната не се определяше във връзка с общественото развитие на нашия народ, тя и нейният автор не биваха включени в основните тенденции на развитието на нашата литература,

[1] Срв. Гениятна Ботев, сп. Език и литература, год. III, 1948, кн. 3, стр. 207 сл.

Ботев не бе издиган до своето истинско, почетно място — като най-висок връх в развойната линия на демократично-прогресивната българска литература. Буржоазните критици на Ботев от близкото минало плуваха в мъглата на идеализма и търсеха обяснението на Ботевата поезия в неспокойната, бунтовна и отрицаваща личност, която дири да „удовлетвори постоянно напрегнатата, готова за дейност воля“ и да „дойде до вътрешно освобождение“, или се ровеха в сухия пясък на формализма. Изобщо Ботевата поезия се разглеждаше обикновено като дело на един „съвсем неограничен дух“, дух на „вихрена младост“ и под., и съвсем не като израз на прогресивните демократични тенденции на епохата. Проф. Боян Пенев, например, в своята позната студия за Христо Ботев, препечатана в по-ново време в „История на новата българска литература“, изхожда при разглеждането на Ботевото поетическо наследство почти изключително, ако не и изключително, от личността на поета и дава едно напълно идеалистическо и формалистическо обяснение на Ботевото поетическо дело. Критикът-професор пише: „Ако искаме да разберем и почувствуваме[1] Ботева, да си уясним неговия образ, ще трябва да се спрем преди всичко не на неговите идеи, не на неговите политически и социални убеждения: потребно е да вникнем зад тях в онзи център, гдето се обединяват всички външни прояви, да схванем основната същност на неговия вътрешен свят, патоса на неговата душа, източника, от който произтичат всичките му изповеди, деяния, идеали и домогвания. С други думи — да видим с какво се характеризува и в що се изразява индивидуалността[2] на Ботева, кои са основните качества на неговата личност, какво представя той като темперамент“.[3]

Съдържанието на Ботевите стихотворения като отражение на една определена историческа действителност, в която Ботев е творил, не интересува Пенева. „Духът“ на Ботев, „вихрената му младост“, „емоционалната му и поривиста, волева натура“ и пр. били ключът към Ботевата поезия.

Позициите, на които стои Боян Пенев, са, разбира се, неудържими. Ако се интересуваме само от индивидуалната творческа мощ на поета, как бихме обяснили социалния патос на Ботевата поезия? Как бихме разбрали намиращите се в нея отражения на поривите и паденията на представителите на епохата, на техния идеен мир и на тяхната борба, на противоречията в обществената действителност? Бихме ли могли да обясним „любовта“ и „омразата“ на поета, насочени с такава „сила“ към определени представители на тогавашния обществен живот, чиито образи също се явяват в неговата поезия? Как бихме обяснили съчетанието на реализъм и романтизъм в тая поезия? Дирейки в поезията на Ботев само израз на една определена личност, не би ли трябвало да се откажем да виждаме в тая

---

[1] Думата „почувствуваме“ е подчертана от автора — Б. Пенев.

[2] Подчертано от автора — Б. Пенев.

[3] Сравни Боян Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, Българската литература през втората половина на XIX век, София 1936, стр. 1443. И приведените по-горе думи — „съвсем неограничен дух“, дух на „вихрена младост“, личност, която дири да „удовлетвори постоянно напрегнатата, готова за дейност воля“ и да „дойде до вътрешно освобождение“ — принадлежат на Пенев, пос. изд., стр. 1442 и 1447.

най-силна поезия на нашия народ върховен, вдъхновен, гениален израз на делата и на мислите, чувствата и волята на дейците на епохата — една от най-великите в нашата история? По тоя начин не бихме ли ограничили нейното значение, не бихме ли посегнали към цената и значимостта на Ботевото изкуство, когато отречем качеството му да изразява освободителните стремежи на българския народ, стремежа на народните маси към по-добър живот?...[1]

Надареността и темпераментът на поета, колкото и голямо да е тяхното значение в Ботевото художествено творчество, не бива да оставят в сянка отношението на поета към действителността, неговия жизнен опит и неговата идеология. Една прогресивна литература, каквато е Ботевата, не може да не бъде свързана с демократично-прогресивните тенденции на епохата, с борбата на българския народ за освобождението му; противоречията в обществения живот са в същност двигатели и творчески момент в Ботевата поезия. Творейки своята поезия, Ботев не е бил далеч от мисълта на Максим Горки, който писа в „Разказ": „Литературата е трибуна за всеки човек, който има в сърцето си горещо желание да разкаже на хората за преустройството на живота и за човешките страдания, за онова, което трябва да увенчае човека, и за необходимостта на всички хора от свобода, свобода, свобода!"[2]

Съдържанието на Ботевата поезия е почерпено от обективната действителност, още повече че Ботевата поезия не е книжно построение, изсмукана от безбройните книги стихове на световната литература, а е изпълнена чак до върха — до последния стих — от жизнената правда на определен исторически момент. Тоя момент даде душевното съдържание на поета и мотивите на неговото творчество, идеите, за които се бори и умря поетът, и материала за дивните му поетически образи и широките му обобщения. Поезията на Ботев е многозвучен отглас на една определена действителност, на всичко онова, което поетът изживява в бурята на епохата, отглас на трагиката и поривите на едно време, пълно с величие и низости, със стихийни полети и главоломни падения, със светла вяра и безпросветни отчаяния, с топла обич и безпощадна омраза: на една революционна епоха. Поезията на Ботев има да решава наистина и тежки драматични лични конфликти, но тия конфликти имат и обществен характер, ето защо мечтите, поривите, обичта, омразите и вдъхновението на големия поет, чрез въздействието на неговата поезия, прераства в мечти, пориви, обич, омрази и вдъхновение на съвременници и следовници или разчистват пътя на делото с обществено значение.

Като поет Ботев живее в своята действителност, слял е песен с обществено дело, поезията му е самата негова жизнена правда. Още Захари Стоянов правилно бе отбелязал неразривната връзка между песен и дело у Ботев: „Каквото и да е написал той, както и да е казал, душата му всецяло е участвувала в думите му, в плача му, в смеха му. Бъдещите негови биографи и историци, зад

---

[1] Възгледите на Пенев за Ботев критикува остро и Мих. Димитров в Личността на Ботева, критически преглед, София 1938, стр. 58 сл.

[2] Максим Горки, Избрани литературно-критични статии, София 1947, стр. 8.

гърба на които ще да остане епохата, в която е живял, само по едно негово стихотворение ще бъдат в състояние и него да характеризират, и епохата да определят, в която е живял“ [1].

При това Ботевата поезия е не само израз, отражение на една определена историческа епоха, на нейните идеи и развойни тенденции, на нейната прогресивна идеология, отражение, изпълнено с широки и дълбоки обобщения и прозрения в бъдещето развитие, но тя е и един сравнително пълен израз, сравнително пълно отражение на дадения исторически момент, поне пълно отражение на онова, което заслужаваше да бъде отразено.

Между онези буржоазни изследователи на Ботев, които се изказаха за Ботевата поезия, могат да се намерят недоразумения и в това отношение — по отношение, така да се каже, на пълнотата на Ботевата поезия, по обилието на мотиви в нея и под. Например, в очерка си за поезията на Ботев, очерк, поместен като предговор към изданието на Ботевите съчинения под редакцията на Ал. Бурмов от 1940 год. [2], проф. Михаил Арнаудов бе изтъкнал, че стиховете и прозата на Ботев образували само фрагмент, „величествен фрагмент от една голяма и недовършена изповед“. В случая Арнаудов бе перифразирал — без да отбележи това, както обикновено се прави в нашата литературна действителност, — едно изказване на великия немски и световен поет Гьоте, който определя своите творби като „отломки от една голяма изповед“ („Bruchstücke einer grossen Konfession“). Перифразирайки хубавата мисъл на Гьоте, Арнаудов я употреби в по-друг смисъл, отколкото я бе употребил великият поет и мислител. У нашия изследовател „изповедта“ на Ботева не била „записана в целия си обхват“, така че „някои от най-съществените й части“ ни „убягвали“ „за винаги“. С право акад. Тодор Павлов долови веднага в това изказване на проф. Арнаудов опит да се подцени творческото дело на Ботев [3], разгледа го и му даде достоен отговор: „Малцина са поетите даже в световната литература, които така вътрешно-органически, така цялостно, така завършено да са отразили в творбите си своята епоха и сами себе си, както това виждаме у Ботева“ [4].

Ботевата поезия, макар отлята в един съвсем малък брой стихови творби, отразява с широчина и дълбочина един момент от нашето историческо развитие, и то даден с перспектива към бъдещето. Революционният темперамент на Ботев пречупи „субективно“ обективната действителност, но с това великият поет подбра само най-съществено от нея, онова, което си струваше да бъде посочено, при това даде релеф на действителността, освети я с мълнията на великата си мисъл така, че и слепецът да я види — с двете тенденции в нея, на отмиращото и на възхождащото, на онова, което трябваше да си иде, и на онова, което трябваше да дойде, и още

---

[1] Захари Стоянов, Христо Ботйов, опит за биография, критично издание под редакцията на Ст. Каракостов, София 1946, стр. 47.

[2] Христо Ботев, Съчинения, под редакцията на Александър Бурмов, София 1940.

[3] Срв. Тодор Павлов, Христо Ботев, Васил Левски, Светозар Маркович, речи и статии 1936—1945, София 1946, стр. 30—57.

[4] Пос. изд., стр. 33.

така, че и равнодушният да придобие желание да се бори и строи, и страхливецът — да свие юмрук за борба и подвиг.

Самият Ботев едва ли би се съгласил с едно отношение към поезията му като Пеневото или като това на Арнаудов, — че трябва да даде в поезията си израз на още повече мисли и чувства, отколкото е дал. В своите вестници и своята поезия Ботев достатъчно добре е очертал своите възгледи за литературата и за поезията, и те, както е известно, са такива, че поетът не е „птичка божия", по израза на Маяковски, която си пее каквото ѝ скимне, но че —

днес поет е само онзи,
който пише марш и лозунг.[1]

Измежду всички свои съвременници Ботев даде най-пълен и най-правдив, най-ярък и най-жизнен образ на действителността, в която живееше и която сам представяше, защото не само притежаваше мощен творчески дар, не само владееше изкуството на дълбокото и широко обобщение, на типизацията, но виждаше ясно и правилно тенденциите на развитието у нас, а и вън от нас, разбираше безпогрешно кое е ненужно за живота и на кое трябва да се даде път в живота, знаеше несъмнено кои сили са в състояние да преустроят тогавашната форма на живот в по-съвършена, прозираше дълбоко в противоречията на съвременните обществени отношения и умееше да посочи в тях кълна на по-висок етап в развитието на обществото у нас и изобщо. Такъв, нашият гениален поет, естествено, не само не можеше да отлива в стих чувства и мисли, които са повече лично преживяване с по-малко обществено значение, но и не можеше да търпи литература, в която се казва „всичко" и „всякак", т. е. каквото и да е и по какъвто и да е начин. Като желая да се ограничa главно в разглеждане на Ботевата поезия, аз ще припомня всеизвестната сатира на Ботев „Защо не съм". Наред с бездарните труженици в полето на българската литература, каквито са, несъмнено, Пишурката, Сапунов трети, (защото има и други Сапуновци), Владикин и пр., тук се осмиват и даровитите ни поети Славейков и Вазов. Преди време в осмиването на Славейков и Вазов писателят Людмил Стоянов бе видял „неправда", извършена от страна на Ботев. „Ботев иска очевидно — писа Людмил Стоянов — всички поети да имат един темперамент, неговия; едни изразни средства, неговите; едно поетическо съзнание, неговото..."[2] Не това искаше обаче Ботев. Той стоеше близо до нашето днешно разбиране на поезията, която трябва да вземе участие в общите усилия на историческия момент за осъществяване на демократичните идеи на епохата. От позициите, на които стоеше, нашият велик поет не можеше да пощади и поети като Петко Славейков и Вазов, той имаше право да се опасява от поезия, която изтръгваше революцион-

---

[1] Вл. Маяковски, Птичка божия, — виж Вл. Маяковски, Избрани стихове, превели Христо Радевски и Богомил Райнов, София 1946, стр. 96 сл. (превел Хр. Радевски).

[2] Людмил Стоянов, Христо Ботев като литературен критик, сп. Българска мисъл, I, 1925—1926, кн. 2, стр. 209 сл., и кн. 3, стр. 327 сл., виж стр. 334.

ното жило на епохата, колкото и да беше от значение за развитието или за „пълнотата", каквато очевидно би задоволила проф. Арнаудов, на българската литература. Романтиката на П. Р. Славейков и младия Вазов, неборческа и несъчетана с реализма — Ботев е чувствувал това — действува приспивно. Ако е позволена една аналогия, такава позиция към приспиващата романтична поезия зае и писателят на поробена Полша Станислав Виспянски. В своята позната драма „Сватба" Виспянски даде образ на въздействието на романтичната поезия, която приспива съвременниците и последните пропущат момента за въстание.

Ботев мисли, че дори Каравеловото „Знание" ще отвлече вниманието на емиграцията; сравни писмото му до Иван Драсов от 20 януари 1875 год.: „Редакторът на „Знание" е Каравелов. Тая работа ще да отнеме много сили, много надежди и ще да отвлече донейде вниманието на емиграцията. Но пак нищо. Няма какво да се прави. Сиромашията е престъпление"[1].

Творческото отношение към действителността за Ботев означава и борческо отношение към нея, щом като тя има крещяща нужда от преобразуване. Самата Ботева поезия е набат, който трябва да пробуди и държи в тревога, щом като страданието залива всичко като стихиен потоп или изгаря душите като пожар. Борбата на Ботев с необществената или неполитичната литература не само е законна, тя е необходима, върховно ценна, тя е нужна за окръгляне на поетическото дело на поета-борец. Ботев е разбирал по-високия етап, който представя страстната „партийност" в развитието на поезията и литературата. В една революционна епоха като Ботевата дори големият талант, талантът на Вазов или на Славейков, щом като не служи на действителността, щом като не активизира към борба за освобождение или осъществяване на демократичните тежнения на епохата, не може да бъде отделен от бездарността на другите поменати в „Защо не съм" поети и писатели. И Ботев слага всички на една дъска. С пълно право, защото по-талантливата романтична поезия приспива повече, отколкото по-бездарната, която изпада от ръцете на читателя.

С такива възгледи за поезията, в своето стихотворчество Ботев дава израз само на оная жизнена правда, която имаше смисъл за епохата му, за съвременниците му, за общественото развитие у нас.

Както като политик и публицист, така и като поет Ботев става деец-фокус на своята епоха. Не само със своята дейност на общественик и публицист, но и със своята поетическа дейност той издига, може да се каже, на щит проблематиката на историческия момент, в който е извикан на обществената сцена, и сочи решенията на поставените проблеми. Неговите „мечти мрачни, мисли бурни" са мечти и мисли, може би макар само смътни, на милионната народна маса, в която зрее революцията, търсеща пътища да се осъществи; със своята поезия той чертае кървавия път на борбата, път към свободен живот, път към доста ясно очертан социалистически и комунистически ред в света.

[1] Христо Ботев, Съчинения, редакция и коментар от Александър Бурмов, т. I, София 1948, стр. 215.

*

Разгледаме ли поотделно мотивите на Ботевата поезия, ще видим, че всеки мотив е изграден с елементите на една определена историческа действителност, действителността, в която поетът е живял.

Какви мотиви и сюжети би могъл да обработи Ботев в своето творчество?

Като автор на лирически произведения, у Ботев се срещат, разбира се, и интимни мотиви; но и тоя вид мотиви се явяват с подчертан социален патос; в тях, преминаващи в цялата поезия на Ботев, прозира преди всичко образът на патриота, готов на всяка жертва за родината, на патриота-борец, който копнее и се бори за свободата на своя народ, готов да пролива кръвта си за него, страдащ поради страданията на родината, страдащ особено поради това, че неговите сънародници овчедушно понасят едно двойно робство, страдащ най-сетне и поради личната си съдба — на интелигент-прокуденик от родината, без място в живота, бездомен и гладен пролетарий, но със здрав революционен дух.

На второ място в Ботевата поезия трябва да дирим отражение на робската действителност у нас в нейните конкретни въплъщения и образи. Тая робска действителност в Ботевата поезия е дадена с целия ѝ ужас, въпреки малкото на брой стихотворения на поета: с националното и класово робство, с низката степен на обществено съзнание на угнетения народ, с неговата притъпеност и неговото равнодушие, с различните образи на епохата — на потисници и грабители, „наши и чужди гости“, лъжеводачи, лъжепатриоти и пр.

Робската действителност, изпълнила Ботевата поезия с трагични интонации, повече от отчаянието буди бурята на бунта у поета, прави от честния патриот борец, борец за свобода, борец срещу всеки угнетител — национален и класов. Така, на трето място, се явяват борческите мотиви в Ботевата поезия. Тук Ботев дава израз и на четническата борба, каквато се сили да организира и обоснове теоретически Раковски и каквато все още съществува и в Ботево време, и на революционната борба от края на 60-те и от 70-те години. Като патриотичните мотиви, този вид мотиви преминават през цялата поезия на Ботев, ето защо поетът е наричан и може да бъде наричан поет на свободата.

Най-сетне, бунтът на Ботев срещу робството у нас прераства в поезията му в борба за освобождение на цялото човечество. Не на едно и две места се явяват мотиви, наситени със социалните проблеми на епохата и тяхното решение, мотиви на борба срещу гнилия стар свят, мотиви, съдържащи идеи за ново обществено устройство, изобщо мотиви, в които намира отражение идеологията на най-лявата, на най-прогресивната демокрация през епохата. В мисълта за социалната революция вдъхновението и полетът на поета достигат своя връх.

Набелязаните мотиви, разбира се, не изчерпват съдържанието на Ботевата поезия. Като във всяка поезия, ще се явят още мотиви от природата, образите на бащиното огнище, на любимата майка, на либето и пр. Но тези мотиви, картини и образи, населяващи пое-

тическия свят на Ботев, нямат по-голямо, по-самостоятелно значение в неговата поезия.

Така очертано съдържанието на Ботевата поезия, то несъмнено е почерпено от една определена историческа действителност. Ще се спра само на някои мотиви и творби, за да покажа това.

Патриотизмът на Ботев, например, най-силно звучащата струна в поезията му, не е някаква абстракция, той е вкоренен в една определена действителност, той извира из една дадена епоха; той не може да бъде отделен от идейните и обществени борби на историческия момент. Патриотизмът на Ботев вдъхновява изцяло неговото жизнено дело, неговия подвиг и неговата поезия, а всичко това е поставено в служба на обективно-историческата действителност.

В своята поезия и в своята проза Ботев рядко говори за своето отечество като за някаква абстракция:

Отечество мило любя,
неговият завет пазя...
(„Към брата си").

„Ако умра, то знай, че после отечеството си съм обичал най-много тебе..." — пише той в прощалното си писмо до Венета.

Патриотът Ботев стои определено на страната на народа — поетът живее, мисли и пее за него: за „братята сиромаси", за тяхното робство, сиромашия и унижение. Стихотворението „Към брата си", от което са взети току-що приведените два стиха, ясно сочи в по-нататъшното си развитие кого „люби" поетът: сърцето му „безумно" „играе" —

в отзив на плач из народа...

Угнетената народна маса има сърцето му напълно, безкомпромисно, жертвоготовността на Ботев за благото на угнетения народ е факт, който се чувствува непосредствено.

Народните врагове са и негови лични врагове: турската феодална власт, царете, папите и патриарсите, турската администрация, кърджалиите и чорбаджиите, лъжепатриотите, глупавите и безпросветни честолюбци или користните хитреци, които се домогват да играят роля на народни водачи.

Изразявайки отношението си към дейците и делата на епохата, изразявайки своите най-прогресивни разбирания за обществения и политическия живот на своето време, Ботев разчиства пътя на правдивите дейци и дела за благото на народа, отстранява от пътя на последния лъжепатриоти и дърдорковци, показва истинския образ на „силните на деня" — на народните изедници и вдъхва омраза към тях, съдействува за прогресивното развитие на нашия народ като му внушава борческото си чувство, бунта и безстрашието си. Възпявайки героите на епохата — води по техния път, създава герои. С най-заграбващите средства на поезията Ботев обективно провежда една революционна идеология, тъй необходима за един народ, който

трябва да извърши революционен скок, за да си създаде човешки живот.

Ботевият патриотизъм няма нищо общо с патриотизма на буржоазните националисти. Поетът обича своя народ, но той копнее по щастието и на всички народи, той насочва ударите на своята поезия срещу всички притеснители в света — царе, папи, патриарси, феодали, търговци жадни за злато, попове, лъжепатриоти и пр. и пр. Така Ботев съчетава патриота с интернационалиста.

Най-личната нота в поезията на Ботев звучи скръбно, мрачно, трагично. Ще припомня няколко стиха, в които се оглежда печалната душа на поета:

Ти ли си, мале, тъй жално пела,
ти ли си мене три годин клела,
та скитник ходя злочестен азе
и срещам това, що душа мрази?

Бащино ли съм пропил имане,
тебе ли покрих с дълбоки рани,
та мойта младост, мале, зелена
съхне и вехне люто язвена?!

Весел ма гледат мили другари,
че с тях наедно и аз се смея,
но те не знаят, че аз веч тлея,
че мойта младост слана попари!
(„Майце си“)

Душата ми в огън тлее,
сърцето ми в люти рани.
. . . . . .
Ах, ръка си кой ще турне
на туй сърце, дето страда?
(„Към брата си“).

Сърцето си вече казахме
с печалните наши две лири.
(„Делба“)

В тез гърди веч любов не грее
и не можеш я ти събуди
там, де скръб дълбока владее,
де всичко е с рани покрито
и сърце зло в злоба обвито.
(„До моето първо либе“)

Отде тая скръб, защо е „печална“ лирата на поета?

Напразно проф. М. Арнаудов търси връзката на тая скръбна, дори трагична поезия с поезията на Лермонтов или Некрасов[1]. Ботевата поезия и в случая е израз на една определена действителност; тя е тъй лична, а толкова дълбоко и широко обобщение има в нея!

В своите най-лични мотиви Ботев изразява състоянието на българския интелигент-патриот от епохата, излязъл из средата на дребната буржоазия, разорявана и превръщана в наемен пролетариат:

[1] Срв. М. Арнаудов, Ботев в поезията си, пос. изд., стр. 10 и др.

без място в живота, без средства, без перспективи. Това се чувствува особено в стихотворението „Майце си". Българската интелигенция в робския период, представител на която е Ботев, е обречена на скитничество, на неволя, на скръб. В „Делба" Ботев говори:

Спътник ни са били в животът
страдания, бедност в чужбина.

Къде би могла нашата интелигенция от епохата да намери приложение на своите сили, къде — здрава почва, за да изгради своето щастие, в какво благородно дело би могла да вземе участие, за да се увенчае със слава? —

Много аз, мале, много мечтаях
щастие, слава да видим двама;
сила усещах — що не желаях?
Но за вси желби приготви яма!
(„Майце си")

В писмо до Хр. Георгиев от 23 октомври 1868 год. Ботев очертава цялата си неволя на емигрант — гол и бос, който се срамува да се яви пред приятели и родители. В писмо до Н. Геров от 21 ноември същата година Ботев нарича положението си „гнусно", „което, ако не вземе някой участие", можело да го „погуби". „Аз, по причина на боледуването си в Браила, паднал съм в такава бедност, щото освен че съм останал гол и бос, но се нуждая даже и за насъщния си хляб" — пише тук Ботев. И още: „Аз бях отчаян и на времена ми дохождаха такива припадки, щото, ако да се повтарят, може да ме докарат до престъпление или да ме убият"[1].

Тежкото си положение Ботев описва още в писмо до Киро Тулешков: „Пиша ти, приятелю, че аз останах тука с намерение да стана учител на българското училище; но силно се излъгах. Достигнах до такова жалостно положение, което не мога ти описа. Живея на самия край в Букурещ, в една вятърничава воденица, заедно с моя съотечественик Васил Дякона. За препитанието ни не питай, защото едвам на два и три деня намираме хляб да си уталожим глада..."[2]

В писмо до Иван Драсов от 22 септември 1874 год. Ботев говори: „Самоволната сиромашия уби и таланта ми, и живота ми, и родителите ми"[3].

При своя деен темперамент, при жаждата си за голямо историческо дело Ботев мъчно можеше да се помири със съдбата на българския интелигент от епохата.

Животът давал само трошици на поета, а той искал да гради цял нов свят. В писмо до Ив. Драсов от 26 юни 1875 год. Ботев

---

[1] Съчинения, ред. Бурмов, 1948 г., стр. 204.
[2] Съчинения, ред. Бурмов, 1948 г., стр. 205.
[3] Съчинения, ред. Бурмов, 1948 г., стр. 213.

говори: „Сега трепнеш, а крилата ти подрязани. Всичко принуждено, без въодушевление: иде ти и да плачеш, и да псуваш..."[1]

При очертаното положение каква правда, каква действителност разкриват Ботевите стихове:

дето нас млади пропъди
по тази тежка чужбина —
да ходим да се скитаме.
немили, клети, недраги!
(„На прощаване")

Отвърне ли поглед от собственото си състояние или подири ли причината на това състояние, патриотът-интелигент ще види злочестия образ на своята родина, на поробената си родина, и скръбта му ще израстне до неимоверност, ще извика дори сълзи на очите му:

Често, брате, скришом плача
над народен гроб печален...
(„Към брата си")

Картината на робството е чудовищна; с най-сгъстени багри тя е дадена в „Елегия". Народът е окован; оковите му „гърмят" „глухо и страшно"; „пот от чело кървав се лее над камък гробен"; „кръстът е забит във живо тяло"; „ръжда разяда глозгани кости"; „смучат го наши и чужди гости".

Последните думи ясно сочат, че поетът мисли за двойното робство на народа: националното и класовото. В своята поезия изобщо Ботев рядко отделя едното робство от другото. Чавдар например е страшен хайдутин „за чорбаджии и турци" („Хайдути").

Турските насилия израстват пред патриота и интелигента в цялата си жестокост, с цялото си варварство:

турчин... бесней
над бащино... огнище...
(„На прощаване")

А тиранинът вирлува
и безчести край наш роден:
коли, беси, бие, псува
и гроби народ поробен!
(„В механата")

Класовият угнетител въстава пред погледа в не по-малко варварски образ:

Грабят от народът гладен,
граби подъл чорбаджия,
за злато търговец жаден
и поп с божа литургия!
(„В механата")

[1] Съчинения, ред. Бурмов, 1948 г., стр. 242 сл.

Беззащитният народ се явява подложен на всякакви издевателства:

Турци тейка ти убиха,
братята ти и двоица
полежаха, па изгниха
отровени във темница.
(„Странник“)

Кой пред такава страшна картина би могъл дори да мисли за лично щастие? И особено ако той е патриот като Ботев!

Но най-вече средата на сънародниците, в която живее поетът, допринася за неговия трагизъм. Революционерът-поет страда особено много поради това, че вижда около себе си примирение с робското тегло:

Светът, привикнал хомот да влачи,
тиранство и зло и до днес тачи;
тежка желязна ръка целува,
лъжливи уста слуша със вяра:
мълчи, моли се, кога та бият,
кожата да ти одере звярът
и кръвта да ти змии изпият,
на бога само ти се надявай . . .
(„Борба“)

Страданието, поради овчедушието на поробения народ обаче, не води поета до песимизъм. „Всеки път, когато съм вземал перото да описвам злодействата на турското правителство и волското търпение на нашия народ, пред очите ми се е изпречвал следующия въпрос: Защо и за кого пиша?“ Много пъти, като гледал на народа, на неговите слепи водители, поетът идвал до заключение, „че наистина няма защо и за кого да се пише“. И все пак той вярвал, „че има и такива, които и при най-слабото охкане на народа дохождат в сътресение“. За тази част от емиграцията поетът пишел. Любовта му към народа никога не го напуска, а заедно с любовта върви и вярата. „Много пъти у народите злото се обръща на добро, а доброто на зло“. „Но както и да е — пише на друго място поетът — а аз обичам народа си, аз милея за него и затова, при всичкото си негодувание против неговата политическа апатия, аз вярвам, че скоро ще да дойде онова време, когато от една страна ще да се препълни чашата и на неговите страдания, а от друга — и той ще да чуе гласа на своите верни синове и ще да разбере, че в катехизиса на свободата отмъщението е много по голяма християнска добродетел, нежели търпението, което е дадено само за скотовете“[1]. Но между народа живеят „слепите му водители“, „неговите мъдреци на глупостта, на лъжата, на страха и робството“ и срещу тях е насочена сатирата на Ботева. Това се чувствува и в „Борба“, и в „Георгьовден“, и във „В механата“.

Особено важен момент в Ботевата поезия са мотивите, в които е отразено стълкновението на поета със средата, от която е излязъл и в която живее:

[1] Хр. Ботев, Съчинения, ред. Мих. Димитров, 1946 г. т. I, стр. 338 и 339.

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани . . .
(„Към брата си“)

Аз веч нямам мило, драго,
а вий . . . вий сте идиоти!
(„В механата“)

От една страна Ботев трябва да влезе в конфликт със своите най-близки — „баща и сестра и братя мили“ — поради това, че той е доловил и е представител и изразител на един нов момент от развитието в нашето историческо битие; Ботев става изразител на пролетаризиращата се дребна буржоазия, която поради условията се разорява и вече се превръща в наемен пролетариат: отива на работа в Цариград, Румъния и др.; сам Ботев изтъква, че зимно време в Калофер оставали само старците, жените и децата. Ето защо Ботев става нетърпим в родния си Калофер, когато се връща тук от Русия, ето защо неговата известна реч на празника на славянските просветители Кирил и Методий предизвиква истинска буря. Освен това обаче, в сравнение с българските патриоти-борци за народно просвещение, духовна независимост и национално освобождение Ботев стои на много по-прогресивни позиции; в отлика от много други революционери, у него живее вече много ясно съзнанието и за класовото освобождение на народа. Така например в писмо до Драсов от 12 април 1875 год. той говори: „В преводите си бъди проповедник на революцията и защитник на сиромасите. Нашата революция трябва да се сее в народа, а не между чорбаджиите“[1].

Средата воюва с него; преди всичко чорбаджиите. В едно писмо известният богаташ Христо Георгиев, срещу когото поетът често насочва стрелите си, казва: „Хр. Ботев, доколкото можах да разумея него, е малко лекичък на умът“[2]. Сякаш в отговор на тия думи на чорбаджията Ботев говори в „Борба“:

Свестните у нас считат за луди . . .

Такава среда за Ботев е, разбира се, от „глупци неразбрани“ („Към брата си“), всред нея поетът е като Чацки, героя на Грибоедов, в руското общество: „свестните у нас считат за луди“, богатия „глупец“ „всеки почита“ („Борба“).

Ботев трябва, несъмнено, да се сблъска с реакцията на всички онези, които са доволни от политическия и обществен ред в света. Но Ботев трябва да се сблъска и с ония, с които работи. Той вижда как гледат на тях като на водачи, той вижда обаче и тяхната изостаналост, и тяхната страхливост, и техния егоизъм. Рамо до рамо с тях, той трябва да изпита чувства, силни като в трагедия.

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани —

---

[1] Съчинения, ред. Бурмов, 1948 г., стр. 233.

[2] Виж Людмил Стоянов, Христо Ботев. Български писатели, под редакцията на проф. М. Арнаудов, т. III, София 1929, стр. 88.

е израз на душевното състояние изобщо на поета, който се бори срещу себичността и изостаналостта на своите сънародници, всред които рядко се издигат личности като Каравелов, когото признава свой равен и другар („Делба“). Както е известо обаче, по-късно Ботев влиза в конфликт и с Каравелов, щом последният се отказва „да върви“ „на смърт“ и става просветител.

В една такава среда не е чудно, че поетът изпитва чувство на самотност:

Ах, ръка си кой ще турне
на туй сърце дето страда?
Никой, никой . . .
(„Към брата си“)
. . . Приятел нямам,
да му разкрия що в душа тая.
(„Майце си“).

Онова, което се обича, е някъде далече-далече, тъжно е като спомен, огрява с блясъка на сълзите:

Там, дето либе хубаво
черни си очи вдигнеше
и с оназ тиха усмивка
в скръбно ги сърце впиеше . . .
(„На прощаване“)

Както Адам Мицкевич възсъздаде най-хубавите полски пейзажи в „Пан Тадеуш“, емигрирал далече от родната си Полша, така и Ботев, емигрант в чужбина, живее с дивни български пейзажи:

Настане вечер — месец изгрее . . .

Но всичко това пак въстава в далечината на спомена — в спомена на емигранта, и затова звучи миньорно.

Светъл лъч в мрака са за поета борбата и борците за освобождение:

Там . . . там буря кърши клонове,
а сабля ги свива на венец;
зинали са страшни долове,
и пищи в тях зърно от свинец,
и смъртта й там мила усмивка,
а хладен гроб сладка почивка!

Ах, тез песни и таз усмивка
кой глас ще ми викне, запее?
Кървава да вдигна напивка,
от коя и любов немее,
пък тогаз и сам ще запея,
що любя и за що милея . . .
(„До моето първо либе“)

Поетът се изпълва с радост едва когато „неговата молитва“ се сбъдва: „Аз съм весел и радостта ми няма граница, като си наумя, че „моята молитва“ се сбъдва, — пише той до приятелиге си от параход „Радецки“ на 17 май 1876 год.[1]

[1] Съчинения, ред. Бурмов, 1948 г., стр. 274.

Върховно щастие за поета е несъмнено мисълта за победата:

Ако ли, мале, майноле,
жив и здрав стигна до село,
жив и здрав с байрак във ръка,
под байрак лични юнаци,
напети в дрехи войнишки,
с левове златни на чело,
с иглянки пушки на рамо
и с саби-змии на кръстът,
о, тогаз, майко юнашка!
о, либе мило, хубаво!
Берете цветя в градина,
късайте бръшлян и здравец,
плетете венци и китки
да кичим глави и пушки! . . .
(„На прощаване")

Ясно е, струва ми се, че в най-личните мотиви на поезията си Ботев изразява състоянието на интелигента-патриот от епохата — излязъл из разоряващата се и революционизираща се все повече дребна буржоазия, син на поробена родина, без място в живота, без средства, без перспективи. Ботевата елегия не е навеяна литературно; тя е истина на живота.

Мисля, излишно е да се спирам и на другите мотиви на Ботевата поезия; всички те имат здравите си корени в действителността, в която израства, живее, бори се и умира поетът; всички те могат да бъдат обяснени във връзка с моменти от тая действителност; всички те са в състояние да въздействуват най-силно през епохата, в която възникват, или в сходни исторически моменти — изпълнени с борби за освобождение, с класови противоречия, с трагизъм на личността, пред която стоят безбройни пречки в пътя ѝ да осъществи своя идеал, с бурни полети за осъществяването на тоя идеал.

*

Дори когато пише „балада", поетичен вид, изграден с елементи на свръхестественост, свръхдействителност, Ботев я насища със съдържанието на своето време, с дълбоките си преживявания и идеи, със „силната си любов и омраза", произтичащи от отношението на поета към съвременната му действителност, със съвременност, с актуалност.

Както е известно, баладата „Хаджи Димитър" възниква при реален повод: носи се слух, че Хаджи Димитър е жив и броди по Балкана[1]. Такъв слух, несъмнено, ще извика поетическа визия у поета. Но у Ботев мълвата, че героят на Бузлуджа е жив, прераства

[1] Сравни Съчинения, ред. Ал. Бурмов, 1948 г., стр. 374. Този слух обикалял дълго време Румъния и България. Той прониква и във вестниците: „Народност", „Дунавска зора", „Свобода". „Свобода" помества дописка от България, където се съобщава: „Хаджи Димитър е жив". И в кореспонденцията на съвременниците се носи вестта, че Хаджи Димитър бил жив.

в апотеоза на падналия в бой за свобода, който получава върховна награда — безсмъртие:

Той, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небе, звяр и природа,
и певци песни за него пеят.

Мисълта за безсмъртието на борците от освободителната борба е важна идея в целокупното дело на Ботев и в неговата съвременност и Ботев я изтъква, за да призове към работа за осъществяването на великия блян на освобождението, да активизира към жертвоготовност, да вдъхновява за борба и подвиг. От парахода „Радецки" Ботев пише писмо (с дата 17 май 1876 год.) до БРЦК, където казва: „Работете, братя, работете! . . . Бързайте да запишете имената си в историята на нашето освобождение!"[1]

Апотеозата на героя, паднал в борбата за свобода, идеята за безсмъртието на тоя герой са една необходимост за епохата, когато всеки българин е трябвало да стане борец, когато свободата на народа се е нуждаела от саможертвата. Баладата-ода, с апотеозата на героя, на великата саможертва, има огромно значение за промяната на действителността, тя е едно произведение, което по своето въздействие през епохата не би могло да има равно на себе си. Величествената картина на Балкана, изградена с най-дивните стихове на българската поезия, романтиката, в която поетът обгръща падналия герой, участието на „земя и небе, звяр и природа" в страданието му, безсмъртието, което го очаква — всичко това ще развълнува и последната струна в душата на хъша, на „народния поборник". Та цялата тая романтика е една действителност за последния, в която той живее мислено и която го крепи в тежкия му, в ужасния му емигрантски живот. С баладата си Ботев е изразил цялата светла страна на душата на хъша-поборник: мечтите му, копнежите му, смисълът на жалкото му съществуване в емиграция; Балканът и боят в него са мечтата му, хайдушката песен на Балкана е копнежът му, смисълът на съществуването му е борбата за свободата... Така произведението става израз на една действителност — и ако това не бе действителност, нямаше да има подвизите на Бузлуджа и Вола, където шепа храбреци излязоха срещу многохилядни армии, и на Априлското въстание, където романтичното черешово топче бе изправено срещу вековна империя.

Но не само това — баладата съдържа не само светли копнежи и блянове на борeца.

В своята известна статия за баладата на Ботев, „Жив е той, жив е", Пенчо Славейков „открива" ред „недостатъци" на творбата. Славейков писа:

„Тук ще обърна вниманието ви само на някои вътрешни недостатъци, които загрозяват тая дивна песен. И на първо място: какво дири тоя вълк при юнака? Песента Хаджи Димитър е во всичките

[1] Съчинения, ред. Бурмов, 1948 г., стр. 274.

си картини и асоциации, които възбужда, дълбоко национална, — а в представленията на нашия народ, и пряко и символично, вълкът не играе никаква роля. Той е едно обикновено кръвожадно животно, на което не е мястото до юнака, а когато се случи да доближи юнашки труп, той няма никак „кротко да ближи". Изобщо, твърде много екземпляри от животното царство се натрупват около юнака и в чувството ни остава като че те са се събрали на мърша. Ако не друг, то поне самодивите трябваше да пропъдят тоя приятел от там. Но не стига дето присъствуват пред умиращия херой отделни екземпляри от животното царство; в стихът

него жалеят звяр и природа

е дадено на звероветe и много голямо значение, и невъзможна, невероятна функция"[1].

Уверено може да се твърди, че Пенчо Славейков не е разбрал Ботевата творба. За да се разбере баладата напълно, трябва да се отправим към оная действителност, в която е живял нейният създател. В произведението си Ботев е дал израз и на цялото онова равнодушие, „овчедушие", примирение с робската действителност, което е владеело в България, оттатък Дунава, тогава, когато Хаджи Димитър е проливал кръвта си за идеала на свободата, и което е намерило пълно отражение в Ботевата поезия изобщо.

„Потънал в кърви", юнакът умира самотен на Балкана. Къде е народът, защо не подкрепи юнака, защо не тръгне подир него? —

Жътва е сега . . . Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз робска земя! Ще да загине
и тоя юнак . . . Но млъкни, сърце!

Робска е земята, робините пеят тъжните си песни, юнакът ще да загине, неподкрепен в героичния си порив от народа . . .

Съотечествениците не идват, затова идват звероветe, самодивите. Дори кръвожадният вълк „кротко" ближе раната на юнака. И в баладата си Ботев е влял трагизма на „Георгьовден", на „Борба", на „Странник" . . .

Така трябва да бъдат разбирани и думите на поета:

. . . юнакът лежи, кръвта му тече, —
. . . и слънцето пак пече ли — пече!

За тия думи Пенчо Славейков казва: „Друго нещо не намясто в тая песен е, дето кръвта на ранения херой се лее тъй обилно и няма ниет да спре: слънцето пече ли пече — и кръвта тече ли тече! . . . Тия грозотии вътре из песента се повтарят и на края. Последният куплет завършва тромо цялата величествена картина, и то за жалост с повтаряне няколко от най-лошите стихове на песента"[2].

[1] Виж Пенчо Славейков, Българска литература, т. II, София 1923, стр. 171 сл.

[2] Посочената статия, стр. 172.

Над робската земя слънцето пече „сърдито", „спряно"; може би защото жетварката пее в полето, а на героя орлицата трябва да пази сянка. Кръвта на героите изтича, „тече ли тече"; защото никой не се отзовава на техния порив към свободата, и само вълкът иде да ближе лютата рана; кръвта на героя започва да тече „още по-силно", когато в полето прозвучава песента на жетварката:

Жетварка пее нейде в полето,
и кръвта още по-силно тече!

Явно, поетът е изразил в баладата си и своята дълбока скръб поради неучастието на народа в светото дело на борбата. Въпреки че е възслава на героя, „ода", както я наричат[1], баладата прозвучава и с дълбоки елегични тонове. Във всеки случай, и „одата", и „елегията" в нея извират из цялата оная действителност, в която живее Ботев, и въздействуват върху съвременниците с цялата сила на върховното постижение в областта на поезията: мобилизират, активизират, вдъхновяват за борба и подвиг.

*

Всички, които са писали за Ботев, за неговата поезия и неговия героичен подвиг, а и всички, които познават Ботевата поезия и Ботевия жизнен път, неведнаж са изразявали удивлението си от това, че у Ботев дума и дело са се слели, че Ботев като да е прозрял своя героичен път, че в своята поезия поетът-герой е дал израз на едно прозрение за своя величествен край. Например, за песента „Жив е той, жив е..." Пенчо Славейков пише: „Тя не е само ода за възслава на Хаджи Димитра, а и пророческо проникване на поета в своята собствена участ, прозрение с вещ поглед в тъмните предопределения на съдбата. От тая страна песента добива особено значение, значение каквото имат твърде малко човешки песни. От българските поети досега само Ботев е проникнал с мощния си поглед зад мрежата на външните причинности в оная същност на нещата, която е достъпна за пророци..."[2]

Наистина, имаме основания да виждаме у Ботева поет, прозиращ в своето бъдеще. Защото редом с действителността на подвига на Ботев-войводата стоят стиховете му, написани години по-рано:

Ах, утре като премина
през тиха бяла Дунава;

редом с действителността на героичната смърт на борeца от Вола звучат думи, изречени също така много по-рано:

---

[1] Срв. Златорог, VII, 1926, стр. 258, посочената статия на Пенчо Славейков, стр. 173 и мн. др.

[2] Пенчо Славейков, Жив е той, жив е... Българска литература, II, София 1923, с. 173 сл.

Кажи им, майко, да помнят,
да помнят, мене да търсят:
бяло ми месо по скали,
по скали и по орляци,
черни ми кърви в земята,
в земята, майко, черната!

И още:

Пътят е страшен, но славен:
аз може млад да загина...

Изпълнена с прозрение за подвига и края на поета е преди всичко поемката „На прощаване". Тя обаче е написана, както е известно, при реален повод: „На прощаване в 1868 год." Ботев е написал, „готвейки се да мине отсам Дунава с четата на дядо Желю войвода"[1]. При такъв реален повод възникването на цялата поетическа визия не се нуждае от по-нататъшно обяснение. За времето на възникването на поемката сам Ботев говори в уводна статия на „Знаме", год. 1, бр. 21, от 6 юли 1875 год., така: „На всекиго от нашите читатели са паметни годините 1867 и 1868. Но трябва да е живял човек в онова време в Румъния, трябва да е бил участник или свидетел на онзи революционен възторг и на ония трогателни надежди, които въодушевяваха тогава нашата емиграция, за да може да си представи какви буйни сили загинаха..."[2] Цялото революционно въодушевение на момента трепти в Ботевата творба. Съдба на син на поробен народ, борческо чувство, видения на измъченото отечество и на най-милите там: майка, братя и либе, живи представи на безуспешния или победен път отвъд Дунава, много съкровени преживявания и мисли — това са елементите, предостатъчни, с които поетът изгражда дивното си стихотворение. Не мисли и чувства на прозрение в далечното бъдеще — след 7—8 години, а близки часове в пламъка на едно разпалено, богато въображение.

Походът с чета под водителството на дядо Желю не се осъществява в 1868 год., нито малко по-късно Ботев минава „тиха бяла Дунава". Стихотворението на Ботев обаче остава едно свидетелство за жертвоготовността на великия ни поет и обществен деец.

Изобщо, жертвоготовността си Ботев манифестира на много места в своята поезия:

Вдъхни всекиму, о, боже,
любов жива за свобода —
да се бори кой как може
с душманете на народа.

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът!

(„Моята молитва")

[1] Срв. Христо Ботев, Пълно събрание на съчиненията под редакцията на Мих. Димитров, София 1940, стр. 217.
[2] Христо Ботев, Съчинения, ред. Бурмов, т. I, София 1948, стр. 320.

Напред сега с чувства и мисли
последнята делба да делим:
да изпълним дума — заветна!
на смърт, братко, на смърт да вървим!
(„Делба").

Сърце ми веч трепти — ще хвръкне,
ще хвръкне, изгоро, — свести се!
там, де земя гърми и тътне
от викове страшни и злобни
и предсмъртни песни, надгробни...
(„До моето първо либе")

Както показва това жизненият път на поета-герой, жертвоготовността на Ботев, проявена в поезията му, е искрена, тя чака своята реализация.

Освен жертвоготовност, в Ботевата поезия се чете и една увереност, че поетът кога да е ще премина с чета в България и ще, встъпи в борба с поробителите, което действително става.

Отгде тая увереност?

Ботев непрекъснато живее с мисълта за революционната борба на българския народ. Поетът-борец чака въстанието, което от края на 60-те години нататък нашият народ усилено готви. Това личи от много негови изказвания. Например: „Българският народ е показал през всичкия свой робски живот, че в него има доста жизнени сили, за да води постоянна и упорна борба против своите притеснители, а от 1867 год. и до сега революционният дух е покрил току-речи всичкото наше прекрасно отечество. У нас не достигаше само едно: организация, която да свърже революционните сили на народа, да им даде направление и да определи времето за избухване; но и на това е вече турено доста добро и здраво основание. Следователно, народът е готов, обстоятелствата са благоприятни и по-добра помощ от тая, която ни оказа Херцеговина и която ще ни окажат Черна гора и Сърбия, е невъзможна и немислима. Ние не трябва да чакаме. Ако изпуснем и тоя случай, то сме изгубени"[1]. В писмо до Т. Пеев от 12 февруари 1876 год. Ботев пише: „Въпросите решени, целта обозначена, времето и растоянието определени, следователно тук се не иска молитва, а мотика..."[2]

При това положение за Ботев и за нашата емиграция в Румъния се слага въпросът: какво участие ще вземат те във въстанието и по какъв начин ще влязат в борбата. Разбира се, пътят за тях е един: да образуват чета или чети и да минат Дунава. Според Иван Драсов, например, приятел на Ботев и участник в Ботевия комитет, през 1875 год. в България трябвало да минат пет чети, от които две с параход — едната с парахода, който идел отдолу, а другата — с този отгоре. Димитър Ценович, също участник в ко-

[1] Виж. Хр. Ботев, Съчинения, под редакцията на Мих. Димитров, т. II, София 1945, стр. 95—96; срв. Мих. Димитров, Христо Ботев, биография, София 1948, стр. 160.

[2] Христо Ботев, Съчинения, изд. Бурмов, I, София 1948, стр. 261.

митета, си спомня, че Ботев още тогава говорил за минаване с параход[1].

Явно, мисълта, че кога да е ще премине с чета в България, не би могла да напусне поета и, естествено, тя ще намери широко отражение и в поезията му.

Преминаването на Ботев с чета в България се явява като една логическа необходимост в неговата жизнена дейност, в неговия идеен и емоционален свят, и понеже Ботев предава в своята поезия това, което мисли и чувствува, искрено и убедено, то героичният край на поета е толкова логически завършек на целокупната му дейност, колкото и на искрената му поезия, пълно отражение на действителността, в която живее.

Както е известно, през 1875 год. Ботев си дава оставката от революционния комитет и не влиза в т. н. „Гюргевски" комитет, решил въстанието през 1876 год. Според Михаил Димитров, Ботев си дава оставката от комитета не за да се отдаде на мирен и спокоен живот, а за да отиде право към набелязаната цел, неспъван от организация, чиито членове не съзнават важността на историческия момент и големите възможности за действие, които се откриват[2]. Чувствуващ, че е настъпил върховният момент за действие, Ботев започва до формира четата, с която минава Дунава[3].

Според Захари Стоянов и други дейци на епохата, като Никола Обретенов или Стоян Заимов, четата организирали други, а Ботев застанал на чело като неин войвода в навечерието на тръгването ѝ. Положението, че четата организирали други, оспорват днес и двамата най-добри познавачи на Ботев — Мих. Димитров и Ал. Бурмов. Според Бурмов, истината била тази: Ботев приел да организира четата, като мислел да постави за войвода някой от старите войводи, а сам той да мине като обикновен четник или като секретар на четата. Когато Филип Тотю отказал, тогава Ботев поема напълно ръководството на четата[4].

Струва ми се твърде вероятно, че изборът за водач на четата е спрял върху един от прославените стари войводи Филип Тотю и Панайот Хитов. След като обаче те се дърпат и поставят неприемливи условия, като водач на четата се изтъква Ботев.

Както евентуалното формиране на четата от страна на самия Ботев, така и изтъкването му като неин войвода не могат да бъдат разглеждани като дело на случайност. Разбира се, целокупната дейност на поета-революционер в Румъния го е изтъквала като водач на емиграцията, който се ползува с авторитет и обаяние. Но Ботев е бил в състояние да формира чета и да стане неин войвода между другото и поради това, че неговата поезия го прави популярен с хайдушката си романтика, с изразените в тая поезия борчески устрем и решителност („Ще викнем ние: Хляб или свинец!"), възхвала на четнишкия героизъм и жажда за подвиг, безстрашие пред смъртта,

---

[1] Вж. Ал. Бурмов, Хр. Ботев през погледа на съвременниците си, София 1945, стр. 126, и Мих. Димитров, Хр. Ботев, биография, стр. 175.

[2] Мих. Димитров, Хр. Ботев, биография, стр. 175.

[3] Пос. съч., стр., 165.

[4] Срв. Ал. Бурмов, Хр. Ботев през погледа на съвременниците си, стр. 360.

или, както се изразиха някои изследователи на Ботевата поезия, „копнеж“ по смърт в борба.

Да си припомним стихотворенията му „Хаджи Димитър“, „Хайдути“, „Пристанала“. Да си припомним стиховете му:

Балканът пее хайдушка песен...
. . . . . .
Жив е той, жив е! Там на Балкана...
. . . . . .
Денем му сянка пази орлица
и вълк му кротко раната ближи;
над него сокол, юнашка птица,
и тя се за брат, за юнак грижи!
. . . . . .
Той, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небе, звяр и природа,
и певци песни за него пеят...
(„Хаджи Димитър“)

Рипна ми Чавдар от радост,
че при татка си ще иде,
страшни хайдути да види
на хайдушкото сборище...
(„Хайдути“)

„Храни, горо, таквиз чеда,
дорде слънце в светът гледа;
дорде птичка в тебе пее,
тоз байряк да се ветрее!“
(„Пристанала“).

Да си припомним и отправените към нашата емиграция остри като стрели думи, решителните думи:

Пием, пеем буйни песни
и зъбим се на тирана;
механите са нам тесни —
крещим: „Хайде на Балкана!“

Крещим, но щом изтрезнеем,
забравяме думи, клетви,
и немеем, и се смеем
пред народни светй жертви!

А тиранинът върлува
и безчести край наш роден:
коли, беси, бие, псува
и глоби народ поробен!

О, налейте! Ще да пия!
на душа ми да олекне,
чувства трезви да убия,
ръка мъжка да омекне!

Ще да пия на пук врагу,
на пук и вам, патриоти!
Аз веч нямам мило, драго,
а вий... вий сте идиоти!
(„В механата“)

Всичко това — възхвалата на четническия героизъм, жертвоготовността на поета, борческият му устрем, решителността му, жаждата му за подвиг, копнежът по смърт в борбата, обвиненията на събратята-емигранти в лъжепатриотизъм или страхливост, „силната“ любов и „силната“ омраза на поета — най-вече създава, облечено в дивна художествена форма, Ботевата поезия, която — публикувана и позната вече[1] — ще е поддържала всред нашите емигрантски среди жива мисълта за четническата борба, ще е будела романтични образи и представи, а също така ще е играла значителна роля както за евентуалното формиране на чета от Ботев, така и за изтъкването на Ботев като войвода на четата.

Особено възторгът, с който е било посрещнато известието за поемането на войводството на четата от Ботев, говори колко популярен като борец, обгърнат с ореола на хайдушката романтика, го е направила поезията му.

Съвременници именно свидетелствуват, че Ботев е бил приет от нашата емиграция с възторг за ръководител на четата. По свидетелството на Никола Обретенов, Ботев, щом чул за отказа на старите войводи да поемат ръководството на четата, веднага поискал да стане неин войвода: „Аз ще ви стана войвода! Приемате ли ме?“ — бил рекъл Ботев.

„Тоя отговор ни толкова зарадва — продължава Обретенов, — щото ние скочихме на крака, прегърнахме се и от очите на трима ни потекоха радостни сълзи. Ние го приехме с отворени обятия, защото съзнавахме, че за такава велика работа, да се поведе чета, трябваше и велик човек“[2].

В спомените на Иваница Данчев, участник в Ботевата чета, също е описан възторгът, с който четници и емиграция посрещат вестта за това, че певецът на „Я, надуй, дядо, кавала!“, „На прощаване“ и „Хаджи Димитър“ поема ръководството на четата: „Христо Ботев войвода! Христо Ботев, огненият емигрантски поет и смел публицист, човекът, що бе посветен отначало докрай на великото национално дело и възпя с такава необикновена пластика и звучност това дело в своите хайдушко-бунтовнишки песни: „Я, надуй, дядо, кавала!“, „На прощаване“ и „Хаджи Димитър“; човекът, под челото на когото се събираха какви ли не проекти за свободния живот на народа и правата на гражданина; човекът, що лееше такава дълбока тъга и злъч на страдалческия живот на народа си, що бе изпитал сам тъй много всички лишения на българската емиграция и с огненото си перо бе обявил смъртна борба на тиранина, — този човек става и войвода на най-бележитата българска въстаническа чета. Съгласието на

---

[1] Ив. Хаджов, Ново издание на Ботевите стихотворения, Списание на Бълг. академия на науките, кн. XXIV, 1922, стр. 256, пише: „Интересът от стихотворенията на Ботева се проявява още докато последният бил жив: те се носели между емиграцията в Румъния, казвали се пред нея. Покрай другото, за да задоволи и една нейна потреба, сам Ботев събрал повечето от своите обнародвани стихотворения и, заедно с още няколко популярни Стеф. Стамболови, ги издал в малката сбирка Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова. Книжка първа. Букурещ. В печатницата „Знаме“. 1875.

[2] Никола Т. Обретенов, Спомени за българските въстания, София 1942, стр. 262.

Ботева да стане войвода затвърдява окончателно смелото предприятие на българската емиграция. Тъй че всичката глъч, що създава бягството на Филип Тотя, се преобръща веднага в шумни веселби и радости. Мисълта за достойнствата на новия войвода правела още по-велик приближаващия час. Възбуждането било общо и голямо между момчетата в Крайова. Събрани наедно, те вдигали пламенни наздравици за новия войвода, за успеха на борбата и разказвали ред анекдоти из житие-битието на Ботева, образът на когото израства цял в гърдите на всички"[1].

В своите спомени друг участник в Ботевата чета, Никола Кючуков, разказва, че когато той и неговите другари научили за избора на Ботев за водач на четата, запели „Жив е той, жив е, там на Балкана"[2].

Приведените изказвания на съвременници свидетелствуват, че Ботев е бил приет с възторг за ръководител на четата от нашата емиграция и четниците в голяма степен и поради обаянието на своята революционна поезия, поради идеите в нея за подвиг и борба, за героична смърт и слава на падналия в борбата, за безкористна служба на народа, придружена и от жертвоготовност. Литературната дейност на Ботев го е изтъквала като борец и народен водач, готов на всяка жертва, обгръщала го е с ореола на хайдушка романтика, приравнявала го е със старите войводи, прочути с минало на четническа борба и с опитност в битките, в известен смисъл води го дори да превърне в действителност онова, за което е пял.

И така, обяснението на факта на пълното сливане на поезия и жизнен подвиг у Ботев, на „прозрението на поета в своето бъдеще" може да се изгради без помощта на теория за мистична пророческа надареност у поета. Тъй като поетическото и жизнено дело на Ботев имат един и същ извор — идейния и емоционален мир на поета, то трябва да очакваме, щом като Ботев е искрен в своята поезия, покритие на поетични визии и жизнен път. За оногова, който познава Ботева, е несъмнено, че пътят на поета-герой от „На прощаване в 1868 год." до подвига на Вола в 1876 год. е подчинен на една, така да се каже, драматическа логика: Ботев, следвайки неотклонно линията на своята революционна подготовка и на своя революционен темперамент и линията на историческата необходимост на революционното развитие у нас, неминуемо трябваше да стигне до Вола. Поетът Ботев, въоръжен със здрава политическа подготовка, е имал предварително ясното съзнание за своето място в историческото развитие, за пътя на своя живот, съгласуван с това развитие. И в своята искрена поезия той дава израз на посоченото свое съзнание и слива по тоя начин своята поезия и действителността на живота си в една велика синтеза.

---

[1] Ал. Бурмов, Хр. Ботев през погледа на съвременниците си, стр. 136 сл.
[2] Ал. Бурмов, пос. изд., стр. 256.

ПОЕЗИЯТА НА ХРИСТО БОТЕВ — ИДЕЙНО-РЕВОЛЮЦИОНЕН ВЪЗПИТАТЕЛЕН ФАКТОР[1]

от людмил стоянов

Ако потърсим причините за необикновената жизненост, въздействие и популярност на Ботевата поезия от момента на създаването ѝ до наши дни, ще ги намерим преди всичко в живата връзка на тази поезия с живота, с времето и епохата, в нейната необикновена заразяваща емоционалност, дълбок реализъм, революционна романтика и висока идейна наситеност. Ще ги намерим във факта, че Ботев, излязъл от ограничената среда на тогавашната българска действителност, можа, по щастливо стечение на обстоятелствата, да се запознае с руската напредничава мисъл, с великите руски поети и писатели, да усвои дълбоките философски и обществени възгледи на руските революционни демократи Белински, Херцен, Чернишевски, Добролюбов и по този начин да се издигне до върховете на тогавашната културна мисъл.

Какво представя културният живот в България през 60-те и 70-те години на миналия век?

Глуха турска провинция с неграмотно население, с крепостна селска маса, с дребно занаятчийство в градовете, изостанала икономически и културно — тогавашна България е понятие почти неизвестно на Запад, освен за някои дипломатически канцеларии и отделни учени. Непоносимият гнет на турската администрация и фанариотската църква притъпяват народното съзнание и едва оставят тук-там да изникнат някои културни огнища, училища, читалища, вестници или списания. Народът създава своята малобройна интелигенция с огромни жертви, упоритост и постоянство. Това е, на първо място, интелигенция на по-заможни еснафи и чорбаджии, която се възпитава на Запад, дето възприема външния лак на културата, лъжливата и преходна мода на обществени и литературни предразсъдъци.

Писатели като Райно Попович, Шишков, Мустаков, Франгя, И. А. Богоров и други, отдавна вече забравени, приснопаметни, — дават тон, палемизират, редактират списания, печатат съчинения. Тия писатели допринасят за създаване на периодичен печат, за по-оживен умствен и литературен живот. Това са обаче само външни форми на културния живот, докато съдържанието на този живот си остава идилично-първичен, на равнището на „Рибния буквар". Особено бичува Ботев тия полуневежи възпитаници на Запада, които, без да са възприели най-ценното от западната култура, объркват умовете на читателите и преграждат пътя за по-високо, идейно и художе-

[1] Статията е четена на Ботевската научна сесия на Българската академия на науките и на Научния институт Христо Ботев в София през месец май 1949 год.

ствено литературно развитие. Това е този интелигентски тип, „който се е учил и възпитавал в Европа само с романи и напълнил главата си с такива Пол-де-Кокови идеали, от които, като дойде в скитска България, не може да реализува ни един от тях“ (373).[1]

Ботев осмива съдържанието на списания като Възкресник, Книговище, Летоструй, Училище, Ден и други, които, за да се прочетат, трябва човек да има „адско търпение“ (342); разглежда отделни книги, като „Руководство“ от Д. Войников, „Христоития“ от Р. Попович, сп. Градинка, „която сади и присажда г. Илия Р. Блъсков и на която цената е една ока вино (!!!)“. По-нататък: „Злочестата Милка или самоволна жертва за любов“ от Голчев, „Венец на българската муса“ от Франгя, „Образованието на човеческия род или по възпитанието на жените“ от Еме Мартен, превод на г. Шопова (Ботев бележи: „Нито Еме Мартен, нито г. Шопов могат увери вече света, че нещастията на народите се заключват в необразоваността и грубостта на жените“), „Себялюбието и самолюбието“, според която статия — казва Ботев — „и баджи да чисти човек, чисти ги от самолюбие, а не за хляб“, — с една дума, посредствена книжнина, дето бедността на мисълта съперничи с нищетата на езика. За „Венец на българската муса“ от А. Франгя, този „втори след Пишурка поет“, с подзаглавието „първообразно поетическо списание“, Ботев се отзовава с ирония и гняв. Авторът на българската муса не пише за ония, „които му се смеят, нито за ония, които го считат за луд“, а за ония „благородни сърца, които чувствуват високото и светото, които ще му подадат братски ръка и ще го прегърнат и които ще му помогнат да се издаде на светът“. „Чувате ли? — прибавя Ботев — да се издаде на светът!“. Изобщо, казва той на друго място, „само едни гръмогласни заглавия, а под тях, като-речи, нищо ново“.

Същото низко културно равнище цари и в другите области на обществения живот — в работата и революционната борба на емиграцията, — където Ботев е принуден да разбива дълбоки консервативни, вкостенели реакционни предразсъдъци и предубеждения, да разчиства със свръхчовешки усилия непреодолими пречки в делото на народната революция, на нейната подготовка и осъществяване. В едно писмо до Драсов той казва: „Самоволната сиромашия уби и талантът ми, и животът ми, и родителите ми. А каква полза аз принесох на отечеството си?“ (379). В друго писмо до същия Ботев се оплаква: „Такъв живот ми убива способностите, но дано се не продължи дълго време. Дано се даде храна на сърцето ми и на душата ми. Сега трепнеш, а крилата ти подрязани“ (394).

Тук имаме същите чувства, които той е изразил в стихотворението „Към брата си“:

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани;
душата ми в огън тлее,
сърцето ми в люти рани.

---

[1] Хр. Ботев, Съчинения, под ред. на Ив. Г. Клинчаров; цифрите означават страници от същото издание.

*

Истинско, дълбоко, исторически-прогресивно съдържание в тогавашния културен живот внася Христо Ботев с цялата своя дейност, с публицистиката си, поезията си, езика си. У нас влияха и учени и писатели като Любен Каравелов, Марин Дринов, Васил Априлов, Нешо Бончев, Найден Геров и други, завършили образованието си в Русия и изпитали влиянието на свободолюбивата руска литература. Но тяхното влияние е от по-друг характер. Влиянието на Ботев засяга литературата, образованието, обществения и политически живот, като заедно с това влиза в противоречие със западното културно влияние, в основата си буржоазно-либералистично и реакционно.

Значението на идеите, които Ботев внася в нашата литература и публицистика, е особено важно, защото те са животворящ фермент за издигането на обществената и художествена мисъл на по-висок етап.

Средата, в която трябваше да работи Христо Ботев, беше твърде примитивна, дребнава и еснафска. След връщането си от Русия той трябваше да почне от а-б, да води дълга и изтощителна борба за ония идеи, които засягаха едновременно националната революция и революционното преобразование на Европа и света. Затова му бе нужно оръжие и той го бе намерил в „социалистическите идеи на Н. Чернишевски“ [1]. „Чернишевски бе един от любимите му писатели“ — свидетелствува Димитър Ночев. „Ботев лично ми разказваше съдържанието на романа „Какво да се прави?“, като ме караше да го намеря под дърво и камък, да го купя и прочета“.

„От ръцете ни не слизаха съчиненията на Добролюбов и Писарев — пише в спомените си Г. Смилов, — от чиито идеи мнозина от нас, в това число и Ботев, силно се увличаха“.

„Важно е да отбележим — пише проф. К. Державин, — че в румънския период на своята гореща и напрегната революционна и литературна дейност, основните положения на революционната си философия Ботев черпи от руски революционно-демократически източници, като прилага извлечените от тях изводи към конкретната българска действителност“ [2].

Обогатен с идеите на руските революционни демократи, Ботев не можеше да не влезе в непримирима борба с домашната и международна реакция, борба със слово и дело, борба на живот и смърт. Едно от оръжията на тази борба, може би най-силното, защото действува върху емоционалния живот на хората, върху техните мисли, чувства и страсти, това е неговата единствена в нашата литература, ненадминатата поезия, тъй органически близка за нашия народ и нашата интелигенция, жизнена, идейно-възпитателна, поезия, която отразява най-чистите патриотични и интернационалистични, хуманитарни в революционния смисъл на думата настроения.

При това най-добрите му учители в поезията бяха гениалните руски поети от първата половина на XIX век — Пушкин, Лермонтов, Некрасов. По свидетелството на Киро Тулешков, Ботев декламирал

[1] Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България.
[2] Сп. Славяне, кн. 12, дек. 1948 г.

Пушкина „от сърце и душа, със жестове". Ботев „много обичаше Лермонтова и го декламираше". За мото на стихотворението си „Гергьовден" Ботев взима Пушкиновото „Паситесь, мирные народы" — за да засили сарказма и изобличителния патос по отношение на робските чувства на своя народ:

Ликуй, народе! Старо и младо
хвалете и днес бога и царят!

Само един поглед върху периодиката на онова време е достатъчен, за да се убедим в изключителното превъзходство на Ботев спрямо неговите съвременници, за да видим колко високо се издига той като поет, мислител и общественик. Той е очевидно добре ориентиран не само в руската, но и в западноевропейската литература. Байрон, Ламартин, Хайне, които често споменава, той безспорно е чел и опознал в руски превод. Той говори за Гьотевия „Фауст" като за познато произведение. Теология (Св. писание), наука (Кювие, Нютон, Дарвин), социология (Прудон, Фурие и други утопически социалисти), история (дълбоко познаване на историческите процеси), древна литература, митология — във всички тия области той показва достатъчна осведоменост, голяма широта на погледа.

Благодарение на близкото си запознанство с идеите на руските революционни демократи, Ботев бе отлично осведомен по въпросите на европейската политика, с борбата на европейските народи за освобождение. По руския превод на „Капитала" от 1872 год., за което има основателни данни, Ботев се запознава с Маркса и с учението на марксизма, с теорията за класовата борба. Възприел толкова ценни уроци от западни източници — Великата френска революция, утопичния социализъм на Прудон, Фурие и други, Ботев прави разлика между Париж, „школата на шпионството и робството", и Париж на Думбровски, на комунарите.

Основен момент в идейната ориентация на Ботев е дълбокото му убеждение, че литературата трябва да служи на интересите на народа, на неговата борба за по-добър живот. Нужно е щото „и науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума — всичката духовна деятелност на неговите [на народа] водители да вземат характер на политическа пропаганда, тоест да се съобразят с живота, със стремленията и с потребностите на народа и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство".

Ботев следва изцяло възгледите на Чернишевски, неговата естетика: близост с народа, жизненост и правдивост в изобразяването, единство на художествената форма със съдържанието на художествените произведения.

Той насърчава оная литература, която може да бъде полезна на народа в политическата му и социална борба и която умножава неговите познания.

При вида на голямото разрастване на църковно-духовната литература в България, Ботев бележи иронично, че скоро България ще се превърне в манастир, и се провиква с възмущение: „Народе, плащай за глупости!"

На служба за революционното възпитание на народа Ботев поставя и своята забележителна поезия, чиято роля в идейно-революционното възпитание на нашия народ е от изключително важно значение. В стихотворението „Защо не съм и аз поет?“ — Ботев разкрива в поезията на начинаещия Вазов нейния съществен недостатък: компромисът, примиряване на класовите противоречия.

*

Събаряне на старите кумири — ето обществения резултат от поезията на Ботев. Решително осъждане на реакционните идеи и схващания, навици, инертност на масата, отрицание на вредни предразсъдъци и предубеждения в живота, в литературата, в политиката — в името на свободата, на културата, на прогресивното развитие на историята, ето основните мотиви на тази поезия, нейния възродителен характер.

Къде насочва Ботев главния удар?

Проницателността на Ботева има, както видяхме, здрави основи, доколкото ученията на Чернишевски отразява за времето, въпреки някои грешки, пътя на прогресивното развитие на народите и тяхното освобождение.

Запознаването на Ботева с идеите на Чернишевски и с линията на сп. „Съвременник“ му помогна да вземе правилно отношение към борбата на южните славяни не само с чуждия завоевател, но и с вътрешните врагове.

В статията „Народът вчера, днес и утре“ Ботев пише: „Повтаряме — Турция няма живот, тя е труп на смъртния одър, който никакви дипломатически молитви на западните доктринери няма да спасят от анатомическия нож“.

Вековните страдания на българския народ (Ботев не изключва тук и епохата на българските царе, когато народът „е бил отделен с дълбока обществена нравственост от развратa на правителството си“) му дават пълно право да иска да живее самостоен живот, да се освободи от варварското турско владичество, с което той никога не е имал нищо общо.

„И при тия страдания — казва той в същата статия, — при това страшно насилие, в което и камъкът би се стопил, българинът се затвори от турчина в къщи с челядта си и, както и днес, пял е и слушал е, вместо византийска литургия, свойта елегическа юнашка песен, вместо стрелата и сабята — хвана ралото и сърпа, ходел е по сборове и по седенки, по тлаки и по черковища — и щом варваринът е погазвал огнището му, което, както и днес, е било обиколено със снахи и дъщери, със синове и внуци, — той е оставял ралото и сърпа, гегата и кавала, хващал е бащина сабя, братова пушка и с „дружина верна сговорна“ отивал е в Стара планина да мъсти за обиди от турци и чорбаджии, да им отнима грабено имане и да пази село и сиромаси“.

Очевидна е органическата връзка между публицистиката и поезията на Ботева. Горният цитат съвпада с мотивите на стихотворението „На прощаване“ —

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах азе хайдутин,
хайдутин, майко, бунтовник,
та тебе клета оставих
за първо чедо да жалиш!

„На прощаване“ е дълбока, покъртителна изповед на борeца, който „с дружина верна сговорна“ отива в Стара планина да „мъсти за обиди на турци и чорбаджии“ — изповед на младия Ботев (стихотворението е писано в 1868 година), която осем години по-късно се осъществява на дело, и за него, и за много други като него:

Ах, утре като премина
през тиха, бяла Дунава!

Дълбоки човешки чувства, чувства на борец за народна свобода изпълват открай докрай този изключително ценен поетически документ, който вълнува, възвишава човешката душа:

Ако ти кажат, че азе
паднал съм с куршум пронизан,
и тогаз, майко, не плачи,
нито пък слушай хората,
дето ще кажат за мене:
„Нехрани-майка излезе“,
но иди, майко, у дома
и с сърце всичко разкажи
на мойте братя невръстни,
да помнят и те да знаят,
че и те брат са имали,
но брат им падна, загина,
затуй, че клетник не трая
пред турци глава да скланя,
сюрмашко тегло да гледа!

Тук имаме пълно сливане на личността с народа и едновременно ярко изтъкване на героичната личност, служеща за пример, възпламеняваща към подвиг. Кипяща млада кръв, благородство, чистота на чувствата, емоционална мощ — с тия свои качества „На прощаване“ с право е възпламенявала сърцата в епохата преди Освобождението, а по-късно е будила възторг пред подвига на героите. На хорото ще се пее песента на героя...

Тъжно щеш, майко, да гледаш
ти на туй хоро весело,
и като срещнеш погледът
на мойто либе хубаво,
дълбоко ще ми въздъхнат
две сърца мили за мене —
нейното, майко, и твойто!

В случай, че революцията победи, картината приема светли тонове: „бръшлян и здравец“, „венци и китки“, възторг и народно ликуване.

Но има и друг изход: „Аз може млад да загина...“

Следва финалът — тия крилати думи, които въодушевяваха редица борчески поколения, както през Априлското въстание в 1876 год., така и по-късно, в борбата срещу монархията и фашизма, прости и ясни като огнен лозунг:

Но . . . стига ми тая награда —
да каже нявга народът:
умря сиромах за правда,
за правда и за свобода.

В записната книжка на Васил Левски намираме почти изцяло преписана Ботевата поема „На прощаване“ — преписана със собствената ръка на Апостола, което показва силата и значението на нейното влияние. Той очевидно я е декламирал и давал да се преписва в своята организаторска революционна дейност като живо и действено средство за изграждане революционното съзнание на масите. Тя започва с думите (началото е скъсано):

да ходим, да са
скитами
немили клети недраги.
Аз зная майко мил съм ти,
че можа млад да загина . . .

*

В цитираната по-горе статия „Народът вчера, днес и утре“ Ботев се опълчва рязко против всякакви „преобразования, дуализми, иерархии“ — против „дуализма“ на започналата да укрепва икономически българска буржоазия, — за националната самостоятелност на българския народ, който „пее отходна молитва на Турция, на робството; проклина свойто преминало, което е мрачно, и той го мрази; своето настояще, което е тежко и горчиво, та лесно ще го забрави, и вика: бъдещето ми, бъдещето ми“.

Това бъдеще Ботев разглеждаше в светлината на своите утопично-социалистически идеи. Той си представяше България като република на разума („чиста и света република“ — по израза на Левски), за чието създаване трябваше да се разбиват огромни пластове от невежество и реакционни предразсъдъци.

Епохата на Възраждането възроди култа на старите български царе, а църковната борба срещу фанариотската гръко-владишка експлоатация отчасти взе характер на противогръцки шовинизъм, без да бие реакционната роля на религията изобщо, насаждайки нови църковни и религиозни предразсъдъци и заблуди. Турското правителство не губеше нищо от това, като прехвърляше расото от плещите на едни поданици върху други. Ботев бележи: „Нашият политически тиран не беше толкоз глупав да не разбере, че с духовенството той изгубва оръдията на властта си — шпионите и мракобесниците, които ослепяват народа със страха пред бога и почитта към царя“[1]. Ето защо главния удар материалистът Ботев насочва срещу религията.

Още в първия брой на Дума Ботев печати статията „Разговори с децата“ (Из И-ра, т. е. Искендера — А. И. Херцен). Тя възпроизвежда възгледи на Херцен за отношенията на духа и материята и подчертава материалистическото разрешение на този основен философски въпрос. „Училищата нямат нищо общо с калугерите и черквата“ — пише той.

[1] Решен ли е черковният въпрос, Дума, год. I, бр. 4, 17. VII. 1871 г.

Материализмът и атеизмът на Ботева са отразени с най-голяма сила в неговата поезия. В „Елегия“ той оплаква българския народ, комуто „рояк скотове — в сюртюци, в раса“ повтарят едно и също:

„Търпи и ще си спасиш душата!“

В стихотворението „В механата“ той казва:

Грабят от народът гладен,
граби подъл чорбаджия,
за злато търговец жаден
и поп с божа литургия!

В „Борба“ Ботев клейми апатията в широките народни маси, невежеството и низкопоклонството пред богатия.

„Богат е“, казва, пък го не пита
колко е души изгорил живи,
сироти колко той е ограбил
и пред олтарът бога измамил.

„Стадо от вълци във овчи кожи“ нарича той и поп, и черква, „дивак учител“ и вестникарин, за тяхната проповед,

че страх от бога било начало
на всяка мъдрост...

Най-дълбок израз атеизмът на Ботев намира обаче в „Моята молитва“ — пламенен протест против реакционната роля на религията и апология на човешкия разум.

В „Моята молитва“, която има за мото църковната фраза „Благословен бог наш“,... Ботев е отразил в много проста концепция противоположността между тия две начала — религия и разум:

Не ти, комуто се кланят
калугере и попове
и комуто свещи палят
православните скотове.

Едновременно във всеки куплет той подчертава противоречията в делата на черковния бог и действителността.

Не ти, който си направил
от кал мъжът и жената,
а човекът си оставил
роб да бъде на земята;

не ти, който си помазал
царе, папи, патриарси,
а в неволи си зарязал
мойте братя сиромаси.

Не ти, който учиш робът
да търпи и да се моли
и храниш го дор до гробът
само със надежди голи;

ие ти, боже на лъжците,
на безчестните тирани,
не ти, идол на глупците,
на човешките душмане!

Ботев провъзгласява тържеството на разума, като момент на отрезвяване от опиума на религията, като момент на пробуждане на човечеството за нов, съзнателен и творчески живот.

А ти, боже на разумът,
защитниче на робите,
на когото щат празнуват
денят скоро народите!

Следва най-патетичният момент — личният, отразен в самото заглавие на стихотворението — „Моята молитва“:

Вдъхни всекиму, о, боже,
любов жива за свобода —
да се бори кой как може
с душманете на народа.
Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът.

Ролята, която „Моята молитва“ е изиграла в революционното и атеистическо възпитание на нашия народ и нашата интелигенция, е тъй значителна, че тя не може да се сравни с никой друг фактор от този род. Вече осем десетилетия „Моята молитва“ действува като оздравителна стихия срещу тъмното наследство на миналото, на религиозния фанатизъм, мистика, идеализъм, срещу опитите на царската и фашистката политика да въздига в култ света троица — „трона, църквата и казармата“ като атрибути на монархо-фашистката власт, на великобългарския шовинизъм, на безусловното насилническо господство на буржоазията. С Ботевата „Молитва“ на уста нашата интелигенция след Освобождението се приобщаваше към прогресивната идеология на социализма и се бореше за свобода на човешката мисъл, за прогрес и култура.

*

Като организатор и певец на политическата революция за освобождението на България от варварското турско феодално робство, като политик-диалектик Ботев не можеше да не вижда в лицето на българското чорбаджийство и духовенство упорити и злостни крепители на турската насилническа власт. „Надали има град или село — пише Ботев, — дето своеволието на чорбаджиите да се е развило до толкова, както в Калофер. В него, освен мюдюрина и няколко заптии, други турци няма и всичкото зло, всичкото тиранство е предоставено на самите чорбаджии, които са ия генти, и ортаци на правителството“[1]. Отделни изключения на хора из тия среди, които подпомагат освободителното движение на народа морално или материално, не изключва типичното за тая среда низкопоклонство пред чуждия завоевател.

„Днешният обществен строй — пише Ботев, — който допуща съществуването на султаните и капиталистите, се явява извор за страдания и на турци, и на българи...“ „Българският народ — пише той в Дума на българските емигранти — храни омраза не само към турчина, но също такава, а може би даже по-дълбока, защото е по-стара, към чорбаджиите и духовенството, този непотребен византийски труп, който предава и разорява народа, а сега носи на врата си ключовете от неговите вериги“. Той впрочем не е против турския народ и в статията си за Интернационала е готов да протегне ръка на ония турци, които също биха се дигнали срещу турския деспотизъм.

[1] Примери от турското правосъдие, Съчинения, ред. Ив. Клинчаров, стр. 92.

В лицето на чорбаджиите и духовенството Ботев вижда истинските народни врагове. Чорбаджийската буржоазия е за него оная класа, която в лицето на своите политици и журналисти угодничи пред чуждия потисник и е готова да се продаде на западните капиталистически държави. В стихотворението си „Елегия" той задава въпроса:

Кажи ми, кажи, бедний народе,
кой та в таз рабска люлка люлее?

Робската люлка, както се вижда по-нататък, се люлее от хората на расото, хората в сюртуци, които приспиват народа в черната люлка на невежеството, деспотизма и експлоатацията, които смучат потта му и кръвта му: „Смучат го наши и чужди гости!"

Ботев осъжда особено „реформистите", които са готови да се откажат от идеята за самостоятелен държавен живот и да приемат компромиса за автономия на България в рамките на турската империя. Като своя учител Чернишевски, който зовеше руския народ да вземе „брадва" в ръцете си („К топору зовите Русь"), — Ботев смята, че българските селяни трябва да вземат „нож" в ръцете си, за да разрешат източния въпрос и да изведат „тая прекрасна плодородна страна към щастие и благоденствие". „Единственият изход от това страшно положение, в което се намира народът, е революцията, и революция народна, незабавна, отчаяна, — революция, която би очистила Балканския полуостров не само от турците, които ни смятат за скотове, но и от всичко, което може да вреди на нашите истински стремления за пълна и истинска човешка свобода"[1].

Изобличителните и остри нападки на Ботева срещу хората, които експлоатират труда на своя народ, продават интересите му и се бият в гърдите като негови доброжелатели „без да пропуснат срока нито на една полица", — срещу либералните демагози и емигрантската интелигенция, — идат от съзнанието за мнимите жертви на тъй наречените „патриоти". В стихотворението „Патриот" той дава красноречива характеристика на тоя обществен тип, който профанира свещеното понятие за любовта към отечеството.

Патриот е — душа дава
за наука, за свобода;
но не свойта душа, братя,
а душата на народа!
И всекиму добро струва,
само, знайте, за парата,
като човек — що да прави?
продава си и душата.
И е добър християнин:
не пропуща литургия;
но и в черква за туй ходи,
че черквата й търговия!
. . . . . .
И е човек с добро сърце:

[1] Знаме, 20 юли 1875 год.

не оставя сиромаси;
но не той вас, братя, храни,
а вий него със трудът си!

Това смешение на понятията — позорно, възмутително и отчайващо за човек, който дава всичко най-скъпо за народа си, за да гледа как лъжепатриотите уреждат живота си — е ярко отразено в стихотворението „В механата". Тук поетът, уединен в механата, иска да удави отчаянието си във вино:

Пиян дано аз забрава
туй, що, глупци, вий не знайте
позор ли е или слава!

„Патриотите" грабят народа „с благороден начин":

Грабят от народът гладен,
граби подъл чорбаджия,
за злато търговец жаден
и поп с божа литургия!

Най-сетне — заключението:

Ще да пия на пук врагу,
на пук и вам, патриоти!
. . . . . .
а вий, ... вий сте идиоти!

Псалмопевците на монархията и фашизма — слугите на реакцията в миналото положиха похвални усилия да представят Ботев като великобългарски патриот-шовинист от рода на ония, които той нарича с красноречивия епитет „идиоти". Те съзнателно скриваха борбата на Ботева с тия, тъй наречени патриоти, скриваха чистата му, безкористна любов към родината и народа, сякаш той бе се борил и дал живота си тъкмо за тая България, която те, начело със своя коронован покровител, грабеха и разоряваха по всички посоки и направления. Те скриваха особено другия му образ — образа му на интернационалист, на борец за свобода и общочовешко щастие, тъкмо защото поезията на Хр. Ботев е хармонично съчетание на патриотизъм и интернационализъм, отражение на това единство на социалистическо съзнание. Този образ не можеше да бъде затъмнен и той бе през десетилетия високо възпитателен за хиляди и хиляди съзнателни българи, будейки в народната душа трепети на най-велики човешки идеали.

*

Дълбокото влияние на Ботевата поезия иде от факта, че тя, отразявайки чувства, лица и събития на своето време, е заедно с това обърната към бъдещето. Тъй, в стихотворенията „Хаджи Димитър" и „Обесването на Васил Левски" Ботев рисува две събития, залегнали дълбоко в народното съзнание, които именно в неговото изображение добиват своята истинска сила, пълнота и трайност.

В „Обесването на Васил Левски" — едно от най-силните, покъртително-трагични и заразяващи стихотворения в българската литература — Ботев дава широка картина на народна скръб, където всичко: и майката-родина, която плаче, и гарванът, който грачи над гроба на нейния единствен син, увиснал на бесилото „със страшна сила" — говори за нещо историческо и съдбоносно.

Дружбата между Левски и Ботев ни е дадена в едно писмо на Ботев: „Живея на самий край на Букурещ в една ветрена воденица, заедно с моя съотечественик Васил Дяконът... Приятелят ми Левски, с когото живеем, е нечут характер. Когато ние се намираме в най-критично положение, то той и тогава си е тъй весел, както и когато се намираме в най-добро положение. Студ, дърво и камък се пука, гладен от два и три деня, а той пее и все весел. Вечер, дордето ще легнем, той пее; сутрин, щом си отвори очите, пак пее. Колкото и да се намираш в отчаяност, той ще те развесели и ще те накара да забравиш всички тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности!“

В стихотворението се чувствува силата на народното отчаяние (и тук също в общата скръб участвуват „звяр и природа“):

Гарванът грачи грозно, зловещо,
псета и вълци вият в полята,
. . . . . .
жените плачат, пищят децата.

Ботев оплаква в тази дълбока песен не само бореца и апостола Левски, но и скъпия другар, с когото е делил страдания и неволи и който, както видяхме, е записал в записната си книжка най-хубавите му „поетически опити“, както сам Ботев нарича своите изключителни стихотворения.

В „Хаджи Димитър“ Ботев рисува в баладични краски смъртта на буйния революционер, паднал сред Балкана от куршума на врага и окръжен от самодиви.

Обстановката на смъртта е дадена с реалистични подробности — „на една страна захвърлил пушка, на друга сабля на две строшена“ — и обкръжена с романтична атмосфера, която подсилва революционното съдържание. Тази обстановка е тъкмо в духа на народната легенда за Балкана — „закрилник на хайдути и бунтовници“:

Настане вечер — месец изгрее,
звезди обсипят сводът небесен;
гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!

Идеализацията на обстановката е сякаш необходима, за да се подчертае значението на подвига, безсмъртието на героя в знаменитите думи:

Той, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небе, звяр и природа
и певци песни за него пеят.

Тия думи, веднаж произнесени, стават след това лозунг за борба, превръщат се в средство за организиране чувствата и волите на борците, в пламенен импулс и заряд за действие срещу всяка обществена реакция, робство и насилие. Няма в миналото у нас нито един момент на борба срещу реакцията, нито една народна акция, демонстрация, които да не са импулсирани от тия думи: „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира“..

*

Влиянието на Ботевата поезия е неотразимо и по друга причина, свързана органически с мирогледа му и със самия му живот — това е нейната близост до народната песен, до нейния дух, ритмика, строфика и тематика. „На прощаване“ и „Хайдути“ са написани в словореда на народната песен, те са печатани често в миналото в „народните песнопойки“ без името на автора, като народни песни. Тук Ботев отразява опита и влиянието на средата от времето на своето детство и юношество в Калофер, от майчините приказки и песни, от близостта си с народната маса. „В Калофер познах аз чорбаджията и сиромаха, турчина и народа“ — пише той в „Примери от турското правосъдие“. Дълбокото познаване на живота на народа, на основното му духовно богатство — народното творчество — помогна на Ботева да извлече от него най-хубавото, най-ценното, което, преминало през творческата му ковачница, се превръща в богата с образи и тъй близка до народната словесна съкровищница негова поезия.

Самият ритъм на тази поезия, например:

Денем му сянка пази орлица
(„Хаджи Димитър“)

или

Гарванът грачи грозно, зловещо
(„Обесването на Васил Левски“)

можем да забележим в не една народна песен:

Доста сме ели, ели и пили
агънца тлъсти, вино червено;

или

Ти имаш глас чуден — млада си,
но чуйш ли как пее гората?
(„До моето първо либе“)

Цар Мурад Мари думаше:
„Маро ле, бяла българко“...

Тази близост — езиково-образна, идейна, ритмична, строфична и тематическа — на Ботевата поезия с най-чистите извори на народното творчество й придава живата действена сила и популярност, с които, ето вече седем десетилетия, тя владее душите на поколенията.

С идеологичната чистота на своята поезия, с нейния прогресивен дух не само за своето време, но и за цялата следваща епоха до наши дни, Ботев е не само учител и вдъхновител на българската литература, на нейния народен и напредничав характер, но и предшественик на ония високи обществени идеали, които днес се осъществяват в нашата страна. Предшественик с ясно съзнание за своята роля и за ролята на своята поезия, което той е изразил в своя символ на вярата на българската комуна: ...„Вярвам... в единний комунистически ред на обществото, спасител на всички народи от вековни тегла и мъки чрез братски труд, свобода и равенство“...

БОТЕВ КАТО ЛИТЕРАТУРЕН КРИТИК

от ЦВЕТАН МИНКОВ

Ако Христо Ботев се смята за предшественик на научния социализъм у нас, с не по-малко основание трябва да се каже, че е предтеча и на войнствуващата материалистическа литературна критика. И докато в първия случай той изпъква с гениалните си догадки, във втория е отишел по-далече: оставил е образцови по своята висока идейност, широта на погледа и проницателност на разбирането изказвания в областта на борческата реалистична литературна критика. Също така е важно, че Ботев и тука е останал последователен: литературният критик у него не е откъснат от поета-гражданин и общественика, от философа и публициста. В условията на тежкото емигрантство той окончателно израства като поет и мислител, застанал на най-прогресивните позиции на своето време. Затова девизът на Ботева за истинския обществен деец е напълно революционен: „Само онзи, който е живял, страдал и плакал заедно с народа си, само той ще може да го разбере и да му помогне“ (Съчинения, т. II, 1946).

Въпросът да се разбере народът и да му се помогне е основен въпрос за Ботева. По-точно казано, въпрос на живот и смърт, тъй като Ботев е истински народен деец, общественик-патриот, който се е слял напълно с народа си и неговата съдба. И като човек с материалистическо-революционен светоглед, и особено като литературен критик той се разкрива с твърде близки до нашата съвременност схващания. За него литературата не е само средство за обяснение на действителността, а и за нейното революционно изменение. За Ботева науката и просветата имат смисъл, ако служат на политическото въоръжаване на трудещите се, на народа, както казва той.

Обстоятелствата му подпомагат революционно мислящият му ум да се издигне до най-прогресивните разбирания за времето и за средата. Тези разбирания му отреждат предно, ръководно място в областта на философията, историята на културата, естетиката и литературната критика и го издигат до върха на нашата научна и обществено-политическа мисъл преди Освобождението.

Въпреки несгодните условия на живота си Ботев е широко ориентиран в литературоведението и в историята на литературата. За разлика от своите съвременници-писатели, дори и от Каравелов, той е на ясно по съществените литературни проблеми. Теоретичната му подготовка е солидна, прави го чужд на дилетантизма. Общата му философска и политическа култура му дават възможност да внася перспектива и в най-маловажните си на глед изказвания. Свръх това стилът и езикът му издават свежа, оригинална мисъл и правят изложението му интересно и значително. От световно известните писатели, произведения и художествени образи той оперира с най-представител-

ните: Омир (Пенелопа), Еврипид (Медея), Шекспир (Макбет), Сервантес (Дон Кихот и Санчо Пансо), Лопе де Вега, Гете (Фауст и Мефистофел), Шилер (Карл Мор, Дон Карлос), Ричардсон (Ловелас), Франклин, Ламартин, Хайне, както и Ж. Занд, Белински, Писарев и др. Това не показва, че той познава само този кръг от имена. Литературната му култура е по-широка. Обнародваните спомени на негови съвременници разкриват, че още в Одеса той проявявал разнообразни умствени интереси: чел е руска класическа литература, философски и политически съчинения. Тези огромни умствени и в случая литературни интереси продължават и по време на емигрантството му. Те личат, ако и в ограничен размер, в неговото будно отношение към тогавашната ни литература и публицистика. Ботев следи най-редовно и най-добросъвестно литературното движение у нас: книги (оригинални и преводни), списания и отделни статии, та дори и книжарите. По неговите изказвания ние си възкресяваме картината на литературния живот в последните години на робството. Характерно е, че Ботев не засяга литературата само в специални случаи, т. е. когато поддържа книжовния преглед в своите и чужди вестници, а всякога, когато това му се наложи — и в чисто политически статии, фейлетони и дописки. Ето защо неправилно е да се съди за Ботев като литературен критик само въз основа на ограничения брой рецензии, бележки и други чисто литературни изказвания. Ботев се изказва по-общо или по-конкретно за литературата при всеки повод, защото за него науката и изкуството са свързани тясно с политиката, с обществената практика, а за времето му — с революционната борба на народа.

Когато преценява културния живот в България, Ботев държи сметка за робското състояние, в което се намира народът. Това положение е крайно неблагоприятно за културна дейност: „Който е осъден на смърт и който стои вече под бесилницата, той не може да мисли за своето умствено развитие и за образованието на своите деца“. Оттук и песимизмът на Ботев относно условията за литературното ни развитие, и безпощадността му към всички, които използуват положението за лични облаги. Според Ботев, „напразно ще вие да търсите в тая литература . . . жива дума, напразно ще да търсите знание, напразно ще да търсите здрава храна . . .“ Той не отрича сравнителния напредък на народа в последните петдесет години, но намира, че истинска култура може да има само при политическа свобода. Без нея „всеки един напредък е невъзможен“.

Поради това Ботев се отнася абсолютно отрицателно към псевдокултурата, която се насажда при тия робски условия. За по-голямата част от съвременната литература той казва, че от нея не трябва да се очаква нищо добро, че от „всичкия тоя боклук“ (книжовна дейност) не произлиза нищо друго, освен „голи печални последствия, т. е. отвращение към учението, равнодушие към книжнината и справедливо негодуване към писателите“. Във фейлетона „Политическа зима“ Ботев рисува мрачната картина на положението на европейските народи, изпаднали под гнета на буржоазната политика, безнадеждното положение на българския народ в паяжината на турската власт. Той иронизира цариградските български вестници и

патриоти, които твърдят, че всичко е в ред и че Ботев клевети: „Но ние имаме училища, читалища, екзархия, литература, журнали, правдини — имаме младо поколение . . .". Унищожителната ирония на Ботев засяга и емиграцията в Румъния, дето, поради дейността на книжовници като Блъсков и Каравеловото „Дружество за разпространение на полезни знания" настъпил такъв подем, че „науката, поезията, педагогиката и литературата потекоха из крачолите на българския народ и на неговото книжовно щастие захванаха да завиждат даже и манджурите". Ядовитият тон на Ботев се излива в ярка фигурална критика на умствения и литературен застой в България: „нашите патриоти захванаха да плетат мрежа, за да покрият народа от политическия студ, от литературната мъгла, от революционната виелица . . ." За него повечето представители на тази замряла литература са „литературни телци", „мъдрословеснейши патки", „великите български поети", „грешните и живоумрелите политически и литературни души" . . .

Първото, което доближава Ботев до нас, е, че той е убеден и страстен поклонник на положителното знание, на науката като основа на истинската просвета и култура. При това, като материалист-революционер, той не е привърженик на науката изобщо, а на „новата и рационална наука". При всеки повод той подчертава необходимостта от „популяризирането здравата и действителна наука между народа". Представители на тази наука между другите за него са Дарвин и „знаменитият руски писател-рационалист Писарев". Ботев отхвърля всякаква метафизика и идеализъм в науката и отрича случайността и повърхностно тълкуване явленията на живота и литературата. „Новата и рационална наука", която той препоръчва, е оказала голямо влияние в областта на природознанието и особено обществените схващания, от които Ботев живо се интересува. Ботев е първият упорит и последователен проводник на материалистическото знание, на материалистическо-революционната философия у нас. И тъкмо затова познавателната роля на науката не се схваща от него пасивно, а действено-обществено, като важно средство на политическата пропаганда. В статията си, поместена в Знаме (4 I. 1875 г.), — когато Каравелов със своето Знание застава на просветителско-аполитически позиции, — Ботев прави извода: „Единственото спасение на нашия народ се състои в революцията". В тази статия Ботев изтъква класово-политическата същност на идеологията и подчертава нейния мобилизиращ пропагандно-борчески характер — не само като средство за обяснение на действителността, а и за нейното изменение. Той пише: „И науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума — всичката духовна деятелност на неговите [на българския народ] водители би трябвало да вземат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразят със живота, със стремленията и с потребностите на народа и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство, а журналистиката за преживяне старото, изгнилото и отдавна вече изхвърленото европейско говно".

Колко се приближава Ботев с това свое изказване до съвременните схващания! Докато от една страна той стои върху равнището на Белински, Чернишевски, Херцен и Писарев за актуалната,

мобилизираща, обществено-осмислена тематика и литература, които да са съставна част от борбата на народа за свобода и по-добър живот, от друга страна той напълно отрича откъснатата от живота, затворена в себе си аполитична литература, отрича формално-естетическите схващания. Не стига това. Застанал на най-правилни за времето, най-прогресивни и плодотворни за литературата позиции със соя здрав поглед за културния процес, той почти със съвременен език различава в него прогресивното от реакционното, жизненото и творческото от старото, изгнилото и упадъчното. С тези свои разбирания Ботев е най-прогресивният ум у нас за времето си, а го изпреварва и се доближава до нас — до нашата непримирима враждебност към низкопоклонството пред упадъчната и реакционно-буржоазна европейска култура и литература.

В статията си от 17.V. 1874 г. в Независимост Ботев поставя категорично този въпрос, сякаш говори като наш съвременник: „Можем ли и ние да наричаме напредък всяко едно съвременно движение, което в последно време е намерило място между българския народ, и можем ли да приемем „за чисто злато" всяко европейско постановление и да извлечеме от него съществена полза". Той е враг на затъпителната езуитска наука и литература, както и на всяко долнокачествено, блудкаво и реакционно произведение в литературата. Той отхвърля безусловно романите на булевардния писател Пол де Кок, разните „Телемахи", „Геновеви", „Тайните на инквизицията" от Фереал, като „произведение слабо и недостойно да се превежда".

Доколко Ботев държи за научното образование и за сериозната художествена литература личи и от други негови изказвания. „Науката и образованието нямат нищо общо с белите ръкавици, с високите капели и с лаковите чепици" (II. 244). Пол-де-Коковските идеали са идеали на разлагаща се класа, ето защо „такива романи са вредни, такива идеали са непостижни". Обратно, с радост и положително пише Ботев, когато безотрадното му впечатление от съвременната българска книжнина се смени с нещо ценно и здраво. Тогава той хвали и препоръчва писатели и произведения. Този утилитаризъм се отнася до отделни книжки и списания заради техните „доволно добри и полезни статийки", или до отделни книги: „Животът на Франклина" от Милие, „Тъмниците ми" от С. Пелико, „Ловците на растения" от М. Рид, преведената от него драма „Кремуций Корд" от Н. Костомаров („твърде интересна и поучителна за всеки един народ"), „За славянското произхождение на Дунавските българи" на Д. Иловайски, „За парите"—превод („тая полезна книжка"). Сбирката „Български народни песни", стъкмена от О. Дозон, той нарича „замечателна книга".

Ботев прави впечатление със своя дълбок патриотизъм и народностност в схващанията си. За своето време той се опълчва срещу низкопоклонството пред буржоазната загниващата западна култура. Той държи в литературата за националния елемент и за националните особености с оная категоричност, която е свойствена на изказванията му. В това отношение той е против блудкавата сензационна литература и против онези мирово значителни

произведения, които надхвърлят нашите потребности и стремежи в момента. „Романите, повестите, разказите и въобще чисто литературните произведения трябва да се приравнят или, по-добре да кажем, да отговарят на стремежите и на характера на онзи народ, на езика на когото се пишат или превеждат те. На основание на това за нас са потребни сега за сега такива литературни произведения, които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес. А в това отношение нам може да послужи литературата на ония народи, които са били или са и сега в такова положение, в каквото сме и ние".

Това изказване на Ботев също така звучи като съвременно. Народоосвободителното движение поставя отговорни задачи, за разрешаването на които нашите писатели ще се отнасят като Ботева до помощта на прогресивни и революционни писатели, каквито са преди всичко мнозинството от руските писатели. Актуалната тематика, дълбоката народностност и интернационалният елемент („общочовешки интерес") са единствено меродавни за Ботев по отношение на литературата. Затова дори и „Фауст" със своята несъвременна проблематика не може да допринесе за успеха на борбата, та къде пък различните Телемахи, Геновеви, Душици, към които Ботев храни непреодолимо презрение. Той е за боева, войнствуваща, мобилизираща, напълно реалистична литература. В статията Народът вчера, днес и утре той отрича упадъчната западна култура — „ръждата на западните предразсъдъци и сметта на гнилата вече европейска цивилизация". Тази идея за „гнилия" Запад не е само славянофилска, тя е характерна и за революционните демократи, от които Ботев се учи.

Гнилото и упадъчното Ботев вижда не само на запад, а и в цялата социална система на турската империя. Специално за главните клонове на българската култура той се изказва с категорична безпощадност: „Нашите турско-български школи, нашата идиотическа литература, нашата пияна журналистика и нашата шантава наука не отговарят на своето назначение, че не приготовляват честни граждани, добри патриоти — чисти личности и че не дават оная храна, която е потребна на един измъчен, полуубиен и нещастен народ". Другаде той пише все така с безотрадно огорчение и патриотическа болка: „Погледайте на нашата журналистика, на нашата литература и на нашите школи и съставете си понятие за останалото".

Задачата на критиката, според Ботев, е да даде „голата истина" за действителността: „От критиката се изисква само една гола истина, а изказана ли е тази истина хладнокръвно или нехладнокръвно, пристрастно или безпристрастно, — това зависи от темперамента на критика". Ботев обаче, като пламенен публицист и общественик, бърза да добави: „Не всеки може да бъде хладнокръвен към злото, което разпространяват от една страна невинната глупост, а от друга — глупавото убеждение, че тая глупост, като е невинна, не трябва да се закача". От това следва, че голата истина, която критиката разкрива, не е истина сама за себе си, а истина с обществено значение. От онова, което Ботев е дал като критик, личи, че той държи на обществената истина, която не зависи нито от приятелски чувства, нито от някакви авторитети, особено външни. Правото на критика

иде не от неговото обществено положение или образование, а от неговата гражданска съвест и неговите здрави разбирания за изкуството. Като полемизира с някой си Стойков[1], френски възпитаник, Ботев подиграва и него и хората като него (Ст. Н. Шишков, Г. Кръстевич, М. Балабанов, Л. Йовчев и др.), които да не си въобразяват, че „като сте ходили в Париж, то вашите български истории, вашите словесности и вашите драми и комедии са оградени вече от преследванията на здравия разум". „Здравият разум" за Ботев е разумната критика, и затова той не щади интелигентското високомерие на парижките възпитаници. — „А Париж оставете на страна. Той не е никак крив, че различни Шишковци, Балабановци, Йовчовци и Стойковци се връщат из него с осакатени умове".

Ботев е безмилостен към някои от своите инак даровити или заслужили съвременници. Във фейлетона „Длъжностите на писателите и журналистите" той недвусмислено подчертава съвременната мисъл, че писателят трябва да бъде и публицист. По повод Друмевата драма „Иванко" Войников написва отрицателна критика. Завързва се препирня, в която участвуват и П. Р. Славейков и Т. Н. Шишков. В един фейлетон от поредицата „Знаеш ли ти кои сме" Ботев бие по критическата неграмотност на своите съвременници: „Но вие вече знаете, че гореказаните три божества съставляват едно триипостасно цяло, следователно, и гореказаните трима писатели са надробили една обща попара, т. е. както критиката на г. Войникова, така и бележките на г. Славейкова и философическите разсъждения на г. Шишкова са се излюпили из едно яйце". Ботев цитира сполучливо образци на теоретична незрялост и критически напъни, които сочат първобитно-немощната мисъл на своите автори.

Оттука ние разбираме, защо така яростно се нахвърля Ботев върху две ръководства по словесността, излезли по онова време: „Наука за песнотворство и стихотворство" (1875) на П. В. Оджаков и „Ръководство за словесност" (1874) от Д. Войников. Те са едни от най-честите обекти, които Ботев подмята при различни случаи, редом с ненавистните му реакционни вестници и книги или бисери на глупостта. Във фейлетона „Длъжностите на писателите и журналистите" Ботев сочи, че тези две книги са излишни в момента и дори вредни, защото ще поощрят графоманията („Земете книгата на Войников, прекръстете се, прочетете я и станете разумен човек и остроумен писател"). В една бележка против статия на Н. Бончев за училищните програми Ботев обвинява Бончева в назадничавост със стремежа му да се претоварват учениците с излишни предмет: „Инак той би казал г-ну Войникову просто и ясно, че неговото „Ръководство" е безполезно, даже и вредително за народа и посъветвал би г-на Данова друг път да не издава подобни боклуци".

На много места Ботев рисува личността на писателя като творец и гражданин. Най-пълно е обрисуван духовният и морален лик на писателя във фейлетона „Длъжностите на писателите и журналистите". Чрез ирония — изтъкване на обратното — Ботев разкрива в отрицателния образ на писателя и журналиста истинския, положи-

[1] Познатия у нас след Освобождението С. С. Бобчев.

телен образ. Съзнание за тежката обществена отговорност, прогресивен светоглед, народност, демократизъм, патриотизъм, гражданска доблест, скромност и честност са качества на народния писател. Като има пред вид навъдилите се учители, писатели и журналисти, за които културата е кариера и прехрана, Ботев подигравателно съветва останалите без работа да се заловят за посочените професии: „Тези три занятия са и лесни, и полезни, и честни, и сити". Интересите и мнението на народа нямат значение в случая, забелязва иронически Ботев. Пренебрежението към публиката е свързано с арогантността към честните изобличители на лакеите, шарлатаните и търгашите в културата. Условие за напредък е безличието пред силните на деня — чорбаджиите. Ботев рязко подчертава опасностите, на които се излага народният писател-патриот: — „Но тежко ви и горко ви, ако похвалите някой сиромах, някой хъш или западнал търговец!" Това значи проваляне на кариерата: „Чорбаджиите не обичат ония писатели, които турят имената им на един ред със сиромасите". Като има пред очи продажните културтрегери на времето си, той изтъква още редица черти на всеки „благонадежден и разумен човек": лакейство и хвалби към народните врагове — чорбаджиите, премълчаване на техните безобразия и на обществените неправди („скромност"), както и „деликатно" просячество и подмазване. Ботев жигосва противонародните или неиздържани вестници и списания („Гражданин", „Век", „Дунав" „Училище", „Читалище", „Напредък", „Източно време", „Хитър Петър", чиито редактори сочи като „примери" на журналисти). След като атакува майсторски Оджаков и Войников за техните ръководства по словесност и разказва анекдот за Паничков, Ботев заключава рязко: „Когато публиката няма нужда от здрава храна, то за шарлатаните се открива широко поле".

Ботев ненавижда не само продажниците, шарлатаните и търгашите в литературата. Той е още по-язвителен към ония писатели, които не вървят в крак с времето и не въоръжават народа за борба. Сатирата „Защо не съм" е образец на революционно-демократическа партийност, на рязко отрицателно отношение към безлични литературни труженици от другия лагер. Първите жертви на Ботевия сарказъм са малодарни и бездарни поети, които са чужди на злободневната политическа тематика (Пишурка, Сапунов III, Владикин). Той жигосва и Войникова заради неговата плодовитост и бездарност като поет. Осмива и Григор Пърличев заради нескопосния му превод на „Илиада". В края нападa Славейков за неговата капитулантска поезия, и Вазова — за вярата му да примири хищниците и жертвите им. Ботев атакува свои идейно-политически противници и недооценява заслугите на някои като Пишурка и Войников, а в разгара на ожесточената класова борба отрича безусловно Славейкова и Вазова.

Може да се състави цял букет от безмилостни изказвания на Ботев за бездарните поети и писатели — „литературни цанцугери", „синигери и врабци", с които гъмжала съвременната му литература. Имената на тези нищожества се срещат в много статии и фейлетони, подложени на унищожителна критика. За него Оджаков има „безмозъчна глава", Т. Х. Станчев е „неуморимият труженик в по-

лето на глупостта"; в сп. „Читалище" „от поетите първо място по глупостта захваща г. А. Франгя". За сп. „Читалище", което често напада, Ботев пише: „Ние би желали да знаем, чете ли редакцията на „Читалище" всичките статии и стихотворения, преди да ги даде в печатницата да се набират, или не чете?" Ботев изобличава Васил Чолаков, че „краде песни из чужди сборници". Атакува „Читалище" че не устояло на обещанието си да не печати вече „гениалните глупости на нашите литературни телци". Във връзка с обявата за издаване на „Венец на българската муса" от А. Франгя Ботев иронизира: „Г-н Франгя има нежно сърце, по което са израсли множество душевни гъби. От тия гъби той е направил чорба за българската Мусса (т. е. Муса Кесаджия), която той уважава и слави също така, както я уважават и славят различните Войниковци, Пишурковци, Пискюлиевци, Пърличевци, Вазовци и прочие наши велики таланти". Фалангата на тези труженици той нарича „гениални бездарници". Обзет от любов и болка за литературата, той ядовито съветва поетите: „И наистина, г-да поети, ако редакциите на нашите литературни списания се готвят да обнародват бредните даже и на идиотите, то барем вие бъдете малко по-умни от своите учители, т. е. барем вие си дръжте поетическата трениця за вазе си и не развалляйте с нея стомаха на нашия гладен народ".

Ботев не оставя без внимание и преводната литература. Безразборността на тогавашните книжовници се е съюзявала с безвкусието и търгашеството им. „Геновева" за него е блудкаво произведение, „Телемах" на Фенелон е мракобесна книга. По повод превода на „Дяволско блато" от Ж. Занд той пише: „Преводът е глупав, смешен и варварски; затова г. Балабанов добре ще да стори да не умножава гюбрето в нашата и така вече препълнена с глупости литература". Обратно, той препоръчва превода на „Съкратена история на умственото развитие в Европа": „Тая книга е съкращение на Дреперовата история от знаменития руски писател-рационалист Писарев и по своето съдържание трябва да заслужи особено внимание на всеки един от нашите учители и интелигентни младежи".

Ботев се интересува и от плагиатите. Той обвинява Васил Чолаков, че откраднал песни от чужд сборник за своя. Напада „Знание" на Каравелов за кражба от Хайне: „Литературната кражба е много по-опасна от обикновената . . . Да промениш само заглавието на някое стихотворение и да изоставиш един или два куплета, защото не си можал да ги преведеш, то не ще да каже, че това стихотворение е плод на твоя талант. То е превод или подражание".

Ботев е непримирим враг на религиозната пропаганда, защото според него тя е против „всичко, що е ново, здраво, честно и полезно за народа". Той осъжда остро превеждането и издаването на религиозни книги, които обикновено санкционират глупостите. За духовното списание „Възкресник" той пише, че то е „вредително за нашия народ и ние посрещаме неговото появяване със скръб и негодуване". А за един йезуитски възпитаник, който се готви да издаде книга, пише, „че такъв писател не може да дадѐ никакво човеческо съдържание в своето произведение".

Той осъжда рязко Нешо Бончев, задето „и досега не се е отърсил от убеждението си, че и в нашите училища занапред трябва да се преподават не само закони божии, но и различни теории и ръководства за словесността". Ботев се мотивира така по въпроса за религиозната литература: „Да обясним някому глупостите с цел да ги разбере и да се отърве от тях е услуга, която заслужава похвала и награда; но да разказваме, че глупостите са свети и полезни и да се постараеме да го утвърдим в тях, е престъпление, за което е малко даже и небесното наказание на грешниците".

Ботев се ръководи единствено от своята революционна идеология. Онова, което затъпява народа, което го прави примирен със съдбата, пасивен, трябва да се преследва. Ето защо, макар да намира „полезна и поучителна" книгата „Тъмниците ми" от Силвио Пелико, той заявява, че едно не му харесва в нея, а именно оная религиозна философия, според която „скептикът хванал да вярва, как политическият затворник се предал на волята божия и как станал търпелив, безпристрастен и даже милостив към неприятелите си".

За Ботев литературата има смисъл само като служба на народа, като средство да се извоюва по-добро бъдеще. Ето защо помирението с народните врагове за него е изключено. Като пише за предстоящо издаване на вестник „Русчук" в Русе, той се възмущава: „Тоя вестник ще да се издава на турски и на български език, следователно, ще да служи на интересите и на двата народа, т. е. и на робовете, и на господарите. Ние не знаеме дали има под ясното небе такъв ум и такива способности, които, като служат в едно и също време на бога и на Мамона, да могат да удовлетворяват и двете крайно противоположни начала. Ако г. Стоил Попов е пожелал да опровергае това със своята нова кариера, то ние имаме пълно право да поздравим българския народ с още една пачавра".

Интересите на експлоататорите и експлоатираните са непримирими, затова Ботев осъжда ония лакеи и предатели, които под маската уж на „обективни" журналисти и писатели поддържат едновременно каузата и на господарите, и угнетените.

Ботев е чувствувал нуждата от хумор и сатира като важни средства в борбата с робската психология, заблудите на шарлатаните и търгашите, и политическото невежество. Той е редактирал и сътрудничил в хумористични вестници. Той не е доволен от тогавашните нецеленасочени хумористични вестници като „Хитър Петър" и „Михал", които не веднаж нападат. По повод „Тъпан" Ботев изказва редица ценни мисли. Като намира извънредно необходимо съществуването на такъв вестник, Ботев заключава следното: „С една дума — ние не сме имали до сега хумористичен вестник в пълното значение на думата". Такъв вестник е необходим, за да бъде „бич за нашите литературни, обществени и политически маймуни". Ботев разбира като обект на изобличение „пороци и недостатъци", които се пораждат в атмосферата на възприемането на европейската култура и цивилизация — „смешни, скръбни и даже възмутителни черти". Той дава достатъчно примери за характера и тенденцията на такъв хумор и сатира, като най-крупен

представител на тази литература преди Освобождението и като един от големите майстори на хумора и сатирата у нас.

Ботев препоръчва на Мънзов, който подновява издаването на „Тъпан", да бъде „колкото е възможно повече общ в своето направление и да има всякога пред очите си не тая или оная партия, а недостатките на всичкото почти наше общество". Тука не става дума за обективизъм, а за оная остра обществена нужда да се подпомогне разрешението на редица въпроси в средите на емиграцията. Ботев смята, че вестникът ще има да изпълни и задачата да се справи с емиграцията: „У нашата емиграция са се набрали твърде много трески за дялане, и сцената на нейната политическа дейност е окаляна в последно време от множество низки и спекулативни личности." Очевидно, Ботев загатва за конфликта на крайните революционери и Каравелов.

Въпросът за книгоиздаването и за разпространението на книгата също така вълнува Ботева. Ботев предупреждава книжарите да не издават вредни книги. Той роптае против наводнението на пазаря с лоши книги: „Толкова книгопродавници има у нас и толкова книги са се напечатали до сега, а добрите и полезните съчинения се броят у нас на пръсти!" Негодуването му против спекулантите е силно: „Боже мой, до кога народът ще купува с потта си яд и отрова?" Ботев препоръчва за повече отговорност на обществената инициатива в книгоиздаването: „Книгите за народа трябва да се издават от дружества, а не от спекуланти."

Ботев е от малцината литературни критици, които гледат пошироко на литературата. Той държи твърде много и на езиковата страна на литературните произведения. Колкото е враг на бездарността, толкова е враг и на неграмотността. Той отхвърля преводи и книги не само заради идейно-обществената им неиздържаност, но и заради лошия им език („Дяволско блато" на Ж. Занд). Когато осмива дискусията по драмата на Друмева, той я осмива главно поради неясната терминология и неграмотност на изложението, като цитира „бисери" от изказванията. Той осъжда и Нешо Бончев за превода му на „Тарас Булба". По повод IX и X книжки на „Периодическо списание" Ботев пише: „Единствените нейни недостатъци, които твърде много бият в очите на читателите, са лошият печат и езикът на г. Бончева.. — Вижда се, г. Бончев е обръщал твърде малко внимание на това и затуй езикът му е излязъл необработен, неокастрен и пълен с русизми". Дребнавите усилия на Ив. Богоров да чисти езика от чуждици като кове свои чудати думи будят и смях и гняв у Ботева. Той намира, че е неуместна такава „грижа", когато видните представители на литературата създават хубав книжовен български език. Затова нарича „боклук" неговото „Книговище" и изобщо опитите му да създава изкуствен, несъответен на народния език речник.

Нехайството към езика и неграмотността предизвикват непринудени подигравки у Ботев. По повод неграмотното съобщение във в. „Напредък", че негов сътрудник ще бъде П. Р. Славейков, Ботев подиграва редактора: „Видите ли език? Видите ли мисли? Видите ли конструкции? Видите ли пунктоация? И тия личности са не сра-

муват от света да издават вестници и да учат народа. Не може да напише пет реда правилно, а завзел се да блести пред народа с литературно име и с апостолска слава!"

Ботев е вън от себе си:" „Боже мой, докога нашите българи ще да признават всяка пачавра за вестник и докога ще да считат всяка миша попара за литература?"

Този войнствен, полемизаторски тон на Ботева издава неговата дълбока любов към литературата и езика. Като материалист-революционер той е чувствувал задължение да бие по всичко негодно, шарлатанско и противонародно в борба за по-висока, качествена литература и за жив, изразителен език. Ботев е един от майсторите на нашия литературен език, учил се е на езиково изкуство от живата реч на народа и от устната му поезия и затова посреща с гняв и възмущение всяка езикова невежественост, изкълчване и опошляване.

Но колкото отрицателното, бездарното и неграмотното са го настройвали изобличително, толкова ценното, прогресивното и реалистичното са му вдъхвали надежда. Ботев е вярвал, че лошото в литературата ще бъде преодоляно от творческите сили на народа. В тоя смисъл той се изказва неведнаж.

В статията си от 5. IV. 1874 г., печатана в Независимост, той пише: „Ние сме имали доста случаи да се увериме, че българският народ има и дарование, и способност, и стремление към образованието, и желание да поправи своето горчиво положение; но пътят, по който той е намислил да върви, е осеян с тръне, с остри камъне, с пропасти и с кални блата".

СТИХЪТ НА БОТЕВА

от Г. КОНСТАНТИНОВ

Стихотворната форма на израз се явява като естествена социална необходимост на творческата личност в усилията ѝ да се изкаже колкото може по-властно и неотразимо. В нейната стройност и красота се крие стройността и красотата на мисълта ѝ, благородната социална устременост на волята ѝ. Затова главният, основният критерий, с който ще установяваме особеностите в стиха на който и да е поет, трябва да изхожда от особеностите на неговата съдържателност. Стихът е толкова по-индивидуализиран и толкова по-мощен, колкото по-мощни и обособени са мислите и чувствата, изразени с него и в него. Естетическата значимост на стиха, ритмическата гъвкавост и музиката на звуковете се явяват органически зависими от факта, че те разкриват идеалните норми на човешката реч, неделими от идеалното благородство на мислите и чувствата, включени в нея[1].

Формалистите имат съвсем противоположно отношение към стиха — за основна негова същност те вземат чисто звуковата му страна, като смятат, че тя доминира над смисъла, над съдържанието.

Поезията, стихът на Ботева има несравнимо въздействие над нас, над редица поколения именно с изключителната социална красота, обхватност и сила на своето съдържание. Нейният мъжествен ритъм, вътрешната ѝ гъвкавост и страстната ѝ устременост са неделими от мъжествеността, пластичността и пламенната искреност на чувствата и мисълта на Ботева. Стихът на Ботева — това е самият Ботев. Този стих е тъй изключително силен и красив, защото изразява вътрешното напрежение на един велик борец за възвишени идеали, защото носи заразяващата искреност и плътност на една очароваща мисъл. Това е стих с неотразима, сгъстена и обобщена социална призивност, — стих, в който говори съвестта на народа, стих, който движи и възпитава поколенията. Ето защо, ако искаме да изучим и да разберем очарованията на Ботевото поетично слово, на Ботевия стих, ние трябва най-напред да изучим и да разберем мисълта на Ботева, идеалите, които тази мисъл чертае, както и социалната ѝ целеустременост. Всеки друг подстъп към стиха на Ботева, всяко негово формалистично разкъсване и школско анатомично рязане ще бъде не само излишно, но ще бъде и пакостно, ненаучно, или в най-добрия случай — губи-време.

За ритъма, за техническия строеж на Ботевия стих е писано сравнително малко. Между малцината, които са спирали вниманието си върху техниката на Ботевите песни, е и проф. Боян Пенев. В неговата

---

[1] А. Тимофеев, Теория стиха. Москва 1939, стр. 112.

известна монография, покрай някои точни и характерни за стиха на Ботева констатации, срещаме и следните формалистични изводи: „Богев употребява някои чисто Каравеловски вулгарни изрази, не е в състояние да се освободи напълно от привичките на публициста, от стила на фейлетона и вестникарската статия... И откъм музикалност тая поезия в много случаи не е издържана. Нещо обикновено е да се наруши размерът, ритъмът или пък редът на римите... Той няма търпение да се спира на всеки израз и образ, над всяка стилистична фигура, защото за него е важно не к а к ще се изрази, а к а к в о ще изрази, важна е не художествената форма, а съдържанието. Поради това в песните си влага често хаотичността на своята душа, бързите скокове от един чувствен тон към друг..."[1]. Такива констатации може да прави само човек, който е чужд на истинското, на историческото значение на Ботевото слово изобщо и на Ботевия дух и който със своето учение за хаотичността на Ботевата личност е доказал, че не е отишъл напред в разбиране на великия поет и революционер. Не е чудно тогава, ако при тълкуване на поезията на Ботева той прилага остарялия формалистичен похват за разделяне на съдържанието от формата.

Преди всичко, не е вярно, че Ботев нямал „търпение да се спира на всеки израз и образ..." Той винаги знае да се изрази ясно, стегнато и със завидна убедителност. Освен това, Ботев е знаел да поправя своите текстове.

Още учителят на Пенев, д-р Кръстев, в бележките към своето „автентично" издание на Ботевите стихотворения посочи, че Ботев е поет с „тънък художествен усет", че е „имал време" да работи над текстовете на своите песни и че никак не е бил безразличен към т. н. форма на израза. „Всички Ботеви песни — пише Кръстев, — от които са ни останали повече от една редакция, представляват постепенно възмогване до конгруентен с мисълта израз, а не неизменност и съвършенство още в първата редакция"[2]. До същите изводи дохожда и Ив. Хаджов, който проучи най-старателно различните редакция на Ботевите стихотворения и, обобщавайки изводите от своите проучвания, констатира, че с поправките, които е правил, Ботев „обикновено постига по-голяма гладкост, звучност, кръшност на стиха, по-голямо съвършенство в неговия свободен вътрешен ритъм, като понякога се домогва и до известна тоничност... Когато поправките се насочват към мисълта на стихотворението, тогава по-основно бива засегнат строежът на израза, заменя се една дума с друга, прибавя се или се изоставя дума с много по-дълбок умисъл: да се очисти настроението, да се създаде и внесе единство и хармония в неговото изразяване, да се обедини и оцелости мисълта. И във всички случаи това се постига — постиженията са много ценни и смислени. Обхватът на тяхното въздействие е много по-обширен". По-нататък, като резюмира изводите си от преработките на Ботевите стихотворения, Хаджов подчертава, че „всяка сетнешна редакция носи явни белези на нещо, което във всяко отношение стои по-високо от своя по-пре-

---

[1] Боян Пенев, История на българската литература, т. V, стр. 1481.
[2] Хр. Ботев, Стихотворения, София 1919 г., стр. 68.

дишен вид“[1]. Но и Хаджов, следвайки формалистичната традиция по отношение на Ботева, установена още от Вазов, Пенчо Славейков, д-р Кръстев и Боян Пенев, се смята задължен да изтъкне, че „за Ботева е важело преди всичко *какво* ще каже. Но той не е бил безразличен към това *как* ще каже това „какво“.

Не зная дали има изобщо поет, особено пък голям поет, за когото да е важело нещо друго, а не това — *какво* ще каже на света. Не зная също тъй по какъв начин може да се отдели това *какво* в поезията от своя израз, от т. н. своя форма. Единството на формата и съдържанието е основен закон в естетиката. Извън него, както казва и А. Тимофеев, е немислим какъвто и да е анализ на художествената творба. Формата, според гениалната дефиниция на Хегел, не е нищо друго, освен преминаване на съдържанието във форма, също тъй, както съдържанието не е нищо друго, освен преминаване на формата в съдържание. Съдържанието представя от себе си това, което е — „само поради туй, че то съдържа в себе си развита форма...“ Оттук следва, че всяка несполучлива фраза, неправилен ритъм и т. н. не е формална грешка, а е грешка по същество. Обвиненията, които Боян Пенев отправя към Ботева, — че употребявал „вулгарни изрази“, че не можел „да се освободи напълно от привичките на публициста“, че нарушавал „размера, ритъма или пък реда на римите“, може да имат значение само като атестация за вкуса на критика, но не и като обективен и оправдан културно-исторически и естетически критерий за оценка на Ботева. Защото т. н. „вулгарни изрази“ не са попаднали на езика на поета по погрешка, а имат своето реално изразно значение — те разкриват конкретна действителност, разкриват борческата, революционната стихия на Ботевия дух. По-важно и по-характерно е да изтъкнем, че тия „вулгарни изрази“, както и „привичките на публициста“, са типични и неизбежни за стила на литературата ни по времето на Ботева, че те са изпъкващи исторически и лични отлики на Ботева като поет-борец за правда и свобода и че, включени в емоционално повисения диалектичен стих на Ботева, *те губят своята проста вулгарност и стават елементи на един жив, убедителен, социално-наситен поетичен език.*

Същата стойност има и другата констатация на Пенев: че Ботев нарушавал „размера, ритъма или пък реда на римите“... Преди всичко, Ботевите стихотворения са издържани предимно в силабически стих. Главното изискване тук е еднаквото число на сричките, независимо от реда на ударенията — няма „стъпки“, няма определена последователност на ударени и неударени срички. Организираща техническа роля тук изпълняват правилно повтарящите се паузи (цезура) и римите. „Стъпките“ в силабическия стих, особено в стиха на Ботева, не са външно-звукови построения, а са изрази с ярко обособен смисъл... Смисълът, емоционално обагрената мисъл дава и ритмичната гъвкавост на стиха. Като отделна ритмична еди-

[1] *Ив. Хаджов.* Стихотворенията на Ботева. Том първи. Поправки и преработки, София 1947, стр. 17—18.

ница тук се обособява всяка дума, или всеки смислово и интонационно завършен израз. Ето защо, като говорим за размер и ритъм в стиха на Ботева, ние трябва да се освободим от шаблонното съдържание на тия понятия. Ритмичната стройност на Ботевия стих има своя, смислова основа — той не може да се разкъсва на отделни двусложни и трисложни стъпки, а само на смислови и интонационни единици. Отделните фрази и дори отделните думи в стиха на Ботева имат своя ритмична самостоятелност, ритмичен акцент, включен в общата динамична устременост на стихотворението като цяло. Някъде движението на тия отделни акценти се приближава до звуковата отчетливост и стройност на тоническия стих.

Още при пръв прочит Ботевият стих, въпреки „грешките", които му приписва Боян Пенев, ни налага без всякакво усилие своята своеобразна, пречупена в сложна пунктоация, извънредно гъвкава с честите си паузи ритмичност. Това нещо не е отбягнало от вниманието на Боян Пенев, който непосредствено след погрешните си обобщавания, на които се спряхме по-горе, дава следната вярна характеристика на Ботевия стих: „На много места ритъмът в неговите стихове изведнаж, съвсем неочаквано се променя или пък пресеква — според това се мени също тъй неочаквано и ударението на римата, ту нежно, ту мъжествено енергично. Ботев не сковава стиха си в школските правила на стихотворството... Стиховете му не са излени в строго измерени форми, не се движат еднообразно и механично: има много задъхвания и спирания, в същото време много стремителност и неудържимост"[1]... Онова, което Пенев, изхождайки тъкмо от „школските правила", посочваше като грешки на Ботева, когато е застанал лице срещу лице със стихията на поета, изведнаж се е обърнало на добродетел... А такива противоречия не би имало, ако при анализа на Ботевата поезия излизаме от нейната истинска, жива, непосредствена същност — като „практическо съзнание" и като емоционална изповед на един изключителен гражданин и патриот, на един поет, който е станал водач и съвест на народа си в момент на стихийно устремяване към слънцето на свободата. С такова гледище за поезията на Ботева лесно ще разберем нейния общ патетичен тон, нейната монологичност, вътрешния ѝ драматизъм, изразяван тъкмо чрез тия задъхвания и спирания, в тази стремителност и неудържимост, които посочва и Боян Пенев и които можем да наблюдаваме при декламация на което и да е стихотворение на Ботева, и особено на „Борба", гдето всяка дума се произнася със задъхване, а всеки нов стих е нов устрем по нанагорнището на една мощно почувствувана и мощно изразена идея, над която като венец и като симфоничен финал прозвучава:

И в това царство кърваво, грешно,
царство на подлост, разврат и сълзи,
царство на скърби — зло безконечно! —
кипи борбата и с стъпки бързи
върви към своят свещенни конец...
Ще викнем ние: „Хляб или свинец!"

[1] Боян Пенев, цит. съчин., стр. 1482.

Ботев израстна духовно във въздуха на руската литература Идеите, които го вълнуват и които проповядва чрез поезията и публицистиката си, са в ясна зависимост от идеите на руските революционни демократи и социалисти Херцен, Чернишевски, Добролюбов и Бакунин. Чрез руския превод на „Комунистическия манифест“ и на „Капитала“ той прави опит да възприеме и някои идеи на научния социализъм и диалектическия материализъм.

Ботев е предимно емоционална натура. В поезията си той е и гениален художник, от висок ранг. Своите дарби на поет той култивира под благотворното въздействие на Пушкин, Лермонтов, Некрасов... Геният му го издига до най-високите върхове на поетичното майсторство. Поезията му, като всяко голямо изкуство, има своя неповторима сръчност, свой израз. Технолозите на стиха, филолозите и музиколозите ще намерят в нея учудващи ритмични съчетания, звукова живопис, алитерации, прескачания и — изобщо всички външни, технически отлики на едно смело, дълбокосъдържателно, идейно осмислено и призивно словесно изкуство.

Повечето от стихотворенията на Ботев са излети в четиристишни и шестостишни строфи, но някои са дадени в свободни, неопределени строфи, както е народната песен. Всички, освен „Хайдути“ и „На прощаване“, са римувани. Римата най-често е женска. В стихотворенията на Ботева, които, общо взето, имат смислов строеж, римата играе важна организираща роля, като ударен завършек на стиха. Ботев често си служи с повторения, с възклицания, обръщения, характерни за всяка реч, която иска да влияе над широки човешки маси, да ентусиазира или пък да изрази дълбоки, потресни състояния на една социално отзивчива душа. В най-хубавите стихотворения на Ботева откриваме широко разгъната звукова оркестрация, издържана ту в плътни, мъжествени и тържествени тонове —

О, махни тез думи отровни!
Чуй как стене гора и шума,
чуй как ечат бури вековни,
как нареждат дума по дума...

ту в нежни, напевни звукосъчетания —

Настане вечер — месец изгрее,
звезди обсипят сводът небесен; —
гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!..

които извират от самото настроение на поета и отбелязват неговата дълбочина, а едновременно се явяват и като багри в словесния рисунък. Чисто музикалната чаровност на това бележито четиристишие е обяснявана с различни средства от наши критици и стиховеди. На него се спира Емануил п. Димитров в своето „Изследване върху строежа на стиха с оглед към българската поезия“[1], то е дало повод на Пенев, за да напише:

„От 40-те гласни в тоя куплет най-много се среща звук *е*—17 пъти! Прочетете тия мелодични стихове още веднаж и се вслу-

[1] Годишник на Софийския университет, Историко-филологич. факултет, том XXXIX, 1943, стр. 26.

шайте в продължителната музика на това *е*: то звучи напевно, протежно и тъй много наподобява тая песен, която иде монотонна из глъбините на горите и минува като някакъв одухотворен лъх. Една мелодия се носи отначало докрай, увличаща, мистична, — някъде се подема по-високо, някъде стихва, без да заглъхне[1]“....

Разбира се, бихме платили голям данък на естетическия формализъм, ако след Пенева бихме допуснали, че красотата на това ненадминато в нашата литература четиристишие се дължи на честите повторения на звука *е*! Още по-малко в тия повторения можем да видим някаква мистика. Този куплет, както и цялата песен ние сочим за ненадминат в нашата поезия образец на пластична образност. Ето на какво се дължи необикновената й красота. А когато трябва да се дадат примери на изразни алитерации, пак най-напред, като най-характерни и най-плътни в своята естествена мелодичност, се посочват Ботевите:

Гарванът грачи грозно, зловещо...

или

Ръжда разяда глозгани кости,
смок е засмукал живот народен...

Макар и руски възпитаник, Ботев не възприе установения от Пушкина силабо-тонически стих, който в негово време вече бе започнал да се установява и у нас като господствуващ, а се насочи към стиха на народната песен. Нейната изразна похватност допада най-много на вътрешните му влечения и нужди да влезе в интимна близост с народа си. Поезията на Ботев израства, ако може тъй да се каже, из поезията на народа и се връща пак в нея като нейно най-скъпо притежание. Новото, неповторимото, индивидуалното в това притежание са новите идеи, новите изповеди и новите призиви към народа. Това е изтъкнал още преди петдесет години Димитър Благоев в рецензията си за книгата на Димитър Страшимиров „Христо Ботев като поет и журналист“: — „И ако Ботев беше написал не двайсет, а хиляда и двайсет песни във форма на народната поезия, без това съдържание, което те имат, тогава неговата поезия сигурно не щеше да има онова високо възпитателно значение, което има, освен може би това значение, че той е внесъл в нашата поезия народния елемент. Ние, разбира се, най-малко можем да отричаме важното значение на последния в поезията; но не то придава високото възпитателно значение на Ботевата поезия, а нейното съдържание, което трябва да се изучава“[2].

Средствата на народната песен улесниха Ботева, за да намери най-подходящ израз на онова, което той е носил в себе си като кондензирано отражение на робската действителност и като устрем на собствената си революционна воля. Така и стихът, езикът на Ботева стана „практическо осъществяване“ на съзнанието на Ботева и само така трябва да го разбираме, да го изучаваме и да се възхищаваме от неговата красота и сила. Така го възприема и разбира народът, който не само декламира с благороден унес всички негови стихотворения, но ги и пее така, както пее своите безименни песни.

---

[1] Боян Пенев, цитир. съчин., стр. 1487.
[2] Д. Благоев, Обществено-литературни въпроси, стр. 82.

НАРОДНАТА ПЕСЕН — УЧИТЕЛКА НА БОТЕВ

от ИВАН БУРИН

I

Задачата на тая статия е да обобщи приликите в съдържанието и формата на Ботевата и народната поезия, както и да посочи някои отлики, които говорят било в полза на Ботевата, било в полза на народната песен. Сравняването ще засегне предимно хайдушката песен.

В какво Ботевата хайдушка песен превъзхожда народната?

Преди всичко, по новото съдържание, което поетът-революционер влага в нея — идеите за общонародна борба и всички свързани с тях чувства, мисли, вълнения и стремежи на хайдутите-бунтовници. Това ново съдържание отговаря и на новата, Ботева поетическа форма, чудесен синтез между лично и народно творчество.

Идеята за общонародна свобода като хайдушко-бунтовнишки идеал, е изразена, най-ярко в „На прощаване“. Само в два стиха Ботев дава историческото преминаване от една епоха в друга, от хайдутството към бунтовничеството, от борбата за мъст, чест и воля към борбата за народно освобождение. И то свързано с най-дълбоката жертва, най-трогателната раздяла, която човек може да преживее — раздялата с майката.

Възхитен от идеята за освобождение на България посредством нахлуване на революционни чети отвън, сам приел със жар да мине Дунава като знаменосец в четата на дядо Жельо войвода, Ботев дава могъщ художествен израз на така наречената четническа тактика на Раковски. Героите от „На прощаване“ са хъшове — „немили-недраги“, от които се комплектуват революционните чети. С чудна икономия, красота и сила на художествените средства поетът рисува образите на ония будни свободолюбиви синове от народа ни, които напуснаха страната, ония, които по-рано хващаха Балкана, а сега отиват „по тази тежка чужбина“, подгонени от „таз турска черна прокуда“. Но не жажда за лична мъст гори в душите на хъшовете-революционери. Те горят от желание да дойде часът, когато ще преминат „през тиха бяла Дунава“, за да стигнат родния Балкан и да развеят високо знамето „Свобода или смърт“. Те не отиват само по лични подбуди към смъртта, а „на глас тичат народен срещу врага си безверни“. Тежкото робство под чужди и свои е подтикът на хъшовете-революционери за борба.

Образът на „робската неволя“, както обича да се изразява д-р Кръстев, като революционен подтик е даден в повечето Ботеви песни, и то, противно на твърдението на критика, доста внушително. Вековните страдания на народа ни са нарисувани в страхотни картини.

Запей и ти песен такава,
запей ми, девойко, на жалост,
запей как брат брата продава,
как гинат сили и младост,
как плаче сирота вдовица
и как теглят без дом дечица!
. . . . . .
А тиранинът върлува
и безчести край наш роден:
коли, беси, бие, псува
и глоби народ поробен!

И от тая робска действителност изгрява народната борба за освобождение —

... там, де земя гърми и тътне
от викове страшни и злобни
и предсмъртни песни надгробни...

За да дойде апогеят:

Там... там буря кърши клонове,
а сабля ги свива на венец;
зинали са страшни долове,
и пищи в тях зърно от свинец,
и смъртта й там мила усмивка,
а хладен гроб сладка почивка!

Най-върховен художествен синтез на народната борба за свобода Ботев достига в „Хаджи Димитър". Като взема повод от смъртта на героя, паднал на Балкана в неравна борба с врага, поетът развива чудни мисли и образи за великата саможертва — падането „в бой за свобода" — заедно с образа на „робската неволя", даден бегло, но величествено:

Жетва е сега... Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз рабска земя! Ще да загине
и тоя юнак... Но мълкни, сърце!

В останалите хайдушко-бунтовнически песни („Хайдути", „Зададе се облак тъмен", „Пристанала") идеята за общонародна свобода и за общонародна революционна борба не е прокарана. Но и в тия песни борбата за свобода е много по-ясно изразена, отколкото в народната песен. А другите песни, където Ботев говори с могъщ глас за свободата („Борба", Гергьовден", „В механата", „Елегия", „Моята молитва" и др.), не са предмет на разглеждане тука, защото у тях елементите на народната песен почти липсват.

В народната песен никъде не се говори за общонародна свобода. Народният певец дори не употребява тая дума. Там се възпява само волността на хайдушкия живот, както и закрилата на страдащото население. Народната песен в това отношение отговаря на Ботевите песни „Хайдути", „Пристанала", „Зададе се облак тъмен". Поточно, тия Ботеви песни отговарят на най-високото ниво на народната хайдушка песен. А „Хайдути", както вече казах, може би е стояла в цялостта си по-високо от всички народни хайдушки песни. Робската неволя, икономическото, политическо и духовно роб-

ство като основа на хайдушкото движение са изтъкнати в Ботевите песни. В народните песни тия елементи също са характерни, основни. И не само това. В многообразието от народни песни тия елементи са разкрити много по-задълбочено и по-подробно. Посягането върху семейната чест, върху имота и живота на населението, както и икономическото ограбване, са дадени в голям брой народни песни. Мъката на безсилието, а още повече суровият гняв на отмъщението, също са предмет на толкова народни песни. Вземете която щете песен — било поетичната драма, по-скоро трагедия „Даваш ли, даваш, балканджи Иово“ — песен, която е истински шедьовър на народното вдъхновение; било „Нали ти рекох, мамо, нали ти казах“; било поемата „Ките мома“; било „Смъртта на Стоян хайдутин“ — тоя апотеоз на хайдушкия морал, тоя първообраз на „Обесването на Васил Левски“ и на „Жив е той, жив е“, — навсякъде ще намерите тия основни елементи. Песните са много, поименното им разглеждане, дори изброяване, ще отегчи читателя. Затова аз ще взема няколко типични примери, които ще дадат пълна представа за особеностите на народната песен в сравнение с Ботевата поезия.

Чудната поема „Стоян и дружината му“ (в друг, по-кратък вариант „Стоян байрактарина“) е най-яркият образец на народен хайдушки епос. Тя е върхът на народното хайдушко творчество. От нея до Ботевите хайдушки песни има само крачка. Ще предам съдържанието на песента, като прибягна тук-там и до цитати.

Растнал млад Стоян, порастнал и станал млад войвода на седемдесет и седем юнака. Водил ги Стоян по Стара планина и един „делник-понеделник“ казал на дружината си—вяра и клетва да сторят, който се болен разболее, да го носят на ръце, както го е майка носила. Дружината дала клетва и продължила хайдутлука си.

Но ето че една сутрин Стоян предлага избор на воеводското място. Казва, че му е омръзнало вече да стои войвода. Изборът на новия войвода трябва да стане по достойнство. Момчетата забиват байрака и, който го прескочи, той ще стане войвода. Никой не се наема, наема се пак Стоян. Прескача байрака и отново повежда дружината

из тази Рила планина,
из този Доспат балкана,
из тези дълбоки долове,
из тези високи ртове,
по тази трева зелена,
през тези дърве високи
край тая вода студена...

Но не щеш ли, глава заболява войводата и люта треска го разтриса. Вземат го момчетата на ръце и го носят „от добър ден от Великден дор до други, до Илинден“. Не могат обир на хазна или чорбаджия да направят: голи и боси тръгнали. Дотегва им Стояна да носят и съобщават на брата му Ивана, че ще го оставят. Иван припомня клетвата, която са дали, и ги моли да не го оставят, защото турци ще го намерят и измъчват. Предлага да го поносят още малко, докато стигнат Карнобатските кории, където Стоян има низи бащини. Там ще дойдат да жънат Стояновата майка и сестра и ще го намерят. Така и става. Намират го домашните му, скризат го в

дълбоки и хладни зимници, хранят го с мляко и тлъсти агнета, за да оздравее. Един ден Стоян помолва майка си да му донесе сабята, за да ѝ се порадва и да се прости с нея, защото скоро ще умре. Грижовната майка му я донася. Когато на другата сутрин го потърсват, от него — ни вест, ни кост. Той бил вече в Балкана, тръгнал да дири своята вярна дружина. Среща овчари, които го гощават и му се оплакват от турците.

Стоене, стара войводо,
от как се, Стоене, загуби,
рахат от турци нямаме,
всеки ден гости тук идат,
остри ножове си въртят
агнета да им печеме,
ракия да заливаме,
невести да им търсиме,
невести, млади девойки.
На гърди турят вериги,
вериги нагорещени.
Тук няма млади юнаци
дружина вярна, сговорна,
на турци страха да дадат.

Овчарите съобщават на Стояна, че в голямото село беят свиква миджия да му пожънат нивята. Който не отиде, главата ще му отрежат. Стоян се ослушва, да чуе дружината си. Провиква се и ги намира голи, боси, гладни:

пушки на голи рамене,
на голи гърди пищови,
на голи кълки паласки . . .

Войводата ги пита, защо са в такова окаяно положение. Отговарят му, че овце без овчар не ходят и дружина без войвода не може. Стоян поканва дружината да се нахрани и след това я повежда към село Бакаджик, за беювите ниви.

Бея си събрал миджия
от девет села жътвари,
се млади булки, невести,
невести, млади девойки.
Бея си седи сред нива,
сред нива под зелен чадър,
дълъг си чибук пиеше,
до три му моми седяха,
седяха, диван седяха:
Една му коси чешеше,
друга му хоро играе,
трета му чаша залива.
До него седят сеймени,
сеймени, млади сеймени,
до триста млади сеймени.
Прави им пушки седяха,
не дават птичка да хвъркне,
камо ли човек да мине.

Като вижда, че трудно ще се справи с многобройната войска на бея, Стоян войвода решава да прибегне до хитрост: един от хайдутите да пропълзи по корем и да зареве като мече, та да залъже

беювите войници и след това да се нахвърли върху бея. Никой от дружината не се наема и пак Стоян трябва да свърши работата. Примъква се, измамва войниците, хваща бея и го замъква в гората. Сяда войводата да яде с дружината си, а беят му стои диван и му налива вино. Като се наял и напил Стоян, кара бея да му поиграе.

Ой ми те тебе, бре бея,
я хайде да ми поиграш,
на кючек да ми поиграш,
да видим, бею, да видим
тоз занаят научи ли,
като ти толкоз играха
онези млади невести,
невести, млади девойки.

Но тая работа не иде отръки на тлъстия бей. Стоян войвода чупи черни вежди и дума:

Де гиди, бею, де гиди,
де гиди, мечка дебела,
де гиди, прасе хранено,
хубаво снага извивай,
извивай, още пречупвай,
хубаво пръсти си щракай.

Беят предлага на войводата откуп и го моли за милост. Войводата разделя имането между момчетата и продължава славния си хайдушки път.

В тая чудна хайдушка поема е синтезиран чарът на целия народен хайдушки епос. В нея е отразена дълбоко и правдиво славната епоха на народното ни хайдутство с неговите тъмни и светли страни. Като чете човек тая поема, веднага си спомня за Ботевите хайдушки песни. Толкова голяма прилика в съдържанието и формата има между тях.

Бие на очи целостта на хайдушкия бит, дадена в „Стоян и дружината му". Когато търсим тоя бит у Ботева, трябва да прочетем всичките хайдушки песни на поета. И не само това — трябва да се поровим и в статиите му. Но картината пак няма да бъде пълна. А в разгледаната поема, с малки празноти, разностранният живот на хайдушката дружина е даден всеобхватно.

Преди всичко, по неподражаем художествен начин е предадено тежкото икономическо положение на българския народ през турското робство. Безплатният труд под заплаха от смърт на турските беювечифликчии и спахии е даден с покъртителна сила. „Стоян и дружината му" е една от най-хубавите песни в това отношение. А както вече казах, не само в тая песен е застъпен тоя елемент. В много песни се говори, че хайдушкият войвода бил ратайче, сираче и пр., — с една дума беден и онеправдан, „клет сюрмах", казано с езика на Ботев. Да си припомним за Димчо сираче, който бил девет години ратай у султана плевналията, но за труда си нищо не получил освен ругатни, та трябвало да търси помощта на вуйчо си Страхила страшен хайдутин. Да си припомним и за гаврата на — Еленковия вуйчо над семейната чест на племенника си и жестокото отмъщение на оскърбения Еленко. Характерно в това отношение е и изнесеното

в песента за Бальо хайдутин, който припомня на заловената от него дъщеря на хаджи Кънчо:

Знаеш ли, Банке, помниш ли,
кога бях у вас ратайче,
та бе ме треска разтресло?
Аз ти водица поисках,
ти ми помия донесе;
азе ти хлебец поисках,
ти ми корица донесе;
азе ти сирене поисках,
а ти ми пепел донесе!

У Ботева тоя момент е даден в съдбата на малкия Чавдар, невръстен ратай у вуйка си. Но макар Ботев да го е предал много силно, все пак в народната песен той е даден в по-пълни и разнообразни картини.

Вътрешната уредба, организацията на дружината е дадена ярко в песента „Стоян и дружината му“ и въобще в народните песни. От тая песен узнаваме, какви са отношенията между самите хайдути от една страна, а от друга — между дружината и войводата. Другарството е основен момент в живота на хайдушката дружина. Войводата заклева момчетата си:

Който се болен разболи,
поредом ще го гледаме,
на ръце ще го носиме
както го е майка носила
девет месеца на сърце,
до три години на ръце.

Дружината дава клетва за другарство и вярност не само помежду си, но и към войводата. Има песни, в които е застъпен тоя момент. Войводата, славният хайдушки войвода, се избира от дружината по сила и достойнство. Както видяхме, не само в тая песен са дадени красиви сцени на избиране войвода. Войводите сами оставят воеводството в ръцете на дружината, за да се произнесе тя по него. Волята на момчетата се тачи от войводата. В песента „Стоян и дружината му“ войводата се чувствува изморен. А в „Рада войвода“ дружината роптае, че я води мома. Като се убеждава дружината в качествата на войводата си, избира го и го следва отново, както до сега.

В онова, което ни е останало от Ботевото творчество, тоя важен момент от хайдушкия бит и наредба не се среща. Може би в загубената завинаги по-голяма част от „Хайдути“ да е имало подобна картина.

Трогателна е обичта между войвода и дружина. Раздялата на Стоян войвода с момчетата му е момент, който съперничи на Ботевото прощаване с майката. Тая светост, която д-р Кръстев, Славейков и други търсят и намират в семейното огнище, възпята в народната песен, може с чисто сърце да се търси и у хайдушката дружина. Тоя момент, характерен за народната песен, липсва у Ботев. В това отношение също така великият певец не е достигнал учителката си.

Не може човек да не цитира тая вълнуваща картина:

Всичка дружина плачеше
и на Стояна думаше:
— Стояне, наша войводо,
от вехто време останал!
Прости ни, прости, Стоене,
дето се клетва заклехме,
заклехме, не изпълнихме. . .
Стоян си нищо не рече,
най си ги жално погледна
със дясна ръка помахна:
— Да ви е просто, дружина!
Ходете къде ходите,
ходете, дето ходите
и пак за мене мислете,
и пак за мене слушайте,
и пак си мене търсете!

Друг момент от бита на хайдутина, характерен за народната песен, но незастъпен от Ботев, е укриването на хайдутина. Стоян стои дълго време в бащините си дълбоки зимници, където майка му и сестра му го укриват и гледат. Тоя момент се среща в много народни песни. Хайдутинът често се е връщал при домашните и роднините си да търси прикритие. То е било най-сигурно, разбира се, под бащината стряха, след това у братя, сестри и вуйчовци. Понякога тия роднини не са го укривали, а на часа са доtасвали при пашата, комуто са съобщавали за нежелания гост. Нерядко в такива случаи подлите предатели са получавали заслужено възмездие.

Идваме до предателството, неизбежно явление в хайдушкия живот. Заедно с покъртителната вярност, на която бяхме свидетели в цитираните по-горе стихове, и тая отвратителна проява не е избягнала от окото на народния певец. Често пъти низки хора, дребни души са предавали войводата или някои от хайдутите било когато се е укривал някъде, било когато е идвал да пренощува, било най-сетне, когато е минавал през някоя балканска пътека с дружината си или когато е слизал с нея в някое село. Тоя характерен момент е широко застъпен в народната песен. Смело може да се каже, че във всяка трета или четвърта хайдушка песен се говори за предателство. Един хайдутин бива предаден от вуйчо си, когато се укрива у него. Хайдутите Генчо Геленджийчето, Юрдан Сливенлийчето и Киро Пазарджийчето биват предадени на пазарджишкия каймакамин от свакото на един от тях. Той ги настанил с измама в плевнята си, след което съобщил на турския големец.

Турците обградили плевнята и се съветват:

Какво да правим, да сторим,
живички да ги уловим?
Хай да запалим плевнята
от четирите кюшета.
Тогаз ги живи хванали
и им ръцете свързали.
Генчо на Руси думаше:
— Свако ле, свако Руси ле,
живичък да се отърва,

кожата ще ти одера,
царвули ще я направя,
че ти ни, свако, издаде.

Стоян войвода бил предаден на турската власт от габровци. В друга песен чорбаджийска снаха примамва дружината в мазето, където уж било имането на свекър ѝ, като заключва вратата, докато дойдат сеймените.

За Ботев тоя елемент е чужд, що се касае до художественото му творчество. Но както правилно изтъква Малчо Николов в книгата си „Христо Ботев", суровата отмъстителност на хайдутите към подтисниците и особено към предателите сякаш е всмукана от Ботев:

Доброму добре да прави,
лошия — с ножа по глава!
. . . . . .
Дано ми найдат пушката,
пушката, майко, сабята,
и дето срещнат душманин,
със куршум да го поздравят,
а пък със сабя помилват.

Прощаването с майката и въобще отношението на майката към хайдушките копнежи на сина са предмет на много народни песни. В повечето от тях това отношение е изразено в явно неодобрение. И в разгледаната песен „Стоян и дружината му" то е такова, макар и да не е казано направо. Стоян войвода, чието сърце тегли към планината, като предугажда, как майка и сестра ще посрещнат повторното му отиване в Балкана, прибягва до хитрост, за да напусне домашните си без сцени и противопоставяния (В това отношение нека си припомним раздялата на Ботев с жена му). Но в хайдушките народни песни има случаи, при които, за разлика от Ботевите поеми, майката не само че не противодействува на чедото-хайдутин, не само му съчувствува, но дори го подтиква към трудния, но славен хайдушки живот. Такъв момент е даден в поемата „Стоян и заптии". Майката отгледала едничко чедо Стоян, и когато той станал на осемнадесет години, тя го изпратила с юнаците в планината.

Та стана Стоян, отиде
първа година хайдутин,
втората стана байрактар,
третата стана войвода.

У Ботев майката не е дадена на тая висота. Както в повечето народни песни, тя моли и заклина чедото си да не тръгва по страшния път на хайдутството. Майката от „На прощаване", „Хайдути" и „Пристанала" с мъка понася раздялата със сина. Тя не одобрява хайдушкото поприще и дори заклина (и проклина! — „Пристанала") чедото си да не тръгва по тоя страшен път. В „На прощаване" майката мълчи, но обръщението на сина

Не плачи, майко, не тъжи
че станахази хайдутин,
хайдутин, майко, бунтовник. . .

издава дълбоката скръб на майката и нежеланието ѝ да изгуби в борбата чедото си.

Раздялата с либето също така е застъпена както у Ботев, така и в народната песен. Естествено, у народния певец няма тоя драматизъм, с който е дадена тая сцена у Ботев. Но все пак, изобщо взето, народните песни с такова съдържание догонват ефекта на Ботевата песен. Обратният случай, — отиването на либето с хайдутина, деленето радостите и скърбите на трудния хайдушки живот, е също застъпен в много народни песни. Те говорят толкова ясно за горещата симпатия, с която народът гледа на тая дълбока дружба на хайдутина и либето му. Достатъчно е да си припомним за Пена девойка, която занася на либето си Дойчин прикя бащиното си оръжие.

Трябва да се изтъкне по-високия героизъм, който е видял народният певец у жената. В това отношение народната песен си остава и до ден днешен ненадминат учител. Образът на жената-героиня, с малки изключения, не е застъпен в нашата поезия, па дори и в нашето изкуство въобще. Като изключим класическите образи на дядо Славейковата Бойка, на Вазовата баба Илийца и тук-там някои скици от съпротивата, общо взето мястото на тоя жив образ стои празно.

Верен художник на действителността, народният певец ще да е имал сериозни исторически основания да даде толкова образи на жени-хайдутки. Тука въпросът ни интересува с оглед на задачата, — какво е почерпил Ботев от народната песен и какво тая богата съкровищница пази неразработено не само от Ботев, но и от почти всичките ни поети след него.

Можем да допуснем, че ако смъртта не бе сложила край на гениалното му вдъхновение, той би обогатил нашата поезия и с образа на жената-хайдутка и воеводка. Указания за това не са само „Пристанала“ и „Зададе се облак тъмен“ (печатани след „Борба“, „Гергьовден“, „Хаджи Димитър“ и с това потвърждаващи ненамаления интерес на Ботев към народната песен), но и оная любов, с която Ботев е пял, според Захари Стоянов, песента за Рада войвода, както и записването на тая песен от страна на поета.

Народният певец рисува образа на жената-героиня още преди столетия в хубави хайдушки песни, които заслужават специално изследване. В тях има значително разнообразие в съдържанието, както и във формата. То не може да бъде обхванато в няколко страници. Затова аз ще се спра само на една-две типични песни, за да покажа какво още ни предлага народната песен като сюжет и тема.

Причините за отиването на момата в гората са, общо взето, тия, които са карали и момъка да хваща тоя труден път. Но за момата е имало и една специална причина — запазването на моминската ѝ чест от посегателството на подтисниците. Естествено, само много-смелата е могла да преодолее толкова трудности и предразсъдъци и да хване гората с млади мъже-хайдути. Затова никак не е чудно, че много често жената-хайдутка е била избирана за войвода от дружината.

Но ценните лични качества — юначеството и достойнството — са мерило не само за воеводското място. Както се каза, те са решаващите условия и при уреждане на интимните въпроси, при избирането войводкиното либе.

Кой ще удари пръстена
той ще си стане войвода
и мене ще ме кердоса...

В ония далечни времена, когато семейните предразсъдъци са били неумолими, когато волята на старите е била решаваща при свързването на младите, момата-хайдутка смело, макар и единично, издига глас за свободно избиране на другар в живота, на либе лика-прилика по душа и сърце.

В много песни народният певец е дал жената-хайдутка по-смела и по-съобразителна от мъжа. Освен това, тя внася и някои елементи на благородство и умереност в хайдушкия живот. (Тук веднага трябва да прибавя, че народният певец, в увлечението си да изтъкне предимствата на жената-хайдутка, понякога отива в такава крайност, че изкарва от нея истинско страшилище, загубило напълно женския си образ).

Народният певец, наистина, е достигнал най-високия връх на възхвала на жената. Той е дал и образа, чудния, незабравим образ на войводата-съпруга и майка. Всекиму е известна буйната Бояна войвода, която след двете години воеводство се годила за Мирчо войвода. И като домакиня тя не забравя хайдушките си задължения:

Мирчо Бояни направи
тънка ми хурка сребърна
и добро златно вретенце,
тънки дарове да преде,
юнаци да си дарува.

Но когато невястата-войвода се отдава на тоя труд, търговче й съобщава, че турци са хванали Мирча и ще го убият. Кипва хайдушката кръв на Бояна, хвърля хурка и вретено, облича хайдушко рухо, запасва юнашко оръжие и с нечуван героизъм и ловкост освобождава либето си войвода.

Жената-съпруга отива на хайдушки подвиг дори когато е бременна. И не само това. Тя проявява в решителния час още по-голяма смелост.

Гроздена дума Стояну:
— Байно ле, бате Стояне,
я дай ми мене пушката,
теб ти ръцете треперят...

Драгана-хайдутка пък кори брата си за неговата ненаситност:

Братко ле, не стига ли ти
девет пещери с имане,
десета жълти жълтици!

Женската разумност, умереност и предвидливост, както се вижда от укорните думи на сестрата-хайдутка, смекчават хайдушките нрави.

Как минава дружината из планините, как се продоволствува и храни — всичко това е описано чудесно от народния певец. В една песен войводата праща „хабер“ да му приготвят „до девет крави ялови, до девет фурни хляб, до девет бъчви с вино“ и т. н. В

друга песен хайдушкият главатар нарежда момчетата му да вземат агнета от беглишките стада. Не се посяга на сиромашкото. Взема се онова, което е грабено от народа:

— Пиши книжле на баща си,
че да проводи баща ти
дор девет кисии със пари,
и девет чифта тумаци
и девет шити чепкени,
чепкени, гайтанлиени...

Тук ще срещнете и тлъстите агнета с вино червено, но и три месечно гладуване, че дори хранене с букови листи, както Еленка-войвода е хранила момчетата си.

И байрака, който Ботев е възпял така вдъхновено:

Ако ли, мале, майноле,
жив и здрав стигна до село,
жив и здрав с байрак във ръка,
под байрак лични юнаци..,

дори и тоя символ на хайдушката борба е даден с истинска любов от народния певец. При това, той има най-различни цветове:

един червен, други зелен,
трети байрак сиво сукно...

(Захари Стоянов предава третият стих с „бяло сукно“ — от песента „Рада войвода“. Ако това не е пригаждане от самия автор, ние ще видим в народната песен даден и народният ни трицвет). Разбира се, на тоя байрак не пише:

Свобода и смърт юнашка! —

както пише на Ботевия, но неговият смисъл е същият.

По много интересен, по чисто хайдушки начин става ушиването на байрака на Бальовата дружина. Бальо войвода среща Цоко Дафиновчето, шивач, натоварен с аби, чоха и други шивашки материали, и веднага оценява, че по-хубава сгода за ушиване хайдушкото знаме не може и да има. Заповядва на шивача да ушие знаме, но той се оплаква, че няма ножица. Тогава войводата му дава сабята си. Цочо разстила алената чоха върху зелената морава, скроява и ушива хайдушкото знаме. Каква чудна, дивна картина е доловил, наистина, народният певец от хайдушкия живот!

Друг момент, застъпен от народната песен, е завръщането на хайдутина, свиването на байрака. Знае се, че хайдутите са излизали напролет, щом закука кукувицата, към Благовец, и са се връщали, когато падне сланата. На тая тема има няколко песни. Най-хубавата и най-известната е „Я свивай байрак, Мануш войводо!“

Есен ми дойде, сланата падна,
сланата падна, листе попари,
я свивай байрак, Мануш войводо!

Ботев не е застъпил тоя момент. И не можеше да го застъпи. Неговото творчество е насочено към един идеал — свободата. Докато тя не бъде постигната, никой няма право да свива байрака.

Тъкмо затова тоя момент напълно липсва — и не можеше да не липсва — в творчеството на Ботева.

За апогея на хайдушкия бит — хайдушката смърт — и Ботев, и народният творец са изказали най-вдъхновени думи. Безспорно, у Ботев смъртта е добила величие, красота. Достатъчно е да си спомним за „Хаджи Димитър".

II

Налага се и последното обобщение — живата кръвна връзка между Ботевата поетична форма и тая на народната песен. Тука трябва да се изтъкнат, съпоставят и обобщят най-характерните особености на двете поезии.

Гениалното у Ботев е там, че той за близките по съдържание до народните песни свои творения е подбрал и близката до народната песен поетическа форма, като и съдържанието, и формата е претопил през огъня на своята творческа личност. В това отношение читателят, а още повече изследователят на Ботевото творчество и поетът трябва да забележат интересния факт, че Ботев не почва с народната песен, от която по-нататък да извлече своя дълбоко личен стил. Логически, разбира се, поетът-революционер изхожда тъкмо от народната песен, върви тъкмо по тоя път. Но не стои така работата хронологически. Знаем, че първата му печатна работа няма формата на народната песен, а съдържанието ѝ е дълбоко лично, макар и да се чувствува полъхът, свежестта на народната песен от нея. Случайно ли е това?

Преди да отговорим на тоя въпрос, не ще бъде зле да хвърлим поглед върху хронологията на Ботевите песни, от което ще извлечем ценни поуки. При това, не без основание ще допуснем, че редът на отпечатването на песните съвпада в общи черти с реда на тяхното написване.

Първата напечатана Ботева песен е „Майце си" — 1867 г. Следват: „Към брата си" — 1868; „Елегия" и „Делба" — 1870; „До моето първо либе", „На прощаване", „Хайдути", „Борба" и „Пристанала" — 1871; „Странник" — 1872; „Георгьовден", „Патриот", „Защо не съм", „Послание", „Неи", „Хаджи Димитър", „В механата", „Моята молитва", „Зададе се облак тъмен" — 1873; „Обесването на Васил Левски" — 1875.

Редът на напечатването, който непременно говори и за реда на създаването, дава много интересни указания за развитието на Ботевия поетичен стил. Читателят е склонен да приеме, че Ботев почва да пише в началото под влияние на народната песен и заедно с литературното си възмъжаване постепенно се освобождава от това влияние, за да дойде до напълно личен стил. Но една справка с реда на излизането на Ботевите песни ни убеждава в нещо съвсем друго. Ние виждаме написаното в народен дух „На прощаване" напечатано шесто по ред. Пред него са „Майце си", „Към брата си", „Елегия", „Делба" и „До моето първо либе". Ако допуснем, че редът на напечатването не отговаря на реда на написването, пак трябва да признаем, че поне първите две, „Майце си" и „Към брата си" — напечатани съответно през 1867 и 1868 г. — предхождат „На прощаване".

Съвършено излишно ще бъде да се доказва, че Ботев е гениален майстор при обединението на съдържанието и формата в едно органично, живо цяло. От горните примери става ясно, че Ботев не тръгва от народната песен като от начален етап, за да я остави в процеса на творческото си развитие, а използува нейната форма тогава, когато съдържанието на замислените от него произведения налага това. Тъкмо затова той не изпява първите си песни в духа на народната песен, а със средствата на вече утвърдената дори в България индивидуална лирика. Но тогава, когато Ботев ще се почувствува хайдутин-бунтовник, когато ще види у себе си Страхил и Инджето, той без колебание ще се залови за чудната форма на народната песен. При това той ще си послужи така с нея, че тя в едно и също време става и народна, и негова лична, неповторимо лична. Той ще я претопи през огъня на своя поетически гений, за да излее в нея едно ново, могъщо съдържание. Ботевата поезия доказва, че никак не е достатъчно голото, чисто външно копиране на поетическата форма на народната песен, а е нужно тя да бъде усвоявана в нейната кръвна връзка със съдържанието. Удивително е майсторството, с което Ботев внася нови, лични и обществени елементи в съдържанието на своите хайдушки песни, а оттука и в поетическата им форма. Никъде в народните песни не се говори за бунтовници, знае се, че тоя термин го въведе Раковски, а вижте как гладко, леко, непринудено стои тая чужда на народната песен дума в Ботевата песен:

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах азе хайдутин,
хайдутин, майко, бунтовник . . .

и по-надолу идеята за общонародна борба срещу общия враг—турската власт:

та тебе клета оставих
за първо чедо да жалиш!
Но кълни, майко, проклинай
таз турска черна прокуда,
дето нас млади пропъди
по тази тежка чужбина —
да ходим, да се скитаме
немили, клети, недраги!

И най-сетне финалните стихове:

Пък тогаз. . . майко, прощавай!
Ти, либе, не ме забравяй!
Дружина тръгва, отива,
пътят е страшен, но славен:
аз може млад да загина . . .
Но. . . стига ми тая награда —
да каже нявга народът:
умря сиромах за правда,
за правда и за свобода . . .

Колко дълбоко-лични, колко дълбоко-съвременни, Ботевски са тия песни. Вие чувствувате, че те са казани веднаж, че са неповторими. А в същото време вие ги чувствувате така народни, така близки до народната песен. Не случайно те и до ден днешен се

пеят като народни, дори се печатат и в народните песнопойки, без да се споменава авторът им. Защо това е така? Защото необятната народна душа се е преляла напълно в душата на поета и заедно с това росните капки на народната поезия са затрептяли и в Ботевото творчество.

„Хаджи Димитър“ идва по време след „На прощаване“, „Хайдути“ и „Пристанала“ от хайдушките поеми на Ботев и след „Елегия“, „До моето първо либе“, „Борба“, „Георгьовден“ и „Патриот“ от другите му, съвременни, идейно по-високостоящи произведения. От хайдушките поеми само „Зададе се облак тъмен“ се появява след „Хаджи Димитър“, а от втория тип, от „нехайдушките“ — „Моята молитва“, „В механата“ и „Обесването на Васил Левски“. Така погледнато, безсмъртната балада заема най-високия връх в Ботевото творчество както по художествената си сила, така, до известна степен, и по реда на написването.

Предмет на нарочно изследване е тоя интересен процес в Ботевото творчество. Нас тука ни интересува, как се е дошло от „На прощаване“, „Хайдути“ и „Пристанала“ от една страна и — „Елегия“ „До моето първо либе“, „Борба“, „Георгьовден“, от друга, до венеца на Ботевото, а не само на Ботевото, че дори не само и на българското поетично творчество.

Отговорът на пръв поглед е лесен. „Жив е той, жив е!“ е естественият синтез между тия две категории Ботеви песни от гледище на вътрешния процес на Ботевото творчество. А от гледище специално на тая песен — е върховният и най-дълбок синтез между народната песен и личното художествено виждане и творчески усет у първенеца на българската поезия. Това е тъкмо така. Но читателят си спомня казаното само преди няколко страници, че Ботевият поетичен стил не тръгва от народната песен, за да се освободи от нея, като напълно усвои най-ценното от съдържанието и формата ѝ. Това показва и хронологията на Ботевите песни. („Зададе се облак тъмен“ идва, например, към края на Ботевото творчество, когато „Елегия“, „Борба“, „До моето първо либе“ отдавна били излезли). Това е така и аз го поддържам и сега, макар и да противоречи на пръв поглед с казаното преди малко. Ботевата поетическа форма, по-широко — Ботевият поетически стил не тръгва от народната песен, за да я остави, да мине в напълно „модерен“ за времето си стил. Той почва от онова, което е била дала дотогава нашата лична поезия (Чинтулов, Славейков, Каравелов) и чуждата, руската (Пушкин, Лермонтов и др.) — почва оттука, но държи най-живи връзки с народната песен. Гениален майстор при създаване на жива, кръвна връзка между съдържание и форма, Ботев смело е използувал народната песен там, където съдържанието е налагало това. Тъкмо затова всичките му хайдушки поеми са вземали формата на народната песен, гениално индивидуализирана от поета. Ето, това е крупният, внушителният факт, ето — това е великата поука.

Тогава, какво може и какво трябва да се каже за гениалната балада? Може ли тя да се сложи в категорията на хайдушките поеми на Ботева? Решително не. А може ли тя да се причисли към „Борба“, „В механата“, „Патриот“ и др.? Също не. Тя не е нито с

едните, нито с другите. А в същото време е в кръвна връзка и с едните, и с другите!

В създаването на „Хаджи Димитър“ се забелязват два пътя. Единият е пътят в развитието на Ботевата хайдушка поема от „Хайдути“ до „Зададе се облак тъмен“. Това е един значителен път. Ботевият народен стих е достигнал вече пределна стегнатост и музикалност. Той вече е разграничен в куплети, обогатен е с рими. Ботевият народен стих е напълно индивидуализиран.

Зададе се облак темен
от към гора, от Балкана:
дали ще е дъждец дребен,
или ще е буря страшна?

Макар че първите два стиха са взети чисто и просто направо от народната песен, това четиристишие стои по своята драматична сила много по-високо от който и да било откъс из народните песни с подобно съдържание, — а не само от нея, но и от първите хайдушки поеми на Ботев. Колкото и прекрасно да е началото на „Хайдути“, например, то не разкрива по-нататъшната драма в поемата така, както това е направено от началните стихове на „Зададе се облак тъмен“:

Я надуй, дядо, кавала,
след теб да викна — запея
песни юнашки, хайдушки,
песни за вехти войводи . . .

Значи, самата хайдушка песен в своето развитие се е доближила до гениалната художествена синтетичност на „Хаджи Димитър“. Това е единият път, по който се е дошло до гениалната балада. Кой е другият?

Той се сочи от самостоятелното и в същото време взаимно преплетено развитие на хайдушките и „нехайдушките“ песни на Ботев. Вземете „Хайдути“, „На прощаване“, „Пристанала“ и „Зададе се облак тъмен“ — от една страна, и „Елегия“, „До моето първо либе“, „В механата“, „Борба“ и пр. — от друга, в тяхното развитие, в най-високите им идейни и художествени достойнства; обединете в едно живо, органично цяло тия песни, — вие ще получите не друго, а безсмъртната балада „Хаджи Димитър“.

Но с това не се изчерпва въпросът за поетичната форма на „Хаджи Димитър“. Освен естественото развитие и съзряване на поетичния талант на Ботев, проявено в развоя на посочените песни, тук имаме като че ли друг важен елемент. Тоя елемент говори пак за гениалното майсторство да се създаде живо единство между съдържание и форма. И макар че тоя елемент има условно значение, би трябвало да се държи сметка и за него. Легендарният войвода, когото Ботев възпява, е бил в поетовото съзнание нещо повече не само от Петка Страшника, Чавдара, Дойчина и войводата-орач. Той превъзхожда и героя от „На прощаване“. Когато Ботев пише „На прощаване“, в неговото съзнание национал-революционерът още няма тоя вид, който ще добие 4—5 години по-късно. Ботев създава в

окончателна форма образа на Хаджи Димитър по времето, когато се е издигнал до едно от първите места в народно-освободителното движение. По това време образът на национал-революционерът е много по-завършен в поетовото съзнание, ако и да не е откъснат напълно от романтиката на старите хайдути.

Именно на тоя вече много по-съвършен тип на борец за свобода отговаря и тая тъй съвършена, най-съвършена от цялото Ботево — и не само от Ботево — творчество поетическа форма.

Ето, по такъв естествен, органически път гениалният певец на българската земя е усвоил културното наследство на народа ни в областта на художественото слово. Тук няма нищо, което да крещи, да дразни. Това е, както се казва, едно сливане с необятната творческа душа на народа. Преди всичко, Ботев е усвоил от народния певец чудната художествена простота, свързана неразделно с могъща художествена сила.

Народният певец казва:

На връх небе слънце грее,
На дън море бисер свети . . .

Нищо не може да бъде изменено, нищо не може да бъде отмахнато или прибавено в тия два стиха. Можете ли да си представите по-сполучливо, по-завършено художествено съпоставяне от това? Наистина, само бисерът може до съперничи на слънцето по красота и блясък. Само той е истинско малко слънце. Но ако беше само това съпоставяне, картината щеше да загуби наполовина от красотата и силата си. Това сравняване на двата близки по най-ярките си качества предмети се свързва с изящно и тънко противопоставяне. Слънцето е на небето, а бисерът — в морето. Заедно с това два нови предмета, два нови елемента на действителността биват обхванати в картината. И те дадени в дълбоко единство на оприличаване и в същото време противопоставяне. Както си приличат и в същото време се различават слънцето и бисерът, така стои работата и с небето и морето. Но народният певец не спира тука. Той гони и стига най-високото съвършенство. Слънцето не грее въобще на небето — то грее „на връх небе". Бисерът не свети в морето въобще, а „на дън море". Това е най-високата точка на противопоставяне и приближаване на двата предмета. Единият свети като венец на небето, другият — на морето. Най-после, да потърсим и чисто физическата правда, ако мога така да се изразя: слънцете действително е свързано с небесните сфери, а бисерът е съкровище на океаните и моретата.

По същата художествена логика се движи и Ботев.

Най-близък до цитираните стихове откъс от неговата поезия е знаменитото четиристишие:

Настане вечер — месец изгрее,
звезди обсипят сводът небесен;
гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!

И в двата цитата чарът на небото е даден с еднаква сила.

На връх небе слънце грее,
на дън море бисер свети...

Разликата е в това, че Ботев дава нощна, а народният певец — дневна картина. Освен това, Ботев я свързва с „хайдушката песен на Балкана“ и по тоя начин веднага отклонява прехласнатия читател от чистото съзерцание.

Къде се крие дълбоката художествена логика на тая картина?

Преди всичко, великият художник почва от общото, хвърля всеобхватен поглед върху отразяваната действителност и след това рисува подробностите. „Настане вечер“ — само тия две думи са картина. Но това не е достатъчно за поета. „Месец изгрее“ — картината добива яркост. „Звезди обсипят сводът небесен“ — тя става вълшебна, необятна. „Гора зашуми, вятър повее“ — нещо дълбоко и тайнствено кара да ви полазят тръпки, да се вслушате, да очаквате. „Балканът пее хайдушка песен“.

Тая последователност на картината съвпада с друга, така да се каже, пространствена. След първата художествена констатация — настане вечер, — която има общ, всеобемащ смисъл, погледът на поета се отправя към небесните признаци на вечерната картина: месеца, звездите — небесния свод. Защо това? Не можеше ли той да почне, напр. с Балкана, с гората и след това да насочи читателя към небесната картина? Ботев, тоя гениален майстор, не можеше да направи това. Защото то нямаше да отговаря на действителността. Читателят знае, че признаците, най-съществените елементи на вечерта, са свързани с небето. Оттам ще залезе слънцето, за да бъде заменено от месечината и звездите.

Дълбоко художествена логика е проявил Ботев и в друго отношение. Известно е на читателите възражението, че Ботев неправилно е казал най-напред „гора зашуми“, а след това — „вятър повее“. Трябвало да бъде обратното, за да отговаря на действителността. Несъстоятелността на това повърхностно възражение отдавна е изтъкната и аз няма да се спирам на нея.

Но има друго противоречие, което ми изглежда много по-съществено. Струва ми се, че до сега то не е посочвано. Как читателят си представя изгряването на месеца? Пълен ли месец се показва над гората, или „лунен сърп“? Аз винаги съм чувствувал тая мощна картина с пълнолика месечина. Тя изгрява малко преди звездите да „обсипят свода небесен“. Е добре, нека читателят дочака една вечер с пълнолуние. Нека погледне свода небесен. Той съвсем няма да бъде „обсипан“ със звезди. Читателят ще забележи само тук-там да блещука по някоя звезда. Дори и да нямаме пълнолуние, картината не се променя много. Щом свети месечина на небето, небосводът губи своя звезден чар. Само в тъмна, безлунна нощ звездите обсипват свода небесен. Ето, наистина, едно неопровержимо от фактите противоречие. Но тъкмо в това „противоречие“ се крие гениалното майсторство на художника Ботев. Той ни дава една типична, убедителна картина. В нея ние трябва да видим изящното небе — небето в най-ярките му особености. Тъкмо затова

той дава изящното звездно небе на безлунната нощ в една картина с чудния изгрев на пълнолика месечина. И в това „противоречие", в тая „алогичност" се крие гениалната художествена логика на Ботев. В голямото световно изкуство има много такива „противоречия", от които би трябвало да се учим. Но това е самостоятелен и обширен въпрос, който не може тука да бъде разглеждан. Такива „противоречия" има и в народната песен. Нека си спомни читателят по-предните народни стихове —

... на дън море бисер свети.

Та щом е на дън морето, как може да свети? Никой не ще подозира за неговото съществуване. Това не е казано така поради незнание. Знае народният певец, че в морето повече от един-два метра не може да се види не само бисер, но и много по-големи предмети, че всичко се губи в дълбоката синевина на водата. Но народът знае в същото време, че щом „на връх небе слънце грее", трябва „на дън море" — тъкмо „на дън море"! — бисер да свети.

Народният певец съперничи на Ботев в нощната картина. В една песен се казва:

Месечинка рог подала,
звезди небо обсипаха...

Поразителна е приликата с нощната картина от „Хаджи Димитър". А в друга народна песен е дадена и останалата част от Ботевата картина:

Я изгрей, изгрей, месечко,
горе в гората зелена.

Втората картина, която свързва вечерното небе с гората, с Балкана, е дадена не като просто описание, а повелително, действено. Народният певец често прибягва до тоя начин на рисуване. Въобще, много и разнообразни са начините, по които той рисува. А Ботев отлично ги е усвоил от него.

Висшата хармония между съдържание и форма е еднакво достояние и на Ботев, и на неговия учител — народния певец. Оттука идва и онова разнообразие, което характеризира формата на двете поезии. В нея ще срещнете и най-нежните тонове, и най-суровите и резки хармонии. Нощната картина от „Хаджи Димитър" и могъщата картина на борбата от „До моето първо либе" прекрасно потвърждават това.

Там, дето либе хубаво
черни си очи вдигнеше
и с оназ тиха усмивка
в скръбно ги сърце впиеше...

Какво чисто, дълбоко и нежно настроение преплита Ботев с най-бурните чувства на своята душа! И какви спокойни, дори идилични картини:

Кавал свири на поляна,
на поляна, край горица;
млада, хубава Стояна
търчи с менци за водица.

Същото срещаме и в народните песни:

Ако сакаш росно цвете
дойди, лудо, на утрина —
на утрина цвете росно,
цвете росно и весело.

Средното, делово настроение, което съчетава елементите на двете крайни чувства: нежното, тихото и рязкото, бурното, също е познато на Ботев.

... то га се сберат момите
пред н а з е, майко, на хоро
и дойдат мойте връстници
и скръбно либе с другарки,
ти излез, майко, послушай
със мойте братя невръстни
моята песен юнашка...

В народната песен това настроение е също така характерно. У нея дори то е застъпено повече, отколкото у Ботев. У Ботев преобладава бурното настроение.

Ботев е майстор, гениален майстор на нощната картина. Видяхме, че и народният певец не му отстъпва в това отношение. У Ботев нощната картина е спокойна, тържествена. В много народни песни тя също е такава, но, общо взето, без тая необятност, която характеризира Ботевата. Но има една нощна картина в народната песен, която има малко равни на себе си. Тя е нещо апокалиптично, Дантевско.

Кога е било вечерта късно,
млади еничер на двор седеше;
погледна долу, погледна горе,
из черна земя син огън гори,
из синьо небо кървав дъжд вали.
Млади еничер се е уплашил...

Ботев е възприел една много характерна особеност от композицията на народната песен. Това е диалогът. По-голямата част от неговите песни са написани в диалогична форма. В едни от тях диалогът е пълен, т. е. и лицето, към което се обръща авторът, говори. Такива са хайдушките му поеми, с изключение на „Пристанала“ и „На прощаване“. Във всички останали песни — „Елегия“ „До моето първо либе“, „Майце си“, „Към брата си“, „Моята молитва“, „Гергьовден“ и т. н. говори само поетът, а лицето, към което се обръща, мълчи. Само „Борба“, „Хаджи Димитър“, „Пристанала“, „Защо не съм“ и „Патриот“ не са дадени в диалог. Ботев се обръща било към майката — похват напълно характерен за народната песен, било „към брата си“ (в народната песен към сестрата), било към либето (както е в народната песен), било към народа, било към неговите врагове — лъжепатриоти, било към измъчената родина, било към хайдутина, към бога на разума и т. н. В народната песен обращението е, освен към майката и либето,—към сестрата (докато у Ботев — към брата), към бащата — доста рядко. Вместо към родината, народният певец се обръща към планината, към гората, към водата, към нивата, към лозето, градината, ливадата — към родната земя!

Освен това, народът се обръща и към някои предмети на природата: небето, слънцето, месечината, звездите, вятъра и т. н. Разговорът с животни също заема значителен дял от народните песни: било със сив сокол, било с „кръстато орле", било с гарваните, с кукувицата; с домашните животни — биволи, говеда, овце и т. н. Народният певец разговаря с всичко живо, а дори и с неодушевените предмети. Душа и свят е на народния певец да разговаря. Това е най-любимата му форма на художествено творене. И в това отношение Ботев много се е поучил от народната песен.

Повечето от Ботевите песни почват ударно, мощно: Жив е той, жив е! Тежко, тежко! Ликуй, народе! Не плачи, майко, не тъжи, и пр. Народната песен по правило почва по-спокойно, разказвателно,

Прочул се Стоян хайдутин
по тая Стара планина —
не дава пиле да хвъркне,
камо ли турчин да мине.

Но в ония песни, в които блика буйно чувство, народният певец почва с ботевска ударност.

Даваш ли, даваш, балканджи Йово,
хубава Яна на турска вяра?
. . . . . .
Де се е чуло, видяло
мома войвода да бъде...?
. . . . . .
Доста ходихме, доста шетахме
по тая пуста Пирин планина!...
. . . . . .
Разплакала се гората,
гората и планината...
. . . . . .
Що е чудо и голямо
на нашата Шар планина!...
. . . . . ,
Дали си нямаш тоя мили баща,
Ангеле де, войводо де?

Завършекът в народните песни, особено в лиричните, е ярък като у Ботев. Като у Ботев, той синтезира в един стих основната идея на стихотворението. Естествено, у Ботев той е по-силно подчертан.

... пък тогаз нека измръзнат жили,
пък тогаз нека изгния в гроба!
Ще умре един от нас —
ил мъжът ти, или аз!
. . . . . .
Да изпълним дума заветна —
на смърт, братко, на смърт да вървим!
. . . . . .
Но... стига ми тая награда —
да каже някога народът:
умря сиромах за правда,
за правда и за свобода.

А ето няколко завършека на народни песни:

Хайде със здраве, хубава Яно!
Очи си нямам аз да те видя,

ръце си нямам да те прегърна,
нозе си нямам да те изпратя!
. . . . . .
Байрак ще си побия,
момчета ще си събера
със тоя Богдан войвода,
па хайде в Стара планина!
. . . . . .
Пукна ще, мамо, пръсна ще,
ако Дойчина не взема.
. . . . . .
... кога юнака обесят,
да му се белей ризата
перчемът да се развява!

Ботевата и народната песен взаимно си съперничат и в композиционно отношение. Разбира се, и тука предимството е на страната на Ботев. Макар и да има чудни по композиционна стегнатост песни, народното творчество, особено с повторенията, губи значително. Но не бива да забравяме, че въпреки това, много от личните творци могат и трябва само да се учат от народния певец на композиция. Това се отнася както за епическите песни, така особено за народната лирика. Цитати от Ботев не е нужно да правя, всички познаваме произведенията му. Но от народните песни ще приведа една:

Отдолу идат сеймени,
хайдушка глава носеха,
със перчем рус и разчесан,
с руси мустаци сукани.
Всичко е село излязло
главата да си познаят,
никой си глава не познал.
Кога е баба излязла,
веднага глава познала:
глава не била хайдушка,
току ми била юнашка.
Викнала баба да плаче:
— Стояне, синко Стояне!
Кога те майка родила,
дали е така мислила?
Сеймени баби говорят:
— Я мълчи, бабо, не плачи,
още един такъв откърми!
Дорде Стояна хванахме,
девет планини минахме;
дорде му ръце вързахме,
девет синджира скъсахме;
дорде му глава вземахме,
девет си саби строшихме!

Нека се опита читателят да изхвърли ред или дума от тая прекрасна песен. Това не ще му се удаде. Такава композиционна стегнатост е рядкост дори в личното творчество.

Аз насочвам читателя и към песента „Смъртта на хайдутина". В композиционно отношение тя е една от най-хубавите. Но в това отношение мисля, че няма нищо, което да превъзхожда чутовната песен „Даваш ли, даваш, балканджи Йово". От Ботевите стихотворения аз ѝ намирам достоен съперник и събрат само в „Патриот".

Композиционно, тия две песни са еднокръвни сестри. Същата желязна стегнатост, същите художествени повторения. И двете песни са първенци на художествената композиция. Конкретно сравнение между тях няма да правя, за да не обременявам изложението. Нека читателят сам направи това. „Даваш ли, даваш, балканджи Йово“ е известна народна песен, а пък Ботевото стихотворение се помни от повечето читатаели, от някои се знае и наизуст. Заслужава тук да бъде спомената и познатата песен „Разбягала се Влашката земя“, — части от която цитирах. Не само по ритъм, но и по общо настроение, сила на чувствата, могъщество на образите, дори и по размер тя се доближава до Ботевата балада.

Приликите между Ботевата и народната поезия отиват и до най-тънките подробности. Красотата на Ботевата реч иде от нейната простота. Тая простота Ботев черпи от народната песен и от живия народен говор. Читателят си спомня за много описания на женска красота, отрупани с възклицания, епитети, сравнения, метафори и т. н. Спомня си и за класическото Омирово описание, изразено в очудването дори и на градските старци от красотата на Елена. Нищо такова у Ботев. Той казва само „либе хубаво“ и доразвива образа пак с такива най-прости средства.

Там, дето либе хубаво
черни си очи вдигнеше
и с оназ тиха усмивка
в скръбно ги сърце впиеше.

Това са едни от най-искрените, чисти и дълбоки думи, казани за либето и неговата красота в цялата световна поезия. Само най-големите световни майстори са могли да кажат такива думи за либето — само Хайне, Гьоте, Пушкин, Шели... А ето, че народната песен си служи със същата простота на средствата и се домогва до същата образност. Либе хубаво — това е любим образ в народната песен. У нея и булчето е хубаво. Само тия две думи, излезли от устата на народния певец, са достатъчни да ни дадат така мило образа на либето. Но и народният певец го доразвива с „черни очи“, „бяло лице“, „тънка снага“ и т. н. А също така, както прави и Ботев, и с хубавия и чист поглед на либето:

Залибих либе хубаво...
дигни очи, либе, погледни ме...
Тодорке, либе тъжовно,
затъжи ли се за мене
като аз, либе, за тебе?...

Ботев е схванал с гениалната си творческа интуиция, че народът в хилядолетното си художествено творчество е подбрал най-хубавите, най-ярките, най-силните изразни средства: епитети, сравнения, метафори и пр. Затова Ботев не се страхува, нито срамува да употреби: трева зелена, вода студена, вярна дружина, меден кавал, жално-милно, люти рани, тъмно като в рог, черни ядове, братски делили, Бога не си с камъни бил, по чужди врати да ходи, на чужд хляб да се научи, че съм се и аз увълчил, яли ги свраки и псета, камък ѝ падна на сърце, нехрани-майка излезе и т. н. Не се страхува да каже и:

Дано ми найдат пушката,
пушката, майко сабята...
. . . . . .
черни ми кърви в земята,
в земята, майко, черната...

както казва и народният певец:

Я ми ръката отвържи,
ръката, пашо, дясната...
. . . . . .
Не режа лозе да роди,
ала го режа да съхне,
от мъка, от Стоянова...

Много на място, чисто като у народа, употребява Ботев и най-малките части на речта: съюзи, предлози, междуметия и пр. Ботев е схванал огромното значение на тия спомагателни думи и дава чудна изразителност и нюансировка на речта си.

... че станах азе хайдутин,
хайдутин, майко, бунтовник,
та тебе клета оставих
за първо чедо да жалиш!...

„Кажи ми, мале, що плачеш?
Да не са татка хванали,
хванали, или убили,
та ти си, мале, остала
сирота, гладна и жъдна?..."

въздъхна, та му продума...
Па си весел, засмян тръгна...
Дано болест те налегне...

Тоз хайдутин, що го либиш,
на кол утре да го видиш,
че от там се тебе хили
и на горски самодиви!...

попоглади си брадата
и извика към гората:...
Храни, горо, таквиз чеда,
дорде слънце в светът гледа,
дорде птичка в тебе пее...

Дали ще е дъждец дребен,
или ще е буря страшна?

Ех, мой синко! Що ма питаш?
Чуй тоз гарван, де там грачи...
Но в село нали отиваш...

Направих тая редица от цитати, и то в стихове, за да посоча пред читателя голямото майсторство, с което Ботев употребява тия малки и на пръв поглед незначителни части на речта. И не само това, но и да почувствува огромната им роля въобще. Тая тънкост на мисълта и образността, с която се слави Ботевият стих, се дължи до голяма степен на тия частички. Нека читателят обърне внимание на това, как е употребен, например, съюзът „та". Също така на място са употребени и другите съюзи, предлози, наречия, междуметия и пр. — дано, я (надуй, дядо, кавала) ала, че, да (не са татка хванали), па (па-поглади си брадата),.. дорде, дали — или, ех, нали, де и т. н.

Цялото това голямо майсторство Ботев е почерпил от народната песен и от живата народна реч. За да не отегча читателя, когото въвличам вече в твърде скучна граматическа област (която, все пак, е ключа на езиковото вълшебство) аз ще цитирам само няколко примери.

Що ми се белее, белее
отвъд през бял Дунав?
Дали са лебеди, или са снегове?

Събрал е Чавдар, Чавдаро,
до триста отбор юнаци...
Харизма ще му харижа
на всеки юнак по калпак...
Не ще ти бъде харизма
Най ще ти бъде измама!...
Пашо ле, пашо, софийски,
Я ми ръката развържи...
с тръбило да си засвиря...
Удри кулата във върха,
че вземи дребни дукати...
Не дава пиле да хвъркне,
камо ли турчин да мине!...

Читателят е почувствувал вече, че народният певец употребява тия малки, но магически частици с Ботевско майсторство. За по-голяма точност трябва да кажем обратното: че Ботев си служи с тях както народния певец. Местоимението „ми“ широко употребявано от народния певец, придава особена топлота и интимност на чувството и разказа. И Ботев го употребява с голямо майсторство (и какво да ми спечели, голям армаган за майка...); „до“ триста отбор юнаци,.. у Ботев: тъкмо до двайсет години;.. „по“, но не както горе, а в друг смисъл: на всеки юнак по калпак;.. „най“ вместо „но“ ала по-изразително: не ще ти бъде харизма, най ще ти бъде измама;.. „ле“, много употребявано и от Ботев; си (да си засвиря;.., че, камо ли и пр.). Тия стилно-граматически особености на Ботевата и народната реч са материал, който трябва да се усвои основно не само от специалистите езиковеди, но и от творците на художественото слово, та дори и от всеки културен читател, който цени българската поезия.

За ритмичното богатство на народната песен не е мястото да се говори нашироко тук. Това е обширен и напълно самостоятелен въпрос, който чака майстора си. Аз ще кажа само, че едва ли някой от поетите ни, па бил той и най-интересният и разнообразен в стихотворната си ритмика, би могъл да съперничи в това отношение на народната песен. Естествено, това разнообразие на народната песен стои вън от силабо-тоничното стихосложение, макар в много случаи да се домогва до него.

Ритмиката на Ботев е тая на народната песен, но използувана, въпреки всичко, само отчасти. Ботев е взел само няколко ритмични образци, които са легнали в основата на цялото му творчество. Дори когато ни изглежда напълно освободен, по някои външни признаци, от народната поетична ритмика, той по същество си остава кръвно свързан с нея.

Почти наравно са застъпени у Ботев десетосричният плавен размер с цезура по средата. „Хаджи Димитър“, „Елегия“, „Обесването на Васил Левски“, „Гергьовден“, „Майце си“, „Послание“, „Към брата си“, „Борба“ — най-могъщите произведения на Ботев! — са издържани в тоя ритъм. Това говори за необятните възможности на тоя ритъм, неизползуван, за жалост, от поетите след Ботев. Всички тия песни са римувани — това е привнесеният от личната поезия музикален елемент в народната ритмика. Някои от стихотворенията са разделени на куплети: четиристишни („Хаджи Димитър“, „Обесването“, „Майце си“ и „Послание“), шестостишни („Елегия), — неразчленени на куплети („Гергьовден“ и „Борба“).

В близкия по плавност до посочения по-горе десетосричен размер — в осмосричен ритъм, също с цезура по средата (откъдето иде плавността му и близостта му до десетосричния размер), са написани голяма част от останалите Ботеви песни: „Към брата си“, „В механата“, „Патриот“, „Странник“, „Пристанала“, „Зададе се облак тъмен“ и „Моята молитва“. Тоя ритъм няма широтата, плавността и тържествеността на първия, но го доближава.

„Хайдути“ и „На прощаване“ са написани в класическия епичен осмосричен размер на народната песен, с цезура след петата сричка.

Ритъмът на „До моето първо либе“ е смесица от елементите на народната и личната поезия. Приближава се до ритъма на „Хайдути“ и „На прощаване“, има подобно звучение. Някои стихове дори са осмосрични и напълно еднакви с казания ритъм.

... туй, що съм азе, намразил ...

... как гинат сили и младост ...

„Защо не съм“ също не е напълно свободно от осмосричния народен ритъм с цезура по средата. В „Делба“ си съперничат също така амфибрахият и народният ритъм, който забелязваме и в „До моето първо либе“.

„Неи“ е, може да се каже, единственото Ботево стихотворение, чийто ритъм няма почти нищо общо с народната песен: седмосричен размер в хорей, тук-таме не издържан напълно.

Както вече казах, най-разпространеният или поне един от най-разпространените размери в народната песен е осмосричният, с цезура след петата сричка. Той е класическият епически ритъм поне за хайдушката и битовата поема (юнашките са дадени повечето в десетосричен размер):

Бояно, млада войводка!
Била Бояна войводка,
била е девет години,
покарала е десета ...

Водил бе Чавдар дружина
тъкмо до двайсет години,
и страшен беше хайдутин
за чорбаджии и турци ...

По-рядко се среща осмосричният размер с цезура по средата. У Ботев, както се е убедил читателят, тоя размер е нашироко застъпен, докато предният, с цезура след петата сричка, се среща по-малко.

Мори сестро, жална Яно,
пресечи си малко пръстче,
да потекат черни кърви,
кога вървиш из гората,
да бележиш дърво, камък...

Горо, горо, майко мила,
толкоз годин си хранила
мене, горо, юнак стари
с отбор момци и другари.

Величественият ритъм на „Жив е той, жив е!“ се среща навсякъде в народната песен, където има могъщи, буйни чувства, свързани с известна, понякога мрачна тържественост. И картините, в които има широта и дълбочина, търсят тоя ритъм.

Събрали са се троица братя,
бре първия ми гръмна и трясна,
повторния ми облак затъмни,
а третия ми мъгла изпусна,
мъгла изпусна дори до земя,
мъгла изпусна, роса задребни.

Една му с билки раната върже,
друга го пръсне с вода студена,
третя го в уста целуне бърже, —
и той я гледа — мила, засмена!

И седмосричен размер се среща в народната песен — какъвто е размерът на Ботевото стихотворение „Неи“.

— Мари моме хубава;
де си била толък ден?
— Орала съм, копала,
чифт царвули съдрала...

Питаш ма, защо съм аз
дохождал нощя у вас,
как съм скочил през плета
и що щял съм да крада.

Има и други особености и подробности, общи между Ботевата и народната песен, що се отнася до формата. Те трябва да бъдат изтъкнати, от тях може да се извлече още поука, но по-общият характер на моята статия не позволява за сега повече да се разпростирам. Много интересен е също така и въпросът за влиянието на народното творчество и реч върху публицистичния стил на Ботев. Но и това е самостоятелен въпрос.

Неотразимо е влиянието на народната песен върху Ботев. Ботевата и народната песен извират от един извор—извора на народната душа и живот. И народният певец, и Ботев черпят от тоя неизчерпаем, вечен, вълшебен извор.

Ясно е, че и най-гениалният поет е гениален затова и дотолкова, доколкото е „поел в себе си душата на своя народ“, усвоил е неговото виждане върху действителността и неговото майсторство да отразява в образи тая действителност и ги е усъвършенствувал и пречупил през особеностите на своя гений.

Ботев е гениален, защото е гениален и неговият народ, чийто изразител стана той. Ботевата поезия е гениална, защото е гениална и народната поезия — неговата велика учителка.

ХРИСТО БОТЕВ В БЪЛГАРСКОТО НАРОДНО ТВОРЧЕСТВО

от ХР. ВАКАРЕЛСКИ

През май 1876 г. името Ботев става извънредно популярно между народните маси и в пределите на България. Кратковременната и сравнително бърза и самостоятелна акция на четата му, замислена далновидно политически, организирана и предприета решително — с ентусиазъм и голяма вяра в делото, — във всеки случай е началото на Ботевото проникване между народните маси[1] — така, както бе ставала популярна всяка личност преди него, излязла с оръжие в ръка за борба срещу ненавиждания азиатски угнетител. Примерите са стотици, ако не хиляди, отразени в народното песенно и анекдотично творчество, но за случая е достатъчно да се спомене само най-близкият до него — походът на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджата, извършен осем години преди това (1868). За това събитие имаме великолепен песенен мотив, известен по всички почти краища на България и Македония[2], а като втори мотив смело може да се спомене и баладата от Хр. Ботев „Жив е той, жив е", обнародвана по чисто народен начин в стенен календар „Хаджи Димитър" за 1875 г.

Проникването на Ботевото име между народа обаче става не само по този път. За разлика от всички свои предходници хайдути и войводи, Хр. Ботев навлиза в душите на своите сънародници и с недостигнатата си дотогава поезия. Тази именно поезия, отразяваща цялостната натура на един висококултурен народен борец, не е лишена от най-изразителните качества на народното творчество от последните десетилетия преди Освобождението: идеята за борба срещу турчина, идеята за лична и народна свобода и обич към род и родина; тя притежава при това и най-съществените външни качества на народната песен: прост, ясен и художествено изразителен език, който в най-възвишените места има чисто народен афористичен характер. Почти всички Ботеви песни се разнасят между народа веднага след написването им. Разнасят се тъкмо като народни песни —

---

[1] В същност, поезията на Ботев става популярна сравнително много по-рано, може да се каже — още от момента на обнародването на всяко стихотворение, както свидетелствуват Ботеви съвременници, като Захари Стоянов и Иван Вазов. Но тя се възприема като анонимна, дори като „народна", така, както е била обнародвана във вестниците до 1875 г., през която година излизат „Песни и стихотворения" от Хр. Ботев и Ст. Стамболов. Отлично доказателство за това представят многобройните ръкописни сборничета от песни и други стихове, които българското напредничаво учителство си е съставяло на времето и в които са включвани и много от Ботевите песни. Срв. за това Ст. Стойков, Ботев и неговите съвременници, сп. Просвета II (1937), кн. 6, с. 751.

[2] Срв. Б. Ангелов—Хр. Вакарелски, Трем на българската народна епика, с. 485—487, и Панчо Михайлов, Български песни от Македония, с. 213, № 374.

с мелодии: пеят се по седенки, по събори, по сватби, в училища и пр. За народа няма стихотворения „Пристанала“, „Хаджи Димитър“, „На прощаване“, няма „Майце си“, „Моята молитва“, „Обесването на Васил Левски“, „Хайдути“ и пр., а има съответно „Кавал свири на поляна“, „Жив е той, жив е“, „Не плачи, майко, не тъжи“, „Ти ли си, мале, тъй жално пела“, „О майко моя, родино мила“, „Я надуй, дядо, кавала“ и т. н. Твърде показателни са случаите у Бачо Киро и други белочерковски учители преди 1876 г., които в ръкописните си сборничета често дават следните заглавия на Ботевите стихотворения: „Бунтовнишка песен“ — На прощаване,[1] „Песента на Чавдар войвода“ — Хайдути[2], „Един родолюбив българин с патриотическо чувство тъжи за майка си (за България)“, пее се на глас „Коя съдба така отсече“[3] — Майце си, „Песен на едного юнака, когато се отделял от майка си на 1868“[4] — На прощаване. Така навлезли между народа, Ботевите песни, както напр. и песните на Добри Чинтулов, престават да бъдат лични, авторът им остава настрана, важна е идеята, важно е произведението. И затова още в първите сборни народни песнопойки, издавани след Освобождението, тия песни са наред със чисто народните, дори без име. Затова и в най-последно време много от тях се записват наред със всички други, завещани от традицията хороводни, трапезарски, жътварски и пр. (Такива има вече в нашите фолклорни архиви). Характерен е отговорът на един селянин (от с. Голак, Ихтиманско, 1930 г.), който, рецитирайки като народна песен „Жив е той, жив е“ (Хаджи Димитър), на забележката ми, че песента не е народна, а е от Ботев, обясни: „Е, Ботев, демек, народна; нали и той е бил като Гьорги кеменчеджията от Клисура (= Момина Клисура, Пазарджишко, съседно на Голак село), дека е свирел и пеал по свадби, на орото“.

Трета линия, по която името и делото на Хр. Ботев са се наложили на народното съзнание, са книжнината и училището във вече свободна България. Няколко месеца само след смъртта на Ботев излиза от печат стихосбирката на Иван Вазов „Поля и гори“, включваща и стихотворението за преминаването на Ботевата чета през Дунав — „Тих бял Дунав се вълнува“, което още на времето си става една от най-популярните песни. Историята с „Радецки“ и Козлодуй става известна на всички българи в значителна степен и чрез това Вазово произведение. Още в първите години биографията и стихотворенията на Ботев влязоха като съществена част в учебните програми по български език и литература, независимо от другото обществено внимание към него, като вдигане на паметници, чествувания на годишнини и пр.

Първите две обстоятелства бяха от естество да създадат един светъл ореол за Ботева и в народното творчество. И действително, за това имаме не малко указания. През 1926 г. музикантът Христо Илиев записва в с. Долно Церовене, Ломско, от 52-годишния све-

---

[1] Срв. сборника Бачо Киро Петров, материали и документи, събрали Ал. Бурмов и Ст. Стойков, 1937, с. 250 и 254.

[2] Там, с. 234, 241 и 276.

[3] Там, с. 228.

[4] Срв. В. Стоин, От Тимок до Вита, с. 776, № 2912.

щеник Андрей Попов песен за Ботьо войвода. Тази песен заслужава да бъде цитирана изцяло, а именно:

Изрáсло ми е дървó давиново:
върúло върше до вúдрото нéбе,
клонúло клóне до чéрната зéмля:
на дървó стоúпúле соколóво.
— Кат стоиш, пúле, толко на вис ко,
ти вúдиш, пúле, Карáвлáшка земля,
Карáвлáшка земля, земля Молдовúя!
Там седú, пиле, Ботьо войвода.
Я хвъркнú, пиле, през тих бел Дунаф,
па идú, пиле, при Ботьо войвода,
та кажú, пиле, на Ботьо войвода
да избáви, пиле, нáши мúли братя,
наши мили братя, наши мили сестрú[1].

По всяка вероятност песента е за Христо Ботев. Обстоятелството, че имаме „Ботьо войвода", а не „Ботьов войвода", не е от значение. Преди всичко, в цялото ни народно творчество с такова множество от възпети хайдути и войводи, покрай типичното име „Стоян", имаме грамадно разнообразие от имена[2], само „Ботьо" нямаме. Освен това, съчетанието „Ботьо войвода" е указание, че може да имаме най-естествено преображение от „Ботюв войвода", което е могло да настане несъзнателно или у певеца, от когото е записана песента, или у онези, от които той я е научил, или пък у самия записвач. В случая имаме характерен за народната поезия процес — преобразяване чрез звукова редукция и стягане. Цялата концепция притежава нещо много характеристично народно: песента не е от типа на реалистично-повествувателните величания, а е по-свободна творба върху възмечтан и очакван идеал. Нищо неестествено в народната поезия, че за такива идеали се пее дори и след като те са претърпели крушение. Ние знаем много подобни случаи в народното творчество, особено в юнашките подвизи на един Крали Марко. Този тип песни се създава във време на изключителни напрежения от обществено-полити-

[1] Там, 241 и 276.

[2] Само за една част от тях срв. у Б. Ангелов — Хр. Вакарелски, Трем на българската народна епика, с. 279 сл.

ческо естество. В дадения случай имаме успоредица на реални условия: от една страна — началото на XV в., когато злото от турците-завоеватели все още не е било утвърдено като неотменно в християнското съзнание на народа, а същевременно е било твърде силно, за да не може да се премахне по обикновен начин; от друга страна — последните няколко десетилетия преди Освобождението, когато почти всички народни въстания са бивали кърваво потушавани, въпреки порастващото самочувствие за народна мощ. Новият герой, новият юнак през последната епоха, с ролята на Крали Марко, в този смисъл се оказва Христо Ботев. Съвременността и емоционалната наситеност на Ботевата песен личи в стила, характерен за наболялото сърце на чезнещия по близък човек на чужбина, който единствен може да бъде закрилник и утеха. „Бели Дунав“ и „Влашко“ са почти постоянните предели, зад които и в които пребивава упованието на страдащия. Тия определения случайно съвпадат с реалността на Ботевия път.

Извънредно интересна както от тематично гледище, така и от гледище за методите на народното поетическо творчество е странджанската песен за Ендрия войвода, записана на 2. VI. 1946 г. от Росица Ангелова, на събора на св. Константин и Елена по време на нестинарския обичай в с. Българи, Царевско:

— Го́ро, тъмна горо
горо, шир широ́ка
и на ви́с висока
горо, да не виде́
Ендри́я войвода?
— То́но, булка Тоно,
и да съм го видя́ла,
аз го не позна́вам.
— Горо, тъмна горо,
горо, шир широка
и на вис висока,
той е, горо, ли́чен
личен и пре́личен:
напреж войска върви́
зе́лен байра́к но́си;
той е войводата,
на ця́лата войска.
Горо, тъмна горо,
горо, шир широка
и на вис висока,
горо ще те мо́ля
ти да го укри́еш,
да го не уби́ят
прокле́тите турци.

Тази песен има за първообраз още по-анонимен хайдушки мотив, именно лирично обращение на сестра към зеленатa гора с молба да скрие братчето ѝ, знаменосец на хайдути. Братът хайдутин, естествено е „личен и приличен“. И тази песен е записана пак в същото село, точно 20 години преди току-що цитираната, от Васил

Стоин, и е обнародвана в сборника му „Български народни песни от Източна и Западна Тракия“, с. 158, № 368:

Премени се гора,
премени, пребели,
та надяна гора
зелéна премя́на.
Хайдýке тръгнаха
по гора зелена,
по вода студена.
И я братец имам,
т'ако го ви́дехте,
та да го скриете,
че той си е личен,
личен и пря́личен:
напреж комѝткето
зелен байрак носи;
та да го скриете
под зелени вейки.[1]

Имайки пред вид тази творческа еволюция в дадената народна песен, ясен ще ни бъде и случаят, на който е попаднала Р. Ангелова като в същия ден от друго лице е записала същата песен вече за „Ботя войвода“:

— Горо, тъмна горо,
горо, шир широка
и на вис висока,
горо, да не виде
Ботя воевода?
— Тоно, булка Тоно,
и да съм видяла,
аз го не познавам.
— Горо, тъмна горо,
горо, шир широка
и на вис висока,
той е, горо, личен,
личен и приличен:
с отворено чело,
със извити вежди,
из очи му огън искри,
напреж войска върви,
зелен байрак носи,
той е войводата
на цялата войска.
Горо, тъмна горо,
горо шир широка
и на вис висока,
горо, ще те моля,
ти да го укриеш,
да го не убият
проклетите турци[2].

---

[1] В текста са допуснати фонетични неточности, които са довели и до някои речникови и смислови неправилности. Обръща внимание особено стихът „т'ако го видехте“ — условен израз, във сборника е въпросителен „та кого видехте?“ — без абсолютно никакъв смисъл. Също така е и със стиха „напреж комѝткето“, в сборника е напечатано „напреж лискето“; тази безсмислица е резултат на слухова или печатна грешка вместо типичната за Пострандженето дума „комитке“ — мн. ч. от комита, сир. комити.

[2] И двата варианта на песента се намират в архива на Етнографския музей. От този архив е взет последният текст и е обнародван във в. Литер. фронт V, бр. 19, от 6. I. 1949 г., с. 1, с известни промени, които според нас не до-

В тази песен, чийто път на развой можем да проследим по-документално, новото съдържание с името и образа на Ботев е явен резултат на книжовното влияние върху по-младите наши селяни. Неопровержимо личи добро познаване на фотографията на Христо Ботев: отворено чело, извити вежди, огън из очи. Разбира се, това не идва в никакво противоречие с общата поетическа композиция, а е характеристично свидетелство за едно от най-съществените качества на народното творчество, именно, че то е огледало и резонатор на общественото, политическото, стопанското и културното състояние на своето време.

Друга „Ботюва" песен е записана на 16. I. 1904 г. в с. Чирен, Врачанско. Записал я е Никола Тополски от Пловдив (бул. Патриарх Евтимий, № 20) от селянина Пано Панов. Тази песен чрез Научния институт Христо Ботев постъпи в архива на Етнографския музей. Нейният вид е съвсем друг. Тя спада към епически документалните песенни изложения:

Писмо ми ле пише Ботю бре войвода
низ Руска земя до Димитър Бошняку:
да ми сбере, нано, врачанската чета,
чи ши излезе Ботюв бре войвода на Козлодуй.

Изкочиле на Козлодуй
и пряко ми пречат
през Бутан да минат.
Съзреа ги башибозуците,
башибозуците, керкезите,
всички керкези се върнаха,
само един керкез се опря,
ни го пушка лови, ни го сабя сече.

Провикна се Ботю войвода на момчетата,
на момчетата белите комити;
„Намерете френцуска жалтица
и я четри разрежете
и напълнете ми пушка капаклия!"

Пушка ми дигна, керкезина падна;
и тогива си Ботю войвода продума:
„Айде момчета, белите комити,
право ми вървете на Баница,
на Баница, на Милиното кале,
там ще ни срещне врачанската чета".

Не среща ги врачанската чета,
на ги срещна седем хиляди редовен аскер
и са се биле три дни,
и през нощта бегале,
и са минале Челопек,
и там ми е Ботев загинал,
и тогава са отишле на сръбската граница.

Видимата необработеност и фактичността на песента показват, че имаме работа със съчинение на професионален народен певец-

принасят нищо нито за художествената, нито за идеологичната страна на творбата.

След написването на статията се запознахме с антологията „И певци песни за него пеят", София 1949. В нея са поместени: тази песен, с известни съкращения (с. 10), обнародваната у Стоин (с. 11), и онази у Д. Йорданов — „Четата на Христо Ботев", Котел 1898.

рецитатор от рода на гъдуларите мечкари или кукладжии. Същите тия черти показват още, че е била записана непосредствено след съчиняването ѝ, или във всеки случай много скоро след това. Датата 1904 г. обаче е много късна. Това са цели 28 години. За един такъв период една народна песен, ако тя е била в обращение между народа, непременно би била значително шлифована по законите на традиционното народно творчество. Едновременно с това би се притъпила значително и фактичността ѝ. Всичко това показва, че песента, съчинена скоро след подвизите на Ботевата чета, разнасяна тук и там по местата, гдето е бил пътят на четата, в скоро време е била отложена на страна от песенния репертуар на ония, които са я знаели вече (или на онзи, който я е съчинил), защото наистина настават много по-грандиозни събития през 1877—1878 г. Това е идването на руските войски, самата война с епопеите при Шипка и Плевен, с прославените генерали и командири и с многобройни епизоди, които ангажират изцяло съзнанието на българина. В подкрепа на това е и реалният поетически репертуар от множество песенни мотиви във връзка с тия двегодишни събития, някои от които песни представят истински поетически хроники[1].

Много естествено е след това съдбоносно събитие през тия две години, при наличността на този грамаден репертуар и (което е още по-съществено) при новите условия на живота, когато всичко бива заето с устройството на новата свободна държава, най-новите случаи в народната поезия, каквато бе чиренската песен, да останат неактуални. От допълнителни сведения за личността на лицето Панчо Панов, получени от самото село, се установява, че той се е поминал през 1944 г. Той е помнел минаването на Ботевата чета през Милин камък, ходил е на самата местност 3—4 деня след боя и е видял там няколко убити четници. Близките му съобщават, че той не е знаел песен за Ботева. Това, естествено, не значи, че той действително не е знаел такава. Но тъкмо поради непопулярността ѝ, тази още необработена песен е седяла у него, докато е настанал случай да бъде продиктувана на записвача, разбира се, не без съответните заслуги на изпълнителя ѝ за нейния суров вид.

Заинтересуван от известни указания на Ив. К. Стойчев, уредник в Научния институт Хр. Ботев, за да се доуясни тази чиренска песен, отнесох се до сътрудника на Бълг. народоучно д-во в Тетевен Михаил Койчев. Този любознателен познавач на тетевенския бит ми изпрати несравнено по-пълен и художествено издържан запис на същия мотив, слушан в гр. Тетевен, на 15. I. т. г., от народния певец Петър Милов Стайков, 63-годишен. При наличността на чиренския запис не е безинтересно да се види и този:

---

[1] Срв. за тия мотиви обнародванията в СбНУ II, с. 124 сл.; III с. 114; XII, с. 81; XIII, с. 60—61; В. Стоин, От Тимок до Вита, с. 777 сл. № № 2913—2919; В. Стоин, Народни песни от средна Северна България, с 94 сл. № № 220—251; В. Стоин, Народни песни от Източна и Западна Тракия № № 243—247, а така също и у Б. Ангелов—Хр. Вакарелски, Трем на бълг. народна епика, с. с. 498 сл., № № 167—169.

Книга ми е дошла из Русийска земя
до град Оряхово до Цека чорбаджи ;
Цеко книга чете тайно та па скришно
и я прязнош прати във село Галича,
във село Галича до Лукан чорбаджи.
Лукан книга чете тайно та па скришно
и я прязнош праща във града във Враца,
във града във Враца до Димитър Бошняка.
Бошняк книга чете тайно та па скришно
и в книгата пише да си той събере,
да си той събере врачански момчета,
врачански, берковски — берковската чета,
и да си посрещнат бре Ботю войвода.
Ботьов ще премине на козлодуйски бряг
с млади момчетия — белите комити,
а те да го срещнат край село Баница,
край село Баница под Милино бърдо,
там да ги научи хубаво да ходат:
турци да не губат, були да не робат.
Ботьов бе преминал на козлодуйски бряг
с млади момчетия — белите комити,
и на момци дума: „Мои момчетия,
тук се поклонете, земя целунете,
земя целунете, дето ще да мрем".
Момци поклон дали, земя целунали;
Ботьов бе ги превел през широко поле
и ги беше завел край село Баница
и там се надява бре Ботьов войвода,
че там ще го срещне берковската чета,

берковската чета с врачански момчета,
а там го срещнали до седем хиляди,
до седем хиляди се голи помаци,
и черни татари, и върли черкези.
И там са се били три дни и три нощи,
ала надделяха белите комити,
белите комити с Ботьов воевода.
Опрял беше им се Малин върл черкезин —
куршум го не лови, сабя го не сече.
Ботьов се провикна, на момци си дума:
„Мои момчетия, белите комити,
бързо извадете френцуска жълтица
и я разрежете на четири дяла,
аз да си напълня пушка капаклийка!"
Момците разсякват френцуска жълтица,
Ботьов бе напълнил пушка капаклийка.
Първа пушка пукна, върл черкезин падна,
Ботьов се провикна и на Сава дума:
„Я си развей, Сава, зеленото знаме,
азе ще изтегля сабя от ремика
и ще ви преведа през седем хиляди,
през седем хиляди се голи помаци,
и черни татари, и върли черкези!"
Саво беше развял зеленото знаме,
Ботьов бе изтеглил сабя от ремика
и беше ги превел през седем хиляди,
през седем хиляди се голи помаци,
и черни татари, и върли черкези.
От там си излезли на Милино бърдо,
на Милино бърдо във вехтото кале;
метириз фанали зад бели камъни,
зад бели камъни и гъсти търнаци.
И там се надявал бре Ботьов войвода
там дано го срещне берковската чета,
берковската чета с врачански момчета;
а там го срещнаха лютите низами
и там са се били три дни и три нощи,
докато са слезли в врачанските лозя,
в врачанските лозя над града над Враца.
Пукна се зората, първа пушка пукна,
първа пушка пукна, та Ботьов удари.
Ботьов притрепера и на място падна,
и на място падна и на момци дума:
„Мойте момчетия, белите кумити,
аз тука загинах в врачанските лозя,
вие се пръснете из гори зелени,
из гори зелени, кой където види!"
Момци се пръснаха из гори зелени,
из гори зелени, кой където види.
Гина кой де гина, а Ботьов загина
в врачанските лозя над града над Враца.
Пък Саво Младенов, Саво байрактара,
загина над града, над града Тетевен,
над града Тетевен в Козница на Скока.
Него го издаде Нейо Брусненина. . .
Щото Нейо дири, това и намери[1].

[1] Същият Нейо е предал и Бенковски и други още много четници, но още след убийството на Сава Младенов Савови другари са го убили в колибата му (бел. на записвача).

Този втори запис между другото показва: първо, че въпреки всичко революционният подвиг на Ботев е живял и в първите години след Освобождението или, както казва записвачът в съпроводителното си писмо: „Тази песен се пееше в първите години след Освобождението твърде много; сега е почти забравена". Второ, че в изпълнението на един професионален певец, макар и непяна през десетки години, песента все пак запазва своята издържаност. Авторът ѝ, във всеки случай, не е Пано Панов от с. Чирен. От двата варианта за сега се очертава и положението, че тя е била по-общо достояние на територията в с.-з. България. Трябва само да се съжалява, че при записването на народните песни в този край през годините 1925—1938 никой от записвачите не е попаднал на този мотив[1]. Пълнотата на този вариант се вижда особено добре, като се сравни с обнародвания още през 1897-1898 г. запис[2]. Именно той е много близък до най-новия. На много места той е поразително сходен с последния. В неговите 78 стиха се говори също за Русийска земя, за град Орехов, за Цеко чорбаджи, село Галича, Лукан чорбаджи, град Враца, Димитър Бошняк, врачански момчета, берковската чета, белите комити, Козлодуй, върлите черкези, черни татари, голи помаци, село Баница, Милино бърдо, седем хиляди черкези, Малик (с „к") черкезин, френска жълтица, Саво (Младенов), Тетевен, Козница, Нейо Брусненина и др. Композицията на много места е подруга. В повече тук се споменават Бяла Слатина и Иванчо Сейнов от Бяла Слатина, а в по-малко — епизодът с развяването на знамето от страна на Саво байрактаря. И тъкмо тази празнота е отбелязана от Д. Йорданов с два реда многоточие, като и по-предните два стиха завършват също с многоточия[3]. А това показва, че и Йорданов не е автор на песента, щом по този начин е означил, че песента е непълна. Подробностите и сравнителното съгласуване с много от фактите на историята на четата показват, че нейният автор може да бъде из средите на непосредствените познавачи на тази история, а може би и някой от самите четници. Един фактически разбор на двата записа не би бил без значение от историко-фолклористично гледище.

---

[1] Отнася се за събрания архив от песни в Народния етнографски музей и издаден в двата сборника на Стоин — От Тимок до Вита (1928) и Народни песни от средна Северна България (1931).

[2] В книгата на Д. Йорданов, Четата на Христо Ботев, 1897-1898, с. 81—83; препечатана в антологията „И певци песни за него пеят", 1949, с. 7—9.

[3] Песента в това място има следния вид:

. . . и я разсякоха на четири къса.
Ботйов си напълни пушка капаклийка. . .
Като пушка пукна, върл черкезин падна. . .
. . . . . .
. . . . . .
Ботйов си поведе белите комити,
та си ги преведе през седем хиляди
и т. н.

Не може да бъде отмината и песента за Васил Левски и Любен Каравелов, пята от А. В. Върбански в с. Преслав, Украйна, и записана от Тодор Хр. Неделчев, българин от същото село. Песента е обнародвана от Ал. Бурмов в СбНУ, XLII (статия „Народните песни на приазовските българи"), с. 11—13. Тя е сравнително доста дълга — 177 стиха. В една добре построена епическа композиция е представена картината: при хубаво пролетно време, при весело селско хоро седи, обронил глава, побелял старец — Либен Каравельо; той обяснява на запитващия го момък — Василчо, дете Левянско, че е дошъл да се разведри от току-що сънуван мрачен сън:

„На сън ми гости дойдоха,
скъпи ми гости, синко льо,
смрътници мои другари:
войвода Стефан Караджа,
войвода Хаджи Димитър,
още за ръка водяха
юначи твою връсниче —
Христо Ботев от Калофер"...
. . . . . .

Стефан Караджа го укорява, че е тъй отпаднал духом; той твърди, че за войвода няма старост и че той трябва да ги поведе в предстоящето им заминаване за България „през Дунав" със синовете на Русия („дяду Иван Русянов").

Явно е, че тази трапезарска песен на приазовските българи има малко или много професионално-певчески произход. Този колектив от исторически лица, макар от различна хроноложка перспектива, показва известна начетеност в най-новата за времето си българска история. Тъй или иначе, образът на Хр. Ботев, отначало без никаква индивидуализация — „юначи твою връсниче — Христо Ботев от Калофер", после е даден от самия „Васил ми Левски войвода" вече като войвода с образцова външност:

Не тъжи, дядо, не плачи,
яли си глава пувдигни,
та ма в учите пугледни —
мясам ли на Караджата,
на Христо Ботев въйвода
на юнак Хаджи Димитра. . .

С това се изчерпва образът на Хр. Ботев в песента. Но духът на ботевското песенно творчество особено личи. Той владее през цялата песен, която и със своята епичност, и с отделните си лирични моменти напомня твърде много и „На прощаване", и „Хайдути", а до известна степен и „Зададе се облак тъмен". В това отношение е характеристичен и току-що цитуваният откъс. Или (думи на Стефан Караджа):

Доста да лежим, Либене,
стига да търпим и стенем
и турски имот да влачим! . . .

Или:

Жално ми, тъжно, Василе,
че що е било, минало
и веч са, синко, не връща,
че времето са изгубва,
я турчяна си вързлува
над своята рая покорна,
над своята рая безгласна,
чи нямам вече аз сила
да рипна бързо на крака,
да стисна сабя хайдушка,
да са провикна с буян глас
из балканските усои,
из балканските бре бърда,
кату на млади години. . .

(Думи на дядо Либен Каравельо)

Или:

Не тъжи, дядо, не плачи,
яли си глава пувдигни,
та ма в учите пугледни:
мясам ли на Караджата. . .

Или:

Всичко е вече готово:
вчера сме сговор правили,
юнашки думи думали,
на сабя клетва давали. . .

(Думи на Васил Левски)

Или:

Я мени са е довело
на старо време, Василе,
сé робски песни да слушам,
сé робска земя бащяна,
бащяна земя българска, —
тъжно ми, тъжно, синко льо. . .

Ползувайки се повече от наслушаност, отколкото от начетеност на Ботевите песни, съчинителят на песента се е проникнал и от стила и от духа им и сам е създал едно от най-интересните творения в новия български фолклор, имащо корените си в книжовното творчество. Въпреки това, тази песен тъкмо от ония краища дава основание да се допусне и едно много по-първично въздействие от страна на Ботева и творчеството му върху народната песен. Тази първичност искаме да разбираме в смисъл на разпространяване на Ботевите песни, преди да са били обнародвани.

*

Много по-съществено е проникването на Ботевата личност в народните маси и отражението на Ботевия дух в народната поезия чрез неговите писания и особено чрез поетическите му творби. Една от ценните работи в нашата бъдеща литературна

наука и фолклористика ще бъде да се посочат критически ботевските места в песенния ни фолклор след годината на първите негови стихотворения. Материалът е обилен и богат, но представлява неразорана целина. Трябва да се отбележи, че това проникване и тия отражения са активни през всичкото време след Освобождението, без то да е престанало и до днес. Особено характерна в този случай е песента за Иванчо Панов Търновчето, изпята от Анка Николова в Павликени и обнародвана в СбНУ VI, с. 65 (1891). Именно, когато Иванчо Панов след мъчителни разследвания бива покачен на бесилката, преди да се отпусне на въжето, произнася следната реч:

Ой ви ваз, мили българи!
Щу сте си ръци сгърнали,
щу трайти, къкó глéдъти?
Щу не си пушки зéмъти
турцити да си избúем,
нъродъ да си услубудúм?
Ду куга ние ще търпúм
тес турски черни неправди,
тевнити тешки дáнуци,
дануци, тешки вергии!

Ботевският патос на целия пасаж е особено добре подчертан със стиховете „До кога ние ще търпим тез турски черни неправди“, които сочат на стиховете „Но кълни, майко, проклинай таз турска черна прокуда“ от „На прощаване“.

Друга песен, записана пак от Цанко Бакалов вече в родното му село Бяла черква от някоя баба Цоневица, е обнародвана на същото място — СбНУ, VI, 1891, с. 66. В нея булка Тичето пита съпруга си:

— Я бре Николи, Николи,
щу рану раниш ю зори,
чи нъ чьердаци излизъш,
дългъ си пушкъ истривъш
и към планинъ пугледвъш?

а после го съветва да отиде в черква да се помоли:

та ют там излес, Никули,
събири одбур юнаци,
тъ ги ф планинъ зъвиди,
чи стани ябре бунтовник,
бунтовник йоще хъйдутин...

В последните два стиха пред читателя (а при пеене и пред слушателя) израства Ботевият борец-син, който — разделяйки се с майка си — я утешава:

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах азе хайдутин,
хайдутин, майко, бунтовник,
та тебе клета оставих...

Десетината години след смъртта на Ботева представляват достатъчно време, за да може поезията му да проникне тъй дълбоко

в съзнанието на народа, че да се амалгамира идейно със всичкото традиционно богатство на хайдушките песни. През тия години Ботевите идеи биха могли да дадат подтици за нови народни творби, както впрочем ги имаме по-късно, през последните години на борбата със фашизма. Може да направи впечатление това, че и двете посочени песни са записани именно от Цанко Бакалов, и то в родното му село или близо до него. Това обаче не е случайно. Селото Бяла черква (старото му име — Горни турчета) е известно в миналото, далеч преди Освобождението, като твърде напредничаво село. Известни са редица факти за това: в него са били посети идеите още на отца Паисия, изразени в наличен препис на Паисиевата история; там е било открито едно от най-ранните народни училища през миналото столетие; многобройни връзки на селото с бунтовнически чети и самото то е дало такава чета; просветната, политическа и революционна дейност на Бачо Киро, дори непосредствено участие на един белочерковченин в четата на Хр. Ботев и пр. А наличната книжнина в белочерковското читалище сочи на усилено четене и преписване на Ботев от всички тамошни учители преди Освобождението, като Бачо Киро, Димитър Георгиев, Димитър Пенчев, Иоаким Василев, Христо Иринчев, Цачо Ангелов Ненов и др.[1] Все пак и тия две записани от Ц. Бакалов песни не са изолирани, защото Ал. Бурмов още преди 1930 г. попадна също на песента на Иванчо Панов[2]. Вариантът, записан у него, не съдържа, наистина, предсмъртната бунтовнишка реч, но ботевската сила в нея е неотразима[3]. Затова пък във сбирката на Ал. Бурмов имаме други указания, които говорят за по-широки ботевски отражения в поетическото творчество на белочерковчени. Такава е напр. песента „Стоян става хайдутин", в която имаме една от най-авторизираните народни заемки от личната поезия. В този случай могат да се визират еднакво и „Хайдути", и „На прощаване".

Наличността на тия две песни в Бяла черква следователно е много естествена. Те са възникнали там именно под благодатното влияние на Ботев, дори да нямаше за това никакви други указания. Благодарение обаче на обилните архивни материали, изнесени от Ал. Бурмов и Ст. Стойков[4], ние виждаме как още преди 1876 г. там са се пеели „На прощаване" и „Хайдути" като много популярни песни. Приети като народно достояние, тия песни са били свободно преработвани от Бачо Киро и пак като народни предлагани. Така те са ставали по-близки до национално-патриотичната и национално-борческа

---

[1] Срв. богатия материал в сборника Бачо Киро Петров от Ал. Бурмов и Ст. Стойков, София 1937; Ст. Стойков, Христо Ботйов и неговите съвременници, сп. Просвета II, 1937, кн. 6, с. 750—762 (обобщение на това от същия автор във в. Мир, 1936, бр. 10,757); Ан. Йоакимов. Едно село под влиянието на Ботев, в. Земеделско знаме, XXVII, бр. 715, 5. I. 1949. Към този материал може да се посочи и откриването в белочерковската черква един от броевете на Ботевия вестник Дума на българските емигранти.

[2] Срв. Ал. Бурмов, Народни умотворения от с. Бяла черква, Търновско, СбНУ XXXVIII, с. 109, № 150.

[3] Срв. бележката към тази песен у Б. Ангелов — Хр. Вакарелски, Трем на българската народна епика, с. 494.

[4] Цитиран по-горе.

идеология на българската общественост тогава. Ето напр. как е съкратена и преработена „На прощаване“, озаглавена „Бунтовнишка песен“:

Не плачи, майко, не тъжи,[1]
че станах ази бунтовник,
та тебе клета оставих
за първо чедо да тъжиш.
Но кълни, мамо, прокълни
таз турска черна прокуда,
дето си нази прокуди
на тази тежка чуждина,
от отечество пропъди
да ходим голи и боси,
кахърни, гладни и жадни,
от всички горко презрени.
Но кажи какво да сторя,
кат си ме, майко, родила
със сърце мъжко, юнашко,
та сърце мъжко не трае
да гледам турчин да бесней
на бащино ми огнище —
там, дето аз съм порасъл
и първо мляко засукал.
Прости ме, майко, прощавай,
аз вече пушка нарамих
и тичам на глас свободен,
под зелен, силен препорец,
аз вече юнашки отивам
срещу нашия мъчител:
там аз за мило и драго
кръвта си да пролям ще ида.
И ти като чуйш, майко ле,
че куршум над село пропее
и момци вече наскачат,
ти излез, майко, насреща:
ако си чедо не видиш,
питай ги, майко, разпитвай,
де ти е чедо остало.
И като ти, майко, те кажат,
де съм аз славно загинал
на бойно поле юнашко
срещу нашия мъчител,
и тогаз, майко, прокълни,
но иди право у дома:
на братята ми разкажи
и ги сърдечно закълни —
и те мене да последват
и отмъщение да търсят
срещу нашия мъчител[2].

Тази песен освен това се среща в белочерковската архива в друг препис със следното начало:

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин[3].

[1] Песента цитираме в сегашен правопис.
[2] Според Ст. Стойков, Христо Ботйов и неговите съвременници, сп. Просвета, 1937, кн. 6, с. 756.
[3] Сборник Бачо Киро Петров, с. 241, 276.

„Хайдути“ („Песента на Чавдар войвода“) се среща в тия ръкописни сборници със заглавните стихове:

Я надуй, дядо, гавала
и аз да викна, да запеям[1]...

Я надуй, дяду, гавала
и аз да викна, да запям[2]...

Я надуй, дяду, кавала,
след тебя да викна и запея
песни юнашки и хайдушки[3]...

Я надуй, дядо, кавала
и аз да викна, запея ...

От същите архиви се оказа, че и песента за „Николито“ е била много популярна преди Освобождението в Бяла черква. Означавана като „Песен Николова“, тя започва:

Плачеши, кой си плачеши,
най-многу плачи Ханиту,
Аниту за Никулиту[5]...

Плачеши, кой си плачеши,
най-многу плачи Аниту,
Аниту за Николиту[6]...

Тази бунтовническа теза, почти напълно в духа на Ботева, в десетилетието преди Априлското въстание е била твърде популярна за белочерковските просветени мъже. Това личи от стихотворенията на Бачо Киро, който още през 1868 г., т. е. в годината на Хаджи Димитровата чета, пише на една от своите книги следното стихотворение:

Мили братя българи,
оружие фанети
„Свобода или смърт!“
едногласно викнети:
стига вечи да търпим
тяжко иго тиранско.
Доде време да струшим
гордо племе османско[7]...

Не е излишно да се спомене, че от белочерковските учители са били преписани авторизирано не само „На прощаване“ и „Хайдути“, но и „Майце си“. Така напр. сам Бачо Киро със заглавната бележка, цитирана по-горе „Един родолюбив българин с патриотично чувство“ и пр., я дава в значително народен вид, както личи дори само от това, което е отбелязано в сборника „Бачо Киро Петров“:

---

[1] Сборник Бачо Киро Петров, с. 276.
[2] Там, с. 241.
[3] Там, с. 234.
[4] Там, с. 250.
[5] Там, с. 257.
[6] Там, с. 246.
[7] Там, с. 170.

Ти ли си, мале, тъй жално пела,
ти ли си сина три годин клела...

като след всеки куплет има следният припев:

Каква зла чест достигна
мойта младост —
по света да хода сас
скръб и жалост[1].

Песента е сравнително много близка до оригинала, но прибавянето на този припев към всеки куплет я прави със значително народен лик.

Архивите на белочерковското читалище показват също, че на такова внимание, при по-голямо писателско преработване, са били подложени и други Ботеви стихотворения, като напр. „Борба"[2], поради което не са толкова интересни за нас. Имаме пълно основание да смятаме, че в една народна песен, пак в тия ръкописни сборници, имаме непременно отражение на стихотворението „Зададе се облак тъмен". Така напр., в тетрадката на Димитър Пенчев един песенен текст започва със стиховете:

Затантя, мамо, загармя,
кани са дъжд да заиди;
дали щи заиди дребен дъжд[3]...

А у Йоаким Василев:

Затантя, мамо, загармя,
кани са даж да заидя[4]...

Елементи от това стихотворение на Ботева могат да бъдат почувствувани и в „Песен Стоянова" в тетрадката на Трифон Димов:

Стуян си в мехна седеши,
червену вину пиеши,
кам планината гледаши[5]...

Началото на Ботевата песен е минало и другаде в борческия български фолклор. Виждаме го като начало на песен на четниците в борбите за свободата на Македония:

Зададе се облак темен
откъм изток и запада,
не е било облак темен[6]...

Приликата на четническата песен с Ботевата се изчерпва с това, но и в него ботевското настроение е на лице.

В една любовна песен от Копривщица, обнародвана към 1900 г.[7], девойка проклина родителите си, че я разгодили. Тя иска да умре

---

[1] Сборник Бачо Киро Петров, с. 228; срв. и Ст. Стойков, цит. статия, с. 758—759.
[2] Сборник Бачо Киро Петров..., с. 184; Ст. Стойков, цит. статия, с. 760—761.
[3] Там, с. 249.
[4] Там, с. 272.
[5] Там, с. 266.
[6] П. Михайлов, Български народни песни в Македония, с. 259, № 425.
[7] СбНУ XVI—XVII, с. 85.

и да я закопаят заедно с либето ѝ. Тя не намира по-силни думи за израз на своята мъка и отчаяние от:

Гръмни, боже, умори ме,
при либето си да ида.

Явно е, че в случая пак Ботев се явява на помощ със стихотворението си „Зададе се облак тъмен“, именно:

Боже, с гръм ти разсипи ма!
Ветре, в прах ти разнеси ма!
Да не гледам деца малки...

Показателна в това отношение е и песента „За свободата на българския народ“, изпяна от 77-годишния Милю П. Табаков от Оряхово, 1927 г.[1].

Гледала майка, хранила
до два ми сина близнака.
Гледа ги и отгледа ги
на чужда хурка махалка.
Кога майка си да гледат,
тръгнали с верна дружина
за правда и за свобода
на тойзи народ български.

Ясно изразената идеология на организираната революционна борба за освобождение съвсем се отделя от романтиката на традиционната хайдушка песен. А стихът „за правда и за свобода“, с който завършва „На прощаване“ от Ботев, разкрива неопровержимо влиянието на големия певец и борец за народна свобода. Този стих още през 1875 г. е възведен в национален лозунг, та е и естествено съвременниците на ония борби, какъвто е бил и Милю Табаков, да го пазят в песните си до края на своя живот[2]. Взета общо, тази къса песничка включва в себе си значителна част от поетическата динамика на „Хайдути“, гдето ненагледният на майката дванадесетгодишен Чавдар изрича тежките думи на протест срещу вуйча си изедник и рипва да отиде при баща си — войвода „на толкосмина дружина“, — за да стане и той хайдутин. Именно в това отношение споменатата по-горе песен „Стоян става хайдутин“ от сбирката на А. Бурмов има общо с Ботевата поезия.

И епохата на Балканската и първата Световна война дава случаи за отражение на Ботевите стихове в народното творчество. Имаме песен-клетва от страна на недоволна съпруга към мъжа ѝ, който я плаши, че ще я напусне, защото е погрозняла (стар мотив). Тя му пожелава обаче война да се отвори, та той на война да отиде, там да го ранят и ранен да го докарат в софийските болници, гдето да го намери тя, раните му да превърже и да го целуне в красното чело:

---

[1] В. Стоин, От Тимок до Вита, с. 779, № 2909.

[2] Срв. за това и Б. Ангелов — Хр. Вакарелски, Трем на бълг. нар. епика, с. 259, № 425.

Дано се война обяви
и ти на война да идеш.
Първата пушка щом пукне
тя тебе леко да рани
ф левата страна, ф сърцето,
и назад да те повърнат
въф софийските болници,
и мене писмо да дойде,
и ас при тебе да дойда,
раните да ти превържа
и ф красно чело целуна![1]

Така и у Ботев бунтовникът рисува величествената картина при възмечтаното си връщане като освободител:

И тогаз с венец и китка
ти, майко, ела при мене,
ела ма, майко, пригърни
и в красно чело цалуни.

*

От този род отражения имаме през време на антифашистката борба и особено партизанското движение. В тия именно времена името на Ботев става съзнателно символ и лозунг и като такова намира мястото си в редица стари форми на народната песен. Ето един пример:

Стар бял дяду офци пасе
горе нат Пирина,
офците му кротко пасът;
стар бял дяду с кавал свири:
кой ще нази од враг пази,
старите измряха;
где е Ботеф, где Лефски,
где са тяхните другари?

(Записал Хр. Вакарелски от Пенка Николова Ковачова, 44-годишна, в София на 12. IV. 1948 — родена и израснала в с. Дълбок кладенец, Първомайско). Не само името на Ботев е показалец за принадлежността на тази песен към ботевското ни народно творчество, но и цялата картина има настроението на неговата поезия.

Всички Ботеви стихове са пети и декламирани от ентусиазираните антифашистки борци в най-възвишените и усилни за тях моменти; типично явление е последната дума на загиващите от тях да бъдат стихове на Ботев. Но Ботевите творения същевременно са били и съзнателно преработвани напълно по методите на колективното народно творчество и по такъв начин пригодявани към съответните условия на борбата. Заслужава да цитираме тука преработката на „Хаджи Димитър", пята и декламирана от първомайските политзатворници през фашистко време, така както я съобщава споменатата сътрудничка на Българското народоучно дружество Пенка Николова Ковачова:

[1] В. Стоин, От Тимок до Вита, с. 435, № 1720.

Жиф е той, жиф е там фъв зъндáна,
Путънал ф кърви, лежи и пъшка,
Юнак з дълбока на гърди́ рана,
юнак фъф мла́дус и ф сила мъшка.
На еднъ страна́ згърчил кръка́та,
на друга шия на две струше́на;
учи тъмнеят, тегне глъва́та,
уста пруклина ца́ла фселена.
Нъстана вечер, зе́зе изгрея,
и мраг завладя́ зъндана тесен;
гръдът утихна, вятър пуве́я,
зъндана пее свойта зла песен.
И дидикти́ви ф черна примя́на
флизат ф зъндана, кръвни́шки гледат,
тиху нъгáзвът кръфта ръзля́на
и при юнака дойдат та седнат.
Идни́ му з би́чве рани утва́рят
и с краг гу ритът те фъф рибра́та,
други му зъби ръзби́е бърже
и той ги гледа мрачен неве́сел.
Кажи́ ми, братку, де́ са пръва́та,
де й свубуда́та ф мойта руди́на?
Кажи ми, па ми зими́ душата,
ас искам, братку, туг да зъги́на.
То́с, койту падне в бой за свубода́,
той ни умира, не́гу жълеят,
зимя́ и не́бу, звяр и природа
и пифци песни́ за негу пеят.
И пле́снад з би́чве, па гу убърнат
и съз зъка́ни и псувни́ гну́сни
ривът и би́ят дурде усъмнат,
и го́няд духа́ на свубуда́та.
Но съмна вече, а във зъндáна
юнакът лижи, кръфта́ му тече́.
съдът му ближе лютата ра́на,
а пъг зезе́ту пиче́ ли, пиче́.
Зго́вур е сега́, пейте, стръжа́ри,
тес мръсни песни, грей и ти зе́зе;
ф тъс чужда зимя́ ще да зъгине
и тоя юнак, ну млъкни сърце́[1].

Грозната действителност на затвора с известните средства за изтезаване са намерили майсторско приспособление към формата на Ботевата балада. Ботев и тука се явява в услуга на измъчените, за да укрепи духа им чрез горчив сарказъм към нечовешката действителност през време на фашизма.

Най-висшето отражение на ботевския дух в народното творчество имаме в септемврийските и в партизанските песни. В тях, макар Ботевото име и да не е подчертано изрично, макар стиховете му да не са формално употребени като пряк идеен документ, революционният устрем на неговото целокупно дело се чувствува рязко почти навред. В значителна част от известните до сега народни партизански песни Ботев е вдъхновителят и корективът в дейността на партизанина-певец. В една част от тия песни идеите на Ботев са видимо съгласувани с по-съвременните насоки и с по-преките задачи на партизанското движение. Проучване заслужават всички сеп-

[1] Записал Хр. Вакарелски през 1948 г.; оригиналът е в Народния етнографски музей.

темврийски и партизански песни, каквито има най-много събрани в архивите на Народния етнографски музей. Ще цитирам само една като най-характерна в това отношение. Именно, септемврийската песен за Замфир Попов (един от организаторите на въстанието в Берковско през 1923 г.). Записал я е софийският гражданин Филип Попов в с. Боженица, Ботевградско, през 1925 г.

Паднала слана есенна,
есенна слана голяма,
та ми попари, ослани
две ниви с бяла белия,
третата нива с бял ориз;
ала ме не е ни грижа.
Сега ме грижа хванала,
сега се сърце нажали,
че ми загина млад Замфир.
Излезе Замфир войвода
край това село Гушанци
с верна-сговорна дружина;
либе му китка подаде,
едри си сълзи порони...
Робската земя въстана,
ала Замфир си загина.
Куршум сред битката страшна,
ах, майко мила, Замфира
в юнашко чело улучи[1].

Народната по форма песен е пропита изцяло от духа на „На прощаване".

*

При една преценка на Ботевата личност, на Ботевото дело и Ботевите идеи, отразени в народното творчество, не може да се мине без да се отбележи много важният факт с вида на всички негови песни у народа. Този факт е и важен, и интересен, но за съжаление почти никаква анкета в тази посока не е правена до сега. Именно, почти цялото стихово творчество на Хр. Ботев, като се изключат сатирите му, „Делба", „Странник", „Гергьовден", е масово достояние на народа. То се пее по вечеринки, седенки, екскурзии, при работа и при всевъзможни други случаи. Пее се така, както се пеят народните песни, както се пеят например и стиховете на Добри Чинтулов. Но интересното е, че изпълнявани по такъв начин, стихотворенията на Ботев запазват строго своя първообраз и се подчиняват твърде слабо на народна авторизация. При тях имаме следното особено явление: действуват като фолклор, а запазват своята книжовна цялост. Това явление нямаме нито при Чинтулова, нито при Никола Козлев, например. Обяснението на този факт е в обстоятелството, че Ботевата поезия е контролирана постоянно от училището, гдето широко се застъпва във всички годишни програми. Дългогодишните курсове на първоначалното и средно училище създават у подрастващия гражданин навика да изпълнява Ботевите песни

[1] Тази песен е цитирана съкратено в статията „Ботев и народната песен" от Р. Ангелова, в. Изгрев V, бр. 1259, от 10. XI. 1948.

сравнително близко до оригиналите им. От тази категория случаи ще се задоволя да цитирам само „Хаджи Димитър“, записани от мене през 1930 г. в с. Голак, Ихтиманско:

Жиф е той, жиф е там на Балкана,
путънал ф кърви, лежи и пъшка,
юнак з длибóка на грѣди рана,
юнак фаф младос и сила мъшка!

На една страна зафръли пушка,
на друга сáбля нáдве стрóшена,
óчи темнеят глава се люшка,
у́ста проклинят цала с е л е́ н а.

Лежи юнака, а на небето
слънцето грее, сръдито пече,
жатварка пее т а м п у п о л е т о
и кръфтá още по силно тече.

Настана вечер, месец изгрéа,
дзвéзди посипат свода небесен,
гора зашуми, ветър повеа,
балкана пее айду́чка песен.

И самуди́ви в бéла премена,
т и х а п р е к р а с н а п е с е н з а п е́ а т
Тиху нагáзат трева зелена
и при юнака дóдат та седнат.

Една му з билки раната врѣже,
друга гу пръска с вуда студена,
трета гу ф уста цалуне брѣже
и той я гледа мила засмéна.

Тос който падне в бой за слободá,
той не умира, н е г о́ ж а л е я т,
зéмня и небо, дзвéр и природа
и пефци песни за него пеят.

В паметта на повече от 60-годишния селянин Рангел Русков с непълно първоначално образование този вид на песента може да се вземе като типичен. Фолклорната промяна в нея се състои преди всичко в забравата на цели куплети, каквито са напр. оригиналните 4, 6, 10, 11, и 12, и неспазеният ред на запомнените, като петият е оставен тука на седмо място и последен. След това промените са незначителни. Те могат да се характеризират като резултат на некнижовен изговор, напр. „длибóка“ вм. дълбока, „грѣди “ вм. гърди, „фаф“ вм. във, „нáдве“ вм. на две, „темнеят“ вм. тъмнеят, „цала“ вм. цяла, „айду́чка“ вм. хайдушка, „слободá“ вм. свобода, „зéмня“ вм. земя и др. подобни. Все пак тази памет е допуснала и някои морфологични промени, които в някои случаи водят и до друго осмисляне. От този род е напр. изразът „селéна“ вм. вселена, който, според рецитатора, значи „пу си́чки сéла“. От подобен характер е и разликата в стиха „не гó жалеят“ вм. „него жалеят“, гдето имаме, според бай Рангел: „не жáлад за него, нема зáщо да жáлат, налú песни пéад за него“. „Нейде в полето“ е станало „там по полето“, а „чудни, прекрасни, песен поемнат“ е получило преосмислянето „тиха прекрасна песен запéат“.

Всичко това привеждам само като образец на неудържимото въздействие на народната песен върху поетическия материал, дори когато той е от книжовно естество, но освободен от условията на авторската точност. Явлението е много еднакво с авторизациите на

белочерковските писатели-поети от преди Освобождението, както видехме по-горе, с което те спадат към категорията на народните песносъчинители.

Така е и с втората по популярност песен на Ботева — „Пристанала", която съм записал в същото време от същото лице:

Кафа́л свири на поляна,
на поляна край горица,
млада у̀бава Стуя̀на
тръчи с менци за водица.

Из градина крещи, вика
умразната нейна стрина:
—Полудé ли, ма Стуяно,
та отиваш толко рано.

Па искочи стара майкя
на висок и у̀баф чардак,
па си викна, та заплака
кату видé кръваф бара̀к.

.. „Имаше още но́гу, ама сам я забува́рил. Кугá беше, éй"...

*

Не така добре е с анекдотите и със спомените за Ботев. Те са малко. Няма ги поне толкова, колкото ги има за Левски. Тука, естествено, има значение обстоятелството, че дейността на нашия борец и книжовник се е развивала главно вън от България. От проведената от Нар. етн. музей чрез сътрудниците на Българското народоучно дружество анкета с няколко стотин писма се получиха извънредно малко положителни отговори. Заслужава да бъде съобщен само този от Карлово. Именно, старият учител Никола Славчев ни пише: „В един златарски дюкян заварих двама занаятчии и един търговец, че се черпяха с ракия. Поканиха и мене да седна. Разглеждайки днешното положение, единът занаятчия каза, че Ботев е казал „Мир и любов искам яз!" Побързах да го запитам само това ли е казал Ботев? Той отговори: „Казал е доста много, но сега не мога да ти кажа; постопли ли се, ела у дома да ти го кажа!" Такъв ден беше 23. XII. 1948. Най-първо му поисках да ми каже всичко, което знае за Ботев. След това го запитах отде го е научил, на което ми отговори, че го чул от баба си Ненка Вълкова Дудева от гр. Карлово. Ето що е чул Стефан Димов Дудев, на 68 години, ножар от гр. Карлово:

Когато турците подгонили Хр. Ботев, в бягството си той се изкачил на Голо бърдо, което е над женския манастир в Калофер, и от върха на скалата запял:

Сам излязох на поле широко,
из мъглата тънък път блести,
божи свят се униса дълбоко,
спи земята в този блажен час...

От живота нищо не разбрах
и за миналото нищо не скърбя...
Мир и любов искам аз,
всичко да забравя, да заспя,

Ах мила моя, ще ли те видя веч,
мила, мила, мила моя, ще ли те видя веч?

И оттам, с 1500 гроша, колкото му бил дал баща му, през Балкана заминал за Влашко".

Най-важна е тезата, вложена в думите на Ботев „мир и любов искам аз", която има силата на лозунг в съзнанието на цитиращия я стар ножар. Изпятата от Ботев песен не е нищо друго, освен съответни два куплета от Лермонтовото стихотворение „Выхожу один я на дорогу", като цитираният израз за „мир и любов" е превод на стиха „я ищу свободы и покоя". Прибавката за любовта е плод именно на свободното народно творчество. Пял ли е Ботев тази песен? Престоял цели три години в Одеса, той не ще да не е знаял Лермонтовата песен и може би ще да я е пял на някаква романсова мелодия, но дали тъкмо в този вид преведена, не може да се каже.

Други анекдоти за Ботев могат да се открият в спомените на оцелелите след Освобождението негови четници, които, в желанието си да изтъкнат себе си, често пъти съчиняват случки из живота на войводата. Такива има вече обнародвани в нашата книжнина.

Не може да се отмине обаче твърде популярната по известно време след Освобождението легенда, че Ботев не е убит,[1] а е пленен от турците и заточен нейде в Мала Азия (в Диар Бекир), че е жив и ще се завърне в свободна България. За да се поддържа това вярване са привеждани най-разнообразни „автентични" разкази, слухове, срещи и т. н.[2]. Това интересно за времето си вярване е най-нов вариант на легендата за Крали Марко, а по-късно и за Хаджи Димитър — героя на Ботев. Тази е най-високата награда, с която народът отличи своя борец: награда със безсмъртие, по-висока от оная, която той желаеше — признание, че е умрял за правда и за свобода. По този начин Христо Ботев е поставен в галерията на знаменитите спящи рицари от световния фолклор, които чакат само определен знак, за да се събудят и освободят човечеството от едни или други окови.

*

Този преглед на фолклора за Ботев показва, че великият революционер и като борец, и като поет е прилегнал плътно до сърцето на народните среди. Споменатите случаи същевременно представят добър материал за методата на колективният народен творец да редактира първоосновата на всеки поетически факт. Това, което имаме с Ботевата поезия, става и със всяка друга песен, подловена от този многолик, но с установени традиции певец. Ако ние имахме пълно събрание на нашите народни песни, проблемът за

---

[1] В печата отбелязано от А. П. Стоилов, Крали Марко е още жив. Сборник в чест на Вацлав Тиле (Sborník práci venov. prof. dru. V. Tilloví. Praha 1927), с. 201.

[2] Много такива варианти се съобщиха на 22. I. 1949 г. (при обсъждането на настоящия доклад в Българското народоучно дружество) от присъствуващи възрастни люде, които сами, като ученици преди 50—60 години, са вярвали в това. Въпросът за последния ден на Ботев е разгледан критически от Б. Пенев в статията „Де и как е загинал Ботев", София, 1926 (отделен отпечатък от сп. Златорог).

проникването на Ботев в народната поезия щеше да ни се представи по-цялостно и много по-задълбочено. Ние вярваме, че при днешните отношения към всички културни ценности у народа ни и в страната ни задачата да се провери всестранно и по всички места отражението на цялостния Ботев в народното творчество ще бъде отлично завършена в един къс срок. Институтите за музика и за етнография при Българската академия на науките, към която се числи вече и Народният етнографски музей, ще бъдат несравнено по-продуктивни в това отношение, отколкото беше досега самостоятелният етнографски музей.

МЕЛОДИИТЕ НА БОТЕВИТЕ ПЕСНИ

от ИВАН КАМБУРОВ

Поет с необикновено буйно въображение, Ботев остави количествено малко поетическо наследство от само двадесет стихотворения, в едно от които „Хаджи Димитър“ той достигна най-висшето, що е създал досега българският поетически гений. От тези двадесет стихотворения на почти половината са създадени мелодии и, което е най-важно, тези мелодии са проникнали и се пеят от всички прогресивни слоеве на народа. Вазов е писал също стихотворения, в които възсъздава образите на всички почти видни апостоли, сложили живота си за свободата на родината. В „Епопея на забравените“ намираме вдъхновени стихотворения за Левски, Бенковски, Кочо, братя Жекови, Каблешков[1], Караджата и др., ала за нито едно от тези стихотворения не са създадени мелодии, които да се пеят от народа. Пък и художествени песни също не са писани върху тях. От цялото поетическо творчество на Вазов само няколко стихотворения имат мелодии, станали вече популярни — „Песента на панагюрските въстаници“, „Радецки“, „Покойници“ и др. Мелодията на „Песента на панагюрските въстаници“ („Боят настъпва, тупат сърца ни“) е по-малко разпространена, макар в ритмичен строеж и по звуково очертание тя да има народен български характер, — докато двете мелодии на „Тих бял Дунав се вълнува“ са получили най-широко разпространение и се пеят от всички слоеве, макар че и двете са чужди[2], приспособени към стихотворението на Вазов. И ако мелодиите на песента „Тих бял Дунав се вълнува“ са станали толкова популярни, това, несъмнено, в най-значителна степен се дължи на обстоятелството, че стихотворението възпява подвига на Ботев при преминаването му през Дунава с парахода „Радецки“.

Като се има пред вид, че цялостното поетическо творчество на Вазов е количествено несравнено по-голямо от това на Ботев, броят на неговите стихотворения с популярни мелодии, — макар и съвременник и свидетел с Ботев на епохалните борби на българския народ за свобода, — е за очудване толкова по-малък от тези на Ботев, нещо, което е показателно за голямото обаяние на поета-революционер сред повечето слоеве на народа.

Първите въпроси, които изникват, когато е реч или се разглеждат мелодиите на Ботевите песни, са кога и кой е създал тези мелодии? На първия от тези два въпроса може да се отговори по-лесно, като се вземе пред вид времепоявата на стихотворе-

---

[1] За Каблешков Вазов е писал две стихотворения „Т. Каблешкову“ в сбирката „Пряпорец и Гусла“ и „Каблешков“ в „Епопея на забравените“.

[2] Мелодията в moll е украинската приспивна песен: „Спи младенец, мой прекрасный, баюшки баю“.

ната му: първото печатано от тях е „Майце си“, излязло през 1867 година във в. Гайда, год. III, бр. 19, от 15. IV (когато Ботев е бил едва 19-годишен), последвано от „Към брата си“ — 1868 г. (останало без популярна мелодия), а другите се явяват в печат по-късно, през разни години до 1873, през която излизат от печат най-много Ботеви стихотворения, между които три най-ценни, получили мелодии с толкова широко разпространение, че могат да се нарекат „онароднели“, или просто казано — станали са народни.

Те са на първо място „Хаджи Димитър“ и после В „механата“ и „Моята молитва“. След излизането им от печат песните проникват сред по-просветените кръгове и оттам, чрез устно предаване, — и между широките вече слоеве на народа. Като се има пред вид, че първото Ботево стихотворение е излязло от печат през 1867 год., а последното датувано негово стихотворение — без „Обесването на Васил Левски“ — излиза през 1875 г., може да се предполага, че мелодиите на някои стихотворения са се явили още приживе на Ботева, а други — след неговата смърт, и то по-голямата част, когато неговият подвиг и героична смърт за свободата на народа са направили името му да се носи от уста на уста. Фактът, че някои от мелодиите на Ботеви песни се явяват нотирани печатно още в първото десетилетие след Освобождението, показва, че те са били вече извънредно популярни. Така, в средата на осемдесетте години намираме нотирана мелодията на „Моята молитва“ в изданието Народна музика, уреждано от Анастас А. Стоянов[1] и Рачо М. Рачов в един от броевете за 1886 год. Подир две години се явява нотирана печатно и една мелодия на „Не плачи, майко, не тъжи“.

През осемдесетте години мелодиите на голяма част от Ботевите песни се пееха и аз като дете помня, че моята майка пееше някои от тях, а през следното десетилетие се пееха от младежите от моето поколение, родени в началото на осемдесетте години. И така, точно десет години след героичната смърт на Ботев се явява печатно нотирана мелодия на негово стихотворение, последвана още през осемдесетте години и от други. Доколкото се простират досегашните мои изучвания, — нотирани и печатани по-рано мелодии на Ботеви песни не са известни. Мелодии на Ботеви стихотворения са били поставени още веднага след Освобождението в китки от български песни за военна духова музика от първите военни капелмайстори чужденци, главно чехи, по-късно и от българи, но печатани преди поменатите по-горе две, поместени в изданието Народна музика от Стоянов и Рачов, не са ми попадали до сега под ръка. Да се установи точно, коя мелодия кога е създадена или, по-точно, кога се е явила тя, е за сега невъзможно, защото липсват всякакви данни за това и то поради липса по това време на културни деятели у нас, занимаващи се с такива въпроси.

---

[1] Анастас А. Стоянов (1854—1930), баща на Андрей и Вес. Стоянови, е един от първите българи, любители-учители по музика, нотирал народни песни в Сборниците за народни умотворения, писал някои леки пиески за пиано—маршове, танци и др. и издавал сбирка от такива под надслов „Народна музика“.

Отговорът на втория въпрос — кои са създателите на мелодиите на Ботевите песни — безспорно е много по-труден и по-сложен. Малка част от тези мелодии показва близост или родство с народното музикално (песенно) творчество — главно в мелодия и по-малко в ритъм — и техните създатели ще трябва да са безименни народни певци. Повечето от мелодиите на Ботевите песни обаче носят печата на по-новото песенно творчество и са създадени или от българи в духа на започналата да прониква още преди Освобождението у нас чужда, тъй наречена тогава „гражданска" песен, или на Ботевите песни са били приспособявани чужди мелодии. Знае се при това, че мелодиите на по-голямата част, ако не на почти всички наши възрожденски песни, са чужди — чешки, руски, хърватски, италиански, че дори и гръцки. Преди Освобождението, и особено в първото десетилетие след него, наши по-просветени сънародници, главно из учителските среди, по липса на музикален материал за училищни празници, народни тържества и други случаи, са били принудени сами да съчиняват песни-мелодии към потребните им текстове, защото по това време нашата музикална култура е била в начална степен на развитие, била е, може смело да се каже, в своя зародиш. В България музикален живот в европейски смисъл на думата тогава не е имало, практикувало се е само народното музикално изкуство, като са се пеели народни песни и са се свирели на народни инструменти, а като изключение — и на други инструменти.

Понякога са свирели и по-леки неща: маршове, танци и други музикални дреболии. Съвсем слаби наченки на музикален живот в предосвободително време се явяват в някои по-големи градове, като в това отношение на първо място стоят Шумен и Свищов, после Ст. Загора и Русе. Първият българин учител по западна музика — Йонко Мустаков (1844—1880), учил музика в Букорещ през шестдесетте години, образувал в Свищов хор и оркестър и написал някои песни за хор, а преди това, в края на четиридесетте години групата на унгарските емигранти на Кошут образуват малък оркестър, ръководен от Шафран, след заминаването на когото бива продължен от българи само, под ръководството на Добри Войников (1838—1878), учил в френзузкия колеж в Цариград, който също за школски нужди, като учител в родния си град Шумен, е писал някои училищни песни. За отбелязване е, че и двамата тези така да ги наречем първи музикални възрожденци са писали и учебници по разни предмети[1]. Макар и в някои големи наши градове като Свищов, Шумен и др. да е имало още в предосвободително време наченки на музикален живот, това обаче не нарушава общата картина на липса на такъв живот в страната. От друга страна, поради липса на българи композитори по това време, наши културни дейци, главно учители, както се каза вече, са били принудени сами да съчиняват мелодии за нужните им текстове, или да ги нагаждат, да приспособяват тези текстове към чужди мелодии

[1] Ботев, от чийто необикновено буден взор не е могла да избегне и най-незначителната културна проява в нашата страна по негово време, познавал дейността на Войников и Мустаков.

или песни от небългарски автори. По такъв начин са преминали у нас много чужди мелодии, имената на чиито автори не са били поставяни дори и когато тези песни са били напечатвани по-късно с ноти. Така, на песента Naprej Zastava slave от словенския композитор Даворин Йенко е приспособен български текст Напред ти, българине; на песента Liepa naša domovino от хърватския композитор Йосип Руњанин е направен свободен превод на оригиналния текст, даден на български с заглавие Драга наша бащинио, а на прекрасната чехска песен „Kde domov muj?“ от Франтишек Шкроуп е поставен текст стихотворението „Де й родът ми“ от Теодоси Икономов, представящо подражание на оригиналния чешки текст на песента. Това са песни с чужди мелодии и приспособен или свободно преведен текст, чиито автори ние сме вече установили, защото тези мелодии са много познати и създателите им са известни композитори, докато на малко познати мелодии от малко известни композитори, към които са приспособени Ботеви песни или стихотворения на възрожденци, — е много трудно да се издири и установи тяхното авторство. Че на не малко стихотворения от възрожденци, както и на Ботеви песни, мелодиите са чужди или от културни наши сънародници — любители на музиката (което е по-рядко), или от народни певци, се потвърждава от спомените на старозагорския поет Петър Иванов. Ето какво четем в тези спомени на един културен деец-учител, автор на текстове и мелодии от времето на народоосвободителните борби, учил при това в чужбина:

„Аз се завърнах от странство в Стара Загора в 1870 година и, съгласно задълженията си към общината, услових се за учител. С дохождането си в Стара Загора мене ми се видя много задушлива атмосферата, в която попаднах. Монотонност, педантизъм и пустота във всичко. Случайно попаднах в един малък кръжец от поинтелигентни хора и тук намерих изход за своята унила и почти отчаяна душа. Тоя кръжец се състоеше от няколко млади хора, любители на музиката, без всякаква система, самоуци. Те свиреха на няколко инструмента. Един свиреше на кларинет, други двама свиреха на цигулка, един свиреше на сантур и един свиреше на фисхармоника. Най-добрият цигулар беше Колю Ганчев, обесен впоследствие по Старозагорското въстание, друг цигулар беше Пенчо Хаджи Славов, още жив; на сантур свиреше Стефан Зафиров, а на фисхармоника — Зафир Петков. Към тази музикална дружина се присъединих и аз с моята флейта. И така дружината се увеличи с още една музикална сила. Дружината до моето дохождане свиреше това, което беше чула в Стара Загора от някой пришелец или приходящ музикант. С моето влизане в дружината нашият оркестър се видоизмени до известна степен. Аз им предавах по ноти[1] някои по-мелодични работи, или такива, каквито мен се нравеха тогава. Научихме да свирим някои полски маршове, серенади, освен известните тогава български песни. Ние не само свирехме, но и придружавахме свирните си с песни, повечето патриотически. Това обстоятелство привличаше младежите към нашата музикална дружина и нашите прия-

[1] Курсивът в този цитат е навсякъде мой. — И. К.

тели от ден на ден се увеличаваха, така че по-младите и заможни наши съграждани се надпреварваха да ни дават разкошни угощения, само и само да ни имат в средата си и да чуят нашата нова патриотическа музика. По онова време Колю Ганчев беше посветен в делата на букурещкия революционен комитет. В някои музикални вечеринки той използуваше случая и вербуваше членове за революционния комитет.

Във времето, за което ми е думата, в Стара Загора съществуваше и едно читалищно братство. Но то беше основано на такива начала, щото само известни видни младежи можеха да бъдат членове; то броеше 20—30 души членове. Нашата музикална дружина с едномишлениците ни решихме да реорганизуваме това аристократическо читалищно братство, като го основем на демократически начала. Свикахме събрания и решихме да се измени уставът му в смисъл, че всякой грамотен българин има право да бъде член на читалището, като внася всяка година по едно бяло меджидие внос. По тоя начин читалищното братство порастна на 500—600 члена.

След новото организиране на читалището в него захванаха да се държат сказки от учителите всяка неделя, всякой по своята специалност, те бяха единодушни в това отношение. Всяка неделя се събираше маса народ да слуша тия сказки, дори и от близките села започнаха да дохождат слушатели. Едновременно със сказките, през зимата се даваха музикални вечеринки и театрални представления. Това трая няколко години наред и променението на възгледите на хората, особено между младежта, беше очевидно. Нашето читалище придоби голям авторитет между гражданите и то успешно ръководеше общественото мнение в цялата околност, като го насочваше към главната цел — революцията.

И така, чрез нашата музикална дружина, между семействата, и чрез читалищното братство, между масата, се извърши цял преврат в мислите на народа. Организира се чудесна мрежа от бунтовни дружини в околността.

Песните, които приспособявах за нуждите на нашия оркестър, бяха следните: „Напред ти, българино, на бой се залови", „Драга наша бащинио", „Нощ е ужасна", „Ах другари", „Поискал горди Никифор" (Найден Геров), „Стани, стани, юнак балкански" (текст Добри Чинтулов), „Току-що се яви зората" (Чинтулов), „Вятър ечи, балкан стене", „Къде си вярна ти любов народна" (Чинтулов) и други патриотически песни.

Между другото аз съчинявах и някои песни за тържествени случаи, като за изпит бях направил песента „Пръскайте се, мъгли тъмни, от нашия небосклон", за св. Кирил и Методий — „Да запеем с любов на нашите светители", които, нагодени с чужди мелодии, много се нравеха на слушателите си по своя енергичен тон. Възпявах и някои събития в града, като смъртта на Ганча Петков — „Ах няма те вече, друже,

увяхна ти като цвят“[1] и „С радост чухме ваший мил глас“, като последната песен се пееше по гласа на една немска мелодия—много приятна“.

Цитираното от спомените на Петър Иванов, макар и дължко, дава картина на културния и обществен живот — музикално и читалищно дело, революционно движение и пр. — в един от големите наши градове през първата половина на седемдесетте години на миналия век, време, когато се създават Ботевите песни и се явяват техните мелодии. Тези спомени на П. Иванов придобиват толкова по-голямо значение, като се има пред вид, че те са на един културен българин, който е бил в чужбина, и, което е още по-важно, че сам той е съчинявал текстове и мелодии, като на някои свои стихотворения е прибавял или нагаждал чужди мелодии; сам изрично посочва едно от тези свои стихотворения — „С радост чухме ваший мил глас“, което се е пеело по една много приятна немска мелодия.

Разглеждайки тук мелодиите на Ботевите стихотворения трябва да се подчертае този момент от спомените на П. Иванов, в който се говори, че музикалните вечеринки на музикалната дружина са били използувани за вербуване членове за революционния комитет в Букурещ и че най-добрият цигулар-музикант на кръжеца Колю Ганчев е бил обесен като деен участник в Старозагорското въстание. Това навежда на мисълта, че музикалната дружина е била един вид прикритие за революционна дейност, както е случаят и с една фотография на хор в Русе от 1872 год., тъй като за чисто певческата дейност на този хор няма намерени досега никакви сведения.

Друг въпрос, когато се говори или пише за Ботевите песни, е: на какво се дължи, или коя е причината, поради която стихотворенията и техните мелодии са станали тъй популярни, че се знаят и пеят от почти всички слоеве на народа и главно от напредничавите и свободолюбивите, като, разбира се, не забравяме, че революционният дух на тия песни отблъсква от тях представителите на реакцоонните класи. Дори Ив. Вазов на времето си не одобряваше пеенето на Моята молитва. Не е тук място да се разглежда подробно този въпрос, но една от най-главните причини е, безспорно, обаянието на Ботевата личност. Той е станал кумир на народната младеж и особено на студентството, което е и главен техен носител. На всекигодишните поклонения, които се правят до лобното място на безсмъртния поет-революционер, студентството с рядко въодушевение и младежки жар пее неговите песни, а заедно със студентството ги пее и народът. При народни тържества — особено такива, които са свързани с борбите на българския народ за свобода, — най-много се пеят Ботевите песни. Отношението на народа към Ботевите песни е отношение и към неговата личност. Вярно осветление на личността на поета ни дава него-

[1] Тази песен получила твърде голямо разпространение и се пеела особено през 80-те и 90-те години от градските среди. Намираме я нотирана и поместена в II издание на Кратък учебник по музиката в долния курс на основните училища от Георги Байданов. Учебникът е печатан през 1895 год. и песента е дадена в двугласно изложение.

вият изследовател проф. Михаил Димитров в своята не голяма по обем, но ценна по съдържание книга Личността на Ботева[1], като обяснява и причината за голямото обаяние, с което се ползува поетът-революционер всред нашия народ. Ние не можем тук да се спираме подробно върху изказаните от Димитров мисли за личността на Ботева. Затова ще се задоволим да цитираме заключителните му думи, като отправяме любознателния читател към самия му труд.

. . . „У Ботева, както вече споменахме, се развива особено самочувство, което можем да характеризуваме като самочувство на герой, на историческа призвана личност, и това чувство се явява обединяващ и в същото време направляващ момент в неговата лична психология. При това у него самочувството е силно подхранено и от други черти на богатата му натура, от поетическото му въображение и от неизчерпаемата енергия, от страстността му. Всичко допринася да се яви в нашия живот рядка индивидуалност. Ботев е не само дете на епохата, но едновременно гениалните му заложби и всестранната му даровитост направиха от него най-пълното и ненадминато по своята целостност и красота въплъщение на тази епоха. Най-големите нейни задачи стават дело на личния му живот и помисли".

След като разгледахме двата най-важни въпроса — кога и кой е създал мелодиите на Ботевите песни и преди да преминем към пряката цел на статията — разглеждане самите мелодии от музикално гледище, ще се спрем съвсем накратко и бегло — в няколко реда само, и на въпроса за стихосложението, тъй като музикалната мелодия се намира в тясна връзка с техниката на стиха. Едни от нашите поети следват размерите на народната песен и пишат силабични стихове. Ботев дава предпочитание на силабичното стихосложение в „Хаджи Димитър" — (5+5):

Жúв ѐ тóй, жив ѐ || Там на Бàлкáнă,
пóтѣнăл в кърви, || лѐжú и пѣшкă
юнàк с дѣлбóкă || нă гърдú ранă,
юнàк във млàдост || и в сúлă мѣжкă.
Нă една страна || зăхвѣрлил пýшкă. . .

Хайдути (5+3):

Я надуй, дядо, кавала,
след теб да викна — запея
песни юнашки, хайдушки.

Пристанала (4+4):

Кавал свири на поляна,
на поляна, край горица.

Един от първите български стихотворци, който предпочита тоничното стихосложение, е Добри Чинтулов, а след Вазов то става предпочтително за нашите поети.

[1] Научно-философска библиотека № 1, София 1938.

Поради предпочитанието, което Ботев дава в своите песни на силабичното стихосложение, не се получава в много случаи при мелодиите на неговите стихотворения съвпадане на музикалното със словесното ударение — ударена сричка да пада на акцентувана тактова част. В някои случаи то се постига до известна степен чрез това, че ударената сричка пада на по-висока нота или на такава с по-голяма трайност — по-продължителна от превъзхождащата я, стояща на неударена сричка или неакцентувано тактово време или част. Като се има пред вид обаче, че повечето от мелодиите на Ботевите песни са приспособени и нагодени към стихотворенията, това в голяма степен обяснява тази слаба тяхна страна без, разумява се, да я отстранява.

Ала не само по отношение на стихосложението Ботев е повлиян от народната песен. Изцяло в поетическото свое творчество той търпи, или дори може да се каже изхожда от народната поезия. Известно е, че образът на самодивите в Хаджи Димитър Ботев е заимствувал от народното песенно творчество. И тъй като в своята практика по записване на народни песни с техните текстове и мелодии непосредствено от самите уста на народа, попаднах през 1937 г. във Врачанско на една народна песен, в която се среща този образ, не мога да се въздържа да не я цитувам при този случай. Ето как гласи тази чудна песен — възхвала на трудолюбието и работливостта на българската селянка:

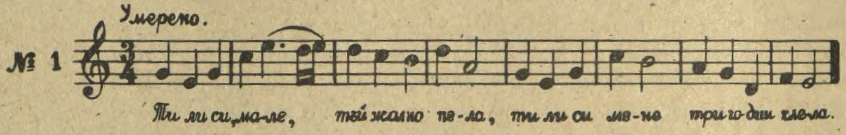
Жени, наваляй, невестино,
нивата да дожениме,
нивата девет уврата.
Девет я рала урале,
десето брана влачило.
Па се наведе невеста
кога слънцето изгрява,
та се изправи невеста,
кога слънцето захожда.
Девет е кутли правила,
доде дома си отиде.
Кога дома си отиде
кравата реве на порта
за черно мъжко теленце.
Тогас сей невеста сетила,
че има мъжко детенце,
па си на нива отишла.
Над люлка стоят три моми,
три моми — три самодиви:
първа му шапка шиеше,
втора му риза кроеше,
трета му песен пееше:
Нанкай ми, нанкай, детенце,
ний сме ти до три сестрици.

Заслужава да се кажат няколко думи и за мелодията на тази песен: тя принадлежи към вида на прекрасните наши жетварски безмензурни песни — с бавна протегната мелодия, с не голям звукоз обем (амбитус) една квинта.

И така, благодарение на своя безспорен поетически гений Ботев отразява в стихотворенията си революционните идеи и настроения на своето време, на първо място най-великата от всички идея — идеята

за свободата — за пълната и съвършена свобода[1], както и сам той казва, — и чрез силабичния стих постига най-изискан художествен словесен израз: създава стихотворенията „Хаджи Димитър", „Хайдути", „Пристанала" — три очарователни, вълшебни песни.

Започваме разглеждането на мелодиите на Ботевите песни с тази на първото негово печатано стихотворение „Майце си", излязло, както бе вече отбелязано, във вестника на Петко Рачов Славейков Гайда — год. III, бр. 19, от IV 1867 год. Стихотворението обхваща 8 строфи от по 4 стиха, съставени от 5—5 срички, и на него са известни две мелодии, които са станали твърде популярни, особено първата, имаща следния нотен текст:

Мелодията[2] на тази песен представя от себе си осемтактов период — едноделна песен, като мотивното образуване започва със степените на тоническото тризвучие. В първата си част мелодията показва възходящо движение, а във втората — низходящо, и по такъв начин се получава твърде подвижна мелодическа линия с доста широк звуков обем (амбитус) от една нона. Започването на мелодията по степените на тоническото тризвучие говори за хармонично чувство у нейния създател и това навежда на мисълта, че тя е или чужда, или създадена от наш сънародник в духа на проникналата още преди Освобождението у нас европейска — „гражданска", както са я наричали, песен. И в нашето народно песенно творчество се срещат мелодии с разложените dur и moll акорди, според Добри Христов, те обаче не са влияние от новата музика, а са подслушани по-скоро от природата. Добри Христов[3] търси тяхното обяснение в непълните безполутонни гами (квартови), тъй като има мелодии, в които са засегнати и степените на moll септакорда. Това си мнение големият познавач-изследвател на тактовата теория върху принципа на хемиолното отношение (полуудължени времена) обосновава върху това, че тези разложени dur и moll

---

[1] В уводната статия на в. Знаме Ботев пише: „За интереса на общата цел ние оставяме настрана всякакви лични страсти и нападения и всичкото свое оръжие ще да употребим против враговете на нашата пълна и съвършена свобода". А пък във в. Знаме год. I, бр. 23, четем: „Не е ли там — възстанието в Ерцеговина — началото на свещената народна и славянска борба за свобода и равенство? О, треперете, гадове, както трепери сега моето сърце, когато си наумя, че днес, при това кипеене на славянската сила, и българския народ не спи вече. Аз вярвам, че вие вече работите, че България е готова да раздели своите юначни синове на живи и свободни, на починали н безсмъртни. Само онзи, който е свободен, само той може да се нарече човек в пълната смисъл на думата, а който умре за свободата, той не умира само за своето отечество, а за всичкия свят".

[2] В някой стари издания тази мелодия е погрешно нотирана в мярка 4/4.

[3] Техническият строеж на българската народна музика, стр. 46.

акорди се явяват изолирани, т. е. не са във връзка с близките им функционни — доминантни или субдоминантни — хармонии, когато се срещат и такива мелодии, подчинени на главните функциони хармонии. Според нас, тези разложени акорди в мелодиите на някои народни наши песни имат връзка с близките функционни хармонии. В мелодията на разглежданата песен се среща разложения тонически акорд, а разложеният акорд представя от себе си мелодизувана хармония. Двата начина, по които се изявява тоналността, е организуващото начало в музиката, от която изхождат и двете. Мелодията е едногласна проява на тоналното начало, а хармонията — многогласна. Мелодията изразява тоналността по хоризонтален, а хармонията — по вертикален начин. Съветският композитор и теоретик Георгий Катуар[1] в своята книга Теоретичен курс по хармония, на въпроса: кое е било по-напред, мелодията или хармонията, отговаря: „Практически — положително втората. Дълго време са се пеели мелодии, преди още да е била изнамерена хармонията, но последната е била скритата, подбуждаща причина. Мелодията е раздвижена хармония". Това мнение на Катуар се споделя и от други видни чужди теоретици. Ние засегнахме въпроса за същността на мелодията, защото той е в тясна връзка със самата тема на статията ни, която има за предмет мелодиите на Ботевите песни.

И така, тази мелодия на Ботевото стихотворение е или чужда, или създадена от българин в духа на новата песен — вероятно още през втората половина на седемдесетте години, и получила доста широко разпространение, особено сред градските наши среди.

Мелодията на тази песен, въпреки доста широкия си звуков обем, няма онази изразителност, която налага съдържанието на стихотворението. Има мелодии на Ботеви песни, както ще видим, които се пеят не само по един текст на едно Ботево стихотворение, а и на други. Случаят е с разглежданата мелодия, която, освен със стихотворението „Майце си", се пее още и с текста на безсмъртната балада „Хаджи Димитър", ала мелодията на „Майце си" е станала много по-популярна.

Друга мелодия, с която се пее стихотворението „Майце си", е представена в нотния текст № 2.

Тази мелодия има много по-сложно очертание както в звуковата своя линия, така и в ритмичното си очертание. Първата фраза прорежда цялото активно звукоредие във възходящ ред (от а до а'), а втората в низходящо на еолийския тонов вид при твърде разнообразен, може да се каже, — цветист ритъм. Макар и нотирана в $^3/_4$ такт,

---

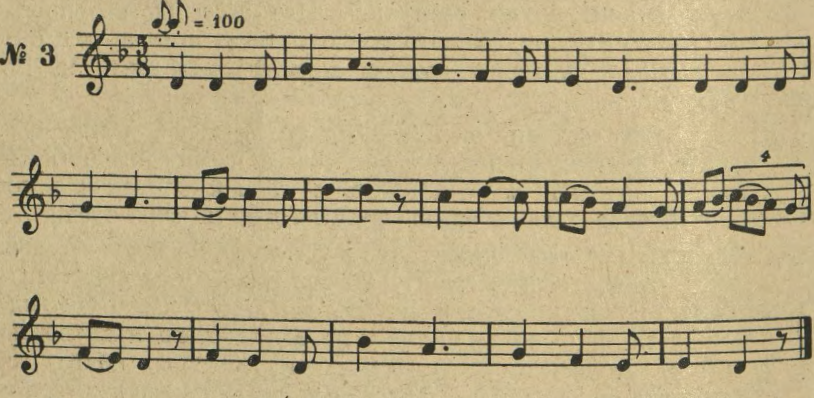
[1] Георгий Катуар (1861—1926), значителен, но досега неоценен напълно композитор, е представител на дореволюционното поколение музиканти. Неговите музикално-теоретични трудове Теоретичен курс по хармония и Музикалната форма се явяват своеобразно претворяване и развитие на функционната школа (Риман-Геварт) във връзка с новата музикална практика, появили се в съветско време, и досега продължават да оказват влияние, особено Музикалната форма на преподаването на теоретичните дисциплини (Советская музыка, год. III, кн. 12, стр. 22, декември 1940).

№ 2

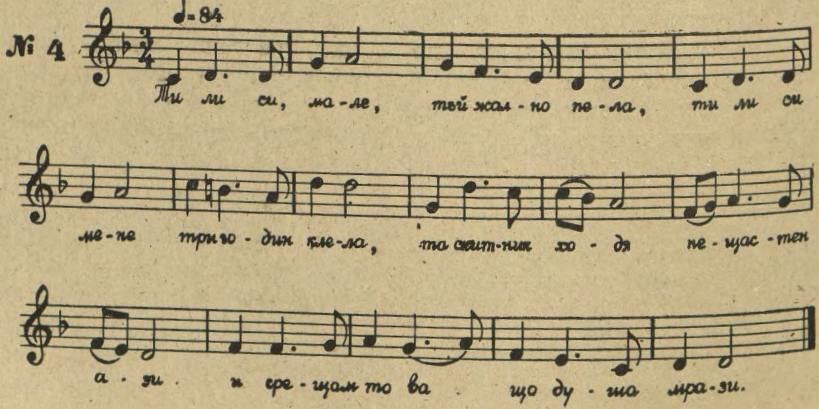
в ритъма на песента се чувства ритъмът на $^{5}/_{8}$ мярка, особено когато се пее по-бързо от означеното темпо.

№ 3

Третата мелодия на това стихотворение има мелодия подобна на горната в ритмичния си строеж, но различна в тоновата си основа.

№ 4

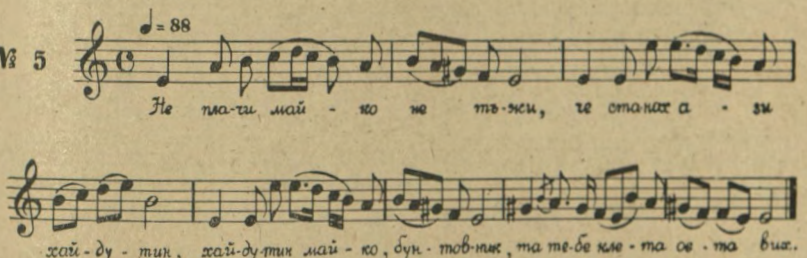
Първото изречение има за основа дорийския вид (непълния си обем), с голяма секста (а в пълния вид — твърде рядко) и втората с малка секста (еолийски вид) в пълния си обем в низходящ ред. Такива случаи обаче като разглеждания, при които в една песен да са застъпени и двата вида, са рядкост. Различни по тоновата своя основа, двете части на песента контрастират и по начина на образуването на мелодията — първата фраза по възходяща, а втората — по низходяща линия, което ѝ придава голямо разнообразие и изразителност. Тъй като първото изречение, с голяма секста, се явява в пълния свой вид, в такъв случай може да се смята, че гамата се явява следствие от два разединени чрез секундова връзка дорийски тетрахорда.

Изпълнена по народно ритмично чувство, и в тази мелодия както и в предидущата, се усеща скритата мярка на пайдушковия $^{5}/_{16}$ такт. По своята тонова основа и характера на мелодиите изобщо, последните две песни на текст на стихотворението „Майце си", имат общо с народното песенно творчество — създадени са, следователно, или от културен наш сънародник, или от народен певец българин.

Следва разглеждане мелодията на стихотворението „На прощаване", печатано за пръв път във в. Дума, год. I, бр. 2, от 25. VI. 1871 г. — без да спазваме реда, по който са били печатани стихотворенията за пръв път. Това стихотворение, след „Хайдути", е най-голямото стихотворение на Ботева, обхващащо 134 стиха от по 5 + 3 срички.

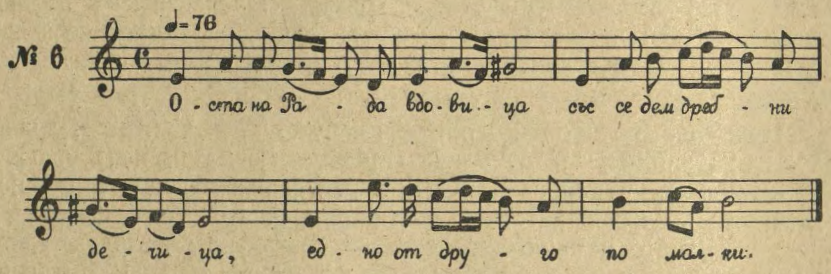
На този текст е станала популярна следната мелодия:

№ 5

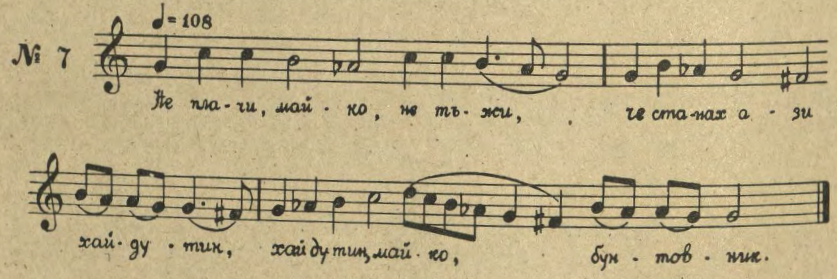

Тоновата основа на тази песен е хармоничен moll с обърнати тетрахорди — с край (финален тон) на петата степен. Този е напълно източен вид, известен в източната музика под името „макам хиджаскяр". В нашата народна музика, освен този хармоничен moll с финални тонове пета степен, се срещат и мелодии с двойствена основа, като първата част на мелодиите от тази смесена (двойствена) основа се движи по хармоничния moll с обърнати тетрахорди (например g-as-h-c-d es, f), а втората по степените на обикновения dur-moll — с финален тон пета степен. Такава е известната народна песен „Кой ти купи коланчето, мари".

Мелодията на песента „Не плачи, майко, не тъжи“, въпреки източната си основа на „макам хиджаскяр“, е народна българска като има нещо твърде общо с народната песен „Остана Рада вдовица със седем дребни дечица“, тъй както е нотирана от стария наш музикален деец Георги Байданов, отделни тактове от която, като третия, са начални тактове на песента „Не плачи, майко, не тъжи“. Песента „Не плачи“ представлява осемтактова фраза —

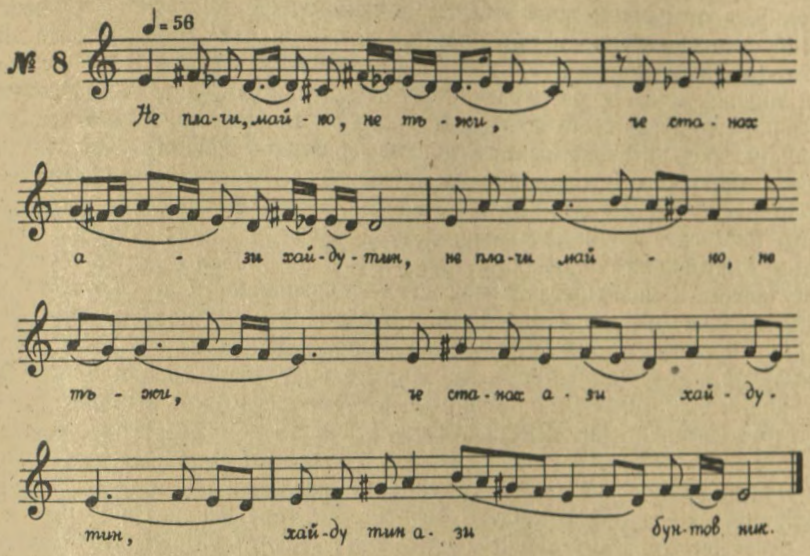
голямо изречение с изразителна мелодия и подвижен цветист ритъм. В изданието Народна музика[1], в третия номер от май 1889 г., срещаме нотирана една мелодия с текст на стихотворението „Не плачи, майко, не тъжи“ със следния нотен текст като безмензурна (анаболична) песен:

Тази мелодия, с алтерираната четвърта степен на хармоничния moll, има съвсем източен, ориентalски характер, каквато е и следната „интересна с алтерования си вид доминант-септакорд“, според Добри Христов, от когото тя е нотирана по следния начин:

---

[1] В учението за музикалните форми един музикален откъслек бива наричан или означаван един път като фраза, друг път като тема, тук като полуизречение, там като период или пък мелодия. Най-целесъобразно се смята, когато се означава така, че едно самостоятелно образуване с два тежки пункта (акцентувани времена) се нарича малко изречение, с четири (евентуално и повече) такива тежки пункта — голямо изречение — St. Krehl, Musikalische Formenlehre, I Theil, стр. 19. И в нашето изложение употребяваме един път фраза, друг път изречение или период като означения за мелодия.

Станалата популярна мелодия на стихотворението „Не плачи, майко, не тъжи“ („На прощаване“) дава повод да се засегне един твърде важен въпрос в нашата народна музика: това е въпросът за влиянието на източната музика върху нея. Някои наши композитори не смятат за български такива песни, в които е отразено влияние на източната (турска) музика, като отиват дотам, че отричат песни дори и с основа хармоничен moll — изобщо увеличената секунда, смятайки ги за не български, каквато е разглежданата „Не плачи, майко, не тъжи“. Такова гледище не може да се приеме като твърдение, имащо научна основа, защото на първо място силно влияние върху българската народна музика е упражнило източното (гръцко) църковно пение. Установено е по най-положителен начин, че всички осем гласа, които служат за основа на това пение, са застъпени и в българската народна музика — включително и втория и шестия от тях, които имат в основата си интервала увеличена секунда, срещащ се и в другите гласове, когато има модулационни преходи. Още с приемането на християнството в българските църкви е било въведено гръцкото пение, ще рече — цели десет века то е звучало в нашите храмове и като така то не е могло да не упражни силно влияние и върху светската (народна) песен. Църковните псалтове са пеяли и светски песни и не е недопустимо, те сами да са съчинявали такива песни. Фактът, че и до наши дни гръцкото църковно пение е господствуващо в певческата практика в българските църкви говори за безспорно влияние на това източно пение и в светската наша (народна) песен. Петвековното ни политическо робство под турците (успоредно с духовното под гърци) не е могло да не упражни известно влияние върху светското наше пение с проникване на ориенталски елементи — особено на поменатия по-горе „макам хиджаскяр“. За случая не трябва да се изхожда от патриотични подбуди и съобра-

жения, а от научни доказателства и доводи. От такива съображения види се изхожда и Добри Христов като пише, че хроматичните гласове (с увеличена секунда) и енхармоничните гласове с 1/4 тонови отношения, еднакво познати в старогръцката и източната персоарабска музика (наричана сега турска музика), са пренесени само отчасти в нашата, без да завладяват в широки размери нейната мелодика, в която те, макар и онароднели, звучат като чужди, не славянски, с колорита на източната музика, която на Запад обичат да третират като циганска. Продължавайки, Добри Христов пише: „Всички останали диатонични тоналности, познати и в старочерковната музика, са застъпени и в нашата с известни оригиналности в съотношение на финални и други важни в обусловяне тоналностни видове“[1]. Въпреки това изказване, Добри Христов показваше в своя личен вкус доста голямо предразположение към източната музика — от една страна, и от друга — в песенното свое творчество той застъпва доста интервала увеличена секунда. Така, в своята сбирка „Изворчето пее“, книга втора, в отдела „Песни в народен тон и народни“, от 42 песни 13 са с увеличена секунда в мелодията си, а това съставя вече доста значителна част. В своите „Бекярски песни“ за глас с пиано по текст от Цанко Церковски, където Добри Христов показва своето голямо майсторство в съчиняване на песни в народен дух, с които той създава оригиналния български романс — в мелодия, ритъм и хармония в „Сивляна“, „Девойче“, „Бекярска песен“ и „Вино пия“ има употребен в мелодическото градиво интервала увеличена секунда, — за да предаде чрез него български народен дух, което напълно съответствува на текстовете на песните на Церковски, които са написани също по народни мотиви. А трябва да се изтъкне, че в тези прекрасни „Бекярски песни“ Добри Христов е създал една лирика, която отразява повече от всичко друго неговата творческа природа, изразил е чрез нея своята душевност, своите настроения и чувства, своя светоглед — общ и музикален, бихме казали.

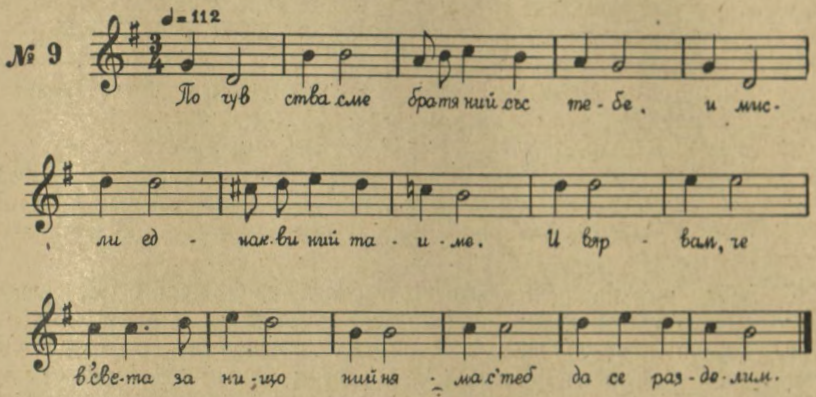
Макар и да се отдалечихме доста от прекия предмет на статията — това бе нужно, тъй като разглеждането мелодията на песента „Не плачи, майко, не тъжи“ даде повод да засегнем един важен проблем, какъвто е този за ориенталските влияния в нашата народна музика, които чрез петвековното робство са упражнили такова явно въздействие върху нея, че не може да се смята за сериозен, още по-малко за научен всеки опит да се отрича такова влияние.

„Не плачи, майко, не тъжи“, макар и имаща за основа макамхиджаскяр от източната музика, е народна наша мелодия и нейният неизвестен създател е българин.

Следва разглеждането мелодията на стихотворението „Делба“, печатано най-напред във в. Свобода, год. I, бр. 39, от 23. VIII. 1870 г. и посветено на Любен Каравелов. Стихотворението съдържа 6 куплета от по 4 силабични стиха с 4+6 срички, с една мелодия от два музикална периода от по 8 такта, станала популярна между по-широките културни среди.

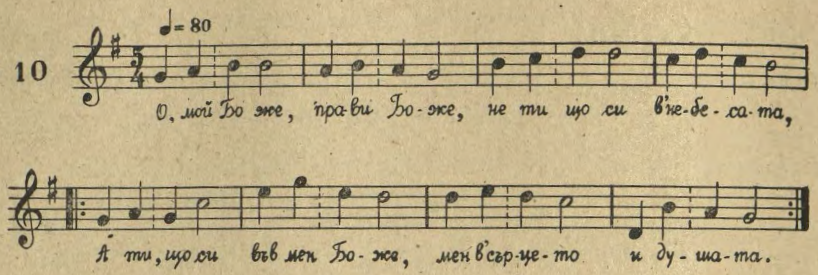
[1] Добри Христов, Технически строеж на българската народна музика, ритмика, метрика, тонални и хармонични основи. София, стр. 44.

В тази песен третият такт от първата част се пее или с чисто ла, или алтеровано като ла диез, но второто е по-правдоподобно, или по-вярно, тъй като в седмия такт тонът до е алтерован и, по музикално чувство, неизвестният създател на мелодията, ръководен от такова чувство, е повишил и втората степен. Това е толкова по-допустимо като се има пред вид, че мелодията на първата част е образувана по секвенциобразен начин — повдигане на мотива на терца, и по такъв начин се налага в терцово водене на мелодията алтероване и на тона ла във втория такт. При това, алтерирането на втората и четвъртата степен чрез повишение придава на мелодията по-голяма сърдечност и топлота, близост и интимност — чувства, каквито Ботев е изразил чрез това стихотворение спрямо тогова, на когото е то посветено. Мелодията на песента е прочувствена и изразителна и може да се каже, че нейният създател е попаднал на верен, на подходящ музикален израз, като се има пред вид характера на първата строфа, чиито първи два стиха изразяват нежност и сърдечност, а вторите два — твърдост и увереност. Съответно на това при изпълнението трябва да бъде нагодена и динамиката, като първата част на мелодията трябва да се пее тихо, а втората силно. Трябва да се каже, че изобщо мелодията на „Делба“ е една от най-сполучливите на Ботев текст, приспособена такава или създадена от българин, което е по-малко вероятно. Тази мелодия е особено подходяща за първата строфа и това е слабата страна на строфния вид песни, че макар и строфите да имат различно съдържание, — пеят се с една и съща мелодия, когато при така наречените „прокомпоновани“ песни всяка строфа има своя различна молодия и изобщо различна музика.

Стихотворението „Моята молитва“, печатано за първи път във в. Независимост, год. IV, бр. I, от 20. X. 1873 г., е съставено от 10 куплета с по 4 стиха от 4+4 срички, а мелодията му се състои от две фрази от по 4 такта в 5/4 мярка $\left(\frac{2}{4}+\frac{3}{4}\right)$ със следния нотен текст:

№ 10

Мелодията на тази песен в първата своя част е образувана по секвенциобразен начин, именно като възходяща терцова секвенция, докато втората част е свободно образувана, с възходяща тенденция в първия мотив, а във втория мотив — низходяща. Мелодията изглежда да е чужда, а може би е съчинена от българин, на което навежда мярката (тактът) $\frac{5}{4}$, в която е тя нотирана, която мярка е позната и в западната художествена музика, но не като старите метрични форми: пеон, кретик, бахий или антибрахий, както и седемвременния като съединение на $\frac{3}{4}+\frac{4}{4}$ е в употреба и в западната музика, ала не в форма на епитрит. Западните теоретици неправилно тълкуват $\frac{5}{4}$ такт или като удължение на $\frac{4}{4}$ мярка, или като скъсяване на $\frac{6}{4}$. Мелодията на стихотворението „Моята молитва“ е с еднообразен ритъм, но с доста широко звуково очертание. Тя има в себе си нещо молитвено и по еднообразието на ритъма напомня характера на протестантския хорал с тази обаче разлика, че в последния той е напълно моноритмичен — всички ноти имат еднакви трайности и са с еднакви продължителности. Тази мелодия — освен със широкия си звуков обем — се отличава и с употребата на интервала малка септима между предпоследния и последния такт на втората фраза на песента — c — d, който се среща рядко при такива мелодии. Мелодията на „Моята молитва“ намираме нотирана най-напред през 1886 год. за един глас в „Народна песнопойка“ на ноти, — войнишки народни и хороводни песни от Анастас Стоянов и Рачо Рачев; по-късно в сбирката „Народна музика“ — 8 свитък[1], с надслов „Български песни и хора“ за

[1] Този номер от изданието „Народна музика“ — български песни и хора за фортепиано — е интересен с това, че показва колко широко се е схващало понятието „народна музика“ по времето, когато е излизало това издание. А то е точно преди 60 години — през 1888 год. Освен „Моята молитва“ този брой съдържа още: песента (народна) „У станкини гости дошли“, две обикновени хора в $\frac{2}{4}$ такт, песента „Мойта мила се роди“ със съпровод като на валс, чиято мелодия и ритъм напомня някаква мазурка. Като четвърти номер е поставена песента „Хей славяне!“ също с валсоподобен съпровод при бързо темпо. Тук е и хърватската песен „Лепа наша домовино“, поставена като марш, а преди него са дадени с едно Шопско хоро, в три от четирите части на което се среща интервалът увеличена секунда, а само, значи, в една от тях липсва нещо, което показва, че и в танцовите песни и самостойно инструменталната наша народна музика този интервал е застъпен и то, според цитирания случай, в твърде значителна степен.

фортепиано, издавана от същите и излязла през 1888 год. Тъй като, нотирана от двама от първите наши музикални дейци-любители, тази мелодия на Ботева песен представя известен музикално-исторически интерес, ние я предаваме тук:

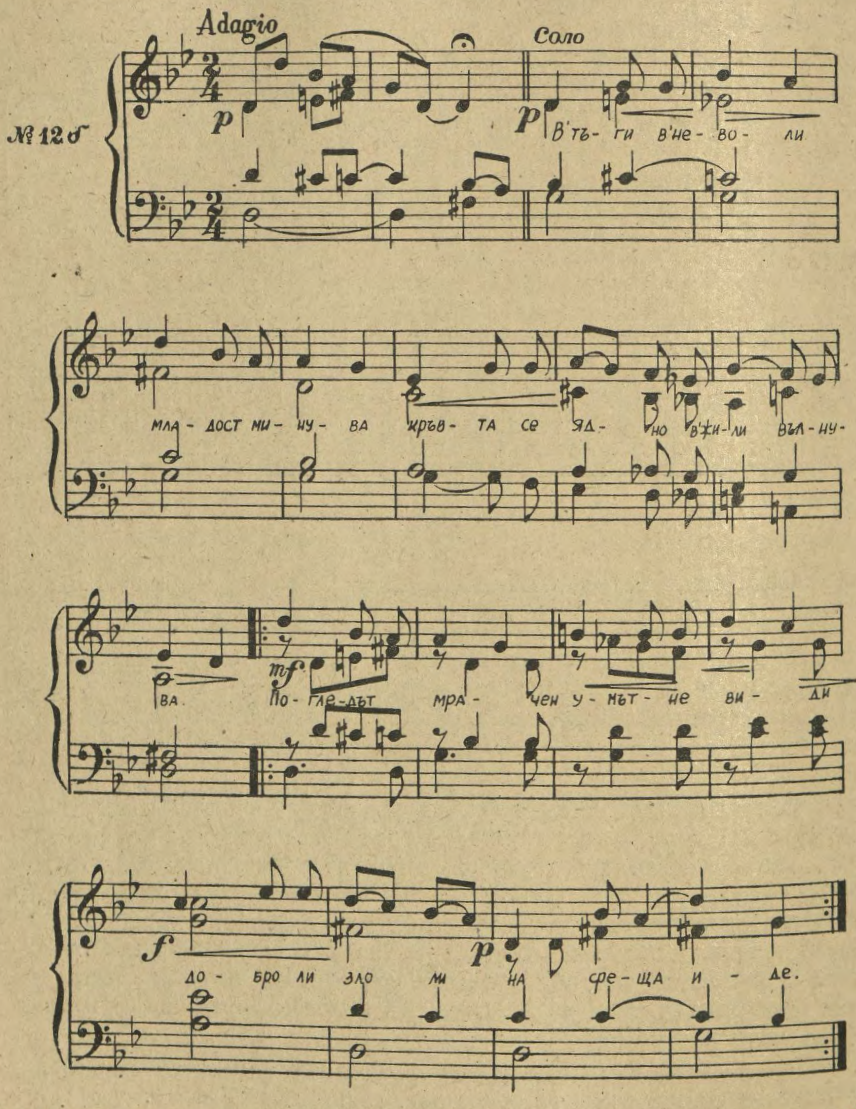
№ 11

Както се види, съпроводът на пианото в лявата ръка е направен в 3/4 мярка, което предава ритъма ѝ неточно; има изменение също и в мелодичната линия, като във втората фраза, третия такт тоновете е и д са смъкнати една октава долу — нещо, което нарушава стремителния характер във възходящата посока на мелодическата линия. При това, според дадената нотация, мелодията започва с квинтовия тон под тониката, който в начина, по който сега се пее мелодията, липсва; твърде е възможно през 80-те години да се е пеела с него.

Следва разглеждането мелодиите на стихотворението „Борба“, печатано за първи път във в. Дума, год. I, бр. 4, от 17. VII. 1871. Стихотворението се състои от 48 стиха и, без да е разделено на строфи, се очертават 12 такива, като всеки стих се състои—подобно на безсмъртната балада — от 5+5 срички. На това стихотворение са известни две мелодии. Първата от тях е от Добри Христов, печатана в две системи за хор, или, като се пее само мелодията за глас със съпровод на пиано; печатана е в един Ботев лист, излязъл през 1919 год., издание и редакция на Г. Бакалов. Преди започването на

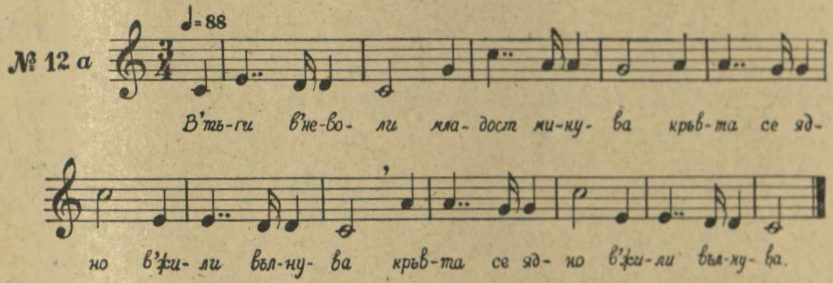
песента е поставен съвсем кратък двутактов увод за пиано. Мелодията е в moll и излъчва подтискващо настроение, което отговаря на съдържанието на текста. На големият наш майстор на песента — Добри Христов — в този случай не се е удало обаче да създаде

мелодия, която да се наложи със своята напевност и с една мелодическа линия, която да затрогва и да се схваща лесно от слушателя. Иначе — в четиригласното изложение се познава майсторът, който е поставил хубава хармония и воденето на гласовете е плавно и естествено. Тази песен от Д. Христов не само не е получила популярност, но не се изпълнява нито солово, нито хорово — нещо, което може да се обясни до известна степен и с това, че нотният нейн

текст е печатан в едно издание, което не носи музикален характер и затова тя не е позната — не е посочена в песенното творчество на народния композитор дори в една книга за него от пишещия тези редове[1], която обхваща над 220 печатни страници. Самата песен даваме в нотния текст под № 12[6].

Втората мелодия на стихотворението „Борба“ е от вида на ново създадените след Освобождението градски песни, чиито автор не е известен. Той, може да се предполага с голяма вероятност, е някой интелигентен наш сънародник — учител или от по-издигнатите наши среди. Мелодията[2] й има следния нотен текст.

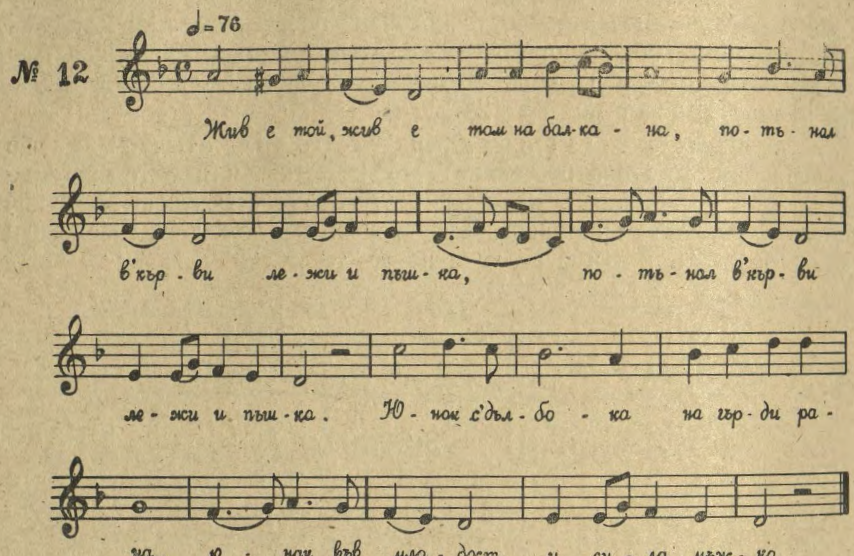
Както се вижда, тази мелодия е в dur и има доста широк обхват една октава, като са застъпени почти всички степени на звукоредието — без седмата (чувствителният тон). Във форма на двуделна песен, втората част на която, както е обикновено при тази форма, се повтаря, тази мелодия, без да съответствува на настроението, обхваща два стиха от текста; по отношение на застъпените интервали тя е доста подвижна в звуковия свой строеж.

Достигаме до разглеждане мелодията на най-великото поетическо творение на Ботева — на бъзсмъртната балада „Хаджи Димитър“. Върху текста на „Жив е той, жив е“ — както е известна баладата сред широките народни слоеве — съществуват най-голям брой мелодии, създадени или приспособени към стихотворението, което е печатано за първи път във в. Независимост, год. III, бр. 47 от 11. VIII. 1873 год. От създадените непосредно върху текста, една от най-хубавите мелодии в народен дух е следната, която даваме в прекрасната хармонизация на Добри Христов за еднороден хор в четиригласно изложение, толкоз повече, че тя е почти единствена (доколкото знаем) хармонизация на мелодия на Ботева песен от наш по-значителен композитор; даваме я преди това и едногласно. (Вж. нотни текстове № № 12 и 13).

---

[1] Ив. Камбуров, Добри Христов — живот и дело на народния композитор. София 1942, Игнатово издание.

[2] Мелодията е нотирана в тоя вид, както бе изпята от проф. Мих. Димитров, който я е чул да се пее в Лом като ученик в тамошното педагог. училище през 1900 г.

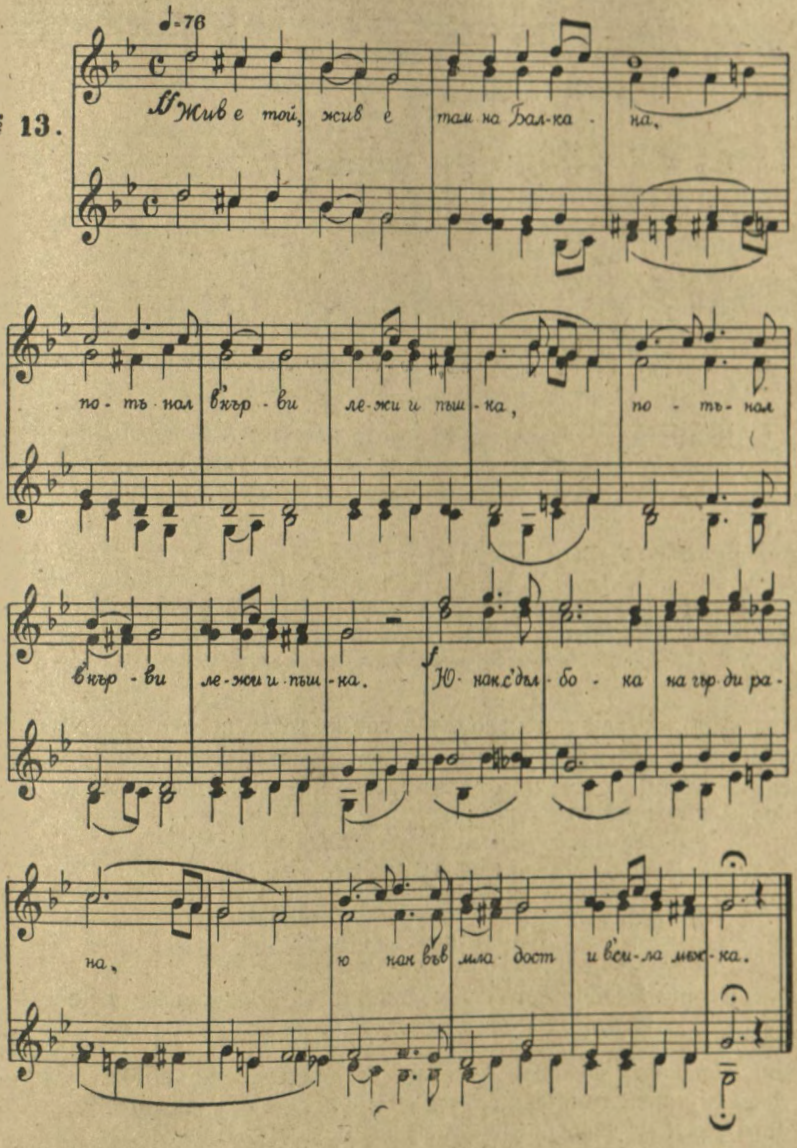
Както се вижда, тази песен е в народен дух, с широка и изразителна мелодическа линия, разнообразен ритъм и две несиметрични с контрастиращи по настроение части — първата в moll от 12 такта и втората в dur от 9 такта. Мелодията допуска възможности за модулационни преходи и, както се вижда, Добри Христов ги е използувал, като е модулирал до C-moll, B-dur и F-dur.

Тази мелодия Добри Христов е използувал като начало за своята голяма хорова композиция „Жив е той“ за мъжки хор, като началните два такта на оригиналната народна мелодия е изложил унисоново, след което вмъква и ново (собствено) мотивно образуване, и след това цитира третия и следния тактове от народната мелодия. Възлагането на началните два такта от мелодията в еднозвучие (унисон) от целия хор придава на звучението голяма внушителност, особено както е дадена тука песента за мъжки гласове.

Една от хубавите мелодии върху текста на баладата — толкова изразителна, колкото и съдържателна като фраза, — е представена с нотния текст № 14.

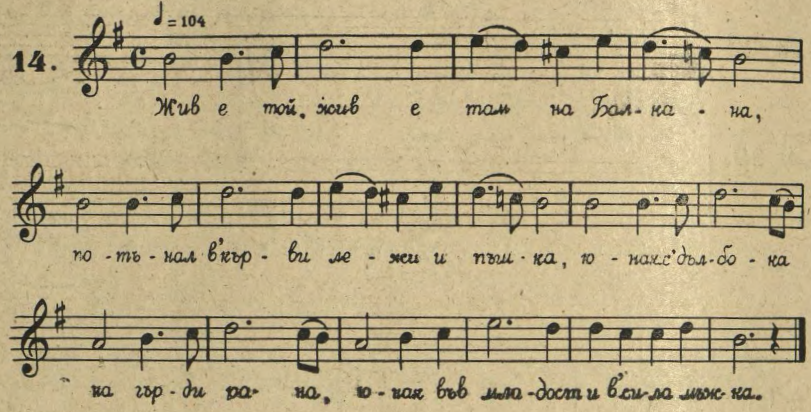
Особена изразителност придава на мелодията алтерирането на четвъртата степен (cis) и повръщането в следния такт към чистата съща степен (c). Макар и с не голям звуков обем от една квинта и това, че мелодията се движи предимно по секунди и само на четири места по терцови разстояния, — тя е твърде пластична. Тази мелодия не показва някакво родство с народната песен, — тя е или чужда, или създадена от наш културен сънародник, — но така или иначе, тя е една от сполучливите песни по текста на балада та. Добри Христов е използувал тази изразителна мелодия в поменатата по-горе своя композиция за мъжки хор с текста на петата строфа, „Този, който падне в бой за свобода“, обхващайки с мелодията цялата строфа при темпово означение Poco animato = 104,

№ 13.

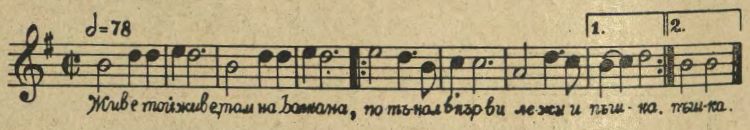
като сполучливо е избрал петата именно строфа на баладата за тази мелодия като най-подходяща. С повторението на последните два стиха от тази строфа във втората част на мелодията, дадена в двата баса, се завършва композицията, така че тя не обхваща пълния текст на баладата — всичките 12 нейни строфи.

№ 14.

Единствената мелодия от чужд автор с приспособен към нея текст от Ботев, чийто създател успяхме да установим с пълна положителност, във връзка с работата си върху този скромен труд, е следната:

№ 15

Авторът на тази мелодия е споменатият вече словенски композитор Даворин Йенко, в неговата хорова песен Što čutiš, čutiš, srbine tužni?[1] по текст от сръбския поет В. Васич, чиято първа строфа гласи както следва:

Što čutiš, čutiš, srbine tužni,
Protiraja oči! Slava te zove,
Slava te zove na crno groblje,
Na ono tužno Kosovo polje[1].

В приспособяването на мелодията на Йенко към текста на баладата тя е нотирана в $\frac{2}{4}$ такт и освен това нашенецът си е позволил да направи и някои изменения в оригиналния нотен текст, поставяйки точка на първите осмини ноти в първия и третия такт, което внася изменение в ритъма на мелодията[2].

---

[1] Йенко е бил дълги години (1871—1881 г.) капелмайстор на Народния театър в Белград, а също ръководител на Панчевското и Белградското певческо дружество, за които е писал много песни по сръбски текстове за мъжки и смесен хор, а също увертюра Косово, операта Врачката и др.

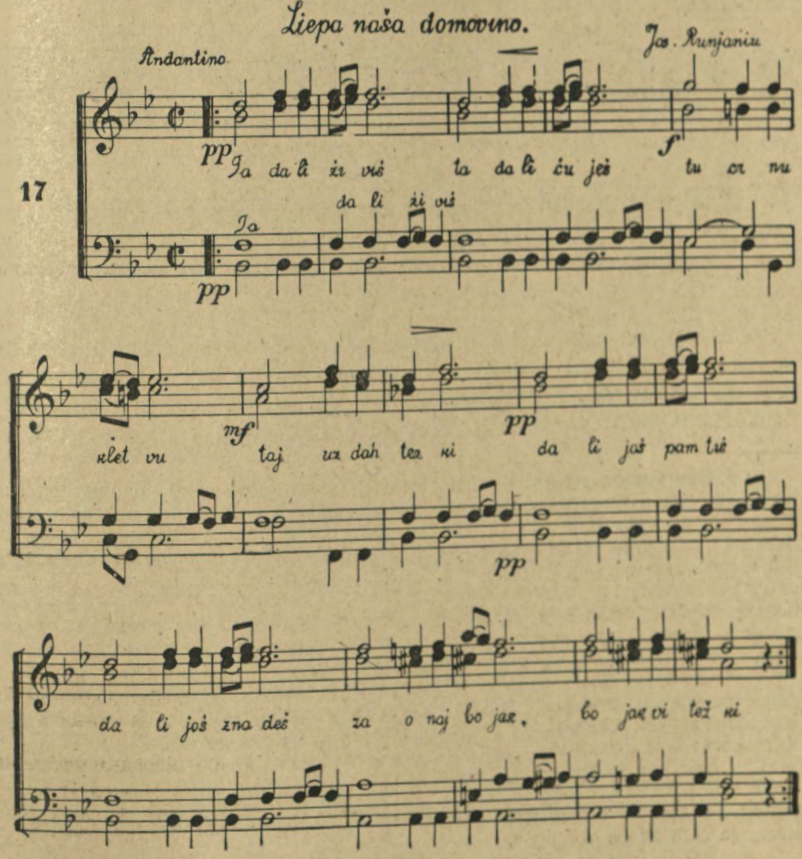
[2] В такъв вид — с промяна в такта и точкован ритъм намерихме цялата песен на Йенко за смесен хор в библиотеката на покойния свищовски учител Йордан Николов — дългогодишен ръководител на хорове — за отделните 4 гласа, писани през 1901 година.

№ 16

Със същата тази мелодия са приспособени да се пеят две строфи от баладата, именно втората — „На една страна захвърлил пушка“, и четвъртата — „Жетва е сега... пейте, робини“. Песента на Йенко е приспособена до петия куплет включително на Ботевото сти-

№ 17

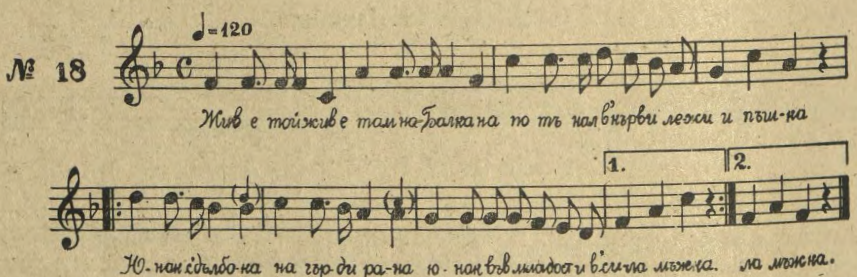

хотворение. Ето и оригиналния нотен текст[1] на песента на Йенко, откъдето е заимствувана тази, станала популярна, мелодия (Вж. нотен текст № 17 на стр. 499).

Както се вижда от оригинала на мелодията, народът я пее у нас опростено, без осминките ноти, а само четвъртинка (g n e s), без точки на първите четвъртини в първия и третия тактове, като при това се пропускат заключителните четири такта на мелодията, нещо, което се обяснява с това, че при тях става модулиране до d-moll, което представлява трудност за интониране. Не е нелюбопитно да се отбележи тук, че за автор на тази мелодия върху „Жив е той жив е“ погрешно се е смятал доскоро хърватският композитор Иван Зайц[2], но напоследък можахме да установим името на истинския нейния създател — Даворин Йенко.

От всички мелодии на Ботеви текстове — в този вид, в който тази песен е получила популярност у нас, — тя е с най-малък звуков обем — от една кварта, ала въпреки това тя е твърде напевна и звучна.

Друга чужда мелодия на текста на баладата, която се пее твърде много, е следната:

Името на автора на тази мелодия не е известно, но знае се, че тя е шведска, и много любопитно е да се изучи по какъв начин или по какъв път е преминала тя у нас и кой я е приспособил към стихотворението на Ботев. Маршовидният характер на тази песен

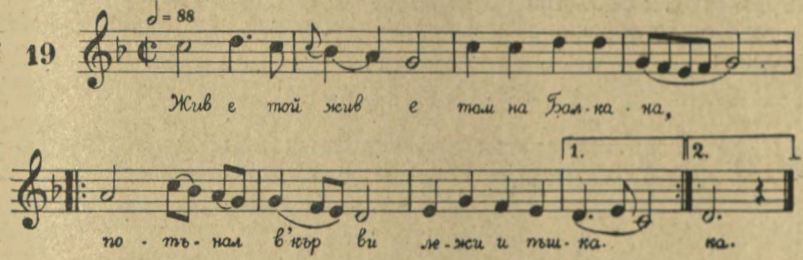
[1] Оригиналът на песента на Йенко намерихме в един сборник от хорови песни за мъжки гласове, издаден от Glasbena matica в Любляна, под редакцията на Иозип Черин през 1908 год. (първо издание 1897 г.). Не е безинтересно да се отбележи, че Сборникът започва с химните на славянските народи, които бяха тогава под австроунгарска власт: „Naprej zastava slave“ — славенския, „Kde domov můj“ чешкия, „Liepa naša domovino“, — хърватския и „Хей славяне“ — полска песен станала сега общославянски химн, последвана от песента „Славянин съм“ — нещо, което показва, колко силно е било и тогава славянското чувство у братята, пъшкащи под чуждо потисничество.

[2] Зайц (1831—1914) е извънредно плодовит хърватски композитор, по баща от чешки произход, написал над 1000 творби от всички отрасли на музиката и особено хорови песни, някои от които: „Вмеханата“ (Ботев), „Робство“ (Любен Каравелов) — за мъжки хор, „Майко жална“ и „Спи, детенце мое“ (Каравелов) за глас със съпровод на пиано. От Зайц е също и песента „Ах свободо, как си драга“, с двустишието: „Де са Ботев, Левски, двата тия лъва с грива злата“, но дали тя е написана върху български текст или е приспособена — не може за сега да се установи.

й придава бодрост и свежест, при това тя е удобна да се пее при маршируване — особено това правят студентите при манифестации. Първата част на мелодията е образувана по секвенциобразен начин — по степените на тоническото тризвучие, с преобладаващо възходящо движение, а втората също е образувана секвенциобразно, но по секундово низходящо движение — нещо, което й придава хубавото качество, че лесно се запаметява.

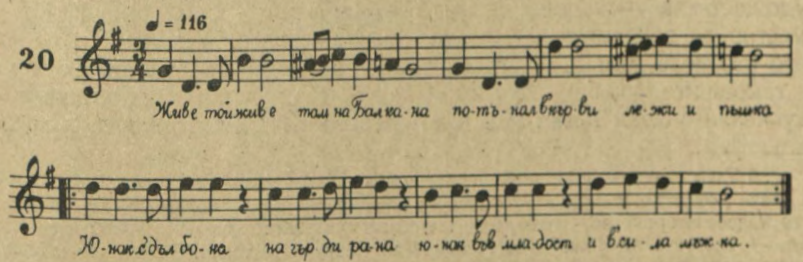
Последната мелодия върху текста на „Жив е той, жив е", предмет на нашето разглеждане, имаща народен характер, е следната:

№ 19

Тази мелодия е интересна с втората си част, при която се чувствува модулационен преход, и с подвижния си ритъм, както и с доста широкия свой звуков обем, обхващащ една нона. Привършвайки разглеждането мелодиите на Ботевите песни — ония, които са станали народни или онароднели поради това, че са проникнали и се пеят от всички слоеве на народа, ще отбележим, че някои от тях се пеят с два текста — на две различни стихотворения. Такъв е случаят и с мелодията на стихотворението „Делба", която се пее и с текста на „Жив е той, жив е" със следния ритмично-изменен текст на мелодията, докато звуковото нейно очертание остава досущ същото като на „Делба" — без никаква и най-малка промяна:

№ 20

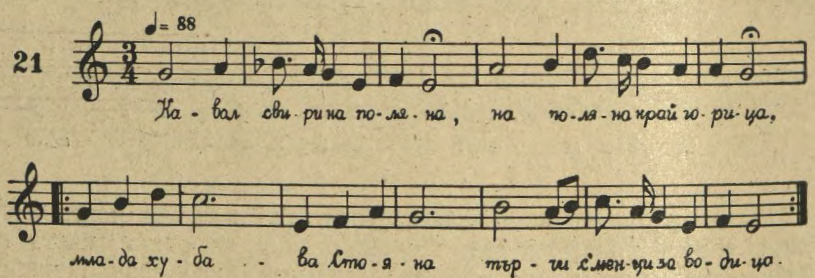

Тук е уместно да се кажат няколко думи и за това — какво отражение е намерило в нашата художествена музика безсмъртното поетическо творение — баладата „Хаджи Димитър", или по-право — доколко нашите композитори са я използували за творчески цели, именно за създаване на музикални творби в големи рамки и стил — вокална или инструментална музика, и особено за симфонични

творения, програмни симфонии или симфонични поеми[1], за каквито тя дава такъв широк простор на фантазията. Досега такава композиция не е създадена и то се обяснява с това, че трябва композиторът да обладава голяма творческа мощ и фантазия, за да напише музика, която да възсъздава чрез звукови образи безсмъртното творение на Ботев — да има, равна на поетическата негова, музикална дарба, да бъде музикален творец с конгениална на Богев дарба.

Продължаваме да разглеждаме мелодиите на Ботевите песни с тази на стихотворението „Пристанала", или, както то е известно повече на народа с първия си стих, — „Кавал свирина поляна". Стихотворението е печатано за първи път във в. Дума, год. I, бр. 4 от 17. VII. 1871 год. и се състои от 19 куплета от по 4 стиха с 4+4 срички. На това стихотворение е известна и е станала популярна следната мелодия:

№ 21

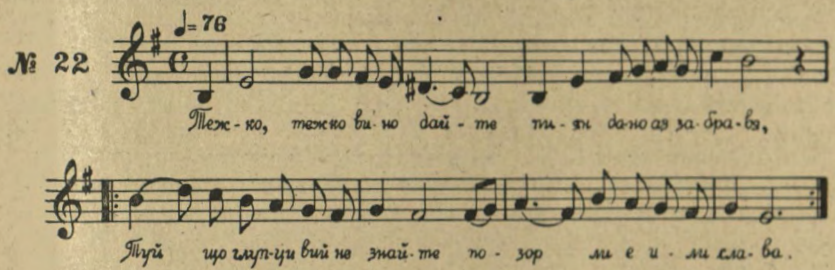

Песента се състои от две несиметрични изречения. Тонът (в си бемол), който се среща във втория такт, е случайна алтерация, не изменяща тоналността, защото навсякъде, през течение на цялата песен, остава чисто си (h). Според Добри Христов, тази мелодия е чешка и това е твърде правдоподобно, като се има пред вид, че той е чешки възпитаник, получил е музикалното си образование в Пражката консерватория и познава чешката музика — народна и художествена — на самото място, приобщавал се е с нея. Тук е уместно да се припомни, че още през шестдесетте години на миналото столетие само в Прага е имало повече от 20 българи студенти в тамошните учебни заведения и че тези наши сънародници са научавали чешки песни и с завръщането си в България са ги пре-

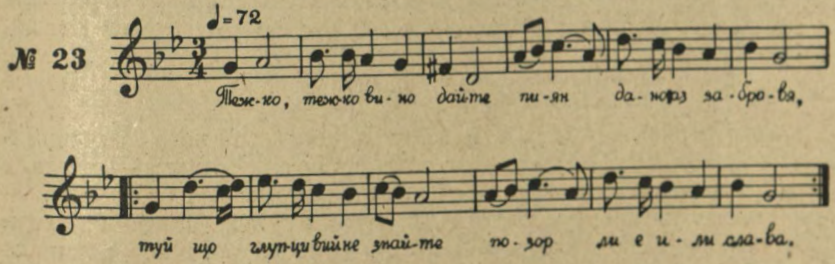
[1] Така е нарекъл Асен Димитров своята композиция „Хаджи Димитър" за голям оркестър, с която е абсолвирал майсторския композиционен клас на Пражката консерватория, но, разбира се, като изпитна работа на още 24-годишен младеж, — работата не може да претендира на нещо значително. Освен при абсолвирането, тази симфонична поема не е изпълнявана никъде — включително и у нас, тя не е прозвучала до сега. За хор, освен посочената песен за мъжки хор „Жив е той, жив е" от Добри Христов, Павел Стефанов, е писал под надслов „Хаджи Димитър" голяма хорова творба за смесен хор, обхващаща 171 такта, като всичките 12 строфи са композирани с отделна музика. Трябва да се посочи и създаденото от Нат. Ам. Князев, който е поставил в музика всичките 20 стихотворения на Ботев — за хор, за глас със съпровод на пиано и др., баладата за осмогласен хор, — труд, достоен все пак за уважение.

насяли у нас и по такъв начин не една чешка песен е преминала в България, като са им нагаждали български текстове[1], както е станало, сигурно, и с поменатата вече песен „Kde domov můj“[2], към мелодията на която е приспособено стихотворението „Де й родът ми?“ от Теодоси Икономов[3].

Стихотворението „В механата“ — „Тежко, тежко, вино дайте“, печатано най-напред във в. Независимост, год. III, бр. 52 от 15. IX. 1873 год., се състои от 10 строфи от по 4 стиха, с 4+4 срички, и върху него са станали популярни две мелодии, които обаче си доста приличат една на друга по мелодичното си очертание, докато по такт и ритъм се различават твърде чувствително. Първата от тях има следния нотен текст:

Както се вижда, в тази мелодия се среща интервалът увеличена секунда (dis—c), който във втората фраза обаче липсва — седмата степен не е повишена (d—c) — и затова мелодията няма източен характер, на което навежда и втората мелодия с чувствителен тон fis, но без да е застъпена шестата степен (es) на гамата:

---

[1] През време на двумесечното ми пребиваване в Чехословашко през лятото на 1948 год., на един концерт на открито при изпълнението на една китка (směs) от чешки народни песни под надслов „Прага“ от Bahuslav Leopold, — в една от песните на китката чух първите четири такта от мелодията на онародялата у нас песен „Хубава си, моя горо“ от Каравелов. Случаят показва именно, че има не малко чешки песни, които са преминали у нас, — нещо, което може и трябва да стане предмет на специално проучване.

[2] Песента „Kde domov můj“ е, която пее слепият гуслар Мареш в комедията „Fidlovacka“ от Йозеф Кайтан Тил, която е станала тъй любима на чехския народ, че е приета за народен химн на държавата.

[3] Теодоси Икономов (1836—71) — български книжовник, родом от Свищов, свършил гимназия и учил философия в Киев, а довършил в Прага. Стихотворението „Де й родът ми?“ е печатано през 1868 год. в редактираното от Икономов списание „Общ труд“.

И двете мелодии са в moll, и двете излъчват тежко, подтискащо, мрачно и тъжно настроение, съответствуващо в твърде значителна мярка на съдържанието на стихотворението.

Предпоследната мелодия на Ботево стихотворение, предмет на нашето разглеждане тук, е на стихотворението „Обесване на Левски" — „О, майко моя, родино мила", явило се за пръв път през декември 1875 г. на един календар с портрета на Левски. Стихотворението се състои от 5 строфи от по 4 стиха с 5+5 срички и на него е известна една мелодия, без тя да е станала популярна сред по-широките народни слоеве, макар в мелодията да има нещо народно. Първите два такта на мелодията (втората част) са досущ еднакви — звуково и ритмично — като че са заети от нотираната по-горе народна песен „Остана Гюрга вдовица със седем дребни дечица", която намерихме в мелодията на „На прощаване" („Не плачи, майко, не тъжи"). Тази мелодия на „О, майко моя, родино мила" носи белезите на по-ново време, когато у нас се създават песни с основа на модерните dur и moll, с semitonimodi (чувствителен тон), какъвто намираме в нея между d и cis.

Променливият такт на тази мелодия — един тривременен между двувременните в първата част и два тривременни също между двувременни във втората част — придава на ритъма ѝ доста голямо разнообразие, но в същото време и някаква колебливост.

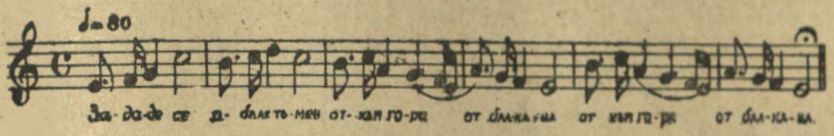

За отбелязване в тази мелодия е несиметричното периодизиране: първата част се състои от четири такта, а втората — от седем такта. Това стихотворение се пее и с мелодията на „Майце си", — и то много повече, отколкото със сега разглежданото. Разглеждайки мелодията на стихотворението „Обесване на В. Левски" не може да не се отбележи при такъв един случай, какъвто е този, че на това стихотворение от хърватския композитор Вилко Новак[1] има една песен, озаглавена само с една дума — името на дякона — Левски — една прекрасна, рядко художествена песен, която заслужено е заела челно, най-почетно място в репертоара на нашите мъжки хорове и е станала една от най-любимите песни на нашите слушателски среди.

---

[1] Вилко Новак (1865—1918) е автор на много хорови песни, между които и една голяма балада за смесен хор, солист и оркестър (останала недовършена), една опера „Пролетна буря", както и една старославянска литургия Кирил и Методий и др. Хоровите песни на Новак са завладели репертоара на всички хърватски певчески дружества.

На свой ред иде да се разгледа мелодията на стихотворението „Зададе се облак тъмен“, печатано за първи път във в. Независимост, год. IV, бр. 8 от 3. IX. 1873 год. Стихотворението се състои от 15 куплета по 4 стиха, с 4+4 срички и мелодията му е най-късата от всички мелодии на Ботеви стихотворения.

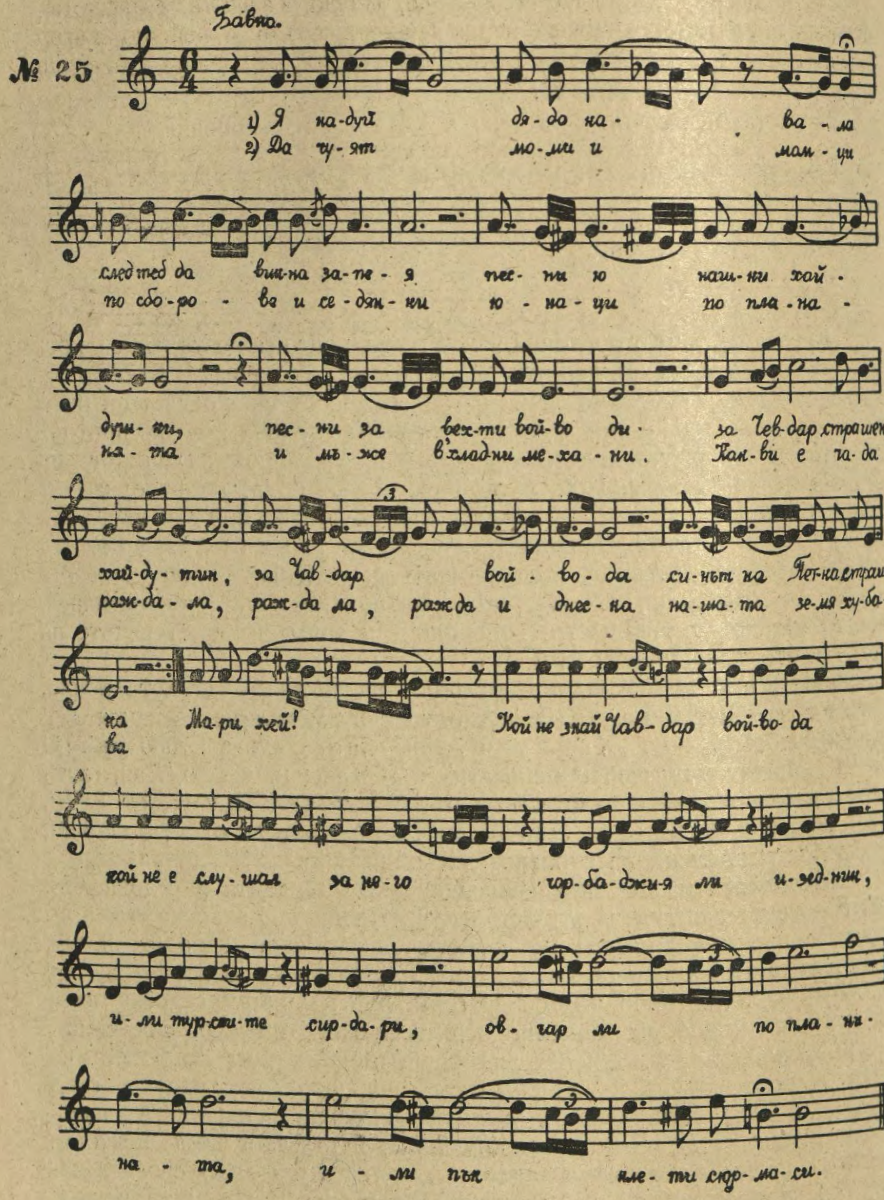

Като не се смятат последните два такта, които са повторение—нота по нота — на предхождащите ги, мелодията обхваща 4 такта и захваща поради това само два стиха от куплета, което ще рече, че за да се изпее един куплет мелодията трябва да се повтори два пъти плюс повторението и на втория стих, произлизащо от повторението на мотива. При мелодиите на Ботевите песни една мелодия обхваща цял куплет — обикновено от 4 стиха, а при тази на „Хайдути“ — от 7 стиха. Мелодията на „Зададе се облак тъмен“, макар малка по дължина, е доста хубава; тя е или чужда, или съчинена от българин, което е по-вероятно. Обръща в нея внимание, че дългите нотни трайности (половинки) се падат все на степените на тоническото тризвучие c e g.

Достигаме до последната мелодия на Ботевите стихотворения, предмет на нашето разглеждане, която е и най-голямата, каквато е известна досега, — на „Хайдути“, или, както е станала любима тази песен с прекрасния първи нейн стих: „Я надуй, дядо, кавала“. Това стихотворение е печатано за първи път във в. Дума от 8. VII. 1871 год. и стиховете, достигащи до 166, се състоят от 5+3 срички, без да са разделени на строфи.

Мелодията на песента обхваща цели 29 такта в мярка 6/4, както е нотирана тук за удобство и прегледност, макар че тя принадлежи или има белезите на безмензурните наши народни песни, с широката тяхна напевност и богата мелодическа орнаментика от различни мелизмитични украси. Песента има и широка смесена основа с прореждане на няколко модулационни прехода до C-dur, a-moll, c-moll, h-moll. Обръща внимание първият такт след повторението, в който тонът c е даден първо повишен (диезиран) и след това чист, една двойственост, която е рядкост в народните наши песни — един вид dur-moll наклонение. В петия такт след повторението се среща интервала увеличена секунда (gis—f). Широката напевност, прореждането на няколко тоналности и големият звуков обем (амбитус) от една децима показва, че създателят на тази богата мелодия е бил опитен в народното певческо изкуство нашенец българин, който, твърде е възможно, сам да е бил народен певец или пък, във всякой случай, вещ в пението човек.

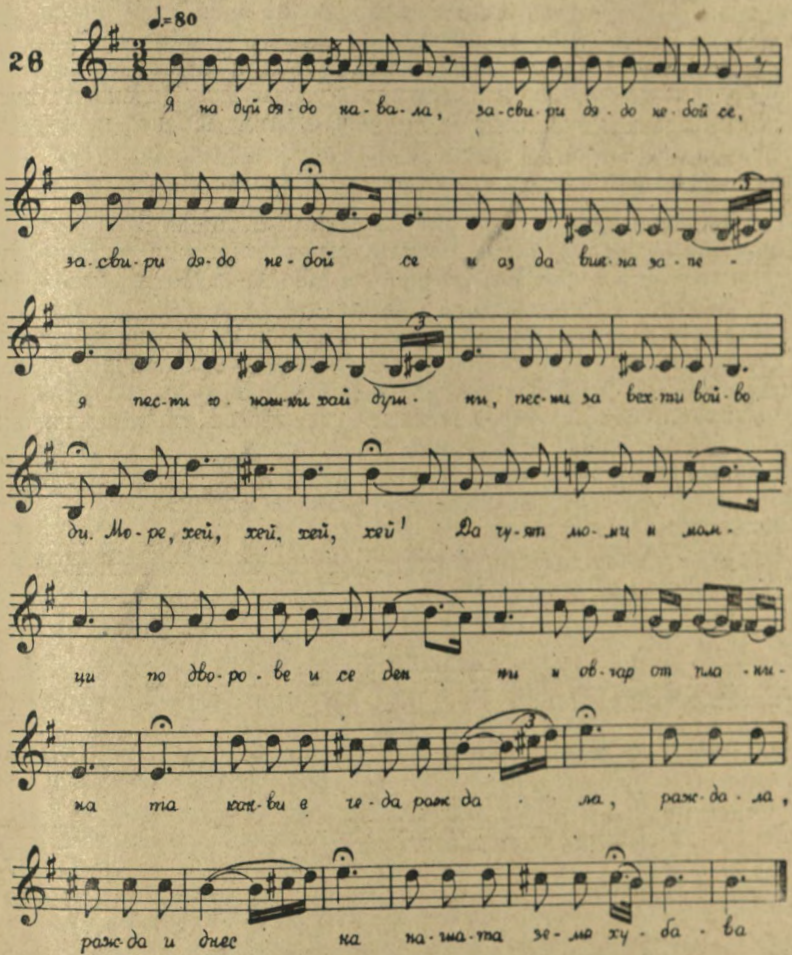
Първата част на песента се пее със седем стиха, след което дохожда повторението с „Да чуят моми и момци“ и пр. значи с други седем стиха, и подир това вече следва втората част „Кой не знай Чавдар войвода“ и пр., която започва с едно широко, волно

и размашисто провикване „Море хей!“ — на интервал кварта (a—d), изразяващ устрем и решителност, смелост и бойкост. Като се има пред вид сложната мелодия на тази песен и трудността, що представя нейното точно възпроизвеждане, става понятно, че не може тя да получи голяма популярност въпреки чисто народния си български характер.

Една песен с текста на „Я надуй, дядо, кавала“ е доста популярна сред интелигентните наши градски среди и нейният автор е учителят Руси Коджаманов[1], един от първите наши музикални

№ 26

[1] Върху авторството на този романс на времето се водиха оживени спорове, но следните редове, които заимствуваме от музикалните бележки на самия Коджаманов, подтвърждават, че той е неговият автор. „Преди 34 години (1894), когато се върнах от Габрово във Видин (като гимназиален учител по пение), основах един смесен хор. В този хор постъпи елитът на града: в него вземаха участие и видните общественици Найчо Цанов и д-р Никола Петков. Последният притежаваше един красив теноров глас. Вдъхновен от неговото хубаво пение, написах най-хубавия си романс „Я надуй, дядо, кавала“ и елегията „До моето първо либе“. При едно дохождане във Видин на незабравимия вдъхновен наш певец и оперен артист Михайлов Стоян, Каджаманов му дава романса и той го пееше на своите концерти по цяла България. След смъртта на Михайлов Стоян жена му го дава на издателството М. Маджарова, което го напечатва без знанието на автора му и без означаване на името му.

дейци-любители. Песента е в народен дух и, като се има пред вид, че е дело на един непретенциозен любител, тя е доста сполучлива. По руско подражание, Коджаманов нарекъл тази песен „романс", както е прието русите да наричат обикновено своите песни за глас със съпровод на пиано. Самата мелодия на този „романс" е представена в нотния текст под № 26.

Както се вижда от горния нотен текст, мелодията е доста изразителна — без онова изобилие от мелодически „извивки", както народът нарича мелизмовите украшения, и като „романс" песента има съпровод на пиано, направен простичко, започвайки с увод, представящ едни ситни рулади с увеличена секунда.

Привършвайки с това разглеждането мелодиите на Ботевите песни трябва да изтъкнем, че този пръв наш труд[1] на тази тема не може да претендира за пълнота, а още по-малко за изчерпателност. Делото по изучването на Ботева трябва да бъде доведено до възможната пълнота във всички посоки, като не се изпуща из пред вид и изучването за мелодиите върху текстовете на безсмъртния наш поет-революционер. Защото освен тези мелодии, които са получили голямо разпространение всред народа — станали са един вид народни, ще се намерят, наверно, и други, които, макар и с местно разпространение, са от значение за пълното събиране и изучване на всичко онова, което се пее с вдъхновените слова на Ботева.

[1] Доколкото ни е известно, върху този предмет, именно мелодиите на Ботевите песни, досега, освен една малка бележка, поместена преди десетина години във „Вестник на жената", не е писано нищо.

БОТЕВ И ХАЙНЕ

от ЛЮБА ДРАМАЛИЕВА-КОДЖЕЙКОВА

I

Когато проучваме произведенията на нашия велик народен поет-революционер Христо Ботев, ние се натъкваме на няколко места на името на гениалния немски поет — борец за свобода на човечеството — Хайнрих Хайне.

За пръв път Ботев споменава името на Хайне в статията си „Смешен плач“ през 1871 год., като цитира неговата мисъл: „...И свободата ще има свойте езуити“. По-късно, в брой 13 от 1875 год. на в. Знаме, във връзка с направения от Любен Каравелов плагиат на Хайневото стихотворение „Трагедия“, той пише: „Ако би бил жив Хайне или неговият руски преводител Михайлов и ако да би прочели „Новата песен“, поместена в брой 3 на в. Знание, то тия тутакси би хванали нашия поет с лукът в торбата и би му казали, че това произведение е превод от руски и носи заглавие „Трагедия“. Да промениш само заглавието на едно стихотворение и да изоставиш един-два куплета, защото не си могъл да ги преведеш, то не ще каже, че това стихотворение е плод на твоя талант. То е превод или подражание... Жената на Хайне е жива и е чифутка, та твърде лесно може да улови кражбата и да глоби крадеца, ако да би бил той не с пет литри мозък, а и с цели 10 оки...“ От тези два цитата е ясно, че Ботев познава политическите произведения на Хайне и преводите на неговата лирика. При тая констатация се повдига въпросът: дали и доколко Хайне има влияние върху творчеството на нашия поет-революционер, и в каква насока е това влияние.

За да отговорим на горните въпроси, смятам, че преди всичко е нужно да си уясним, какво беше отношението на руската интелигенция към поета и публициста Хайне по времето, когато Ботев се учи в Одеса. В Русия Хайне превеждат още през двадесетте и тридесетте години на миналия век, но това са случайни преводи. През четиридесетте години с превеждането се заемат сериозни преводачи, и то предимно поети. В тези преводи Хайне се поднася на руския читател като лирик-романтик. Превеждат се неговите песни из „Книга на песните“. Лермонтов при превода засилва чисто лирическия елемент, а характерното за Хайневата лирика — неговата ирония — не предава. Така превеждат Хайне до петдесетте години на миналия век. Но постепенно всред руската интелигенция проникна утопическият социализъм. Шестдесетте години заемат особено място в развитието на руското общество. С „великата крепостническа реформа“ в 1861 година селският въпрос не слезе от сцената. Революционното настроение расте. Либералната буржоазия застава на страната на правителството срещу

революционерите. Реакцията се засилва. Русия встъпи на пътя на капиталистическото развитие. Но тъй като селският въпрос се разреши отгоре при жалката половинчатост на опозиционната либерална буржоазия, то и след „освобождението на селяните се запазват не малко остатъци от феодално-крепостническите отношения. Това означава твърде бавен темп на капиталистическото развитие, разоряване и обедняване на селяните“ [1]. Всичко това засилва ръста на недоволството и революционно-демократичните стремежи на народната интелигенция, която нахлува в столицата и университетските градове. Написаният от Чернишевски в 1862 год. в Петропавловската крепост революционен роман „Что делать“ става манифест на това младо революционно поколение. Романът, който, както свидетелствува и др. Георги Димитров, е посочил и нему пътя към социалистическото движение, зове младото руско поколение на революционна борба. В романа то търси програма за своята обществена дейност.

И ето, тази интелигенция търси и в произведенията на обичания и превеждан и през по-раншните десетилетия борчески поет Хайне въодушевление от идеята за социално освобождение. На първо място тази интелигенция е привлечена от революционната ирония, от сарказма, от свободомислието и протестите срещу догматизма на религията у поета и публициста Хайне. Тъкмо тези страни на неговото творчество подчертават и преводачите през шестдесетте години като Михайлов, Майснер, Вайнберг и др. През първата година на пребиваването на Ботев в Одеса започва излизането на събраните съчинения на Хайне под редакцията на Вайнберг.

Впечатлителната и поетическа природа на Хр. Ботев, тогава едва 15—16-годишен, не е могла да отбегне всички тия тежнения на времето. Според свидетелството на българчетата в Одеса, както съобщава Захари Стоянов[2], Христо Ботев е „лягал и ставал“ с революционно-демократичните писатели на времето: Белински, Добролюбов, Чернишевски, чел е списанието на Чернишевски и Добролюбов Современник. А всички тези автори са обичали и високо ценели Хайне. Така, ние срещаме често цитати от Хайне у Добролюбов. На младия революционен критик допада сарказмът на Хайне, с който той отмъщавал за подтиснатия немски народ [3]. Той подчертава преценката на философията и изкуството у Хайне като средство за пробуждане на дремещите сили у народа[4]. Като мото на своята статия „Когда же придёт настоящий день?“ Добролюбов поставя думите: „Удряй барабана и не се страхувай!“ [5] из песента на Хайне „Доктрина“.

Фактът, че Ботев, след като бе прекарал повече от 3 години в Русия, с връщането си в Калофер започва да се среща с бедни хора, да дружи с тях и да говори против чорбаджиите, държаната

---

[1] Вж. История СССР, под редакцией проф. М. Нечкиной, т. II, стр. 425 и следващите.

[2] Захари Стоянов, Христо Ботев, стр. 49.

[3] Н. А. Добролюбов, Избранные философские произведения, т. I, стр. 114.

[4] Пак там, т. I, стр. 136.

[5] Пак там, т. II, стр. 245.

на 11 май 1867 г. публична реч против турската власт, чорбаджиите и учителите, които приспиват народа[1], говорят достатъчно красноречиво за влиянието, което бе упражнил върху младежа престоят му в Одеса. Подобно на Добролюбов и Чернишевски, и той иска да събуди народа, за да може последният сам да се освободи.

Когато Ботев, по настояването на баща си, е принуден да напусне родния си град и родината си и се намери в Румъния, той е поставен при положение да действува далеч от родината си за събуждането на своя народ. И подобно на своите руски учители, за постигането на своята жизнена задача — събуждането на народа, той си служи с изкуството и журналистиката. При своята обществена дейност в Румъния Ботев се натъква на факти, които карат пламенния и искрен борец за свободата на народа да негодува: някои българи и цели групи от българи не само че не подпомагат освободителното дело на родината, а и му вредят. И ето, това свое негодувание, тази погнуса от предателите на народното дело Ботев изрази в своите ненадминати у нас и досега по сила и искреност на чувството поетични творби. Поезията обаче съставя много малка част от онова, което поетът-борец написа. Неговите фейлетони и политически статии във вестниците ни предават широкия обсег на интереси, които са вълнували поета, публициста и бореца. Както в лирическите си, така и в прозаическите си работи, Ботев, като бичува своето съвремие не само от гледна точка на националното ни освобождение, а и като човек, се приближава до поета и общественика Хайне.

Както видяхме, един от учителите на Ботев — Добролюбов — говори в своите статии за Хайне, който със своя сарказъм отмъщава за подтиснатия народ[2]. Можем да предположим, че Ботев се е заинтересувал да се запознае и със самите произведения на поета, които, както видяхме, се превеждат вече на руски език и заради своето борческо съдържание.

Хайне твори през епохата, която представя преход от един строй към друг: старото, прогнилото феодално общество си отива, но новото буржоазно общество, което трябва да го замени, още не бе се развило, т. е. в изостаналата икономически и раздробена политически Германия то не притежава силата, за да поеме властта в ръцете си. При това положение привърженикът на Френската революция, прекланящият се пред „великия син на революцията“ — Наполеон, Хайнрих Хайне трябва да се бори в две посоки: от една страна — да се бори срещу старото отиващо си общество, а от друга страна — да бичува страхливата буржоазия, която правеше компромиси с дворянството и с бюрократично-феодалната държава, каквато бе Прусия. Хайне посрещна с възторг Юлската революция и й посвети пламенни страници в книгата си „Бьорне“[3]. Намерил се в сто-

---

[1] Христо Ботев, Съчинения, под редакцията на Михаил Димитров, 1940, т. I, стр. 9.

[2] Вж. заб. 3. на предходната стр. 510.

[3] Вж. Heines Werke, Bd. VI—VIII, S. 402 ff. (Цитирам по изданието на Knaur Verlag, Berlin — Leipzig).

лицата на класическите революции, той се опита със своите кореспонденции до Аугсбургер Цайтунг да възпламени своите сънародници към борба за отхвърляне на класовото робство. За него няма нации, а има две партии: на аристократите, които мислят, че по рождение трябва да имат привилегии, и на демократите, които са за неотменимите човешки права в името на разума. В своето заключение към „Италия" Хайне е изпълнен с мъка за съдбата на бедния немски народ, който се намира в затвора, наречен Германия. Той знае, че „долните класи са духовно изостанали и задържани в стремежа си нагоре благодарение на деспотизма". И ето, Хайне смята за дълг на писателя, на публициста да накара масата да разбере настоящето. Той не може да разбере, как така народ, който е измислил книгопечатането и барута, може да понася, щото „една шепа юнкери, които са научили само малко джамбазлък, фехтовка и някои фокуси, с които биха могли да мамят само селяните по панаирите, да смятат, че могат да го заблуждават". И с мъка в сърцето си той признава, че „големият шут, народът, си остава послушен пред величията на деня..".[1]

На пръв поглед за читател, който познава добре Хайневото творчество и се занимава с Ботев, обръща внимание прозата на последния, който, подобно на Хайневата проза, има за задача да бичува съвременността. Проблемите, които имат да разрешават и единият, и другият като писатели и публицисти, са почти еднакви: Хайне смята като задача на писателя, на публициста и въобще на изкуството да събужда широките маси за предстоящата освободителна борба на човечеството от веригите на старото отживяло общество, от мрака, в който го държат духовенство и правителства.

Ценни в това отношение са неговите „Съвременни песни", които са посветени на актуални въпроси на съвременността. Ето какво искане поставя той към писателя:

Бий барабана с младежка сила,
събуждай хората от сън,
биейки барабана, марширувай напред![2]

В своята хумористична статия в Тъпан, год. II, бр. 1 от 29 юни 1875[3] Ботев поставя като мото следния куплет:

Думба — лумба — дум!
Тъпанът тумти,
който няма ум,
нека се свести.

Ясно е, че вестник Тъпан има за задача да свестява заблудените. Следователно, и Ботев, подобно на Хайне, иска да събужда хората, но тъй като статията е хумористична, то и целият куплет е в такъв тон. Макар че тук става дума за в. Тъпан, но не е невъзможно Ботев да е имал пред вид горното стихотворение на Хайне, чийто първи стих, както посочихме вече по-горе, цитира и Добролюбов.

---

[1] Heines Werke, т. XII, стр. 15.
[2] Пак там. Bd. I—III, S. 301, „Doktrin."
[3] Използувам Съчиненията на Ботев, под редакцията на Михаил Димитров.

Във в. Знаме от 8. XI. 1874 г. Ботев подчертава задачата на новия вестник: „Да се мълчи ли? Но мълчанието би било престъпление за всеки един човек, който обича себе си, народа си и отечеството си". И ето, в името на тая любов ние развиваме своето Знаме... и всичкото свое оръжие ще да употребим против враговете на нашата пълна и съвършена свобода".

Хайне във втория предговор към „Френски дела" обяснява своето участие като кореспондент в най-големия немски ежедневник Аугсбургер Цайтунг именно с желанието си да доведе до знанието на широките маси в Германия произшествията в революционна Франция с цел да ги революционизира[1].

В горепоменатата програмна статия на в. Знаме Ботев изтъква погрешната политика на „просветителите", които говорят за нов живот, който те „основават на някакви си неизвестни дуалистически начала" и който щял „да дойде постепенно заедно с образованието. Благи надежди и похвални намерения, но да видиме до каква степен те постигат своята цел... Цяло половин столетие вече става откак ние броиме епохата на нашето възрождение и при всичкия видим прогрес в образованието и в развитието на известна една част от народа, ние, при всичкия си оптимизъм, не можеме да забележим решително никакво улучшение в негова многострадален живот. Коя е причината на това? Причината е тая, че както за всяка една личност отделно, така и за цял народ въобще преди всичко е потребно такова едно условие, което човечеството нарича свобода..."

Както се вижда от горния цитат, Ботев иска за народа преди всичко политическа свобода, за да може впоследствие да се издигне и културно. Хайне в това отношение плати дан на просветителското движение всред еврейството в Берлин като деен член на „Дружеството за разпространение културата и науката между еврейството". Едва по-късно, като разбра пружините, които движат обществения живот, той писа, че евреите ще бъдат свободни, когато се освободят и самите немци. А немците ще бъдат свободни след общата европейска революция.

Ботев и Хайне са интернационалисти, но навсякъде в своите прозаични и лирични произведения те подчертават любовта си към родината. Те са противници на космополитизма, както и Белински, който в сп. Современник пише: „Ние познаваме Русия и я обичаме повече от всяка друга страна — това е наше право, основано на законите на човешката природа... Който се хвали с любов към човечеството и казва, че му е все едно, че отечеството му е като всяка друга страна, за него не може да се каже, че той е съвсем чужд на любовта, но може да се каже, че в него има малко любов, защото колкото любовта е всеобемаща, тя е по-безразлична, толкова е по-слаба... И от тази гледна точка космополитизмът е чувство лъжливо и даже подозрително като чувство".

Именно така мисли и Хайне, когато характеризира патриотизма на французина, който разширява неговото сърце до любов към чо-

[1] Heines Werke, Bd. XII, S. 5.

вечеството. Той лично, мразен от немците заради сатирите „Германия", „Ата Трол" и много други, доказа своята любов към родината си, като не се реши да приеме французко поданство, защото, казва той,— „за мене би било ужасно безумна мисълта, ако трябва да си кажа, че съм немски поет и същевременно един натурализиран французин..." Той е горд, че е допринесъл за „великолепието на немската поезия" и желае каменоделецът, който ще украси неговото последно жилище, да вдълбае думите: „Тук почива един немски поет" [1].

За Ботевата любов към родината няма защо и да говорим, защото той не само писа за нея, а и на дело я доказа като пожертвува своя млад живот за нейната свобода.

Хайне се смята за „храбър войник в освободителната война на човечеството" [2]. В този смисъл той пише своите кореспонденции до Аугсбургер Цайтунг, своите поетически творения, сатирите и другите прозаични работи. В този смисъл той има право да каже в края на живота си в стихотворението „Enfant perdu" [3]: „Аз бдях и ден и нощ" в борбата за свободата на човечеството.

Като писател и поет той се чувствува поставен на пост в борбата за тая свобода на човечеството. Цели тридесет години той честно е стоял на своя пост, докато неговите другари са проспивали своите задължения. Най-сетне той е улучен от куршума на неприятеля и признава:

Постът е свободен! Раните зеят,
един пада, заместват го други —
но падам непобеден, оръжието е цяло,
само сърцето е разбито в мен!

Този куплет е интересен за нас, ако го сравним с четвъртия куплет на баладата „Хаджи Димитър". Там се казва:

В таз робска земя, ще да загине и тоя юнак...

Това ще рече, че не е само този юнак загинал, а мнозина са загинали и ще загиват още. Хайневият загинал за свободата борец се заменя също така от други.

И Ботев не остана настрана от борбите, които се водеха в международен мащаб. В стихотворението „Борба" той засяга общочовешки проблеми. Той бичува прекланянето пред богатството, черквата, която подпомага потискането на народите, пресата в услуга на мракобесието.

„Моята молитва" е насочена срещу черквата, която държи в невежество народните маси, за да бъдат по-лесно експлоатирани.

Но не само в своята лирика, а предимно в своята проза, фейлетони, дописки и статии Ботев засегна всички онези човешки проблеми, които засяга и Хайне в своето творчество. В известната своя статия „Смешен плач" Ботев показва разбиранията си за борбата на парижкия пролетариат през 1870—1871 г. Той нарича

[1] Heines Werke, Bd. XII, S. 324.
[2] Пак там, т. VIII стр. 254.
[3] Пак там, т. IV, стр. 104.

комунистите мъченици, „защото не са важни средствата им в борбата за свобода, а идеите на тази борба". И затова Ботев нарича плача на нашата журналистика за Париж „Смешен плач" и пророкува, „че когато робът из всички европейски столици въстане," то „ще бъде ден — ден първи..."

Хайневата песен „Тъкачите" и редица други негови политически стихотворения и сатири мобилизират и днес в капиталистическите страни борещия се срещу експлоатацията на капиталистите и срещу мракобесието на черквата пролетариат.

Ботевите песни се пяха у нас и след Освобождението като такива, които мобилизират трудещите се маси в борбата им срещу техните потисници. Близко е до нас времето, когато пеехме при протестни събрания и демонстрации „Жив е той, жив е!"

Но Ботевите борчески песни, там, където са преведени, имат също така мобилизиращо въздействие и в чужбина, каквото и Хайневите. Творчеството на всеки един крупен писател отразява времето, през което той е творил, проблемите, които епохата е имала да разрешава. Това важи не само за Хайне, който живя 59 години, от които 10 в леглото-гробница, а и за нашия велик народен поет-революционер, който загина за свободата на народа си едва 28-годишен.

От Хайневото творчество ние узнаваме за борбите на буржоазната демокрация срещу феодализма и черквата, а също така неговият поглед на ясновидец ни сочи бъдещето на пролетариата. В „Тъкачите" той ни дáде образа на гробокопателя на капитализма — на пролетариата. Той ни посочи сервилността на немската буржоазия и нейния компромисен характер така, както по-късно ни я рисуваха Маркс и Енгелс. Но макар и да дава право на пролетариата, на комунизма, не разбра характерното за класата, намираща се във възход: че тя не само руши, а и строи. Това той не видя и затова с отчаяние говори за момента, когато взелият властта пролетариат щял да унищожи всички постижения на цивилизацията, а бакалинът щял да увива в неговите стихотворения „кафе за старите жени на бъдещето" [1].

Ботев се роди по времето, когато Хайне легна в своето леглогробница, за да не стане вече никога от него, по време на буржоазната революция от 1848—49 г. Така той бе свидетел на събития, които са по-близко до нашето време. Затова в неговите прозаични произведения бе отразена цялата революционна мисъл на времето, и той е много по-близък до социализма, отколкото Хайне, който сам казва за себе си: „Аз съм преди всичко поет". И Хайне предвещава революцията, която ще бъде от европейски мащаб, но той не бе така конкретен, както Ботев. Хайне бе далеч от родината си, за която говори и се бори, а Ботев, макар и също така извън нея, на практика прилага онова, което излага в творбите си. За него теорията и практиката са едно цяло — нещо, което Хайне изтъква като характерно за комунизма[2].

---

[1] Вж. предговора към „Lutetia".
[2] Heines Werke, Bd. XII, S. 334.

И Хайне, и Ботев говорят за нуждата на народите, от революция, за да се освободят от експлоатацията и потисничеството. Но докато Хайне по-голямата част от своите творби посвети на борбата срещу аристокрацията и едва след Юлската революция започва да говори за народните низини, за работничеството, което вече можа да види в Париж и особено да почувствува след Лионското въстание през 1831 год., и докато едва през четиридесетте години ясно набеляза пътя на бъдещето: загиването на буржоазното общество, което ще отстъпи място на работническата класа, на комунизма, то Ботев още от началото на своята творческа дейност, благодарение на влиянието, което бе оказала върху него революционната руска мисъл, бе на ясно по въпросите, които вълнуваха трудещото се човечество и, както видяхме, се изказва в „Смешен плач“ за Парижката комуна и предвещава, че „ще бъде ден, ден първи...“

В брой 14 на в. Знаме от 1 май 1875 год. Ботев пише: „Само разумният и братският съюз между народите е в състояние да унищожи теглилата, сиромашията и паразитите на човешкия род и само тоя съюз е в състояние да въдвори истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо. Дордето народите бъдат разделени помежду си с макинациите на своите всевъзможни империи, конституции и републики, и дордето тия, из сляпо нископоклонничество към божиите помазаници, гледат един на други като на врагове, до тогава не ще да има щастие на земята, не ще да има бял ден за човека. Правителството и привилегированите класове у всеки един народ ще да мъчат и притесняват сиромаха, ще да поядат неговът труд, ще да го държат в невежество, ще увеличават в квадрат и в куб неговите исторически глупости и в заключение на всичкото това ще да го изпроваждат да бие и да изтребява брата си, или да бъде бит и изтребен от него. Разбира се, че ако да би могли народите да разберат веднъж за всякога де лежат изворите на техните страдания, то тия тутакси се би убедили, че главните и единствените техни врагове са самите техни правителства и онзи клас паразити, които, за да могат да прекарват своя празен и вредителен живот, са станали душа и тяло с тираните и под покровителството на „законите“ упражняват принципите на лъжата и кражбата“.

Хайне в първия предговор към „Френски дела“ говори за омразата, която се насажда между народите от страна на аристокрацията, за да може една нация да бъде потискана от друга в полза на онези, които по рождение имат привилегии. Във втория предговор той пише: „Ако доведем работата дотам, че голямото множество разбере настоящето, то народите не ще позволят да бъдат насъсквани от платени писачи на аристокрацията към омраза и война, големият съюз на народите, свещеният съюз на нациите ще се осъществи“ [1]. В трагедията „Ратклиф“ четем следното: „О, вижте ги умните, сити хора, как те с насип от закони се добре пазят срещу всяко посегателство от страна на викащите, отекчителни гладници! Тежко ономува, който прекрачи този насип! Готови са съдии, палачи, въжета,

[1] Heines Werke, Bd. XII, S. 5.

бесилки — и все пак понякога се намират хора, които не се страхуват от това“ [1].

Явна е близостта на Ботевото схващане до това на Хайне.

Изтъкнатата до тук близост между Ботев и Хайне идва оттам, че и двамата живеят в епохи, пълни с исторически събития, с драматични и велики човешки дела. Те и двамата не само вървят в крак с живота, но го и задминават и осветляват бъдещето. Те не възприемат спокойно настоящето, а го критикуват. Те бичуват отрицателното, а подпомагат положителното, прогресивното в обществения живот. И ето, при тази критика на обществения живот, поетичните средства, с които си служат Хайне и Ботев, на пръв поглед ни карат, когато четем произведенията на единия, да мислим за другия.

II

Хайне е известен със смеха си над своето време, над съвременниците си и над самия себе си. Неговият смях се прелива от остроумието в хумора, иронията, сатирата и сарказма. Той ги идентифицира. Говорейки за хумора и иронията, Хайне казва, че те не струват за нищо, ако не почиват на здрава основа. Същевременно той признава в пролога си към стихотворението „Бимини“ [2] ролята на фантазията, която стои на кормилото на неговия кораб — поезията, докато доброто настроение надува платната. Хуморът минава в ирония още в първите негови прозаични работи и тя е характерна за завършека на неговите по-късни песни из „Книга на песните“.

Условията, които създадоха у Хайне този начин на отношение към околния свят, са преди всичко неговото положение на член на преследвана, обезправена раса, зависимостта от милионера-чичо, пред когото, въпреки произхода и невежеството му, се прекланя елитът на немското общество. Заедно с политическото уясняване, Хайневият смях над съвременността става злъчен, той се превръща в сатира и сараказъм.

Ето какво казва той, говорейки за „Писма от Париж“ на Лудвиг Бьорне:

„Времето, мястото и материалът не само облагодетелствуват хумора, но го и извикват. Юлската революция, това политическо земетресение, разкъса по такъв начин отношенията във всички сфери на живота и събра така най-разнообразните явления, че парижкият революционен кореспондент е трябвало не само верно да докладва, каквото е чувал и виждал, но той е постигал и най-големи ефекти на хумора“.

Между великите хумористи и сатирици Хайне се отличава с това, че вместо да осмива вечно смешното, слабостите на човечеството, както правеха Шекспир и Молиер, той се заема конкретно да напада своето съвремие.

В това отношение в неговия хумор се отразява в най-широкия смисъл на думата политическият, общественият и литературният живот

---

[1] Heines Werke, Bd. V—VIII, S. 174.
[2] Пак там, т. VI—VI, стр. 66.

на времето, през което Хайне живя и твори. Говорейки за иронията и сатирата у Сервантес и Гьоте, ето как Хайне обяснява употребата на тия поетични средства: „Писателите, които чезнат под цензура и духовно подтисничество от всякакъв вид и все пак не могат да се откажат никога от тяхното сърдечно мнение, са предоставени особено на ироничната и хумористична форма“ [1].

Това се отнася не толкова за Сервантес и Гьоте, колкото за самия Хайне. Ние знаем на какви преследвания бяха изложени произведенията на великия присмехулник и все пак под формата на ирония и хумор той успява да прокара своето светоразбиране.

В „Пътуване по Харц“ и в „Книгата Льогран“ той обсипва със своя хумор ограничения немски еснаф и филистер. Почувствувал се засегнат от състудентите си аристократи като евреин, той в „Norderney“ се смя злъчно над техните родословия. Омразата на поета спечелват и хамбургските търговци и еснафи и в третия том на „Пътни картини“ той създава единствения за Хайневото творчество цялостен комичен образ на търговеца „Хиацинт“ с неговия Гумпелино. В Мюнхен, срещнал съпротива от страна на аристокрацията за заемане на катедра, като смята писателя Платен за представител на тази аристокрация, той го бичува заради неговите лични слабости. В „Бъореи“, макар да прибягва до осмиване на личните слабости на писателя, той бичува в негово лице представителя на ограничените дребнобуржоазни революционери. Всички културни и литературни прояви на изостаналата в политическо отношение Германия понесоха неговата остра ирония и сатира в „Ата Трол“ и „Зимна приказка“.

В предговора към „Ата Трол“ Хайне обяснява така своята сатира: „Поета обзема толкова повече пристъп на смях, когато вижда колко грубо, недодялано и глупаво могат да бъдат разбрани онези идеи (които са ценно постижение на човечеството. Б. авт.). Той се шегува над тяхната мечешка кожа. Има огледала, които така са изработени, че даже самият Аполон трябва да се отрази в тях като карикатура и ни кара да се смеем. Тогава ние се смеем само над карикатурата, а не над бога“.

Да се обърнем сега към хумора и сатирата на нашия народен поет-революционер.

И той, подобно на Хайне, бе предразположен да се смее над съвременниците си и съвременността, благодарение на условията, при които се оформи, но у Хайне, в началото на творчеството му, смехът има за цел да руши романтични илюзии, например в „Seegespenst“, където поетът мечтае и простира ръце към милия образ на любимата, която вижда някъде в морските дълбочини, и цялата илюзия завършва със следния куплет:

Обаче навреме
капитанът ме улови за крака,
дръпна ме от ръба на кораба
и извика, смеейки се, ядосан:
„Докторе, дяволите ли те хванаха?“

[1] Heines Werke, Bd. X, S. 170.

Редица от любовните стихове на Хайне завършват именно с подобна ирония и свалят мечтателя от небесните висини на земята.

За Ботев, изпаднал още от ранна юношеска възраст под влиянието на руската революционна мисъл, има малко място за хумор в творчеството му.

Сам Ботев казва: „Под петите на азиатските варвари ни един не е можал нито да се смее, нито да плаче; а отсам Дунава смехът се е обръщал на псувня, а сатирата на проклятие". И с тези думи Ботев дава характеристика на своето отношение към действителността. Като изключим времето на неговото ученичество, когато, както свидетелствуват неговите съученици[1], той се е проявявал като весел и закачлив юноша, заедно с означаването на своята жизнена цел — освобождението на българския народ чрез революция—идва и отрицателното отношение към българската действителност[2]. Тази действителност при връщането на младежа в Калофер го кара да негодува и даже да се гнуси от нея. С цялата си душа на революционер той иска да измени тази действителност.

Освен това личният живот на Ботев, след като напуща за втори път България и се озовава всред българската емиграция в Румъния, не го предразполага към смях. От писмото до Тулешков от 1868 год. личи, че Ботев се радва на веселия характер на приятеля си Левски, но от писмото личи също, че самият той, при тежкото положение, в което се намират двамата, не може да погледне с окото на хуморист на живота, макар че, както пише той: „не губя дързостта и не изменявам честното слово".

Хайне и в края на живота си, когато лежи в леглото-гробница, не изгубва своя хумор и често се самоиронизира[3].

В Румъния работата всред емиграцията, общата работа с Любен Каравелов не протича гладко. Ботев среща в службата си на народното освободително дело съпротивата на „старите", натъква се на вредителство от страна на търговци и др.

Издигнал се под влияние на руските революционери над своите съвременници, той чувствува, че работата за националното освобождение ще трябва да се води така, както той разбира. Това съзнание го кара да гледа от високо на противниците и вредителите на делото. Чувството на негодувание и протест, а даже и погнуса, както казва Михаил Димитров, не позволява проявата на хумориста. Пред нас стои във фейлетоните и дописките изобличителят Ботев.

---

[1] Захари Стоянов, Христо Ботев, стр. 48.

[2] За това свидетелствува и куплетът в първата творба на Ботев (вж. заб. към стихотворението „Майце си" в „Ботев, избрани страници" под редакцията на Стойко Божков):

Весел ме гледат мили другари,
че с тях наедно и аз се смея,
но те не знаят, че аз вечтлея,
че мойта младост слана попари!

[3] Фридрих Енгелс пише на 16. IX. 1846 г. писмо до Брюкселския комунистически комитет за връзки: „Евербег казва, че Хайне може внезапно да умре... Той, разбира се, не е в много угнетено състояние и, което е много интересно, е доброжелателен (в ироничен смисъл) в своите разсъждения".

Средството, с което си служи, е сатирата. Проф. Михаил Димитров казва: „Той е убеден, че към неприятелите на народа трябва да бъде безпощаден като ги бичува не само в обществения, но и в частния им живот. — Да разобличи неприятелите на народа — ето задачата на неговите писания“[1].

Такава бе задачата и на политическия писател Хайне. Но докато последният мина етап, в който, като романтичен поет, не взема особено отношение към обществения живот и се усъвършенствува като лирик-романтик, взел всичко ценно от своите учители-романтиците и от народната песен, Ботев започна направо като политически поет, публицист и революционен деец. Неговите хиперболи, неговите метафори са свързани с конкретната българска действителност, а тя е груба, недодялана. И затова, изразявайки се с думите на Ботев, трябва да кажем, че неговата сатира се превръща в проклятие.

Докато Хайне, с помощта на фантазията, отвежда своя читател към античността и сравнява с богини и божества, като ги окарикатурява, нашият изобличител сравнява с животните, които са най-близки до българина: магарето, свинята, овцата, овена и пр. Чрез фигурата на Кир Михалаки е окарикатурена цялата чорбаджийска класа с нейната любов към парите. Сатира на силата на парите написа и Хайне в стихотворението „Wauzerich“.

В разговора на Ченгелка с чорбаджията сатирата се превръща в проклятие срещу изедниците на народа. Ботев се надсмива и над народното суеверие, над народната тъмнота, в която го държат попове и черква.

Ботев прибягва най-често до изопачаване на имената, напр. вместо философ — фъсулоф, вместо Панарета — Магарета и др. Такова изопачаване на думи срещаме и у Хайне, но много по-рядко: вм. aristokratisch — aristokrätzig, от Jakob Grimm образува прилагателно — Jakobgrisch.

Особено присъщи са за Хайне — сатирика — латински и други чужди думи, които нашият поет по-рядко употребява.

Жестоката изобличителна сатира у Ботев засяга предимно чорбаджиите и предателите на освободителното дело, които са в служба или на интересите на руския царизъм, или на австрийската политика на Балканите.

По съдържание сатирите на Ботев засягат предимно специфичната българска действителност, както Хайне засяга немската във „Ата Трол“, „Съвременни песни“ и „Зимна приказка.“ Самият факт обаче, че Хайне не отдели време за прилагане на дело идеите, за които писа, и отдели много повече време за усъвършенствуването си като поет, ни сочи, че Ботев, който бе поет и революционен деец на практика, не можа да го достигне в художествено отношение като сатирик.

Не можем на края да не се спрем и на проблемата, която засяга Пенчо Славейков в студията си върху Хайне в сп. Мисъл, 1907 год. Като привежда цитата от Хайневото стихотворение „Нимфи“:

---

[1] Вж Хр. Ботев, Съчинения под ред. на Мих. Димитров, 1940 г., т. II., стр. 6.

На белия пясък рицарят почива
от пъстри сънища обхванат.
Красивите нимфи във облекло от воал
излизат от морските дълбочини.
Те тихо се приближават до младежа.
Те вярват, наистина, че той спи.
Едната пипа с любопитство
перата на неговата барета,
другата свързва неговия банделир,
третята се смее и очите й блестят...
Четвъртата танцува около него....
Петата целува ръцете на рицаря
със страст и желание;
шестата се колебае и, на края,
целува устните и страните...

и го съпоставя с Ботевата картина на самодивите:

И самодиви в бяла премена
чудни, прекрасни, песен поемнат, —
тихо нагазят трева зелена
и при юнака дойдат та седнат.

Една му с билки раната върже,
друга го пръсне с вода студена,
третя го в уста целуне бърже
и той я гледа — мила, засмена!

Пенчо Славейков пише:

„И кой знае да не е смело да се твърди тук за заемане от Ботев Хайневски стихове; но во всеки случай любопитно е да се посочи на тая прилика, още повече, че картината на Ботевата песен я няма, доколкото мен е известно, у друг лирически поет, освен у Хайне". По-нататък той споменава и за приликата между песента на Хайне из „Пътуване по Харц" — „Hirtenknabe" с „Гергьовден".

У Хайне:

Овчарчето е крал...
в краката му лежат овцете
безгръбначни ласкатели...
И кралят задрямва.
Между това, трябва да управлява
министърът, онова куче,
чийто сърдит лай
отеква наоколо.

У Ботев:

От овце стадо
тъй блейше вчера подир овчаря,
когато тоз цар, безгрижен, глупав,
както и всички царьове земни,
поведе стадо с кривака хубав
и с умни псета, — министри верни.

В същото стихотворение Ботев нарича „свети Гергя — божи разбойник". И Хайне в стихотворението „Черковният съветник Прометей" нарича „рицар Павел" — „благороден разбойник". Ала въпреки отделни прилики, Ботев тук не подражава на Хайне. Неговото творчество е самостоятелно. Той може да има подсещания от възприятия от четени поети. Нещо, което си има място при всеки творец; но да е заимствувал съзнателно — това не се решава да твърди категорично и Пенчо Славейков, който пръв посочи известни прилики между Хайне и Ботев. Що се отнася до Хайневото „Овчарчето е крал" и „Гергьовден" на нашия поет, тук имаме общи думи, но по дух това са две съвсем различни стихотворения. Творческият процес по мотиви и насока е различен. Същото трябва да кажем и за стихотворението „Майце си" и Хайневото „На моята майка Б. Хайне".

Поетът разказва, че го измъчва спомен за извършени простъпки, които са натъжили майчиното сърце, което така много го е обичало. В нейната сладка, доверчива близост го обхваща често една смирена плахост. В същия сонет, във втората част, поетът разказва, че е напуснал майка си, за да търси далеч от нея любовта, но не я намира. Болен и тъжен, той се връща в къщи. Посреща го майка му и в нейните очи той вижда дълго търсената любов.

Нашият млад поет свързва, разбира се, още тогава любовта към майка си със съдбата на заробената родина.

В сатирата „В механата“ ние срещаме стихове, които ни напомнят такива в стихотворението „На един политически поет“ от Хайне:

Робът пее на драго сърце
вечер в кръчмата песен за свободата.

А и в предния куплет ние виждаме картината на пиещите и пеещи другари на поета. И все пак каква разлика между двете стихотворения!

Но и самата българска действителност, както пише Ботев в своята статия „Кирил и Методи“, бе точно такава. Обяснявайки унищожението на Хаджи Димитровата чета, Ботев смята като причина за това факта, „че тия, които освобождаваха тогава България в кафенетата и механите, са не погрижиха, ако не да приготвят, то барем да известят народа за това, както трябва“.

В този дух ние бихме могли да намерим в произведенията на нашия народен поет още места, които ни напомнят за Хайне. Това се обяснява от една страна, както видяхме, с еднаквостта на проблемите, които са си поставили за разрешение двамата революционни поети, а от друга страна — това използуване на някоя Хайнева картина, идея или мисъл съвсем не говори за някакви заимствувания от страна на Ботев. За него една Хайнева картина, мисъл или идея е било едно подсещане, за да може да ги развие съвсем самостойно, съобразно с нашата конкретна действителност.

ХРИСТО БОТЕВ И ГЕОРГ ХЕРВЕГ

от СЛАВИ П. ЧАУШОВ

В световната история могат да се посочат малко имена, които, наред с големите възможности за поетическо творчество, да са обладавали и темперамент на големи политически борци и революционери. Ако се ограничим тук с най-изтъкнатите имена на такива борци, освен Христо Ботев у нас, ще трябва да посочим един от синовете на великата руска земя Кондрати Феодорович Рилеев (1795—1826), обесен от Николай I заради участието му в известния заговор, чието дело бе Декемврийското въстание в 1825 год. Класически представител на този тип борци и поети е човекът, с когото справедливо се гордее унгарският народ — Шандор Петьофи (1823—1842 г.), паднал в борба за свободата на своя народ. И немската история познава такива борци-поети, макар и не така известни както Петьофи. В това отношение трябва да споменем Тодор Кьорнер (1791—1813), който със своята стихотворна сбирка Leier und Schwert (Лира и меч) вдъхновяваше за известно време борците против френското нашествие в Германия и който, като участник в доброволческия отред на Люцо, падна в бран за свободата на своя народ. Към средата на миналия век, през бурната епоха на революционните борби на немския народ изпъква и ярко се откроява симпатичният образ на друг един херолд на свободата Георг Хервег (Georg Herwegh), който с пламенния си стих и с революционната си дейност доби широка известност не само в своето отечество, но и в чужбина, и то измежду най-светлите и прогресивни духовни водачи на своето време. Името на Хервег не е останало чуждо и за нашия Ботев, който, както е знайно, е бил винаги отзивчив към тогавашните демократически идеи и революционни движения от която и страна да се появяват те. В една своя бележка той говори с възторг за Хервег. „На 7 април — четем във в. Знаме от 23 май 1875 г. — е умрял в Баден-Баден знаменитият борец на немската революция в 48 година и още по-знаменитият поет на пролетариата — Георг Гервес. Той е обезпечил своето безсмъртие с множество песни и със стихове, които немската работническа класа пее на своите събрания, празници и във време на своята работа", така че песните на последния са в устата на почти целия немски народ. За Хервега Ботев ще да е знаел от своите учители — руските демократически революционери.

Между двамата поети-революционери има нещо общо, което ги прави близки един на друг, а именно еднаквото участие в политико-обществени борби, колкото от друга страна да са различни конкретните исторически условия, при които са действували те. Но преди да посочим в какво си съвпадат и в какво се различават по мироглед двамата поети, необходимо е да се запознаем изпървом с жи-

вота и епохата, в която е действувал Хервег, още повече че неговото име е съвсем непознато или малко познато на нашата общественост.

Георг Хервег е роден в Щутгарт през 1817 год. След завършване на средното си образование той се записва за студент по богословие в известния Тюбингенски университет, в който преди него са се учили неговите двама земляци, всемирно известните философи Шелинг (1775—1845) и Хегел (1770—1831). Скоро той бива отстранен от университета заради своите либерални разбирания, респ. защото възприел и одобрил възгледите на известния през това време философ и критик на религиозната догматика Давид Щраус, изложени в съчинението му Животът на Исуса. Постъпил в редовете на войската, той бива принуден да емигрира в чужбина поради един спор със своето военно началство.

В първо време той се озовава в Цюрих, Швейцария, гдето се отдава на писателска и публицистична дейност, като взема живо участие в редактирането на списанието Deutsche Volkshalle. (Немски народен трем) (1839—1840). В него той обнародва редица критически статии и рецензии върху някои немски писатели. Пак там той печата своите първи стихотворения. В тези последните той се проявява като горещ защитник на радикално-демократическите принципи и заедно с това издига на висока почит така наречената „поезия на хижата" (Poesie der Hütte). През 1841 година Хервег издава всички свои стихотворения в отделна сбирка под надслов: Gedichte eines Lebendigen (Песни на живия човек). С тях той става известен във всички немски земи, от тях особено се въодушевява опозиционно настроената немска младеж. През следващата година той предприема едно пътуване в Германия, гдето посещава някои известни духовни средища (Йена, Ваймар, Лайпциг, Дрезден, Берлин, Кьонигсберг, Кьолн и др.) и по този случай влиза във връзка с именити учени, общественици и политически дейци. Така, в Кьолн той се запознава с Карл Маркс, с когото дълго време поддържа преписка, а в Дрезден — с философа Арнолд Руге, по-късно съредактор на издаваното от Маркс списание: Deutsch-französische Jahrbücher (Немско-френски годишник), в което като емигрант сътрудничи и самият Хервег. В Берлин Хервег влиза в допир с кръжеца на младохегелианците, особено с Бруно Бауер, книгата на когото той издава по-късно в Цюрих[1] (с Фойербах, Щраус и други). Добил такава известност и популярност между тогавашните прогресивни политически среди, Хервег привлича вниманието на младия току-що възцарил се пруски крал Фридрих Вилхелм, който го поканил на аудиенция, на която той се явил. Скоро след това обаче, при престоя си в Кьонигсберг, гдето бил триумфално посрещнат от тамкашната студентска младеж, Хервег отправя едно послание до краля, в което повторно го подканва да изпълни дадените пред него

[1] Книгата на Бруно Бауер носи следното заглавие: Die Fähigkeit der heutigen Juden und Christen frei zu werden 1843, (Способността на днешните евреи и християни да станат свободни). Възгледите на Бруно Бауер са разкритикувани от Маркс и Енгелс в общия им труд: Светото семейство. Вж. също В. И. Ленин, Философские тетради. Огиз 1947 г., първата глава.

обещания. По една случайност това писмо бива обнародвано в пресата, вследствие на което Хервег бил незабавно арестуван и изгонен из пределите на Прусия[1]. В 1844 год. Хервег се установява в Париж, който град станал през това време средище на много немски политически емигранти. Тук Хервег се запознава и поддържа дружба с много знаменити френски литератори, като Беранже, Жорж Занд и др. Също така той влиза пак там в допир с именити руски писатели и политически дейци, които през това време са пребивавали в френската столица: Тургенев[2], Херцен[3] и Бакунин. През 1845 год. много от живущите в Париж немски емигранти е трябвало да напуснат френската столица. Този факт оказал отрицателно влияние върху Хервег, тъй като мнозина от тях били негови другари и съмишленици. Хервег взема също така живо участие в разразилите се през това време политически събития, като зорко следи политико-обществения и литературен живот и на своята родина. През 1863 год. избухва полското въстание. Хервег е във възторг от него. На въстаниците той пожелава пълна победа, а немските знамена, които са се развявали в противниковия стан, обрича на позор и проклятие („Den Empörern Sieg und jede Schmach auf deutsche Fahnen"). През дните на февруарската революция (1848 г.) Хервег е вече вожд на емигрираните в Франция немци. В април същата година, на чело на един доброволчески отред, съставен от немци и французи, Хервег минава границата и влиза в Баденското херцогство. Тук обаче той претърпява поражение и само благодарение решителната смелост на неговата жена, Емма Зигмунд, животът му бил спасен. След това събитие той отново започва своя скитнически живот.

Известно време Хервег престоява в Париж, после в Женева, Ница, а последните си години той прекарва в Лихтентал, местност близо до Баден-Баден. През тези години той издава втория том от сбирката Песни на живия човек, в която се очертава като отявлен враг на монархията и горещ привърженик на радикално-демократическите идеи на времето. Това особено проличава в сти-

---

[1] Х. Хайне, личен приятел на Хервег, написал по този повод стихотворението Die Audenz (eine alte Fabel) с мото: Sire, geben sie Gedankenfreiheit. Виж Heines sämtliche Werke, herausg. von Oskar Walzel, Bd. 2, p. 406. На Хервег е посветено и друго едно стихотворение, в което Хайне го нарича „du eiserne Lerche" („ти, желязна чучулиго"). На същото място, 3 том, стр. 257.

[2] Тургенев в „Един епизод из Парижките революционни дни през 1848 г." разказва, как той, при едно посещение на Хервег, който е живял в същата сграда, вижда да влиза един от въстаналите работници, който съобщил на Хервег, че неговият невръстен син заедно с боната си е пристигнал на една от парижките гари, завзета от другарите му въстаници, и че син му е поверен на грижите на неговите близки хора. Старият омършавял и окъсан работник, с риск на живота си и преодолявайки безбройни мъчнотии, се добрал до жилището на Хервег. Последният, дълбоко трогнат от тази крайно човечна постъпка на бедния работник, пожелал да го възнагради, обаче работникът решително отхвърлил това с думите: „Моите близки хора ме изпратиха". След потушаване на революцията Хервег намира своя син у женатата на работника. И на нея той предложил пари, обаче и тя също не ги приела въпреки своето бедно и окаяно положение (нейният мъж и син били пленени, а другият й син бил убит на барикадите).

[3] Виж в „Былое и думы", дето Херцен говори за отношенията си с Хервег и неговата жена. А. И. Герцен—Избранные философские произведения. Изд. Академии Наук СССР. — Институт философии 1948. Том второй, стр. 320.

хотворенията му: Ich bin ein freier Mann und singe, Der Gang um Mitternacht, Heldenlied и други. Под заглавие Xenien той издава своите епиграми, в които злъчно напада немското правителство и осмива някои от своите врагове. Хервег е дал също така преводи на някои Шекспирови драматически произведения. През последните си години Хервег рядко се обажда. Той пише само стихове по повод на някои извънредни исторически и политически събития, като например за празнуването на Шилеровата годишнина в Цюрих (1859), също по повод пленяването на Гарибалди (1862), а на следната година той съчинява прочутата своя работническа Марсилеза за основания от Ласал Общ немски съюз на работниците, започвайки с думите: „Mann, der Arbeiter, aufgewacht! „(Мъже, работници, събудете се![1]) Хервег има щастието в последните си години да преживее обединението на Германия, да види своята мечта осъществена, обаче той никога не е одобрявал тогавашната политика на Бисмарка. Хервег умрял през 1875 год. По негово предварително желание, той не е бил погребан по църковния ритуал.

Името на Хервег е неразривно свързано с политико-обществените борби на революционното движение през 1848 год. Епохата, в която той твори и действува, е изпълнена с упорити борби срещу монархо-бюрократическата и военна реакция, гръбнакът на която бе станала през това време Прусия на чело с тогавашния монарх Фридрих Вилхелм IV. Юлската революция в Франция оказа своето обратно действие и върху буржоазните среди на Германия. Икономическите условия, както и духовно-културното положение в Германия допринесоха в голяма степен за появата на едно мощно революционно-демократическо движение. Стопанското развитие през този период може да се характеризира с едно усилено разрастване на едрата промишленост. Тази последната се разви благодарение на основания още по-рано (1833) Общ немски митнически съюз, с който се тури началото на политическото обединение на Германия. Капитализмът правеше бързи крачки. Съществуването на многобройни немски държавици, управлявани от абсолютни господари, загуби поради тази причина своето предишно значение. Буржоазията все повече и повече се сближаваше и сплотяваше. Като нейна голяма пречка в първо време изпъкна феодално-бюрократическото държавно устройство на Германия. Осъзнавайки своята стопанска мощ, буржоазията се опълчи против тогавашния пруско-австрийски абсолютизъм и започна борба за извоюване на едно конституционно държавно управление с парламент и отговорни министри. Дребната буржоазия, като най-значителна обществена класа, също бе недоволна от тогавашната система на управление, защото последната спъваше и нейния подем. Тя скоро възприе лозунгите, провъзгласени от едрите капиталисти, и така влезе в стана на опозицията. Също така и голяма част от интелигенцията се обяви против стария режим, тъй като и тя бе подложена на пре-

[1] Този революционен зов напомня в много отношения повика на прочутия немски хуманист Улрих фон Хутен (1488—1517): Die Geister erwachen, es ist eine Lust zu leben, с когото Хервег има много общи черти. Сравни Gidel, Charles et Frédéric Loliée, Dictionnaire manuel illustré des écrivains et des littératures, p. p. 419—420, където се казва: Il semblait que le fier chevalier de Hütten eût reparu dans les vers irrités de G. Herwegh.

следване заради своите идеи. Големите социални реформи на Щайн-Харденберг, предприети от правителството в един либерално-централистичен дух, имаха за последица обезземляването на голяма част от селското население, особено това в Източна Прусия, а от друга страна увеличение земята на едрите земеделски стопани и на така наречените юнкери (Rittergutbesitzer). Една част от безимотните селяни бидоха принудени да емигрират в Америка и в други страни, а друга част изпълни фабриките и работилниците, гдето при съвсем ниски надници работниците водеха жалко съществуване. Голяма нищета шествуваше из немските села и градове. Силезийското въстание на тъкачите (1847 год.), обезсмъртено в Хауптмановата драма „Тъкачи", и безредиците в Берлин добиха скоро стихиен характер. Буржоазната интелигенция основа дружества (явни и тайни), целящи повдигане материалното състояние на бедната класа. Много от членовете на тези дружества бяха заставени да емигрират в Париж, Лондон или в Швейцария. Основа се също един общ съюз, наречен Съюз на справедливите (Bund der Gerechten), главното седалище на който бе в Париж. Левите младохегелианци (Фойербах, Руге, Б. Бауер, Щирнер и други) одобряваха програмата на буржоазната демокрация. Те критикуваха съществуващото тогава положение, без обаче да се спират и посочат на недъзите на тогавашната система. Те се задоволяваха предимно с общи теоретически разсъждения, които по-късно ги доведоха до гледището на един безкръвен и абстрактен хуманизъм, респ. до един анархистичен индивидуализъм[1].

В областта на литературното творчество всички тези опозиционни настроения намериха отражения в така нареченото движение на Млада Германия (das junge Deutschland), главни представители на което бяха Гуцко (1811—70 год.) и Лаубе (1806-1884), които бяха в голяма степен повлияни от Хайне и Бьорне. Това движение се появи през време на упадъка на романтизма и засилването на реализма в европейските литератури. Новата тематика на поетичните произведения е сега борбата за гражданска свобода и демокрация. Също така всред известни слоеве на немския народ бе преодоляна и религиозната ортодоксалност и мистика, на мястото на които се появи „практическото християнство". Основоположниците на новото литературно течение разработваха предимно драматическата поезия, в която те провеждаха социално-политически тенденции. Скоро обаче към тях се присъединиха плеада от млади сили, които, противно на първите, се посветиха главно на лиричната поезия. Хофман фон Фалерслебен, Фердинанд Фрайлиграт, Дингелстет в Германия и Ленау и Анастазиус Грюн в Австрия внесоха нова свежа и ободрителна струя в цялото това движение, която струя отговаряше на настроението на народа. Тази нова насока на литературното творчество, на така наречената „политическа лирика", се възглавява именно от Георг Хервег. Отначало Хервег, заедно с цялата плеада на упоменатите по-горе поети, вярваха, че новият монарх Фридрих Вилхелм IV ще изпълни лелеяната от тях и от целия немски народ мечта — да въ-

[1] Виж; Wirtschaft und Technik. Die neue Volkshochschule, 4. Band p. 42 f. Wien; Большая советская энциклопедия, том 15, стр. 555 и 804—Е. Цобел.

веде нова конституция и да действува за цялостното обединение на Германия, — за което младият крал даваше на глед надежди и упование. Някои общественици и политически дейци бяха провъзгласили краля за нов немски месия. Сам Хервег, обладан от същата вяра, отправя следните думи към него:

Die Hoffnung Deutschlands steht zu dir,
Fest, wie nach Norden weist die Nadel
O Herr. Ergreife das Panier,
Noch ist es Zeit, noch folgen wir,
Noch soll verstummen jeder Tadel!

Надеждата на Германия е в теб,
непоклатимо стрелката показва към север.
О господарю, развей знамето,
още е време, още ние ще те следваме,
още може да замлъкне някой друг укор!

Скоро обаче след това обаяние от личността на краля настъпи разочарование, което постепенно се обърна в явна неприязън към него и към цялата система на управление. Кралят се намираше под силното влияние на романтиката, идеология на феодалната класа. Много сполучливо той бе наречен на времето „романтикът на царския трон" (Romantiker auf dem Thron der Cesaren[1]), защото се стремял да възкреси и възстанови средновековни традиции и институции. Със своята политика той целеше да централизира всички почини в своите ръце, респ. да направлява сам както политическия, така и духовно-културния живот на страната.

Срещу засилването на реакцията се надигаше опозицията вред народните маси, борещa се за конституционно управление на страната. Обещаната още от предишния монарх Фридрих Вилхелм III конституция биде отхвърлена като пъклено дело на революционерите. В едно писмо на краля до кралицата, споменувайки въпроса за конституцията, той се изразява цинично: „Аз убих безумния план за конституция" („Ich habe den unsinnigen Verfassungsplan getötet") (J'ai tué)[2]. В партийните борби, които се развихриха през това време, кралят, разбира се, бе всецяло на страната на немските юнкери и ултрамонтани и действуваше против мощно надигащата се вълна на народните маси. На страната на последните бе Хервег, който със своя пламенен стих и със своята широка политическа дейност стана верен изразител на народните искания.

Силата на Хервег лежи главно в неговата лирика. Стихотворенията му се отличават с идейното си богатство и живата си образност. В това отношение той надминава всички други поети от тази епоха. Ритмичният патос на неговите песни наподобява много на Шилеровия стих, от който Хервег е силно повлиян. Много неща той е научил също и от Хайне и Платен. Хервег е също майстор на

---

[1] Под същия надслов известният немски философ от школата на левите хегелианци Давид Щраус издаде една книга, в която той с тънка ирония и сатира бичува тогавашната християнско-политическа романтика.

[2] Виж Theodor Heigel, Politische Hauptströmungen in Europa im 19. Jahrhundert, Teubner, S. 58.—Сравни също Theobald Ziegler, Die geistigen und sozialen Strömungen im 19. und 20. Jahrhundert, S. 198 f.

формата: тук за образец са му служили класиците от миналото[1].

От казаното до тук се разкриват общите черти между Ботев и Хервег. И двамата са борчески натури, излезли начело на народните маси, борещи се за сносен живот.

Ботев в статията си „Решен ли е черковния въпрос", във в. Дума, изразява своя устрем със следните думи: „Отвредом човекът е хвърлен в борба — в борба за свобода, за истина. В тази борба е смехът и плачът, доброто и злото, в нея е прогресът човешки"[2].

При Хервег тази воля за борба е изразена в следните два стиха, от които единият е отправен към немската младеж, а другият към тогавашния пруски владетел:

Reisst die Kreuzer aus den Erden
Alle sollen Schwerter werden
Gott im Himmel wird's verzeihen
(Изтръгнете железните кръстове от земята.
Всички те трябва да станат мечове.
Господ в небето ще ни прости за това.)

Und wer wie ich mit Gott gegrollt,
Darf auch mit einem König grollen
(А който като мен се бунтува срещу бога,
може също да се бунтува срещу един крал.)

И двамата проповядват праволинейност в борбата и нейното извеждане докрай, до нейната пълна победа. Ботев в стихотворението си „Борба":

Кипи борбата и с стъпки бързи
Върви към своят свещенни конец...
Ще викнем ние: „Хляб или свинец!"

При Хервег:

Nur offen wie ein Mann: für oder wider!
Und die Parole Sklave oder frei!
Selbst Götter stiegen vom Olymp hernieder
Und kämpften auf der Zinne der Partei.
(Открито като един мъж: за или против!
Лозунгът е робство или свобода!
Самите богове биха слезли от Олимп долу
и биха воювали от бойниците на партизаните.)

И двамата показват голяма отзивчивост и симпатия към всяка една борба, целяща извоюване свободата на поробените народи. Хервег, който дълго време е прекарал в изгнаничество в чужбина, ратува не само за свободата на немския народ, но също така и за свободата и на другите угнетени народи. В друга връзка ние споменахме за горещите симпатии на Хервег към въстаналите поляци през 1863 г. Заедно с Херцен, Бакунин и Мацини, той подкрепи също организаторите на морската експедиция на Лапински в помощ на въстаналия полски народ[3]. Доживял обединението на Германия, Хервег

[1] Gustav Karpeles, Allgemeine Geschichte der Literatur, 3. Bd., S. 628; Большая советская энциклопедия, 15 том, стр. 446. Сравни Fr. Munckert, Allgemeine deutsche Biographie, XII Bd., S. 253 f.

[2] В. Дума год. 1, брой 4 от 17. VII. 1871 год.

[3] Виж М. Димитров, Христо Ботев — идеи, личност, творчество. Второ издание, 1946 год., стр. 86.

не може да се примири с унизителното положение, в което бе поставена втората негова родина, Франция, страната на свободата и ревностната пазителка на революционните традиции.

Също като нашия Ботев и той в решителния момент грабва оръжието и застава като вожд на един доброволчески отряд, изоставяйки челяд и дом. И в него живее този дух на борба, за който говори Ботев и в който се заключава смисълът на целия човешки живот. Хервег, подобно на Ботев, критикува остро, бунтува се там, гдето забележи, че има подтисничество, и протестира смело срещу правителството, и срещу краля, което за тогавашното време е било нечуван подвиг.

Току-речи еднакъв е и житейският път у двамата поети-революционери; съществуват много общи черти и в техния мироглед и политическо верую. И двамата са борци за тържеството на демократическите идеи на тяхното време.

Дългият престой на Хервег в Париж и дружбата му с представителите на научната и политикообществена мисъл са оказали благотворно влияние върху духа на този темпераментен немец. От друга страна ще трябва да отбележим, че върху Хервег също така е упражнил въздействие кръжецът на младохегелианците със своя стремеж да поставят философията, респ. идеите на Хегел, в услуга на революционните движения. Идеолог-мислител е и Ботев. Макар по-късно с две и повече десетилетия, аналогични идеи и тенденции намират отражения и у него. Ще трябва само да добавим, че тия идеи бяха пречупени през руската действителност от 50-те и 60-те години на миналото столетие; хора като Херцен и Бакунин, и особено Чернишевски и Добролюбов, изхождайки от европейския утопически социализъм, създадоха своя революционна идеология. Те смятаха, че руският народ няма нужда да премине степента на капиталистическото развитие, което води до големи страдания на народите, макар и съпроводено с голям технически прогрес, а може направо да мине в една по-висша форма на социално-стопанския живот. За този преход народът ще трябва да се подготви от така наречената революционна интелигенция. Ботев[1], намирайки се под силното въздействие на споменатите по-горе руски духовни водачи, възприе тяхното учение, като се стараеше да го приложи и върху българска почва. Според него социално-стопанската структура на руския народ е почти еднаква с тази на нашия народ. Последният трябва също така да въстане и след като отхвърли игото на азиатския варварин, да създаде условия и възможност за достигване на една по-висока форма на културно-стопанско развитие[2].

Въпреки идейните прилики, двамата поети-революционери показват в своето творчество и революционна дейност и голямо различие, което се обяснява с характера на обществените борби, в

---

[1] М. Димитров, цитир. съчинение, стр. 45 и стр. 58.

[2] Виж Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, София 1906 год., гл. 4. — Идейните течения в революционната партия, стр. 41; сравни М. Димитров, на същото място, стр. 50; също Ж. Натан, Българското възраждане 2 изд., стр. 398.

които участвуваха. Борбите в Германия през 40-те години, когато Хервег се оформява идеологично, още носеха общо демократичен характер, обществените течения не бяха ясно диференцирани. Поради туй Хервег не излезе вън от границите на буржоазния и дребнобуржоазен радикализъм. Оттук идеше и колебанието му, надеждите в краля и т. н. За идеологичната му неоформеност допринесе и това, че той не можа да надрастне и не можа да се освободи от влиянието на хегелианството, което се отрази и в неговата лирика. В нея проличава смътният стремеж към свобода, копнеж към синята далечина. В неговия мощен и ритмичен стих липсва конкретният исторически фон. Хервег няма положително отношение към действителността, също така той не ни дава вярна преценка на големите събития на своето време. Това обстоятелство е схванато и от неговия голям приятел Хайне, който в един свой стих, посветен на Хервег, казва:

Herwegh, du eiserne Lerche,
Weil du so himmelhoch dich schwingst,
Hast du die Erde aus dem Gesichte
Verloreu. Nur in deinem Gedichte
Lebt jener Lenz, den du besingst.
(Хервег, ти желязна чучулиго,
понеже ти така нависоко се стремиш към небето
и с това загубваш земята от своя поглед,
само в твоите стихове
живее оная пролет, която ти възпяваш.)

Противно на Хервег, чийто мироглед си остава в основата идеалистичен, нашият поет като идеолог е много по-цялостен и позавършен[1].

Ботев не се губи в безплодни спекулации и теоретични разсъждения, а напротив, неговият взор е устремен към земята, към действителния свят. Той проявява, особено през последните години на своя живот, реалистични похвати на мислене. Ботев се интересува от това, което той нарича неумолима логика на историята. Ботев изхожда от нашата обществено-политическа действителност, която той иска да претвори в духа на прогресивни идеи, в духа на „новата наука за свободата". Идеите на тази „нова наука за свободата" го водят неотклонно към веднъж поставената цел.

---

[1] Виж М. Димитров, пак там, стр. 139.

БОТЕВ НА АНГЛИЙСКИ

от ВИКТОР ШАРЕНКОВ

Гениалните песни на нашия най-велик поет са привличали вниманието и на много чужденци. Много от Ботевите песни са превеждани на различни езици. Имаме добри преводи на руски, немски, френски, чешки и други езици. Ала малко, много малко е преведено на английски език.

Първият превод на Ботево произведение на английски език е „Хаджи Димитър", публикувано в 1904 г. в хубавата сбирка народни песни „The shade of the Balkans" от Хенри Бърнард, Пенчо Славейков и Е. Дж. Дилън в Лондон[1].

В увода на тази рядка книга Хенри Бърнард казва, че Пенчо Славейков превеждал всички песни на немски и тогава той ги превеждал на английски[2]. Поради тази причина преводът на „Хаджи Димитър", макар и гладък и приятен за четене, не е съвсем точен. Така например, „хайдушка песен" е преведена съвсем несполучливо с „a robber's romance", което значи песен или романс на крадеца[3]. Хайдук не значи крадец. Стихът в превода е тромав, твърде далеч от оригинала. Най-красивите стихове от българската поезия, „Този който падне..." и „Настане вечер...", са дадени по следния начин:

„He that has fallen fighting for freedom
Chooses not death — to that hero belong
The tears of the sky and of earth and her children
And of the voice of the maker of song.

Съвсем несполучливо. Първият ред на оргинала е в сегашно време, преводът — в минало.

Now falls the twilight and the moon clambers
Into that arch where the happy stars dance,
Now the wood rustles, now the wind hisses,
Now chants the Balkan a robber's romance.

Интересни са бележките, които Бърнард дава на края върху „Хаджи Димитър". Той пише:

„Тази е най-популярната от всички български художествени песни. Тя е единствената в нашата книга, на която авторът е известен, но тя е станала почти народна песен. Хаджи Димитър и Караджата бяха водители на една въстаническа чета. В 1868 г. те

[1] Пълното заглавие е: The shade of the Balkans: being a collection of Bulgarian folksongs and proverbs, here for the first time rendered into English, together with an essay on Bulgarian popular poetry, and another on the origin of the Bulgars. London: David Nutt, 1904.

[2] The shade of the Balkans, стр. 13.

[3] Там, стр. 221.

влязоха в България от Румъния и всички бяха избити. Бидейки ранен, Караджата бе хвърлен в Търновския затвор и там той си разби главата в стените на затвора. Осем години по-късно същият човек, който написа тази песен, мина от Румъния в България като войвода на една чета от 150 души, и те всичките паднаха. Един от първите убити бе техният войвода, чийто гроб е незнаен. Борбата станала близо до Враца, където днес се издига паметник.

Христо Ботев остави около 15 стихотворения с анархистична тенденция и се счита за един от най-добрите лирически поети на България. Друго от неговите най-популярни произведения е „Молитва" (в края на която той моли да му се даде възможност да умре за родната си страна) и от която ние можем да цитираме тези редове:

О, мой боже, прави боже!
Не ти, що си в небесата,
а ти, що си в мене, боже —
мен в сърцето и в душата" [1].

Твърдението на Хенри Бърнард, че стихотворенията на Ботев са с анархистична тенденция, иде от информацията, която му е дал Пенчо Славейков, който не обича Ботев и го напада в редица свои изказвания. Ето какво пише той за великия поет-революционер:

„Ботев от служене роду си преминава пряко на служба изобщо у—рода человеческаго. Любопитното е, че тая си служба той разбира като служба само у оная част от человечеството, за която той има може би понятие, но я знае още по-малко отколкото своя собствен народ: анархистите, които той смесва с работния народ, или въобще с унижените, оскърбените и онеправданите" [2].

И по-нататък Славейков се изказва по-силно и по-недвусмислено за анархизма на Ботев:

„Анархизма е квасът на повечето стихове на Ботева, както и на прозата му. Това го рязко отличава от неговите съвременници. Обаче на тоя анархизъм изворът не е разума, а чувството, а пък за другаруването на такъв анархизъм с патриотизма няма особена пречка" [3].

Разглеждайки книгата „Христо Ботев" на Д. Т. Страшимиров във в. Знаме от 20 август и 3 септември 1897 г., Пенчо Славейков изказва своите и на мракобесите от онова време възгледи върху Ботев по следния начин:

„Даже един бегъл поглед на разрушителното влияние, което животът и произведенията на Ботйова упражняват върху нашата младеж, би подсетил всякого, че ние тук имаме работа с нещо мътно, неуталожено, буйно, нещо, което зашеметява със своя кипеж, а не обистря, както би трябвало да прави онзи, когото поставят за пример, за учител на младежта... Той е тъй ирационален, че ако ние учим младежта да гледа през призмата на неговия характер и

[1] Пак там, стр. 252—253
[2] Събрани съчинения, т. 6, кн. 1, стр. 21.
[3] Там, стр. 22.

дела, ние ще възпитаме чардафонска младеж, която ще се интересува само от собствените си вагабондажи“[1].

Славейков отрича Ботев не само идейно. Той го отрича и като поет. „Ботйов не само не е велик, но едва ли може се нарече и добър поет“[2].

Невѣрните сведения, които Бърнард дава за живота на Ботев, произхождат също от Пенчо Славейков. Всеки знае, че Ботевите стихотворения са 20 на брой, а не 15, както пише Бърнард, който казва, че „много от неговите стихотворения са били изпратени на бащата на Пенчо Славейков, но в 1877 г. Стара Загора бе изгорена от турците, та само 15 стихотворения останали“ [3].

Това съобщение не е съвсем точно и не представя правилно отношението на Ботев към просветителите църковници и специално към Петко Славейков, изразено в „Защо не съм?“ Странно е и съобщението на Бърнард, че Ботев добил образованието си в „една духовна семинария в Одеса“, когато се знае, че той е учил във втората одеска гимназия[4].

Бележката на Бърнард за Ботев завършва малко сензационно: „По-после той станал учител в едно българско село в Румъния, но повече от времето си изразходвал във ловене на соколи, вълци и др., с които той живял и спял. Той полагал големи старания да ги опитоми, защото те го интересували повече, отколкото неговите човешки ученици“ [5].

Вторият превод на „Хаджи Димитър“ на английски език е направен от ирландеца Джон Дж. Р. О'Бирн и е публикуван в 1918 г. с заглавието „The dying rebel“ в ирландското списание „Arn-Eire“ или „Old Ireland“. Този превод е направен от български и превъзхожда превода на Хенри Бърнард и Пенчо Славейков. Преводачът се е наистина вживял в духа на най-хубавото творение на българската поезия, ала и неговият превод не е напълно издържан. Той е прибавил повече думи, отколкото са в оригинала, за да спази римата. Знаейки трудностите при превеждането на поезия, ние би трябвало да бъдем снизходителни към преводача. Все пак английският читател ще може да добие понятие за хубостта на тази безсмъртна Ботева песен. Тъй като това списание е рядкост, ние смятаме, че не ще бъде излишно да дадем тука превода изцяло.

Still faintly breathing, out there on the Balkan
Bathed in his life blood a brave man is lying.
From wounds gained in battle his life is fast ebbing
In the prime of his manhood a hero is dying.

There to one side he has cast off his rifle,
His broken sword too; from his lips are escaping
The groans in vain he endeavours to stifle,
His head tossing wearily, his eyes widely gaping.

---

[1] Събрани съчинения, т. 6, кн. 2, стр. 212—213.
[2] Там, стр. 218
[3] The shade of the Balkans, стр. 253.
[4] Вж. Мих. Димитров, Христо Ботев, София 1948, стр. 10.
[5] The shade of the Balkans, стр. 253.

There he lies dying- and in the blue sky above
The sun standing still scorches angrily down:
Far in the wheat-fields the reapers sing songs of love
Whe his heart's blood is bedewing the ground.

For now 'tis the harvest and wheat you must cherish:
Sing on, ye slaves in your woebegone way
Those sad, gloomy songs. Let another brave perish:
Heeding him not—stop! What did I say?

He who in freedom's cause lies fallen here
Shall not be forgotten, for heaven and earth,
Mankind and nature shall mourn o'er his bier,
And long shall the bards bless the day of his birth.

To shade hum with outspread wing flies the proud eagle
Gently the savage wolf licks his drèad wound:
The chivalrous hawk, fit companion for heroes,
Comes te his aid as he lies on the ground.

Night falls at last; the pale moon arises,
And stars take their places around heavén's vault;
The trees of the forest are swayed by the breezes—
The Balkan is singing the song of revolt.

And see from the forest the fairy maids coming;
They sit by she hero and take up singing;
Softly they tread where he lies in the gloaming —
Beautiful, dazzling, with white garments clinging.

The first of the maidens with herbs his wound dresses,
Another with cool water sprinkles his brow,
A third, on his parched lips a fond kiss impresses
As, dying, he wistfully looks her now.

„Tell me, dear sister, is Karadja fallen?
Tell me, too, where my brave followers lie;
Tell me, and then take my spirit to heaven —
For here where I fell I am willing to die."

With hands clasped together and songs of the sweetest
They fly to the heavens on wings of the wind,
Round the blue ether till dawn reappeareth
The spirit of valiant Karadja to find.

But dawn comes at last! and there on the Balkan
The hero's blood flows on the grass damp and brown;
The sàvage wolf still gently licks his dread wound,—
And the pitiless sun scorches angrily down.

В своя роман „Мара" Стоян Христов дава един фрагмент от „Хаджи Димитър", в който показва пълно разбиране на оригинала и усет към хубостта на песента. Той превежда буквално, без да спазва ритъм и рима.

Ето как предава той „Този който падне . . .":

He that falls in the battle of freedom,
He dies not; earth and sky and
Beast and man mourn for him,
And singers sing songs for him"[1].

Освен „Хаджи Димитър", правени са опити за превеждане и на „Моята молитва".

Известният американски мисионер и по-късно кореспондент на американски вестници Р. Х. Маркъм в своята книга „Meet Bulgaria"

[1] Stoyan Christowe, Mara, стр. 283—284.

превежда шест строфи от „Моята молитва“, като е изоставил втора, четвърта и шеста. С това е разбита целостта на стихотворението.[1] Очевидно, на реакционния агент на англо-американския империализъм не се нрави всичко от Ботев.

Интересен е преводът на „Моята молитва“, направен от американския войник Уилиам Б. Странг в 1945 г. с помощта на В. Шаренков, в който е изпусната третата строфа. Уилиам Б. Странг, интелигентен американски младеж, макар че не знае български език, проявява извънреден интерес към България и българската литература. Не може да се очаква, че той ще разбира напълно Ботев, но все пак неговият опит заслужава да се отбележи. Ето как той е предал на английски „Моята молитва“:

Our Father, God of anger,
Father who art not in heaven
Thou who art within me, father,
In my wine and in my leaven.

Not thou whom the orthodox
Bow to, scrape and scuff their sandals
Who at the vernal equinox
Sniff piously and light thee candles.

Not the God of the annointed:
King and pope and patriarch,
Who has abandoned, disappointed,
The poor on whom he left his mark.

Not that God who taught the slave
To be patient and pray
And sent him, happy, to his grave
With fairy-tales of judgement day.

That God is adored by liers,
Idolized by fools and crooks
Who snare men in their swamps and mires
And confound him with their books.

Not so thou, oh God created
In the mind of the oppressed
Whose reign will be celebrated
When men come forth in reason dressed.

Oh God inspire in everyone
A living love of liberty
And faith to fight until we've won
For men the final victory.

Oh God, support this hand and arm
That when the rage and struggle grow
And freedom rings out its alarm
I too can rise and strike a blow.

Until then do not let expire
A violent heart in foreign land
Let my voice pass through air and fire
As softly as through desert sand.

С цитати от Ботевите песни си служи и В. Шаренков в своята реч, държана по случай Ботевата годишнина в American Common в Ню Йорк на 2 юни 1945 г. пред американци и българи[2].

[1] R. H. Markham, Meet Bulgaria. Sofia 1931, стр. 215.
[2] Вж. Народна воля, Детроит, 6 юли 1945.

Похвална е и инициативата на Ботевия институт в София за превеждане и запознаване на чуждия свят с Ботева. Институтът е издал под редакцията на Георги Цанев една книжка с избрани Ботеви творби[1]. Преведени са само „Хаджи Димитър", „Борба" и „Моята молитва" с фейлетони и статии. Преводачът Марко Минков се е справил успешно с превода на трите песни. Особено сполучливо е преведена песента „Борба". „Хаджи Димитър" е преведена буквално, без всякаква рима. Голяма грешка е допусната при печатането. Стихът „Балканът пее хайдушка песен", вместо да следва след „Гора зашуми, вятър повее", е поставен в самото начало пред „Жив е той, жив е там на Балкана".[2] Това обезобразява цялата песен, цялата книга, още повече, че механически са образувани в английския текст всички строфи на стр. 17, в несъответствие с оригинала. Този факт показва, че у нас не винаги се полагат достатъчно грижи от редактори, издатели и печатари. Ние бихме препоръчали за подобни книги да се търсят издатели в чужбина. Тогава те ще бъдат издавани по-добре и ще намират повече читатели.

И тъй, преводите на Ботев на английски език не са достатъчни. Те не са и много сполучливи. Малкото, което е направено досега, е случайно и откъслечно. Бившите режими у нас не са правили нищо за представянето на Ботев пред културните среди на Англия и Америка. Те, естествено, не са желали да представят Ботев такъв, какъвто е: революционер и борец за благото на човечеството. Изобщо, като изключим хубавия превод на „Под игото" и няколко превода на разкази от Елин Пелин и др., нищо съществено не е сторено да се представи българската литература на английски език.

Време е вече да се излезе от това положение. Ние трябва да дадем преводи на Ботев и на други наши писатели на езика, който е най-разпространен в света. И всичко трябва да бъде направено обмислено, систематично, за да намери добър прием всред английскиговорящите народи. Преди всичко ние трябва да потърсим съдействието на прогресивните среди в Англия и Америка. Те издават свои книги и списания. Те на драго сърце ще приемат да печатат и разпространяват, както Ботев, така и българските прогресивни писатели.

---

[1] Christo Botev, A selection, edited by George Tsanev, Sofia 1949, 85 стр.

[2] Там, стр. 17.

ПРОЯВИ НА ДИАЛЕКТИКА В БОТЕВАТА ПОЕТИЧНА МИСЪЛ

от ИВАН ЛЕКОВ

Характеристиката на гениалните творци не може да бъде в никой случай изчерпателна. Винаги, при всяко вглеждане, при всеки нов опит за анализа се откриват у големите художници на словото нови възможности за преценка на тяхното всеобемно дело. Твърде често наблюдения, в които на пръв поглед няма нищо извънредно, допринасят за конкретното обрисуване на познати само в общи черти качества на творческата характерология. Ботевото поетическо наследство е било предмет на многобройни изследвания от различни гледища и с методите на нееднакви критически и идейно-политически мирогледни системи. Общо е обаче убеждението, че цялата Ботева мисловност почива на социалистически основи, колкото и още примитивни и своеобразни да са били те. Ботевският утопичен социализъм, при това, не е бил само някаква външна, формална придобивка на личността, модно увлечение, без отражение върху целия строй на мисълта и разсъжденията на поета. Тъкмо обратното се наблюдава не само в подбора на теми, който показва трайно, последователно отношение на твореца към околната действителност, но и в самия мисловен строеж, който намира израз и в съответните езикови форми. Касае се до един от видовете или законите на диалектическа постройка на фразата, който има широко приложение в безсмъртните стихотворения на великия поет-революционер. Тоя начин на изказ се гради върху единството от противоположни по съдържание групи от думи и изречения. Малцина са отдавали значение на стилистичните фигури, наречени антитези, като зародишни прояви на диалектическата мисъл, или по-точно на субективната диалектика[1].

А тя е, както добре забелязва с цитати от Енгелс и Ленин М. А. Леонов[2], отражение на диалектиката на обективния свят в мисълта на човека, отражение на господствуващото в цялата природа движение по пътя на противоположностите, които постоянно се борят и преминават една в друга в по-високи форми. И това е така, защото предметите и явленията са раздвоени и в тях съществуват противоположни страни, свойства и тенденции. Докато единството

---

[1] Доколкото ми е известно, антитезите у Ботев като стилистични фигури са били досега само веднаж подложени на бегла характеристика, и то от формално гледище (срв. Г. Керемидчиев, Градации и антитези у Ботева, Родна реч, VII, 1933, 54—62, и Движението — основно художествено начало у Ботева, Бълг. мисъл, XI 1935, 377—383). Авторът на тия статии обаче е имал за цел да обърне внимание единствено на психологическите основи за динамика на Ботевата реч и за това според него антитезата тук била стремеж към силен изказ, способност да се усеща опаката страна в живота на хората, израз на безизходното драматично положение и трагичната съдба на поета-бунтовник (Градации и антитези, стр. 58).

[2] М. А. Леонов, Очерк диалектического материализма, М. 1948, стр. 113, 270, 287.

на противоположностите е временно и условно, борбата им е абсолютна[1].

Отношението на изследвачите към споменатите стилистични начини на изказ, към антитезите, е било изключително формално. Те са се задоволявали да ги посочат твърде общо и схематично и да изтъкнат тяхното естетично въздействие. Те дори не са ги класифицирали по-подробно по изискванията на формалната логика на противоположни и противоречиви, а още по-малко са се опитвали да изтъкнат антитези с диалектичен характер. Всички тия недостатъци трябва да се отстранят, особено като се знае, че не само стилните, но и езиковите особености стоят в най-тясна връзка със съдържанието на мисълта и са нейно конкретно отражение. А всяко изречение, по думите на Ленин, съдържа като в зародиш елементите на диалектиката.

Антитезата се характеризуваше в старата стилистика като съпоставка на противоположни неща-контрасти. Това се отнася повече до единични понятия, които обикновено не представят някакво единство. Според традиционните стилистични канони антитезата била резултат на поетични настроения и будела силни чувства в душата на читателя или слушателя. В такъв смисъл като богат с антитези се сочеше и стилът на Ст. Михайловски. Може би и у Ботев някои противопоставяния имат още само прост антитезен характер, без да са диалектично свързани, но все пак изобщо неговата поетична мисъл дава изобилни примери за гъвкавост, преливност и сила на една за пръв път ярко проявена в поезията ни диалектика.

Тия общи бележки имат за цел да обърнат внимание на наблюдавания поне в половината от песните на Ботев начин на стихотворна фабулизация, който използува противопоставяне на понятия, идеи, образи, загатвания свързани във временно условно мисловно единство, за да предаде диалектическата същност на творческата мисъл. Тая особеност, която без съмнение стои в пряко отношение с целия умствен склад и идеологична насоченост на поета, не срещаме така често у други наши поети.

Още в първите си стихотворения Ботев построява много от своите поетични откровения по изкусен диалектически маниер. Така, в „Майце си“[2] (в третото и шестото четиристишие), както е всеизвестно, поетът противопоставя своята привидна външна веселост на сломената си от ударите на робския живот и социалните неправди младост: „Весел ме гледат мили другари, /че с тях наедно и аз се смея,/ но те не знаят, че аз веч тлея, /че мойта младост слана попари!“ „Много аз, мале, много мечтаях /щастие, слава да видим двама;/ сила усещах—що не желаях? /Но за вси жалби приготви яма!“ Такива състояния говорят за психично единство, изградено от противоположни настроения и тенденции.

В „Елегия“ диалектиката на мисълта за момент придобива сложна монологично-драматична форма и се отлива в отривиста

---

[1] Срв. и Т. Павлов, Марксическият диалектически метод. Библ. Акад. образование № 25, София 1948, 20—21.

[2] Цитатите са по най-новото издание на Хр. Ботев, Съчинения, ред. и коментар от Ал. Бурмов, т. I, София 1948.

въпросителна и удивителна модулация: „Той ли? — кажи ми Мълчи народа!“ В „Делба“ по най-естествен начин поетът свързва в единство двете основно противоположни понятия добро и зло: „Добро ли сме, зло ли правили /потомството нази ще съди“./ По същия начин в стихотворението „В механата“ звучи антитезният израз: „Туй, що, глупци, вий не знайте/ позор ли е или слава!“

В „До моето първо либе“ Ботев повтаря, но с по-категорично утвърждение същата мисъл, която се крие в третото четиристишие на „Майце си“: „Млад съм аз, но младост не помна“. И тук състоянието на младия поет е диалектически промислено и изразено. За това говори и обращението: „Ти имаш глас чуден — млада си,/ но чуйш ли как пее гората?/ чуйш ли как плачат сиромаси? /За тоз глас ми копней душата“/. И по-нататък в същото стихотворение: „О, махни тез думи отровни! /Чуй как стене гора и шума“/, и пак там с подчертан драматизъм: „Запей, или млъкни—махни се!“

В „На прощаване“ Ботев съветва майка си да не плаче, но да кълне робския живот, защото той знае, че за нея е същевременно и мил и млад, но и с мъжко юнашко сърце. А при вестта за неговата смърт животът пак ще затече едновременно и тъжен, и весел: „Тъжно щеш, майко, да гледаш/ти на туй хоро весело“.

Ботев обича и простите немногословни антитези, образувани от непосредствена пряка съпоставка на противоположни понятия, като напр. в изразите: „На стари гърди и млади..., /силно да любят и мразят.../, пътят е страшен, но славен:/ аз може млад да загина.../ но... стига ми тая награда—“/ и т. н. (из „На прощаване“); „Доброму добро да прави,/ лошия с ножа по глава—“ (из „Хайдути“); „Вземи жена хубавица, /или грозна с имот;“ (из „Странник“); „Дали ще е дъждец дребен,/ или ще е буря страшна?“ (из „Зададе се облак темен“); Ще прегърне мъжка снага, /а ти нейни стари кости;“ (из „Странник“); „Жетварка пее нейде в полето,/ и кръвта още посилно тече!“ (из „Хаджи Димитър“).

Сблъскването на противоположни чувства и настроения в душата на поета е предадено и в „Хайдути“ в следния пасаж: „Ах, че мен, дядо, додея /любовни песни да слушам,/ а сам за тегло да пея“; и пак там: „Тъжно ми й, дядо, жално ми й,/ ала засвири — не бой се,—/аз нося сърце юнашко“.

Стихотворенията „Пристанала“ и „Патриот“ имат при по-широки стилни очертания пак същата мисловно-езикова структура. Първото стихотворение отразява съпоставка на две противоположни идеологии, носители на която са от една страна силни хора, патриоти, борци, а от друга—слаби личности, примирénчески души, каквито са били по-често в представата на поета жените или майките. Второто стихотворение съдържа диалектически обрати на речта, пропити с ироничен патос.

Епитафиите „На № 6“ и „На № 7“ свидетелствуват за същите особености в мисълта на поета.

И стихотворението „Защо не съм?“ има подобен мисловен строеж, основан на умело контрастиране. В „Моята молитва“, както е известно, Ботев противопоставя бога на разума и защитник на ро-

бите на официалната традиционна религия, която крепи невежеството тираничния строй и неправдите в света.

Най-сетне и безсмъртната по идеи и образност песен „Хаджи Димитър“ не прави изключение в това отношение. Достатъчно е да си спомним четвъртото и петото четиристишие: „Ще да загине /и тоя юнак... Но млъкни сърце!/ Той, който падне в бой за свобода/, той не умира...“, за да прибавим още един типичен пример за това качество на Ботевата мисъл, което мнозина навярно са долавяли, но са се въздържали да изразят с неговото собствено име — диалектика.

Краткият преглед на Ботевата скромна по обем, но безсмъртна и велика по дух и значение поезия от възприетата тук гледна точка посочва твърде честия диалектичен начин за мислене у поета.

Както видяхме, в едни от стихотворенията на Ботев се срещат само отделни преки противопоставяния на понятия, а в други тия противопоставяния имат композиционна широта, изразяват цели сцени. Тук са противопоставени изрази, характеристики, описания. Тия противопоставяния са целостни, заемат голямата част от поетичната фабула, а не се ограничават само в единично-словни контрастирания в рамките на едно или две изречения. Първите са по-близки до това, което традиционната стилистика нарича само антитеза, а вторият тип на израз отразява по-вярно и по-пълно най-важното от качествата на диалектическото мислене. Разбира се, наблюденията върху строежа на мисълта у Ботева не бива да се тълкуват в смисъл, че нашият най-голям поет е бил диалектически материалист или социалист-реалист, но че в неговото стихотворно творчество се срещат доста елементи или моменти на диалектика.

Подробното разглеждане на свойствата на Ботевата мисъл във връзка с езика и откъм общофилософска, логична, стилистична и емоционална страна ще представя важна задача за бъдещите изследвачи на гениалното не само поетично, но и журналистическо наследство, което ни завеща този велик син на българския народ.

ЕЗИК И СТИЛ НА ХРИСТО БОТЕВ

от Л. АНДРЕЙЧИН

Може да се каже, че около живота и делото на Хр. Ботев е създадена вече значителна литература. Обаче мястото, което заемат в тази литература приносите към изследването на неговия език и стил, е доста скромно. От прегледа на тези приноси може да се направят следните изводи за състоянието на въпроса:

1. До днес нашата езиковедска и ботевоведска литература не разполага с някаква цялостна, макар и относително пълна студия върху езика и стила на Хр. Ботев.

2. Съществуват известен брой статии, в които се разглеждат някои отделни страни и въпроси от езика и стила на Хр. Ботев, напр. отделни думи, изрази и граматични форми, отделни фонетични, синтактични и стилни особености, езикови схващания на Ботев[1].

---

[1] Такива са главно следните статии:

Л. Андрейчин, Чарът на Ботевия език, Ботйов лист, Враца, 2. VI. 1940, стр. 6.

Л. Андрейчин, Ритъмът на стиха у Хр. Ботев, сп. Език и литература, г. I. (1946), кн. 5, стр. 9—15.

Л. Андрейчин, Бележки върху синтаксиса на Ботевата проза, в. Ботевски лист, Враца, 2. VI. 1947, стр. 4.

Ст. П. Василев, „Настане вечер", сп. Родна реч, г. VII (1933—4), кн. 3—4, стр. 166—8.

Ст. П. Василев, Пак за „Настане вечер", сп. Родна реч, г. VII (1933—4), кн. 5, стр. 235—6.

Г. Керемидчиев, Градации и антитези у Ботйова, сп. Родна реч, г. VII (1933—4), кн. 2, стр. 54—62.

Н. Костов. Бъдни глаголни форми у Ботйова, сп. Българска реч, г. XIV (1939—40), кн. 7, стр. 247—51.

Ив. Леков, Езиковедската осведоменост на Ботев, сп. Език и литература, г. IV (1948—9), кн. 2, стр. 112—15.

Цв. Минков, Из речника на Ботева и Вазова, Език и поезия; сборник статии, София 1936, стр. 92—108.

Н. Митев, Хр. Ботев за българския език и правопис, в. Изгрев, бр. 1309 (6. I. 1949), стр. 8.

Ст. Младенов, Новобългарската реч у Ботева, сп. Златорог, г. VII (1926), кн. 5—6, стр. 234—39.

Ст. Младенов, Съюзта в Ботевите стихотворения, сп. Българска реч, г. I (1926—7), стр. 103—7.

Р. Русев, Метрични проблеми у Ботев, сп. Училищен преглед, г. XXXIX (1940), стр. 1262—1277.

Р. Русев, Журнализмът на Хр. Ботев, сп. Родна реч, г. XVII (1943), кн. 1, стр. 29—33.

Ив. Хаджов, Моменти в развитието на Ботйовия поетически език, Ботев брой „Вестник на вестниците", 2. VI. 1926.

Ив. Хаджов, Езикът на Ботйова в най-ранните му писма, сп. Родна реч, год. VI (1930—1), кн. 2, стр. 54—60.

Ив. Хаджов, Езикови взаимоотношения между Ботйова и Каравелова, Сборник „Жив е той...", София 1940, стр. 44—48.

Ив. Хаджов, Сентенции и лозунгови изрази в Ботевите стихотворения, сп. Родина, г. III (1940—1), кн. 1, стр. 49—64.

3. Текстологическите анализи на Ботевото поетично творчество са сравнително доста застъпени. В това отношение Ботев е повече изследван, отколкото други наши писатели. Тук влизат статии и трудове, в които се установява точното значение на някои думи и изрази у Ботев, или пък се разглеждат поправките и измененията, които сам поетът е внасял в различните редакции на своите стихотворения[1].

4. В редица статии и трудове с по-общ характер ту съвсем бегло, чрез общи фрази и утвърждения, ту по-подробно и конкретно се разглеждат и особености на Ботевия език и поетичен стил[2].

---

[1] Такива са напр. следните приноси:

Л. Андрейчин, Въпроси и отговори (2), сп. Език и литература, г. IV (1948—9), кн. 2, стр. 149.

Н. Костов, За някои думи и изрази в „На прощаване", сп. Българска реч, г. XIV (1939—40), кн. 6, стр. 193—196.

Н. Костов, Няколко думи с особено значение у Ботев, сп. Език и литература, г. IV (1948—9), кн. 2, стр. 116—121.

М. Николов, в. Мир, 1943, бр. 12839.

Д. Осинин, в. Мир, 1943, бр. 12849.

Ив. Хаджов, Поправки и преработки в стихотворенията на Ботйова, Списание на Българската академия на науките, кн. XXIV (1922), стр. 193—254.

Ив. Хаджов, Текстови различия в публикациите на Ботевата „Елегия", п. Листопад, г. XII (1931), стр 217—228.

Ив. Хаджов, Текстови разлики в публикациите на Ботевата „Пристанала", сп. Листопад, г. XIV (1933), стр. 214—224.

Ив. Хаджов, Как да се чете един стих в Ботевото „На прощаване", в. Мир, 1934, бр. 10238.

Ив. Хаджов, Как да се четат някои места в Ботевите стихотворения, сп. Родна реч, г. X (1936—7), кн. 5, стр. 214—226.

Ив. Хаджов, Из поетическата лаборатория на Ботева, сп. Училищен преглед, г. XLII (1943), кн. 1, стр. 34—49.

Ив. Хаджов, Погрешно тълкуване и неточно предаване на Ботеви творби, сп. Родна реч, г. XVI (1942—3), кн. 3—4, стр. 108—21.

Ив. Хаджов, Стихотворенията на Ботева, т. I, Поправки и преработки, София 1947, Изд. Българска книга.

М. Чолакова, За една запетайка в Ботевото „На прощаване", в. Мир, 1934, бр. 10139.

[2] Такива са напр.:

Б. Ангелов, Българска литература, ч. II, София 1923, стр. 229—30.

L. Andrejczin, Kategorie znaczeniowe koniugacji bulgarskiej, Kraków 1938, стр. 33—4.

Г. Бакалов, Хр. Ботев като преводач, сп. Мисъл, г. II (1936), бр. 10, стр. 13—18.

Ал. Бурмов, Въпроси около книжовното наследство на Ботйова, вж. Хр. Ботйов, Съчинения, под редакцията на —, София 1940, стр. 643—59.

Ив. Вазов, Хр. Ботев, Критическа студия, Съчинения, т. XIII, стр. 49—91, София, книгоизд. А. Паскалев.

Н. Врančев, Поезията на Хр. Ботев, София 1936, стр. 26—29.

Кр. Генов, Литературно влияние на Любен Каравелов върху Христо Ботев, сп. Език и литература, г. I (1946), кн. 3—4, стр. 11—24.

Кр. Генов, Поетическо влияние на Раковски върху Хр. Ботев, сб. Българска литература. Основни въпроси, ч. II, София 1947, стр. 124—52.

Ем. п. Димитров, Ботев като поет, София 1941.

М. Димитров, Към въпроса за литературното наследство на Христо Ботев, вж. Съчинения на Хр. Ботев, под редакцията на —, т. I, София 1945, стр. 180—212.

М. Димитров, За литературното наследство на Христо Ботев, София 1941.

Б. Йоцов, Х. Димитър и народната песен, сп. Златорог, г. VII (1926), кн. 5—6, стр. 248—258.

5. Могат да се посочат и някои други статии и изследвания които позволяват да се осветлят по-добре различни страни и особености на Ботевия език[1].

Въпросите, които ще бъдат разгледани в това изследване, са следните:

1. Формиране и особености на Ботевия език, като се определи конкретно значението на различните източници и фактори, които са влияли в това отношение върху Ботев: ро́ден Калоферски говор, училище, филологическа подготовка, книжовна практика на други писатели, руско влияние, идеологични предпоставки.

2. Ролята на Хр. Ботев в изграждането и развоя на съвременния български книжовен език.

3. Формиране и особености на Ботевия поетичен стил.

Размерите на настоящата статия дават възможност да се отговори тук на поставените въпроси само в общи основни линии. Подробностите ще бъдат разгледани в отделни приноси или в рамките на по-обширна монография.

*

Началното си езиково образование Хр. Ботев получава в Калоферското училище под прякото ръководство на своя баща, известния възрожденски учител Ботьо Петков, който е бил последовател на етимологичната, твърде консервативна Пловдивска правописна и ези-

---

Г. Керемидчиев, Движението — основно художествено начало у Ботева, Българска литература, Насоки и теми, т. II, София 1936, стр. 59—67.

Цв. Минков, Очерки по българска литература, София 1948², стр. 224—5.

Ст. Младенов, „Литературни характеристики“ от М. Николов (рецензия), сп. Златорог, г. XV (1934), кн. 2, стр. 90.

М. Николов, Хр. Ботев, София 1940, стр. 98—100.

Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. II, стр. 1480—93 (отделно издание: Христо Ботев, София 1931, стр. 59).

В. Савов, „Хайдути“ и народната песен, сп. Българска реч, г. VI (1931—2), стр. 135—44.

П. П. Славейков, Събрани съчинения, т. VII, София 1940, стр. 225—30.

Л. Стоянов, Библ. Български писатели, т. III, София 1929, стр. 98.

Д. Т. Страшимиров, Христо Ботев като поет и журналист, Пловдив 1897.

Вл. Топенчаров, Класикът на нашата журналистика, Ботев лист, стр. 3, София, 2. VI. 1945 (по-обширно — в настоящия сборник).

Ив. Хаджов, Ботев и Раковски, сп. Златорог, г. XVI (1935), кн. 3, стр. 106—10 (срв. също: сп. Славянска беседа, г. I (1937), стр. 119—26).

[1] Такива са главно:

Л. Андрейчин, Език и стил на Л. Каравелов (под печат).

Л. Андрейчин, Език и стил на българското народно творчество, библ. Литературно самообразование, г. II, кн. 3, стр. 17—35.

Л. Андрейчин, Ботьо Петков като филолог, сп. Език и литература, г. IV (1948—9), кн. 2, стр. 145—8.

Ст. П. Василев, Бележки за калоферския говор, сп. Родна реч, г. XII (1938—9, кн. 5, стр. 196—9.

М. Крыскова, Думи и прякори от Калофер, сп. Родна реч, г. XII (1938—9), кн. 2, стр. 71—77.

М. Крыскова-Хубенова, Калоферската народна песен и Ботев, сп. Език и литература, г. IV (1948—9), кн. 2, стр. 139, 143—4.

Н. Савова, Ботево влияние върху Вазова, сп. Българска реч, г. XIV (1939—40), кн. 3, стр. 86—90.

кова школа. Освен българската граматика тук Хр. Ботев е изучавал и чужди езици: руски, френски и гръцки (срв. писмото на Б. Петков до Н. Геров от 8. IV. 1863 г.: „... отъ языци-ты най добрѣ е успѣлъ въ Русскый, на който ако да не може още да ся выражава, нъ прѣводи доволно добрѣ, а началны понятія има отъ Грьцкый и Французскый“ [1].

От 16. XII. 1863 г. до началото на 1867 г. Хр. Ботев престоява в Русия, където усвоява навярно добре руски език. От края на 1867 г. той живее непрекъснато в Румъния, където е имал достатъчно време и възможност да усвои и румънския език. По всичко личи, че се е ползувал и от сръбски, а не трябва да забравяме, че е имал известни познания и по турски език.

Притежавайки такива богати познания из говорната и книжовна практика на няколко езика, — наред с изключителния си писателски талант и забележително правилната си за своето време обществено-идеологическа подготовка, — Хр. Ботев се явява в състояние, по времето, когато изпъква като обществен идеолог и писател, не само да си изработи правилно отношение към различните проблеми на изграждащия се книжовен български език, но също да вземе и значително участие в неговото изграждане. Своите окончателно установени възгледи по някои езикови въпроси Хр. Ботев прокарва във в. Знаме (излизал от 8. XII. 1874 до 14. IX. 1875).

От някои бележки за езика на книгите, преценявани в „Книжовния преглед“ на в. Знаме, можем да получим ясна представа за особеното внимание на Хр. Ботев към езика и за схващанията му по някои езикови въпроси. Така напр. по повод на излизането на кн. IX—X от Периодическо списание на Браилското книжовно дружество той осъжда Н. Бончев, че „е обѫрщалъ твѫрде малко внимание“ и „за туй езикътъ му е излѣзалъ необработенъ, неокастренъ и пѫленъ съ руссизми“, а критиката му „по причина на езикътъ си, губи много отъ своите достоинства“ (в. Знаме, г. I, бр. 1, 8. XII. 1874).

Преценките, които Хр. Ботев прави на езика на различни български книги, са конкретни, а не общи и голословни, срв. напр. думите му, че един автор „говори доволно безграмотно“ и „не знае даже дѣ да употрѣблява запетаи“, че езикът на друг автор е „на мѣста доволно варварски“, че другаде се срещат „нѣколко фрази, които си нѣматъ никакъ мѣстото и които са даже доволно смѣшни“, че друга книжка пък е написана „съ единъ доста понятенъ и увлѣкателенъ езикъ“; също така преводът на „Тарас Булба“ от Н. Бончев „са чете мѫчно“, друг превод е „глупавъ, смѣшенъ и варварски“, а в един календар се съдържат и някои „сполучливи преводи“.

Становището на Ботев по правописния въпрос е изразено в следната бележка по повод на излязлата през 1875 г. читанка на Я. Мустаков: „Освѣнъ това, правописанието на г. Мустакова е едно от най рутинните. Признаваме са, че ако да би биле ние ученикъ на г. Мустакова, то щомъ са би научиле да прочитаме, би му предложиле слѣдующите три вопроса: 1) защо той пише въ думата прѣдметъ пѫрвиятъ слогъ с *ѣ*, а вториятъ съ *е*; 2) защо упо-

[1] Вж. Из архивата на Н. Геров, кн. I, София 1911, стр. 32.

трѣблява единътъ и сжщиятъ звукъ *и* въ двѣ форми (и-і), и 3) защо в думата „способниятъ“ намѣсто *я* той пише полугласното *й* (сиреч „способнийтъ“, б. м.)? Ние мислиме, че г. Мустаковъ не ще може да ни отговори“ (в. Знаме, г. I, бр. 4, 5. I. 1875).

Тези думи съдържат присъдата на Ботев над т. н. Търновска правописна школа. От една полемична бележка в бр. 2 на в. Знаме проличава неговото отрицателно отношение и към граматиката на Й. Груев, която пък играе ролята на кодекс на Пловдивската правописна школа, още по-консервативна и от Търновската. А в духа на тази школа е бил обучаван в Калофер като дете, както видяхме, и самият Хр. Ботев от своя баща! Тази еволюция в неговите схващания, придружена с еволюция и в самата му езикова практика, ще бъде изяснена в по-нататъшното изложение. От друга страна Ботев заема отрицателно становище и към езиковото новаторство на д-р Ив. Богоров, в което той вижда съществена пречка за достъпността на книжовния език за народа: „Ние вѣрваме, че „Селскиятъ Лѣкарь“ ще да бжде потрѣбенъ и полезенъ за сѣкиго, но, като е написанъ на чисто бжлгарски, т. е. богоровски, народенъ „езикъ“, не вѣрваме, че ще може да са разбира отъ сѣкиго.“

С тези свои разбирания Хр. Ботев изпъква като писател и обществен идеолог с верен реалистичен усет за езика на българската книжнина. Той ратува за правилен, чист, ясен и достъпен за народа книжовен език. Особено трябва да се подчертае тук демократичният характер на неговите схващания за книжовния език, който трябва да бъде преди всичко достъпен за народа. Върху тази негова основна мисъл за характера на книжовния език ще се спрем и по-нататък, тъй като от нея произтичат и конкретните му разбирания, и самата му практика по правописните и други по-специални въпроси.

Някои по-специални езикови въпроси засяга Ботев в бележките си към преведената от него книга „За славянското произхождение на дунавските българи“ от Д. Иловайски. Тук той се спира на някои етимологически въпроси; дава интересни бележки и сведения за българските собствени имена през миналия век; интересно е и наблюдението му, че у българския народ съществуват две наречия, от които едното се употребява в къщата му, от жените, а другото — на пазара, от мъжете. Схващането на това различие сочи ясно, че Ботев разбира с рядко прозрение зависимостта на езика от обществената обстановка. В същите бележки Ботев показва и известна осведоменост из областта на славяноведението. Значението, което той отдава на езика в живота на народа, и трезвостта на неговите исторически и политически възгледи личат твърде добре от следните му думи: „Българите са славяни затова, защото са говорили и говорят славянско наречие, — всичките други разсъждения и предположения са будалащина“.

*

Една от основните задачи на нашето изследване е да хвърлим светлина върху езиковото развитие на Ботев. То може да бъде проследено от 1863 г. насетне. В течение на тринайсетте години от тази

дата (дата на най-старото известно негово писмо) до края на живота си той изминава значителен път на езиково развитие и оказва определено влияние върху развитието на нашия книжовен език и правопис. Чрез своята книжовна практика, а също и чрез някои теоретически изказвания (които разгледахме по-горе), Ботев се бори за установяване на прогресивни правописни и езикови норми у нас. Борбата между консервативното и прогресивно начало в областта на езиковото и правописно устройство е отражение на борбата между реакционна и демократична идеология в тогавашното наше общество. Затова е необходимо да спрем сериозно вниманието си и върху правописната практика на Ботев, която не е плод на случайни лични предпочитания и вкусове, не е и само пасивно отражение на напрегната идеологична борба, а е още и важно оръжие в тази борба. Тук въпросите изпъкват не толкова откъм филологическата, колкото откъм обществената си страна, свързана изобщо с борбата между прогресивна и консервативна идеология по онова време у нас.

Нашето изследване ще започне от формалните езиково-граматични и правописни особености на Ботевия език. На практика тези две страни трудно могат да се разглеждат отделно. Започваме с тях не поради някакво надценяване на тяхната роля, а поради по-голямата им елементарност, като вземаме под внимание обаче и съображението, че и те, както и другите страни на езика, имат също тъй идеологично значение в обществения живот.

Оформянето и установяването на Ботевия книжовен език е един важен и интересен етап от сложния процес на оформяне и установяване на нашия книжовен език изобщо.

Оформянето на националното съзнание и създаването на националната идеология на българския народ се свързва с нарастване на общественото съзнание, с разширение на умствения кръгозор и с издигане на културното равнище не само на младата българска буржоазия, а също и на народните маси. Явяват се светски училища и книжнина, печатни органи на обществено-политическия и културен живот, изгражда се нова обществена идеология, с различни оттенъци всред различните класи и слоеве на народа. Ролята на езика в тези разнообразни и сложни процеси е огромна. Но за да стане годен за изпълнението на тази роля, самият език преживява сложен процес на изграждане и развой, в резултат на който се явява новобългарският книжовен език като ново качество, като национална езикова форма, която изпълнява по-сложни и по-висши функции от функциите на отделните диалекти.

Създаването на книжовния език е сложен и противоречив процес. В хода на класовата и национална борба намират отражение в състава на езика различни идеологии и тежнения. Представителите на различните обществени класи и слоеве градят книжовния език с известни различия в метода, материала и източниците на влияние. Като национална езикова форма книжовният език се изгражда единен по своя граматичен строеж и по основните си словни запаси, но върху тази общонационална основа намират едновременно свой конкретен израз, преди всичко в областта на речника и стила, и разли-

чните класови идеологии в рамките на нацията. В този смисъл книжовният език в буржоазното общество е едновременно национален и класов по функцията и строежа си.

Най-старите известни нам документи от писмената практика на Хр. Ботев са трите му писма, писани до Найден Геров от Одеса (16. XI. 1863) и от Букурещ (21. IX. 1868 и 8. X. 1868)[1], както и писмото му, писано до Хр. Георгиев на 23. X. 1868[2]; писмото до К. Тулешков от 1868 г., публикувано от З. Стоянов, носи белезите на правописната система на издателя и затова не може да бъде използувано за нашата цел.

В тези писма проличават ясно следните по-важни правописни и граматични особености:

а) Употребяват се букви *ы* (на етимологично място, също и в окончанията след *к, г, х*), и *і* (пред гласна): опыты, парыты, малкыя, участіе, положеніе, ніи.

б) Различават се егимологично *ѫ* и *ъ*: бѫде, заряѫчя, прѣстѫпленіе, лъгахѫ, камъкъ, въспитаніе, съвѣтъ, съставьѫтъ.

в) Съчетанията *ръ/ьр, лъ/ъл* се предават последователно чрез *рь, ль, лъ:* прьвы, врьшьѫ, нетрьпеніе, сльзы, блъгарчета.

г) Употребява се буква *я* вместо етимологично *ѧ*: десятидневно, время, ся.

д) Употребяват се меки гласни след *ч, ж, ш:* чякахъ, безчювственъ, шяпкѫ, уважяющій.

е) Членът при имената се пише обикновено с чертица: очи-ты, надѣжда-та, здравіе-то, утрѣнь-тѫ (но и: последнето, родителиты и др.). В мъжки род: чясътъ (им. п.), парахода, билета, билетѫ, месеца, насущныя, всичкыя (косв. п.).

ж) Имената от ж. р. завършват на *ѫ, ьѫ* в косвен падеж: по причинѫ, въ Браилѫ, по невольѫ.

з) В 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. в сегашно време при глаголи от I и II спрежение личат правописните правила на Пловдивската школа напр.: идѫ, нуждаьѫ, пишьѫ, отплатѫ, просѫ, проводять.

и) В 1 л. мн. ч. сег. вр. окончанието е *-мь*, а в минало време *-хмъ* (*-хме*): земимь, отидимь, видимь; занесохмѣ, отидохме.

Всички тези особености (без последната) са характерни за Пловдивската правописна и граматична школа. В писмата се срещат и доста отклонения и непоследователности, които се дължат на фонетиката на говоримия език и по-специално на Калоферския говор.

Такава е писмената практика на Ботев по времето, когато той си е служил с писмения език само в частния си живот. В тези случаи той се задоволява с писмените навици, които е получил от училището. Отклоненията под влияние на живия говор са несъзнателни и безси-

[1] Вж. Из архивата на Н. Геров, кн. I, София 1911, стр. 40—41.
[2] Вж. Хр. Ботйов, Съчинения, Под редакцията на Д. П. Койчев и Ал. Филипов, София 1929, стр. 381—2.

стемни. Когато обаче в 1871 г. Ботев се проявява като обществен идеолог и започва да издава вестник Дума н'а българските емигранти, не случайно тук намираме вече нова писмена практика. За да може тя да бъде обяснена и преценена, необходимо е преди това да разгледаме накратко другите правописни системи у нас в началото на 70-те години.

Обществената езиково-правописна практика в това време е претърпяла известно развитие. Познатите по-преди Пловдивска и Търновска школи вече не се срещат в печата в чистия си вид; явяват се също и някои нови течения.

В Цариград излизат по това време три вестника: Турция (ред. Н. Генович), Македония (ред. П. Р. Славейков) и Право (ред. Ив. Найденов). Въпреки някои различия, в тях се очертава една сравнително единна, твърде консервативна правописна система, която представя смесица от двете школи (Т. =Търновска и П. =Пловдивска), с превес на Търновската:

а) употреба на *ы* (Т. и П., в подробности според П.) и на *і* (Т. и П.);

б) фонетично писане на групите *рѫ* и *ѣр*, означавани чрез *ьр* и *рь* (Т.);

в) употреба на твърди гласни след *ж*, *ч*, *ш* (Т.);

г) етимологично разграничаване на *ж* и *ъ* (Т. и П.);

д) употреба на *ъ* и *ь* без звукова стойност на края на думите след съгласна (Т. и П.);

е) употреба на *ѣ* на етимологично място (Т. и П.);

ж) фонетично предаване на етимологично *ѧ* чрез *е* (Т.);

з) смесена употреба на член *-тъ* (П.) (в. Македония само така) и *-а* (Т.) в м.р., а в мн. ч. *-тѣ* за м. и ж. р. (Т.);

и) разграничаване на окончания *-а* в именителен падеж и *-ж* в косвен падеж при имена от ж. р. (Т. и П.);

й) употреба на окончание *-мы* в 1 л. мн. ч. сег. вр. (П.) [в. „Турция“ *-ме* (Т.)];

к) честа, но не особено последователна употреба на *ж* и *-ьж* в глаголните окончания за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сег. вр. (Т. и П.);

л) членуваните прилагателни в м. р. завършват на *-ыя* (Т.) в Право, *-ый* (П.) в Турция и на *-ый-тъ* в Македония;

м) като общо отклонение от Т. и П. в Цариградския печат се забелязва слято писане на члена (с някои колебания в Македония) и употреба на местоимение *са* (в „Македония“ *ся*).

Най-консервативен по отношение на правописа е Славейковият вестник Македония.

В същото време (започвайки от 1869 г.) в Букурещ излиза Каравеловият вестник Свобода със значително упростен и пригоден към съвременното състояние на езика (върху основата на Копривщенския говор) правопис, който се отличава главно със следните характерни особености:

а) буквите *ы* и *і* са изоставени;

б) *ж* се употребява последователно вместо етимологично *ж* и *ъ* (със звукова стойност);

в) съчетанията *ѣр*/*рѫ*, *ьл* се пишат с *ж*, като най-често плавната съгласна стои след гласната *ж*;

г) употреба на *ъ* и *ь* без звукова стойност в края на думите след съгласна;

д) употреба на *ѣ* при чувствително и доста непоследователно нарушение на етимологичния принцип;

е) употреба на твърди гласни след *ч, ж, ш*;

ж) в м. р. се употребява само пълен член *-тъ*, при прилагателните *-иятъ*; в мн. ч. членът е *-те* за м. и ж. р.;

з) някои съществителни (и причастията на *-л*) от м. р. имат в мн. ч. окончание *-е*;

и) в ж. р. не се употребява окончание *-ж* за косвен падеж;

й) в окончанията на глаголите от I и II спрежение не се употребяват никакви юсове, а само *-а, -атъ* (след гласна *-я, -ять*); глаголите от II спрежение имат твърди окончания;

к) в 1 л. мн. ч. сег. вр. се употребяват окончания *-мъ, -ме*;

л) употребяват се местоименни форми *ма, та, са*.

През 1870 г. започва да излиза в Браила „Периодическо списание" на Българското книжовно дружество, в което се очертава третата тогавашна правописна школа, тая на М. Дринов, по-консервативна от Каравеловата (Букурещката), но по-напредничава от Цариградската, със следните главни особености:

а) буквите *ы* и *і* са изоставени;

б) *ж* и *ъ* вътре в думите се запазват на етимологическите си места;

в) съчетанията *ър/ръ* и *ъл/лъ* се пишат фонетично;

г) *ъ* се употребява без звукова стойност в края на думите след съгласна (*ь* в същото положение означава теоретически мека съгласна);

д) употребява се *ѣ* на етимологическо място;

е) след *ж, ч, ш* се пишат твърди гласни;

ж) в м. р. се употребява само пълен член *-тъ*; в мн. ч. *-тѣ* за м. и ж. р.; прилагателните в м. р. имат членувана форма на *-ий* (старий, писменний, цѣлий, наший);

з) съществителните и причастията на *-л* в мн. ч. имат окончание *-и*;

и) в ж. р. не се употребява окончание *-ж* за косвен падеж;

й) в окончанията на глаголите от I и II спрежение се употребяват юсове в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч.; глаголите от II спрежение имат твърди окончания;

к) в 1 л. мн. ч. сег. вр. се употребяват окончания *-мъ, -ме*;

л) употребяват се местоименни форми *ме, те, се*.

Теоретически М. Дринов намира, че би трябвало да се изостави буквата *щ* и употребата на *ъ* в края на думите, но на практика не се решава да стори това.

Правописната система на М. Дринов е играла по-значителна роля след Освобождението.

Идеологическата основа на тези школи е доста ясна. Подчертаната правописна консервативност на Цариградския печат се обяснява с идеологическата изостаналост на нашите цариградски обществени дейци; те са чужди на истински демократичната и прогресивна идеология и са най-здраво свързани с традицията изобщо и със

старобългарско-черковнославянската правописна и езикова традиция по-специално. Освен това те са и слабо подготвени научно по езиковите въпроси.

От друга страна не е случайно, че тъкмо революционният демократ Л. Каравелов, който притежава и забележителна за времето си филологическа подготовка, създава една значително опростена и демократична правописна система, която отговаря добре на особеностите на говоримия език, но плаща и известна дан на традицията. Опитът на П. Р. Славейков за по-радикална правописна реформа през 1863 г. (във в. Гайда) пропада главно поради непоследователността на самия автор, който се отказва скоро от нея и минава към консервативния правопис на в. Македония (1868). Опитът на Н. Първанов (1870) има само филологическо значение; в обществения печат той не намира приложение.

При такава обстановка през 1871 г. Хр. Ботев започва издаването на в. Дума на българските емигранти. Както споменахме, този вестник отбелязва нов етап в развитието на Ботевия правопис и език. Наистина, тук той продължава, по усвоения от училището начин, да пише често члена с чертица (напр. истина-та, свобода-та, дуализмъ-тъ, гнила-та, време-то, понятия-та, нови-ти; но също и българскити, свойта, народното, а от бр. 4 последователно вече без чертица), както и да употребява член *-ти* (вм. предишната форма *-ты*) в мн. число (напр. главни-ти, читатели-ти, бѫлгарскити, сѫлзити, новити, но също и редактори-те, негови-те и пр.) и окончание *-ми* (вместо предишното *-мы*) в глаголите (глѣдами, виждами, повтарями, измирами, деляхми, достигнахми; среща се обаче и глѣдаме). Също така Ботев и тук си служи с меки гласни след *ж, ч, ш,* напр. чясть, измичя, колѣничятъ, чяка, чювство, жялишъ, кажя, сждержянието, нашя, но също и чувство, прочутия, чуешь, часть, тичамъ, паша, грошове, крушумъ и др. В единични случаи се среща *я* вместо *ѧ*: племя, имя, язика.

Гласните в неударени срички Ботев отбелязва според етимологичната им стойност, но срещат се често и форми, в които се отразява живото калоферско произношение: идимъ, избѫршимъ, откопаймъ, разкриймъ; болясть, тѣгляхѫ, спомяни, меня и пр.

Но от друга страна тук се забелязват и редица знаменателни нововъведения:

а) буквите *ы* и *і* са изоставени;

б) звукът *ъ* вътре в думите се отбелязва последователно чрез *ж* (тжй, пжкъ, кжсайте, сжмъ, тжжно, вжзджхнатъ, оржжие, осждихѫ, сгжсти, сжрца, тржсимъ, обжрнахми, кржвь, кржвавъ, пржво, бѫлгарски, дѫлбоко). Както виждаме от примерите, в групите *ър/ръ* се среща често писане *рж* вместо очакваното *жр*; в тоя случай Ботев отразява една особеност на Калоферския говор (вж. Ст. П. Василев, сп. Родна речь, г. VI, кн. 5, стр. 196—9);

в) при имената от ж. р. нормално не се употребява окончание *ж* за косвен падеж;

г) личните местоимения *ме, те, се* имат форма *ма, та, са*;

д) покрай член *-тъ* (комитетъ-тъ, народъ-тъ) в м. р. почесто се среща *-а/-я*: (вѣстника, политическия, вража, самия, човѣка, читака, калугера, вѣчния, тѣжкия);

е) в окончанията за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сег. вр. на глаголите от I и II спрежение се забелязва значително колебание между употреба на юсове и ясни гласни (глѫтнѫ, пригѫрнѫ, видѫ, плетѫтъ, тѣжѫтъ, спасѫтъ, увѣрѫтъ, платѭтъ, боѭтъ се, и загина, нападнатъ, криятъ, удушатъ, тржбятъ, тржпятъ); колебание се забелязва също и между употреба на твърди и меки окончания (бесатъ, палатъ, пленѫтъ, спасѫтъ, увѣрѫтъ, осѫществѫтъ, и тржбятъ, тржпятъ, платѭтъ).

Всички тези особености в правописа на в. Дума показват един революционен преход от консервативно-етимологичен към прогресивно-фонетичен правопис в книжовната практика на Ботев. Този преход не е случаен. Той е свързан с развоя на Ботев като общественик и публицист, осъзнал добре значението на един достъпен за народа книжовен език като „оръдие на развитието и борбата“, както се изрази по-късно Й. В. Сталин. От друга страна обаче този преход не би могъл да бъде достатъчно обяснен, без да се допусне влиянието на Каравелов върху Ботев. Последователната употреба на знак *ѫ* вместо етимологично *ж* и *ъ* говори ясно за Каравелово влияние. Затова трябва да приемем, че при изхвърлянето на *ы* и *і*, при въвеждането на местоименни форми *ма, та, са* и при изоставяне на падежното окончание *-ж* в ж. р. Ботев е имал също пред вид авторитетната практика на Каравелов. В тези случаи Ботев е възприел такива елементи от практиката на Каравелов, които не са в противоречие с фонетичната и граматична система на Калоферския говор. В основните си линии неговата езикова система във в. Дума се покрива доста добре с Калоферския говор.

От Дума излизат през 1871 г. само пет броя в течение на два месеца. След това Ботев продължава своята журналистическа дейност като сътрудник на Каравелов в Свобода и Независимост. Едва през декември 1874 г. Ботев, след раздялата си с Каравелов, започва да издава втория си самостоятелен вестник Знаме, и тук отново ни изненадва с по-нататъшната еволюция в езиковата си и правописна практика. Тук правописът и граматичните форми на Ботев са вече напълно караveловски.

Освен посочените вече във в. Дума караveловски черти тук се явяват и следните:

а) след съгласните *ж, ч, ш* се употребяват последователно твърди гласни: заключава, печално, нашата, рѣшатъ, продължава;

б) при имената от м. р. се употребява член *-тъ* (вместо преобладаващия *-а, -я* в Дума): прагътъ, днешниятъ, болниятъ, пътьтъ, своиятъ и т. н.;

в) в мн. ч. за м. и ж. род членът е *-те* (вместо *-ти* в Дума): съветите, горите, пѫрвите, нашите;

г) при някои категории съществителни от м. р. се среща макар и не много често окончание *-е* в множ. число: славяне, ромѫне,

банкире, шарлатане. Същото окончание се среща и в мн. ч. от причастия на *-л*: изявиле, изказале, могле;

д) показателните местоимения са от типа *тоя, оня*, мн. ч. *тие, оние*; формата *тие* се употребява и като лично местоимение за 3. л. мн. ч. (срв. „какво тие говоратъ“);

е) в 1 л. мн. ч. при глаголите от трите спрежения окончанието е *-ме, -хме* (вместо *-ми, -хми* в Дума): запреме, видиме, оставиме, продължиме, виждаме, направихме, бутнахме (в I и II спр. се среща и *-мъ*: преминемъ, присъединимъ);

ж) в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. глаголите от I и II спр. завършват последователно на *-а, -атъ* след съгласна и *-я, -ятъ* след гласна (с твърди окончания във II спр.): лѣжатъ, свиратъ, говоратъ, престжпатъ, тласнатъ, могатъ да са оставатъ, прибератъ, разширатъ, мислатъ;

з) в бъдеще време обикновено се срещат форми с *ще да*: ще да настане, ще да отговори, ще да влѣзе;

и) срещат се и форми като такавъ, никакавъ, вопросъ, шея, трѣба, свѣзани, пиените, земени, твърде характерни за Каравеловия език.

С това изброяване се дават само по-важните езиково-правописни особености на в. Знаме, типични и за Каравеловия език. Бъдещите подробни и внимателни изследвания ще покажат дали са запазени у Ботев някои специфични, несрещани у Каравелов елементи. По този начин виждаме, че в езика на Ботев влизат доста елементи от Копривщенския говор. Това силно повлияване на Ботевия език от езика на Каравелов не е случайно и не може да се обясни като сляпо подражание или като проява на някаква слабост от страна на Ботев.

Правописната система на Каравелов, изградена върху фонетичното и морфологично и отчасти традиционно начало, съчетани твърде сполучливо за времето си, се отличава, както споменахме по-горе, със своя реализъм и демократична напредничавост. Ботев е бил в състояние да схване и прецени правилно от идеологично гледище тези нейни особености и да ги възприеме.

Както с редица други особености, с които изпреварва Дринов, и с премахването на юсовете в глаголните и именни окончания Каравелов прави решителна стъпка към окончателното устрояване и опростяване на нашия правопис. След временното надмощие на Дриновите схващания за правописа на глаголните форми, при т. н. Иванчевска правописна реформа през 1899 г. се възприема напълно Каравеловото начало да се пишат глаголните окончания без юсове (като се запазва обаче мекостта на окончанията във II спр.: ходя, ходятъ, а не хода, ходатъ).

Огромните заслуги на Каравелов за изграждането на нашия съвременен правопис са останали досега почти неоценени. Но смело може да се каже, че не малък дял от тия заслуги се пада и на Ботев, който, преценявайки правилно Каравеловата система, я възприема напълно и с това засилва по най-решителен начин нейния авторитет и санкционира нейното приложение. Важно е да се отбележи, че тази така авторитетно поставена и прогресивна по същината

си школа е била следвана и от излизалите след Знаме български вестници в Букурещ — Нова България и Български глас.

Що се отнася до граматичните форми, които Ботев е възприел от Каравелов, без да са те присъщи на Калоферския говор, този факт може да се обясни само с високото съзнание, което той е имал за необходимостта от единен и установен книжовен български език. Виждайки вече пред себе си доста добре оформената книжовна система на Каравелов, той се освобождава от своите чувства на „локален патриотизъм" и от личните си езикови навици, и възприема това, което изискват народните интереси. Това благородно себеотрицание, изразено в жертвуване на личното пред общото, е в пълна хармония с редицата други подобни прояви на неговия благороден дух. В този случай, разбира се, има основно значение фактът, че Каравеловата езикова система е била оформена като оръжие за борба на същия идеологичен фронт, на който се е борил и Ботев. Това оръжие той поема със сигурна ръка и си служи с него още по-майсторски от първоначалния му създател. Неговото майсторство се проявява също и в областта на синтаксиса и фразеологията.

*

Синтаксисът на Ботев се отличава със значително богатство. Неговите пламенни статии са изпъстрени с твърде сложни и разнообразни по строежа си, от граматично и стилистично гледище, изречения, в които внимателният анализ може да установи някои специфично ботевски особености. Тук ще разгледаме синтактичните особености на Ботевата публицистична проза, чрез която несъмнено той е упражнил най-добре своето влияние върху развоя на нашия книжовен език. Поради естеството на материята, едновременно с граматичната страна на въпроса ще разглеждаме и неговата стилистична страна (стилните особености на Ботевите политически статии се съдържат преди всичко в синтаксиса). Стилът на Ботевата художествена проза изисква отделно изследване.

Първоначално в Дума се забелязва понякога известна несръчност в построяване на изречението, която се изразява в допущане на синтактични неправилности или някои неясноти в смисъла. Такива случаи срещаме напр. в статията „Народът":

> Повтарями — Турция нѣма животъ, нѣма бѫдѫще, тя е трупъ на смѫртния одѫръ, кого-то никакви дервишки баяния на нейни-ти мандарини, никакви дипломатически молитви на западни-ти доктринери нѣма да ѭ спасѫтъ отъ анатомическия ножь (Дума, бр. 2).

> Ще са найдатъ ли въ народна-та фармакопия на Балканския полуостровъ елементи за подобенъ рецептъ, ще можели той вѫзроди Турция, а главно-то ще можели го тя прие, като й сѫ захванати уста и гѫрло — това и самъ Али-пашя неще знае, ако ще би живялъ и до Матусалови години и не изучи Бѫлгарския народъ... (Дума, бр. 2).

По-късно, напр. в Знаме, синтаксисът на Ботев се издига на значителна висота и това се дължи преди всичко на по-голямата зрялост на писателя и общественика, но бихме могли да предположим тук и известно благотворно влияние от страна на педантично ясния и прозрачен Каравелов синтаксис при съвместната работа на двамата в редакцията на Свобода и Независимост.

Изреченията у Ботев имат изобщо сложен строеж. Това се отнася както за простите изречения, така и за сложните.

Характерно усложнение в строежа на простите изречения (употребени отделно или в състава на сложното изречение) у Ботев е сравнително честата употреба на т. нар. обособени части на изречението[1], които отсъствуват съвсем у Каравелов (а се срещат по-късно още повече напр. у Вазов). Обикновено обособените пояснения (определения, обстоятелства, приложения) са доста разширени по състав, напр.:

> За насъ прѣобразования-та въ турско, обѣщания-та, дуализмъ-тъ, тѣ сѫ думи безъ никакѫвъ смисѫлъ, призраци и утопии, кои може да сѫ осѫществѫтъ нѣйде си въ Китай или Япония, а не на Балкан. полуостровъ между Турци и Българи, двѣ племена съ противоположни характери, нрави и обичяи, съ противоположни миросѫзерцания (Дума, бр. 2).
>
> Народътъ, притиснатъ и нравственно, и материално, не обѫрща почти никакво внимание на това, що произхожда около него (Знаме, бр. 1).
>
> Неговите училища не отговарятъ на общественните му потрѣбности и на своето назначение за това, защото, по причина на лошавото економическо сѫстояние на населението, тие нѣматъ и не могатъ да иматъ, достаточни материални срѣдства за подддържание и защото, освѣнъ варварските преследвания отъ страната на турскиятъ деспотизмъ, тие страдаятъ още и отъ това, че оние, които добиватъ своите познания въ тѣхъ, не могатъ да употрѣбатъ тие познания за никаква и нечия полза (Знаме, бр. 10).

Срещатъ се и по-сложни случаи, когато обособените пояснения в изречението се поясняватъ пък от други, обособени спрямо тях пояснения, или от цели подчинени спрямо тях изречения, напр.:

> Лѣкувана по стара метода (обособено определение), съ политически кръвопускания и операции съ дипломатически хлороформъ (обособено обстоят. за начин спрямо обособеното определение), тя изгуби ръцѣ и нозѣ, провинция слѣдъ провинция... (Дума, бр. 2).
>
> Тие думи повтаряме и ние днесъ, въ началото на своята журнална кариера (обособено обстоят. за време), когато Независимость, послѣ дълга и упорна борба противъ настоящата гор-

---

[1] За синтактичната категория „обособени части на изречението" вж. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София 1944, стр. 474—9.

чива сѫдба на нашиятъ народъ (обособено обстоят. за време), каза своята послѣдня дума и съ достоинство слѣзе отъ трибуната, и когато ние, увѣренни, че посѣянното на нашата народна нива сѣме рано или кѫсно ще да принесе своиятъ плодъ (обособено определение, разширено с подчинено допълнително изречение), не можахме да отстъпимъ предъ необходимостьта да са подкрѣпи идеята за нашето освобождение и рѣшихме са да развиемъ Знамето на нашата революционна партия (Знаме, бр. 1).

В постройката на сложните изречения Ботев си служи свободно както с натрупване на последователно подчинени и съподчинени изречения, така и със свързването им в по-сложни комбинации, в които елементите на синтактична съчиненост и подчиненост се смесват и взаимно преплитат по начин, който говори за сложните пътища и смелия полет на неговата едновременно пламенна и точна, аналитична и синтетична мисъл.

Някои от горните примери показват, че в състава на едно сложно изречение могат да се срещнат повече обособени пояснения, употребени към отделните прости изречения.

При натрупването на последователно подчинени изречения често се срещат и съподчинени; а в някои случаи и цели сложни съчинени изречения се явяват в ролята на една цялост като подчинени на други, напр.:

> Болѣстьта на нашиятъ народъ са заключава въ онова сѫстояние на работите въ европейска Турция, което е докарало поробените отъ нея народи до такава висока степень на сиромашия, която непозволява човѣку да мисли за друго нищо, освѣнъ за начинътъ, съ който въ потѣ лица да искарва своиятъ оскуденъ насущни хлѣбъ (Знаме, бр. 10). [Последователно подчинени изречения].

> Тие племена сѫ бѫлгарскиятъ и сѫрбскиятъ народи, които както по географическото свое положение, така и по своята уважителна многочисленость сѫ обѫрнале вече на себѣ си вниманието на Европа, *а* съ своиятъ характеръ и трудолюбие сѫ спечѣлиле общественното мнѣние и симпатиите на сичкиятъ почти образованъ свѣтъ (Знаме, бр. 13). [Подчиненото изречение е по състав сложно съчинено].

> За да остане и за напредъ на шеята на народътъ и за да може да зема отъ него сичко *и* да му не дава като-рѣчи нищо, то употреблява такива грозни насилия противъ неговото право и воля, щото не можеме даже и да помислиме, че буквата на тѣхните буржоазно-конституционни закони има какавъ годе смисалъ за силните и богатите „отъ міра сего“ (Знаме, бр. 14). [В началото две съподчинени, а после последователно подчинени към същото главно].

Сложни съчинени изречения от чист тип се срещат рядко у Ботев. Обикновено някои от съставните части на сложното съчинено изречение имат към себе си подчинени изречения, напр.:

Ние казахме, че народътъ ни е болѣнъ, *а* това може да са покаже нѣкакъ си остро и обидно за оние гладички мозѫци, които сѫ привикнале да четатъ даже и въ иностранната литература химни за нашиятъ напредокъ, *но* ние ще да оставиме на страна взглядътъ на оптимистите *и* ще да побѫрзаме да попитаме излѣчима ли е нашата болѣсть или не е? (Знаме, бр. 11).

В синтаксиса на Ботев са застъпени всички възможни типове изречения и всички възможни комбинации в рамките на сложното изречение. В много случаи сложността на изречението стига до изключителни размери. Ще приведем тук още следните примери от изречения с по-голяма сложност, построени всяко по различен начин:

Нъ и при тия страдания, при това страшно насилие, въ кое и камѫка би са стопилъ, Българинъ-тъ са затвори отъ турчина въ кѫщи съ челядь-та си, и както и днесъ, пялъ е и слушалъ е вмѣсто византийска-та литургия свойта елигическа юнашка пѣсянь, вмѣсто стрѣлата и сабя-та хванѫ рало-то и сржпа, ходялъ е по сборове и по сѣдѣнки, по тлаки и по черковища — и щомъ варваринъ-тъ е погазвалъ огнище-то му, кое както и днесъ, е било обиколено съ снахи и дѫщери, съ синове и унуци — той е оставялъ рало-то и сржпа, гега-та и кавала, хващалъ е бащина сабя, братова пушка и съ „дружина вярна и сговорна“ отивалъ е въ Стара Планина да мсти за обиди отъ турци и чорбаджии, да имъ отнима ограбено имане и да пази село и сиромаси (Дума, бр. 2).

За да подтвѫрдиме думите си, ние казахме, че здравата и истинната наука е непримѣнима въ нашиятъ робски животъ, слѣдователно не принася никаква полза, че трудътъ, по причина на баснословните даноци, кражби и разбойничества, са не цѣни и не може да са развие, слѣдователно тѫрговията е невѫзможна, и че слѣдствие на сичкото това е сиромашията, която ни убива и нравственно и физически (Знаме, бр. 11.)

Игиенистите изъ комитетътъ, хомеопатите изъ своите контори и гимнастиците изъ кавенетата, при сичкиятъ свой умственъ и материаленъ капиталъ и при сичката своя широка програма, намѣсто да пристѫпатъ до радикалното лѣчение на народътъ, т. е. намѣсто да отрѣжатъ отъ неговото здраво и читаво тѣло кангренната часть на босфорската болѣсть, тие са заловиха да излагатъ своята неиспѫлнима диета въ различни брошури, мемоари, адреси, прокламации и др. т. и, най-послѣ, слѣдъ безполезниятъ моционъ на четите в 1867 г. и слѣдъ необмисленното кржвопускание при Варбовка, тие резюмираха почти сичката своя политическа медицина въ девизата на безцвѣтниятъ и продаденниятъ по-послѣ в. „Народность“, която ни учеше на чистъ бѫлгарски езикъ, че „само праведното удовлетворение на народностите ще да оздрави всеобщиятъ миръ“ (Знаме, бр. 1).

Страшенъ хумотъ, какѫвто тѣжи и до днесъ на вратъ-тъ му, гѫбясалъ отъ вѣкове и запрѣгнатъ съ ятаганъ вмѣсто жѫгли; тѣжки вериги, раждясали отъ кржви и сѫлзи, вериги,

> въ кои сѫ заковани и рѫце и нозе, и умъ и воля, и въ кои и доднесъ пѫшкатъ бащи и майки, братя и сестри, дѣдове и синове, — злодѣйства, безчестия, колове, бесила, мѫки, тѫмница, — най-послѣ даалийци и кѫрджалии, фанариоти и чорбаджии, черкези и татари, — съ една дума зло, варварско зло, кое само едно азиатско вѫображение може обхвана, зло отъ завоевателя Мурада до читашкия реформаторъ Азиса — това сѫ страници-ти на тази история, на това наше вчера (Дума, бр. 1).

> Народътъ, — който знаеше, че никой не дава на слѣпците нито злато, нито сребро, а дава имъ такива строшени, истѫркани и калпави монети, които нйде вече нѣматъ никаква цѣна и които въ калпазанското царство на банкротите са наричатъ гюлханета, хатихумаюне, хатишерифе, фермане и др. т., — преклони главата си предъ необходимостьта, оплака нѣколко стотини свои жертви и задоволи са съ рѣшението на несѫвременнийтъ вече черковенъ вопросъ (Знаме, бр. 1).

От друга страна Ботевата реч се отличава често с известна периодичност, която се изразява главно в синтактичния паралелизъм в строежа на сложните изречения. Тази особеност може да се забележи в много от цитираните вече примери, но за по-ясна илюстрация ще приведем и следните:

> Доходите на нашите училища ще да влѣзатъ въ рѫцете на правителството и то, разбира са, ще да са распорѣжда съ тѣхъ тѫй, щото ходжите, чиновниците и медресетата ще да поглѫщатъ сичко, а ние при сичкиятъ нашъ трудъ и пожертвования ще да испровождаме дѣцата си да висатъ надъ праздните ѣсли на науката и да са учатъ само на развратъ, на робство и на покорность; | програмите на училищата ще да са нарѣждатъ отъ мѣстни правителственни сѫвѣти, сѫставени отъ различни ефендиета, челебие и чорбаджие, подъ предсѣдателството на градскиятъ управитель или представитель на невѣжеството, и не ще пропущатъ ни една здрава човѣческа истина въ храмовете на Минерва; | учителите ще да са избиратъ, испитватъ и назначаватъ отъ тие сѫвѣти, слѣдователно за вѫспитатели на нашето бѫдѫще поколѣние ще да са приематъ само лакеи, подлеци, шарлатане и сѣкакавъ видъ присмикающи са (Знаме, бр. 18).

> Едни отъ тѣхъ, разочаровани от това, че народътъ не посрѣщна своите синове съ такова сѫщо самоотверждение, съ каквото тие отиваха на заколение, заключиха че народътъ още не е готовъ нито за бунтъ, нито за свобода; други, доволни отъ това, че свѣтата кръвь на нашите мѫченици рѣши черковниятъ вопросъ и даде поводъ да са пѫрсне слухъ, че на бѫлгарскиятъ народъ ще да са дадатъ нѣкакви си дуалистически правдини, повѣрваха, че само чрѣзъ просвѣщението или, по-общо да кажемъ, чрѣзъ мирниятъ прогресъ, ще могатъ да извлѣкатъ народътъ изъ тинята на робството; | а трети, на които и сѫвѣстьта и убѣжденията въ много отношения при-

личатъ на голъ кожухъ, който в дѫждовно време са обрѫща съ козинта навѫнъ, уплашени отъ прислѣдванията на ромѫнското правителство, което можеше да имъ побѫрка алѫшъ-веришъ, скриха са въ своите контори и дюкяне и съ ендезетата въ рѫка захванаха да приказватъ за своиятъ преминалъ патриотизмъ (Знаме, бр. 22).

По-често и по-ярко синтактичниятъ паралелизъмъ се проявява чрез повтаряне на еднакви думи в началото на отделните части на периода (анафора), напр.:

Видѣше са, че послѣ тая епоха, т. е. послѣ рѣшението на черковниятъ вопросъ, сичко трѣбаше да мѫлкне, сичко трѣбаше да са помири съ нещастната сѫдба на бѫлгарскиятъ народъ и сичко трѣбаше да влѣзе въ своиятъ плесенясалъ пети-вѣковенъ гробъ (Знаме, бр. 1).

Не стигатъ тѣжките и безчовѣчни даноци, които сѫ ни довеле до просѣшка торба, не стигатъ официалните кражби, обире и убийства, които смучатъ даже и мозакътъ изъ костите ни, не стигатъ петивѣковните мѫки и страдания, които сѫ ни хвѫрлиле въ мизерията на скотовете—не! за да бѫде пѫлно нашето безчестие и унижение и за да бѫде вѣчно и сигурно нашето робство, трѣбаше да са нанесе ударъ и на онова наше народно достояние, което поробенниятъ народъ съ кръвавъ потъ е подържалъ до сега съ надѣжда за нѣкакво си облекчение въ своятъ многострадаленъ животъ. Да! за да са убие окончателно тоя народъ и за да са строши и послѣдниятъ якоръ на неговитѣ надѣжди за сѫществование, трѣбаше да са отнеме отъ него човѣческото право да са учи и образува, трѣбаше да му са отнематъ училищата и да са преобѫрнатъ въ заведения за дрессерување на различни робове, шпиони, предатели, блюдолизци и сѣкакавъ видъ презрѣни същества (Знаме, бр. 18).

И така послѣ преставането на Независимость на хоризонтътъ на нашата журналистика не остана почти никаква вѫзможность, за да могатъ да са исказватъ болките и страданията на нашиятъ народъ; не остана почти никакво срѣдство, за да са подържи онзи революционенъ духъ, който е покрилъ вече нашата народна нива и който отъ день на день чака своиятъ жѫтваръ (Знаме, бр. 1).

Нашия народъ има свой особенъ животъ, особенъ характеръ, особна физиономия, коя го отлича като народъ, — дайте му да са развива по народни-ти си начала и ще видите каква часть отъ обществения животъ ще развие той; дайте му, или поне не бръкайте му да са освободи отъ това варварско племе, съ кое той нѣма нищо общо, и ще видите какъ ще той да са устрои (Дума, бр. 2).

В рамките на простото изречение същата периодичност и паралелизъм се срещат под формата на патетични изреждания, които иматъ често пъти характеръ на градация или емоционална перифраза:

Повтарями — Турция нѣма животъ, нѣма бѫдѫще, тя е трупъ на смѫртния одѫръ, кого-то никакви дервишки баяния на нейни-ти мандарини, никакви дипломатически молитви на западни-ти доктринери нѣма да ѭ спасѫтъ отъ анатомическия ножь (Дума, бр. 2).

Още една навуходоносорска варварщина отъ страната на нашите тирани, още едно нещастие на нашиятъ поробенъ, убитъ и осиромашѣлъ народъ! (Знаме, бр. 18).

Деморализация-та, политическия развратъ и страшно-то онуй варварство, съ кои е пропитано до мозака на кости-ти турско-то племе и негово-то мѫршаво правителство, отдень-надень станѫли сѫ толкова релефни, толкова вѫзмутителни, щото нѣма око, кое би могло да ги поглѣдни човѣшки, нѣма перо, кое би могло да ги опише въ смисалъ на оплаквания и съ цѣль за поправяне. Вѣстници-ти отвѫдъ и отсамъ Дунава — пѫлни имъ сѫ въ послѣдне време стѫлпове-ти съ такива гнусни злоупотрѣбления, съ такива диви звѣрства, прѣдъ кои самия готентотъ, самия папуанецъ, човѣкъ който е още въ звѣрско сѫстояние, и той би потѫпилъ очи, и усѣтилъ укоръ въ сѫвѣсть-та си... (Дума, бр. 3).

Плачете за Парижъ, столица-та на разврата, на цивилизация-та, школа-та на шпионство-то и робство-то; плачете филантропи за палати-ти на страшни-ти вапири, на велики-ти тирани — за памятници-ти на глупость-та, на варварство-то, изградени съ отсѣчени-ти глави на толкова Прѣдтѣчи, на толкова велики мислители и поети, съ углозгани-ти кости на толкова мѫченици за насущния хлѣбъ, — плачете! — луди-ти неможе никой утѣши, бѣсни-ти неможе никой укроти! (Дума, бр. 2).

Исходъ отъ туй тѣжко и гнусно положение не сѫ нови ти окови, ново-то раздѣление на тиранство-то, а народна-та революция, радикалния прѣвратъ, които сѫ триумфални врата за всѣки народъ, особено за нашия, кой-то нѣма прѣминало, нѣма настояще, а има едно само бѫдѫще и бѫдѫще свѣтло, защо-то съ други-ти славяне той ще има що да каже въ свѣта, що да внесе въ човѣщината (Дума, бр. 2).

В резултат на тези свои характерни черти Ботевата реч придобива, особена динамика, придобива оня особен Ботевски ритъм, който, покрай някои други черти, придава на неговия стил специфичната плавност и стремителност на движението, съчетана с благородната и същевременно гневна патетичност на тона и с изключителната сила на мисълта.

Характерна за стила на Ботевата проза е и честата употреба на възклицания и въпроси, които засилват нейната патетичност, напр.:

Но нашето духовенство отговорило ли е или пристѫпило ли е да отговори баремъ на една отъ надѣждите на своите

духовни чада? Какво добро е дочѣкалъ и каква полза е видѣлъ нашиятъ народъ отъ това духовенство? Това ли, дѣто намѣсто да слуша християнската добродѣтель „тѫрпи за да са спасишъ“ изъ устата на едни чужденци шарлатане и на единъ сѫвсѣмъ непонятенъ за него езикъ, той слуша тая сѫща добродѣтель изъ ѹстата на своите искренно желанни нѣкога си пастире, съ придобиването на които той виждаше вѣрни шансове за едно пощастливо бѫдѫще? (Знаме, бр. 7).

Кръвави страници! горчиво прѣминало! Нъ днесъ, днесъ не е ли пакъ сѫщо-то черно тѣгло, сѫщия хумотъ, сѫщи-ти вериги? (Дума, бр. 1).

Какво трѣба, господа, сега да правиме? Какавъ пѫтъ трѣба да заловиме и какви срѣдства да употрѣбиме за да излѣкуваме нашиятъ болѣнъ народъ и да го извлѣчеме изъ тинята на това страшно и безвиходно положение? Образование и просвѣщение ли? работа на двойното поле на науката и на занаетите ли? распространение полезни знания ли? или други нѣкакви рѣшителни и радикални срѣдства? — Но мълчете господа! не клатете съ глава! (Знаме, бр. 18).

О, патриоти, патриоти! О, хамелеони, хамелеони! Дѣ е бѫлгарскиятъ Нарушевичъ, за да падне предъ васъ на колѣне и да извика: „волы, ослы и всякій скотъ, хвалите господа!“ (Знаме, бр. 15).

Освен тези основни синтактични и синтактично-стилни особености на Ботевата проза можем да посочим редица още други, а също и някои различия в това отношение между в. Дума и Знаме:

В Дума се забелязват следните особености в употребата на съюзите. Среща се съюз ала (покрай нъ), напр.: „Смѣшно ще са покажи нашето питане..., ала ний не за смяхъ говоримъ“, „Ала Али паша е турчинъ“. Съюзите то и щото се срещат твърде рядко; съюзът *т. е.* не се среща. Относителните местоимения, които играят от синтактично гледище ролята на съюзи, се употребяват по-често без частица -то: „Нъ „Народность“ и „Дунавска Зора“ умряхѫ и погрѣбахѫ са въ сами-ти си идеи, а „Отечество“, ако и да не е още погрѣбано, за което трѣба да благодари влиятелни-ти си агенти, които по низкопоклоничество кѫмъ патрони-ти му, исполѫгали сѫ свѣтъ простаци за да му сѫбержтъ нѣколко стотинъ абонати, — нъ и то е отдавна вече умрѣло и негова-та мѫчителна смѫртъ е отвратителната категория, въ която са намиратъ Право и Турция“ (бр. 1). Покрай относителното местоимение кой(то) често се среща и що: „Полякъ-тъ люби и пролива кръвъ-тѫ си за всичко, що е полско, що говори язика му“, „Освѣнъ тѣзи, що нѣматъ талантъ...“, „До тогазъ най-красноречиви ще бѫдѫтъ живити рани, що зѣятъ по тѣлото на народа и грѫди-ти на неговата емиграция, рани, на кои като глѣдами, напомнятъ ни всичко, що трѣба да влѣзи въ смѣтка за народно мщение“ (бр. 1).

В Знаме съюзът ала не се среща (както не се среща и у Л. Каравелов). Съюзите то и щото иматъ значително засилена упо-

треба, а среща се често и съюзът *т. е.*, напр.: „Ако разглѣдаме съ особенно внимание както дѣятелностьта на комитетътъ и на нѣкои и други отдѣлни личности, така и направлението на гореказанните вѣстници, то твѫрде лесно можеме да са убѣдиме, че и между тие нови политически лѣчения сѫ сѫществувале нѣколко различни и даже сѫвсѣмъ противоположни методи“ (бр. 1). „Само по себѣ си са разбира, че за да са ускори смѫртьта на Турция и за да са осигури напѫлно животътъ и развитието на поробенните отъ нея племена, то е необходимо нужно, щото силите на тие племена да бѫдатъ сѫбрани въ едно цѣло...“ (бр. 3). „Сичкото това имá таково благотворно влияние на нашиятъ народъ, щото той излѣзе изъ своето полумѫртво сѫстояние“ (бр. 2). „А ние, т. е. нашата емиграция и така нарѣченните водители на нашиятъ народъ, слушаме съ особенно цѣломѫдрие тиех имни“ (бр. 5). „Отъ онова време, отъ когато силата на турскиятъ деспотизмъ захвана вече да пада въ Европа и когато здравиятъ разумъ са убѣди, че „болниятъ човѣкъ“ трѣба да промѣни климатътъ си, т. е. да отиде просто тамъ, дѣто са е начнало неговото дѣтинство, и до сега тоя вопросъ е преминалъ презъ такова множество разнообразни фази, които ние сме не въ сѫстояние даже и да преброиме“ (бр. 2). Относителните местоимения не се употребяват без частицата -то; относителното местоимение що се среща твърде рядко (в някои случаи и то се употребява с частица -то): „И така отъ сичкото това, що казахме до тука, са ясно вече види...“ (бр. 3), „Ископайте гробътъ на Товия и заровете въ него това, щото ви е така мило и драго“ (бр. 10). Всички тези нови елементи в синтаксиса на Знаме се дължат на влиянието на Каравелов.

В Дума се срещат доста често присъщи на народната реч изрази с инфинитивна форма на глагола: „Съ една дума зло, варварско зло, кое само едно азиатско вѫображение може обхвана“ (бр. 1), „Ще можели той вѫзроди Турция, а главно-то ще можели го тя прие, както й сѫ захванати уста и гѫрло...“ (бр. 2).

В Знаме такива изрази не се срещат; вместо тях, очевидно пак под Каравелово влияние, се срещат изрази с лични глаголни форми: „Твѫрде лесно можеме да са убѣдиме“ (бр. 1), „Тая е нейната настояща или бѫдѫща участь, която тя не ще може да отвѫрне“ (бр. 6).

Формите на сегашно действително причастие, заети от руски език, се срещат у Ботев доста рядко, и то във функция на обикновени, а не на обособени определения, напр.: надлѣжащето направление, издихающиятъ турски деспотизмъ, бѫдѫщи сѫбития, слѣдующата кратка програма, шарлатанствующи и безумствующи Милош Милоевичеви компании, наступающите нови сѫбития и др.

Във връзка с употребата на отглаголните съществителни трябва да отбележим, че в Знаме те се свързват, навярно пак под Каравелово влияние, с прякото допълнение на глагола, от който са образувани, без помощта на предлог на, напр.: „още не сѫ пристѫпиле камъ решението историко-политическата задача на своето сѫществование“ (Знаме, бр. 3), „распространението

своите раждиви и глупави идеи" (Знаме, бр. 3), „Сичката деятелность на неговите честни и искренни патриоти са ограничи само въ пропагандиранието тая идея и въ приготовлението духовете за наступающите нови сжбития" (Знаме, бр. 5) (срв. в Дума: разкривание-то на злото, освобождение-то на наше-то злочесто отечество).

Каравелово влияние се забелязва и в строежа на условните изречения.

В рамките на тази статия не е възможно да навлизаме в повече подробности. От направения дотук анализ проличават ясно както самобитните особености на Ботевия синтаксис, съдържащи се в органическия строеж на изречението, така и някои външни особености, възприети от Каравелов. Със своето грамадно богатство и сложност синтаксисът на Ботевата публицистична проза представя един твърде важен етап в книжовната обработка на нашия език.

Резултатите от изследването на Ботевия синтаксис биха могли да улеснят разрешението на един друг интересен и важен въпрос — въпроса за окончателното установяване на литературното наследство на Ботев. Известно е, че Ботев е писал без подпис статии във вестниците на Каравелов „Свобода" и „Независимост". Като се има пред вид тясното книжовно сътрудничество между двамата писатели и революционери, особената близост на техните възгледи и пълното приспособяване на Ботев към Каравеловата правописна и морфологична система (в условията на задружната им работа при редактирането на вестниците), става ясно в този случай голямото значение на някои страни на синтаксиса като област, която е значително потрудно достъпна за чуждото влияние. Предстои да се направи конкретен и обстоен синтактично-стилистичен анализ на всички статии, фейлетони и материали, за които нямаме пряко свидетелство, че са писани от Ботев, и можем смело да се надяваме, че по този път ще успеем в много случаи да се произнесем доста сигурно за тяхното авторство (синтаксисът на Каравелов се отличава също с някои твърде характерни органични свои особености, които разглеждам на друго място). По същия път може да се хвърли доста светлина и върху въпроса за сътрудничеството на Ботев във в. Тъпан.

*

Когато четем статиите на Ботев, като се абстрахираме, разбира се, от някои стари правописни и формални особености, ние забелязваме, че в техния език, т. е. в техния речник и фразеологична словоупотреба не се чувствува оня особен лъх на нещо старо, наивно и отживяло времето си, който ни посреща от страниците на другите наши вестници от онова време.

Ако разтворим страниците на тогавашния цариградски печат, ние ще намерим много думи и начини за израз, които не са приети в днешния ни книжовен език, като напр.: худородният характер, провъзведоха [го] на най-високия черковен чин, недопростимо дело, странни общества („чужди народности"), нравственното препородение, конечно („крайно") распадвание, недейте се обверява на мо-

менталния тойзи мир (из в. Македония); не стоят никога на една мярка; колкото нощта намалява, толкова денят се уголемява, и инак; внътрешни сили; ако съществуващето стремление на тая народност е неизсякаемо; от моя поне страна аз не бих никога възприел да се боря срещу тия научни походи в отечеството ни; да поборим противниците си по тази част; истинствува още, че тази чужда ревност за нашето образование не са неща ласкателни за народното ни честолюбие (из в. Право); той не рачи да върши нищо; вестникарството на днешната епоха е главният разрешител на назначенията на народите и главният развивач на техните нравственни сили; характеристическият знак на твойта нравственост и на твойта уважителност; колкото се тича („колкото се отнася“) до тия безмерни желания; архимандрит Григорий приказа едно дълго слово, в което изложи мъките, които нашият народ е положил за въпроса (из в. Турция), и т. н.

Както личи от големия брой цитати, дадени вече по-горе, в езика на Ботев такива неактуални в днешния ни книжовен език думи и изрази се срещат значително по-малко. Словарният състав и фразеологичният строеж на Ботевата реч е в много голяма степен актуален и днес. И нека отбележим като общо положение, без да имаме възможност да се впущаме в преки доказателства на това място, че в това отношение Ботев и Каравелов образуват пак една обща книжовна школа, която представя фактическата основа и начало на нашия съвременен книжовен език.

Въпросът за началното установяване и по-нататъшния развой на нашия новобългарски книжовен речник и фразеология е останал съвсем незасегнат от вниманието на досегашното наше, формалистично в основата си езикознание. Предстои тепърва да се събира и обработва обширен материал, за да се стигне до по-пълни и ясни изводи. Тук бихме могли да спрем вниманието си върху някои общи положения.

Ако четем внимателно статиите на Ботев, ние ще забележим в тях много думи и изрази, с които всички ние си служим, но които не се срещат в народната реч, като напр.: въ това отношение, въ какво положение са намира, при такова едно положение, да излѣзе изъ това сѫстояние, ако поглѣднеме съ беспристрастно око, за да достигне до извѣстна степень на своето благосѫстояние, похвални намѣрения, испѫлняватъ своята дѫлжность, ще да отговориме отрицателно, срѣдства за спасение, атрибутъ на човѣческото щастие, свѣщенна обязанность, съ особенно внимание, противоположни методи, противоположни мнения, умственъ и материаленъ капиталъ, широка програма, радикално лѣчение, необмисленно кръвопускание, зематъ участие, за репутацията на революционната партия, въ името на тая любовь, въ името на свободата, гризение на сѫвѣстьта, вѫзбужда интересъ, за интересътъ на общата цѣль, служиме на идея, ще да употрѣбиме тонътъ на помирението, каква рола е отрѣдила сѫдбата да играе нашиятъ народъ, билъ е притѣжание на, множество разнообразни фази, стана достояние на, европейски сили, ималъ право да експлоатира, звучи неприятно въ ушите, свѣщенни исторически и човѣчески права, духътъ на новото време, пророците и апостолите

на социалистическиятъ превратъ, безчовѣчни страдания, производителность на нашите сили, дохождалъ до това убѣждение; не остана почти никаква възможность, за да са поддържи революционенъ духъ, — и т. н. Обогатяването на нашия книжовен език с огромен брой термини и изрази от този род е станало тогава главно върху основата на руския език. В много случаи имаме работа и с установена вече международна фразеология, достигнала до нас чрез руско посредство. Разбира се, доста от тези термини и изрази се употребяват и в цариградския ни печат. Някои от тях са били въведени в употреба вероятно още преди Каравелов и Ботев. Отсъствието на каквито и да било изследвания по този въпрос не ни позволява тук да правим конкретни изводи. Може обаче и сега със сигурност да се твърди, че в този случай ролята и заслугите на Каравелов и Ботев за изграждането на книжовния ни език в неговия съвременен вид и за обогатяването на неговите изразни възможности са големи.

Нека да отбележим, че би било справедливо да се посочи Ботев и като действителен основател на нашата прогресивна обществена и политическа терминология и фразеология; думи и изрази като: прогрес, революция, революционна партия, обществени класове, пророците и апостолите на социалния преврат, комуна, духът на новото време, паразити, експлоатация и мн. др. са внедрени със своя съвременен смисъл в езика ни преди всичко от Ботев.

Прави впечатление, че в Дума се срещат по-малко русизми, отколкото по-късно в Знаме, където не са рядкост думи като: примѣняватъ, незамѣтно, безвиходно, прискорбни, улучшение, доволно силна, послѣ това, прошедше, настояще, обязанность, восточниятъ вопросъ; срещат се и някои недостатъчно още побългарени изрази като: произхожда изъ, направихме това изъ убѣждение, намѣсто да пристжпатъ до, нужда въ това, ние сме не в сжстояние, и др. Русизми от този род са общи за Каравелов и за Ботев. Тук трябва да се прибавят и руските форми на сегашно действително причастие, за които говорихме по-горе (издихающъ, многозначущъ и пр.).

На този процес на книжовна обработка и обогатяване на нашия език не трябва да се гледа като на някакво механическо влияние от страна на руския език. Причините на това въздействие се коренят в дълбокото противоречие, което се създава между старата езикова форма и новото обществено и културно съдържание, към чието овладяване се устремява нашият народ в процеса на своето възраждане. Нашата диалектна и битова реч и наличните бедни книжовни форми, основани върху черковнославянската религиозно-книжовна традиция, далеч не разполагат с всички необходими изразни средства за новите форми и новото съдържание на нашия обществено-политически и културен живот през миналия век. Тъй като културното влияние иде главно от Русия, а и самите Каравелов и Ботев са не само руски възпитаници, а и ученици и последователи на руската революционно-демократична идеология, обяснимо е защо руският език е послужил тогава като главен източник за обогатяване на нашия книжовен език с нови изразни средства.

Необходимо е също да отбележим и забележителната чистота на Ботевия книжовен език откъм турцизми и гърцизми. Обяснението на този факт се съдържа в току-що казаното. Закърмен с идеологията на руската прогресивна обществена култура и борец за нова обществена действителност, Ботев не може да се възползува от тази чужда и остаряла за неговата идеология лексика.

Тук е подходящо място да се постави в това изследване и въпросът за стилистичната словоупотреба у Ботев. Ботевата реч е дълбоко искрена, ясна и действена. Такава е тя, защото самият автор е не само високо даровит писател, но защото той, макар и едва двайсет и няколко годишен младеж, разбира с гениално прозрение нещата и има ясна цел в живота си и в борбата си, и защото той се стреми със всички сили и с абсолютно себеотрицание към осъществяването на тази цел. Неговата реч, оформена като страшно за враговете на народа идеологично оръжие, се отличава с кипяща пламенност и завладяваща образност.

Като типичен пример на Ботевия пламенно-патетичен стил можем да вземем началото на статията „Петрушан“ в бр. 3 на Дума:

> Пѫлни три години сѫ днесъ отъ оня героически подвигъ, подобни на кой-то виждами само въ история-та на Италиянска-та революция; пѫлни три години сѫ отъ онуй славно сѫбитие, кое направи епоха какъ-то въ историята на наша-та емиграция, тѫй и въ история-та на наше-то политическо и умственно вѫзраждение. Какѫвъ споменъ за потомство-то! какѫвъ урокъ, какѫвъ примѣръ за насъ, братя емигранти! Шѫпа рѣшителни млади момци, безъ никаква революционна организация, без никакви срѣдства, прѣзрѣни и гонени, — момци, кои прѣтрѫпѣхѫ сичко за еднѫ благородна свята цѣль — минѫха Дунава и съ живо свидѣтелство показахѫ, какви сѫкровища са криятъ въ душа-та на Българина. . . Наистина, голѣма душевна сила трѣбва да има човѣкъ за да може каза: „ний си достигнахми цѣлта, защо-то измирами, а вий още не сте, защо-то сте живи!“. . . А това трѣбва да го каже всѣки, кой-то мрѣ за свобода-та на човѣчество-то; това и казахѫ съ примѣра си наши-ти вѫстанници въ 1868 г. подъ войводи-те Хаджи Димитра и Стефанъ-Караджа.
>
> Тѣзи мѫченици на свобода-та, що измрѣхѫ с усмивка на уста, бѣхѫ наши приятели, наши братя; съ тѣхъ дѣляхми скѫрбь и радость, смяхъ и сѫлзи; съ тѣхъ сядахми на бѣдна и богата трапеза и разговаряхми за сѫдба-та на наше-то потѫпкано отечество . . .; съ тяхъ дѣляхми сичко, само смѫрть-та и свобода-та неможяхми съ тяхъ да раздѣлимъ! Затова елате, братя, да ги споменемъ съ добра и свята памятъ за нази и славна за наша злочестенъ народъ!

Тук личат разгледаните по-горе синтактично-стилни средства (свързани със сложния периодичен строеж на израза), които са в хармония с мощно пламтящото чувство на автора; тук намираме и типичните за Ботевия стил антитези, чрез които той обхваща в по-пълна и ярка степен действителността; тук намираме искреност и задушевност на

тона, и пр. Но важното е, че всички тези стилни постижения са осмислени от дълбокото и правилно вникване на писателя-революционер в нещата и събитията.

Стилът на Ботев е преди всичко стил на борец. Затова сарказмът заема значително място в неговото творчество. Сарказмът у него се изразява както под формата на пряка ядовита характеристика на врага, така и в различни образни форми, напр.:

„Тука ний бихме утешили благородния джентелменъ, бихме опровергали мнѣнията и острити сжждения на много недоброжелатели на нашити пилафчии съ фактови и примѣри, кои пжлнатъ домашната хроника на всяко село, на всяки градъ, и то неотдавна, а отъ времето на Кжбразли-Мехмедъ-пашовити ревизии, отъ кога въ Турция са введе нѣкакжвъ си рѣдъ и равенство в кражбити и пжлна система въ напрешнити убийства, злодейства и всякакжвъ родъ притѣснения,—ала що щѣха да значатъ нашити думи при онѣзи на Лонгворта подобнити нему шарлатани чиновници и продадени журналисти, кои тржбятъ по свѣта и искатъ и насъ дору да увѣржтъ, както и увѣриха нѣкои си извѣяни и слѣпи глави, че Турция, този европейски Китай, този присмѣхъ на человѣчеството и укоръ на сжвременна Европа, ще са прѣобрази скоро на азиатска Белгия и ще пролѣе благодать-та на Европейската образованность по всичкити краища на Азия! (Дума, бр. 1).

Тжй мислятъ и наши-ти чорбаджии и калимафки, тези амфибии, кои въ блато-то на дуализма намиратъ своя животъ, и онѣзъ гладички умовце, кои внасятъ у насъ ражда-та на западни-ти прѣдрасжджци и смѣть-та на гнила-та вече европейска цивилизация — безъ да виждатъ нови-ти явления на живота нито тамъ, дето сж са учили, и нито тукъ, дѣто учятъ“ (Дума, бр. 2).

Материал за образността на своя стил Ботев взема из различни области на живота, из класическата митология и из историята, а особено из областта на медицината (състоянието на вътрешна гнилост на турската държава се асоциира у него постоянно с представата за един неизцеримо болен организъм).

В някои случаи той си служи с кратки образни изрази, като напр.: политическа зима, дванайсети час, Гордиев възел, Матусалови години, галванически ток; в много случаи той рисува и твърде сложни образи, чрез които прави по-ясни, нагледни и достъпни мислите си, напр.:

„Такжвъ е билъ Българския народ, и ето го и днесъ, пакъ чистъ отъ всяко чуждо влияние, пакъ съ тоя патриархаленъ животъ, пакъ съ тжзи прждвобитность — слѣдъ толкова и при такива страдания, прѣдъ зори, той са провиква отъ вратата на кжща-та си: пѣе отходня молитва на Турция, на робство-то; проклина свой-то прѣминало, кое-то е мрачно и той го мрази; свой-то настояще, кое-то е тѣжко и горчиво, та лѣсно ще го забрави, и вика: бжджще-то ми, бжджще-то ми! Турция и незвани-ти му водители поднасятъ му на блюдо прѣобразования,

дуализми, иерархии; нъ той се туй дума и ще дума: бѫдѫщето ми, бѫдѫще-то ми (Дума, бр. 2).

Вратата на нашиятъ обществен животъ зѣятъ и вопросите, които е изработило човѣчеството въ продължението на цѣли вѣкове и които нашиятъ народъ е проспалъ подъ петите на азиятските варваре, влазятъ въ нашата обществена кѫща заедно съ вѣтарътъ и заедно съ него излазятъ, безъ да оставятъ каква-годе диря въ нашето безвиходно рабско положение (Знаме, бр. 1).

Право ли е това наше убѣждение или не, ние оставяме да рѣшатъ ония близски бѫдѫщи сѫбития, които са приготовляватъ въ животътъ на нашиятъ народъ и ще преминемъ на оная мощна и високо-гласовита струна, на която отъ нѣколко време насамъ свиратъ своите патриотически пѣсни по-голѣмата часть отъ славянските либерални политици и патриоти. Но преди да дойдемъ до тая струна, ние сме дължни да са прислушаме въ мотивите на нейниге пѣсни и да видиме какво тие говоратъ на умътъ и сѫрцето на нашиятъ не твърде музикаленъ въ това отношение народъ (Знаме, бр. 3).

Малките, но доволно ягките сили, Сѫрбия, Ромѫния и Черна Гора, които не сѫ гѫби, за да могатъ да живѣятъ при вонещото купище на Османа, не желаятъ вече да слушатъ любовниците на Турция, да са свиватъ въ пелените на днешните свои граници и най-малкото право на сѫществование да тропатъ на чуждите врата и да плачатъ надъ гробътъ на Наполеона или на Палмерстона (Знаме, бр. 9).

Отъ онова време, отъ когато силата на турскиятъ деспотизмъ захвана вече да пада въ Европа и когато здравиятъ разумъ са убѣди, че „болниятъ човѣкъ“ трѣба да промѣни климатътъ си, т. е. да отиде просто тамъ, дѣто са е начнало неговото дѣтинство, и до сега тоя вопросъ е преминалъ презъ такова множество разнообразни фази, които ние сме не въ сѫстояние даже и да преброиме (Знаме, бр. 2).

Въ продължението на това време разваленниятъ стомахъ на „болниятъ дембелинъ“ не е можалъ да смѣле ни една здрава човѣческа храна, мозѫкътъ му не е можалъ да разбере и да усвои ни една политическа диета; а ониe зловѣщи кръвави пятна, които сѫ са появляле периодически по кожата на неговиятъ организмъ и които днесъ съ още по-голѣма ясность сѫ са очертале въ вопросътъ за Зворникъ и за Сакра, въ стремленията на Ромѫния камъ пълна самостоятелность, в озлоблението на Черна Гора за звѣрствата при Подгорица и въ намѣренията на Персия да си отмѫсти за сторенните ней от турските държавни чапкѫне стари и нови обиди, — говоратъ твърде краснорѣчиво, че послѣдниятъ часъ на Турция е вече настаналъ (Знаме, бр. 6).

Отъ сичкото това, що казахме до тука, ние не можеме да направиме друго никакво заключение, освѣнъ това, че единственното спасение на нашиятъ народъ са сѫстои въ революцията. Който има уши, той нека чуе. Нашата революционна партия скоро ще да покаже дѣ е, какво е и какво иска (Знаме, бр. 4).

Чрез тази богата образност Ботев постига убедителна нагледност и яснота и заразяваща и действена емоционалност на стила.

Отделно трябва да се отбележат доста честите случаи, когато Ботев си служи с библейско-евангелска образност и фразеология.

В някои случаи Ботев по този начин иронизира:

> Смѣшно ще са покажи нашето питане послѣ 10-хъ заповѣди на Цариградския Мойсей и уставатъ на нашити Левити (Дума, бр. 4).

> Народътъ продължава да прекарва съ християнско смирение дните на своята безконечна страстна недѣля, брои часовете на своите несносни страдания и чѣка възкресението на мъртвите (Знаме, бр. 1).

По-често обаче той употребява библейско-евангелските образи и изрази, за да постигне по-голяма нагледност и достъпност, използувайки тяхната актуалност за нашето тогавашно общество:

> Единътъ [„болниятъ човѣкъ“, т. е. Турция, б. м.] трѣба да умре, а другиятъ [страдащият български народ, б. м.] ще да земе своиятъ одаръ и ще да тръгне въ пѫтьтъ и прогресътъ (Знаме, бр. 1).

> А ако думите ни са посрѣщнатъ съ смѣхъ и съ шумотевица, то и ние ще да са помириме съ общата сѫдба на нашите емиграционни публицисти и ще да повториме думите на апостола Павла, които е повтарялъ въ страшните години и нашиятъ пръвоучитель св. Методии: „Не сѣду я на совѣтѣ злыхъ и съ злодѣями не пребуду, а примкну къ невиннымъ и окружу олтарь бога моего“ (Знаме, бр. 1).

Други някои изразни средства у Ботев ще бъдат разгледани във връзка с поезията му.

*

Остава да разгледаме най-после и по-главните особености на езика и художествения стил на Ботевото поетично творчество. По този въпрос съществуват значително повече изказвания в нашата ботеведска литература, отколкото по другите въпроси, разгледани дотук. Мнозина литературни изследвачи са се опитвали да характеризират езика на Ботевите песни откъм неговата художествена страна, за да обяснят по този начин техния изключителен поетически чар. В повечето случаи обаче изказванията и анализите са бегли и формалистични. По-обстойно са се спрели на въпроса Б. Пенев и Ем. п. Димитров (вж. библиографията на стр. 544 и 545).

В статията си „Една книга върху Ботев“ от 1897 г. (вж. Съчинения, т. VII), П. П. Славейков изказва свое мнение, че няма у Ботев ни едно произведение, което да издържа „от формална (вътрешна и външна) страна най-строга критика“ (стр. 225); също и в статията „Жив е той, жив е. . .“ от 1906 г. (вж. пак там) той споменава повторно, че в Ботевите стихотворения има „немалко места, които ги

грозят външно и вътрешно“ (стр. 172). Това свое мнение П. П. Славейков не обосновава нарочно, но от тези думи, а и от статиите му личи, че в тази преценка не се изключва езиковата страна. В края на първата статия той посочва употребата на някои излишни и неуместни думи в два цитата от „Обесването на Левски“ и „Хаджи Димитър“. Едва ли някой би се съгласил обаче, че в изразите „него жалеят земя и небе, звяр и природа“[1] или „и твой един син, о Българио“ подчертаните думи са неуместни; можем да се съгласим обаче, че в стиха „Плачи! Там близо край град София“ има известно многословие. Могат да се посочат и някои случаи, където Ботев е допуснал и някои езиково-граматични неправилности, напр.: „Мъничък майка остави, глупав от татка отдели“ (пропуснато е неправилно възвратното местоимение *се* при втория глагол); „И Стоянка се белее в прегръдките у Дойчина“ (неправилно е употребен предлог *у*), „А теб, дъще, клета мами, баща, майка та остави“ (допусната е неправилна инверсия на съюза *та*); „Ще заплаче, ще завайка“ (неправилно е пропуснато възвратното местоимение *се* при втория глагол). Такива опущения могат да се обяснят донякъде с онова състояние на недостатъчна установеност на нашия книжовен език и на нашата стихотворна техника тогава, което е позволявало по-крайни „поетични волности“, отколкото са допустими днес. Трябва да вземем пред вид, че и условията, при които е творил Ботев, не са му позволявали да довежда до окончателна всестранна обработка своите стихотворения. Но макар и да е допуснал отделни езикови грешки в поезията си, несъмнено Ботев си остава един от най-големите майстори на нашата поетична реч.

Съществува ли някаква характерна разлика или граница между езика на Ботев като журналист и езика на Ботев като поет? Според Р. Русев (сп. Родна реч, XVII, кн. 1) у Ботев-журналиста се срещат множество готови изрази и русизми, а у Ботев-поета те отсъствуват напълно (пос. м., стр. 29); освен това, Ботев-журналистът е преносен, а Ботев-поетът — пряк (стр. 30). Това твърдение обаче не може да се приеме за точно. Известно е, че в Ботевата поезия се срещат готови изрази от рода на сентенциите и лозунгите (вж. по-специално у Ив. Хаджов, сп. Родина, III, кн. 1), като напр.: „И гласът ми да премине тихо като през пустиня“; „Глас без помощ, глас във пустиня“ (срв. библейския израз „Гласъ вопіющій въ пустынѣ); „Пък и твойта й душа няма на глас божий — плач народен“ (срв. поговорката от латински произход „Глас народен — глас божи“); „Ще викнем ние: „Хляб или свинец!“ (срв. лозунга, провъзгласен от Прудон: „Du pain ou plombe“, използуван от Ботев очевидно в руски превод); „Свобода и смърт юнашка“ (срв. ръководния лозунг на нашите революционери тогава: „Свобода или смърт“) и пр. (Както виждаме, някои от тези изрази се явяват у Ботев преработени, но това се среща и в публицистиката му). Срещат се в Ботевите стихотворения и русизми, макар и много рядко, напр. конец, свинец, считат, глупец, вселена, тоз който. Срещат се най-после и описателни преносни из-

[1] Оттук нататък цитатите от Ботевите стихотворения ще се дават, за техническо удобство, на съвременен правопис.

рази като „син на Лойола и брат на Юда“, „стадо от вълци във овчи кожи“, „камък основен за да положи на лъжи святи“, „тежка желязна ръка целува“, „там буря кърши клонове, а сабя ги свива на венец“. Разликата между публицистичния и поетичен език на Ботев в лексикално и фразеологично отношение не е качествена. Доколкото съществува, тя се обяснява с характера на двата вида творчество. Колкото се отнася до стилните особености на Ботевото поетично творчество, те ще бъдат разгледани по-долу.

Един друг факт, който говори за общата природа на Ботевия публицистичен и поетичен език, е употребата на някои еднакви изрази в прозата и в поезията му; напр. изразът „И плеснат с ръце, па се прегърнат“ от „Хаджи Димитър“ (1873) е употребен и във в. Знаме (1875): „Тие двѣ сестри [България и Сърбия, б. м.]... одавна вече би трѣбало да плѣснатъ съ ржце и да са прегжрнатъ въ името на братството, на свободата, на равенството...“ (Знаме, бр. 13); изразът „И гласът ми да премине тихо като през пустиня“ от „Моята молитва“ (1873) е употребен и в една статия: „Мене ма е страхъ да не би гласътъ на разумътъ да премине презъ нея така сжщо, както той преминува презъ пустинята“, и др. Този факт отбелязва и Р. Русев, но той го тълкува не като белег на единство, а само като частична връзка между журнализма и поезията на Ботев (свързани „все пак“ помежду си „като дело на един и същ човек“).

Необходимо е да обърнем внимание и на употребата на някои думи и изрази от публицистичен характер в Ботевата поезия, напр. „А вий... вий сте идиоти!“, „Народи рояк дечица и с сюрмашки ги храни пот“, „И никога се не пита човек ли е той или скот“ и др.; такива изрази също сближават поезията с публицистиката на Ботев. В този случай не можем да се съгласим с Б. Пенев (пос. съч., отделно издание, стр. 45—6) и др., че „вулгарни“ изрази от този род са неуместни и понижават стойността на Ботевото поетично творчество.

Някои автори придават при анализа на Ботевия поетичен език особено значение на формално-звуковата страна. Така напр. Б. Пенев изтъква, че „освен поетическата сила и свежест на образите“ в четиристишието

Настане вечер — месец изгрее,
звезди обсипят свода небесен;
гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!

„е вложена неизчерпаема музика. От 40-те гласни в тоя куплет най-много се среща звук *е* — 17 пъти! Прочетете тия мелодични стихове още веднаж и се вслушайте в продължителната музика на това *е*: то звучи напевно, протежно и тъй много наподобява тая песен, която иде монотонна из глъбините на горите и минува като някакъв одухотворен лъх. Една мелодия се носи отначало докрай, увличаща, мистична (?), — някъде се подйема по-високо, някъде стихва, без да заглъхне... Напевният характер на стиховете се дължи и на други пълнозвучни гласни — *а*, което се среща девет пъти, *и* — четири пъти (*у* и *ъ* — по два пъти)... Като че ли поетът с някаква опре-

делена омисъл, ръководен от предварителни съображения, е подбирал и подреждал отделни думи и звукове, за да създаде тия единствени в поезията ни стихове. А в същност всичко това се е извършвало в неговото подсъзнание, творила е една сила по-голяма от художнишкото съзнание, — за нея той не е имал ясна представа, чувствувал е само една потребност — да ѝ се отдаде всецяло" (пос. с., стр. 53—5). Последните думи в този цитат посочват ясно идеалистическите разбирания на автора върху същината и процеса на художественото творчество и по този начин опровергават най-добре и опита му да търси макар и частично загадката на художествената сила на творението във някакви свръхсмислови области.

По същия път върви и Ем. п. Димитров: „Може да се каже, че у никой български поет звуковете — особено гласните — не носят такава наситеност и плътност, такива багри, нито така непреднамерено са подчертани музикално, както в стиховете на Ботева. Тук гласните се редуват и пеят като звуци от виола (?) или тонове на орган (?). Дълго звучи основният тон и върху него се изплита цветната мелодия на други гласни, на цял оркестър, организувани в чисти и звучни акорди" (пос. с., стр. 24). Тази своя мисъл авторът илюстрира чрез следния цитат (предавам го тук с дадените от него подчертавания на гласните): „Кажи им, майко, да помнят, | да помнят, мене да търсят, | бяло ми месо по скали, | по скали и по орляци, | черни ми кърви в земята" ... Според него гласните *и* и *ъ* тук играят ролята на доминантни тонове. А в стиховете „Боже, с гръм ти разсипи ме! Ветре, в прах ти разнеси ме!" същият автор намира, че имало тържествени гласни (без да посочва обаче конкретно кои са те). Ударената гласна *и* в стиха „Често, брате, скришом плача" подчертавала плачевния израз, гласната *о* в следващия стих „над народен гроб печален" звучала зловещо, гласната *и* в следващия нататък стих „но кажи ми що да тача" била вик на удивление, а *ъ* в последния стих на същия куплет „в тоя мъртъв свят коварен" изразявало униние и пълна безизходност (подчертано от Ем. п. Д.). Въпреки уговорката, че гласните сами по себе си не изразяват нищо, а добиват тая емоционална багра в общия строеж на стиха (стр. 26), „констатациите" на автора са явно произволни, а твърдението му, че „емоционалната багра" на звуковете усилва от своя страна емоционалността на стиха", е по начало неправилно. Толкова по-неуместен е такъв критерий пък при творчеството на Ботев, стоящ на противоположния полюс на по-сетнешните символисти и мистици, които се стремяха чрез „музикалността" на стиха да се откъснат от живата действителност на живота. Художественият анализ на Ботевия поетичен език, както и изобщо на езика на всяко поетично творение, не може да се откъсва от съдържанието. Чисто звуковата страна на думите далеч не играе такава самостойна изразителна роля и далеч не обуславя до такава степен художествената стойност на поетичните творби, както мислят формалистите.

Ботев е най-искреният и най-непосредният наш поет. Неговата поезия, като пряко и майсторско отражение на живота, се излива в естествена и напълно хармониращa със значителното жизнено съдържание езикова форма. В нея няма нищо търсено и умозрително, нищо

неизживяно, нищо казано само за ефект. В Ботевия език няма излишни думи, употребени случайно или за „украса" на израза. Всяка дума е употребена съзнателно и е дълбоко съгласувана с основните мисли и настроения на поета — с неговото отношение към света и с неговия бурен борчески темперамент. Затова неговият език е тъй естествен, реалистичен, ясен, стегнат и енергичен. Като примери в това отношение могат да ни послужат следните цитати, в които намираме изключителна поетическа простота и сила:

Той ли? — кажи ми. Мълчи народа!
Глухо и страшно гърмят окови,
не чуй се от тях глас за свобода:
намръщен само с глава той сочи
на сган избрана — рояк скотове,
в сюртуци, в реси и слепци с очи.

(Елегия)

Запей и ти песен такава,
запей ми, девойко, на жалост,
запей как брат брата продава,
как гинат сили и младост,
как плаче сирота вдовица
и как теглят без дом дечица!

Запей, или млъкни — махни се!
Сърце ми веч трепти — ще хвръкне,
ще хвръкне, изгоро — свести се! —
там, де земя гърми и тътне
от викове страшни и злобни
и предсмъртни песни надгробни...

(До мосто първо либе)

Настане вечер — месец изгрее,
звезди обсипят свода небесен;
гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!

(Хаджи Димитър)

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът!

Не оставяй да изстине
буйно сърце на чужбина,
и гласът ми да премине
тихо, като през пустиня!...

(Моята молитва)

Силата на Ботевата поетична реч се крие в нейната задушевност и непосредност, в нейната дълбока и искрена революционна идейност, в гениалното долавяне и предаване на явленията и чувствата откъм обществено-действената им страна. Творчеството на Ботев

ни показва по твърде ясен начин, че велик майстор на езика може да бъде само поет, велик и по дух, и по дело.

Езикът на Ботевата поезия се намира в твърде тясна връзка с народния език и по-специално с езика на народната поезия. Освен по своята завидна простота, той се сродява с народната реч и поезия още чрез редица специфични думи, форми и изрази, като: народ (експлоатираните трудещи се), тегло, сиромаси, душмани, мило-драго, годин, горица, водица, дъждец, дечица; не вливай ми в сърце отрова; кой те в таз робска люлка люлее?; смок е засмукал живот народен; защо тъй жално, тъй милно плачеш?, пък ми вземи душата и т.н. Твърде характерни са в Ботевите стихотворения епитетите, срещани (обикновено заедно със самите съществителни) и в народните песни, напр.: люти рани, душа млада, думи отровни, на тая пуста земя, мила сина, трева зелена, юнашка птица, вярна дружина, деца дребни, черна робиня, първо либе и др.

Тук могат да бъдат посочени и някои чести типове повторения на думи и изрази, присъщи и на народната песен:

Кавал свири на поляна,
на поляна, край горица...

Из градина крещи, вика
омразната нейна стрика...

Стой, почакай д' идем двама...

(Пристанала)

Жив е той, жив е! Там на Балкана,
потънал в кърви, лежи и пъшка
юнак с дълбока на гърди рана,
юнак във младост и в сила мъжка.

(Хаджи Димитър)

Следвайки практиката на народната песен, Ботев си служи със старинните форми за дателен падеж по-често в поезията, отколкото в прозата, напр.: „Да се оплачат тебе горкана", „Ах, че мен, дядо, додея", „Доброму добро да прави", „Друг път — славею казах", „Ще да пия на пук врагу, на пук и вам, патриоти".

В Ботевите стихове се срещат често и нечленувани именни форми вместо членувани: „Мълчи народа! Глухо и страшно гърмят окови", „Ей изскочи стара майка", „Из юнаци той изскочи" и т. н. Широкото приложение на тази практика придава особена стегнатост на стила, характерна и за народната песен, напр.:

А тиранинът върлува
и безчести край наш роден:
коли, беси, бие, псува
и глоби народ поробен!

О, налейте! Ще да пия!
На д у ш а ми да олекне,
ч у в с т в а трезни да убия,
р ъ к а мъжка да омекне!

(В м е х а н а т а)

Началото на тази практика, възприета от всички български поети, се намира също в народната песен.

В стихотворната си техника Ботев си служи често с някои съкращения или изпущания на звукове, които се срещат в народната говорима реч: „И смъртта *й* там мила усмивка", „И с вестникарин *зайдно* мъдруват", „Той ли *ил'* някой негов наместник?", „Та *'ко* ме никой не чуе", „То *'га* се сберат момите", „Стой, почакай *д'* идем двама", „Па се спусна *к'* нейна мама" и др. По-сетнешните наши поети са престанали да си служат с такива „волности" във формата на думите в подобни случаи.

В областта на синтаксиса също могат да се посочат редица особености на Ботевото творчество, характерни и за народната песен. Тук ще се задоволя само да посоча употребата на съюзите т а и п а: „И при юнака дойдат, т а седнат", „И плеснат с ръце, п а се прегърнат", „Полежаха, п а изгниха, и др. (вж. и С т. М л а д е н о в, сп. Златорог, 1926, стр. 234—9).

Освен обикновената инверсия на определението и определяемото (напр. п р е г р ъ д к и т в о и м и л и; к а м ъ к г р о б е н), среща се у Ботев и употребяваната в говоримата народна реч инверсия на подчинителните съюзи, когато в началото на подчиненото изречение се поставя друга дума, а съюзът остава след нея: „Но себе си, брате губя, т и я г л у п ц и *като* мразя", „К а м ъ к о с н о в е н *за да* положи", „Ще чуйш, ала недей плака, п ъ р в о л и б е *че* сгодили" и др.

Твърде важна е връзката на Ботевото творчество с народната песен в областта на ритмичната система. Както имах случай да посоча в статията си „Ритъмът на стиха у Хр. Ботев" (сп. Език и литература, I, кн. 5), в Ботевата поезия бие пулсът на силабичния ритъм на народната ни поезия. Почти всичките му стихотворения са написани в осмосричен или десетосричен размер с цезура по средата (4+4, 5+5), без силабо-тонични стъпки, с постоянно ударение само на предпоследната сричка, напр.:

Тежко, тежко! || Вино дайте!
Пиян дано || аз забравя
туй, що, глупци, || вий не знайте
позор ли е || или слава!

(В м е х а н а т а)

В тъги, в неволи || младост минува,
кръвта се ядно || в жили вълнува,
погледът мрачен, || умът не види
добро ли, зло ли || насреща иде...

(Б о р б а)

Тоз, който падне || в бой за свобода,
той не умира: || него жалеят
земя и небе, || звяр и природа,
и певци песни || за него пеят...

(Хаджи Димитър)

По-особено място с ритъма си заемат „Дялба", „До моето първо либе" и „Ней" (вж. в посочената моя статия). Срещат се и някои нарушения на ритъма в Ботевите стихотворения: удължение или скъсяване на стиха с една сричка или неспазване на цезурата; напр.: „Една сал клета, една остана (10 срички), в прегръдки твои мили да падна (10 срички), та туй сърце младо, таз душа страдна (11 срички вм. 10), да се оплачат тебе горкана (10 срички)", „Гарване и ти, птицо проклета (10 срички), на чий гроб там тъй грозно грачиш? (9 срички вм. 10)"; „Бързай, странник, върви скоро (4+4), къща бащина да стигнеш (5+3 вм. 4+4), пред къщата играй хоро (4+4)". Грешки от този род говорят за недостатъчна ритмична обработка на стиха в отделни случаи.

Така възприетото силабично стихосложение от народното творчество е обогатено у Ботев с деление на строфи и с рими.

Стихотворенията „На прощаване" и „Хайдути" са създадени напълно в духа на народното творчество. В тях намираме силабичен осмосричен стих с цезура след петата сричка (5+3), без деление на строфи и без рима. При това те са сродни с народната песен и по цялата си останала поетична практика (речник, епитети, всевъзможни видове повторения и пр.), напр.:

Не плачи, майко, не тъжи,
че станах ази хайдутин,
хайдутин, майко, бунтовник,
та тебе клета оставих
за първо чедо да жалиш!
Но кълни, майко, проклинай
таз турска черна прокуда,
дето нас млади пропъди
по тази тежка чужбина —
да ходим, да се скитаме
немили, клети, недраги!

(На прощаване)

Зави се майка, замая —
камък ѝ падна на сърце;
гледа си в очи Чавдара,
във очи черни, големи,
глади му глава кадрава
и ръда клета, та плаче.
Чавдар я плахо изгледа,
и с сълзи и той на очи
майка си бърже попита...

(Хайдути)

На тези многостранни връзки с народната говорима и поетична реч се дължи в голяма степен ненадминатата простота, естественост и непосредна сила на Ботевия език.

По същината си обаче съдържанието на Ботевата поезия е ново, различно от съдържанието на народната поезия. Затова изразните средства на народната поезия, колкото и виртуозно да са овладени от гениалния поет, не са достатъчни за изграждане на необходимата езикова форма. Ето защо намираме в Ботевия поетичен език и редица нови езикови елементи. Така напр. тук спадат новите думи и изрази с обществено („публицистично") съдържание, свързани с обществената борба, с идейно-политическата тематика на творчеството, напр.: подъл чорбаджия, за злато търговец жаден, безчестните тирани, тиран развратен, сън мъртвешки, обществен мъчител, окови тежки, свещена глупост, лъжи святи; царство кърваво, грешно; царство на подлост, разврат и сълзи; кипи борбата, глозгани кости, кървава да вдигна напивка, мечти мрачни, мисли бурни, народен гроб печален, свят коварен и т. н. Тук трябва да се поставят и употребяваните от Ботев сентенции и лозунгови изрази, за които говорихме по-горе. Срещат се и нови синтактични форми, като напр. употреба на изрази като „това, що", „тоз, що", „там, дето", „тоз, който" („И срещам това, що душа мрази", „Ил тоз, що толкоз годин ти пее", „Там, дето аз съм пораснал", „Тоз, който падне в бой за свобода" и пр.); прави впечатление и книжовната употреба на съюза за да: „Там селото се е сбрало на мегдана, за да гледа", „И стърчат им днес главите, за да плаче кой как мине". Срещат се нерядко и примери на значително усложнен синтаксис:

Ако ти кажат, че ази
паднал съм с куршум пронизан,
и тогаз, майко, не плачи,
нито пък слушай хората,
дето ще кажат за мене
„Нехранимайка излезе", —
но иди, майко, у дома
и с сърце всичко разкажи
на мойте братя невръстни,
да помнят и те, да знаят,
че и те брат са имали,
но брат им падна, загина,
затуй, че клетник не трая
пред турци глава да скланя,
сюрмашко тегло да гледа!

(Напрощаване)

Светът, привикнал хомот да влачи,
тиранство и зло и до днес тачи;
тежка желязна ръка целува,
лъжливи уста слуша със вяра:
мълчи, моли се, кога те бият,
кожата да ти одере звярът
и кръвта да ти змии изпият,
на бога само ти се надявай:
„Боже, помилуй — грешен съм ази",
думай, моли се и твърдо вярвай —
бог не наказва когото мрази...

(Борба)

В областта на стихосложението се явяват като нови елементи делението на строфи и римите, за които вече споменахме по-горе. Тези нови елементи, неприсъщи на народната ни песен, обогатяват и усъвършенствуват метричните форми на силабичния стих и ги сближават със стихотворните форми на съвременната поезия у други народи. Ботевите строфи и рими не са били още предмет на нарочно изследване.

От всички български писатели Ботев е най-близък по изразните си средства до народното творчество, но в същото време той е единственият, който достига до свой характерен стил, където националното и индивидуалното, традиционното и новото са съчетани в истинско и високохудожествено единство.

Поетичното творчество на Ботев блести с рядък по сила и по обществена насоченост лиризъм. Даже когато изобразява картини, те са дивно прости по композиция и действуват върху нас преди всичко със своята стихийна емоционалност, напр.:

Гарванът грачи грозно, зловещо,
псета и вълци вият в полята,
старци се молят богу горещо,
жените плачат, пищят децата.

Зимата пее свойта зла песен,
вихрове гонят тръни в полето,
и студ, и мраз, и плач без надежда
навяват на теб скръб на сърцето.

(Обесване на В. Левски)

Стихотворенията на Ботев са изпълнени с възклицания и обращения, с въпроси и прекъсвания. У никой друг наш поет тези особености на израза не се срещат в такова изобилие, но и у никой друг наш поет те не са тъй спонтанни и не звучат тъй естествено и просто, напр.:

Тежко, тежко! Вино дайте!
Пиян дано аз забравя
туй, що, глупци, вий не знайте
позор ли е или слава!...

Грабете го, неразбрани!
Грабете го! Кой ви бърка?
Скоро той не ще да стане:
ний сме всинца с чаши в ръка!

(В механата)

Жътва е сега... Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз робска земя! Ще да загине
и тоя юнак... Но мълкни, сърце!

(Хаджи Димитър)

Кой не знай Чавдар войвода,
кой не е слушал за него?
Чорбаджия ли изедник,
или турските сердари?
Овчар ли по планината,
или пък клети сюрмаси?

(Хайдути)

Повторенията, изрежданията и градациите са характерни за Ботевия стил като израз на кипящата емоционалност на поета, която се засилва в процеса на творчеството. Търде типични са повторенията в началото на стихотворението „На прощаване", цитирано по-горе (стр. 576).

В някои случаи градациите у Ботев са кратки и даже лаконични, но по-често са широко развърнати, съчетани обикновено и със синтактичен паралелизъм, напр.:

А ти им даваш потът, кръвта си
и играйш даже, кога те бият!

(Гергьовден)

Запей и ти песен такава,
запей ми, девойко, на жалост,
запей как брат брата продава,
как гинат сили и младост,
как плаче сирота вдовица,
и как теглят без дом дечица!

(До моето първо либе)

Там, дето аз съм пораснал
и първо мляко засукал;
там, дето либе хубаво
черни си очи вдигнеше
и с оназ тиха усмивка
в скръбно ги сърце впиеше;
там, дето баща и братя
черни чернеят за мене!

(На прощаване)

В много случаи се явяват у Ботев изреждания, които не се оформяват в истински градации, тъй като целта е да се даде чрез тях по-голяма фактическа пълнота, а не засилване на чувството:

Да забравя край свой роден,
бащина си мила стряха
и тез, що в мен дух свободен,
дух за борба завещаха!

Да забравя род свой беден,
гроба бащин, плача майчин, —
тез, що залъка наеден
грабят с благороден начин.

(В механата)

Често се срещат у Ботев и антитези с емоционален характер: чрез противопоставяне може да изпъкне по-силно дадено чувство. Напр.:

Тъжно щеш, майко, да гледаш
ти на туй хоро весело,
и като срещнеш погледа
на мойто либе хубаво,
дълбоко ще ми въздъхнат
две сърца мили за мене —
нейното, майко, и твойто!
И две щат сълзи да капнат
на стари гърди и млади...
Но туй щат братя да видят
и кога, майко, пораснат,
като брата си ще станат —
силно да любят и мразят...

(На прощаване)

Всички тези емоционални особености на Ботевия поетичен стил се срещат, както вече видяхме, и в неговата публицистика. Същото трябва да се каже и за неговата сатира. Тя се изразява в поезията му чрез същите средства, чрез които се изразява и в публицистиката (напр. в „Патриот", „Защо не съм", „В механата"). Тези факти подчертават още по-добре единството на Ботев-публициста и Ботев-поета.

Чисто изобразителните в тесния смисъл на думата елементи в поезията на Ботев не могат в действителност да се отделят от емоционалните. Както вече казах по-горе, картините у него са пропити винаги със силна идейна емоционалност. В своите художествени картини Ботев си служи с твърде икономични и прости средства; той умее гениално да долови няколко основни черти и да нарисува чрез тях високо поетична картина:

Кавал свири на поляна,
на поляна, край горица;
млада, хубава Стояна
търчи с менци за водица.

(Пристанала)

Лежи юнакът, а на небето
слънцето спряно сърдито пече;
жътварка пее нейде в полето
и кръвта още по-силно тече!
. . . . . .
Настане вечер — месец изгрее,
звезди обсипят свода небесен;
гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!

(Хаджи Димитър)

Както отбелязва и Б. Пенев (вж. цитираното по-горе съчинение), в Ботевата поезия почти не се срещат сравнения. А и доколкото се срещат, те не са особено художествени и типични (срв. „Нощ бе тъмна

като рог, промъкнах се като смок"). Все пак стихотворението „Гергьовден" е построено върху едно широко развърнато сравнение и показва, че Ботев умее да си служи и с тази форма на художествено мислене.

Синтетичният дух и стил на Ботев проявява по-голяма склонност към метафората. Особено трябва да се посочи тук заключителната метафора в последния стих от строфата „Настане вечер, месец изгрее. . ." :

Балканът пее хайдушка песен!

Наситена с дълбока идейност, тази метафора представя най-високата поетична точка в тази изключителна по художествено съвършенство строфа.

Необходимо е на края да се спрем и на въпроса за езиковите влияния от други автори върху Ботев. Под влияние на тъй наречената формална школа, появиха се в нашата литература някои статии, в които се съпоставят изрази от творчеството на Ботев с изрази от творчеството на други поети и при съвпадеж или прилика се заключава, че Ботев не е оригинален в творчеството и в изразите си. Така напр. Д. Шелудко в статията си „Бележки върху стихотворенията на Христо Ботев" (сп. Народна просвета, год. IV (1947/1948 г.), кн. 9—10, стр. 37—44) отива до недопустима крайност, като смята, че в изрази като следните Ботев се е повлиял от приведените срещу тях изрази от други писатели:

Жертви ли иска? Иска овчарят,
гладното гърло, попът пиени.

Пази боже от пияни поп.

(Л. Каравелов)

А ти им даваш потът, кръвта си
и играйш даже, кога те бият.

Кой са радва, когато го псуват,
и кой са смее, когато го бият?
Българете. Аз... съм видял такива българе, когато ги бие някой турчин, подскачат, смеят са, пеят...

(Л. Каравелов)

Ликуй, народе, старо и младо...
. . . . . .
На — днес богати и сиромаси
пияни там — те песни пеят
и хвалят с попа бога и царя...

Доволни сте и стар и млад,
могъщ и слаб, нищ и богат,
О, Божа над тебе благодат!

(Р. Жинзифов)

Знаем добре, че Ботев не е бил кабинетен, книжен поет. Знаем добре, че неговото творчество е здраво свързано с действителността и се явява като нейно непосредно отражение. Ботев е знаел за пияни попове от самата действителност, той е познавал робското падение на някои българи също от самата действителност. Ако за тези неща Каравелов е могъл да говори въз основа на факти от действителността, защо да не е могъл да стори това и Ботев? При това и в изразите тук няма нищо особено, до което Ботев да не би могъл да

стигне сам. От друга страна също не е необходимо да се допуща, че Ботев не е бил в състояние да дойде сам до антитези като „старо и младо“, „богати и сиромаси“, та да става нужда да се обясняват те с влияние от Жинзифов. „Формалното“ изследване на Ботевото творчество, поради своята порочна методологична и теоретична основа, води до порочни резултати. Освен това то е и кощунство с делото и паметта на най-великия служител на живота измежду нашите поетически творци. Необходимо е нарочно изследване, за да се разсеят заблудите и да се установят ясно случаите, когато действително може да се говори за някои влияния.

ПО СТЪПКИТЕ НА БОТЕВАТА ЧЕТА[1]

от ПАВЕЛ ДЕЛИРАДЕВ

Ботев слиза със своята чета в Козлодуй на 17/29 май 1876 г. Първи забелязват дебаркирането на четата няколко турски войници-анадолци от граничната стража. По пътя си до Балкана четата среща черкези, татари и власи.

Нека предварително да си отговорим: откъде, защо и кога са дошли в нашата българска земя анадолците, черкезите, татарите и власите. С тях често ще се срещаме в нашия пътеписен разказ. Що се отнася до анадолските войници, отговорът на горните въпроси е ясен: колкото повече се засилваха освободителните национални движения на Балканите, толкова по-често и повече войски се прехвърляха от Мала Азия за потъпкването на тези движения. И обратното — с европейски войски се потъпкваха бунтовете на арменци, араби и евреи.

ЧЕРКЕЗИ

Започваме с черкезите — най-новите за онова време пришълци; те са взели най-дейно участие в занимаващото ни историческо събитие на страната на нашите вековни врагове против верните синове на български народ — и против най-верния му син, който една година преди това бе преценил реакционната роля на иначе свободолюбивите планинци по следния начин: „Едно от най-големите нещастия, които тегли нашият народ и което го убива и икономически, и политически, са черкезите, които в последните няколко години са наводнили почти всички краища на нашето отечество“ (Знаме, бр. 21).

Черкезите са едно от многото планински племена, които от векове са населявали непристъпните дебри на Кавказките планини, проснати между Черно и Каспийско море, между Европа и Азия.

Когато през началото на XIII в. водените от Чингис хан татаро-монголи покорили Кавказките подножия с Армения и Грузия и ги отрупали с тежки повинности, свободолюбивите планинци се изкачили още по-високо из непристъпните чуки. Отчаяна съпротива оказали те и на руското царско правителство, когато то се опитало да ги лиши от племенната им независимост. Макар че отделни черкезки князе постъпвали на руска служба още през времето на цар Иван Грозни (1530—1584), самият черкезки народ си останал непримирим към чуждото господство и ревниво пазел своя първичен бит. Дори

---

[1] По почин на Научния институт Христо Ботев и със съдействието на Камарата на народната култура и Министерството на войната предприехме през май 1947 г. един излет от Козлодуй до Балкана по стъпките на Ботевата чета, за да установим точно нейния път. В тази малка експедиция участвуваха още писателят Д. Осинин и историкът Ив. Велков.

когато царска Русия завладяла не само северните, но и южните подножия на Кавказ (Армения, Грузиния и Северен Азърбейджан), планинците от двете страни на Кавказкия гребен продължавали да устояват своята свобода. По такъв начин те държали руското Задкавказие откъснато от другите обширни руски земи.

Борбата против планинците, следователно и против черкезите, добила особено жестоки прояви при Николай I.

Обаче след пленяването на черкезкия водач Шамил в аула Гуниб в 1852 г. и при цар Александър II, голяма част от неговите планинци трябвало да бягат от родината си и да дирят спасение в Персия и Турция, и тогава вековни врагове на Русия.

За влошаване отношенията между черкезите и царска Русия много са спомогнали и интригите на персийски, турски и английски агенти. По време на Кримската война англо-френското командуване поискало от черкезите 12,000 конници, обаче те, ръководени от верния си инстинкт, отговорили на англичаните, че могат да се бият само в своите непристъпни планини.

До 1 февруари 1864 г. планинците били оставени по домовете си спокойни. След тази дата те трябвало или да се преселят по места, показани им от руското правителство, или да се изселят в Турция. Повечето от черкезите приели последното условие, осланяйки се на пишните обещания на турските агенти и ходжи. За да направи планинците непримирими врагове на православна и царска Русия, организирана била в края на XVIII век широка мохамеданска пропаганда всред черкезите. Изпратеният между тях фанатичен и усърден дервишки апостол Шеихса Мансора успял само за 6 години (1785—1791 г.) да ги приобщи към религията на Мохамеда и към политиката на неговия земен „представител“ — падишаха в Стамбул. И агентите на полските панове съдействували на англичани, турци и персийци в подмамването на храбрите, но наивни планинци.

Започва новата трагедия за планинците.

От 1 февруари до 10 юли 1864 г. през руските пристанища заминали за Турция 236,718 души бежанци, което множество некадърното турско правителство нито могло да нахрани и облече, нито своевременно да отведе на новите им местожителства. Между голите и гладни бежанци се появили страшни епидемии. Още през февруари от свалените в Трапезунд 10,000 черкези, 3,000 души загинали от глад, студ и болести. Пак там през следващите месеци от 24—30,000 бежанци ежедневно умирали повече от 400 души, без да има кой да ги погребе и обезвреди. В Середере умирали ежедневно повече от 300 души; в Дервент и Ирмак от 40—50,000 бежанци умирали ежедневно повече от 500 души. Мизерията и смъртността взели още по-тежки и по-ужасни размери в Самсун, където по едно време се струпали повече от 100,000 преселници: там до септември били вече измрели повече от 50,000 души. Смята се, че всички преселници от Кавказ, дошли в Турция през годините 1855—1864, възлизат на около 400,000 души. От тях около една трета измрели по пристанищата и пътищата.

Към нашите земи били отправени: 6,000 семейства през Бургас за Тракия; 13,000 семейства през Варна и Шумен за пашалъците

Силистра и Видин; 12,000 семейства били изпратени за окръзите София и Ниш, като от последния окръг бежанците били настанени в прочутото Косово поле — лобното място на сръбската народностна независимост през XIV век (12,000 души). Останалите семейства, около 10,000, били разпределени и настанени в Свищовско, Никополско, Оряховско и др. При настаняването им турската власт е преследвала целта да разкъсва българското население в места, в които турската колонизация не бе постигнала това. Същата цел се преследваше и при настаняването на румънските и татарски колонисти.

От тези нещастни и озлобени от злата си съдба планинци Високата порта се опита да набира пазачи на българските проходи и крепители на прогниващата феодална империя. Такива черкезки селища и махали имаше и край пътя, по който щеше да мине нашият национален герой със своята дружина, която пограничните войници отиват да възпират на новостъкменото пристанище.

По време на кратковременното си пребиваване в България черкезите не можаха да станат селски стопани, макар и да бе им дадена доста добра работна земя. Пътешественикът Каниц бележи, че на черкезка нива виждал само младото мъжко население, а жени и възрастни мъже много рядко, като изключение. И наистина, един мъж, който десетилетия се е занимавал само с войни, мъчно може да се приспособи към мирния труд. При това и в своята родина черкезите са предпочитали рискованите грабежи пред благословената мирна стопанска дейност. Затова и в робска България те оставиха само тежки спомени.

По време на Освободителната война всички черкези, като кръвни врагове на царска Русия, напуснаха българските предели и се настаниха в останалите под турска власт земи. Пък се чувствуваха много виновни и пред българския народ за извършените от тях безчинства през време на краткото си, една 13—14-годишно пребиваване между него. Черкезкият башибозук подпали Стара Загора, безчинствува при потъпкването на Априлското въстание и в тила на воюващите армии в Освободителната война, върши обири и убийства из проходите и пр. Но като изключение проявяваше понякога и добри чувства към българския народ. Напр. по време на Освободителната война, по сведения на Иречека (Пътувания, 301), черкезкият гарнизон в Пирдоп се държал прилично към местното българско население.

Доста черкези имаше и в освободителната руска армия, между тях и офицери. Черкезинът Арслан бег, полковник от Владикавказката конна казашка дивизия, бе началник на отреда, който освободи Хвойна, Чепеларе, Пашмакли и проникна дълбоко в Родопите, преследвайки бягащата армия на Сюлейман паша.

Въпреки държавната необходимост да се подчинят кавказките планинци и пресекат интригите на англичани, турци и перси, свободолюбивата руска интелигенция обичаше тези горди планинци, а поетите възпяваха техните планини, бит и свободолюбие. За тези искрени отношения нека си спомним само вдъхновената поема на Пушкина „Черкези“.

Покрай тежките спомени, черкезкото пребиваване в нашата страна остави доста много местни имена, като Черкезки гробища, Черкезка нива, Черкезки табии и пр. Турската власт е налагала на черкезките селища имена на султаните, като Азизие, Махмудие, Османие и пр. Нейният пример се усвои по-късно и от българските фашисти, които дадоха царски имена на множество градове и села.

След Освобождението в Северна България бяха останали само 63 души черкези, повечето стари и добряци. Между черкезите е имало малък брой абази, които били поселени в Плевенско (около Махалата и Бръшляница).

Останалите в Русия черкези, споделили съдбата на другите народи при самодържавното управление, днес се радват, пак съвместно със същите народи, на пълна свобода и на възможност да развиват своите положителни национални качества в рамките на великия Съюз на съветските социалистически републики.

Край Ботевия път е имало черкези в селищата: Бързински черкези (сега Ботево), Крива бара, Черкезко дере (срещу Хайредин); също в Паволча и Върбещница, както и отделни семейства по други села.

РУМЪНИ

Румъните, в Североизточна България предимно молдовани, а в Северозападна — власи, дължат своето преселение отсам Дунава не на политически, а на стопански причини и подбуждения. Докато българските изселници напускали своята поробена родина поради гнета на чуждия завоевател и безчинствата на неговите органи, румънският селянин е бягал от притеснението и жестоката експлоатация на своя едноплеменен и едноверски боерин — земевладелец, чифликчия. И Турция бе полуфеодална държава, и в нея ограбването на българския трудов народ от държава, паши, бегове, спахии и аги бе жестоко, но всичко това се схващаше като пасив на робството, на чуждото владичество. Българските чорбаджии усилваха бремето народно, обаче най-тежко си оставаше чуждото робство — политическо, икономическо и културно.

В двете румънски княжества Влашко и Молдова турското господство се изразяваше предимно във формата на васално подчинение.

Първоначално, когато покорили северните ни съседи (1526 г.), турските султани им оставили да се управляват по своите закони и обичаи, като си запазили правото само да утвърждават князете или воеводите им. От своя страна пък воеводите се избирали от боерите и земевладелците, а от 1711 г. турските управници почнали да назначават сами воеводите, под името каймаками. За такива са избирани фенерски аристократи, между които след Кримската война попаднал и българинът Никола Богориди.

За да спечели на своя страна боерите, княз Михаил Витез (Храбри), който управлявал Влашко от 1593 до 1601 г., сам голям земевладелец, започнал да отнеме земята от селяните и да я дава на боерите, а селяните да принуждава да работят като крепостници.

Оттогава започва и емигрирането на румънските селяни и настаняването им отсам Дунава.

От своя страна и турското правителство, ръководено или от желание да разбива българския народен масив, или от съображение да засели опустошеното Подунавие, за да има кой да плаща данъците, насърчавало явно и усилено румънската имиграция — особено пък след размириците на Осман Пазвантоглу, когато се опустоши и така слабо населената Дунавска равнина, чието българско население е дирило убежище зад Дунава.

„Епархията ми, пише Софроний Врачански, се разсипа, села не останаха, изгориха ги кърджалиите и пазванските хайдуци, човеците се разбягаха по Влашко и по други страни".

След относителното успокояване се започва пак обратното движение от Влашката равнина към българското Подунавие. Румънската емиграция на турския бряг на Дунава била започнала още през XVII век, задържана била от кърджалийските размирици, за да се засили отново в началото и средата на XIX в. Още Бошкович (1762 г.) бележи, че власите бягали от своята родина, защото вярвали, че под турските паши ще живеят по-добре, отколкото под влашките и молдавски князе и боери.

И според Карстен Нибур, преминал из нашата страна по същото време, жителите на Влашко били по-нещастни и повече угнетявани от данъци и тегоби, нежели българския народ под турска власт, „затова мнозина се преселват в Турция и Татария, за да не бъдат тероризирани от собствените си единоверци".

Също и княз Багратион, един от героите на първата руска отечествена война срещу Наполеона, в един свой рапорт от 19 февруари 1810 г. съобщава, че някои влашки селища предпочели турското иго пред тираническото иго на едноверните им съотечественици и бягали на десния дунавски бряг.

Изселнически кадър дали също селските бунтове в 1820 г., когато се узаконило крепостничеството, в 1848 г. под влияние на унгарското и влашкото революционно движение, както и органическия устав за въвеждане задължителната военна служба в Румъния (1830 г.).

Не по-малко били разочаровани селяните и след буржоазната революция в споменатата 1848 г., която не им донесла никакви съществени подобрения.

За по-късната румънска имиграция имаме впечатленията на мнозина по-нови пътешественици из нашата земя. През 1867 г. Гилом Лежан (1828—1876) пише, че румънците в България са „бежанци от ужасния феодален режим, който тежал преди 1848 г. върху румънските княжества". Също и Каниц отдава причините на това преселение на „враждебния към селяните режим на влашките боери". А тези изказвания на знаменитите и свободолюбиви пътешественици, особено на по-съвременния Каниц, идат да потвърдят ужасното състояние на румънските селяни под домашното им боерско робство, което либералната революция от 1848 г. и аграрните реформи по времето на Куза съвсем слабо подобрили.

В Раховската кааза (Оряховска околия) при Ботевия преход за чисто влашки села минавали по онова време Козлодуй и Сърбеница (сега Софрониево).

Румънските преселници били включени в категорията на „привилегированата рая“ под име „кюфари-ефлак“ или „рая-кюфре“. Според фермана на султан Ахмед III от 6 ден на месец реби-юлахър, 1135 г. (наша 1722 г.), „щом като румънски преселници минат отсам Дунава и се настанят заедно със семействата си в каазите (околиите) Видинска, Никополска и Раховска и в махалата Кула, те не плащат никакви тежки данъци, както и налозите испендже (военна повиност) и джизие (основен данък). Дава им се безплатно работна земя и дворища и в разстояние на три години никакви данъци не им се събират“.

С тази си колонизаторска политика в точно определените околии турското правителство е искало да засели богатата Дунавска покрайнина с работно селско население от княжествата, тъй като това не е могло да стане с турци, пък и на тяхната работоспособност малко е могло да се разчита.

В българското революционно движение румънското население участие не е вземало, обаче не се е държало и враждебно към него, подобно на черкезите. В много случаи то е и помагало, затова никой от историците на Ботевия подвиг не вини в нищо румънското население, край което е минала четата.

По здрав трудов инстинкт, румънските колонисти отсам Дунава имаха приблизително същите отношения към българското революционно освободително движение, каквито имаше към него и самият румънски народ в лицето на социалистически и демократически настроените му слоеве и групировки: благосклонен неутралитет към революционната емиграция и нейните прояви в организацията, печата и изпращането на революционни чети. Двата съседни народа имаха и общ враг — турския абсолютизъм, и успоредни политически идеали — политическа свобода и национална независимост. Люде, като големия румънски демократ К. А. Русети, бяха големи приятели на българския народ. Не се мина и една година от пропускането на Ботевата чета, и румънският народ се нареди под бойното знаме на нашия велик освободител — руския народ и даде хиляди скъпи жертви за своята и нашата свобода. И напразно двете шовинистически правителства се суетяха да скарат за вечни времена двата съседни народи. Затова тъй искрена и тъй голяма е радостта днес по двата бряга на долния Дунав от създадената и неспирно укрепваща българо-румънска дружба.

ТАТАРИ

Те са най-старите пришълци в България. Тяхната родина е днешната Монголска народна република. Затова се наричат още татаро-монголи за разлика от еднородните племена тюрко-монголи.

Татаро-монголите били въведени в Европа край Каспийско море от прочутия пълководец Чингис хан в началото на XIII в. Той стигнал до Кавказ, превзел Грузия и Армения и през 1224 г. неговата армия разбила при реката Калк съединените сили на славянските князе и на половците (куманите). С богата плячка татаро-монголите се оттеглили в Азия. След 12 год. монголците, начело с внука на Чингис хан — Батий, отново се явили, този път откъм изток,

край Волга. След като разорили царството на волжските българи и на мордовците, и разбили поотделно войските на руските князе, в 1240 г. превзели Киев и открили пътя си за Средна Европа, където се и насочили грамадни монголски орди. Спрян от енергичната съпротива на чехите, Батий се връща назад и в долното течение на Волга основава своя държава, която нарекъл Златната орда със столица Сарай. И повече от 200 години татаро-монголското иго тежа над руския народ.

Както е известно, пълчищата на Златната орда вече почнали да ограбват през втората половина на XIII в. и Балканския полуостров. Като съюзници на Византия те опустошили в 1282 г. Тракия, Македония и Сърбия. Тези нападения се повторили и през 1284—85 г. Обаче пълчищата на Ногай не се задоволявали вече само с грабежи, но почнали да гледат на България като на подвластна страна. Въпреки че Георги Тертер дал дъщеря си за жена на Ногаевия син Чоки, той бил изгонен от престола и на негово място татарите наложили, като васален цар-дажник, Смилеца. След това Чоки предявил притезание и за престола в Търново. Едва след дълги борби Чоки бил пленен, хвърлен в тъмница и там удушен от палачите на Светослава. Но от това вътрешните български и междудържавните балкански размирици не стихнали и по този начин се подготвило турското робство. Било като самостоятелни нападатели или византийски наемници, било като турски съюзници или васали, татарите цели 6—7 века шетали из нашите земи и оставили дълбоки следи в нашата история и фолклор.

Втори, макар и косвен, допир на татаро-монголите със съдбата на българския народ бил създаден от втория монголски завоевател Тамерлан в началото на XV век. В завоевателните си пориви този юначен и жесток пълководец се сблъскал и с новосъздаващата се турска империя. Баязид трябвало да тича в Мала Азия, за да спасява заплашеното си царство. При Анкара (Ангора) двете армии си дали решително сражение. Турците били разгромени и техният хан хванат в плен и умъртвен. Обаче балканските народи не могли да се възползуват от този удобен случай и да смъкнат неукрепналото още турско робство, както донякъде се възползувал руският народ. Наопаки, Хамер, в припадък на деспотически настроения, както се изразява султан Мохамед, докарал от тамерлановите поселенци в Мала Азия първите татарски мухаджири (преселници) в Тракия, гдето в 1420 г. те основали свое голямо селище, днешния Пазарджик, наричан доскоро Татар-Пазарджик — татарско търговище.

Но за основаването на града ранният местен археолог Стефан Захариев ни съобщава, пак по турски известия, че то е станало покъсно, при султан Баязид II в 1485 г., и не от малоазиатски, а от акерманси татари. Техният предводител Сара хан живял в близкото село Саранбей, сега Сараньово, и ни бе оставил живописна средновековна кула, вече съборена. Това мнение се смята за по-приемливо.

След този пръв случай започва системното татарско преселение, обаче неговите огнища вече не били в Мала Азия, а в Южна Русия, където Златната орда се била разпаднала на няколко отделни хан-

ства — Астраханско, Кубанско и Кримско. Руското настъпление към юг за освобождение земите край Черно и Каспийско море от турското и татарско владичество, което настъпление започва от Петър I и се приключва едва в XIX век, създало две противоположни една на друга емиграционни вълни: на татари към Турция и на българи към Бесарабия и Южна Русия.

След разбиването на турско-татарските войски от маршал Петър Румянцев през 1770 г., в Крим нахълтала цяла глутница от помещици (чифликчии), които почнали да заграбват земята на селяните и да образуват от тях големи имения, а селяните превръщали в крепостници. Обезземляването на селяните усилило изселническата вълна всред кримските татари.

Втората татарска колонизация (главно през 1861 г.) заляла Северна България и благодарение на енергичния татарин Нузрет бей, турски комисар по колонизацията, татарските пришълци получили най-хубавите земи и пасища и българското население било заставено да им работи безплатно къщи за живене и обори за добитъка. Тези нови повинности и притеснения усилвали преселническите движения всред българската рая. В отличие от черкезите, които в България си оставали само пастири и хайдути, татарите станали доста добри селски стопани и като така не се ползували с лошата слава на черкезите. Но все пак българите гледали на тях като на нежелани гости и на волни и неволни крепители на турския тиранически строй.

Друга площ на татарската колонизация станала черноморска Тракия и главно Карнобатско, Ямболско и Котленско, където били поселени кримските султани Гереевци, които немилостиво експлоатирали безправното селско население дори до Освободителната война.

Откакто признали над себе си върховната власт на Турция още при Мохамед II, покорителя на Цариград, татарските орди са неотлъчни сътрудници на султаните, било при превземане на чужди земи, било при потъпкване народните движения за независимост и свобода.

За „черните татари“, които отвреме навреме налитали из нашите земи, се разправяли приказки и се пели песни:

— Знаеш ли, мале, помниш ли,
кога бе размир година,
кога татари вървяха,
сичкото село побягна.
. . . . . .
Кога се назад върнахме,
през наше село минахме,
нашето село пусто село,
всред село нови гробища,
живи се люде копали,
кога татари видели...

Навярно към това време се отнася и една забележка в стара черковна книга на с. Кунино:

„Да се знаа кога дойде татар хан в град Плевен, та не остана никак добитък, ни жена, ни девойка“.

Но фактът, че много от татарските колонисти останаха да живеят на старите си огнища и след Освобождението ни от турското робство, свидетелствува, че мирното и трудолюбиво население, без разлика на раса, народност и религия, може наистина да живее в свободно съжителство, както показа това по най-блестящ начин СССР — най-разноезичната, най-разноплеменната и най-сплотената народна държава на нашата земя.

Според преброяване на населението в 1880 г., в Северна България били останали 12,376 души, а в Южна — 5624 души татари. Голямата част от тях са живеели в източните окръзи. Край пътя на Ботев татари е имало в Татар Козлодуй, Гладно поле, Махмудие и Баница.

ТУРЦИ

За да бъде пълна народностната картина на ивицата земя, през която трябваше да се промъкне Ботевата чета, следва да кажем няколко думи и за господствуващото племе — турците. Сравнително с източните окръзи, където турското население е било преобладаващо, тук то е било представено много слабо. В Раховски окръг след Освобождението е имало само 1,565 души, от които 1,232 са живеели в Рахово, а останалите в три-четири белослатински села.

Във Врачанска околия по-сгъстена турска маса е имало само в града — 1,085 души. По малко турци е имало в селата край Скъта — Баница, Джурилово, Буковец, Комарево и Тлачене. Като притурим гарнизоните във Вратца и Рахово, както и чиновниците и избягалите, броят на турците ще е бил през 1876 г. по-значителен, но все пак малък, за да може да излъчи голям башибозук. В самото българско население из този край не само не е имало политическо съзнание, но то е било и душевно раздвоено чрез помохамеданчването на значителен брой градски и селски семейства. В Белослатинска околия е имало повече от 5000 души помаци, които след Освобождението спаднали на 4080 души. Обаче селата с помашко население са източно от Ботевия път. Малко помаци е имало в с. Боровян. Това е било българско работно население, което е живяло в относителен сговор с останалите българи. Приема се, че тукашните помаци били преселени през XVIII в. от Ловчанско, след помохамеданчването на този край.

В плодородното поле помашкото население е могло да изкарва с мирен труд своята прехрана, затова се е отвращавало от убийствата, палежите и грабежите. Ако понякога отделни лица или групи вършили насилия върху своите еднокръвни братя, това било правено от чисто престъпнически нагони, на каквито абсолютно чуждо не е нито едно племе, нито една народност. Но скоро след Освобождението „патриотическите" правителства и техните местни органи, както и алчните за чужди имоти чорбаджии, направиха всичко, за да прокудят помашкото население от неговата родина и го запокитят в чужди земи. А като не засягахме вярата му, много лесно бихме могли да го привържем към освободеното отечество.

Само там, където бедното планинско население е зависело от своите полуфеодални аги, последните са успявали да превръщат

гладните планинци в контрареволюционни и разбойнически банди, каквито са печалните случаи в Батак, Перущица, Пещера. Тъдявашните помаци, турци и татари са дали много малък кадър за башибозука, който взел участие в преследването на Ботевата чета.

Работното турско, татарско и помашко население бе почитано от Ботев наред с българското. При обирническите и фашистки режими те еднакво страдаха. И едва при Народната република България, в която се осъществиха идеите, за които се бориха Левски и Ботев, малцинствата у нас почнаха да се радват на еднакви свободи наред с българския народ, да се чувствуват като в свое собствено отечество.

*

Очертаната по-горе народностна картина на тукашния край е била добре известна на българската революционна организация, затова трябва да приемем, че тя е била взета под внимание, когато е бил изготвян маршрутът на Ботевия отред. Издържан стратегически, този план не можа да се осъществи само по отношение на очакваната вътрешна помощ: никаква боева сила не се присъедини към четата нито от селата, нито от революционното средище — Враца, Не биде оказана дори странична подкрепа на борците.

НОВАТА СТАНЦИЯ ЗА БЪЛГАРИЯ

Така нарече Ботев Козлодуй в последното си благодарствено писмо до своите приятели в Румъния, които положиха големи грижи за организиране и препращане на четата. А себе си именува „четоводец".

Когато граничните войници се надвесват над „новата станция", първата десетка от четата ги съглежда и насочва пушките си към тези неволни крепители на кървавия режим. Един от войниците е повален на земята. Другите войници, според коменданта на „Радецки" — 5 или 6 души, хукнали да бягат към Килер-баир, за да спасят кожите си и да докладват на турския чауш.

В това време „Радецки" изпълни принудителната си мисия: всички борци са на своята родна земя. Командуването на парахода е в немски ръце, но почти цялата прислуга е славянска. А кафеджията е от моя роден град — панагюрец. Между братята славяни е вече завързана сърдечна дружба.

— До виждане! Разказвайте за нас, където ходите! — викат момчетата.

— Живейте, братя! Да живее България! — отговаряли служителите на „Радецки" и махали с ръце.

Двамата коменданти — на дружината и на парахода — си подават ръце и със сдържана вежливост се разделят и тръгват всеки по своя житейски път, случайно кръстосани в този исторически и романтичен случай, за да останат имената им вечно свързани в историята на българското освободително движение: Христо Ботев и капитан Дагоберт Енглендер.

гладните планинци в контрареволюционни и разбойнически банди, каквито са печалните случаи в Батак, Перущица, Пещера. Тъдявашните помаци, турци и татари са дали много малък кадър за башибозука, който взел участие в преследването на Ботевата чета.

Работното турско, татарско и помашко население бе почитано от Ботев наред с българското. При обирническите и фашистки режими те еднакво страдаха. И едва при Народната република България, в която се осъществиха идеите, за които се бориха Левски и Ботев, малцинствата у нас почнаха да се радват на еднакви свободи наред с българския народ, да се чувствуват като в свое собствено отечество.

*

Очертаната по-горе народностна картина на тукашния край е била добре известна на българската революционна организация, затова трябва да приемем, че тя е била взета под внимание, когато е бил изготвян маршрутът на Ботевия отред. Издържан стратегически, този план не можа да се осъществи само по отношение на очакваната вътрешна помощ: никаква боева сила не се присъедини към четата нито от селата, нито от революционното средище — Враца. Не биде оказана дори странична подкрепа на борците.

НОВАТА СТАНЦИЯ ЗА БЪЛГАРИЯ

Така нарече Ботев Козлодуй в последното си благодарствено писмо до своите приятели в Румъния, които положиха големи грижи за организиране и препращане на четата. А себе си именува „четоводец".

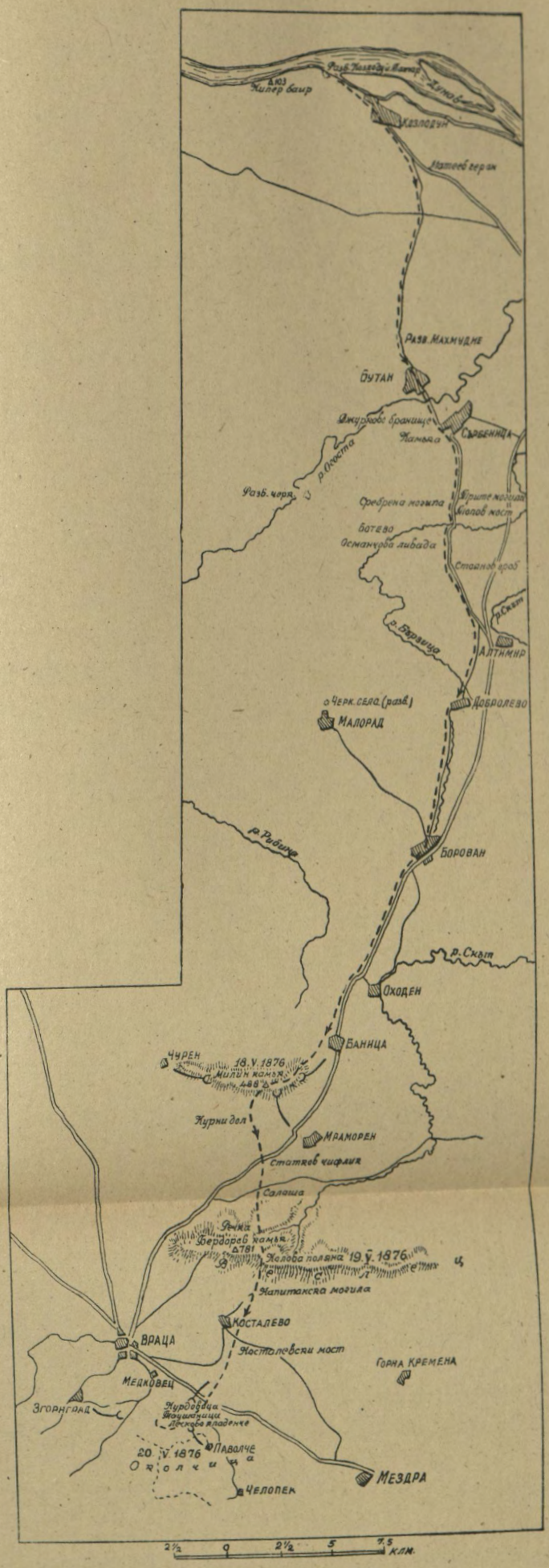
Когато граничните войници се надвесват над „новата станция", първата десетка от четата ги съглежда и насочва пушките си към тези неволни крепители на кървавия режим. Един от войниците е повален на земята. Другите войници, според коменданта на „Радецки" — 5 или 6 души, хукнали да бягат към Килер-баир, за да спасят кожите си и да докладват на турския чауш.

В това време „Радецки" изпълни принудителната си мисия: всички борци са на своята родна земя. Командуването на парахода е в немски ръце, но почти цялата прислуга е славянска. А кафеджията е от моя роден град — панагюрец. Между братята славяни е вече завързана сърдечна дружба.

— До виждане! Разказвайте за нас, където ходите! — викат момчетата.

— Живейте, братя! Да живее България! — отговаряли служителите на „Радецки" и махали с ръце.

Двамата коменданти — на дружината и на парахода — си подават ръце и със сдържана вежливост се разделят и тръгват всеки по своя житейски път, случайно кръстосани в този исторически и романтичен случай, за да останат имената им вечно свързани в историята на българското освободително движение: Христо Ботев и капитан Дагоберт Енглендер.

ПЪТЯТ НА БОТЕВАТА ЧЕТА

На „Радецки“ бе забранено да плава по долното течение на Дунава, тъй като България минаваше за васална на Турция държава. Едва през 1897 г. той мина, поради някакъв извънреден случай, край нашия бряг и аз имах възможност да го видя и разгледам на русенското пристанище. Това бе неочакван празник за учениците. Един от прислугата, славянин, ни обясняваше с видима гордост и по предание цялата епопея и ни сочеше местата на по-важните действуващи лица в нея. Жив свидетел не се оказа на парахода. С подвига на Ботева се обезсмърти и името на австрийския фелдмаршал Иосиф Венцел Радецки (1767—1858), чех по народност.

Също и като корабно име то стана и ще пребъде свидно име на българската душа, поради съдействието, макар и неволно, което оказа на Ботевия подвиг. Но и подбирането на този параход не е случайно. В спомените на капитан Енглендер се предават между другото и обясненията, които е направил войводата при техния разговор:

„Знаете ли, господин капитан, защо ние избрахме вашия параход? — ме запитва Ботев. — Ние знаем и другите и изучихме техните капитани; предпочетохме вашия вапор, че носи името на един славянски генерал, което е за нас добро предзнаменование“. Много го радваше и това, че аз, австрийски моряк, говоря славянски и давам команда на матрозите по славянски“.

За широката слава на парахода много допринесе и славният герой в Шипченската епопея генерал Феодор Феодорович Радецки; също и знаменитата песен на Вазова:

Тих бял Дунав се вълнува,
весело шуми
и „Радецки“ гордо плува
по златни вълни...

Момчетата оглеждат парахода, на който преди малко бяха скромни пасажери. Стъпили на родната земя, те бързат да влязат в новата си историческа роля на борци под командата на най-великия син на народа-мъченик. Всички целуват родната земя и дават клетва, че ще пожертвуват живота си за нейната свобода и независимост, а великият поет преживява най-тържествените мигове на своя героичен живот. Той пристъпя да изпълни заключителните думи на своята „Молитва“:

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът.

Ето как ни описва този тържествен момент параходният капитан:

„Сега вече като излязоха всички, последва една живописна и в същото време възвишена сцена. Цялата българска чета се разположи в живописни групи по хълмистата земя и покри едно голямо пространство, щото даже на мен се показваше много повече, отколкото тя беше в действителност. Тогава се раздаде един глас и всичките паднаха на колене и останаха в такова положение — вероятно правеха молебен. Много от тях целуваха земята, която беше тяхното свето отечество и която твърде скоро щеше да

ги прибере в себе си... Тогава се издигна пак попът, хвана байрака и с друг един предмет, който държеше в другата си ръка, благославяше, види се, поборниците за свободата...

Сцената беше тържествена и трогателна. След това всичките момчета станаха на крака и аз видях, че Ботев застана на високо място и захвана да говори реч, която се продължи две-три минути. След това извика се едногласно: Ура, да живее България, ура, ура! — толкова силно и радостно, че ние, моряци и военни, които различаваме нациите, дето знаят да викат ура и дето не знаят, казахме помежду си: Тия българи, и да са малко и още неизвестни, трябва да станат една силна нация".

Сполучливо е предадена тази сцена и в стихотворението „Тих бял Дунав" от Иван Вазов.

Ако можем да повярваме в истинността на един разказ за подвизите на родопския харамия Ангел войвода, отдавна придобили легендарен облик, ще трябва да приемем, че завладяването на „Радецки" е втори случай от насилствено използуване на чужди параходи от български бунтовници.

През 1841 г. Ангел войвода, предрешен като търговец, заедно с няколко свои другари тръгнал за Цариград и стигнал в Чанак-кале на Дарданелите. Там си показали паспорта и влезли в един чужд параход на път за Цариград. Обаче в Мраморно море се разбрало, че параходът щял да промени пътя си и, вместо за Цариград, се отправял към малоазиатския бряг. Като се научил за това, Ангел се явил пред капитана и настоял да си удържи обещанието и да го отведе в Цариград, закъдето им е издал билети. Капитанът се възпротивил и нашите харамии го убили и хвърлили в морето. Изплашената параходна прислуга изпълнила искането на Ангел войвода и параходът спрял на цариградското пристанище. Със свойствената им харамийска ловкост, нашите герои се измъкнали из парахода и станали неуловими в хаотичната султанска столица, която добре познавали. Тази приказна история съм слушал из Родопите и намирам записана и в малката книжка на стария учител Райко Божанов — „Ангел войвода и неговите подвизи в турската империя", Пловдив 1935 г. Дали този „подвиг" е исторически верен факт или късно скроена легенда за наистина легендарен харамия, мъчно може да се определи след изтеклите 107 години оттогава. Но и като легенда той включва в себе си една идея, една тактическа задача, която бе блестящо изпълнена в случая с „Радецки".

ВОЙВОДАТА И НЕГОВИЯТ ЩАБ

Средногорското въстание раздвижи и бунтовната емиграция в Румъния.

Първата належаща задача на емиграцията е да се организира и изпрати незабавно в останалите области един голям отред с опитни военни ръководители, от каквито народното въстание има въпиеща нужда, без каквито не би могло да стане пълно по ширина и дълбина развръщане на народната революционна мощ. Ботев правилно разбира, че на чело на такъв отред трябва да застанат прославените български войводи, обладаващи богат опит и радващи се на широка популярност и авторитет. И Ботев кани най-

заслужилите на народа си борци Панайот Хитов и Филип Тотю. Но старите войводи отказват да застанат на чело на голяма чета, защото схващат, че при сегашното военно раздвижване в Турция голям отред не би могъл да се преведе през широката Дунавска равнина, заселена с враждебни на народното дело пришълци. Мисията на „ветите войводи" е очевидно приключена. Челното място в масовото народно движение трябва да заемат по-млади, по-самонадеяни, макар и по-неопитни, борци.

Докато се водеха безрезултатните преговори със старите войводи, организирането на четата бе много напреднало. Пък и слуховете за отчаяната борба в Средна гора и Родопите налагаха бързи действия. Друг изтъкнат с авторитет, съзнание и воля за борба, освен Ботева, не се оказа на лице. Макар и без опитност в партизанската борба, той трябваше да застане на чело на готовия вече отред. И той прие без страх и без колебание тази историческа мисия.

Биографите на Ботева и историците на неговия подвиг (Захари Стоянов, Стоян Заимов, Иван Клинчаров, Михаил Димитров, полковник Юрдан Венедиков, Александър Бурмов и редица автори) са осветили от всяка страна живота на тази изключителна личност в българското национално революционно движение. Като Робеспиер и Сен Жуст във Френската революция, като Добролюбов и Чернишевски в демократическото движение в Русия, и Ботев едновременно бе и най-верен изразител на своята епоха, и най-далеко надскочил тесните рамки на буржоазно-националната революция. Но той нямаше опитността на партизански войвода, дори опитността на четник, като Раковски и Левски, като Панайот и Тотю. А стана войвода и достойно изпълни историческата си задача. С големия си ум и революционен ентусиазъм той лесно можеше да попълни малката празнота от партизанска подготовка, още по-лесно с помощта на военно подготвени лица, като Войновски, бивш поручик от руската армия. При това Ботев е обладавал частица от суворовския усет за отношение към подчинените си бойци. Най-добра представа за този здрав усет на един командир и още повече командир на доброволчески отред е получил комендантът на „Радецки". В спомените си, за които стана дума по-горе, Енглендер пише:

„Във време на нашето пътуване до Козлодуй Ботев показваше в своите действия твърда енергия и прозорливост. Той тичаше насамнататък из „Радецки", навсякъде насърчаваше и поддържаше някои съвършено млади момчета, които бяха дотолкова неопитни с пушките си, че вероятно не знаеха дори как да ги пълнят.

Той милваше едни като деца с двете си ръце по лицето, други прегръщаше, после пак им говореше силни и високи думи, като посочваше често с ръката си към българската земя и на синьото слънчево небе. Ние, като военни хора, говорехме на ухо помежду си, че тоя човек знае и разбира как да вдъхне сила и кураж на слабите и неопитните. На едни той поправяше чантите и торбите с хляб и ги учеше на онова, което не знаеха, с една реч той беше навсякъде.

Впрочем, навсякъде се въдвори такава решителност и спокойствие, като че параходът отиваше да прави „partie de plaisir", а не към замислен военно-политически удар, резултатът на който бе, поне за мен, повече от съмнителен.

И всичко той правеше много бързо, обаче не с онази бързина, която заморява командира и на другите повече бърка, отколкото да помага. Съвсем не! Неговата команда беше твърда и ясна и моята собствена команда на вапора не можеше да бъде по-спокойна". И трябва да признаем, че преценката на параходния комендант е една от най-точните за Ботев като командир на въстанически отред.

Като пръв помощник на войводата изпъква офицерът Никола Войновски, родом от Габрово, завършил военното си образование в Русия, където и служил известно време; смел и добър патриот. Добри, макар и кратковременни съветници са му били също: Давид Тодоров от Враца, Георги Апостолов от Стара Загора, Иваница Данчев от Свищов, поп Сава Катрафилов от Елена, Спас Соколов от Тулча, Г. Матев от Свищов, Петър Ванков също от Свищов, Никола Обретенов от Русе. А знаменосец (байрактар) е смелият и висок като върлина Никола Куруто отЕски-Джумая (сега Търговище). С Ботев е и най-малкия му брат Кирил, бъдещ български генерал. По право в щаба са предимно по-интелигентните четници или професионални революционери.

БОЙЦИТЕ

Като изключим няколкото интелигентни и професионални революционери, които съставляваха командуващия кадър на отреда, всички останали бойци бяха синове на трудещия се български народ, който носеше най-големия и най-тежкия дял на чуждото робство. Макар че турското владичество, като национално господство, да спъваше стопанското, политическото и културно развитие на целокупния български народ във всичките му класови и съсловни деления, но то, като всяко друго робство, най-мъчително се понасяше от най-онеправданите и социално най-слабите народни слоеве из селата и градовете. Те бяха петимни не само за великите облаги на свободата, но и за хляб. Затова ставаха „немили—недраги" по чужди врати и по чужди земи.

Из народните низини бяха и всички четници на великия революционер: ратаи по чифлици, слуги по кръчми и ханища, работници по зеленчукови градини и пр. и пр. дребни съществувания, отрудени и гладни, които все още обладават нравствена съпротивителна сила, за да не оскотят в безпределната мизерия и воля за борба против чуждото господство. Без жилавите мускули, ентусиазма и саможертвата на тези народни синове, на четвъртото съсловие, буржоазията в никоя страна не би успяла да приключи с успех своята класова революция и щеше да прибягва до позорни компромиси със старите класи и институции. Разбира се, че тази решителна народна помощ няма да попречи на властимащата буржоазия да разстреля синовете и внуците на същия този работен народ, без чието съдействие тя никога не би завоювала властта.

От списъка на 172 членове на четата, който ни е оставил Захари Стоянов, се вижда, че от Северна България са 109 души, от Тракия — 37, от Македония — 9, от Северна Добруджа — 6, от Софийско — 5, от Румъния — 2, от Албания — 2, от Босна — 1,

от Черна гора — 1, от Бесарабия — 1 и от Русия 1. Значи, покрай българите е имало 2 албанци и по един бошняк, черногорец и руснак. По околии най-много четници са дали: Ловчанска — 16 души, Тетевенска — 12, Габровска — 9, Търновска — 9, Врачанска — 8, Свищов, Троян и Силистра по 5. От Южна България най-много четници са дали Карловска околия—17 души, от които 6 души с войводата са от Калофер, от Сливенско 8 души, от Котленско 4, от Стара Загора 2 и от разни места всичко 5 души.

Както в Ботевата, така и в другите чети, които са се организирали в Румъния, преодоляващият кадър е от Северна България, тъй като и емиграцията там е била предимно мизийска. Тракийците са емигрирали на юг — към Беломорието, Цариград, Беломорските острови, Анадола, Египет. Това противоположно разпределение на емигриращото население из българските земи при турското господство се е диктувало главно от високата верига на Стара планина, тогава без пътища и мъчнопроходима през ранна пролет и късна есен, т. е. по времената, когато са заминавали или завръщали емигриращите работници по близките ни северни и южни страни. Само населението от източните покрайнини е преминавало леко снишената Стара планина и с еднаква лесното е емигрирало в двете посоки — към север и към юг. Такъв е случаят с Котленско.

КЪМ БАЛКАНА

След формирането си в подделения и тяхното командуване, четата се отправя към Балкана, като се отклонява малко на изток от Крушов баир, за да мине през с. Козлодуй. Там трябвало да се снабди с превозни средства — кола за боевите припаси и ездови коне за командирите.

Една част от четата се отправила направо за селото, а дясното крило поело задачата да го обходи от южна страна, като заеме пътищата към Козлодуй.

Още при Козлодуй четата се сблъскала с разноезична и разноплеменна обстановка. Най-рано тя попаднала пред бордеите на татарите, които живели в отделна махала, около която сега става панаирът. Старите хора и досега наричат нейното място Татар Козлодуй или Козлодуй татар. Татарите се разбягали, още като чули стрелбата срещу граничната стража. Пък и мирният труд бил вече формирал у тях миролюбив дух. Според Захари Стоянов, срещу четата стреляло само едно татарче с ръждив пищов. И скъпо заплатило за своя бабаитлък.

Когато четата влязла в Козлодуй, всред селото десетина черкези товарили кукуруз от църковния хамбар и били нападнати, избити или ранени, но двама-трима успели да избягат и да вдигнат тревогата из околните черкезки села.

Изпокрило се и румънското население, но по-любопитни селяни се явили при войводата и със своето „ну щиу булгареще“ накарали войводата да им държи на матерния им език късо, но пламенно слово, каквото само великият певец е могъл да изкаже. Това ободрило румъните и те оказали съдействие за снабдяване на четата с

няколко кола и коне. От малкото българи в Козлодуй дълбоко бил трогнат само младият учител Младен Павлов, който се присъединил към четата. Неговият пример бил последван от Георги Димитров Кантарджийски, родом от Оряхово и намиращ се случайно в Козлодуй.

В Козлодуй станала срещата на Ботев и със селския чорбаджия, верен представител на презрените от него чорбаджии-изедници, колкото алчен, толкова и недостоен и жалък.

*

Снабдена с няколко кола и коне, четата е била вече заставена да следва междуселските пътища, като държи все посоката към Врачанския Балкан. Най-прекият път за там минава през българското село Борован.

Първоначално се върви из пътя за Хвърлец и към Матеев геран се взема отклонение към Бутан. След като изжаднелите се напили с вода, четата нагазила лозята. Всред лозята на могилата стърчал селският пъдарин албанец, който пазил черешите. Като забелязал такава голяма група, че се насочва към лозята, той издигнал заканително своята пушка или тояга към четата. Веднага бил застрелян. Намерили пушката му празна и Ботев много съжалявал за прокудения из своята бедна родина пъдарин, който така храбро устоявал своята позиция. На същата могила, също като преди 71 година, стоеше в 1947 г. пак селският пъдарин, който най-любезно ни упъти кое разклонение от пътищата да поемем.

Тук под лозята е вървял турският пощенски крайдунавски път от Лом за Оряхово, който и до сега се нарича Мизилски или Улашки път. Но този път не бива да се смесва с римския крайдунавски път, който минавал през сегашното село Козлодуй и съединявал крайпътните станции Камистра на Килер-баир и Аугуста на Огоста под Хвърлец. От Килер-баир започва и старинният окоп край с. Хайредин на Огоста. От лозята Ботев и неговата дружина са обгледали своя път и позлатения от западното слънце величествен Балкан.

Пътят върви по източните краища на покрайнината Златия — най-равната и най-незаселената част от Дунавската равнина, просната между реките Цибър и Огоста. В нея турците се опитаха да населят татари (Бъзовец, Крива бара), но те се изселиха. Бодрите още момчета взели на един дъх пътя до Бутан (19 клм.) и привечер били в това село. И тук поленците са още равнодушни и чужди на революционната пропаганда. Мъжете се изпокрили и само любопитните жени се приближили до четата и някои от тях взели да се кръстят и целуват свещеното знаме на революцията, носено развято от Куруто. В селото още се разправя, а това се писа и в „Българско село", че към четата се присъединили 18 души, обаче З. Стоянов съобщава само за един доброволец — Марко Печенешки от Враца.

Четниците насядали по улиците и в тогавашните ханчета Попово и Динево и, докато закусвали и почивали, Войновски построил на многоводната в този ден Огоста понтонен мост от 8—9 коли.

Тук, споréд Захари Стоянов, на чието съобщение не може особено да се вярва, пред Ботев се явили няколко цигани и поискали от него, щом като турското царство било вече паднало, на тях да се предаде бейската воденица на Огоста. Беят освен това бил и много зъл човек и много мъчил раята. Все според него, на Ботева се понравила тази циганска находчивост, която крие в себе си зрънца от здравия инстинкт на безимотния. След заминаването на четата воденицата на бея наистина била експроприирана от циганите, но след 2-3 дена трябвало да заплатят скъпо със своите гърбове.

Ботев е трябвало да бърза, първо, защото искал по-скоро да се добере до Балкана, и второ, защото около Бутан са разположени иноплеменни села: Крива бара, Махмудие, Гладно поле и Сърбеница. Наистина, от власите в Сърбеница той не е имал основание да се безпокои, обаче другите споменати селища били татарски и черкезки.

Крива бара се намира на 2-3 клм. югозападно от Бутан и било заселено от черкези, след изселването на които надошли преселници балканджии. Махмудие било татарско селище, което след Освобождението запустяло. През 1894 г. било възстановено от банатчани под име Махмудия. Но и банатчаните се изселили и на техните места се настанили балканджии; сега селото се нарича Радойково. В Гладно поле също имало татари, но след изселването им запустяло. „Гладното поле“ не ще да е голяма примамка за гладните за земя балканджии и банатчани. С тези инородни селища турската власт била поставила като в клещи българското село Бутан. По тези две главни причини четата е трябвало да бърза. И тя по мръкнало напуснала селото, преминала по стъкмения мост Огоста и навлязла в Джурково бранище. Мястото на моста ни посочи дядо Марин Генов, известно му от разказите на очевидци. От Джурковото бранище са останали само отделни дъбове, мълчаливи свидетели на великия подвиг. Като преминала хубавата лъка, днес ниви и градини на Сърбеница, преименувано Софрониево, четата е възлязла на Рашково бърдо при Камъка и оттам се е отправила право на юг. По това време в Козлодуй през Бутан и Добралево е имало и стар колник, който се е свързвал с пътя от Рахово в село Борован и като общ път е гонил Враца. След като Мидхад паша превърнал пътя Рахово — Враца в първостепенно шосе, този колник от Бутан до Борован лека-полека запустява и сега е останал в народната памет само като географско наименование — стария път. Но в руската карта той е нанесен. Четата, която била придружена от няколко кола, е следвала неотклонно този стар път, сега вече разоран.

Друга една отлика на местностите, през които е протичал пътят по онова време, била по-значителната им залесеност с хубави дъбови и брястови бранища, от които сега няма ни помен, или съществуват само като географски наименования, каквото е и споменатото Джурково бранище.

От Камъка пътят преминава през местностите Делнишка падина и Трите могили и се спуска в реката, но от него не е останала никаква следа; мястото му обаче се знае точно; посочи ни го дядо Лило от близкото село Ботево.

Ботево е било също черкезко село и се е наричало Бързински сват, а също и Бързински черкези. Намира се на около 3 клм. западно от Толов мост. И тук нивите са били черкезки, а сега са групирани в трудово кооперативно стопанство и тъкмо около Толов мост е кооперативната зеленчукова градина.

На няколко километра от сегашното Ботево, на десния бряг на Огоста е имало друго черкезко село — Черкезко дере, точно срещу Хайредин. Поради това и тъдява четата е трябвало да се движи тихо и бързо. Това ни потвърждава и изминатият голям път през тъмната и къса майска нощ на 17 срещу 18 май ст. стил. От моста четата се е покатерила по малкото възвишение, което образува дясното рамо на Бързина, през така наречената местност Османчова нива.

Нататък пътят върви по равното плато между реките Скъта и Бързина, която лъкатуши из гладката равнина и се влива в Скъта над с. Липница.

В този откос на пътя попадаме на кървава диря. Четникът Стоян войвода от Стара Загора, като по-опитен, навярно е бил задължен да остане на опашката на четата или за странично прикритие. През тъмната нощ той се заблудил из гората (тогава е имало такава) и изгубил четата. А не е можал и да вика, защото черкезите, като лешояди, са вече следели бунтовниците по петите им и в страна. И станал първата жертва. На мястото, където Стоян е паднал — китка от няколко дъба в местността Прапор — е издигнато малко паметниче.

Пред очите на четниците са бляскали отделни светлинки от ранобудни домакини на село Алтимир, запалили пещички за мамулен квасник. Тези хубави ниви, които са оросявани с кървавия пот на безправната рая, сега са включени в трудовото кооперативно земеделско стопанство „Сталин“. Дядо Адамовото ралце е заменено с трактори и други земеделски машини. В античното минало тук е кипял живот, но той се е крепял върху робския труд, а сега кипи живот на свободния и съзнателен труд.

От дясната страна на Ботевия път, сгушено в долината на Бързина, е селото Сираково. То пък носи името си от една народна героична борба против кърджалийските и пазвантовски разбойнически шайки.

Тези банди са вършували в нашата робска земя по време на Великата френсузка революция и управлението на турските султани Селим III (1789—1807), Мустафа IV (1807—1808) и Махмуд II (1808—1839) и централната власт, дори тогава, когато е имала желание да ги усмири, е била съвсем безсилна. Това подсказало на народа, без разлика на вяра и народност, сам да се погрижи за своята защита. В Белослатинско, където населението тогава е било размесено от турци, българо-мохамедани (помаци) и българи християни, на чело на борбата изпъква чолаковският помак Али Сирак. Али бил обикновен, от средна ръка, овчар. Но нито сиромашкото му потекло, нито вродената му скромност, която до гроб не го напуснала, не му попречили да се издигне до положението на народен герой, еднакво обичан от турци, помаци и българи. С общи усилия и при умното и смело

командуване на Али Сирак са били отбивани вълна след вълна жестоки нападения. Населението е било спасено от пълно разорение, а заедно с това укрепнали още повече дружелюбните отношения между работното българско и помашко население. В чест на този народен герой възникналото по това време селище било наречено Сираково.

За този поучителен в нашата история епизод историците ни не са могли да отделят малко време за проучване и любопитните читатели трябва да се задоволяват само с поемата „Сирак Али" от Цани Гинчев.

По-нататък пътят се е поогъвал малко на изток към Алтимир, при което село се свързва с новото Мидхадово шосе, а нашата дружина е продължила по черния път към село Добралево, българско село с малко цигани, където пристига преди полунощ. Тук е дадена малка почивка за отмора и пиене вода. Има църква „Кирил и Методий" от 1872 г. Тук ни се каза, че в Ботевата чета имало двама добралевци — Въльо Лиловски и Деню Янев, които също дошли от Румъния. Войводата им позволил да се видят с домашните си, което те направили, и скоро се присъединили пак към четата и продължили пътя си към Бороваи. Обаче четници с тези имена няма нито в списъка на З. Стоянов, нито в добавката на Д. Страшимиров. За по-нататъшната им съдба нищо не се знаело.

От Добралево за Бороваи пътят върви все из долината на рекичката Бързица, която води началото си от чешмите на Бороваи. Смазани от бѐзсъние, дългия път и жажда, четниците трябвало да преживеят в голямото българско село нов нравствен удар. Вместо да намерят тук обещаваните 400 бойци, не се мярнал нито един човек, който да им каже поне една насърчителна дума, да им изкаже едно братско благопожелание. „Бороваи спи!" — се провиква с мъка З. Стоянов. Революционната вълна, която се надигна в нашите планини, още не бе достигнала полските ни села. Това, което З. Стоянов изрече за Бороваи, би могло да се повтори за всяко друго полско село, отдалечено от здравите революционни центрове или от „бащицата стар Ба̀лкан". Но войводата и неговите помощници не са имали време и възможност да правят подобни социални разбори, затова те напускат българското село с тъжни предчувствия. Ако народът не е узрял и не е подготвен за масова революционна борба, от отделната чета не могат да се очакват чудеса. Но Балканът зове своите достойни синове. И те не губят време.

Голямата част от пътя между Дунава и Балкана е прехвърлена. Минати са около 50 клм. Почти всички по-късни Ботеви историци сочат разстоянието от Бороваи до Враца на 50 клм. И прибавят: „Тя е далече!" Според пътепоказателния стълб на кръстопътището в Бороваи разстоянието до Враца е показано 27 клм., а във всички други километрични карти се дават 30 клм. Захари Стоянов го определя на 43 клм.

Тъкмо този участък от Ботевия път между Бутан и Бороваи е объркан в даваните досега маршрути. Особено страда в това отношение пътеписът на Клинчаров. Той прекарва четата през Бутан и Бушение пътеписът на Клинчаров. Той прекарва четата през Бутан и Букьовци, като се разбира, че четниците по-рано са минали през Бутан, за

да се върнат пак към Дунава в Букъовци. З. Стоянов дочул за моста на Бързина (Толов мост), но го дири и поставя на Мидхадовото шосе — на 24 клм. от Рахово и на 50 клм. от Враца (стр. 405). Истинският път е вече установен.

В зори на 18 май ст. ст. четата напуска Бороване и поема Мидхадовото шосе към Враца в очакване да срещне подкреплението от III революционен окръг, ръководен от апостола Ст. Заимов. Но вместо подкрепа, върху нея почват да налитат черкези.

Веднага след отправянето на четата към Бутан били пуснати черкезки разезди, едни да следят движението ѝ, а други да вдигнат на оръжие черкезите от околните села. Подобно на „казашката сеч" в стара Русия, и черкезките преселници в Турция имали своя военна организация, която при нужда, по почин на нейните командири или по нареждане на властта, се нахвърляла с устрем и жестокост против „враговете" на падишаха — султана. И в подобни походи черкезите отивали не толкова от военна дисциплина, колкото от мародерски подбуди: да плячкосат дрехите, коня, оръжието и парите на убития. Но тези жалки отломки от храбрите планинци винаги предпочитали да обират невъоръжени и мирни пътници.

В тези попътни нападения войводата проявява своето казашко военно изкуство, придобито в Задунаевка, и с това издига още повисоко обаянието си пред четниците.

За движението на четата към Баница са били предупредени и местните татари; те заели позиции зад плетищата и открили огън. Съобразителният Войновски схванал опасното положение, ако се пресече пътя към Балкана, и възвил в дясно към Баницка могила (443 м.), която заел и дал възможност на цялата чета да се покачи на Милин камък преди черкезите да направят това. Заела тази важна стратегическа позиция, четата води през целия ден упорити сражения срещу черкези, башибозук и редовна турска войска под командата на полковник Ибрахим бей. Четата изгубила всичките си коне и 30 души убити, ранени и изчезнали. Между тежко ранените били и най-близките приятели на войводата: знаменосецът Куруто, поп Сава и Перо Македонеца. Първите двама били в безнадеждно положение. Войводата заповядал да се откове знамето от върлината и едно сливненче го опасало под пояса си. Част от ранените успели да приберат в една колиба, но били предадени и изгорени живи от турците. Същата участ сполетяла и други трима четници, заблудили се в нощния мрак и откъснали се от четата. Те били: руският капитан, Георги Матев и Георги Апостолов от Свищов. Тръгнали по дирята на четата, те срещнали Стоян Грамчев от Враца и го помолили да им даде подслон в своята колиба в лозето, докато поизлекуват раните си. Но и те били изгорени живи от същия стопанин или по негово предателство от черкезите. Поне такива са подозренията на биографите.

Милин камък е една малка земна гънка от баремски и неокомски (долно-кредни) варовици. Главното очертание на веригата е включено между врачанските села Чирен и Баница. От южната си страна гънката е по-полегата и безводна. Под стръмнит ѝ северни подножия, подпрени от дунавския льос, има доста карстови и обикновени

извори, от които води началото си рекичката Ракевица от поречието на Огоста. Най-високата й точка показва 469 м. над морето. На времето си е била още по-добре залесена, но безводието й е жестоко измъчвало бойците, особено ранените.

В североизточния подстъп на хълма зее потайна пещера. Безподобната саможертва на четниците от една страна и апатията на народните маси и бездействието на комитетите от друга внасят дълбок смут в душата на поета-бунтовник. В няколко минутно уединение в пещерата той изживява тази трагедия, която могат да изпитат и преодоляват само великите души. В този миг той отново е преживял онзи рояк от мисли и чувства, които му продиктуваха да напише своята „Борба".

Поетът Ботев е пак на своя войводски пост. И борбата продължила до нощния мрак.

Преплел името си с великия подвиг, Милин камък стана едно от най-милите места на българската демократична и социалистическа общественост, неувяхваща роза във венеца, що е кичил и ще кичи навеки челата на борците за народната свобода.

Избитите и умрели от рани в боевете на Милин камък са погребани след два месеца в мраморенската църква Св. Спас.

На върха Милин камък селата Баница, Чирен и Мраморен са издигнали скромен паметник в памет на великия подвиг и на падналите тук борци.

КЪМ ВЕСЛЕЦ

С падането на вечерния мрак военните действия били прекратени и от двете страни. През нощта четата успяла да си пробие път между башибозука откъм запад и редовната войска и поела пътя към Веслец — втората опорна точка към гордия Балкан. Но при една черкезка засада била дадена още една скъпа жертва. В нощния мрак бил улучен и паднал на място един от най-близките съратници на войводата Давид Тодоров от Враца. Като се справили с черкезките окаяници, момчетата продължили пътя, или по-точно безпътието си, предвождани от врачаните, които добре познавали своето землище. Прекосили Чиганчака и край Курни дол пресекли шосето, което оставили при Баница, към 12.8 клм. от Враца. В пълен мрак и в сплътена верига четата минава край Статковия чифлик, Пенчовско, Салаша, имота на Коста Илиов и се закатерила по пътеката за Речка от северния скат на Веслец.

С името Веслец местното население не нарича само малката планинска гънка, но още и цялата изворна област на север от бърдото. В размирни времена населението е бягало от селата край пътищата и се е укривало в тукашните девствени гори. Така възникват няколко махалички, които са носили имената на съседните села. Наричат се: махала Мраморен Веслец и колиби Върбешки Веслец със следи от стар манастир. През 1945 г. тези махали образуваха отделно самостойно село под име Веслец, което бе причислено към градската община на Враца.

Речка е едно романтично, едно дивно кътче в безводния варовиков Веслец. Студен карстов извор блика от северната страна на отвесната челна скала на бърдото, скача в красиво водопадче и полита надолу като палаво поточе. И дивна песен за него щяхме да слушаме от лирата на великия певец, ако вражеският куршум не бе го повалил още на другия ден в обятията на стария Балкан.

Речка е постоянния и най-висок извор на полската рекичка Скъта. Тук четниците се напили студена водица, за каквато били напукани устните на мнозина от тях. И поспирват за малко. Наоколо водопадчето е много стръмно и тясно. Затова напилите се се отправяли нагоре, за да открият място на следващите от веригата. Към гребена от Речка водят две шеметни пътечки. По западната и по-стръмна се възлиза на връха Градище, а по източната се излиза през седловината Русино вървище към с. Косталево. Из последната пътечка се проточила четата и, като излязла на промката (седловината, пряслапа), възвила в дясно и се разположила на широката и огледна Колова поляна.

Поляната е обърната към юг и само на десетина километра пред нея се издигат отвесните и каменисти чуки на гордата Стара планина, на Врачанския балкан, по който копнеят душите и сърцата на поета и на неговата храбра дружина. Дотам е само „един хвърлей място". Капналите от безсъние, от продължителни боеве и от дълъг път момчета намерили спокойно кътче за отдих. Селяните от околните овчарски колиби се оказали по-патриотични от полянците и подкрепили момчетата, кой с какво може: с хляб, мляко, агнета и ярета. Отпочинали си, нахранили се и всеки се отдал на службата си, не обезпокоени от никого.

В същото време, когато четата обядвала на Колова поляна, в „столицата" на III революционен окръг Враца пристигнал отредът на Хасан паша.

Всяка надежда за помощ от Враца, колкото илюзорна да бе тя, трябва вече да се счита за безвъзвратно пропаднала. Но Ботев има сведения, че източната половина на Врачанска околия се още държи духом и че към четата му щели да се присъединят около 200 души, които ще чакат при Косталевския мост.

Лека-полека към четата се присъединили всички окъснели четници. Пресметнати са загубите. Преустроени са подделенията и подредено командуването им, наложено след претърпените загуби. По късна вечер четата напуснала гостоприемната Колова поляна и се отправила за Врачанската планина. През 1926 г. тук е издигнат паметник във форма на опълченски кръст с надписи: на горната плочка „1876", на средната — „Христо Ботьов" и на долната, полегатата, — „1926". Тогава се отпразнува 50-годишнината на подвига.

Но историческият вече Веслец заслужава няколко думи и като гиздав природен орнамент между ширния льос на Дунавската равнина и мощната снага на Стара планина. Това е една малка планинка, едно височко и дълго бърдо, проснато от запад към изток. Може основателно да се схване и като една предна гънка от северобългарските предпланини на Стара планина. Съставен е от терциерни (приабонски) и горно-кредни варовици. Най-високата точка

на Веслец е върхът Барбаров камък — 792.8 м. надморска височина или 450 м. над Врачанското поле. Географските представи на З. Стоянов не са били много оточнени, пък у него има склонност и към поетичен размах дори и за числените величини. Затова той определя височината на Веслец към 800—1,000 метра, а отсрещната Врачанска Стара планина — между 1,800 и 2,000 м. А най-високият връх на същата планина не достига дори 1500 м. Паршевица е висока само 1,432.9 м., а Вола, Купена, Канарата и Околчица около 1,300 м. надморска височина.

Един от биографите на Ботев — Ив. Клинчаров, в огромния си труд „Христо Ботев", София 1910, настоява, че Ботев бил загинал на Веслец. Бележката, която направихме по-горе, че географските представи у Захари Стоянов са неоточнени, спрямо Клинчарова е съвсем незадоволителна. У последния тези представи са съвсем объркани: говори за бърдото Веслец, а разбира Стара планина. „Там, горе на Балкана, на Веслец — на Новата Голгота, се чуе песента на поета" и пр., казва покойният биограф на стр. 617. На следната страница той е още по-категоричен: „След всички справки и разпитвания, които сме направили, излиза, че Ботев е убит на Веслец, а не на Вола или Милин камък, както твърдят някои". Обаче не му е ясно, къде собствено е Веслец. Затова пише на същата и сл. страница: „Войновски... забил през Балкана надолу, сам паднал тежко ранен" и пр. „Останалата дружина хванала посоки, каквито бързият случай й посочил: едни към Враца, други към Черепишкия манастир, трети към коритото на Искъра, а четвърти към гроба"...

Клинчаров е поставил на Веслец и колибите на врачанеца Димитър Мазната. А всичко това показва, че биографът приказва за Веслец, а има пред вид някой връх на Стара планина, пак около Вола, за да може Войновски да слиза надолу, а другите четници да се разбягат по набелязаните от Клинчарова посоки. Затова казахме по-горе, че географските представи на Клинчарова за местата, които той описва и споменува, са объркани. И подобни грешки може да прави всеки историк, а особено историк на военен поход, какъвто е и нашият случай, ако предварително не се е справил с географската обстановка, всред която протича събитието.

И Клинчаров впоследствие изправи тази своя груба грешка, обаче тя не е могла и няма да стигне до всички читатели на крупния му труд и те повдигат от недоумение рамене и се питат: „Как е възможно един биограф на Ботев да не познава елементарни истини и да не може да различи една от друга две планини — два подстъпа на героичния подвиг?"

Обаче от това, че Ботев не е умрял на Веслец, с нищо не се подценява историческата връзка на това спретнато бърдо с великия подвиг. Да твърдим противното, това значи не само премълчаване, но и изопачаване на чистата истина. Географията е канавата на всеки исторически разказ. Тя е обективна даденост, която трябва да познаваме, а не да измисляме или тълкуваме.

От Веслец Ботевата чета е отправила последното си писмо, последния си зов за съдействие към столицата на III революционен окръг. Писмото е писано на листче от гилза от Георги Апостолов,

като секретар и приподписано от Хр. П. Ботев, като „главен войвода", според както ни го предава Д. Йоцов. То гласи: „Сираче, благополучно преминахме Дунава, от Козлодуй до Баница малки сражения, в бърдата голям бой, имаме 6 убити и няколко ранени, днес почивка. Пригответе хляб, 40 чифта царвули, защото имаме в четата момчета с чепици, и 40 оки тутун. Тая вечер сме ви нагости" (Минало I, 1909, кн. 1, стр. 59).

Обаче преди писмото да стигне във Враца, Ботев е вече разбрал, че ще трябва да хване най-прекия път за Балкана.

КЪМ ЛОБНОТО МЯСТО

Четата минава Капитанска могила, като остава в дясно с. Косталево. Под могилата в нивите има един гроб на незнаен четник, но дали от ранените при Милин камък или разболял се по пътя, това не може никой вече да установи. Косталевчени твърдят, че гробът е на Ботев четник.

При Косталевския мост на пътя Враца — Върбешница Ботев е преживял ново и последно разочарование. И тук нито един доброволец, — дори местният войвода Митю Спахийчето, който е бил определен да предвожда кременчени. От моста четата върви край Косталевската река, пресича коритото на Моравица край старото селище Дърводелци и шосето Враца — Ботевград към 6 клм. от Враца. Ето подножието на стария Балкан.

Катерим се към първата варница. Тук дядо Васил Каменов от с. Паволче ни потвърди, че по същата пътека четата е излязла към Мазневите кошари. Кривуличим из камънаци и храсталак по стръмната пътека, по която четата е минавала през сутрешния мрак. Ето Курдовица с първата Мазнева кошара. Климваме на изток. Достигаме вр. Таушаница, под която се гушат развалините на горната Мазнева кошара, при която четата е осъмнала. От тази кошара са взети агнетата за последната й закуска като организирано цяло. На откритата поляна обаче огън не е могло да се пали пред вид на очакваните и незакъснели нападения. А поляната представлява от себе си открит към изток и север балкон, под който зее дълбоката и страхотна пропаст на Лесков дол. Нещо зловещо, еднакво мощно и красиво, вее от тези преизподни дори сега, при мирната туристическа обстановка. А тогава зад всяка скала, под всеки храст, във всяка долчинка е могъл да дебне вековният враг, покатерил се вече от всички посоки на Балкана.

Ботев е пак в родния Балкан — най-здравата опора на бунтуващия се роб. Но трябва да се върви към по-затулно място, каквото предлага на гладните и изморени борци Лесковото кладенче. Край водата ще се опекат агнетата.

Едно отделение е изпратено в дясно по Таушаница за разузнаване и охрана от западна страна, а четата е тръгнала по козята пътека към Лесковото кладенче. Спуснала се е малко надолу към изток и по коритото на Лесков дол стига на изворното коритище, обградено от Вола, Таушаница и Царева ливада. Наистина, спокойно кътче за отмора и шиш-кебап при бистра вода, но сега, когато родната земя не е чужда плячка. Още недопечени агнетата, наблюдателите донасят, че от всички страни се забелязва движение на неприятеля.

За приближаване на аскера е подушил и Мазнето. И тича при четата, но не да ѝ бъде в услуга, като ѝ покаже по-надежден път за изтегляне от опасното планинско коритище и посочи места за отбрана. Такива помисли у забогатяващия в робията скотовъдец и правителствен доставчик няма; той искал да му се платят агнетата.

Ето ни пред последното действие на четиридневната епопея.

Башибозукът напредва по Таушаница и се надвесва над Лесково кладенче откъм северозападна страна; черкезите лазят по източния склон на Вола, а отредът на Хасан паша от Згориград се е насочил към Царева ливада.

Четата напуска коритището, бързо се измъква между Вола и ливадите и с устрем стига Камарата, Иолковица, Купена и Околчица, като по този начин заема по-благоприятни позиции от тези на нападателите. Ботев командува лявото крило, а Войновски — дясното. Боят продължава през целия ден по безводните чуки. При това разположение на силите правдоподобно се явява предположението, че Ботев е убит около Камарата. Но не е изключена правдивостта и на по-старото твърдение, че лобното място на великия певец е на Околчица, недалече от сегашния паметник. Убийството му е станало след преустановяването на военните действия; много естествено би било той да се придвижи към Войновски на Околчица и се запознае и с този сектор на полесражението. Препрочетохме на самото място протоколите на двете комисии за издирване точното място на Ботевото убийство. Изисканата, прецизната биография налага това. Но нашата задача бе по-скромна: да установим пътя на четата[1].

Сражението е спечелено, но гладните и капнали от умора бойци си свършват бойните припаси.

Тук, под Камарата или на Околчица, загива от вражески куршум един от най-великите синове на българския народ.

---

[1] За смъртта на Ботев вж. следващата статия „Как е загинал Ботев" от Доно Иванов.

КАК Е ЗАГИНАЛ БОТЕВ[1]

От ДОНО ИВАНОВ

След боя на Милин камък на 18 май 1876 г. четата на Ботев, както е известно, се промъкнала през нощта и на 19 май преминала на Веслец. Оттук, през нощта срещу 20 май, четата слязла от Веслец, минала покрай село Косталево, слязла надолу в низината и стигнала полите на Балкана около 5 клм. източно от Враца.

След малка почивка продължили нагоре въз стръмния Врачански балкан и току в зори, или при изгрева на слънцето били при Мазневите кошари (егреци), близо под върха Воло. Поотпочинали си там малко, продължили и след не много път стигнали върха, прехвърлили го и слезли през поляните в Крушовишката падина при големия извор. Там, след като били поставени необходимите патрули на върха Воло и към проходната местност Паталейна към Враца, Ботев и четата се измили на буйния извор, закусили и седнали да си починат. Те са били петимни за почивка след дългия и изморителен път.

Там, над извора, били големите манастирски егреци. В падината имало кошари, където прележавал дребният и едър добитък на Черепишкия манастир, в чието владение били тогава тия пасбища. Щом четата пристигнала при извора, разпоредено било веднага да бъдат вземени от манастирското стадо шест овни за храна на четата.

В това време Ботев при почивката си разговарял със своя помощник — военния командир офицерът Войновски, като гледали и някакви книжа. Видът на войводата изглеждал неспокоен — нещо като че ли ядовит. Такова впечатление направил на четниците, които били там наблизо. Те си обяснили това с пропадналата акция на Врачанския комитет за въстание.

Тъкмо по това време патрулът съобщил, че откъм запад идел аскер. Всички четници бързо изпонаставали и се приготвили за сериозна среща с аскера. Ботев с Войновски набързо решили четата да се раздели на две: половината с Войновски отишла нагоре въз падината, югозападно, а другата половина, заедно с Ботев, минали на югоизток от извора, за да заемат позиции в едрата рядка гора. По-долу от нея мястото е било поленяво с големи глогови храсти с павит —

---

[1] Редакцията на Сборника дава място на настоящата статия, като смята, че условията, при които е загинал Ботев, още не са уяснени и че статията рисува тия условия в по-друга светлина, отколкото това е направил първият Ботев биограф — Зах. Стоянов. Авторът на статията, който е роден в с. Лют брод, недалече от мястото на събитията, и като дете е бил техен свидетел, сочи много тежък момент в действията на четата, когато в тила ѝ се явили черкези. Сам Зах. Стоянов в своя Опит за биография (1888), стр. 446, е загатнал за обхождане на четата, но не е посочил всичките последствия за нея от това ѝ положение. Доно Иванов се е спрял на този факт, като сочи и друга местност на това събитие, която по общо твърдение се оказа и лобното място на поета-революционер. Картината, която той рисува за убийството на Ботев, ни се вижда по-правдоподобна от тази, която е дал Зах. Стоянов, защото Д. Иванов е имал възможност, като дългогодишен учител в родното си село, да събира сведения около смъртта на Ботев. Това, разбира се, не значи, че по-нататъшните издирвания по този въпрос не трябва да продължат.

овчо пладнище. Докато получетата още не била заела позиции, появилият се горе на билото срещу нея турски аскер започнал да я обстрелва. Четниците набързо заели позиции зад едрите дървета и взели да отговарят: и те на свой ред започнали да стрелят против слизащите срещу тях турци. А последните замрежвали с множеството си Крушовишката поляна и насрещния връх Воло. Боят започнал да се развива все по-сериозно. Четата, измъквайки се все по-нагоре към върха Околчица и разредявайки се все по-назапад, заемала между дърветата и камъните удобни позиции. Това окуражило четниците. Окуражило ги и обстоятелството, че противникът, слизайки към извора, започнал да забавя настъплението си, не знаейки вероятно силата на четата. Четата е водила сражението срещу турския аскер без нужното военно командуване, за което не позволявала и гористата местност.

С няколко души четници Ботев вървял през пътеката по направление към върха Околчица. Когато четниците заели позиция между дърветата, отстъпвайки същевременно нагоре по стръмнината, той бил между тях. Със започване на боя с аскера, войводата и другите четници, затуляйки се зад дебелите дървета, вървели предпазливо, като Ботев се подпирал на сабята си. От тия четници, които отначало били с него нагоре по пътеката, постепенно някои останали с цел да заемат позиции, а с Ботев продължили 4—5 души. Това се налагало от характера на местността: гората към върха Околчица била все по-низкостеблена—храсти (свинак), поради което не била удобна за прикриване. Един от четниците, Мико Комитина, който носел някаква чанта на войводата, — за да стреля с пушката си срещу турците, що вече слизали из Крушовишките поляни, хвърлил чантата на Ботев към него и бил му извикал: „Вземете я!", минал настрана, взел удобна позиция и започнал да стреля. Но кой е взел чантата и дали войводата или някой друг от четниците я е прибрал, не се знае, защото в онази суматоха към друго е било насочено вниманието.

Според думите на същия Мико Комитина, докато придружавал Ботева въз пътеката към Околчица, войводата се е подпирал със сабята си и е държал в другата си ръка зареден голям барабанен револвер, без до това време да е видял или чул да гърми с него. Същият четник Мико, след като изпуснал от очите си войводата с трима-четирима другари четници, защото се преместил малко по-на-юг, не се видял вече с никого от тях, от които с един (Микренчето) бил по-рано добре познат.

Със слизането на турците от западната част на върха Воло и завземането на билото или манастирското пасбище Крушовица, турски военен обект станала изключително Ботевата получета, която набързо, както казах, била настъпила за отбрана на стръмния скат към Околчица. Кога е завършило започнатото сражение между Ботевата получета и настъпилия към нея турски аскер? Както казах, четниците, макар че били заели място добро за отбрана, но нямайки оръжие ефикасно да импонира или поне да отговаря на турското (четнишките „игленки" били значително по-слабобойни от турските „мартинки"), четниците все пак не изгубили кураж. Но за изхода на боя от решаващо зна-

чение е било друго условие — присъствието на черкези и техните нападения.

Щом станало известно, че комити са стъпили на Милин камък и че турска потера се сражава с тях, веднага била съобщено, вероятно по бързи куриери, та и черкезкият водач Джумбулет, който живеел в родното ми село Люти дол и под чието главатарство били и другите черкези из Врачанско, със своите хора, въоръжени и с конете си, заминали през нощта за определеното им място срещу комитите. Той, смелият бабаитин, прегазил с другарите си реката Искър при село Ребърково, минал на югозапад през Моравишките шумаци и сутринта се явил под селото Челопек под скалистия връх „Празна воденица". С челопечанин водач те скоро минали към север подножието на върха и там стигнали съвсем стръмната и скалиста пътека водеща към манастирските егреци при Крушовишкия извор. Оставили там конете на свои пазачи и попълзели по пътеката нагоре в южна, а после в западна посока, и по мъчнопроходимата пътека над местността Стракача се насочили към мястото, където се чували пушечни гърмежи — към в. Околчица. Стигнали там, а то било преди обед, веднага ударили в тил малкото показващи се четници, които се сражавали с турците.

И така, щом Джумбулет и другарите му се намесили в неравната борба между малкото четници и многобройния турски аскер, турило се и край на сражението. Създала се суматоха и смут. Боят постепенно замирал към изток или там, накъдето отстъпвали четниците. Някои от тях, по-далече от мястото на боя, според думите на тогавашното черепишко говедарче Дило Филов от с. Люти дол, се укрили до смъркване в недостъпните скали и свинакови шубраци, а повечето се измъкнали въз падината също на юг, — през по-едрите габърови и букови гори.

А никой, според както казах по-рано, не е видял Ботев с движещите се с него три-четирима другари към върха Околчица. Последен е видял войводата Мико Комитина, когато хвърлил чантата, за да я приберат. За смъртта на Ботев там, под Околчица, може най-вероятно да се вземе казаното от черкезите, които отишли към това лобно място преди турците. Според думите на манастирските пастири, а най-вече на познатия ми от детинските ми години Дило Филов, те отишли към това място наскоро, — едва след ден и нещо подир сражението с Ботевата чета, и на поляната под върха Околчица видели три обезглавени трупа, без никакви горни дрехи, т. е. съблечени по долни дрехи, но последните разкъсани и изцапани с кръв. Пастирите по свой почин завлекли трите трупа в близките каманаци и ги затрупали там с малко вършляк и отгоре с камъни.

През 1895 година, когато нарочно отидохме с приятеля ми съученик Вучко Русковски от Угърчин при един тамошен, — в с. Микра, Ловчанско, — още жив четник и го разпитвахме, той твърдеше, че при настъпването на четата въз стръмнината към върха Околчица е видял Ботев, че е вървял нагоре. И от този факт може да се заключи, че Ботев е бил жив до към подножието на Околчица. Мястото обаче, където е убит, никой не казва, но предполагаше се, че все там, т. е. по-долу от върха ще да е убит войводата. Той ще да е попаднал на засада от черкези.

СЪДБАТА НА БОТЕВАТА ЧЕТА СЛЕД СМЪРТТА НА ВОЙВОДАТА Й

от АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

I

Сражението, което Ботевата чета води през целия ден на 20 май 1876 г. и в което загина и войводата й, е несъмнено най-високата точка в действията на шепата патриоти-революционери, преминали с парахода „Радецки" Дунава и поели пътя на въоръжената борба за свободата и демократичното развитие на своя народ. Но тази решителна в много отношения битка съвсем не тури край на кървавия поход на четата—той продължи повече от месец след това, докато и последните групи от четници бяха разгромени и унищожени от многобройните потери и башибозуци, които вървяха по стъпките им. Това беше време на изтощителен глад, на постоянни опасности от всички страни, на нечовешки изпитания, на неизказани физически и нравствени страдания и, най-сетне, на сигурна смърт от куршума и ножа на врага.

Съдбата на Ботевата чета след смъртта на великия й вожд е, може да се каже, съвсем непроучена и неизяснена в нашата историческа книжнина. Няколкото проучвания, с които разполагаме, са и случайни, и недостатъчни, и почти несъстоятелни от гледището на научната критика.[1]

Несъмнено е, че участта на четата след битката на 20 май заслужава и повече внимание, и по-критично отношение към наличния изворен материал. Необходимо е, при това, да се потърсят и нови извори с подчертан документален характер, каквито са, например, турските официални документи[2].

---

[1] З. Стоянов, Христо Ботйов (Опит за биография). Русе 1888, сс. 459—468 — Г. Димитров, Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Част II. Пловдив 1896, сс. 519—521. — Д. Йорданов, Четата на Христо Ботйов. Котел 1897, сс. 83—88. — Димитър Т. Страшимиров, История на Априлското въстание. Том III. Пловдив 1907, сс. 350—351.—А. Ив. Катеринки, Нови данни за история на Ботевата чета. Вратца 1922 [второ издание, 1925] — Д. п. Георгиев, Данни за Ботевата чета. Орхание 1926 [второ издание, Ботевград 1936.]. — Стефан Каракостов, Дяврбекирски заточеници. София 1946, сс. 473—503.

[2] Турски документи, засягащи съдбата на Ботевата чета след 20 май 1876 г., са обнародвани досега твърде малко: П. Миятев, Турски документи по Априлското въстание. (В. „Зора", София, год. XXI, бр. 6266, 3. V. 1940). — П. Миятев, Броят на Ботйовите четници според един турски документ. (В. „Днес", София, год. II, бр. 282, 20. III. 1941). — Петър Миятев, Няколко турски документи из нашето близко минало. (Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1940—1941, София, 1942, сс. 133—140).

Напоследък д-р Б. Недков, уредник на Ориенталския отдел на Народната библиотека в София, откри около стотина документа, отнасящи се до движението на турските войски във връзка с похода на Ботевата чета, както и изобщо до мерките на турската власт за потушаването на въстанието в северозападна България. Много от тези документи се отнасят до съдбата на отделни Ботеви четници, заловени живи след разгрома на четата.

Все пак, основни извори за историята на четата след Ботевата смърт си остават свидетелствата и спомените на оживелите четници, както и на някои съвременници на събитията от 1876 г.[1] За съжа-

[1] Ив. Данчов, свищовчанин, Любопитен поглед за народното ни движение. Събитие от 1874 до 1878. Свищов 1878. — Георги п. Димитров, Спомен или дванадесет человечески глави от дружината на Хр. Ботев. (В. „Правдолюб", Ловеч, год. II, бр. 21, 3. VI. 1889).—З. Стоянов, Записки по българските въстания. 1870—1876. Том III. Затвори. София 1892, сс. 120—125; 139—200.—М. Москов, Четата на Христа Ботев. (Сп. „Труд", Търново, год. III, 1890, кн. 11, сс. 1394—1408; кн. 12, сс. 1468—1501; год. IV, 1892, кн. 1, сс. 57—67; кн. 3, сс. 312—329). [М. Москов разказва спомените на Ботевия четник Янко Боянов. Те са излезли и в отделна книга, със същото заглавие, в три издания—1894, 1905 и 1910 г.] — Никола Ив. Кючуков, Записки. 1875—1876. Сливен 1900 [второ издание — 1901]. — Пенчо Икономов, Материали за Хр. Ботевата чета. (Бележки и документи за участието на Димитър Икономов в народните движения). Никопол 1901 [второ, допълнено издание—Плевен, 1926]. — Ангел Д. Бояджиев, Иваница Данчев. Живот и поборническата му деятелност, в свръзка с движението на Ботевата чета през 1869—1876 г. Варна 1901. — Иваница Данчев. Черти от живота и поборническата му дейност в свръзка с похода на Ботевата чета. Под редакцията на И. П. Ц. Варна 1901.— Конст. Атанасов, Освещаване паметника на Дим. Стефанов, загинал през май 1876 г. близо до Кремиковския монастир. (В. „Сливница", София, год. II, бр. 28, 1. VI. 1912).—Спас Ив. Соколов, Съдбата на Ботевата чета. (В. „Дневник", София, год. XVII, бр. 6473, 4. VI. 1921—бр. 6483, 17. VI. 1921).—А. Ив. Катерински, пос. съч. —Ил. С. Бобчев, Един съратник на Христа Ботев. Какво разказва той за онова време. (В. „Мир", София, год. XXXII, бр. 7777, 2. VI. 1926). [Спомени на Д. Тодоров Димитрото. Същият текст е обнародван и в книгата: Александър Бурмов. Христо Ботев през поглед на съвременниците си. София 1945, сс. 228—232].—Какво разказва един жив Ботев четник. (Принос към миналото ни). Казанлък 1926. [Спомени на Цанко Минков, записани от Димо Ив. Жерговски; второ издание — 1935]. — Димитър поп Георгиев, пос. съч. — Н. Обретенов, Моите спомени по случай 50 год. от смъртта на Ботйова. Как е бил убит Ботйов. (В. „Независимост", София, год. VI, бр. 1514, 31. V. 1926; бр. 1515, 1. VI. 1926). [Спомените са препечатани в книгата на Константин Апостолов, Георги Апостолов. Черти из живота и революционната му дейност. Стара Загора 1929, сс. 28—33]. — Георги Караиванов, Спомени на Димитър Тодоров Димитрото, четник от Христо Ботйовата чета. София 1928 [второ издание, под заглавие: Доброволчеството в миналото. Из спомените на поборника Димитър Тодоров (Димитрото) от четата на Христо Ботев. София 1938]. — Младен Павлов, Мемоари. Кратки бележки из моя живот. София 1928.—Ст. Филипов, Ботеви четници. (Спомени на един съвременник). (В. „Завет", София год. III, бр. 56, 1. VI. 1930). [Същият текст е печатан във в. „Слово", София, год. IX, бр. 2387, 2. VI. 1930].—Peligrinus, Нови данни за Ботйовата чета. (В. „Врачански новини", Вратца, год. IV, бр. 161—162, 2. VI. 1932). — Ас. Георгиев, Съдбата на един Ботев четник. (В. „Утро", София, год. XXI, бр. 6836, 3. VI. 1932, с. 6). — Н. Т. Обретенов. Из спомените ми за Ботйовата чета. Как загина Ботйов и как с Войновски се губихме из Стара планина. (Сп. „Българска мисъл", София, год. IX, кн. 2, февруари 1934, сс. 138—147). [Същият текст влиза и в книгата: Никола Т. Обретенов, Спомени за българските възстания. София 1942, сс. 286—333].— Дим. Осинин. Къде са парите на Ботевата чета. (В. „Литературен глас", София год. VII, бр. 279, 12. VI. 1935). — П. Танев, Съдбата на седем души от Ботйовата чета. (В. „Мир", София год. XLIII, бр. 11061, 5. VI. 1937). — Георги Д. Шопов Принос към историята на Ботевата чета. (В. „Нова борба", Вратца, год. X, бр. 13, 13. XI. 1937). — Петър Динеков, София през XIX век до освобождението на България. София 1937, сс. 306—307 [глава: „Ботеви четници в Софийския затвор" — откъс от необнародвани спомени на Йордан Кършовски]. — Ив. Велков, По стъпките на Ботевите четници. Трагедията при Зверино. (В. „Зора", София, год. XX, б. 5684, 2. VI. 1938, с. 6). [Същият текст е обнародван и във в. „Ведрина", София, год. IV, бр. 126, 1948, с. 3]. — Р. Чолаков, Принос към историята на Ботевата чета. (В. „Изгрев", София, год. II, бр. 452, 25. III. 1946, с. 4). — Димо Сяров, За сабята и калпака на Хр. Ботев. (В. „Изгрев", София, год. IV, бр. 1186, 15. VIII. 1948). — Емануил Иванов, След разбиването на Ботевата чета. По следите на двама неизвестни четници. (В. „Изгрев", София, год. V, бр. 1429, 29. V. 1949).— Стоян Велков, Ботеви четници или народно обаяние пред героите. (В. „Ведрина", София, год. V, бр. 170, 3. VI. 1949). — Леон Хаздай, По следите на Ботевата чета. (В. „Народна младеж", София, год. I, бр. 122, 3. XII. 1948).

жаление, техните данни страдат от познатите недостатъци на мемоарната литература: те са и откъслечни, и премного субективни, и не винаги отговарят напълно на истината. Между отделните автори се срещат и множество противоречия, които понякога са от такова естество, че могат да поставят изследователя в непреодолимо затруднение.

Противоречивият характер на някои от спомените се дължи на редица обстоятелства. Преди всичко, повечето от спомените са писани много години след разглежданите събития и авторите им са забравили доста неща. На второ място, авторите им не са могли да знаят всички случки и факти около четата, тъй като не са присъствували на тях. Четата не винаги е вървяла вкупом — тя се е деляла на самостоятелни единици, които са действували в някои моменти съвсем независимо едни от други. Понякога четата се е разполагала тъй, че първите редици са били доста далеч от последните, които, естествено, не са могли да знаят какво става напред, и обратно. Всичко това се отнася както за четата в нейната цялост, така и за отделните групи след раздробяването ѝ.

Противоречия има в спомените не само по отношение на действията на четата, но и по отношение на лицата в нея. Събрани от различни градове на Румъния, повечето от четниците съвсем не са се познавали помежду си. Мнозина от тях са видели за пръв път и самия войвода. Във време на прехода от Козлодуй до Врачанската планина и по-нататък, четниците, зачислени в различни отделения, намиращи се под постоянната угроза от неприятелски нападения, раздалечени един от други, едвали са могли да се опознаят и да си научат взаимно имената. Съмнително е дори и това, че те са могли да научат имената и на по-видните четници, влизащи в щаба на Ботева. Затова именно в досегашните списъци на четата, съставяни главно по спомените на оживелите четници, се срещат толкова противоречия в имената. Затова и в спомените съдбата на някои от четниците е предадена съвсем противоречиво.

Противоречия в спомените има и по отношение на местностите, където е действувала четата. И това е съвсем естествено. С изключение на някои четници от Врачанско, всички други стъпвали по тия места за пръв път. Те нито са знаели техните имена, нито са имали възможност да ги научат. Те не са могли и да ги запомнят, тъй като вниманието им е било насочено към опасностите от страна на врага, особено пък след раздробяването на четата на отделни групи.

Трябва, най-сетне, да се изтъкне и обстоятелството, че повечето спомени са писани след излизането на Ботевата биография от З. Стоянов. Тази книга е оказала силно влияние върху по-сетнешните писания — със своя авторитет тя ги е насочвала по линията, начертана от автора ѝ. Някои от по-сетнешните спомени, като например спомените на Димитър Тодоров Димитрото, чисто и просто повтарят казаното от З. Стоянов.

Що се отнася до спомените на съвременници за съдбата на групи от четата или на отделни четници, там легендарният елемент понякога взема връх над действителните факти. Особено не може

да се вярва на тези спомени по отношение имената на загиналите четници — населението не е имало досег с тях, за да може да узнае имената им и родните им места. В някои случаи то е виждало само техните глави, разнасяни на колове по селата от башибозуците.

При това положение на нещата, задачата на едно изследване върху съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата е твърде трудна. Критичното проучване и систематизиране на наличния изворен материал е понякога почти невъзможно. Въпреки това обаче, необходимо е, време е да се направи опит за едно критично и цялостно проучване на поставения въпрос. Настоящата студия цели да направи този опит.

II

Битка при с. Люти брод и разпокъсване на четата

1. Както е общоприето, Ботев е загинал привечер на 20 май 1876 г.[1], след прекратяване на сражението, когато четата слизала към Крушовишкия извор[2].

Още докато Ботев бил жив, пред него и щаба му бил поставен за разрешение въпросът за изтеглянето на четата от мястото на сражението и придвижването ѝ към юг или запад — към същинска Стара планина или пък към Сърбия[3]. Това трябвало да стане на всяка цена, тъй като четата била почти напълно обкръжена от турските сили и на следния ден я очаквало сигурно унищожение.

След кратко съвещание[4], четата оставила мъртъв войводата си и тръгва напред. Посоката на движението ѝ — югоизток — била

---

[1] З. Стоянов, Христо Ботйов, сс. 450—452.—Ст. Заимов, [Критика върху] Христо Ботьов, опит за биография, от З. Стоянов. (Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, т. I, 1889, с. 250). — Москов, пос. съч., II изд., с. 54. — Д. Йорданов, пос. съч., сс. 75—76. — Д. Т. Страшимиров, Христо Ботев като поет и журналист. Пловдив 1897, с. 190.—Кючуков, пос. съч., сс. 110—111. — Страшимиров, История на Априлското въстание, т. III, с. 350. — Н. Начов, Христо Ботев. (Кратка биография). София 1918, с. 146. — Евгений Волков, Христо Ботьов. (Сборник на Българската академия на науките, кн. XV, София, 1921, сс. 196—197).—Катерински, пос. съч., сс. 35 и сл. — Михаил Димитров, Биография на Христо Ботев. София 1924, с. 77.—Боян Пенев, Де и как е загинал Ботев. (Сп. „Златорог", София, год. VII, 1926, кн. 5—6, сс. 278—279). — Обретенов, Моите спомени. — Караиванов, пос. съч., сс. 25—26. — Н. Начов, Христо Ботев. София 1931, сс. 82—83. — Обретенов, Из спомените ми за Ботйовата чета, сс. 138—139.—Александър Бурмов, Ботйов в своя жизнен път. (Христо Ботйов. Съчинения. Пълно събрание под редакцията на Александър Бурмов. София 1940, с. 43). — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 290—291.

[2] С изключение на Йордан П. Георгиев, Град Вратца (Принос към историята му). (Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XX, София, 1904, сс. 23—24), който твърди, че Ботев е загинал в една овчарска колиба край с. Челопек, и на Ив. Г. Клинчаров, Христо Ботйов. Биография. София 1926, с. 79, който твърди, че Ботев е загинал на Веслец (вж. за това още спомените на Мехмед Али Осман (Александър Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, сс. 308—309), всички други автори на спомени и изследвания поставят смъртта на Ботева във Врачанската планина, близо до Крушовишкия извор.

[3] З. Стоянов, Христо Ботйов, сс. 451—462. — Обретенов, Моите спомени. — Обретенов, Из спомените ми за Ботйовата чета, с. 139. — Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 291.

[4] Москов, пос. съч., с. 56.

избрана с оглед, преди всичко, да се достигне Стара планина, където четата очаквала да намери по-добри условия за защита и за придвижване към средногорските въстанически точки[1]. Наред с това, точно откъм югоизток турското обкръжение е било най-слабо, както това е могло да се узнае още през деня[2] и както било установено след изпращането на разузнавач, който съобщил, че пътят е безопасен[3]. Най-сетне, в тази посока се намирала и една многобройна група от четата, начело с Войновски, откъсната по време на сражението[4].

Общо взето, в поход към югоизток се отправя цялата чета, с изключение на групата начело с Войновски, заминала преди това. Някои по-дребни групички или отделни четници, поради настъпилото след смъртта на Ботева смущение и известна деморализация всред четата, също се отделят от ядрото ѝ и тръгват да се спасяват сами из планината[5]. Такава е групата от 9 души, в която между другите, влизали и Никола Кючуков, Славко Иванов и Пеньо Йончев[6]. Тази групичка прекарва две нощи и един ден в скитане из планината, без да се срещне с неприятеля, и на 22 май се влива в групата на Войновски[7].

Към 9 или 10 часа вечерта[8], на 20 май, ядрото на четата, след като било изминало опасното място, настигнало групата на Войновски[9].

---

[1] Москов, пос. съч., с. 56. Че четата се е стремяла към южнобългарските въстанически точки свидетелствува и Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 293, 298, когато говори за Г. Апостолов и Войновски.

[2] Йордан П. Хр. Кършовски, Пътуване на българската чета през Дунава с парахода „Радецки" [ръкопис от 16. X. 1876 г., в АНБ, II А, 69, 9277], съобщава, че дружината заела източните върхове на планината, докато турците се разположили на западните.

[3] Москов, пос. съч., с. 56. Този разузнавач едва ли е бил Перо, както твърди Москов, респ. Боянов. Перо е бил ранен в крака и не е могъл добре да ходи.

[4] Кършовски, пос. съч. — З. Стоянов, Христо Ботйов, с. 450. — Москов, пос. съч., с. 53. — Йорданов, пос. съч., с. 74.

[5] Срв. сведенията на неизвестен четник, произхождащи от 1876 г., в НИХБ, АС, 41.—Иваница Данчев (издание на спомените му от И. П. Ц.), с. 82, разказва, че срещнал на 21 май сутринта, в североизточното подножие на Врачанската планина, около 20 четника, откъснали се непосредствено след смъртта на Ботева. Тези четници след това се пръснали в групи по 3—4 души.

[6] Кючуков, пос. съч., с. 112. В текста е казано само Пенчо. Кючуков обаче преди това съобщава (сс. 67—70), че бил заедно с П. Йончев (у него наречен Момчев) в Турно Магурели, като предава и разказа му за страданията му преди да премине във Влашко.

[7] Кючуков, пос. съч., сс. 112—114.

[8] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., с. 57.

[9] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., с. 57.

От някои спомени (Спас Соколов, Хр. Ботев и неговата чета [ръкопис, — АНБ, II Д, 2273].—Обретенов, Моите спомени. — Карапиванов, пос. съч., с. 27 — спомени на Д. Тодоров Димитрото. — Обретенов, Спомени за българските въстания, ми за Ботйовата чета, с. 140. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 293—294) излиза, че Войновски изобщо не е бил достигнат от четата през нощта на 20 срещу 21 май. В случая е важно, че спомените на Кършовски са писани само няколко месеца след минаването на четата (16. X. 1876 г.), когато авторът им не е знаел още съдбата на този или онзи четник, та да нагажда разказа си, за да не засегне някого, и когато у него събитията са били съвсем пресни. Спомените на Соколов са писани много по-късно, а са обнародвани в 1921 г. Спомените на Обретенов са писани от 1926 г. нататък, т. е. петдесет години след събитията. В такъв

Събрана на едно място, четата пристъпила към избор на нов войвода, който да замести убития Ботев. Изборът паднал върху Перо и Войновски [1]. Направена била и проверка на четата [2].

След всичко това, четата потеглила отново на път [3], за да се отдалечи, колкото се може повече, от мястото на полесражението, дето били турските войски и башибозуците. Преди това Войновски изпратил трима четници, между които и Стефанаки Савов, които да разузнаят пътя. Авангардът се натъкнал на трима въоръжени селяни, които се представили за въстаници и поискали да бъдат приети в четата. Разпитани за разположението на неприятеля, те съобщили неверни данни. След това те повели четата напред, за да я заведат в Стара планина [4].

Завалял дъжд [5], но четата не спряла. След около три и половина часа ходене [6] тя стигнала до едно изворче, гдето изжаднелите четници разквасили устата си [7].

След кратка почивка край извора, четата свърнала в един гъстак [8]. Тук водачите селяни заявили, че е вече късно да се премине реката Искър и че четата трябва да прекара на това място до другата нощ, когато ще може да се прехвърли в Стара планина [9].

Нямало що да се прави, четниците легнали да спят [10]. По едно време се оказало, че тримата селяни оставили пушките си и избягали. Станало ясно, че те са били изпратени от турците, за да заблудят четата и я докарат в техни ръце [11].

случай имаме повече основания да вярваме на Кършовски и на Боянов, чиито спомени предава Москов през 1890 г., отколкото на късните спомени на Соколова и Обретенова, и особено на спомените на последния, в които се срещат толкова много противоречия.

Особено важно е обстоятелството, че и Кършовски, и Боянов, които в никакъв случай не зависят един от друг (споменитс на Кършовски са още необнародвани в тази си част), съобщават за избирането на Войновски за войвода. Не помалко важно е и следното обстоятелство: Кършовски разказва, че за разузнаване, след избора на войвода, бил изпратен Стефанаки Савов, а от спомените на Соколов е категорично ясно, че на 20 май вечерта Стефанаки Савов е бил с отделението на Войновски.

[1] Кършовски, пос. съч.—Москов, пос. съч., с. 57, говори, че за войвода бил избран Войновски, без да споменува Пера.—В спомените си Атанас Николов (АНБ, II А 66, 8889-а) казва, че за войвода бил избран Перо (наречен у него Спиро Македонски).—З. Стоянов, Христо Ботйов, с. 463, също казва, че за войвода бил избран Перо.

[2] Москов, пос. съч., с. 57: при проверката се оказали налице 140 души. — Кършовски, пос. съч., също говори за проверка.— П. Икономов, пос. съч., изд. I., с. 22, казва, че останалите след смъртта на Ботева четници били всичко 83.

[3] Кършовски, пос. съч. — Петър Иванов, бележки за четата, от 1876 г. (НИХБ, АС, 42). — З. Стоянов, Христо Ботйов, с. 463. — Москов, пос. съч., с. 57.

[4] Кършовски, пос. съч.

[5] Кършовски, пос. съч. — З. Стоянов, Христо Ботйов, с. 460.

[6] З. Стоянов, Христо Ботйов, с. 463: „цяла нощ се скитали по планината".

[7] Кършовски, пос. съч. — М. Москов, пос. съч., сс. 57—58.

[8] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., с. 58. — З. Стоянов, Христо Ботйов, с. 463, нарича мястото „Челопешка кория".

[9] Кършовски, пос. съч.

[10] Кършовски, пос. съч. — Петър Иванов, пос. съч. — Москов, пос. съч., с. 58. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 33. — Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 292.

[11] Кършовски, пос. съч.

2. Рано сутринта, на 21 май, заспалата чета била разбудена от черкезки гласове и гърмежи[1]. В кратката схватка паднал простреля Перо[2], а вождът на черкезите бил убит от Георги Апостолов[3]. Отначало Войновски дал нареждане да не се стреля[4], но след това дружината трябвало да върви напред, към Искъра, и да стреля на врага, който се намирал на ляво от нея, към изток[5].

Когато четата достигнала на височините над Искъра, тя видяла, че отвъд реката, при с. Люти брод и при Черепишкия манастир, била разположена турска войска. Същевременно зад гърба на дружината напирали черкезите[6]. Това наложило тя да се раздели на три отделения[7].

Кой е застанал начело на първото отделение, не може да се каже сигурно[8]. Вероятно това е Георги Апостолов[9], който се отправил с неколцина свои другари, предимно сливенци, към Люти брод и тук загинал[10]. Начело на второто отделение застанал Войновски, а на третото — Д. Икономов[11].

---

[1] Кършовски, пос. съч. — Петър Иванов, пос. съч. — З. Стоянов, Христо Ботйов, с. 463. — Москов, пос. съч., сс. 58—59. — Кючуков, пос. съч., с. 115. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 33. — Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 292.

[2] З. Стоянов, Христо Ботйов, с. 463. — Москов, пос. съч., с. 59. — Кючуков, пос. съч., с. 115 — Караиванов, пос. съч., с. 27. — Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 292.

Кършовски, пос. съч., понеже, изглежда, е бил далеч от Перо, съобщава, че едва през деня се чуло за убийството на Перо.

[3] З. Стоянов, Христо Ботйов, сс. 463—464. — Обретенов, Моите спомени. — Обретенов, Из спомените ми за Ботйовата чета, с. 139 — Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 292.

[4] Кършовски, пос. съч.

[5] Москов, пос. съч., с. 59

[6] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., с. 61.

[7] Кършовски, пос. съч.

[8] Кършовски, пос. съч., казва, че начело на отделението застанал Перо. Но Перо по това време е бил вече мъртъв. Кършовски, който е бил в третото отделение, не е знаел, че Перо е вече убит, той обаче вижда, че се отделя именно тази група, която е била с Перо.—Петър Иванов, пос. съч., без да казва кой е застанал начело на това отделение, се изразява: „Ний, които бяхме с Ботева", следователно — и с Перо.

[9] Понеже, както личи от разказите на З. Стоянов, Христо Ботйов, сс. 451, 463—464, и на Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 291—292, Апостолов е бил заедно с Перо, вероятно е той именно, след смъртта на Перо, да е застанал начело на първото отделение.

[10] З. Стоянов, Христо Ботйов, с. 464. — Караиванов, пос. съч., с. 27. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 293, 296. Вж. още посочената книга на К. Апостолов, Георги Апостолов.

В спомените на Обретенов има противоречия, що се отнася до Георги Апостолов. Във версията от 1926 г. (вж. у К. Апостолов, Георги Апостолов, с. 31), Обретенов твърди, че Апостолов се отделил от него и се запътил към Люти брод едва на 22 май сутринта. Във версията от 1933 г. (Из спомените ми за Ботйовата чета, сс. 139—140) и в тази от 1942 (Спомени за българските въстания, с. 293) той казва, че отделянето на Апостолов станало на 21 май сутринта. Все от Обретенов е черпил сведенията си за Апостолов и З. Стоянов (Христо Ботйов, с. 464), който съобщава, че Апостолов се отделил от Обретенова и другарите му на 21 май надвечер. Същото приповтаря (очевидно взето от З. Стоянов) и Д. Тодоров Дими-трото (Караиванов, пос. съч., с. 27).

Спомените на Обретенов за 21 май 1876 г. са противоречиви и в други по-соки. Така, във версията от 1926 г. Обретенов твърди, че на сутринта били оста-

Участие в битката, която се разразила срещу селото Люти брод[1], взели първото и третото отделение. Войновски, с второ отделение, се запътил към запад и се озовал отвъд две рътлини[2].

нали малцина. След като се отделил Апостолов, Обретенов останал само със Сава Пенев и Димитър Тодоров, т. е. останали всичко трима. Във версията от 1933 г. тримата души са вече 50. Във версията от 1926 г. се казва, че вечерта на 20 май Перо, Апостолов Обретенов и другарите им започнали да слизат към с. Челопек и тогава се спрели да си починат и превържат раната на Перо. Във версията от 1933 г. Обретенов и другите се качват нагоре в гората над извора.

Най-сетне, Обретенов не знае нищо за битката при Люти брод, която е отбелязана в множество спомени. Докато при Люти брод се е биела по-голямата част от четата, Обретенов и другарите му (трима, а не петдесет!) са скитали из планината и едва вечерта чуват залпове.

С други думи, не Апостолов се е отделил със своите 14 момчета от Обретенов, а Обретенов е напуснал отделението, с което е заминал към Люти брод Апостолов. Следователно, сведенията на Обретенова за смъртта на Георги Апостолов не могат да се вземат за чиста монета. Те са построени по-сетне, било от Обретенов, било от З. Стоянов, когато свещ. Г. П. Димитров е съобщил за 12-те глави в с. Скравена (вж. посочената тук негова статия във в. „Правдолюб") и когато станало известно, че в „Рашов дол" са погребани 12 Ботеви четника.

Апостолов може би е загинал наистина в „Рашов дол", но смъртта го е застигнала в общата битка, а не в някаква отделна битка, както това представя Обретенов.

[11] Кършовски, пос. съч.

[1] За битката при с. Люти брод свидетелстват следните Ботеви четници:

Атанас Николов, пос. съч.

Димитър Ив. Багрянов, в молбата си за пенсия (АНС, сб. XIV, 1886, л. 11) — при р. Искър; свидетелства на участие в Ботевата чета, от 1. VII. 1894 г., подписано от Йордан Йорданов-Инджето, Хр. Иванов, Д. Тодоров и Сава Пенев — „окончателното разбиване на Хр. Ботевата чета при реката Искър" (АНБ, пенсионно дело 77).

Димитър Ст. Векилов, свидетелство от 9. IX. 1902 г., подписано от Нено Иванов Ладжов, Д. Ночев Н. М. Астарджиев — сражение при Люти брод (АНБ, п. д. 1645).

Димитър Икономов — у П. Икономов, пос. съч., II изд., сс. 33—34.

Йордан Кършовски, пос. съч.

Н. Кючуков, пос. съч., сс. 114—118; свидетелство от 14. II. 1881 г., подписано от дядо Желью войвода, Петър Николов, Георги поп Стамов, Коста Генчев, Йордан Тодоров и Йордан Кършовски — близо при р. Искър (АНБ, п. д. 208).

Хаджи Никола Стоянов, свидетелство, 21. VII. 1882 г., подписано от Илия Лазаров — сражение при Лют брод (АНБ, п. д. 151).

Петър Иванов, пос. съч. — при р. Искър.

Петър Фитовски, свидетелство от 2. XII. 1889 г., подписано от Ст. Заимов, Ив. Хр. Абрашев и Т. Илиев — сражение при Лют брод (АНБ, п. д. 1089).

Спас Соколов, Хг. Ботев и неговата чета.

Стайко Колев, заявление за пенсия, 10. VI, 1896 г. — сражение при Лют брод (АНБ, п. д. 1127); свидетелство от 22. II. 1896 г., подписано от Йордан Йорданов Инджето и от Досю Стойнов — сражение до селото Лют брод, „там, дето се разби четата" (АНБ, п. д. 1127).

Янко Боянов — у Москов, пос. съч. сс. 59—63.

Вж. още: Спомени на Мито Анков за размирните години (1872—1878). Под редакцията на Н. Начов. София 1936, сс. 57—58.

[2] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета — Кършовски, пос. съч.: „Войновски замина с няколко момци нагоре". — Според Я. Боянов (у Москов, пос. съч.. сс. 60—61), отделението на Войновски се било при Люти брод. Същото поддържа и Д. Икономов (П. Икономов, пос. съч., II изд. с. 33). Според него, отделението на Войновски държало дясното крило. Това разположение на отделението на Войновски отговаря на действителността. Пред вид категоричните спомени на Соколов, който е бил с Войновски, както и твърдението на Кършовски, че Войновски заминал нагоре с момчетата си, едва ли може да се приеме, че неговото отделение е участвувало в битката.

Битката се развила по следния начин. Отначало четата се опитала да премине Искъра срещу селото Люти брод, но била отбита от една войскова част, намираща се отвъд реката, в една кошара. Тогава четата се върнала назад, за да вземе място за отбрана. Колебанието на войската да премине реката въодушевило четниците. Скоро обаче войската почнала да минава Искъра и да се насочва към четата. Едновременно с това в тила на четниците се появили черкезите[1]. Връзката между отделенията почнала да се губи. Първото отделение се спуснало в една долина, и тук било разбито[2]. Една част от него се върнала назад, по пътя, отгдето дошла четата[3]. Третото отделение се намирало по високите скали, отдето наблюдавало битката, докато и то било нападнато[4]. Някои момчета от него били избити в подножието на високите скали[5].

Битката траяла до вечерта[6]. Тя била последният отпор на четата в нейната цялост. Вследствие на нея четата се разпокъсва и разпръсва на отделни групи, които действуват по-нататък самостоятелно[7]. От четата се откъсват и отделни четници, които почват да скитат из планината и да търсят спасение от глада и потерите[8].

III

Съдба на отделните групи

1. Както се каза по-горе, една група от първото отделение се върнала, след неговото разбиване, назад, по пътя, отдето била дошла четата.

Тази група трябва да е наброявала към двадесетина души, както може да се съди от по-сетнешната ѝ участ. Кои четници са влизали в нея — не е възможно да се определи по-точно, тъй като повечето от тях са загинали, а тези, които са останали живи, не са разказали, нито написали спомените си. На всеки случай, има основание да се смята, че в групата са влизали, между другите, и следните четници: Прокопий Дянков, Марко Василев Бошнаков, Стефан поп Димитров и Кънчо Скорчев.

Групата не е имала възможност да се спаси и просъществува по-дълго време поради това, че пътят, който тя поела по източните склонове на Врачанския балкан, бил пълен с потери, струпани предния ден за преследване на четата. Изглежда, че веднага след откъсването си от ядрото на първо отделение тя е била отново нападната от башибозуците и разкъсана на няколко части.

Най-голямата част от нея, в която влизали 13 души, между които и Кънчо Скорчев, била унищожена изцяло още на 21 май[9], в

---

[1] Кършовски, пос. съч.

[2] Петър Иванов, пос. съч. — Москов, пос. съч., с. 59.

[3] Москов, пос. съч., с. 59

[4] П. Икономов, пос. съч., II изд., сс. 33—34.

[5] Катерински, пос. съч., сс. 16—18.

[6] Кършовски, пос. съч. — П. Икономов, пос. съч., с. 34.

[7] За тях виж следващата глава III.

[8] За тях виж тук по-нататък глава IV.

[9] Йордан Йорданов Инджето, Записки (АНБ, II В, 607). Инджето не съобщава точно датата, но, като се направи точна сметка на времето, когато той се придвижва от Милин камък към Стара планина, денят излиза 21 май.

една кошара по склоновете на планината, гдето четниците се отбили да си месят хляб. От всички останал жив само Кънчо Скорчев, когото спасила намясата на някакъв каймакам, пристигнал при кошарата, след като вече били заклани 12 души[1].

За ликвидирането на тези 12 души е помогнал, както изглежда, един от заловените преди това четници, Стефан поп Димитров, който „известил на началниците на императорските войски мястото, гдето били скрити няколко души от въстаниците, каквото да се уловят живи или мъртви“[2].

Четирима четници от групата след нейното разкъсване се явили, пак на 21 май, около с. Челопек. Те се предали на двама селяни, които ги затворили в един зимник и повикали черкезите от близкото село Паволче. Единият от четниците бил скрил под дрехата си револвер и с него убил двама черкези. Затворените в зимника се предали едва след запалването на къщата. Двама от тях били заклани в Челопек, а двама в Паволче[3].

Други четирима четници се доверили на селяни от Челопек да ги отведат към Сърбия[4]. Селяните ги повели през нощта уж към сръбската граница и ги блъснали в една дълбока пещера[5].

От цялата група са останали живи споменатите по-горе Прокопий Дянков[6], Стефан поп Димитров, Марко Василев Бошнаков и Кънчо Скорчев. Те били заловени от турците и предадани на 23 май сутринта на полковник Хасан Хайри, усмирителя на Копривщица, който идел с два табора войска и с две горски топчета от Габрово, през

---

[1] Инджето, пос. съч.

[2] Вж. обясненията на защитника му пред Русенския съд Илия Цанов във в. „Дунав“, год. XII, бр. 1086, 11. VII. 1876 г. Вж. още И. Цанов, Из бележките ми по съденето на преживелите войводата Ботева. (Сп. „Български преглед“, София, год. V, 1899, кн. 9—10, с. 209): „Нему [на Ст. п. Димитров] се дължи, както документално се доказва, излавянето и избиването на неколцина от четата“.

[3] З. Стоянов, Христо Ботйов, сс. 460—461. — Москов, пос. съч., сс. 59—60. — Заимов, пос. съч., с. 251, разказва за закалването на едно момче от един българин в с. Паволче. Вероятно и това момче, ученик от Болградската гимназия, се е числяло към групата.

[4] З. Стоянов, Христо Ботйов, сс. 461—462, казва, че четниците били четирима. По него се води Йорданов, пос. съч., с. 87, който също говори за четирима души. Москов, пос. съч., с. 60, не определя числото на четниците, а се задоволява с израза „други“. Хаждай, пос. съч., който предава спомените на челопечаните Василев и Нецо Стоянов, съвременници на събитията, и Емануил Иванов, пос. съч., говорят за двама четници.

Твърдението на З. Стоянов относно броя на тези четници изглежда по-вероятно, поради туй, че той е разпитал населението на Челопек само няколко години след събитията, докато другите автори извършват разпита си след повече от 60 години.

[5] З. Стоянов, Христо Ботйов, сс. 461—462. — Йорданов, пос. съч., с. 87. — Москов, пос. съч., с. 60. — Хаждай, пос. съч. — Ем. Иванов, пос. съч. Иванов посочва, че пещерата се казвала „Голямата яма“. Дълбочината ѝ е 40 м.

[6] Хаждай, пос. съч., съобщава спомените на челопечанина Василев за един Ботев четник, Петър Дяковски, който се е укрил в Челопек, в къщата на селянина Атанас Гецов. Заловен от турците, той бил откаран във Видин. Това е вероятно Прокопий Дянков, тъй като четник с име Петър Дяковски няма. Двете имена звучат твърде близко.

Троян и Орхание (Ботевград)[1]. При влизането си във Вратца, гдето му било устроено тържествено посрещане, полковник Хасан Хайри водел пред войската си вързани тези четирима души[2].

2. Третото отделение, начело с Д. Икономов, се оттеглило от полесражението срещу с. Люти брод вечерта[3], като мнозина от четниците изостанали между скалите и пещерите[4]. Групата, която поела пътя нагоре по течението на Искъра, брояла около 20 души[5]. За войвода, по предложение на П. Ванков, бил избран Димитър Икономов, за когото се смятало, че има военни познания, понеже бил някога в Бялградската легия и имал чин капрал[6].

Групата пътувала в тъмната като рог нощ, като се смъквала по стръмните скали на ръце и колене. По едно време тя достигнала до една долчинка, обградена от всички страни с високи канари. Оказало се, че по пътя са се изгубили няколко четника[7].

Групата останала да прекара деня, 22 май, в тази долчинка. Поради липса на друга храна, четниците яли растението „ухо", което растяло тук в изобилие[8].

Привечер дружината съгледала едно момче, българче, на около 15 години, което минавало покрай една канара. То се отзовало на повикването и отишло при четниците. От него дружината узнала, че наблизо няма турци, затова и решила да потегли на път към овчарските колиби, които се намирали някъде нагоре. На момчето били предложени пари, за да стане водач, и то приело. По пътя обаче то се спирало на няколко пъти и изнудвало дружината за още пари[9].

Из пътя към дружината се присъединил Христо Иванов[10]. Малко след това били открити в една пещера Спас Соколов и Стефанаки Савов, които също се присъединили към групата[11].

---

[1] Хасан Хайри е пристигнал във Вратца на 23 май, към обед. Срв. за това у Анков, пос. съч., с. 48. — Б. Даскалов, Вратца през 1876 год. (В. „Врачански новини", год. IV, бр. 207, 1. XI. 1933) също твърди, че Хайри пристигнал в неделя, и то петдесетница, обаче поставя датата 22 май. През 1876 г. 22 май е събота, а 23—неделя. Вж. още спомените на Хр. Н. Даскалов в ръкопис (АНБ, II В, 7, 654).

[2] Даскалов, пос. съч. („Врачански новини", бр. 209): Прокопий Попов от Свищов, Кънчо Петров от Трявна, едно момче, 19—20, годишно, от с. Бесарабово, и Ив. Бошнаков от Вратца.—Хр. Даскалов, спомени: Прокопий Попов от Свищов, Кънчо Петров Скорчев от Трявна, на Ивана Бошнака от Вратца син му и едно момче от Червена вода; малко по-нататък: Прокопий, Басарабовчето, Марко Бошнака, Кънчо Петров.

Анков, пос. съч., с. 48: „Пашата водеше и 7—8 въстаника от Ботевата чета". Числото е преувеличено, тъй като във Вратца са били арестувани изобщо 6 Ботеви четника, и то двамата не влизат в групата, която водел Хасан Хайри.

[3] Кършовски, пос. съч. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 34.

[4] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., сс. 62—63.

[5] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 35.

[6] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 35. Косвено потвърждение за това намираме у Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[7] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 35.

[8] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 35.

[9] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 35. — Соколов, Хр. Ботев и неговата чета, казва, че групата била водена от „две шопчета", които той изгонил, когато разбрал, че вършели изнудвачество.

[10] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. Става дума за Христо Иванов от Сопот.

[11] Пак там.

Соколов и Савов били преди това с групата на Войновски. На 21 май вечерта Соколов, убеден от Савов, че ще могат да се укрият и да заминат за Сърбия, съобщил на Войновски своето решение да се отдели от него. На 22 май сутринта Соколов и Савов били вече сами. Не след дълго към тях се присъединил и Хр. Иванов, който също се бил откъснал от четата. Трите прекарали цял ден в безплодни решения, докато вечерта се скарали за посоката на пътя и Хр. Иванов се отделил отново. Соколов и Савов останали да нощуват в една пещера, която служела за манастирски пчелин, и тук ги намерила през нощта групата на Икономов [1].

След включването на Хр. Иванов, Соколов и Савов в групата, тя брояла към 21—22 души[2]: Д. Икономов, П. Ванков, Сп. Соколов, Ст. Савов, Хр. Иванов, Хр. Маринчев, Вл. Друмев, Ц. Минков, Д. Аджаров, Ат. Ив. Чартазанов, Пенчо Христов, Хр. Лазаров, Анг. Стойчев, П. Грозев, Хр. Иванов Калканделията, Досю Стойнов, Кр. Генков, Васил (?) от Гложене и неколцина други, чиито имена не са известни [3].

Посред нощ дружината стигнала до една овчарска колиба [4]. След като било взето брашното, което се намирало в колибата [5], групата принудила овчарите да я преведат през Искъра [6]. Преминаването на реката било организирано твърде внимателно. Най-напред били поставени овчарите, за да не оставят дружината да се издаде [7]. След тях тръгнали четниците, наловени един за друг, понеже реката била дълбока и течението силно [8]. Трима четници

[1] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[2] Икономов, пос. съч., II изд., с. 35, казва, че на 22 май групата брояла 16 души. Соколов, пос. съч., казва, че вечерта на същия ден, когато той и Савов се присъединили към групата, тя брояла, заедно с Хр. Иванов, 23 души. Пак Соколов, Съдбата на Ботевата чета („Дневник", бр. 6473), твърди, че на 22 май вечерта цялата дружина, заедно с него и Савов, брояла 22 души. Последната цифра изглежда най-вероятна, тъй като до предаването си групата е изгубила 6 души, а са се предали 15 души.

[3] За Икономов, Соколов, Савов, Ванков, Хр. Иванов, Вл. Друмев, Ц. Минков, Д. Аджаров се съобщава у Соколов, Хр. Ботев и неговата чета; за Икономов и Ванков, Хр. Маринчев, Вл. Друмев се съобщава у П. Икономов, пос. съч., II изд., сс. 35—37; вж. още спомените на Ц. Минков, цитирани по-горе. За останалите четници използувам биографичните данни, които напоследък събрах. Някои от тези четници са споменати, между другото, и в присъдата, издадена срещу Икономов, Ванков и Соколов, която давам тук по-нататък.

Що се отнася до Васил (?) от Гложане, за когото единствен съобщава Соколов, Хр. Ботев и неговата чета, такъв четник не е известен от никакви други извори за четата. От Гложане има двама четници — Илия Милчев Пандурски и Дако Йонков. Вероятно съобщението на Соколов се отнася до един от тях.

[4] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 35. Той казва, че дружината получила, тук малко хляб и сирене. — Соколов, Хр. Ботев и неговата чета, казва, че четниците не намерили тук нищо за ядене, освен малко брашно.

[5] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета: малко брашно. — П. Икономов пос. съч., II изд., с. 35 — една торба мамулено брашно и около две оки сол. — За сол споменува по-сетне и Соколов, пос. съч.

[6] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 35, казва, че четниците помолили овчарите и те им посочили брод. — Според спомените на Цанко Минков, с. 21, цитирани по-горе, овчарите посочили на четниците мост.

[7] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[8] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 35.

били оставени на левия бряг на реката, за да охраняват преминаването на другарите си. Двама от тях преминали след това при групата, а единият, Кр. Генков, се загубил[1].

След като възнаградили с пари овчарите, четниците се запътили нагоре по едно дере или пътека[2], преминали през с. Игнатица, гдето били посрещнати само от кучетата[3], и достигнали до една гора[4]. Пред вид на това, че вече се съмвало, дружината решила да остане през деня в гората[5].

Тук било разделено по равно брашното, което дружината носела. То било съвсем малко. Всеки четник го турил на дланта си, размесил го със сол и го ближел или пък употребявал за лъжица листа от майските дървета. Това ядене само раздразнило гладните и изтощени стомаси на четниците[6].

Вечерта дружината потеглила нагоре из планината. След няколко крачки тя се озовала до един коларски път[7] и по него стигнала в една кошара. Тук имало някакъв старец с дете. Той нямал нито хляб, нито брашно, затова дружината решила да потърси други кошари. Старецът бил взет за водач[8]. След три часа път[9] дружината се озовала при няколко кошари, чиито обитатели липсвали. Пред тях имало черешово дърво, което било веднага обрано от четниците. В една от колибите били намерени тиквени семки, които били разделени по равно на всеки четник[10]. Най-сетне, щастието се усмихнало на гладните четници — в другата колиба те намерили около 30 оки пшенично брашно и малко сол[11].

Натоварена със скъпоценната плячка, дружината навлязла в гората, спряла се в една долчина край бистрия поток и решила тук да омеси брашното на хляб. Накладен бил буен огън, а един от четниците омесил брашното върху една мушама. Топлият хляб бил изяден веднага от изгладнялата дружина[12].

---

[1] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. Соколов не съобщава името на Кр. Генков. Данните за последния имам от моето лично изследване на биографията му.

[2] П. Икономов, пос. съч., II изд. с. 35. — Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[3] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — Соколов, Съдбата на Ботевата чета („Дневник", бр. 6473).

[4] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 35.

[5] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 45.

[6] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 36.

[7] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. Соколов изтъква, че дружината забелязала с учудване какво несигурно скривалище си била избрала.

[8] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 36. — Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[9] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 36, казва: в една близка кошара.

[10] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[11] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 36: една торба брашно.

[12] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 36.

На 24 май сутринта дружината, след един два-часа път из гората [1], достигнала до няколко горски колиби [2]. Тук едни коняри опекли пита хляб от брашното, което било останало у четниците [3].

Заблудена от един старец-овчар, дружината излязла на открито място, гдето имало много хора. Поради опасността, която ги заплашвала, четниците свърнали в гъстата гора наблизо и прекарали тук целия ден. Измъчвани от глада, те яли коприва, букови листа, див лук и сурови охлюви [4].

Привечер караулът довел двама селяни от с. Литаково, Орханийско. Ст. Савов направил опит да влезе чрез тях във връзка със свои познати в селото и да получи продоволствие за дружината [5].

Не успяла да получи достатъчно хляб от двамата литаковчани, тъй като селото било блокирано, дружината се отправила нагоре към едни колиби, гдето имало опасен, по думите на литаковчаните, свинар, който можел да извърши предателство [6]. Хр. Иванов бил изпратен напред да приготви яденето. Той успял в своята задача. След дълго скитане из гората, дружината, която била изгубила дирите му, най-сетне го намерила. Тук, в горската колиба, четниците били нахранени добре [7]. Опечен бил хляб и за следващите два дни [8]. Все тук дружината се научила за разгромяването на въстанието в Панагюрище [9].

На 25 май сутринта дружината продължила пътя си по билото на планината. Завалял дъжд [10]. Дружината се отбила в една долчина, гдето се разположила на почивка. Скоро след това тя била принудена да отиде на друго място, в една гора, тъй като револверът на някого от четниците гръмнал при почистване и местопребиваването на дружината било по този начин издадено [11].

По пътя си дружината попада на засада, устроена от башибозуци, на брой около стотина души. Битката траяла около два часа. Дружината заемала благоприятно място и дала малко жертви—двама

---

[1] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 36, казва, че сутринта още завалял дъжд.

[2] Соколов, Съдбата на Ботевата чета („Дневник", бр. 6473), казва, че мястото се намирало над с. Гурково, Ботевградско.

[3] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[4] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 36.

[5] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — Соколов, Съдбата на Ботевата чета („Дневник", бр. 6474), казва, че Савов правил опити да получи от с. Литаково муниции за дружината, каквито били струпани там от революционния комитет.

[6] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 36.

[7] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета: в колибата на един коняр. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 36: в колибата на свинаря.

Според Икономов, четниците яли варено месо, докато Соколов говори за печени агнета.

[8] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[9] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — Икономов, пос. съч., II изд. с. 36.

Според Соколов, новината съобщил един селянин, който дошел в колибата сутринта, а според Икономов — свинарят, собственик на колибата.

[10] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[11] П. Икономов, пос. съч., II изд., сс. 36—37.

убити и един ранен, който се изгубил[1]. Битката била прекратена поради настъпването на нощта[2].

След като дружината се скитала цяла нощ из околностите, на другия ден, 26 май, тя попаднала отново на потера, изпратена от София. Битката траяла до вечерта. В нея паднали убити двама четници — Димо Аджаров и Васил (?) от Гложане[3].

Уморени и измъчени, четниците прекарали нощта в сън, скрити в едно дълбоко дере[4].

На 27 май дружината продължила пътя си, като в действителност се въртяла все в околностите на с. Литаково. Изгладнелите четници яли букова шума и коприва, които не могли да задоволят глада им. Сломени от глада и скитането и отчаяни от безизходността на положението си, те седнали да обмислят бъдещето си и накрай дошли до решението да се предадат на каймакамина в Орхание (Ботевград), като му поставят известни условия[5]. Написано било писмо до каймакамина, което подписали всички четници. По доброволно съгласие, с занасянето му в Орхание се натоварил четникът Вл. Друмев[6].

След като пратеникът не се завърнал, дружината помислила, че той е убит. Явило се известно разколебаване у четниците относно предаването[7]. И понеже гладните стомаси не се задоволили с бурените, дружината решила да нападне някое село за хляб, че ако се случи турско — ще се бие до последно издихание[8].

След безцелно скитане, вечерта дружината се прибрала, поради дъжда, който завалял, в една колиба и тук преспала[9].

На другия ден, 28 май, сутринта, дружината, гонена от глада, се отправя напред, за да търси хляб. Без каквото и да е предпазване, четниците излизат на коларския път, който им се изпречил напреде, и обрали хляба от торбите на коларите, които настигнали[10]. След това дружината се отправила към воденицата, разположена близо до с. Литаково[11].

---

[1] Соколов, Съдбата на Ботевата чета („Дневник", бр. 6474). — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 37. Според Икономов, жертвите били: двама изчезнали и един убит.

[2] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 37.

[3] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — Соколов, Съдбата на Ботевата чета („Дневник", бр. 6474). — Икономов не говори за битка през този ден. Той изобщо скъсява скитането на групата с един ден.

[4] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[5] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 37.

[6] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 37. — Соколов, Хр. Ботев и неговата чета, по погрешка го нарича Марин.

[7] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 37.

[8] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[9] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 37. Според Икономов, четниците преспали в една пещера.

[10] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[11] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 38.

Във воденицата нямало никой, тъй като воденичарите избягали. Четниците веднага изскубали всичкия лук, който намерили в градината. Някои се наяли с брашно, а други почнали да варят качамак[1].

Докато дружината задоволявала глада си, без да вземе каквито и да било мерки за охрана, пристигнал с двамата си синове местният турчин Молла Мехмед[2] и предложил на четниците да се предадат, като се заклел, че няма да им направи нищо лошо. При тия условия дружината капитулирала[3].

Заградени от турци и черкези, четниците били откарани в дома на Мехмеда, гдето получили достатъчно хляб, сирене и лук и се нахранили до насита. Нещо повече — турците им дали и тютюн[4].

След кратка почивка, пленените четници[5] били предадени на редовната войска, която пристигнала по това време в Литаково. Тя ги откарала в Орхание.[6]

3. Във връзка с участта на Икономовата група, не е излишно да се кажат тук няколко думи и за съдбата на знамето на четата.

По всички данни, с които разполагаме, то останало, след смъртта на Ботева, в ръцете на третото отделение, начело на което стоял Икономов[7]. В битката при Люти брод то е било носено от един четник, чието име не може да се определи[8].

---

[1] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 38.

[2] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 38. Икономов нарича турчина Ахмед ага бинбаши. — Катерински, пос. съч., с. 25, Д. п. Георгиев, пос. съч., с. 13, и Анков, пос. съч., с. 58, наричат турчина Мехмед Селимоглу.

[3] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 38. — Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[4] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 38.

[5] Пленените четници били: Д. Икономов, П. Ванков, Сп. Соколов, Стеф. Савов, Хр. Иванов, Хр. Марйнчев, Ц. Минков, Ат. Ив. Чартазанов, Пенчо Христов, Хр. Лазаров, Анг. Стойчев, П. Грозев, Хр. Иванов Калканделията, Досю Стойнов — всичко 14 души. Към тях трябва да се прибави и Вл. Друмев, който предния ден бил изпратен да занесе писмото за предаване.

Според Анг. Стойчев (Молба за пенсия до Министерството на финансиите, 12. V. 1898 г., АНБ, п. д. 978), заловени били всичко 16 души. По спомените на Д. Кутев (А., Димитър Кутев. Един от четата на Ботев. — В. „Изгрев", Сливен, год. IV, бр. 168, 10. IV. 1938), когото водела войската, когато отивала в Литаково (той бил хванат на друго място), пленените четници били 15. Вероятно, Стойчев смята в числото на 16-те души и Кутев.

Катерински, пос. съч., с. 25, и Д. п. Георгиев, пос. съч., с. 13, говорят за 16 души предали се четници. И те вероятно включват в числото им Д. Кутев, който бил докаран в Орхание заедно с тях.

[6] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 38.

[7] З. Стоянов, Христо Ботйов, с. 464. — Кършовски, пос. съч. — П. Икономов, пос. съч., I изд., с. 22.

[8] Н. Т. Обретенов, Двете брошури за Ботйовата чета (в. „Независимост", София, год. VIII, бр. 2140, 10. VIII. 1928), разказва, че след изваждането от строя на байрактаря Н. Куруто, на Милин камък, един четник от Сливен поел знамето. След смъртта на Ботева този четник навил знамето на кръста си и заминал заедно с Г. Апостолов. Същото повтаря Обретенов и в „Спомени за българските въстания", сс. 283, 290 и 293.

Според някои, четникът, който поел знамето на Милин камък, бил Димитър Стефанов Казакът от Сливен.

След поражението на четата в сражението при Люти брод знамето било заровено, за да не падне в неприятелски ръце[1].

4. Както се каза вече, отделението на Войновски заминало на 21 май напред, към запад, и по време на битката срещу с. Люти брод се намирало недалеч от сражаващите се, отвъд две рътлини[2]. Тук то се опитало да вземе храна от манастирската воденица и да влезе във връзка с манастирския игумен, който бил познат на Ст. Савов. Поради предателството на един калугер, който не само че съобщил на турците за присъствието на четниците, но потопил и манастирската варка, за да не могат те да минат през реката, отделението било принудено да се оттегли навътре в гората и да се скрие тук[3].

Към 3—4 часа след обед Войновски и другарите му потеглили напред, по течението на реката. Из пътя към тях се присъединила една група четници, които се били покачили на дърветата и се криели в клоновете им[4].

На 22 май сутринта дружината се намирала вече близо до с. Зверино, гдето правела опити да премине р. Искър. Тук към нея се присъединила групата от 9 души, начело с Кючуков[5], която от 20 май вечерта скитала из планината[6].

Същия ден, късно след обед, към отделението на Войновски се присъединила нова група от четници. които били участвували в сражението при с. Люти брод в първото отделение, начело с Перо. В тази група влизали, между другите, х. Петър и Ал. х. Димитров[7].

През нощта на 22 май[8], когато дружината на Войновски правела нови опити за преминаване на реката, като измервала дълбочината с пръти, към нея се присъединили Н. Обретенов, Сава Пенев

---

[1] Кършовски, пос. съч., казва, че попитал где е знамето и получил отговор от някои четници, че го взел Сава, за да го зарови. Като чул това, Икономов изказал своето одобрение.—П. Икономов, пос. съч., I изд., с. 22, твърди, че знамето било заровено по съвет на Д. Икономов. И в единия, и в другия случай се вижда, че знамето било в отделението на Икономов.

Кой е този Сава, за когото говори Кършовски, не може да се определи точно. На всеки случай, той не е Сава Пенев, който е било заедно с Обретенова далеч от полесражението. Може би Кършовски е сбъркал името.

[2] Вж. тук на с. 618.

[3] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[4] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[5] Кючуков, пос. съч., сс. 114.

[6] Кючуков, пос. съч., сс. 112—114.

[7] Кючуков, пос. съч., сс. 114—115.

[8] Обретенов, Моите спомени. По-късно, в „Спомени за българските въстания", с. 293, Обретенов твърди, че датата е 21 май. Това твърдение противоречи както на съобщенията на Кючуков и Соколов, тъй и на общия ход на събитията.

През 1915 г., пред Евг. Волков, Обретенов твърди, че скитал, заедно с 20—30 момчета, един ден и две нощи, преди да се присъедини към Войновски. И това твърдение не може да се приеме — денят е 21 май, едната нощ е 21—22 май, а втората нощ остава да виси във въздуха. (Показанията се намират в НИХБ, АС, 125).

и Д. Тодоров[1]. Те не участвували в битката при с. Люти брод, а се скитали из планината от 21 май сутринта[2].

Това е последната група четници, която се присъединява към дружината на Войновски. Сега дружината брояла вече няколко десетки четника. Точният им брой, поради съвсем противоречивите данни от страна на мемоаристите[3], не може да се определи. На всеки случай, може да се каже, че броят на четниците в групата на Войновски не е бил по-малък от 45 и повече от 60 души. В този брой влизали следните четници: Н. Войновски, Н. Обретенов[4], Н. Кючуков[5], Сл. Иванов[6], Пеньо Йончев[7], Тодор Стойков[8], х. Петър[9]. Ал. х. Димитров[10], Андон Арнаутинът[11], Хр. Ст. Клинков[12]. В. Георгиев[13], К. Апостолов[14], П. Н. Йорданов[15], х. Костадин Димитров[16],

---

[1] Обретенов, Моите спомени. Това твърдение на Обретенов изглежда най-вероятно. Обретенов отначало казва, че на 21 май били останали малцина, а след това допълва, че след заминаването на Г. Апостолов, с него, Обретенов, останали само С. Пенев и Д. Тодоров. В показанията си пред Волков Обретенов твърди, че скитал с 20—30 момчета, докато в „Спомени за българските въстания", с. 293, увеличава четниците на около 50.

[2] Ако Обретенов беше участвувал в тази битка, той щеше да съобщи нещо за нея. Работата е там, че той не знае нищо за нея, а я свежда до избиването на Г. Апостолов и другарите му.

Ясно е, че Обретенов се е отделил по едно време, може би вечерта, след смъртта на Ботева, и че не знае какво е станало с четата. Това, което той разказва, за Апостолов и Перо, изглежда да е научено по-късно, в затвора и на заточение, от другите четници, които са били свидетели на събитията от 21 и 22 май.

[3] Заимов, Вапорът „Радецки" [ръкопис от 1878 г., в АНБ, II А, 69, 5459]: — 80 души (по данни на Н. Обретенов); Катерински, пос. съч., с. 26: — 40 (по данни на четника М. Стоянов); Кючуков, пос. съч., с. 115: — 40, сс. 117—118: — 44; П. Иванов, пос. съч.: — 43; Обретенов, Моите спомени: — 80; Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 294: — 100—120, с. 297:—100; Соколов, Съдбата на Ботевата чета („Дневник", бр. 6472): — 62; Ив Велков, пос. съч.: — 50.

[4] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 294 и сл.

[5] Кючуков, пос. съч,, сс. 114 и сл.

[6] Кючуков, пос. съч., с. 113.

[7] Кючуков, пос. съч.. сс. 112, 114.

[8] От присъдата на П. Йончев и Т. Стойков (тук по-нататък) се вижда, че те са действували заедно и били заловени заедно. В такъв случай Стойков е бил непременно в групата на Войновски, щом там е бил Йончев. Вж. още Гено Иванов, Участта на Троянските и Ловчански съзаклятници след разкриването на съзаклятието им през 1876 год. (Сборник „Ловеч и Ловчанско", кн. II, София, 1930, с. 105).

[9] Кючуков, пос. съч., сс. 114, 117.

[10] Кючуков, пос. съч., сс. 115, 118—119.

[11] Кючуков, пос. съч., с. 115.

[12] Кючуков, пос. съч., сс. 115, 121 и сл. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298, 301, 303, го нарича Иван от Етрополе. Четник с име Иван от Етрополе не се среща в никой списък, нито пък в литературата за четата. Обретенов е погрешил името му. В случая Кючуков заслужава абсолютно доверие, тъй като той е заловен заедно с Клинков и заедно са страдали по затворите.

[13] Кючуков, пос. съч., с. 115. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298, 301—302: Васил Троянецът.

[14] Кючуков, пос. съч., с. 115.

[15] Кючуков, пос. съч., с. 117. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298—299.

[16] Кючуков, пос. съч., сс. 117—118, 121. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298, 304: хаджи Костадин от Браила. — З. Стоянов, Хр. Ботйов, с. 465: Хаджи Димитров. Посочването на З. Стоянов може да се отнася и към Ал. х. Димитров.

П. Ив. Левски[1], Сава Пенев[2], Д. Тодоров[3], Стоян Ловчалията[4], Д. Ночев[5], Ат. Николов, Т. Стоянов, Дим. Ст. Векилов[6], Мико Стоянов[7], П. Иванов[8], Колю Р. Черкезът, Ант. Андреев, М. Атанасов, Др. Йотов, Станчо Василев, М. Иванов, Ст. Катранджи, Н. Ив. Ладжов. Дим. Стеф. Казакът, Илия М. Пандурски, Сава Младенов и вероятно Стайко Колев[9].

На 23 май сутринта, вследствие на случайно изгърмяване на една от пушките на дружината, четниците напуснали мястото, дето се били разположили, и се изместили по-нагоре, но все в близост на селото Зверино[10].

През деня дружината се сдобила с малко мляко и качамак от една кошара, които били разделени на всички четници[11].

Все през деня при дружината се явило едно 14—15-годишно момче, което съобщило желанието на попа и стареите от с. Зверино — дружината да нападне и да изколи войската, която правела пакости на селяните. Войновски казал на момчето да отиде в селото и да съобщи на попа и стареите да дойдат вечерта и донесат храна на дружината[12].

И наистина, попът и стареите на Зверино дошли вечерта и донесли храна. Войновски им изтъкнал последствията, които биха сполетели селото, ако дружината нападне намиращата се там турска войска, и отклонил искането им[13].

По молба на дружината, попът и стареите показали брод, гдето може да се мине реката[14]. Тогава четниците преминали през Искъра,

---

[1] Кючуков, пос. съч., с. 121.

[2] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298 и сл. — Караиванов, пос. съч., сс. 29 и сл. — Заимов, Вапорът „Радецки".

[3] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298 и сл. — Караиванов, пос. съч., сс. 29 и сл. — Заимов, Вапорът „Радецки".

[4] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298 и сл. — Караиванов, пос. съч., сс. 29 и сл. — Заимов, Вапорът „Радецки".

[5] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298 сл.

[6] Ат. Николов, пос. съч.

[7] Катерински, пос. съч., с. 26.

[8] П. Иванов, пос. съч.

[9] Всички тези четници са заловени в областта, дето е била разпръсната групата на Войновски. За тях нямаме сведения, че са били с друга група или че са действували самостоятелно, както е напр. случаят с Кършовски, Боянов и др. В такъв случай те са могли да бъдат само от групата на Войновски.

Кючуков, пос. съч., с. 118, говори за някой си Досю, който също бил в групата на Войновски. Това съобщение не може да се отнася до четника Досю Стойнов, който бил в групата на Соколов-Икономов. Вероятно Кючуков е погрешил името.

[10] Кючуков, пос. съч., с. 115.

[11] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 294—295.

[12] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 295.

[13] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 295. — Кючуков, пос. съч., с. 116, не говори нищо за попа и стареите от с. Зверино. Според него, нахляб донесъл собственикът на козарската колиба, която дружината намерила вътре в канарите. — Заимов, Вапорът „Радецки", казва, че дружината получила ядене след минаването на Искъра.

[14] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 296. — Кючуков, пос. съч., 116, твърди, че козарят показал на дружината място за минаване на реката. — Заимов, Вапорът „Радецки", съобщава, че водач за преминаване на Искъра било едно дете.

и то от горната страна на с. Зверино, тъй като в долния му край имало турска войска[1].

През нощта дружината стигнала в с. Игнатица. Тук четниците взели не само хляб, но и брашно. Някои от тях взели и тютюн, въпреки че Войновски не им позволявал да пушат, за да не улесняват по този начин потерите да им хванат дирите[2].

Дъждът принудил дружината да спре в една гора и тук да прекара нощта[3].

На 24 май дружината достигнала близо до гр. Орхание[4]. През този ден бил замесен хляб върху мушамата на Войновски и бил опечен на нагорещена плоча. Хлябът бил съвсем недостатъчен, за да задоволи глада на четниците[5].

След това дружината се упътва из планината, без да може да разбере къде точно отива, тъй като не срещала никакви хора. Овчарите и говедарите били прибрани в селата си, по заповед на властта, за да не дават храна на скитащите по планината въстаници. При непрестанен дъжд, мъчена от глада, дружината се въртяла все на едно място цели три деня — 25, 26 и 28 май[6]. През това време тя срещнала един пратеник на каймакамина в Орхание, който търсел четниците да им съобщи да се предадат[7].

На 28 май между четниците станало разискване за по-нататъшната съдба на дружината[8]. Някои поискали тя да се раздели на две, за по-лесна прехрана и за по-лесна отбрана[9]. Други искали да се отправят за Сърбия[10], а трети — да се предадат на властта в Орхание[11]. Войновски, от своя страна, заявил, че заминава да се съедини с тракийските въстаници[12].

При това положение на нещата, дружината се разкъсала на две — по-голямата част от нея тръгнала с х. Петра[13], а по-малката

---

[1] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 296.

[2] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 296.

[3] Кючуков, пос. съч., с. 116.

[4] Кючуков, пос. съч., с. 116. — Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 296: до планината „Ръжана".

[5] Кючуков, пос. съч., с. 116. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 296—297.

[6] Кючуков, пос. съч., с. 116. — Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 297.

[7] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 297.

[8] Кючуков, пос. съч., с. 117. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 297—298. — Датата е дадена точно у Кючуков. — Заимов, Вапорът „Радецки", З. Стоянов, Хр. Ботйов, с. 465, и Караиванов, пос. съч., с. 28, сочат датата 26 май, която обаче не отговаря на хода на събитията.

[9] Кючуков, пос. съч., с. 117.

[10] Заимов, Вапорът „Радецки". — Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 297. — П. Иванов, пос. съч., говори, че четниците се отправили към Витош планина, т. е. на запад.

Заимов твърди, че четниците били подбуждани да заминат за Сърбия от някой си х. Георги от Сливен.

[11] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 297—298.

[12] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 298.

[13] Кючуков, пос. съч., с. 117: — 35 души. — Заимов, Вапорът „Радецки": 40 души.

Според Кючуков, начело на дружината застанал х. Петър; според Заимов — х. Георги от Сливен. Заимовото съобщение се потвърждава отчасти от Ат. Ни-

— с Войновски[1]. С последния били: Н. Обретенов[2], П. Йорданов[3], Сава Пенев, Д. Тодоров, Стоян Ловчалията, Д. Ночев, Васил Троянецът (Георгиев)[4], х. Костадин Димитров[5], П. Левски[6], Ал. х. Димитров[7], Хр. Ст. Клинков[8], Н. Кючуков[9], и др.[10].

На 28 май, докато дружината се разделяла, се явила турска войска, която обаче не влязла в сражение с четниците[11].

5. Групата на Войновски продължила пътя си, без да знае накъде[12]. Още в началото на самостоятелното си съществуване тя загубила П. Йорданов[13], който бил убит от намиращата се наблизо турска войска[14].

На 28 май, през деня, групата се установила в една кошара, гдето получила достатъчно храна. Тук тя пренощувала. Овчарите разказали на четниците за разгрома на въстанието в Панагюрско и Търновско, но те не повярвали[15].

На 29. май сутринта групата потеглила отново на път. Четникът Ал. х. Димитров не бил в състояние да продължи по-нататък и групата го оставила при овчарите. Веднага след това единият от тях отишел в Орхание и предал както Димитров, тъй и групата[16].

През деня групата прекарала в планината[17]. Тук потера от помаци се опитала да примами четниците, но не успяла[18].

Привечер дружината се упътила на север, към подножието на Мургаш. Завалял пороен дъжд, който принудил четниците да се спрат в една гора и тук да прекарат нощта[19].

колов, пос. съч., който казва, че след смъртта на Ботева бил избран за войвода Перо (у него Спиро), а след това х. Георги.

Кючуков е сливенец и непременно би познавал х. Георги. В такъв случай той би писал за него и не би говорил за х. Петра. Това от една страна, а от друга — честата поява на х. Петра в спомените на Кючуков (при Милин камък, във Врачанския балкан) свидетелствува за съществуването му.

Г. Димитров, Княжество България, с. 515, поставя в своя списък на Ботевите четници един х. Петър от Троян.

[1] Кючуков, пос. съч., с. 117: — 19 души. — Обретенов, пос. съч., с. 298: — 15 души.

[2] Кючуков, пос. съч., с. 117. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298 и сл. — Каравановъ, пос. съч., сс. 29 и сл.

[3] Кючуков, пос. съч., с. 117. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298—299.

[4] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 298.

[5] Кючуков, пос. съч. сс. 117—118, 121. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298, 304: х. Костадин от Браила.

[6] Кючуков, пос. съч., с. 121.

[7] Кючуков, пос. съч., сс. 118—119.

[8] Кючуков, пос. съч., сс. 122 и сл.

[9] Кючуков, пос. съч., сс. 117 и сл.

[10] Кючуков, пос. съч., с. 118, говори и за някой си Доско. Вж. тук бележка 9 под линия на с. 629.

[11] Кючуков, пос. съч., с. 117.

[12] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 298.

[13] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 298—299. — Кючуков, пос. съч., с. 117.

Според Обретенов, П. Йорданов се объркал в мъглата и взел другата пътека, а според Кючуков — той бил пратен да върне отделилите се с х. Петра четници.

[14] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 299.

[15] Кючуков, пос. съч., с. 118.

[16] Кючуков, пос. съч., сс. 118—119.

[17] Кючуков, пос. съч., с. 119: в югоизточния край на Мургаш.

[18] Кючуков, пос. съч., с. 119.

[19] Кючуков, пос. съч., с. 119.

На 30 май сутринта дружината потеглила по една пътека към север. Гладът почнал да я измъчва извънмерно. По пътя се явили трима българи, които били пленени веднага от дружината, за да им вземе хляба. Те били от Орхание и имали за задача да занесат съобщение на редовната войска да се върне в града. Заедно с тях групата слязла до някакво село. Плановете да се нападне селото и се изгони от там войската не били възприети от Войновски и дружината се върнала назад. Тя излязла на една височина, отдето се виждал градът София[1].

Тук х. Костадин Димитров и П. Левски се отделили от дружината[2].

След като прехвърлили някакъв връх и навлезли в планината, четниците слезли в една свинарница. Тук нямало жива душа. Намереното паспалено брашно, приготвено вероятно за кучетата, било веднага омесено на хляб. Дружината останала в свинарника целия ден и през нощта на 30 май[3].

На 31 май след пладне дружината потеглила в посока към Етрополе. По пътя си тя успяла да заобиколи турските постове и да прекара през нощта в планината[4]. Тук измръзналият от дъжда Войновски, който не можел вече да върви, бил стоплен на накладения от Сава Пенев огън[5].

На 1 юни сутринта от дружината се отделил Д. Ночев, който заминал за родния си град Пирдоп[6]. Същия ден полудял от раните си Васил Троянецът и с думите: „Хвъркайте, хвъркайте!“ се впуснал напред с разперени ръце[7].

След кратка престрелка с една потера, дружината останала да нощува под някакъв връх, вече близо до Етрополе. На другия ден, 2 юни, се провижда през мъглата самият град[8]. Късно след

---

[1] Кючуков, пос. съч., сс. 120—121.

[2] Кючуков, пос. съч., с. 121. — Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 304, разказва невярно, че х. Костадин бил заклан при Етрополе. Същото твърди и Караиванов, пос. съч., с. 28. — З. Стоянов, Хр. Ботйов, с. 465, говори, че х. Димитров (= на х. Костадин?) бил заклан по-сетне, след разбиването на отделилите се от Войновски четници.

В действителност, Кючуков с право твърди, че х. Костадин и П. Левски се отделили и се отправили за София. Тук те наистина намерили прибежище до деня на амнистията — 1 август 1876 г. (вж. за това по-нататък).

[3] Кючуков, пос. съч., с. 121.

[4] Кючуков, пос. съч., с. 122.

[5] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 300—301. У Обретенова не е посочена дата, но обстановката, за която той говори, съответствува на тази у Кючуков, пос. съч., сс. 121—122: преминаване на път (клисура), насока към Етрополе и пр. Тъй като от Кючуковия разказ може да се проследи цялата хронология на скитането на групата, ще трябва да се приеме, че именно през този ден, 31 май, е станало измръзването на Войновски.

[6] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 301. И сега от разказа на Обретенов не може да се извади заключение за хронологията на събитията. Кючуков не говори нищо за Ночев. Все пак, заминаването на Ночев е могло да стане само на 1 юни, тъй като тогава именно дружината се е намирала между Пирдоп и Етрополе, както това личи от целия ход на събитията.

[7] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 301—302.

[8] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 302—303.

обед от дружината се отделили Хр. Стоянов Клинков, който бил от Етрополе, и Н. Кючуков[1].

След няколкократна опасност през деня от потерите, които идели откъм Етрополе, дружината останала да нощува близо до града. Тук неколцина от четниците се отделили, за да търсят някъде хляб. С тях отишел и С. Пенев[2].

На другия ден, 3 юни, С. Пенев отново се присъединил към групата. Той разказал, че през нощта другарите му били нападнати от потера, един от тях бил ранен и останал в една ливада, другите заминали, а само той, Пенев, се покачил на едно дърво, за да се върне на сутринта при Войновски[3].

През деня групата спряла в кошарата на златишкия бей, гдето получила добра храна от кехаята и се осведомила за положението на въстаналите области. След като се простили с ранения си другар в ливадата и с кехаята, четниците, на брой всичко 6 души — Н. Войновски, С. Пенев, Н. Обретенов, Д. Тодоров, Стоян Ловчалията и още един, се запътили да търсят Троянската пътека и Троянския манастир[4].

На 3 юни, през нощта, на 4 и 5 юни шестимата другари останали в една долина, поради заболяване на С. Пенев[5]. На 6 юни те излезли нагоре из долината и тръгнали по билото на Балкана[6]. На 7 юни попаднали в примката на една потера, но се отървали лесно, понеже пушките на турците били овлажнени от дъжда и не могли да гръмнат[7].

На 8 юни дружината вървяла целия ден свободно, защото валял дъжд и нямало потери. Привечер четниците се намерили над една пропаст. Накрая на пропастта растяла череша. Огладнялата дружина се нахвърлила върху нея и започнала да яде зелените още череши. Един от четниците се уловя за клона, който бил над пропастта, клонът се откършил и четникът пропаднал надолу[8]. В групата останали всичко 5 души: Войновски, Обретенов, Пенев, Д. Тодоров и Стоян Ловчалията[9].

На 9 юни дружината се срещнала с един козар, от когото узнала, че се намира близо до Тетевен. Козарят бил от с. Рибарица. Той дал хляб на четниците и обещал да им купи 2—3 чифта цървули и им донесе още хляб[10].

---

[1] Кючуков, пос. съч., с. 122. — Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 302—303, говори за Иван от Етрополе, който е несъмнено идентичен с Хр. Клинков.

От разказа на Кючуков излиза, че той и Клинков са се отделили на 1 юни. Това обаче противоречи на цялата обстановка на събитията и на по-сетнешната им хронология, която у Обретенов излиза напълно точна.

[2] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 304.

[3] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 305.

[4] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 306.

[5] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 307—308.

[6] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 309.

[7] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 308—309.

[8] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 309.

[9] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 310. — Карайванов, пос. съч., с. 29 — това било към 10 юни. — Заимов, Вапорът „Радецки".

[10] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 310—311.

След като пренощували в една празна кошара, на 10 юни четниците се срещнали отново с козаря, който им донесъл хляб, сирене и два чифта цървули. Същевременно той им обещал, че ще им намери човек, който да ги заведе до Троянската пътека[1].

На 11 юни сутринта козарят довел водача, с когото дружината уговорила да я изведе на Троянската пътека и да я упъти за Троян. Четниците обещали да му дадат 5 лири за услугата[2].

Съгласно уговореното, дружината трябвало да се срещне с водача си на следния ден, 12 юни, вечерта. Той наистина дошел и повел четниците напред, въпреки проливния дъжд и светкавиците. По едно време групата открила загасен от дъжда огън. Веднага след това водачът се спуснал като стрела в една пътека и избягал. Оказало се, че той бил предал дружината и че само поради проливния дъжд потерата не останала на приготвената засада[3].

На 13 юни сутринта дружината продължила пътя си в посоката, указана от предателя-водач. По едно време уморените четници легнали в гората да си починат и тук заспали. Те били събудени от Д. Тодоров, който викал: „Ставайте, че ще ни уловят!“ И наистина, срещу тях били отправени 20 пушки. Почти едновременно изгърмели и турците, и четниците със своите револвери. Войновски бил смъртно ранен. Ранен бил в ръката и Обретенов. Останалите живи четирима четници избягали на изток[4].

На 14 юни четиримата другари продължили скитането. На следния ден, 15 юни, те се намирали вече близо до с. Шипково, Троянско[5].

На 16 юни сутринта групата попаднала на двамата братя Пенчо и Петър Батоша, от с. Шипково, говедари. Те се отнесли твърде любезно с четниците и им обещали хляб и дрехи от местната носия, за да могат да влязат в Троян и оттам да продължат за Ловеч. Вечерта те завели четниците в един необитаем хан, донесли им хляб сирене и вино и отишли да донесат дрехи. Виното било донесено, за да заспят уморените четници по-дълбоко, което и станало. На сутринта пак Д. Тодоров събудил заспалите си другари, с викове, че ханът е заобиколен от потера. След като четиримата обсадени четници отказали да се предадат, троянският мюдюрин, който стоял начело на потерата, заповядал да се запали ханът. Тогава четниците решили да се предадат. Отказал да стори това само Стоян Ловчалията, който се самоубил, за да не престъпи клетвата си. Останалите трима четници — Обретенов, Тодоров и Пенев — били хванати, вързани и откарани в Троян[6].

6. Каза се по-горе, че на 28 май една голяма група четници се отделили от Войновски, с намерение да достигнат Сърбия. Съдбата на тази група, начело на която застанал х. Петър, не може да

---

[1] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 312.
[2] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 313.
[3] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 313—314.
[4] Обретенов, Спомени за българските въстания, сс. 315—316. — Караиванов, пос. съч., с. 30. — Заимов, Вапорът „Радецки“.
[5] Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 316—317.
[6] Обретенов, Спомени за българскнте въстания, сс. 317—323. — Караиванов, пос. съч., сс. 31—33. — Заимов, Вапорът „Радецки“. — З. Стоянов, Хр. Ботйов, сс. 466—467.

се проследи нито по-точно, нито по-подробно, тъй като никой от участвуващите в нея не е оставил подробни спомени.

Като се има пред вид, че раздялата с Войновски е станала някъде към Орхание[1], ясно е, че групата на х. Петър се е върнала назад, към запад. За това свидетелствуват всички съобщения на спомените, които говорят за битки с турски потери западно от Арабаконак. Тези съобщения не се отнасят за групата на Войновски, която, както свидетелствуват мемоаристите, не е влизала в по-сериозно сражение с войската и потерите, а, освен това, се е движила на изток от Арабаконашкия проход. Наред с туй, по тези места, в областта на Мургаш, се скитат множество отделни четници, които не могат да бъдат останки от малката групичка на Войновски след раздялата на 28 май.

И така, в изворите има съобщения за три битки, които могат да се отнесат само към групата на х. Петра. Едната битка е станала някъде в склоновете на Мургаш. Тук участвувала редовна войска. Битката траяла малко. След нея от дружината останали всичко 23 души, от които 13 били ранени[2]. Втора битка станала в местността „Бяла пака", където от турска страна действували редовна войска и черкезки доброволци. Тази битка била последната — след нея дружината се разпръснала[3].

За битка с турската войска, дошла от София, говори в спомените си четникът Мико Стоянов. Според него, битката станала в местността „Осенов преслъп", между селата Литаково и Осеновлак. Тук паднали 4 души четници и двама били ранени. Сам М. Стоянов напуснал дружината след тази битка[4]. Вероятно, сведенията на Стоянов се отнасят за втората битка, която бе спомената по-горе, тъй като движението на четата е било от изток към запад[5].

---

[1] Кючуков, пос. съч., сс. 116—117. — Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 297. — П. Иванов, пос. съч.

[2] П. Иванов, пос. съч.

[3] П. Иванов, пос. съч.

[4] Катерински, пос. съч., с. 26, по спомените на Мико Стоянов. Катеpински твърди, че битката е водена от групата на Войновски. При положение, че никой друг от останалите живи четници, които са били в групата на Войновски, не съобщава за тази голяма битка, ще трябва да се приеме, че в нея са участвували четниците, отделили се от Войновски. Затова и М. Стоянов я свързва с неговото име.

[5] В едно писмо от Великото везирство в Цариград до областното управление в Русе се говори за битка с Ботеви четници, от които 10 били убити и 10 заловени живи. Това било съобщено с телеграма до Русе от Софийския окръжен управител. Датата на писмото е 20 юни, но като се има пред вид, че то е отговор на писмо на областното управление в Русе, ще трябва да се приеме, че битката, за която се говори в писмото, е станала не по-рано от 10 юни. В такъв случай писмото ще се отнася до някоя от споменатите битки с дружината на х. Петра.

Съдържанието на писмото, намиращо се в Ориенталския отдел на Народната библиотека в София (инв. № 17306/1949, ОАК. 4/50), ми бе съобщено от д-р Б. Недков.

IV

Съдба на отделните четници

Откъсването на отделни четници от четата започнало още преди сражението на Милин камък. То се засилило особено много след битката във Врачанския балкан и смъртта на Ботева, когато мнозина четници, единично или на малки групи, се впуснали да се спасяват из планината. Голям брой четници се отделили от четата и на другия ден, след сражението при с. Люти брод. Когато се оформили групите на Икономов и Войновски, от тях почти всекидневно се откъсвали четници. Това важи особено за групата на Войновски, която на 28 май се разделила на две по-малки групи, разпръснати постепенно от потерите и несгодите в Стара планина.

Така доста време, след Ботевата смърт, по разни посоки, из полето и главно из Стара планина, продължавали да се скитат и търсят спасение мнозина отделни четници, които постепенно били излавяни или избивани от потерите и башибозуците[1].

Още преди изкачването на Милин камък, след първите схватки с черкезите, от четата се отделили Д. Дишлията и Т. Илиев. Те се запътили към север, с цел да преминат през Дунава в Румъния. Достигнали до Оряхово, те се скрили в първата градина край града. Тук били случайно открити от стопанката на градината, която се развикала, като мислела, че има пред себе си разбойници, и станала така причина за залавянето им[2].

К. Ботев, Ив. Данчев и М. Цвятков останали на Милин камък. От тук те се прехвърлили на Веслец, гдето се разделили. Ботев и Данчев, след редица премеждия, се добрали до шосето за Лом и след няколко дни стигнали в този град. Тук те потърсили помощ от учителя Митко Маринов. Той ги скрил, но имал непредпазливостта да обади на училищния настоятел, който му поръчал да ги изгони от квартирата си в училището. Като се въртели около пристанището, Ботев и Данчев били заловени поотделно и откарани в полицията[3].

М. Цвятков достигнал до с. Ново село, Берковско[4], където бил заловен и оттам откаран в Берковица[5]. Залавянето му станало преди 27 май[6].

---

[1] Тук давам най-кратки сведения за съдбата само на някои четници, като илюстрация на участта на мнозинството от тях.

[2] Н. Т. Обретенов, Де и как е убит Ботев. (В. „Независимост", год. VI, бр. 1627, 14. X. 1926 г.).

[3] Ив. Данчев, Любопитен поглед, сс. 33—38. — Срв. още у А. Д. Бояджиев, пос. съч., сс. 101 и сл. и И. П. Ц., пос. съч., сс. 81 и сл.—Хр. Д. Бръзицов. Един час при генерал Ботев. (В. „Литер. глас", София, год. II, бр. 78, 7. VI. 1930, с. 3). —Коста Георгиев, Един час при брата на Христо Ботев. (В. „Литер. глас", год. VIII, бр. 318, 3. VI. 1936 г., с. 3).

[4] Б. С., Спомен за Ботйовия другар и съветник Мито Цветков от Вратца. (В. „Независимост", София, год. VI, бр. 1515, 1. VI. 1926, с. 1).

[5] Б. С. Спомен за Ботйовия другар и съветник Мито Цветков от Вратца. — Анков, пос. съч., с. 55. — Срв. телеграмата от Врачанското окол. управление до окр. управител във Видин, 27. V. 1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17291/1949, ОАК. 4/44, л. 6. По съобщение на д-р Б. Недков.

[6] Срв. посочената в предидещата бележка телеграма.

Йорд. Йорданов-Инджето бил ранен по време на напущането на Милин камък, на 18 май вечерта. Поради невъзможност да следва четата, той бил оставен в една колиба. След като укрепнал малко, той се прехвърлил на Веслец, а оттам на Врачанската планина. Тук към него се присъединил Петър Фитовски. Двамата вървели няколко дни из планината и стигнали до с. Осиково, Врачанско, гдето били заловени и закарани в Берковица [1].

Мл. Павлов се отделил от Милин камък, ходил във Вратца, бил на Веслец и оттам, през Врачанската планина, стигнал в Берковица, гдето бил арестуван [2].

Димитър Кутев се изгубил от другарите си след пробиването на турския обръч около Милин камък, на път за Веслец. Оттук той попаднал в с. Долна Кремена, гдето бил хранен и укриван в продължение на три дни. Когато башибозуците обсадили селото, той избягал в Балкана, минал Искъра и достигнал с. Осеновлак. Тук се крил известно време и пак поел пътя из планината. В една воденица селяните го вързали и го предали на турците, които го откарали в Орхание [3].

Неделчо Тинчев и Кольо Гончев се откъснали от четата след смъртта на Ботева. На 21 май сутринта те влезли в една пещера във Врачанската планина, с намерение да се прикрият и сетне да заминат за Сърбия. Обградени от турската войска, те се бранили дълго време. Гончев се качил по едно време на дървото, което се намирало пред пещерата, и оттук продължил да стреля, докато бил убит. Тинчев се предал и бил откаран във Вратца [4].

Кр. Генков бил с групата на Икономов. При преминаването на р. Искър той се отделил от групата [5] и се укривал за малко време в родното си село. След това тръгнал да отиде в Сърбия, но по пътя бил заловен при с. Заножене, Берковско, и откаран в Берковица [6].

Христо Велев се запътил на запад от Враца, вероятно с намерение да гони Сърбия, и бил заловен от селяните на с. Бистрец, Врачанско[7].

Д. Багрянов и П. Маринов се отделили от четата след сражението при с. Люти брод [8], достигнали до Дунава и били заловени от крайбрежната стража при опита им да преминат във Влашко [9].

Йордан Кършовски се откъснал от четата след сражението при с. Люти брод. Той се намерил с Янко Боянов и Илия Видолов, и три-

---

[1] Йордан Йорданов Инджето, пос. съч.

[1] Мл. Павлов, пос. съч., сс. 49—60. Вж. още писмото на следствената комисия във Видин до Видинския окр. управител — Ориен. отд. Нар. библ., инв. № 17305/1949, ОАК. 4/49. По съобщение на д-р Б. Недков.

[3] А., Димитър Кутев. Един от четата на Ботев. (В. „Изгрев", Сливен, год. IV., бр. 130, 10. IV. 1938 г.).

[4] Неделчо Тинчев, Спомени, записани от Ст. Бянков — НИХБ.

[5] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета.

[6] По съобщения на Т. Матов и Г. Санков. — Срв. писмото на следствената комисия във Видин до Видинския окр. управител — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17305/1949, ОАК. 4/49. По съобщение на д-р Б. Недков.

[7] Вж. писмото на Видинския окр. управител до Областното управление в Русе, 3. VII. 1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17947/1949, ОАК 4/54. По съобщение на д-р Б. Недков.

[8] З. Стоянов, Хр. Ботйов, с. 464.

[9] Ив. С. Докторов, Записки, с. 103.

мата преминали Искъра. След няколкодневно скитане из Стара планина, Ил. Видолов изостанал, понеже се бил отровил с гъби. Кършовски и Боянов били заловени край с. Врачеш, Ботевградско. Видолов, след като се свестил, решил да отиде в първото село и да се предаде. Така и направил и се предал на един черкезин, след което бил откаран в Орхание[1].

Илия Лазаров, с двама още другари (Васил от Троянските колиби и Ангел Тодоров от Разград) преминал, след сражението при с. Люти брод, в Стара планина. В една престрелка Васил бил убит, а Лазаров и Ангел достигнали до с. Осеновлак, гдето били укрити от един селянин. Оттам те отишли в родното село на Лазаров, Локорско (Софийско), дето се снабдили с дрехи. Ангел избягал сам, а Лазаров отишел на другия ден в София, дето бил предаден и заловен[2].

Никола Мойнов Астарджиев напуснал четата след смъртта на Ботева. Той се скитал около двадесет дни из планината, докато попаднал в с. Учиндол, където бил предаден от селяните на черкезите, и закаран в Ботевград[3].

Стайко Колев се откъснал от другарите си след битката при с. Люти брод, скитал дълго по Балкана и бил издаден на една кошара, отдето бил откаран в Ботевград[4].

Руско Стоянов Робов и Иван Карагеоргиев Кожухарчето се отделили от четата след смъртта на Ботева, преминали Искъра и стигнали до Троян, гдето били предадени от един селянин[5].

За Сърбия се отправили, групово или единично, след разбиването на четата във Врачанския балкан, Ради Белев[6], Иван Дечев, който след това участвувал в сръбско-турската война[7], Сава Вълков, който бил заловен в Пирот[8], Никола Вълчев, който също бил заловен в Пирот[9], арнаутинът[10] и др.

След разпръсването на групата на Войновски, повечето от четниците, които влизали в нея, били изловени или избити из планината. За малцина от тях се знае нещо по-определено.

Тодор Стойков и Пеньо Йончев достигнали до Троян, гдето се забавили няколко дни, и след това се запътили за родните си места

---

[1] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., сс. 63 и сл.

[2] Fasulkoff, Илия Лазаров (поборник). (В. „Юнак", София, год. II, бр. 39—40, 13. XII. 1899 г., с. 1).

[3] Срв. писмото му до Ф. Симидов, 10. VII. 1897 г. — АНБ, II В, 24, 2290.

[4] Срв. молбата на Ст. Колев до Мин. на финансите за пенсия, 10. VI. 1896 г. АНБ, п. д. 1127.

[5] З. Стоянов, Записки по българските въстания, т. III. сс. 124—125.

[6] Вж. свидетелството, издадено от Н. Т. Обретенов, 9. III. 1900 г. — АНБ, п. д. 1282.

[7] Вж. заявлението му за пенсия до Мин. на финансите, 6. IV. 1896 г. — АНБ, п. д. 578.

[8] Вж. свидетелството, подписано от Ст. Савов, М. Василев, Кр. Генков, М. Стоянов, Сп. Соколов, С. Пенев, 11. I. 1897 г. — АНБ, п. д. 1741.

[9] Телеграма от Пиротския окол. управител до Видинското окр. управление, 17. VI. 1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., папка 4, телеграма 15. По съобщение на д-р Б. Недков.

[10] Р. Чолаков, Принос към историята на Ботевата чета. (В. „Изгрев", София, год. II, бр. 452, 25. III. 1946 г.).

в Ловчанско. По пътя те били заловени от заптиета в местността „Стръмна“ (Абланишко землище, Ловчанско)[1].

Петър Иванов достигнал по някакъв начин Румъния[2].

Мико Стоянов напуснал дружината след една битка в местността „Осенов преслъп“, между с. Литаково, Ботевградско, и с. Осеновлак, Софийско. Прибрал се в родното си село Скравена, Ботевградско, той се укривал тук известно време и след това се предал. Местната власт го арестувала и отвела в Орхание, а оттам в София[3].

Атанас Николов и Тодор Стоянов достигнали до Копривщица, оттам се отправили на юг и навлезли в Родопите, на път за родните си места — Серско и Неврокоп. Предадени от един каракачанин, те били откарани в Разлог, оттам в Неврокоп и накрай в Сер. Оттук били откарани в София[4].

При Пирдоп били заловени Димитър Стоев Векилов[5] и Кольо Радев Черкезът[6].

Никола Кючуков и Христо Стоянов Клинков, след отделянето си от Войновски, слезли към Етрополе и били заловени още същия ден от помашка потера[7].

Хаджи Костадин Димитров и Петър Иванов Левски достигнали до София и били укрити тук от родолюбиви софиянци в къщата на баба хаджи Стоянка Цокова, гдето преседели до амнистията[8].

Антон Андреев Габровчето бил заловен край Етрополе[9].

Димитър Ночев, след като се отделил от групата на Войновски, достигнал в родния си град Пирдоп, гдето бил предаден от баща си на турската власт[10].

Димитър Стефанов Казакът бил убит край с. Кремиковци[11], Илия Милчев Пандурски бил предаден и убит в Тетевенско, заедно с още един четник[12]; Сава Младенов също бил убит в Тетевенско[13].

---

[1] Гено Иванов, Участта на Троянските и Ловчански съзаклятници след разкриването на съзаклятието им през 1876 год. (Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. II, София, 1930, с. 105).

[2] Това личи от спомените му, написани след като е бил вече в Румъния. Те били предадени на редакцията на в. „Стара планина“. Понастоящем се намират в архивната сбирка на НИХБ, 42.

[3] Катерински, пос. съч., сс. 26—27.

[4] Ат. Николов, пос. съч.

[5] Вж. свидетелството от Н. Иванов, Д. Ночев и Н. М. Астарджиев, 9. IX. 1902 г. — пенс. дело 1645, изгоряло, по препис на Н. Трайков, който бе любезен да ми предаде още няколко документа за Ботеви четници.

[6] Вж. свидетелството на Сп. Соколов, Н. Т. Обретенов, Д. Ночев и К. Ботев, 10. VII. 1893 г. — АНБ, п. д. 351.

[7] Кючуков, пос. съч., сс. 123 и сл.

[8] Н. Трайков, Неиздадени документи от нашето минало. Как са се укрили в София двама Ботеви четници. (В. „Зора“, София, год. XXII, бр. 6495, 8. II. 1941 г.).

[9] Вж. молбата му за пенсия до Мин. на финансите, 23. VII. 1897 г.—АНБ, п. д. 1478.

[10] Т. Г. Влайков, Преживяното. Част II. Когато бях момче. София, 1939, сс. 310—325. — Ст. Филинов, Ботеви четници (Спомени на един съвременник). (В. „Слово“, София, год. IX, бр. 2387, 2. VI. 1930 г.).

[11] П. Гевгалов, Димитър Стеф. Казака (Втория знаменосец на Ботевата чета, зверски убит при Кремиковския манастир, Софийско — Мургаш планина). (В. „Изток“, Сливен, год. I, бр. 45, 13. VIII. 1935 — бр. 48, 2. IX. 1935 г.).

[12] Лальо Ненов, По стъпките на Ботевата чета. Илия Милчев Пандурски. (В. „Литературен живот“, София, год. III, бр. 9. 15. III. 1943 г.).

[13] Христо Братанов, Тетевенска плеяда. Книга първа и втора. Сава Младенов, Баньо Маринов. София, 1928. — Д. Д. Стойчев, Тетевен, Минало и днес. София, 1924, сс. 112 и сл.

V

Съд, затвори и заточение

Заловените Ботеви четници, ако били щастливи да се отърват от ножа или куршума на тези, които са ги пленили, били откарвани в най-близкия околийски град. Тук властта ги подлагала на подробен разпит. След кратко престояване в затвора на града, те били препращани или в София или, през Видин, в Русе.

В София и Русе работили специални съдебни комисии (извънреден съд), които разследвали заловените възстаници, било то местни, било преминали от Румъния, като същевременно произнасяли и присъдите. Тия комисии се председателствували от изпратен от Цариград висш чиновник, а в състава им влизали представители на местната власт, на турското население, на българите и на другите верски общини — арменци, евреи и т. н.

София

1. В София били отправяни арестуваните в Софийска, Орханийска (Ботевградска) и Златишка околия.

От Орхание били препратени две големи групи от заловените Ботеви четници и по отделно още трима четника.

Първата група се състояла от заловените в с. Литаково 15 четника, начело с Д. Икономов и Сп. Соколов[1]. Към тях бил присъединен и четникът Димитър Кутев[2]. Групата прекарала в Орханийския затвор само един следобед и една нощ, през което време четниците били подложени на разпит[3]. На 29 май[4], с навързани ръце и придружени от 300 души войници, четниците били подкарани към София, гдето стигнали вечерта. Из пътя, особено от Саранци (Ташкесен) до София те били подложени на редица изтезания от страна на придружаващите ги войници. Веднага след пристигането си четниците били настанени в Софийския затвор.[5]

Втората група се състояла от следните 13 четници[6]: Йордан Кършовски,[7] Я. Боянов,[8] Ил. Видолов,[9] Ант. Андреев[10], М. Атанасов.[11]

---

[1] Вж тук на с. 626, бел. 5 под линия, списъка им.

[2] А., Димитър Кутев. Един от четата на Ботев.

[3] П. Икономов, пос. съч., II изд., сс. 38—39.

[4] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 39, твърди, че датата е 28 май. Тази дата не отговаря на общия ход на събитията около групата на Икономов. По-вярна е датата, съобщена от Соколов.

[5] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., сс. 39—40.

[6] Петър Миятев, пос. съч., стр. 137, телеграма от София до Видин, 11 юни 1876 г. — Кючуков, пос. съч. с. 134. — Кършовски, пос. съч.

[7] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., сс. 119—121. — Кючуков, пос. съч., с. 134.

[8] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., сс. 119 и сл. — Кючуков, пос. съч., с. 134.

[9] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., сс. 122—124. — Кючуков, пос. съч., с. 134.

[10] Кършовски, пос. съч. — Кючуков, пос. съч., с. 134.

[11] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., с. 131.

Драган Йотов (Иванов),[1] Антон Арнаутина,[2] Сл. Иванов,[3] Хр. Ст. Клинков,[4] Станчо Василев,[5] Н. Кючуков,[6] М. Иванов[7] и Стоян Кантарджи[8]. Те били заловени по неколцина или по отделно след 28 май, когато първата група се отправила за София.[9]

След като били подложени на разпит[10], при който някои от тях, като Антон Арнаутина, били бити,[11] четниците били изпратени за София[12] на 13 юни, неделя.[13] Същия ден вечерта те стигнали там и били настанени в затвора.[14] Както и първата група, по пътя те си изпатили доста от придружаващите ги войници.[15]

По-късно били изпратени от Орхание в София, по отделно, и Мико Стоянов,[16] Н. М. Астарджиев[17] и Стайко Колев[18].

От Златица били изпратени в София 5 четника: Д. Ночев,[19] К. Апостолов,[20] Д. Ст. Векилов,[21] Колю Р. Черкезът[22] и Н. Ив. Ладжов.[23]

---

[1] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., с. 122. — Кючуков, пос. съч., с. 134.

[2] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., сс. 122, 128—129. — Кючуков, пос. съч., с. 134.

[3] Миятев, пос. съч., с. 137. — Кършовски, пос. съч. — Кючуков, пос. съч., с. 134.

[4] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., сс. 122, 131. — Кючуков, пос. съч., сс. 132—135.

[5] Кършовски, пос. съч.

[6] Кючуков, пос. съч., сс. 132—135. Вероятно за Кючуков се отнасят сведенията на Москов, пос., съч., сс. 122—123, за Димитър Сливнелията. Москов, който предава спомените на Янко Боянов, е сбъркал името на Кючуков, който е единственият сливненец в групата.

[7] Москов, пос. съч., с. 122. — Кючуков, пос. съч., с. 134.

[8] Москов, пос. съч., с. 122. — Кючуков, пос. съч., с. 134.

[9] Вж. за залавянето на някои от тях тук по-горе.

[10] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., сс. 126—129. — Кючуков, пос. съч., с. 135.

[11] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., с. 129.

[12] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., сс. 130— 132. — Кючуков, пос. съч., сс. 135—136.

[13] Точната дата е дадена у Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., с. 130, казва, че четниците стояли затворени в Орхание (Ботевград) до 10 юни. Това не е вярно, още повече, че турската телеграма у Миятев, пос. съч., с. 137, е от 11 юни, следователно през този ден четниците са били все още в Орхание.

[14] Кършовски, пос. съч., — Москов, пос. съч., с. 132 — Кючуков, пос. съч., с. 137.

[15] Кършовски, пос. съч. — Москов, пос. съч., сс. 131—132. — Кючуков, пос. съч., с. 135.

[16] Катерински, пос. съч., сс. 26—27. — Д. п. Георгиев, пос. съч., сс. 14—15.

[17] Срв. писмото на Астарджиев до Ф. Симидов, 20. VII. 1894 г. — АНБ, II В, 24, 2290.

[18] Срв. молбата на Ст. Колев за пенсия, 10. VI. 1896 г. — АНБ, п. д. 1127.

[19] Свещ. Георги Евтимов, Лични спомени за въстанието в с. с. Петрич и Смолско през 1876 година. София 1902, с. 19.

[20] Евтимов, пос. съч., с. 19: един от Копривщица. Срв. още удостоверението, издадено на Векилов от Н. Ив. Ладжов, Д. Ночев и Н. М. Астарджиев, 9. XI. 1902 г., АНБ, п. д. 1645, изгоряло, по препис, предаден ми от Н. Трайков, за което тук му изказвам горещата си благодарност.

[21] Евтимов, пос. съч., с. 19: Коста от Свищов.

[22] Евтимов, пос. съч., с. 19: един от Търново. Срв. свидетелството издадено на Черкеза от С. Соколов, Д. Ночев, Н. Обретенов и К. Ботев, 10. VII. 1893 г. — АНБ, п. д. 351.

[23] Евтимов, пос. съч., с. 19.

В Златишкия затвор те прекарали няколко дни. Кога точно са изпратени за София — не може да се определи.[1]

В София бил затворен и Ил. Лазаров.[2]

Най-сетне, в София били докарани от Сер и Ат. Николов и Т. Стоянов.[3]

Общо взето, затворените в София Ботеви четници наброявали около 40 души.[4] Положението им в затвора, докато чакали разпита и присъдата си, било извънредно тежко и несносно. Към всичко това се прибавяло и лошото отношение на затворниците турци, които можели безнаказано да подлагат на морални и физически страдания запрените въстаници. Най-сетне, затворниците били свидетели на ежедневното почти изпълнение на смъртни присъди, което още повече ги угнетявало.[5]

2. Какъв е бил съставът на съдебната комисия (извънредния съд) в София—е мъчно да се установи без турски документ или съвременно вестникарско съобщение. От спомените на четниците могат да се установят само трима участници в комисията: Селим ефенди, който задавал въпросите,[6] Кемал бей[7] и българинът Пешо Желявски.[8] Към тях трябвало да се прибави и един писар.[9]

Комисията разпитвала всеки четник поотделно,[10] като в случай на нужда устройвала и очни ставки между някои четници.[11] Разпитването на Ботевите четници траяло цели два месеца. Първата група, докарана от Орхание, била разпитана веднага след пристигането ѝ,[12] докато други от четниците трябвало да чакат дори до края на юли.[13]

Заседанията на комисията били закрити. Съдебен процес в истинския смисъл на думата не е имало. Не е имало и защита на обвиняемите. Съдбата на всеки от тях зависела от заключението на

---

[1] Евтимов, пос. съч., сс. 19—20.

[2] Fasulkoff, Илия Лазаров (поборник). (В. „Юнак", София, год. II, бр. 39—40,13. XII. 1899, с. 1).

[3] Ат. Николов, пос. съч.

[4] Москов, пос. съч., с. 135: — 33 души. Същата цифра дава и присъдата, издадена от Софиския съд срещу Соколов, Икономов и Ванков (вж. тук по-нататък). Това малко число, което не отговаря напълно на действителността, се дължи на обстоятелството, че някои от четниците не са признавали участието си в четата, какъвто е случаят със Стайко Колев, който правил през цялото време „инкяр".

[5] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 42. — Москов, пос. съч., с. 136. — Кючуков, пос. съч., сс. 136—137. — Кършовски, пос. съч.

[6] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 40.

[7] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 40.

[8] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 40. — Кючуков, пос. съч., с. 152.

[9] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — Кючуков, пос. съч., с. 152: писарят бил арменец.

[10] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд., сс. 40 и сл. — Кючуков, пос. съч., с. 142.

[11] Кючуков, пос. съч., с. 151. Срв. и телеграмата от Соф. окр. управител до окр. управител във Видин, 17. VI. 1876 — Ориент. отд. Нар. библ., сигн. 247, п. 4, л. 16. По съобщение на д-р Б. Недков.

[12] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 40. — Кючуков, пос. съч., сс. 138—139.

[13] Кючуков, пос. съч., с. 142. Кючуков е бил разпитан за пръв път на 26 юли.

комисията. Този, който бил осъждан на смърт, получавал уведомление за присъдата си и след това бил уединяван до изпълнение на наказанието му.[1]

3. До 30 август, когато била обявена амнистия за всички затворници от въстанията[2], никой от Ботевите четници в Софийския затвор не е бил осъден, нито пък е била изпълнена смъртна присъда срещу някого от тях.[3]

В София амнистията била приложена в действие на 1 август. Ботевите четници били изведени в двора на затвора и тук им било съобщено, че всички, с изключение на Спас Соколов, Д. Икономов, Петър Ванков и К. Апостолов, се пускат на свобода.[4] Задържаните четирима били сметнати за организатори и предводители[5] и затова били оставени в затвора.[6]

Освободените затворници трябвало да намерят гаранти, за да бъдат пуснати да излязат от затвора. Придружени от две заптиета, те отиват в Софийската митрополия, гдето въпросът за гаранцията бил уреден набързо. След това софиянци се погрижили за прехрана и облекло на четниците, а по-сетне събрали средства и за изпращането им по родните места или там, гдето пожелаят.[7]

4. Делото на задържаните четирима затворници — Икономов, Соколов, Ванков и Апостолов — било прехвърлено към обикновения съд. То било разгледано на 28 ноември и съдът издал следната присъда (сентенция), № 92:

„Съставената във Влашко чета от 150 разбойници, като се качила от Гюргево на вапора „Радецки", принадлежащ на Австрийското дунавско дружество, пристигнала на едно място без скеля, между Рахово и Козлодуй, спряла вапора и по една дъска излязла на сухо, убила един пазач и с пристигането си в с. Козлодуй пребила двама черкези и един башибозук турчин, и с намерение да повдигне бунт, като отивала към Вратца, убила по пътя един бекчия арнаутин и един пътник. При сбиването на тая чета с войската, наранила е шест башибозуци и неколцина от нея убила, другите се разпръснали по Балкана. От разпръснатите двадесет и един се хванаха в Орханийската каза, дванайсет в Златишкия балкан, а другите се разбягаха незнайно къде.

---

[1] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 43.

[2] Страшимиров, История на Априлското възстание, III, с. 401.

[3] Кючуков, пос. съч., сс. 138—139, и П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 43, твърдят, че някои Ботеви четници били осъдени на смърт, но наказанието им било отменено. Ако това е така, защото Икономов, Ванков и Соколов ги съдят отново през ноември? Работата е там, че четниците са били само разпитвани, без да им била връчена присъда. Тези, който били заподозрени, че са от водачите на въстанието, са били задържани и след амнистията и съдени от обикновен съд.

Соколов, Хр. Ботев и неговата чета, твърди с положителност, че той, Ванков и Икономов не били осъдени преди амнистията.

[4] Срв. тук по-долу присъдата на Икономов, Ванков и Соколов.

[5] Според акта на амнистията, водачите и подбудителите на въстанието не били пущани от затвора. Тям се отменяла само смъртната присъда, ако имали или ако трябвало да получат такава. Вж. Страшимиров, История на Априлското възстание, III, с. 401.

[6] Виж тук по-надолу присъдата им.

[7] Кършовски, пос. съч. — Кючуков, пос. съч., сс. 157—158. — Москов, пос. съч., с. 138. — Ат. Николов, пос. съч.

След разпитването на така хванатите 33 души, защото, според съдържанието на пристигналото царско опрощение, 29-тях се намериха второстепенни, взеха им се поръчители и се пуснаха, а останалите четирима: Димитър Икономов от Троян, Петър Ванков от Свищов, даскал Спас Дюлгеров[1] от Тулча и Коста Апостолов — се доказа, че са предводители и командири, а при това и другари в убийството на гореказаните убити.

Защото извънредното съдилище се разтури, техните изпитвания се прехвърлиха на нашия мезлич, който, като се прочетоха, даде се следующето:

1. Коста Апостолов изповяда, че предводителят на четата е бил Ботев и е имал за помощници македонеца Перо, русиянеца офицерин и Д. Икономов; че те отворили сандъците с оръжия и ги въоръжили; че, като излезли на сухо, някои от другарите му убили пазача на караула, но не е знайно кои са били убийците; че в село Козлодуй пак другарите му убили двама черкези и един башибозук, но че не знае и техните убийци кои са; че в станалите във Врачанските балкани сбивания Ботев и Перо са се убили, а русинът офицерин и Д. Икономов побягнали, обаче подир бил хванат и сега затворен само Д. Икономов.

2. Свищовлията П. Ванков, след като потвърдява горното, казва, че са минали тук с горенаведените предводители да се бият с царската войска, ако османското правителство не приеме исканията им; че къде Козлодуй напред ходящите му другари убили един черкезин и един башибозук турчин, но не знае кои са били убийците.

3. Д. Икономов, като разказва работата, според както се каза по-горе, казва, че не знае кои са убийците и че той в убийството им няма никакво съдействие.

4. Даскал Спас Дюлгеров казва, че е учителствувал в Сърбия и Влашко; че с гореказаните комити е минал тук; разказва работите като другите запрени, а отказва да покаже убийците и съдействието си.

От запрените и сега пуснати, Цанко Минков, като разказва работата, явява: а) че Ботев, с един млад другар, като убили в Козлодуй двамата черкези, мнозина от четата ги изсекли на парчета; б) че тука затвореният даскал Спас ударил черкезите по два пъти със сабята; в) че пак Ботев и младият му другар, като убили един млад, други десетина души пристигнали и го съсекли, а един от тях и находящият се сега в тъмницата П. Ванков, който го ударил един път със сабя; г) че П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас, заедно с Ботева, са предводители и техни команданти; д) че те сами са казали, как са имали намерение да изгорят селата и градищата, да изсекат турците и да направят български цар; ж) че те са имали на главите си лъвски знакове и сърмалии ширити; з) че с тяхна дума и своеволно са се възкачили на вапора и са минали тука.

Калканделията Христо Иванов казва: а) че П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас са излезли с намерение, ако правителството не им даде исканото, тогава да идат в българските села, да ги въз-

[1] Спас Ив. Соколов

бунтуват с оръжията си, да изгорят селата, които не би се съгласили, и тъй да повдигнат цяла България и да се бият с царската войска; б) че те са се споразумявали с предводителя Ботев; в) че му е казано, как най-напред, като излезли на сухо, П. Ванков, Д. Икономов и дасқал Спас убили пазача на караула; е) че те трябва да знаят кои са убийците.

Атанас Иванов, от Оряховица, подир като разказва работата, казва: а) че от петимата, които хвърлили куршум върху двамата черкези, е един от тях и Д. Икономов, но не знае, казва, с чий куршум са ударени; б) че подир и бекчията е тъй убит, но не знае кои са го съсекли.

Пенчо Христов казва, че П. Ванков, даскал Спас и Д. Икономов, заедно с Ботева, са имали влияние.

Христо Лазаров казва, че само Д. Икономов е бил влиятелен и имал на главата си нишан.

Ангел от Карлово потвърдява Пенчовото казване.

Врачанинът Стефан и Петко[1] Грозев разказват работата и отказват вмешателството си, доказват, че П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас, заедно с предводителя Ботев, са били влиятелни лица и имали на главите си нишани.

Владимир от Мачин, Христо Иванов от Сопот и Христо Маринов от Троян разказват, че П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас, заедно с Ботева, задружно са били влиятелни и имали нишани и ширити. Владимир особено казва, че когато са се били с царската войска, речените им командували; Христо Иванов и той особено казва, че както Ботев е убил пазача на караула, тъй също и другите предводители убили черкезите.

Доше[2] Стойнов от Търново казва: а) че даскал Спас и Д. Икономов са били от влиятелните на комитета и командата; б) че са имали дрехи с знакове и ширити; в) че когато най-напред минали на тая страна, ако и да не е видял убийците на пазача, но в Козлодуй раненият от Ботев с куршум башибозук е ударен със сабя по гърдите и съсечен от даскал Спас; г) че върху двамата черкези П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас са хвърлили с другите десетина другари куршум, че не знае с чий куршум са ударени; д) че по-нататък бекчията и един пътник са убити от комитите, но той не е видял.

Всичко това, ако и да се казва в лицето на речените, но те постоянствуваха да отказват.

Речените П. Ванков, Д. Икономов и даскал Спас с тия доказвания са заедно с Ботева влиятелни и участници в убийството на двамата черкези и един башибозук.

Следователно, при все че трябва да се накажат според 55, 56, 57, 64 и 174 членове от наказателния закон, но защото за достойните за смърт, според телеграфа от 31 юли, се определява за наказание вечни окови, затова тям се определява това наказание.

---

[1] Пенко.
[2] Досю.

За Коста Апостолов, защото не се доказва, че е имал вмешателство в убийството и че е от първостепенните, затова, съгласно опрощението, той трябва да се пусне, а докато дойде високото разрешение, да се пусне вън под кефиллик.

Настоящето решение може да се апелира, затова и копие се дава на осъдените, които, както телеграфираха на Портата, за да се повикат там, подадоха и препис на опозицията си, който им се приключава.

Прочее, заедно с всичките отнасящи се до тази работа хартии и документи, да се изпроводят до Министерстаото на правосъдието.

София, ноември 28-и 1876 година

(егира) „ „ 1292 „

Членове на съдилището:

Кюрд Афъз
Сали Ага
Хаджи Мано хаджи Стоянов
Димитър Хаджи Коцов, на особено мнение:

Като имам пред вид, че обвинените са хванати вън от бойното поле и че, частно, не се доказва да са извършили някое убийство, то, на основание на чл. 64 от наказателния закон да бъдат освободени"[1].

Съгласно присъдата, К. Апостолов бил пуснат през м. декември[2]. Икономов, Соколов и Ванков останали в Софийския затвор, за да излежават наказанието си[3].

Русе

1. В Русе, главния град на Дунавската област, били отправяни заловените в северозападна България, както и в Троянско, четници. От околийските градове, гдето били подлагани на разпит, те били изпращани във Видин, а оттам с параход в Русе. Хванатите в Троянско били откарани в Русе пеш, през Ловеч, Севлиево и Търново.

От Вратца били изпратени във Видин и оттам за Русе следните четници: Неделчо Тинчев[4], Христо Велев,[5] К. Скорчев, Ст. п. Ди-

---

[1] Тази „сентенция" се намира (в препис) в пенсионното дело на Д. Икономов, АНБ, п. д. 406. Тя е обнародвана за пръв път от П. Икономов, пос. съч., I изд., сс. 25—29. Обнародвана е, с малки разлики в текста, и от Соколов, Съдбата на Ботевата чета („Дневник", бр. 6482—6483).

[2] Срв. свидетелството, издадено от Сава Пенев, Д. Ночев и Сп. Соколов, 26. I. 1900 г. — АНБ, п. д. 1071.

[3] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд. сс. 47—48.

[4] Срв. спомените му, записани от Ст. Бянков — НИХБ.

[5] Срв. телеграмата от Видинския окр. управител до окол. управление във Вратца, 17. VI. 1876 г. — Ориент. отдел на Нар. библиотека в София, инв. № 17242/1949, ОАК. 5/1, л. 14. Срв. още телеграмата от 24. VI. 1876 г.. инв. № 17242/1949, ОАК. 5/1, л. 26.

И двете телеграми ми са съобщени от д-р Б. Недков.

митров, Пр. Дянков и М. Бошнаков[1]. Последните четирима престояли във Врачанския затвор само един ден и една нощ. На 24 май те били вдигнати и откарани за Видин[2].

От Оряхово били изпратени във Видин и Русе четниците: Васил Ненчев, Марин Петков[3], Тодор Илиев, Димитър Николов Дишлията[4], Д. Ив. Багрянов, Петър Маринов[5] и още двама, заловени в с. Комарево (Белослатинско), чиито имена не са известни[6].

От Лом били изпратени във Видин и Русе Кирил Ботев и Ив. Данчев[7].

От Берковица били изпратени във Видин, а след това в Русе, четниците: Йордан Йорданов Инджето, П. Фитовски, Кр. Генков, Мл. Павлов[8]. До 17 юни те са намирали все още в Берковския затвор[9].

От Видин бил изпратен в Русе и четникът Тодор Минков[10].

Четниците, преминали през Видин, били подлагани тук на подробен разпит[11], с изключение на заловените в Берковско[12].

До 17 юни били изпратени от Видин в Русе всички заловени четници[13], с изключение на тия от Берковския затвор, на Т. Минков, Д. Багрянов и П. Маринов[14].

Заловеният в Пирот Н. Вълчев бил изпратен направо в Русе[15].

От Ловеч били закарани в Русе, през Севлиево и Търново, четниците: Руско Стоянов Робът, Н. Обретенов, Сава Пенев и Д.

---

[1] Вж. тук, по-горе, на сс. 620—621.

[2] Б. Даскалов, пос. съч. („Врач. новини", бр. 210).

[3] Срв. телеграмата от Видинския окр. управител до окол. управител в Оряхово, 21. V. 1876. г., — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17216/1949, ОАК. 4/27. Срв. още телеграмата от 9. VI. 1876 г., инв. № 17221/1949, ОАК. 4/32.

И двете телеграми ми са съобщени от д-р Б. Недков.

[4] Ив. Данчев, Любопитен поглед, с. 42. — Обретенов, Де и как е убит Ботев. (В. „Независимост", год. VI, бр. 1627, 14. X. 1926).

[5] Писмо от извънредната комисия във Видин до мютесарифина на същия град, без дата (чернова), — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17305/1949, ОАК. 4/49.

По съобщение на д-р Б. Недков.

[6] Телеграма от Видинския окр. управител до окол. началник във Вратца, 19. VI. 1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17242/1949, ОАК. 5/1, л. 15.

По съобщение от д-р Б. Недков.

[7] Ив. Данчев, Любопитен поглед, с. 42. — Срв. още цитираните по-горе спомени на Данчев, преразказани от А. Бояджиев и И. П. Ц.

[8] Писмо от извънредната комисия във Видин до Видинския окр. управител, без дата (чернова) — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17305/1949, ОАК. 4/49.

По съобщение на д-р Б. Недков.

[9] Телеграма от Пиротския окол. управител до окр. управител във Видин, 17. VI. 1876. г. — Ориент. отд. Нар. библ., сигн. 247, п. 4, л. 15.

По съобщение на д-р Б. Недков.

[10] Писмо от изв. комисия във Видин до окр. управител в същия град, без дата (чернова), — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17305/1949, ОАК 4/49.

По съобщение на д-р Б. Недков.

[11] Пак там.

[12] Пак там.

[13] Пак там.

[14] Пак там.

[15] Срв. телеграмата на Пиротския окол. управител до Видинския окр. управител, 17. VI. 1876 г. Срв. още телеграмата от окол. управител в Пирот до Видин, 26. VI. 1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., инв. 17946/1949, ОАК. 4/53.

По съобщение от д-р Б. Недков.

Тодоров[1]. Заедно с тях бил каран до Търново и Ив. Карагеоргиев, но оттук нататък името му не се споменува[2].

Освен споменатите дотук четници, в Русе били докарани, неизвестно отгде[3], още и следните: Пенко Минчев Стрелкин, Иван Стойков, Пенчо Стаменов, Васил Цветков[4], Тодор Стойков, Пеньо Йончев, Ив. Тонев[5] и Сава Вълков[6].

Общо взето, в Русе били откарани към 32—33 четника[7]. И тяхното положение в затвора било твърде несносно, подобно на положението в Софийския затвор[8].

2. Съставът на съдебната комисия (извънреден съд) в Русе бил следният: Хакъ паша, председател, и членове: Аетуллах бей, мектюбчия на вилаета; Емин бей, каймакам от генералния щаб; х. Шехаб ефенди, русенски първенец Хасан бей, също; Мустафа ефенди, председател на Русенския градски съвет; х. Яшар ефенди, от видинските улеми; Тод. Марков, член на русенския темиз-и-хукук; Стефанаки ефенди, тулчански първенец; Петър ефенди (Дамянов), член на видинския темиз-и-хукук; Георги Попов, русенски първенец; Габиш ага, арменец, също; Чипрут ефенди, евреин, също; Джемал бей, разпитвач[9].

Освен това, съдът имал и обвинител (прокурор), както и защитник на подсъдимите, назначен от властта. Обвинител бил Халил ефенди, инспектор на исляхването, а защитник на обвиняемите — Илия ефенди (Цанов), от Видин, управител на исляхването и председател на търговския съд в София[10].

Четниците били подложени на следствие в течение на около един месец и нещо. След това били устроени два публични процеса, в които били разгледани делата на 29 Ботеви четника, както и на няколко четника от Таньовата чета и на някои заподозрени в бунтовничество лица.

Първият процес станал на 5 юли. За него намираме следния отчет в правителствения вестник „Дунав", излизащ в Русе:

„Както известихме в последния брой на нашия вестник, привременното извънредно съдилище в Русчук, който се намира под

---

[1] З. Стоянов, Записки по българските въстания, г. III, сс. 156—203. — Юрдан П. Теодоров, Възпоминания по въстанията в Търновски санджак през 1876-та година и по съденето на българските въстаници в Търново. Русе, 1897, сс. 152—157. — Срв. още спомените на Н. Обретенов, в ръкопис, от домашната му архива.

[2] Не се споменува името на Карагеоргиев нито в ръкописните спомени на Обретенов, нито в данните за процесите в Русе, съобщени във в. „Дунав".

[3] Двама от тях са, вероятно, заловените в с. Комарево, Белославинско. (Срв. тук по-горе, на стр. 647 бел. под линия).

[4] Срв. тук по-нататък сведенията на в. „Дунав", год. XII, бр. 1085, 7. VII. 1876 г.

[5] Срв. тук по-нататък сведенията на в. „Дунав", год. XII, бр. 1092, 1. VIII. 1876 г.

[6] Вж. свидетелството, издадено от Ст. Савов, М. Василев, Кр. Генков, Мико Стоянов, Сп. Соколов, Сава Пенев, 11. I. 1897. — АНБ, п. д. 1741.

[7] Точното им число не може да се установи, тъй като някои от осъдените не са Ботеви четници, а пък други са съмнителни, напр. Хр. Иванов и Йото Милев.

[8] Обретенов, ръкописни спомени.

[9] Ил. Цанов, пос. съч., с. 216.

[10] Ил. Цанов, пос. съч., с. 207.

председателството на н. пр. Хакъ паша, завчера в понеделник извърши, в големия салон на правителственото седалище, явното съдение на осемнадесет души от българските въстаници, на които изпитите се свършиха.

В понеделник на заранта, когато н. в. главният вилаетски управител, всичките вилаетски ета-мажири и чиновници, военните началници, градските първенци, консулите и чиновниците на приятелските сили и твърде много слушатели от мюсюлманските и немюсюлманските поданици се намериха в салона на това отворено съдилище, часа по три дойде съдилищното тяло и, като седна всеки на мястото си, повикаха се в съдилището всичките обвиняеми, които такожде седнаха на местата, които бяха приготвени нарочно за тях.

Както се поставиха от военните заптиета стражари с пушки зад виновните и на вратите на съдилището, така също се поставиха и наредиха отвън едно отделение войскари.

Отпосле председателят на съдилището заповяда на Джемал бея, главния писар на съдилището, да прочете съкращението на изпитите, които се прочетоха едно по друго. Всеки един от виновниците стоеше на крака, когато се четеше съкращението на изпитите му. След прочитането на всеки изпит председателят на съдилището напомнюваше на виновниците, че, ако имат да кажат още нещо, трябва да го кажат явно. Виновниците повторително казваха, че, освен това, що са казали в изпитите си, не им остаяло да кажат друго нещо.

Като се прочетоха по тоя начин всичките съкращения на изпитите на виновниците, Халил ефенди, общият тъжител от страна на правителството, изрече едно слово, с което показа степента на злодеянията на виновниците, както и законните наказания, които им се падат, и в името на царството, което пази общото спокойствие, поиска от съдилището да се определят наказанията им.

След това стана на крака Илия ефенди, бранителят на виновниците, който изрече твърде много думи, с цел да намали степена на делата им. Г-во му, като се повдигна да съди и да тълкува значението на закона, изрече едни недостойни за приемане думи и някакви си примери, за да се удостоят виновниците на опрощение. Както съдилищното тяло, така и присъствующите слушатели обърнаха най-голямо и постоянно внимание на всичките му думи и на изказаните му мнения.

Като се свършиха думите на Илия ефенди, чиновника на забраната, и като се чуха най-последните отговори на двете страни, председателят на съдилището обяви на присъствующите и на слушателите, че след три часа пак ще се отвори съдилището, и съдилищното тяло се оттегля в стаята за размишленията.

Часа по десет съдилищното тяло пак излезе в големия салон и н. п. Хакъ паша, пред присъствието на всичките слушатели, съобщи на виновниците законното решение, което се издаде със съгласието на съдилищното тяло.

Решенията на съдилището, които се съобщиха явно, са следующите: седем души от виновниците, по име: Пенчо[1] Минчев от Калофер,

[1] Пенко.

Иван Стойков от Сопот, Марин Петков от Тетевене, Прокоп поп Алексиев, учител, от Свищов, Кънчо Петров от Шумен, Тодор Илиев от Ловеч и Пенчо Стаменов от Мирково, които били от злодейската дружина, която минала отсреща, съгласно с 57-ия член на царския наказателен законник, окончателно се отсъдиха по вишегласие на наказание за вечни окови с разглашение; двама души, а именно Васил Пенчов[1] от Тетевен и касапинът Никола Петров[2] от София се отсъдиха единогласно на наказание с окови за петнадесет години, такожде с разглашение; четирима души, а именно Стефан Димитров от Басрабов, Христо Велков от Карлово, Марко Василев от Вратца и Неделчо Кънчов[3] от Гръмитло[4] се отсъдиха такожде на наказание с окови по за пет години с разглашение; Георги поп Стефанов[5] от Градец (Сливенско), съгласно с 58-ия член на закона, се отсъди на вечно заточение, а четирима души, по име: Вичо[6] от шиварския еснаф в Тулча, чиракът му Димитър[7], Васил Цвятков от селото Иван[8], Иванчо, с друго име Ботьо[9] Милев, от селото Алтимир, се освободиха.

Председателят на съдилището, като съобщи това решение на присъствующите виновници, заповяда се на полицейския чиновник да ги отведе в затвора, и съдниците, както и слушателите, си отидоха.

Понеже има още много виновници под затвор, по-после ще се известят дните, в които ще стане явното им съдение"[10].

На обвиненията на „Дунав", отправени срещу него, защитникът на обвиняемите въстаници Илия Цанов дава следния отговор, в който се съдържат важни подробности около вината на подсъдимите:

„Г-не редакторе на в. „Дунав"

В члена, който се обнародва в 1085-ия брой на достоуважаемия ви вестник с денословие джемази-юл-ахър 1293, относително до явното съдене, което стана в понеделник на пети юли в големия салон на вилаетското отделение, видях два параграфа, в които се говори за общия тъжител и за мене.

В първия параграф е казано:

„Като се прочетоха по тоя начин всичките съкращения на изпитите на виновниците, Халил ефенди, общият тъжител от страна на правителството, изрече едно слово, с което показа степента на злодеянията на виновниците, както и законните наказания, които им се падат, и в името на царството, което пази общото спокойствие, поиска от съдилището да се определят наказанията им."

[1] Ненчев.

[2] Под това име се скривал Димитър Николов Дишлията, за когото имало опасност да се разбере, че е влизал и в по-раншните чети (напр. в четата на П. Хитов през 1867 г.), и по този начин да се утежни положението му.

[3] Тинчев.

[4] Крамолин, Севлиевско.

[5] Не е Ботев четник.

[6] Не е Ботев четник.

[7] Не е Ботев четник.

[8] Бутан, Оряховско.

[9] Йото.

[10] В. „Дунав", год. XII, бр. 1085, 7. VII. 1876.

Вторият параграф съдържава следующето:

„След това стана на крака Илия ефенди, бранителят на виновниците, който изрече твърде много думи, с цел да намали степена на делата им. Г-во му, като се повдигна да съди и да тълкува значението на закона, изрече едни недостойни за приемане думи и някакви си примери, за да се удостоят виновниците на опрощение. Както съдилищното тяло, така и присъствующите слушатели обърнаха най-голямо и постоянно внимание на всичките му думи и на изказаните му мнения."

Последствие на горните думи, считам се за длъжен да дам долните подробности за течението на работата.

В първия параграф, както са се премълчали видовете на наказанията, които г-н общият тъжител искаше с основата на исканията си, така също и отблъсванията на смирения са представени по един начин, противен на същността. Това нещо не е направено нарочно и, понеже се помисли, че е произлязло от това, че не сте присъствували в съвета, аз бързам да поправя работата,

Като се прочетоха напълно съкращенията на изпитите на виновниците, Халил ефенди, който се определи от страна на правителството за общи тъжител, изрече едно слово, с което, като изказа, че всеки един от виновниците е дошел с цел да стане управител по на един град и че следователно всичките са подбудители, поиска, щото тринадесет души, по име: Иван Стойков, Тодор Илиев, Кънчо Петров, Марин Николов[1], Пенчо Стаменов, Неделчо Кънчев, Васил Ненчев, Прокоп поп Алексиев, касапинът Никола Петров, Стефан Димитров, Христо Вельов и Пенчо Минчев, както и Марко Василев, който се съединил с тях, когато минали в отсамнашната страна, да се накажат със смъртно наказание, съгласно с петдесет и петия член на царския наказателен законник; Георги поп Стефанов, който се уловил, когато отивал по Шуменските страни, за да събира въстаници по заповед на бунтовния комитет, да се накаже според 58-ия и 66-ия членове на същия закон; а на Вичо, от Тулча, по причина на едно писмо, което се уловило от правителството, преди да стигне до него, на чирака му Димитър, на Васил Иванов[2], когото въстаниците със сила взели от дюкяна му в селото и го завели със себе си и който после сполучил да побегне и се завърнал в селото си, и на Йото Милов, който приел да вземе участие във въстанието и който дошел в Оряхово по-напред от въстаниците, но, щом пристигнал в отечеството си, разкаял се и отишел право в къщата си, без да се намеси с въстаниците, да се определи наказание според 58-ия член на същия закон.

След тия претенции на споменатия тъжител, съобразно с заповедта на н. п. Хакъ паша, председателя на съдилището, и съгласно с обичая, като захванах да защищавам виновните, изброих едно по едно качествата и изгледите на тринадесетте души, които са останали от преминалите от Влахо-Молдавия въстаници, и, по основание на прочетените съкращения, наведох законни доказателства, че тия

---

[1] Марин Петков.
[2] Васил Цветков.

тринадесет души не са подбудители, но са въстаници. За да поддържа думите си, прочетох 57-ия, 64-ия и 65-ия членове на наказателния законник, а същевременно се прочетоха последните параграфи на първия и на сто и осемдесет и седмия членове на същия закон. Понеже не са на един степен злодеянията и намясата на всичките, поисках, щото всеки един от тринадесетте души, които са се намерили във време на борбата, да се накаже според доказания степен на вината и намясата му във въстанието, съгласно с 57-ия член, но единият от тях, на име Стефан, понеже е известил на началниците на императорските войски мястото, гдето били скрити няколко души от въстаниците, каквото да се уловят живи или мъртви, с него да не се постъпи според предписанието на 65-ия член; Георги поп Стефанов, на когото името се спомена по-горе, понеже не е осъществил намеренията и плановете си, и от някои белези, които се съгледаха във време на изпитите му, понеже се разумя какъв е человек, а с това заедно един человек понеже обяви пред съдилището, че ако се попита от града му какъв е человек, ще кажат, че е един замаян, то той да се накаже с най-лекото от наказанията, предписани в 58-ия член; а четиримата души, за които се поиска да се накажат такожде според 58-ия член, да се освободят.

Освен това, понеже е доказано с опит, че някои от ония зломисленици на правителството ни, които са удостоявали смъртно наказание, откак са се удостоили на царско опрощение, са принесли добри заслуги на царството и на народа и с падането на напрежното управление, което е отвратително за всекиго, понеже се предполага, че е дошло време да се изказват прави думи, помежду някои примери и праведни размишления искрено изказах някои от причините, които са накарали да се полъжат на вредителните външни внушения споменатите въстаници, които са един сбор от деца. С това заедно опрощението и намаление на наказанието, понеже принадлежат на н. и. в. султана, аз помолих да се препоръчат на царската милост споменатите виновници, които трябва да се накажат съгласно с 57-ия и 58-ия членове на закона.

Прочее, тази е самата истина на работата. От правосъдното решение на съдилището, което се обнародва във вестника, всеки ще узнае ако са били достойни или не за приемание пред съдилището тия мои съпротивления. Подписан: бранител на виновниците Илия"[1].

Вторият публичен процес се състоял на 29 юли. За него в. „Дунав" съобщава:

„Извънредното съдилище в Русе, което се намира под председателството на н. п. Хакъ паша, на двадесет и девети юли, в четвъртък, извърши, в големия салон на вилаетското отделение, за втори път явното съдене на двадесет и три въстаници, на които изпитите се свършили.

И на това извънредно съдилище присъствуваха всичките вилаетски ета-мажори и правителствени чиновници, около петстотин местни и чуждестранни жители и първенци, пред които се извадиха на съд споменатите двадесет и три виновници.

---

[1] „Дунав", год. XII, бр. 1086, 11. VII. 1876 г.

Джемал бей, Садъ бей и Хайри бей наред прочетоха един по един съкратените изпити на тия виновници, от които всеки един ставаше на крака, когато се четеше съкращението на изпитите му. След прочитането на изпитите, председателят на съда питаше виновния ако има да каже и друго нещо, и отговорите му се слушаха.

Като се свърши по тоя начин прочитането на изпитите, по напомняването на Хакъ паша, председателя на съдилището, стана на крака Халил ефенди, който се определи за тъжител от страна на правителството, и като показа степените на делата на виновниците, поиска да им се определят потребните наказания според закона.

Отпосле стана на крака Илия ефенди, бранителят на виновниците, който, като изказа размишленията си за сходността с закона на наказанията, които поиска общият тъжител за доказаните дела на виновниците, по един мъдър начин попроси царска милост за намаление на наказанията им.

Като се слушаха и двете страни, председателят на съдилището обяви на присъствующите слушатели, че съдилището ще се отвори след три часа. Часа по шест и половина съдилищното тяло се оттегли в стаята за размишленията.

Часа по девет и половина съдилището се отвори отново пред присъствието на всички слушатели. Съдилищното тяло излезе от стаята за размишленията, дойде в салона и членовете му седнаха на местата си. След малко време се повикаха и виновниците.

След това председателят на съдилището явно съобщи на виновниците издадените за тях присъди.

Присъдите са тези:

Стефан Николов[1] от Сливен, който е направил големи злодеятия и е бил отсъден, преди няколко време, като побягнал от затвора, отишел във Влахия, гдето събрал няколко злодейци, въоръжил и, преминал в отсамната страна и се уловил в селото Дикили таш. Във време на преследването другарите му убили трима войскари от резервата и наранили други пет души. От думите на уловените му другари понеже се доказа, че е бил предводител и бунтовнически двигател, съгласно с петдесет и седмия член на наказателния закон, отсъди се на смъртно наказание.

Тодор Стойков от селото Мекере[2], в Ловчанското окръжие, и Пенчо[3] Йончев от селото Калугерово, в Търновското окръжие, понеже били от злодейците, които минаха отсреща, и понеже сами изповядали, че заклали с нож двама души от другарите си, и тия, съгласно със сто и седемдесетия член на наказателния закон, се отсъдиха на смъртно наказание.

Девет души от споменатите въстаници, а именно: Петър Маринов от Ловеч, Димитър Иванов от поповата махала в Севлиево, Тодор Митков[4] от селото Саранки[5], в Казанлъшкото окръжие, Йордан

---

[1] Стефан Николов не е от Ботевата чета. Той е минал Дунава с четата на Таньо Стоянов.

[2] Микре.

[3] Пеньо.

[4] Минков.

[5] Долно Сахране.

Недов от Търново, бояджията Иваница Данчов от Свищов, Руско Стоянов от Котел, в Търновския санджак, Димитър Тодоров от Новата махала в Габровското окръжие, Сава Пенчов[1] от Търново, Никола Тихов от махалата Багче, в Русе, съгласно с петдесет и седмия член на закона, отсъдиха се да се турнат, след разглашение, във вечни окови в царската терсана.

Кирьо Ботев от селото Калофер, в Пловдивското окръжие, Стоян Янев[2] от селото Хамзалар, в Пловдивското окръжие, и Иван Кръстев[3], родом от Охрид, който се е преселил в Русе, съгласно с петдесет и седмия член на закона, отсъдиха се да се турнат, след разглашение, по за петнадесет години в царската терсана.

Никола Вълчов от селото Горне Кермене, във Врачанското окръжие, и Захария поп Петров[4] от Трявна се отсъдиха да се турнат, след разглашение, в окови по за пет години, а Петър Иванчов[5] от Сливен и Кресko[6] Генков от селото Крена[7] във Врачанско окръжие се отсъдиха да се турнат, също така след разглашение, в окови за по три години.

Митко Маринов[8], учителят на българското училище в Лом, съгласно със сто и двадесет и първия член на наказателния закон, отсъди се на наказание с затвор за две години.

За Иван Тонев, родом от Тетевене, който се е преселил в Оряхово, за Христо Иванов[9] от Севлиево и за Нено Минчов[10] от Джумая се реши да се вземат под поръчителство и да се освободят.

Горните решения на извънредното съдилище като се съобщиха на виновниците явно от страна на председателя на съдилището и като се потвърдиха от вилаета мазбатите на решенията, повика се от митрополията един свещеник, който изповяда и причасти отсъдените на смърт трима души, които незабавно се занесоха с доволно редовни войскари и заптиета на губилището, гдето се обесиха. Отсъдените на наказание с окови се изпратиха в затворницата, а тримата души, за които се реши да се освободят, взеха се под поръчителство и се пуснаха."[11]

Делото на Сава Вълков не било разгледано на публично заседание. Той бил осъден на заточение.[12]

От закараните в Русе Ботеви четници не били осъдени: П. Фитовски, който бил пуснат по застъпничеството на руския консул, като руски поданик,[13] и Мл. Павлов, който успял да укрие самоличността

---

[1] Пенев.
[2] От четата на Таньо Стоянов.
[3] От четата на Таньо Стоянов.
[4] От Тревненската чета на Патрев и Гъдев.
[5] От четата на Таньо Стоянов.
[6] Кръстьо.
[7] Крета.
[8] Укривател на К. Ботев и Ив. Данчев в Лом.
[9] Съмнително е дали е бил Ботев четник.
[10] Няма данни, че такъв човек е участвувал в Ботевата чета.
[11] В. „Дунав", год. XII, бр. 1092, 1. VIII. 1876 г.
[12] Срв. свидетелството, издадено от Ст. Савов, М. Василев, Кр. Генков, М. Стоянов, Сп. Соколов, Сава Пенев, 11. I. 1897 г. — АНБ, п. д. 1741.
[13] Срв. свидетелството, издадено от Йорд. Йорданов Инджето, П. Дянков, С. Пенев, Н. Т. Обретенов, Я. Боянов, 20. V. 1900 г. — АНБ, п. д. 1089. В писмото от следствената комисия във Видин до видинския окр. управител (Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17305/1949, ОАК 4/49). Фитовски е наречен „Петър от Русия".

си[1] и срещу когото не били дадени показания от никой четник.[2] Той останал още някое време в затвора и след това бил пуснат.[3]

Амнистията, прогласена на 30 юли, не засегнала нито един от Ботевите четници в Русенския затвор, тъй като те били получили вече своите присъди. Пуснати били само тези от затворниците, които не били още осъдени и за които нямало данни, че са ръководители или подбудители на въстанието.[4]

Видин

Във Видинския затвор останали двама от докараните из Берковица четници: Стефанаки Савов и Мито Цветков.

Савов бил закаран от София в Берковица на 17 юни,[5] а след това отведен във Видин. Тук той бил задържан, за да бъда разпитан подробно върху организацията на революционния комитет в Берковско, дето преди това бил работил.[6] Цветков останал във Видин благодарение на това, че надписът към документите с показанията му в Берковица не бил заверен от страна на Берковския околийски съд.[7]

Савов и Цветков останали във Видинския затвор до завземането на Видин от русите през 1877 г.

Заточение

Осъдените на затвор от 5 и повече години в Русе били изпратени в Цариградската тъмница. Първата група от тях заминала за Цариград на 7 юли. В нея влизали: П. Минчев, Ив. Стойков, М. Петков, Пр. А. Дянков, Кънчо П. Скорчев, Тодор Илиев, П. Стаменов, В. Ненчев, Д. Дишлята, Ст. п. Димитров, Хр. Велев, М. Василев и Н. Тинчев.[8] Втората група заминала за Цариград на 15 август, през Варна. В нея влизали следните четници: Петър Маринов, Н. Обретенов, Д. Багрянов, Йорд Йорданов Инджето, Т. Минков, Руско Ст. Робов, Д. Тодоров, Сава Пенев, Н. Вълчев, и Кр. Генков.[9] Те били изпратени тържествено до гарата от русенските българи[10]. Ив. Данчев и К. Ботев заминали

---

[1] Мл. Павлов се представил при залавянето си под името Стефан Лалов от Плевен. Срв. писмото на следствената комисия във Видин до окр. управител—Ориент. отд. Нар. библ., инв. 17305/1949, ОАК 4/49. Срв. още писмото на Павлов, под името Стефан Лалов плевналия, до П. Обретенова, 17. X. 1876 г., Русенски затвор — АНБ, II В, 361. Срв. най-сетне Мл. Павлов, пос. съч., с. 59 и сл.

[2] Обретенов, ръкописни спомени.

[3] Мл. Павлов, пос. съч., сс. 63—64. До 17. X. 1876 г. Павлов все още се намирал в Русенския затвор — срв. писмото му до П. Обретенова, АНБ, II, В, 361.

[4] Анков, пос. съч., с. 78. — Срв. съобщението в „Дунав", год. XII, бр. 1092, 1. VIII. 1876 г.

[5] Вж. телеграмата от Соф. окр. управител до Видинското окр. управление, 17. VI. 1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., сиги. 249, п. 4, л. 16.

[6] Писмо от Ст. Савов до Ф. Симидов, 16. VI. 1925 — АНБ II В, 24, 2306.

[7] Вж. резолюцията към молбата на сестра му Анастасия до Видинския окр. управител, 11. X. 1876 г. — Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17304/1949, ОАК. 4/55.

[8] Срв. списъка им в турския документ, Ориент. отд. Нар. библ., инв. № 17940/1949.

[9] Обретенов, ръкописни спомени.

[10] Писмо от Н. Обретенов до майка му, 18. VIII. 1876 г., Цариградски затвор, — АНБ, II В, 355.

за Цариград през септември, понеже се били разболели. И те били изпратени тържествено от русенци.[1]

Кога са били изпратени към Цариград останалите осъдени четници, засега не може да се установи.

След обявяването на Освободителната война цариградските затворници били изпратени в различни затвори из Мала Азия. Повечето от Ботевите четници, осъдени в Русе, били настанени в затвора на крепостта Акя или Сан Жан д'Акр, намираща се на брега на Средиземно море, в Сирия. Тук били изпратенн: Н. Обретенов, К. Ботев, Сава Пенев, Йорд. Йорданов Инджето, Ив. Данчев, Пр. Дянков, Д. Тодоров, К. Скорчев, Ив. Стойков, М. Петков, В. Ненчев. П. Минчев, Т. Илиев, П. Маринов, Т. Минков, Д. Дишлията, Р. Робов, П. Стаменов и Д. Багрянов.[2] Първата група, в която влизали Н. Обретенов, Сава Пенев, Ив. Данчев, Йорд. Йорданов Инджето, Р. Робов, Д. Тодоров, Д. Багрянов, Т. Минков и П. Маринов, заминали в Акя на 23 юни 1877 г. и стигнала там на 3 юли.[3] Останалите пристигнали в Акя на 30 юли.[4]

Затворниците в Акийската крепост били поставени да живеят при извънредно лоши условия. Те били заплашени постоянно от болести, причинени от нечистотията, лошата храна и непригодния климат.[5] Двама от Ботевите четници умрели в затвора — Пенчо Стаменов, на 13 януари 1878 г., а Руско Робов — на 18 с. м.[6]

Дочакалите освобождението на България били освободени на 19 март 1878 г.,[7] по силата на Сан-Стефанския договор.

Софийските затворници — Д. Икономов, Сп. Соколов и П. Ванков — изкарали приблизително една година в София. На 7 ноември 1877 г.[8] те били вдигнати и откарани в Цариград, а оттам на остров Родос.[9] Тук те стояли в затвора до 20 март 1878 г., когато били освободени.[10]

В Родос били заточени още Сава Вълков[11] и Ст. п. Димитров.[12]

Други двама Ботеви четника, за единия от които не може да се установи где е съден и на колко е осъден, били също тъй изпратени на заточение: Гр. Костов в Анкара[13] и Хр. Велев в Синап.[14] И те били освободени със Сан-Стефанския договор.

---

[1] И. П. Ц., Иваница Данчев, с. 111.

[2] АНБ, II В, 6902, списък на заточениците в Акя, съставен от Н. Обретенов.

[3] Н. Т. Обретенов, Пътуване от Цариград до Акия (Акра), 1877 год. Ръкопис, 2. VII. 1878 г. — АНБ, II В, 6902.

[4] Н. Т. Обретенов, Дневник в Акра. — Домашна архива на Обретенов. — Срв. и писмото на К. Ботев до Евл. Георгиев, 29. VII. 1877 г. — НИХБ, АС XVI, 2.

[5] Обретенов, Дневник.

[6] Обретенов, Дневник.

[7] Обретенов, Дневник.

[8] Соколов, Хр. Ботев и неговата чета. — П. Икономов, пос. съч., II изд. с. 48, смята невярно, че това е станало през април 1877 г.

[9] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 48.

[10] П. Икономов, пос. съч., II изд., с. 47.

[11] Свидетелство от Ст. Савов, М. Василев, Кр. Генков, М. Стоянов, Сп. Соколов, С. Пенев, 11. I. 1897 г. — АНБ, п. д. 1741.

[12] Свидетелство от Н. Т. Обретенов, Я. Боянов. К. Апостолов, Т. Илиев, 9. XI. 1892 г. — пенсионно дело 387, изгоряло, по препис на Н. Трайков.

[13] Свидетелство от Г. Кожухаров, Ив. Д. Божинков, Н. Генчев, Ант. п. Иванов, 29. IX. 1889 г. — пенсионно дело 51, изгоряло, по препис на Н. Трайков.

[14] Свидетелство от П. Минчев Стрелкин, Ив. Стойков Унгоров, Г. Начев и Ив. Дечев, ноември 1901 г. — АНБ, п. д. 1178; свидетелство от В. Христов и П. Алексов, 18. XII. 1901, — АНБ, п. д. 1178.

ПОСТИЖЕНИЯ И ЗАДАЧИ НА БОТЕВОЗНАНИЕТО[1]

от ПЕТЪР ДИНЕКОВ

Научният интерес към личността, идеите, обществената дейност и творчеството на Христо Ботев се създава след Освобождението. През живота си Ботев издава само една книга със свои творби — „Песни и стихотворения“ (заедно със Ст. Стамболов, Букурещ 1875), но за нея не се явяват никакви отзиви в нашия предиосвобожденски печат. Преди това стихотворенията му са печатани отделно във вестниците „Гайда“, „Дунавска зора“, „Свобода“, „Независимост“, „Дума на българските емигранти“, „Будилник“, най-често без подпис или само с инициали. За тях не се появяват също никакви отзиви в нашия печат, с изключение на две преценки — на П. Р. Славейков в в. Македония (г. II, бр. 33 от 13 юли 1868 г.) и на Д. Войников в „Ръководство за словесност“ (Виена 1874, с. 18); те обаче са съвсем бегли, имат случаен характер и засягат частично творчеството на Ботев. Това не значи, че поезията на Ботев е била непозната на читателя преди Освобождението. Тъкмо обратното: редица Ботеви стихотворения са станали много популярни, били са посрещнати и четени с голям интерес, както свидетелствуват от една страна спомените на някои съвременници, а от друга — препечатванията и ръкописните преписи на стихотворенията в различни сборници. Самият Васил Левски е преписал в джобното си тефтерче стихотворението „На прощаване“.

Интересът към Ботев — така, както е отразен в нашия печат, — се засилва, когато поетът-революционер през май 1876 г. навлиза с чета в България, и особено след героичната му смърт във Врачанския балкан. Пръв неговият съученик от Одеса Киро Тулешков съобщава във в. „Български глас“ (Болград, г. I, бр. 6 от 25 май 1876 г.) за преминаването на Ботевата чета и нейните подвизи. Същият вестник дава още редица съобщения за съдбата на четата и нейния войвода. Веднага след смъртта на Ботев Киро Тулешков съобщава, че се заел да пише биография на Ботев и че написал драма за живота му. През ноември 1876 г. пише своите спомени за Ботев и Ботевият четник Юрдан Кършовски.

Освободителната война и свързаните с нея големи обществено-политически събития поглъщат изцяло вниманието на интелигенцията и народа, поради което отново интерес към личността и делото на Ботев се проявява едва през 1880 г.: през тая година излиза второ издание на книжката „Песни и стихотворения“ (Пловдив, в печатницата Д. В. Манчов). Ив. Андонов, приятел на Ботев от Букурещ, съобщава в своите спомени: „През 1880 г. се съгласихме с Кирил

[1] Доклад, прочетен на Ботевата научна сесия на Българската академия на науките и Научния институт Хр. Ботев на 28 май 1949 г.

Ботев, брат на Христо Ботев, да увековечим паметта на бате му Христо с препечатването на песнопойката, озаглавена „От Христо Ботев и Стефан Стамболов“, която до тогава беше неизвестна“ (Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, София 1945, с. 72). В същата 1880 г. Т. х. Станчов обнародва трагедията „Христо Ботев“. В 1881 г. Вазов печата спомените си „Неотдавна“, където говори за Ботев. През 1879 г. и 1884—1885 г. някои вестници (Български лев, Марица, Славянин, Македонец, Отечество, Съединение) обнародват документи и писма, свързани с живота и дейността на безсмъртния революционер. В 1885 г. пловдивското опълченско дружество урежда първото честуване на Ботевата памет, като излиза със специално възвание към пловдивското гражданство. В 1885 г. се явява първото събрание на Ботевите съчинения под редакцията на Зах. Стоянов — „Съчинения на Хр. Ботьов, стихотворения, политически статии, подлистници“ (София 1885, с. 222+II). През 1886 г. биват посветени няколко съвсем бегли редове на Ботев в първата относително по-самостоятелна история на българската литература, написана все пак въз основа на съчинението на Пипин и Спасович „История на славянските литератури“, — „Кратък исторически преглед на българската литература от началото на писмеността до нашето време“ от Г. Д. Попов (Пловдив 1886). През същата година се поставя и началото на научното изследване на Ботевото дело с книгата на Димитър Благоев „Нашите апостоли“ (София 1886). На другата година Димитър Благоев обнародва и своята непроизнесена реч пред пловдивските ученици „Христо Ботев“ (София 1887). В 1888 г. Захари Стоянов издава своя обширен „опит за биография“ на Хр. Ботев (Русе 1888, с. 473).

От тоя момент нататък интересът към делото на Ботев бързо расте, препечатват се в многобройни издания стихотворенията му, а по-късно и събраните му съчинения, посвещават му се статии, изследвания и отделни книги, проучват се множество специални въпроси във връзка с живота и дейността му, идеологията, творчеството и влиянието му, създава се дори научна дасциплина ботевознание и Научен институт „Христо Ботев“. Как се развива тоя интерес, от какво се обуславя? След Освобождението първи проявиха интерес към Ботева неговите идейни и политически съратници от национално-революционната борба, представители на някогашната революционна партия: Захари Стоянов, Стоян Заимов, Стефан Стамболов, Иван Андонов и др. В първите години предосвободителната революционна идеология, особено радикално-демократическите идеи на Л. Каравелов, продължават да имат влияние в острите политически борби, главно около въпроса за конституцията. „Освобождението — пише Дим. Благоев — извърши пълен социален преврат в освободените части на България. България след Освобождението стана страна на дребното буржоазно владение и производство, което и се явява изходна точка и необходимо условие за пораждането на капиталистическата форма на производство. Дребната буржоазия и селската маса от дребни стопани съставляват основната обществена класа“ (Принос към историята на социализма в България, София 1949, с. 89). Изразители и защитници на тая основна обще-

ствена класа се явяват някогашните привърженици на революционната партия като Зах. Стоянов, Ст. Стамболов и др. Те именно първи създадоха култа към личността на Хр. Ботев и първи започнаха събирането на материали за неговата дейност — в противовес на консервативните, чорбаджийските, едротърговските и лихварските среди, които — в лицето на такива свои изтъкнати представители, какъвто беше Гр. Начович например, — отричаха напълно делото на големия поет и революционер. Обаче по-късно, към средата на 80-те години, когато в България се забелязват първите прояви на новото развитие в областта на обществено-икономическите отношения — във връзка с процеса на първоначалното натрупване на капитала, се стига до разслоение в класата на дребните селски и градски стокопроизводители, до пролетаризирането на една част от тях и създаване от друга страна на прослойка от забогатели лихвари, търговци и индустриалци. Голяма част от национално-революционната и радикално-демократическата интелигенция прави остър завой на дясно и се поставя напълно на разположение на търговско-индустриалната буржоазия. Тая интелигенция променя и отношението си към Хр. Ботев. Това добре личи в писанията от това време на Зах. Стоянов, Стоян Заимов и др. Първата тяхна задача е да омаловажат и съвършено отстранят прогресивно-революционната страна в делото на Ботев и да го представят като авантюрист, безидеен бунтовник и луда глава. В своята биография от 1888 г. Захари Стоянов пише за Ботев: „Да се затвори скромно между книги и ръкописи — тук се е изисквало търпение, постоянен труд, редовен живот и работа техническа, които положително са бягали от нашия герой". А Ст. Заимов направо заявява: „Когато се вслушаш в неговата биография, то халата поет-бунтовник изведнаж губи очарователната си осанка и образ; из въображението ти изфирясва образът на халата и неговото място застъпва образът на един опасен авантюрист, от типа на обикновените букурещки вагабонти в роде Нико Джорджеско" (Сборник за нар. умотворения, т. I, 1889, с. 254). В 1888 г., когато пише Ботевата биография, Зах. Стоянов, поставил се напълно в услуга на българския монархизъм, сравнява Фердинанда с Ботев и говори, че Фердинанд, също като Ботев, „скритом от други сто пъти повече ядовит тиранин, пак на австрийски параход, пак по Дунава", слязъл на българския бряг с „висока и свята" цел; и по-нататък: ако Хр. Ботев и В. Левски бяха живи, с готовност щели да приемат да станат адютанти на княз Фердинанд! („Свобода", бр. 203 от 27. X. 1888 г.)[1]. Някогашният приятел на Ботев в Букурещ Ив. Андонов, в своите спомени от 1927 г., си поставя за цел да представи Ботева като противник на комунизма.

Ето така, още в първото десетилетие след Освобождението, българската буржоазия изменя на революционно-демократическите идеали на Ботев и се отказва от тях. Доколкото се занимава с неговата дейност, тя прави усилени опити да я омаловажи, изопачи, фалшифицира и използува за свои цели. В по-малка или по-голяма степен

[1] По-подробно за отношението на Зах. Стоянов към Хр. Ботев вж. Хр. Христов, Захари Стоянов, обществена и политическа дейност. Годишник на Соф. университет, Истор.-фил. факултет, том 44, 1948 г.

такива изопачения бяха прокарвани в изказванията на редица нейни представители в течение на десетилетия. В отрицателното отношение към същността на Ботевите идеи лежи и нежеланието и безсилието на буржоазната наука да оцени правилно дейността и творчеството на Ботев.

Пръв срещу тия фалшификации реагира Димитър Благоев — още в брошурата си „Нашите апостоли“ (София 1886). Той пръв постави върху правилна научна марксистка основа обяснението и проучването на Ботевото дело. В същност истинското, научното ботевознание започва от него. Издигайки се все повече като знаме на българската работническа класа и прогресивната народна интелигенция, Ботев привлече вниманието на цяла редица представители на марксизма и социалистическото движение в България и те — по примера на Благоев — използуваха марксическия метод, за да осветлят и изследват всестранно идеологията, дейността и творчеството на великия революционер и поет. Дори и най-беглият поглед върху ботевознанието от Благоев насам недвусмислено посочва, че всички големи постижения в научното разкриване на Ботевото дело се дължат преди всичко и изключително на българската марксическа наука. Достатъчно е да се споменат сямо няколко имена: Димитър Благоев, Георги Бакалов, Тодор Павлов, Михаил Димитров, Жак Натан. Ботевознанието е едно от най-бляскавите доказателства за успехите на българската марксическа наука и за безсилието на буржоазната наука. Разбира се, тук бяха допуснати някои грешки и слабости, но с течение на времето се вървеше непрекъснато към отстраняване на грешките и постигане на правилно осветление на идеологията, дейността и творчеството на Ботев. Изтъквайки някои от тия грешки и слабости, академик Тодор Павлов писа през януари т. г.: „Пред историческите юбилейни и ботевски тържества и след историческия V конгрес на Българската комунистическа партия, целокупната наша ботевоведска мисъл е длъжна, като си даде ясен самокритически отчет за своите постижения и недостатъци до днес, да осъзнае огромното първостепенно значение на правилното марксистко-ленинско осветление и преценка на великото историческо дело на Христо Ботев и по тоя начин още по-дълбоко и решително духът на Ботева да бъде включен във великото историческо дело, което той пророчески прозря и за тържеството на което така героически сложи своята гениална и прекрасна глава“ („Отеч. фронт“, г. V, бр. 1339 от 6. I. 1949 г.). Струва ми се, че това именно е главната задача на настоящата Ботева научна сесия.

Преценявайки по-конкретно постиженията на ботевознанието, трябва да се спрем на няколко основни въпроса.

1. На първо място трябва да се постави въпросът за оточняването на Ботевата биография. Досега са направени няколко опита да се напише биография на Ботева: Зах. Стоянов (1888), Ив. Г. Клинчаров (1910), Н. Начов (1918, II изд. 1926), Евгений Волков (1921), Мих. Димитров (1924; II основно преработено издание 1948, което в същност представя наново написана биография). Несъмнено написаните до сега биографии са установили голям брой важни обстоятел-

ства и данни за живота и дейността на Ботев; някои от тия биографии представят огромни томове (Зах. Стоянов и Ив. Клинчаров). Тук не може да не се отбележи голямата заслуга, която имат тримата най-значителни биографи на Ботев: Зах. Стоянов (въпреки съществените недостатъци на неговата книга), Евг. Волков, който събра спомените на Ботеви съучастници и съвременници и проучи връзките му с руските революционери, и Мих. Димитров, който предприе всестранно изследване на Ботевото дело. Не могат да не се изтъкнат тук и заслугите на ботевоведи като Георги Бакалов от по-старото поколение и Александър Бурмов през последните години и др., които допринесоха извънредно много за изясняване на редица въпроси от живота на Хр. Ботев. Но въпреки това ние все още не притежаваме пълна и изчерпателна биография на Христо Ботев. Написването на такава биография е една от най-важните задачи на нашето ботевознание. Нека се надяваме, че тя скоро ще бъде осъществена от проф. Михаил Димитров, който вече 35 години неуморно работи в областта на ботевознанието и събира материали за дейността на великия поет и революционер. Проф. Михаил Димитров предприе в последните години специални издирвания за тая цел в Съветския съюз, Югославия, Унгария и Румъния; техен предварителен резултат е неговата кратка биография, излязла в 1948 год., която за сега е най-добрата Ботева биография.

Несъмнено е едно — че изследването на Ботевия живот среща големи трудности. Преди всичко, запазени са твърде малко архивни материали за Ботев; не е намерена до сега дори неговата лична архива. Също така не са използувани чуждестранните архиви — румънска, руска, турска и т. н. Миналата година проф. Мих. Димитров можа да проучи само съветските архиви, но и то не напълно; защото одеските архиви — една част изгорени и унищожени от немските окупатори, — в които могат да бъдат намерени данни за ученичеството и рожденната дата на Ботев, не можаха да бъдат използувани. Не се били събрани на времето достатъчно спомени на Ботеви другари, съратници и съвременници. Една част от спомените, които имаме, са писани късно и с явната цел да фалшифицират живота и дейността на Ботев, поради което тяхното използуване е свързано с големи трудности. Спомените за Ботев бяха събрани в ценната книга на проф. Александър Бурмов „Ботев през погледа на съвременниците си“ (София 1945).

Колко още неизяснени моменти от живота на Ботев има показват само следните няколко примера: не е установена окончателно и документално датата на Ботевото рождение; не са проучени пълно много моменти от неговото ученичество в Одеса, от учителстването му в Калофер и Румъния; твърде малко знаем за дейността му между септември 1875 г. (след подаването на оставката му от комитета) и май 1876 г. (заминаването му с четата); не е изяснено още напълно организирането на четата, нито се познава точно Балканският поход от Дунав до Врачанския балкан, сраженията в Балкана и всички обстоятелства на героичната смърт на Ботев; не се знаят имената на голяма част от Ботевите четници, нито тяхната

съдба, и т. н.[1] Не са проучени достатъчно връзките на Ботев с руските и румънските революционери, въпреки ценните издирвания, направени от Евг. Волков, д-р Ст. Максимов, Г. Бакалов, Мих. Димитров и др. Несъмнен принос в това отношение представя интересният доклад, който прочете в сесията нашият уважаем гост от Румъния проф. П. Константинеску-Яш.

Има ли възможност да се разрешат тия въпроси? Несъмнено, някои данни ще трябва да се сметнат за безвъзвратно пропаднали, но ако се направят сериозни — особено архивни — издирвания, могат да бъдат осветени още редица неясни моменти от живота на Ботев. Не е безинтересно да се съобщи, че напоследък младият усърден изследвач Б. Недков, уредник на Ориенталския отдел в Народната библиотека в София, намери голям брой официални турски телеграми, свързани с Ботевата чета, които десетки години са стоели в чувалите с турски архиви в библиотеката; че едва преди няколко месеца се издири третият брой на в. „Будилник"; че наскоро бе открит оригиналът на последното Ботево писмо, изпратено на 17 май 1876 г. от парахода „Радецки" до Грудов, Кавалджиев и Странски, и т. н. През последните месеци Н. Трайков поправи, въз основа на архивни проучвания, редица неточности във връзка с учителстването на Ботев в Румъния и откри нови, извънредно интересни данни за отношението на революционната партия и Ботев към Българското книжовно дружество в Браила, и т. н. Очевидно, въпреки че годините са унищожили безвъзвратно твърде много документи, нови неща се откриват постоянно. Необходимо е да се предприеме основна систематизация и проверка на изворите, да се положат всички старания за тяхното пълно издирване и научно обнародване. Това ще тикне значително напред разрешаването на спорните въпроси около Ботевата дейност и ще ускори написването на неговата пълна биография.

2. Изследването на Ботевата дейност трябва да води неизбежно до решителна борба срещу всички заблуди, клеветнически твърдения и фалшификации, натрупани с течение на времето в огромната ботевска литература и извращаващи — съзнателно или несъзнателно — личността и идеите на великия революционер и поет. Отчасти вече посочих произхода и историята на тия заблуди и фалшификации.

Налага се обаче тоя въпрос да бъде поставен и разгледан специално, особено с оглед на факти от по-ново време. При тълкуването на Ботевата личност се е стигнало до чудовищни „открития": като се почне от обявяването на Ботев за безогледен авантюрист и луда глава още от Зах. Стоянов и Ст. Заимов и се дойде до прогласяването му за „зловеща личност", носител на „тъмни и необуздани животински нагони". „Зловещият хормон, от който била преситена неговата душа, искал съвсем други неща и не му давал нито минутка спокойствие, докато не видял задоволени своите тъмни нагони" — четем в книгата на Макдъф „Чий е Ботев? Нравственият лик на тая зловеща личност" (София 1929, с. 116). Тая чудовищна и позорна книга представя нещо повече от отрицание на Ботев и фалшификация на неговите идеи ; тя е един нечуван по вулгарност

[1] Върху последния въпрос сега работи проф. Ал. Бурмов; част от резултатите на своето изследване той обнародва в настоящия сборник.

сбор от най-долни клевети и ругатни срещу великия революционер. Тя е най-яркият писмен документ за злобата на българската буржоазия срещу Ботевото дело, което представяше опастност за нейното класово господство.

По-нататък: от опитите на Боян Пенев да припише на Ботев ницшеански черти се стигна до усилията на психоаналитиците да характеризират великия поет като личност „с постояни вулканични изригвания на афективно-импулсивна лава" (Л. Русев, 1933 г.). Ботев бе представен като носител на Едиповия комплекс — от тук и любовта му към майката и към всички понятия от женски род, като свобода, родина (символи на майката и на половия комплекс на детето към нея); от тук и омразата на Ботев към всички понятия от мъжки род — подъл чорбаджия, поп, търговец, богаташ, дивак-учител, бог, Соломон—тиран развратен и т. н., които били символи на омразата към бащата, пак във връзка с половия комплекс на детето! Към тия долни безсмислици трябва да се прибави и опитът на един професор по медицина, следвайки теорията на Кречмер, да характеризира Ботева като „сух и своенравен егоист; обаче неговата сухост и егоистичност се състоят в характерната му затвореност, очертаваща го като аутист" (т. е. откъснат от света) (д-р К. Чолаков, 1933 г.). В светлината на „тъмни авантюри", „безнравствени заблуждения" и „вагабонтства" бе представен Ботев някога и в характеристиката на Вазов, който между другото пише: „Той е една типическа, самобитна личност. Смес от ярки контрасти, светлини и сенки, у него крайностите в хубавото и грозното се прикасават сюблимните чувства на трубадур на свободата братуват с най-безнравствените житейски правила. Героят у него върви ръка под ръка с нощния касотрошител, но и тоя последният не е гнусен, а симпатичен даже, защото го осветлява и почти извинява човеческата идея, искрено възприета, зле разбрана и зле прилагана" (1891 г.) Като незавършен характер представя Ботева и Пенчо Славейков — „нещо мътно, неуталожено, буйно, нещо, което зашеметява със своя кипеж, а не обистря" и води към „вагабондажи" (в рецензията за книгата на Д. Т. Страшимиров „Хр. Ботев" от 1897 г.).[1]

Верни ли са всички тия безсмислици, клевети, изопачения и фалшификации на личността на Ботев, до които стигна българската буржоазия в своята класова омраза към него? Извращенията на психоаналитиците, характеролозите и долните клеветници от типа на Макдъф са очевидни. Но верни ли са характеристиките, които представят Ботева като тласкан от стихии, негоден за сериозна работа, странна смесица от светлини и сенки, у когото възвишени чувства братуват с „най-безнравствените житейски правила"? Не може да става и дума за истина в подобни твърдения. Целият живот и дейност на Ботев са потвърждение на обратното и го очертават като цялостна, изключително надарена, обществено-действена, високо културна личност. За това свидетелстват неговата дейност като журналист и водач на революционната партия, неговата смела, последо-

[1] Повече подробности за тия изказвания и преценки виж у Мих. Димитров, Личността на Ботев, София 1938; II изд. 1946.

вателна-борба срещу народните подтисници, неговата ненадмината поезия, неговата необикновено висока за епохата култура и т. н.

Изключителна по важност задача на нашето ботевознание е да разобличи и отхвърли решително и пълно всички заблуди и фалшификации (дори най-малките остатъци от тях), които нашата реакция съзнателно е натрупала около личността на Ботева. В това отношение несъмнена заслуга имат Д. Благоев, Г. Бакалов, Тод. Павлов, Мих. Димитров и др. Последният направи в 1938 г. сполучлив опит да опровергае измислиците и заблудите в книжката „Личността на Ботев", в която разгледа критично възгледите на Зах. Стоянов, Ст. Заимов, Ив. Вазов, Пенчо Славейков, А. Страшимиров, д-р К. Кръстев, Б. Пенев, Ив. Мешеков и др. Тая книга изигра положителна роля в борбата с фалшификациите и извращенията. Но борбата не е завършена, всички заблуди все още не са изкоренени и разобличението трябва да продължи до окончателното очистване на светлия Ботев образ от всички реакционни извращения, безсмислици и клевети. В това отношение като извънредно ценни указания могат да ни служат изказванията на Г. Димитров, В. Коларов, В. Червенков (особено неговата реч „Кой следва заветите на Ботев", прочетена пред радио „Христо Ботев" на 2. VI. 1942 г.).

3. Третият основен въпрос е проучването на идеологията на Хр. Ботев. Като се оставят настрана съзнателните извращения на буржоазната наука в тая област, особено подценяването на революционно-демократичния характер на Ботевия мироглед, ще трябва да се признае, че и нашето прогресивно ботевознание мина през много трудности, докато стигне до правилна постановка на въпроса за Ботевата идеология. Достатъчно е да се спомене през колко фази мина въпросът за социализма на Ботев, докато се осветли вярно неговият характер. Въпреки несъмнения напредък, направен за изясняването на Ботевата идеология, както преди 9 септември, когато тоя проблем не можеше да се разисква открито, така особено след 9 септември, когато идеологията на Ботев бе поставена на свободно разискване и изяснена в основните си линии, все още остават някои разногласия и неясности, що се касае до Ботевия философски материализъм, неговото отношение към марксизма, същността на неговия утопически социализъм, неговите естетически възгледи. За изяснение на Ботевата идеология заслуга имат преди всичко Дим. Благоев, Г. Бакалов, Т. Павлов, Мих. Димитров, Жак Натан, Ас. Киселинчев и от руските изследвачи — Н. С. Державин и Евг. Волков. Тук обаче също трябва да бъдат споменати основните принципни указания, които се съдържат в редица изказвания на Г. Димитров, В. Коларов и В. Червенков и които допринасят извънредно много за правилната постановка на въпроса за Ботевата идеология. Предстои да се направи основен и окончателен марксистко-ленински преглед на тая идеология, за да може напълно да бъде изяснена.

4. Четвъртият въпрос е свързан с литературното наследство на Ботев. Несъмнено, то винаги е будило много голям интерес. В него се разкрива най-добре величието на Ботев като изключително

надарена личност, като мислител и поет, революционер и борец. Приживе на Ботев излизат една книга с негови творби („Песни и стихотворения от Ботьова и Стамболова", Букурещ 1875) и три преведени книги: „Кремуций Корд", драма от Н. Костомаров, Букурещ 1873; „Уроци за първите четири аритметически правила и за счетовете от Михайлова", Букурещ 1873, и „За славянското произхождение на дунавските българи" от Д. Иловайски, Букурещ 1875. „Песни и стихотворения" излизат във второ издание след Освобождението в 1880 г., Пловдив. След това Ботевите стихотворения многократно се препечатват в отделни книжки. Със събирането на Ботевите съчинения се заема пръв Зах. Стоянов (1885 г.). Това е несъмнена негова заслуга; изданието на Зах. Стоянов изиграва голяма роля за опознаване на читателя с цялото Ботево творчество: стихотворения, статии, фейлетони и т. н. Второ подобно издание се явява близо 20 години след това — в 1907 г., под редакцията на Ив. Г. Клинчаров и Ботевата дъщеря Ив. Хр. Ботева, която работи върху изданието с голяма любов, обаче не дочаква неговото излизане. След първата световна война се появяват още редица издания (до днес към 90 отделни издания, главно на стихотворенията), които получават широко разпространение и стигат, според изчисленията на Т. Боров, до тираж 426,400 екз.[1] Заслужава да бъдат отбелязани особено две издания: тритомното на проф. М. Димитров (I изд. 1940, II изд. 1946) и еднотомното на проф. Ал. Бурмов (1940 г.; в 1948 г. излезе под същата редакция само първият том от едно замислено двутомно издание). Характерно за тия две издания е следното: опитът да се събере цялото литературно наследство на Ботев и да се придружи с обстоен коментар, в който да бъдат изяснени всички лица и събития, засегнати в съчиненията. Трябва да бъде отбелязана специално голямата заслуга на проф. М. Димитров за пълното събиране и установяване на Ботевото литературно наследство. Той е направил и решителен опит да издири всичко, което е писал и печатал Ботев. В 1924 год. проф. Мих. Димитров издаде книгата „Неизвестни произведения" на Ботев, резултат на неговите търсения в Румъния, — книга, която даде силен тласък за издирване на цялото Ботево литературно наследство. Той направи извънредно много за проучване сътрудничеството на Ботев в редица вестници, като „Тъпан", „Свобода", „Независимост" и др. Също така трябва специално да се отбележи и второто издание на Ботевите съчинения под редакцията на Ал. Бурмов (том I, 1948), което е снабдено с обстоен, много богат коментар и подробна библиография. Резултат на дълго и сериозно научно изследване, този коментар ще служи като основа за по-нататъшната работа върху творчеството на Ботев и винаги ще представя богат извор за сведения и справки.

Трябва да признаем, че няма друг български писател, който да е издаван тъй научно, с обширен коментар, както Ботев. Това свидетелствува преди всичко за необикновен интерес към творенията на големия поет и революционер и е несъмнена заслуга на българ-

[1] Т. Боров, Издания на Ботевите произведения. Лист Христо Ботев, 25 май 1949 г., с. 6.

ските ботевоведи. Все пак и в тая област не е направено всичко и предстоят важни задачи за изпълнение. Те засягат преди всичко окончателното установяване на пълното Ботево литературно наследство: издирване на изчезналата му архива, в която са се съхранявали необнародвани негови ръкописи; разрешаване на въпроса за Ботевото сътрудничество във в. Тъпан; издирване на сътрудничеството му в други вестници и издания; установяване на Ботевите статии и фейлетони в Каравеловите вестници, особено в отдела „Знаеш ли ти кои сме", начало на което постави проф. Мих. Димитров[1]. За целта ще трябва да се проучат основно езикът и стилът на Ботев (нещо, което не е сторено до сега). За това без съмнение ще допринесе много и готвеният от Българската академия на науките Ботев речник, работен от Ст. Божков и З. Генадиева. Езиковият анализ ще улесни трудната задача на изследвача. Разбира се, той не може да бъде единственият метод, а само ще подпомогне идейно-фактическия анализ. Сигурно е, че още не е издирено цялото Ботево литературно наследство и не са установени ония статии и бележки, които Ботев е печатал без подпис.

Все още не са задоволителни и самите досегашни издания на установения вече Ботев текст, въпреки направените сериозни текстологични проучвания. Допуснати са редица неточности в предаване на текста, не е разрешен правилно въпросът за нормализиране на Ботевия език, не е въведена прегледна система в подредбата на материала. Всички тези подобрения трябва да бъдат направени незабавно. Също така необходимо е за научни цели едно автентично издание на Ботевите съчинения (със запазване на всички особености на езика и правописа). Такова е вече започнато от Научния институт Хр. Ботев, под редакцията на Ал. Бурмов и Ст. Божков. Най-сетне задача на бъдещето е и едно пълно и окончателно академично, богато коментирано издание на Ботевите съчинения.

5. Колкото и странно да изглежда и въпреки огромната литература, посветена на Ботев, неговото литературно дело и до днес не е изчерпателно изследвано. Наистина, Ботевата лирика, която е най-високото достижение на българската поезия, е била предмет на отделни проучвания; с нея са се занимавали и видни писатели, като Ив. Вазов и Пенчо Славейков. Тя вече повече от 70 години вълнува дълбоко нашия народ; с многобройни преводи е проникнала и в чужбина, където е намерила високо признание. И все пак до днес липсва едно обстойно, монографично научно изследване, което да проанализира и осветли всестранно поетическото творчество на Ботев, да разкрие неговото богато идейно, образно и емоционално съдържание, да посочи необикновеното поетическо майсторство на Ботев, да проследи и изясни силата на неговото въздействие, да разясни всички въпроси, свързани с генезиса и влиянието на това творчество, да разкрие неговите дълбоки връзки с народната песен и т. н. Разбира се, не бива да се отричат значителните приноси в това отно-

[1] Пълно издание на фейлетоните, поместени в тоя отдел, направи неотдавна проф. Ал. Бурмов в книгата: Л. Каравелов и Хр. Ботев, Знаеш ли ти кои сме, София 1949; изданието е снабдено с обширен коментар.

шение на Г. Бакалов, М. Димитров и особено Т. Павлов (напоследък и на Панталей Зарев), но все пак тепърва предстои една истинска марксистко-ленинска изчерпателна преценка на Ботевото литературно дело.

Заслужава тук да се отбележи малкият брой на монографиите, които засягат цялостно живота, идеологията и творчеството на Ботев. Първият опит направи Д. Т. Страшимиров („Христо Ботев като поет и журналист", Пловдив 1897, с. 334+11), вече съвършено остарял. Монографичен характер има трудът на Евг. Волков (софийското издание от 1921 г., московското от 1929 г.), но там вниманието е насочено главно върху идеологията и биографията. Като най-добри опити си остават книгите на Мих. Димитров („Хр. Ботев — идеи, личност, творчество", 1919, II изд. 1946), книга, изиграла голяма роля в нашето ботевознание, Г. Бакалов („Хр. Ботев", 1934), Н. С. Державин („Хр. Ботев", Москва 1948). Тук трябва да бъде прибавена и току що излязлата книга на Т. Павлов „Христо Ботев" (София 1949).

Абсолютно наложително е да се пристъпи към написване на нова, обширна, научна, марксистко-ленинска, цялостна монография за Ботев (личност, живот, идеология, творчество, влияние, оценка), от каквато се чувствува огромна нужда. Това е една от най-важните близки задачи на нашето ботевознание.

6. Друга важна задача на ботевознанието е проучването на огромното влияние, както литературно, така и идейно-обществено, което Ботев е оказвал и продължава да оказва върху нашето обществено и културно развитие. Много важен е въпросът за идейното влияние на Ботев върху нашата прогресивна интелигенция преди и след Освобождението, върху развитието на нашата работническа класа и социалистическото движение, в борбите на нашия народ за свобода, демокрация и справедлив живот, и особено в антифашистката борба след Септемврийското въстание и в съпротивата през Втората световна война. Трябва да се проучи основно и значението на Ботев за нашата нова отечественофронтовска действителност и за изграждането на социализма в нашата страна, особено след решенията на историческия V конгрес на БКП. В това отношение трябва да ни служат за указание думите на др. Г. Димитров: „Великият наш национален герой, революционер и поет Христо Ботев е и си остава най-възвишеният пример за българския народ, за неговата младеж, за неговото народно студентство. В днешната борба за демокрация, народна република и национална независимост, за прогрес и възход на нашата партия, Хр. Ботев е знаме, което все по-високо ще се развява над нова демократична България". Ето една област, която трябва да привлече сериозно вниманието на нашите учени и общественици.

7. За да могат правилно и с по-малко трудности да се решат всички поставени въпроси, необходимо е да се доведе до край и издаде пълната Ботева библиография, съставянето на която бе предприето от Народната библиотека в София под ръководството на проф. Т. Боров. Библиографията трябва да засегне всички издания и публикации на Ботевите творби и всичко писано за Ботева у нас

и в чужбина. Ние изслушахме подробно съобщение по тоя въпрос от проф. Т. Боров, затова ще отбележа само следното: трябва да се обърне най-сериозно внимание върху чуждестранния дял в библиографията (колкото и големи трудности да се срещат), за да добием представа за проникването и разпространението на Ботевото творчество в чужбина. С оглед на това ние ще можем да насочим правилно нашите усилия там, където то е незадоволително и недостатъчно. Тук трябва да се отбележи, че Ботевата стогодишнина предизвика голям интерес в целия демократически свят и като резултат се явиха не само многобройни статии за Ботев в чуждия печат, но и отделни книги с негови творби или монографии, като двете съветски (руско и украинско) издания на Ботеви творби, книгата на Н. С. Державин, румънското издание, излязлата на чешки книга на Зденек Урбан, готвените издания в Полша и Унгария. Несъмнено постижение на Научния институт Хр. Ботев представят и трите спретнати томчета избрани Ботеви творби в превод на руски, френски и английски, излезли под редакцията на Г. Цанев.

8. Най-сетне, животът, личността, идеологията и литературното творчество на Ботев не могат да бъдат осветлени пълно и правилно, без да се познава основно епохата, в която той живее и твори. Епохата трябва да бъде проучена в няколко аспекта: състоянието на турската империя и на българския народ през втората половина на XIX в. (икономически, социални, политически, културни отношения); българското национално-революционно движение — проучено най-подробно; състоянието на Русия и Румъния през дадения период (където Ботев работи); историята на европейската политика през втората половина на XIX в. и особено развитието на национално-революционните движения и създаването на тяхната идеология, както и историята на социалистическите идеи и социалистическото движение. Абсолютно неправилно е епохата на Ботев да се очертава само с прояви от вътрешния живот на турската държава и българския народ, без да се държи сметка за по-широките балкански и международни явления, — както и обратното: да не се извежда делото на Ботев от условията на българската солиално-политическа действителност. В тоя смисъл проучванията на Ботевата епоха са вече започнати — в трудовете и статиите на Д. Благоев, Васил Коларов, Н. С. Державин, Мих. Димитров, Жак Натан, Ал. Бурмов, Ив. Унджиев (в неговата обширна биография на В. Левски) и др., но те трябва да бъдат продължени, разширени и задълбочени.

Ето най-важните постижения и задачи на ботевознанието. Моята цел не бе да навлизам в подробности, нито да очертавам заслугите на отделни лица. Аз се спрях на най-общите въпроси, илюстрирайки ги с някои примери. Основният извод е следният: българската прогресивна наука е направила значителни усилия да осветли правилно живота, идеологията и литературното наследство на великия поет и революционер Хр. Ботев. Правилна насока на изследванията дава основателят на научния социализъм в България Дим. Благоев; по неговия път тръгват най-добрите изследвачи на Ботев. Въпреки направените значителни постижения обаче, пред ботевознанието стоят

редица големи задачи и неразрешени въпроси, и най-важното: „пълно и обективно-вярно историческо осветление и преценка", „генерален и всестранен марксистко-ленински преглед на великото революционно дело и поетическо творчество на Хр. Ботев" (акад. Т. Павлов). Конкретно, смятам като най-близки задачи следните: в непродължителен срок трябва да бъде написана пълна биография на Хр. Ботев; да излезе автентичното издание на неговите съчинения; да бъде отпечатана приготвената вече Ботева библиография; да бъде завършен и издаден от Българската академия на науките Ботевият речник; да се направи основно изследване на Ботевото поетическо творчество (включително и стихът, стилът и езикът); да се напише и издаде цялостна научна монография за Ботев, от каквато широките читателски кръгове чувствуват голяма нужда; да се пусне в най-скоро време пълно общедостъпно издание на Ботевите творения. Същевременно ще продължава работата върху всички останали въпроси и задачи, които набелязах в доклада си.

Ние сме уверени, че при условията, които нашето народно правителство създава за научна работа и които разкриват широки възможности пред българските ботевоведи, при подкрепата, която получава Научният институт Хр. Ботев, който трябва да се превърне в истинско средище на ботевознанието, стоещите пред нас големи и важни задачи ще бъдат изпълнени. Нужно е нашите научни работници — ботевоведи да се отдадат на упорита изследователска работа; нужно е да се създадат и привлекат нови, млади научни кадри; нужно е да се положат всички усилия в това високо патриотично дело; нужно е да се заслужи доверието и вниманието, с което българският народ се отнася към нашата работа. Това ще бъде и най-добрата лична отплата за всичко велико и прекрасно, което е дал на всекиго от нас гениалният син на българския народ, пламенният революционер и ненадминатият поет Христо Ботев.

ЛАЛЮ НЕНОВ — БИОГРАФ НА БОТЕВИТЕ ЧЕТНИЦИ

от МИХАИЛ ДИМИТРОВ

След биографията на Христо Ботев от Зах. Стоянов, излязла още през 1888 год., в която са описани действията на Ботевата чета и е даден поименен списък на четниците, и след спомените на 3—4 четника, излезли наскоро след Освобождението, интересът всред нашето общество към другарите на поета-революционер бе значително отслабнал. Едва през текущето десетилетие този интерес се съживи. Затова допринесе както големият интерес към Ботевите съчинения през фашистко време — само през 1940 година те излязоха в три редакции, — така и появата на партизанското движение у нас. Един от дейците, който с голяма страст работи за задоволяване на порастналия интерес към Ботевите четници, е поменатият в заглавието Лалю Ненов.

След като написа няколко статии във в. Заря, посветени на живота и съдбата на Ботеви четници из Тетевенско, към която околия спада и родното място на самия Лалю Ненов, у последния узрява идеята да напише по една кратка биография на всеки един от Ботевите четници. През 1938 год., когато за първи път се запознах с него, той вече живееше с тази идея. Според неговия план той трябваше най-напред да посети родните места на четниците, да се запознае с тяхните наследници, да събере сведения от тях, а след това — да работи в Народната библиотека в София. Но да се обиколят 150—160 селища, пръснати из цялата страна, се изискваха големи парични средства, още повече, когато в много от тия селища човек трябва да престои някой и други ден. Между това Лалю Ненов беше съвършено беден селянин и изкарваше прехраната си главно с разпространение на левичарска литература, предимно в околията, в която живееше. Ала въпреки това, той без всякаква помощ от страна на когото и да било, се зае да изпълни любимия си план. Работата вървеше бавно, защото, като посетеше едно-две места, той се връщаше в родното си място, за да посъбере някой лев, и отново тръгваше по обиколки. Така той обиколи Тетевенско, Троянско, Ловчанско, Карловско, Казанлъшко, Софийско, Новоселско, и доколкото сега си спомням, и града Сливен. Освен материалните несгоди при тия пътувания, Лалю Ненов трябваше да се бори и да изпита несгоди и от друг род. През войната властите бяха много подозрителни към всеки, който се движи из страната без достатъчно явен повод. Па и трудно можеха да повярват хората, че селски пролетарий ще зареже всичко и ще тръгне из градове и села да събира сведения за живота на Ботеви четници! Ето защо той постоянно трябваше да разбива тяхната подозрителност, а в едно от новоселските села един учител-пенсионер го предава на властите като „парашутист“. Лалю Ненов бива арестуван и закаран в околийския център, дето едвам успял да се осво-

боди, като, доколкото сега си спомням, прекарал няколко дни в ареста. При тия условия работи Лалю Ненов.

Поради войната вестниците и архивите в Народната библиотека бяха пренесени в подземия и нему не оставаше нищо друго, освен да се задоволи със сведенията, добити от наследници на четниците.

През първите месеци на 1944 год. пишещият тия редове получи голяма тетрадка с биографиите на 109 Ботеви четника. В писмото, с което ми съобщаваше за своята пратка, Лалю Ненов ме молеше да прегледам неговата работа в стилно и езиково отношение, което аз и направих. След незначителни корекции аз му върнах тетрадката с предложение да препише биографиите на 109-те четника на отделни листове, за да могат един ден да се дадат за печат. Онова, което ми е останало в паметта от четене на биографиите, е, че техният автор бе обърнал особено внимание на социалния произход на четниците; от 109 четника само един се занимавал с дребна търговия на тютюн, всички други били работници или пък занаятчии — изобщо хора из работния народ. Един от четниците, преди да забегне в Румъния, бил селски свинар.

Наскоро след като бях върнал тетрадката на Лалю Ненов, получих писмо от него, в което ме предупреждаваше да не му пиша повече, защото известно време не ще може да отговаря на писмата ми. Предположих, че може би ще го интернират, и в този смисъл се отзовах на последното му писмо. Пълната истина за неговата съдба научих едва след 9 септември 1944 год.

Лалю Ненов Динов е роден на 5 април 1895 год. в село Гложене, Тетевенско. Баща му, Нено Динов, е един от първите пионери за разпространение на социализма в Тетевенска околия. Закърмен с идеите на социализма в бедно селско семейство, Лалю Ненов е изключван по ред от две гимназии, като останал с четирикласно образование. Липсата на училищно образование той наваксал с упорит труд да се самообразова, като усвоил идеите на Маркс-Ленина. В своя ежедневен живот, в общуване със своите съселени и в срещи с тях той е един от неуморните пропагандатори на социалистическите идеи. През фашистко време той, както бе вече поменато, разпространява прогресивна литература в своето село, Тетевен и неговата околност. През същото време той е дописник на в. Заря, под скритото име Осински.

През 1931 год. в Дирекцията на полицията в София убиват заради комунистическите му идеи 22-годишния му брат Цачо Ненов — духовно и физически прекрасен момък. Лалю Ненов, върху когото това убийство се отразява много тежко, публично развява кървавите ризи на брата си, заради което бива арестуван и жестоко бит от полицията. Укривал нелегални другари, той сам, вече 50-годишен човек през 1944 год., постъпва като партизанин в Червенобрежкия отред. На 16 юни същата година в неравна борба с врага Лалю Ненов загива геройски в местността Черни дол, край с. Брусен, Тетевенско. Костите му почиват в братската могила на партизаните, убити заедно с него в същата местност.

След неговото убийство полицията задигнала и вещите му от къщи, като изгорила книжата му. Така пропада книжовният труд на

Лалю Ненов, започнат при толкова тежки материални и морално-политически условия. Познавайки лично Лалю Ненов, достоен представител на селския пролетариат у нас, познавайки неговата упоритост и ентусиазъм в преследване на веднъж поставената задача, аз сметнах за свой нравствен дълг да разкажа на читателите на Сборника за неговия ценен книжовен труд, с който той искаше да привнесе своя скромен дял за разширяване познанията ни за Ботев и епохата му.

ДОКУМЕНТИ И МАТЕРИАЛИ

ТУРСКИ ДОКУМЕНТИ ЗА БОТЕВАТА ЧЕТА

от БОРИС НЕДКОВ

Мемоарната и научна историческа литература за Ботева, за творчеството му и за Козлодуйския подвиг на предвождaната от него въстаническа чета е достигнала значителни размери. Веднага обаче се налага да признаем, че върху научната историческа литература за Ботева са се отразили в преголяма степен слабостите и недостатъците на мемоарната, от която тя най-вече е черпила фактическия материал. Безспорно, критическото отнасяне към самите извори от страна на изтъкнати наши учени ботевоведи, като професорите Михаил Димитров, Александър Бурмов и др., в последно време допринесе извънредно много за разчистване на голям брой заблуди и фалшификации около личността и идеите на Ботева, но що се отнася до историята на четата, там все още намират място редица непроверени, съмнителни факти. Празноти и особено спорни и неуяснени напълно въпроси във връзка с организирането на Ботевата чета, минаването ѝ през Дунава, сраженията във Врачанския балкан и крайната съдба на отделните четници има още твърде много.

Така, например, твърде оскъдни и не винаги точни са сведенията за турските военни действия по потушаването на въстанията. В това отношение тъкмо за Ботев данните на нашите, българските извори са много бедни, а и често пъти — противоречиви. Ние нямаме още подробно и точно описание на битката на Милин камък, която, по всичко личи, е била главното и решаващо сражение със силите на османската власт и в която, макар и още непобедена, четата на Христо Ботев трябвало да види непостижима своята цел, да преживее в перспектива целия свой неуспех и печален край.

Налага се да отбележим, че както и би трябвало да се очаква, колкото и щабът на Ботевата чета да пазел в тайна подготвения Козлодуйски десант, при широката мрежа от шпиони, чрез които централното вилаетско управление в Русе поддържало своята грижливо изтъкана разузнавателна служба, не е било възможно турците да не доловят нещо. Избухналите български въстания в Южна България, както и в някои части на Северна България, предизвикали повишаване бдителността на властта особено по отношение на северната съседка — Румъния, страната, която турците не без право считали за „свърталище на българските комити“. Голямото оживление в румънските пристанищни градчета към средата на май 1876, създадено от присъствието на повече от обикновено българи, не е могло да не обърне вниманието на агентите на русенския валия Асъм паша. И действително, от публикуваните от К. А. Цанков румънски[1], както и от

---

[1] К. А. Цанков, Официални румъно-турски документи по минаването на Хр. Ботевата чета през Дунава в 1876 год., отпечатък от СбНУ, кн. XVIII, София 1901.

тук събраните турски документи за Ботевата чета се вижда, че в Русе са имали сведения за съсредоточаване на комити в Зимнич, Турно-Магурели, Каракал, Извор и други места и че се готви минаване на отсамния бряг. Изглежда обаче, че тези съобщения не са били приети с необходимата сериозност от страна на властта, тъй като не един път през последните десетина години били правени подобни донесения. От друга страна, по това време, когато въстанията в България бяха вече почти потушени, на турските управници се е струвало за невероятен какъвто и да било опит за преминаване на въстаници в кръстосвания на длъж и нашир от башибозуци и редовна войска Дунавски вилает и тяхната бдителност е била насочена да се попречи на всеки опит за минаване повече отвъд, отколкото отсам Дунава. Така само можем да си обясним голямото спокойствие, с което Асъм паша посрещнал, вероятно на 16 май, донесението на един от шпионите във Влашко, че в пристанищното градче Бекет и околните села се намирали събрани около 120 (sic!) души бунтовници (групата четници, които се качили последни на парахода „Радецки“) и чакали нареждане, за да минат Дунава. Същият ден валията съобщил със шифрована телеграма новината на видинския мютесариф, като същевременно изказал съмнение във вероятността за нахлуване в турска територия, но все пак му напомнил да нареди на каймакама в Оряхово да вземе необходимите мерки. Изглежда, че съобщението не развълнувало особено много мютесарифа. Вместо да отправи веднага телеграфическо нареждане на въпросния околийски управител той едва на другия ден, на 17 май, изпратил с писмо дешифрирания текст на телеграмата от Русе до каймакамите в Оряхово и Лом. Писмата ще да са пристигнали на местоназначението си, когато вече Ботев е бил с четата си при Враца. Така, ориенталското спокойствие и мъчноподвижност на турските управници във вилаета осигурили лекото и безпрепятствено слизане на четата при Козлодуй и сравнително свободния й път до Милин камък[1].

Новината за слизането на четата при Козлодуй се получила във Враца по официален път късно след обед на 17 май[2]. Тя стигнала по телеграфната жица най-напред до знанието на околийския управител [каймакам] Махмуд Съдки. Заедно с неприятната вест телеграмата на видинския мютесариф Халил Рифат паша донесла и строгото нареждане да се вземат бързи и удачни мерки за защитата на града. Веднага каймакамът свикал разширен съвет от длъжностни лица и видни турски граждани, за да обсъдят какво да предприемат срещу грозещата ги опасност. Непосредствено след съвещанието поставил башибозуци (нередовна войска) да охраняват всички входни пунктове на Враца, а той самият, придружен от конни стражари („сювари заптие“) още същата вечер се отправил за близките села, за да събере хайка от въоръжени мюсюлмани — башибозуци, черкези, татари и др., с които да пресрещне опасните

[1] Вж. по-долу док. XVIII.

[2] „На 17 май ние узнахме от турските офицери, че московци минали Дунава, и те ни питаха, далеч ли е с. Козлодуй, защото им било заповядано да тръгнат за там“. Спомени на Мито Анков за размирните години (1872—1878), под редакцията на Н. Начов, София 1936, с. 41.

комити. Така че организатор и предводител на башибозуци и черкези, с които главно Ботев водил ожесточена битка на Милин камък, както се вижда от едно колективно прошение на турските първенци във Враца до видинския мютесариф, е бил Махмуд ефенди, врачанският каймакам[1]. За действия на редовните войски в прошението не се казва почти нищо, освен че се споменава за пристигане на полесражението на две роти. Описанието на боя с Ботевата чета, което правят подписалите прошението (а може би самият каймакам), както и посоченият брой на жертвите (70 души!) от страна на нашите четници, естествено не са и не може да се очаква да бъдат напълно достоверни. Все пак, съпоставени с данните в други документи и с известните досега данни, те ще спомогнат тъкмо за оточняване на някои положения. Така напр., струва ни се, че числото на турските нередовни и редовни войници, взели участие в битката на Милин камък, в никой случай не може да бъде нито „6000“[2], нито два табура (дружини, б. н.), и един ескадрон кавалерия, а башибозуци... триста и черкези четиристотин . . .“[3]; трябва да приемем, че това е по-близо до числото, което дава Захари Стоянов — (350 души)[4].

Както знаем от спомените на Ботеви четници, а се вижда и от тук публикуваните документи, главните военни действия срещу четата, поне в битката на Милин камък, се водили от башибозуци и черкези, а не от редовна войска. Прави впечатление, че даже и пристигналите две роти не взели активно участие в боя, а стояли на задната линия, като най-многото подсиляли куража на ожесточените рекрутисти с артилерийско подкрепление[5]. При потушаване на въстанията в Панагюрския и другите революционни окръзи тактиката на турските командири е била да пускат в действие най-напред групи от нередовни войници—башибозуци, а след това да настъпват редовните войскови части. Така действуват те и при акцията за унищожаване на Ботевата чета. За Милин камък били отправени войскови части от Видин, пренесени с параход на 17 май през нощта и стоварени при Цибър, и от Оряхово, но не успели да стигнат своевременно на бойното поле. Пристигнали само двете роти, за които стана дума по-горе, и то от Враца.

Със същата тази военна тактика, струва ни се, ще трябва да си обясним, защо на 19 май, когато главатарят на башибозуците — каймакамът Махмуд, се завърнал във Враца[6], а самите башибозуци се пръснали на групи по селата уж да търсят комити, а в същност да оплячкосват мирното население[7], Ботевата чета почива на Веслец, необезпокоявана от никого. Наивно е да се смята, че турците са загубили „по чудо“ дирята на една група от около 150 души въоръжени хора.

---

[1] Вж. по-долу документ LX.

[2] Ангел Д. Бояджиев, Иваница Данчев, живот и поборническата му деятелност в свръзка с движението на Ботевата чета през 1869—1876 год. Варна 1901, с. 96.

[3] Ст. Заимов, Етюди, с. 188.

[4] Зах. Стоянов, Христо Ботев (опит за биография), с. 422.

[5] Н. Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 284.

[6] Вж. док. LX.

[7] Вж. док. XXXIX.

Доста колебливи и несигурни са досегашните ни сведения и за причините, поради които врачани не се включили в общонародното дело и, въпреки всички приготовления, не въстанали. Може смело да се каже, че тенденцията да се обясняват и извиняват организационите слабости в подготовката на въстанието във Враца и най-вече липсата на единно и смело ръководно ядро с „пристигане на голям брой турски войски" не е в съгласие с историческата истина. Повечето от историците на Ботевата чета възприемат мнението, че на 19 май, когато четата почива на Веслец, а хората от врачанския комитет губят ценно време в колебливи размишления и планове какво да предприемат, пристигнал „многоброен турски аскер", предвождан дори от „усмирителя на Панагюрското въстание" — Хасан паша[1], и въстанието било осуетено. Такова мнение е възприел и Д. Т. Страшимиров[2], опиращ се на сведения, черпени от Стоян Заимова[3]. Но на въпроса защо врачани не въстанали, когато пристигнала Ботевата чета, Стоян Заимов е дал пред турската следствена комисия във Видин следния отговор: „На 19-и май, в сряда, денем и през нощта (т. е. на 18 срещу 19, б. н.) около 500—600 души въстаници само от града Враца, въоръжени и във въстанически дрехи, се събраха в старата черква. Тогава преминалите отсреща въстаници се биеха с войската в дъбовата гора при с. Баница. Същия ден, като видяха, че откъм Орханийско пристигнаха във Враца три роти войска с барабани и двадесет души черкези, не се осмелиха да излязат от черквата и отидат на помощ на въстаниците в банишката дъбрава. Всички се разпръснаха по домовете си"[4]. В показанията на Заимова стои между другите и тази неточност, че трите роти и черкезите идели откъм Орхание, докато в действителност посоката им била откъм Оряхово, и то под командата на подполк. Махмуд бей, същият, който на 17 май пътувал с „Радецки" за Видин, но се принудил да слезе в Оряхово[5].

Пристигането на Хасан паша във Враца е описано подробно в спомените на Мито Анков, само че според него то е станало не на 19, а на 23 май, „неделя преди обед"[6]. Само няколко страници по-нататък в спомените, като се съобщава за залавянето на Стоян Заимов, което било станало на 22 май, се казва, че „още същия ден Заимов бил изкаран пред мезлича (меджлиса), председателствуван от Хасан паша"[7]. Противоречието в датите на тези две събития показва, че Мито Анков не е точен в хронологията. Нещо повече, имаме

---

[1] За него вж. Д. Г. Гаджанов, Турски източници за новата ни история, в СбБАН, кн. III, клон. ист.-фил., 2. София 1914, с. 31.

[2] Димитър Т. Страшимиров, История на Априлското въстание, т. III. Въстание и пепелища. Пловдив 1907, с. с. 346—347.

[3] Стоян Заимов, Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов, София 1895, с. 188—189.

[4] Д. Г. Гаджанов, пос. м., с. 48. Същото следствие е преведено и от някакъв турчин и публикувано във в. Изгрев, Кюстендил, 1900. Излязло е и като отделен отпечатък, от който цитирахме по-горе. Тук и за напред ние ще цитираме по превода на Гаджанов, като по-правилен. Нито във в. Изгрев, нито у Гаджанов е посочено, къде се намира оригиналният турски текст, от който са направени и двата превода.

[5] Вж. док. XXXVIII.

[6] Спомени на Мито Анков, с. 48.

[7] Пак там сс. 53—54.

основание да се съмняваме, дали той лично е наблюдавал пристигането на войската на „Кел-Хасан паша“ във Враца или пък е предал разказани му по-късно впечатления на врачани очевидци. Забележително е обаче, че в нашите документи, в много от които се съдържат сведения тъкмо от военен характер, не се споменава нищо за Хасан паша. А независимо от това, в рубриката „Български известия“ на в. Български глас от 1 юни 1876 год. намираме следното съобщение от Пловдив: „Хасан паша замина, казва дописникът ни, на 24 мая из градът ни с 2200 души войска и башибозуци да преследва въстаниците . . .[1]“ Да допуснем, че турският генерал е заминал на същия ден с войската си за Враца; той все пак не би могъл да пристигне там по-рано от края на май или началото на юни, ако изобщо е ходил във Враца.

Между нашите документи има едно телеграфическо донесение до Видин за залавянето на Стоян Заимов от 25 май, което е подписано от полковник Хасан Хайри[2], в следващите телеграми наричан Хасан бей. Кой е този Хасан бей? Ние знаем, че за потушаване на Панагюрското въстание от София потеглил генерал Хасан паша, от чиито войски се отделили две дружини под командата на полк. Хасан бей, който действувал по-нататък самостоятелно[3]. Същият този Хасан бей, според една телеграма на габровския каймакам Юрданчо ефенди до търновския мютесариф, която притежаваме, е бил на 20 май в Габрово и се готвил да потегли за Троян. Много вероятно е той именно да е пристигнал на 24 или 25 май във Враца и по смешение на името му с това на генерала да е взет за Хасан паша.

Твърде интересен е и въпросът за личния състав на Ботевата чета, който едва ли би могъл да се разреши с досегашните наши данни. Необходими са повече сведения за личността на всеки един отделен четник. А такива за масата от четниците ние все още не притежаваме. Нещо повече, за голям брой от тях знаем само имената им и нищо повече. Така напр., твърде загадъчна е личността на тъй наречения „руски княз“—Теофан Раданов. За пръв път от тук публикуваните документи се разкрива, че горното име е псевдоним на лицето Арует Загрин[4] от Курландия (Летония), руски поданик, който живеел в Белград и взел участие в Херцеговското въстание като командир на доброволческа рота. Участието на летонеца Арует Загрин в четата на Ботев е още едно свидетелство за широките връзки на нашия велик поет и революционер с носители на новите социалистически идеи от 70-те години на XIX век, борци за освобождаване на народите от политическо и социално потисничество във всички страни. Арует Загрин (Теофан Раданов) паднал пронизан от башибозушки куршум във врачанските лозя, а не както се мислеше досега, че е изгорял в колибата на Стоян Грамчев, и у него били намерени редица документи, които видинският мютесариф Халил Рифат паша изпратил на валията в Русе. Но ние притежаваме само черно-

[1] В. Български глас, Болград, год. I (1876), бр. 7, 1 юни.
[2] Вж. по-долу док. XLVIII.
[3] Д. Г. Гаджанов, пос. м., с. 31.
[4] Вж. док. XLVIII.

вата от писмото, с което те са придружени, а нямаме на лице самите документи[1], за да почерпим по-подробни сведения за „руския княз", някой, може би, значителен балтийски революционер, загинал далеч от своята родина под знамето на борбата за свобода.

Не малко тъмни места и неуяснени положения се срещат и по въпроса за съдбата на отделните четници след неуспеха на предприетото дело. По-голямата част от тях, според турските документи около 130 души[2], загиват в ожесточени сражения на Милин камък, във Врачанския балкан, над Челопек, при селата Люти-брод, Шипково и др. Други виждат безизходното си положение и, изложени на угрозата да бъдат напълно унищожени от притискащите ги потери, се предават; подли предателства пък поставят друг значителен брой от тях в ръцете на озверения враг. Съдени от извънредния съд на Хакъ паша в Русе, а някои — от извънредния съд в София, те биват хвърлени в турските зандани или изпратени на заточение в прочутите крепости-затвори на Диар-Бекир, Сен Жан д'Акр и др. Само малцина успяват да убягнат на ревностните пазители на Османовата империя и да преминат зад граница или пък, укривани от родолюбиви сънародници, да дочакат освобождението на България.

А какво да се каже за смъртта на героя, на смелия завоевател на „Радецки", на огнения революционер и патриот Ботев? Сведенията са толкова разногласни и несигурни, че действително Ботевите изследователи няма на какво да се опрат, за да ни дадат точната и исторически вярна картина за смъртта на войводата. И прав е проф. Михаил Димитров, когато завършва своята биография на Христо Ботев с думите: „Окончателен отговор на повдигнатите тук въпроси и съмнения ще дадат само турските архиви от онази епоха. Нека не създаваме особен въпрос от убийството на Ботев до времето, когато проучването на тия архиви ще бъде възможно. Дано това бъде по-скоро!"[3]

Ползуването на турските извори — историческа литература, турския периодичен печат от онова време и най-вече турските архиви — ще улесни задачата на нашите историци да опишат и правилно охарактеризират не само действията на Ботевата чета, но и изобщо всички ония тъй решителни за съдбата на поробения български народ събития през революционната 1876 година. За съжаление, досега почти никой от нашите историци не е потърсил архивите на околийските и окръжни управления във вилаета, на Дунавското областно управление и особено на извънредните съдилища в Русе, Търново, София и Пловдив, създадени от турското правителство нарочно за разглеждане делата по българските въстания, за да почерпи необходимите сурови данни[4].

Опирането едностранчиво само на спомени, писма, бележки и пр. на участници в събитията, писани често пъти много години по-

---

[1] Паспорт, лична карта, писма и др.
[2] Виж. док. XCIX.
[3] Мих. Димитров, Христо Ботев, биография, 1948, с. 200.
[4] Турски документи по въстанията 1876 са публикували Д. Г. Гаджанов, пос. съч., и д-р П. Миятев, Няколко турски документи из нашето близко минало, в Годишник на Пловдивската нар. библиотека и музей 1940—1941, София 1942, с. 133—140.

късно, и игнорирането на официалните турски архиви е, според нас, главната причина за толкова много фактически грешки, неточности и противоречия в историческата литература за последното десетилетие от историята на българския народ под турско робство, епоха близка и леснодостъпна за изследователския поглед на историка.

Вярно е, че издирването и ползуването на турските извори е съпроводено от редица трудности. Преди всичко, много малък е броят на останалите и оцелели досега у нас турски архиви. Поради недостатъчно преценяване на тяхната научна стойност и поради небрежност от страна на културните фактори в България след Освобождението са пропаднали с време почти всички архиви на османските канцеларии в нашата страна, които изтеглящите се турски господари не са успели да унищожат или да отнесат със себе си. Известно е също така, че достъпът до турския държавен архив „Хазине—и еврак" и други архивни сбирки в Цариград, независимо от лошото им за ползуване състояние, е много труден. От друга страна, безспорно известни мъчнотии причинява и езикът и особено арабското писмо на документите, за разчитане и разбиране на които се иска специална подготовка.

Но макар у нас да не са запазени архивите на турските правителствени учреждения, все пак в някои наши културни институти се срещат турски документи от предиосвобожденската епоха. Най-голяма турска архивна сбирка притежава ориенталският отдел на Софийската народна библиотека, отдето вземаме и тук преведените документи. Но поради това, че материалите са откъслечни и събрани инцидентно оттук и оттам, те не представляват цялостни архиви на едно или друго османско правителствено учреждение. Това са части от архиви или изобщо документи, попаднали случайно в библиотеката. При това трябва да отбележим, че архивната сбирка на ориенталския отдел не е още окончателно прегледана и систематизирана, за да могат, при една публикация като настоящата, да се обхванат всички налични документи по въпроса. Тук са включени само документи за Ботевата чета (открити до м. ноември 1949 г. но нека се надяваме, че в непрегледания архив ще се окажат за нея и други, още по-ценни материали.

Все пак, колкото и ограничена да е по обем нашата сбирка от 108 документи—телеграми, писма, доклади, протоколи, изложения и пр., тя хвърля пряко или косвено известна светлина върху повечето от по-горе повдигнатите въпроси. Турските документи ни дават нови и твърде интересни сведения за положението във Видинския санджак преди идването на Ботевата чета, за десанта при Козлодуй и за първите мерки на турските власти срещу четата, за ограничителните мерки спрямо австрийските параходи по Дунава, за предохранителните мерки по дунавските пристанища, за броя на Ботевите четници, за военните действия на турците срещу четата и за боя на Милин камък, за края на четата и съдбата на отделните четници, за грабежи и терор, вършени от башибозуци, черкези и др. Тия документи ни дават възможност да надникнем в противниковите редове, да видим как властта организира борбата срещу настъпващата към Враца Ботева чета, да чуем автентично турско мнение за паметната битка на Милин камък на 18 май 1876 г. Двубоят между

видинския мютесариф, представител на постепенно загиващата стара система на господство и експлоатация на отделни класи и цели народи, същият Халил Рифат паша, който по-късно, като велик везир, получил от княз Фердинанда българския орден „Св. Александър“ с брилянти[1], и от друга страна Христо Ботев, носител на революционно-демократични идеи, безстрашен борец срещу всяка тирания и господство над трудещите се народни маси, завършва временно в полза на реакцията. И трябваше да измине близо половин век на буржоазно-капиталистично развитие на новата българска държава, за да се стигне до неизбежния край на една система, която носи в себе си своята гибел, та под ръководството на великия народен вожд и учител Георги Димитров и с помощта пак на братския СССР да се осъществят идеалите на Ботева — свободна, републиканска, социалистическа България.

*

Документите са подредени хронологически и се отнасят за времето от 3 май до 21 ноември 1876. Българският им превод е придружен от бележки под линия, а накрая и от оригиналния турски текст във факсимиле.[2] Поради това, че са от ново време, те не сочат някакви езикови или палеографски особености, които да заслужават да бъдат отделно изтъкнати. Написани са на обикновено и не винаги коректно арабско писмо „рика“, а езикът им, особено на писмата, докладите и изложенията носи характерните белези на типичния надут турски канцеларски стил. Тъй като в турския им оригинал документите са датирани в повечето случаи според мохамеданската слънчева година, а денят от месеца е по юлианския календар, ние превръщаме само годината в християнско летоизчисление, а запазваме месеца и деня по стария стил. За да се получи „нов стил“, трябва да се прибавят винаги 12 дни. Поставените в прави скоби думи в превода са прибавени от нас и служат за пояснение или пък представляват съответните турски термини. При всеки отделен документ даваме инвентарния му номер и сигнатура за местонахождението му в сбирката на ориенталския отдел при Софийската народна библиотека.

Накрай дължа да изкажа благодарност на колегите си от ориенталския отдел, другарите Н. Попов, Ст. Бакладжиев, Г. Ингилизов и Д. Шалев за помощта, която ми оказаха както при откриване на материалите, така също и при разчитане, а дори и при превода на някои по-особени места в турския текст, и особена признателност дължа на проф. Ал. Бурмов за оказаното ми ценно съдействие при изготвяне на разяснителните бележки към документите.

---

[1] Вж. по-долу заб. 1, с. 685.

[2] Поради технически причини не е възможно да се поместят факсимилета на всички документи. Такива ще бъдат отпечатани в някоя бъдеща публикация на Ботевия институт. Изготвени са обаче фотокопия на оригиналите, и тия фотокопия са на разположение за евентуални справки в архива на Института. Бележка на редакцията.

БЪЛГАРСКИ ПРЕВОД НА ДОКУМЕНТИТЕ

I

Телеграма [чернова] от русенския валия до Високата порта. Иска заповед за временно увеличаване броя на заптиетата във Враца.

Русе, 3 май 1876.

До Високата порта 44

Видинският мютесариф съобщава от Враца[1], че на врачанските български първенци били дадени нужните наставления[2] и че там [Враца] били изпратени и две роти войска[3]. Все пак духовете се намирали в постоянно възбуждение поради това, че уж орханийска околия [каза] щяла да въстане и че от отсреща [Влашко] щели да дойдат бунтовници. Тъй като е допустимо някои отделни лица да са заминали с цел да се присъединят към въстаниците в Пазарджишко и Златишко и тъй като, от друга страна, във Враца има твърде малко и недостатъчно мохамедани и полиция [заптиета], предприето било незабавно вербуване на 60 пеши и 20 конни временни стражари, поради оказалата се голяма нужда да бъдат завардени, дето трябва, проходните места. Молим за бърза официална заповед[4].

[Бележка върху черновата]: Изпратена 3 май [1]292.

Инв. 16941/1949, ОАК. 5/3.

II

Телеграма от оряховския окол. управител до окр. управление във Видин. Иска да бъдат изпратени в Оряхово две роти редовна войска за осигуряване на реда и спокойствието.

Оряхово, 7 май 1876.

40 думи, пощенски № 238, брой 102, под. 7, пол. 7·05 часа

До Видинското окол. управление

Донасям, че днес с просба, подписана от страна на 50—60 почетни граждани, мюсюлмани и християни, е поискано да се изпратят

---

[1] Видинският мютесариф пристигнал във Враца на 20 април; вж. Димитър Йоцов, Културно-политическа история на Враца. София 1937, с. 252.

[2] „Той [мютесарифът,] бил свикал, казва Мито Анков, чорбаджиите и им говорил, че имал верни сведения, какво във Враца се готвело нещо като въстание, но той бил в състояние с един замах да съсипе подобни опити, като за сетнините не отговарял". Спомени на Мито Анков, с. 37—38.

[3] А Мито Анков съобщава: „Докле ние мислехме, че във Враца ще избием лесно турците, един ден се изтърси турска войска около 200 души, въоръжени с пушки система Шнайдер"; пак там, с. 40. Според Д. Йоцов войската пристигнала в първите дни на май, пос. съч., с. 255.

[4] Понеже телеграмата е в чернова, липсва подписът на русенския валия — Мехмед Асъм паша.

веднага тук, тъй както е направено за другите околии, две роти [„бьолюк“] редовна войска, за да се осигури спокойствието. 7 май [12] 92. Оряховски каймакам: Сюлейман.

[Резолюция върху телеграмата]:

Отговор. 7 май 92. Съобщено е.

Отг. на 102. Пристигналата от Софийското окр. управление подробна телеграма с извънредно радостни новини относно пълното разбиване на въстаниците в Софийско и Пазарджишко и възвръщането им в селата препратихме вчера заедно с едно окръжно и трябва да е дошла вече у вас. Напомням да разгласите в подобаваща форма на които трябва, че, слава богу, спокойствието се възстановява навсякъде и че, недай боже, ако се яви подобна опасност за сигурността, има възможност да се докара веднага там със специален параход войска. Но ако има положения, които да причиняват несигурност, постарайте се да намерите средства за тяхното отстраняване[1].

Инв. 17308/1949, ОАК 5/2, л. 102.

III

Телеграма от видинския окр. управител Халил Рифат паша до окол. управление в Оряхово. Забранява се внасянето в Дунавския вилает на вестник Нова България.

Видин, 11 май 1876.

44 д., пощ. № 1055, бр. 181, под, 9, пол. 10·50 ч

До Оряховското окол. управление

От областното управление нареждат телеграфически да не се допуска внасянето във вътрешността на вилаета на печатания и издаван на български език в Букурещ и с много вредно съдържание вестник Нова България[2]. Необходимо е да проучите, кои там

---

[1] Действително, към 5 май въстанията в Южна България са клонели вече към изгасване, но революционният пламък прехвърлил Балкана и обхванал с нова сила будното българско население в Габровско, Тревненско и Севлиевско. И за туй на безпокойството сред турската управляваща класа не могат да подействуват успокоителните съобщения на софийския окр. управител. Искането на каймакама да се изпратят в Оряхово две роти войска трябва да е било удовлетворено, тъй като тъкмо с тези роти, а още и черкези и башибозуци, Махмуд бей е пристигнал на 19 май във Враца; срвн. забел. 1 към док. XXVI.

[2] Нова България. Вестник политически и книжевни. Излазя веднаж през неделята — в събота. Букурещ, п-ца „Кръг“. год. I, бр. 1, 5 май 1876 — бр. 75, 22 април 1877.

Първият брой е редактиран и издаден от Христо Ботев в Букурещ, вторият излиза пак в Букурещ, а следващите — в Гюргево и то под редакцията на Р. И. Блъсков и други емигранти. Брой 1 е препечатван във Враца на 27 май 1890, а посетне във Видин и София. Очевидно, забраната от преди 11 май да се внася вестника в Дунавския вилает е издадена след излизането на първия, Ботевия брой.

получават този вестник, да забраните внасянето му, като бъдете винаги извънредно бдителни. 11 май [12]92. Халил Рифат[1].

[Бележки върху телеграмата]:

Да се изпрати на митническата и паспортна служба, за да се обърне най-голямо внимание на забраната за внасянето на този вестник, и след като телеграмата бъде заведена в специалните им дневници, да се върне обратно. 11 май [12]92.

С донесение, че е заведена точно съгласно високото нареждане. 11 май [12]92. Началник на митницата[2].

Инв. 13833/1948, ОАК. 4/37.

IV

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. В Русе са направени постъпки да се отпуснат 50 заптиета за Оряхово, тъй като се очаква минаване на въстаници през Дунава.

Видин, 12 май 1876.

40 д., пощ. № 1976, под. 9·45, пол. 9·50 часа

До Оряховското окол. управление

Отг. 12 май 92. Шифрованата ви телеграма се получи и по въпроса писахме на областта. Изтъкнахме повторно и необходимостта да бъдат взети временно на служба в Оряхово 50 заптиета. А в случай на нужда, от Видин ще се докара със специален параход и войска, колкото е необходима.

Трябва да бъдете постоянно бдителни и ако разберете със сигурност, че се случи подобно нахлуване [за което трябва да се говори във въпросната шифрована телеграма.] веднага да ни съобщите, и като съберете достатъчно количество войска от местни запасни и черкези, да положите старание да ги сразите и унищожите. 12 май [12] 92 г. Халил Рифат.

---

[1] Халил Рифат паша е мютесарифът, окръжният управител на видинския санджак. Той произхождал от неврокопско семейство. Служебната си кариера започнал в Серес, като писар в „тахрират калеми". След като по времето на Мидхад паша заемал различни служби в управлението на Дунавския вилает, на 21 април 1873 станал мютесариф на видинския санджак. Като верен слуга на султана, той спечелил, особено с безкрупулното потъпкване на народното освободително движение в санджака през паметната 1876 година, доверието на своя господар и на 13 септември с. г. получил везирски чин и поста валия на Дунавския вилает, на който останал около 5 месеци (до 23. I. 1877). В 1895 Халил Рифат паша бил назначен за велик везир и останал такъв до самата си смърт — 1901 година, Интересно е още да отбележим, че този предан крепител на османската империя и на султанската власт, жертва на когото станаха Ботев и безброй верни народни синове, е получил от княз Фердинанд българския ордена „Св. Александър" с брилянти (вж. Списък на наградените лица с княжески български ордени от 1879 до 22-и септември 1908 година. София 1911, с. 70). Подробни биографични бележки за Халил Рифат паша вж. у Mahmud Kemal Inal, Osmanli devrinde son sadriazamlar, cild X, Istanbul 1949, s. 1535—1586.

[2] Хаджи Ахмед ефенди, вж. Салнаме-и вилает-и Туна [Алманах на Дунавския вилает] 1293 (1876), с. 82.

[Бележка върху телеграмата]:

Отговорено е с телеграма № 110 от 12 май 92.

Инв. 17189/1949, ОАК. 4/1.

V

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. В Русе са направени постъпки за изпращане на оръжие в Оряхово.

Видин, 12 май 1876.

26 д., пощ. № 1981, под. 10·50, пол. 6·10 часа.

До Оряховското окол. управление

Отг. 110. Преди няколко дни писахме до вилаета да изпратят необходимите за Оряхово и други околии оръжия и бойни припаси. Когато същите пристигнат, ще се прати и вашият дял[1]. 12 май [12] 92. Халил Рифат.

Инв. 17190/1949, ОАК. 4/2.

VI

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Заповед да се следят лицата Христо Савов ханджията от Враца и Атанас Лазаров от Оряхово, заподозрени като комитетски хора.

Видин, 13 май 1876.

56 д., пощ. № 1989, под. 2, пол. 3·45 часа.

Екстрена!

До Оряховското окол. управление

От пристигналата телеграма на сливенския окр. управител се вижда, че в една бележка, оказала се между книжата, които разбитите бунтовници[2] изоставили, са записани имената на Христо Савов[3] ханджията от Враца и Атанас Лазаров[4] от Оряхово.

---

[1] За съжаление, от усилената кореспонденция между Видин и Оряхово през тези няколко напрегнати дни преди и след слизането на Ботевата чета при Козлодуй ние притежаваме не всички телеграми на видинския мютесариф и тези на каймакама в Оряхово. Въпреки това, не е трудно да разберем, че както с шифрованата телеграма, за която се говори в док. IV, така и № 110, на която тук Видин отговаря, оряховският каймакам [Сюлейман ефенди] е изказал опасенията си от предстоящо преминаване на „комити“ от Влашко и е искал подкрепления и оръжие.

[2] Трябва да се касае за сливенската чета на Иларион Драгостинов, Г. Обретенов и Стоил войвода, която е била окончателно разбита около 12 май; вж. Д. С. Кукумявков, Спомен от Сливенското въстание в 1876, част първа. Сливен 1885, с. 12

[3] Бащата на Стефанаки Хр. Савов, вж. Йоцов, пос. съч., с. 199.

[4] Атанас И. Лазаров, един от най-активните революционни дейци в Оряхово; вж. Спомени на Мито Анков, с. 8.

Макар и да не се казва, че са комити, ще трябва, ако са съмнителни, да се държат под наблюдение. Като ви се съобщава горното, напомняме да извършите необходимото. 13 май [12]92. Халил Рифат.

Инв. 17298/1949, ОАК. 4/38.

VII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Група от 15—20 въоръжени българи се скитала в оряховска каза. Да се вземат мерки срещу нея.

Видин, 13 май 1876.

47 д., пощ. № 1987, под. 2, пол. 4·15 часа.

Екстрена!

До Оряховското окол. управление

Обръщам вниманието ви, съгласно телеграма от вилаета[1], че се чува, какво 15—20 или даже повече души християни [българи] от вашата каза се въоръжили и скитали задружно насам-натам и че много е вероятно тяхното излизане да има за цел да се присъединят към въстаналите в Балкана. Ако тези дни се забележат такива въоръжени хора, да не се допуска преминаването им. 13 май [12] 92. Халил Рифат.

Инв. 17191/1949, ОАК. 4/3.

VIII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Спира се издаването на разрешителни за отиване на работа във Влашко и Сърбия.

Видин, 13 май 1876.

74 д., пощ. № 1995, под. 2 , пол. 4·25 часа.

До Оряховското окол. управление

Поради това, че когато някои българи от Дунавски, Одрински или другите вилаети преминат като полски работници във Влашко или Сърбия, подведени от бунтовнически главатари се записват за бунтовници с месечна или дневна заплата, поискахме разрешение за издаване на позволителни [за пропускане през граница]. С получената в отговор висока [правителствена] телеграма, препратена ни с надпис от вилаета, се нарежда, пред вид на извънредното значение, което придобива Румелия, да не се разрешава в пристанищата по нашия бряг и на границите да преминават във Влашко или Сърбия подобни работници или други съмнителни лица, а да се връщат обратно по местата им. Обръщам ви сериозно вниманието да проя-

[1] Областното управление в Русе.

вите извънредно и постоянно старание за изпълнението на тази заповед. 13 май [12]92. Халил Рифат.

Инв. 17192/1949, ОАК. 4/4.

IX

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Разрешава да се увеличи численият състав на полицията в Оряхово и Лом с по 50 нови заптиета.

Видин, 14 май 1876.

87 д., пощ. № 2023, под. 10·45, пол. 3·30 ч.

До Оряховското окол. управление

Разрешено е, по наш доклад, да бъдат записани и взети временно на служба в Оряхово и Лом по 50 души пеши стражари, командвани от по един мюлязим[1]. И понеже това се прави пред вид на положението и в случай че нахлуят бунтовници, с цел за отбрана и за доброто запазване на реда, изисква се да запишете временно на служба, включително подофицер [чауш] и ефрейтори [онбаши], 50 души пеши стражари измежду добре въоръжените, честни, войнствени и смели черкези и други, снабдени с поръчители, при заплата и продоволствие съгласно правилника за полицейските части във вашата каза. Да изберете за мюлязим сведуще лице и да изпратите поимения им списък. 14 май [12]92. Халил Рифат.

[Бележка върху телеграмата]:

Отговорено. 21 май 92.

Инв. 17193/1949, ОАК. 4/5.

X

Телеграма от оряховския окол. управител до окр. управление във Видин. Вземане на мерки срещу черкезките грабежи.

Оряхово, 16 май 1876.

90 д., пощ. № 252, бр. 113, под. —, пол. 10·50 ч. през деня.

До Видинското окр. управление

Съгласно нареждането ви, черкезките главатари са поканени в управлението [околийско], за да им се дадат необходимите наставления и за да се привлекат измежду тях временни полицаи [заптиета], но обикновено те мъчно идват. Освен това, с получените от вчера насам три телеграми на пребиваващия по служба в Севлиево плевенски околийски управител се съобщава, че добитъкът и имуществото на мирното население се разграбват от някои черкези. Но

[1] Мюлязим — най-нисши офицерски чин, който бива две степени: мюлязим-и еввел — поручик и мюлязим-и сани—подпоручик; Ш. Сами, Камус-и тюрки, с. (1399).

понеже сега узнах, че четирма черкези от с. Брегаре са докарали от оня край [Севлиевско] 80 добичета, то, макар че утре аз ще разясня с подходящи думи на събраните черкезки главатари, че това е беззаконие, все пак желателно е да наредите да се изпрати веднага жандармерийският ротен командир Хасан ага, началник на подвижната охрана във Враца, който да издири дали някои не възнамеряват да заминат утре пак за оня край, за да се предотврати това зло, и който да върне обратно докараните добичета. 16 май [12]92.

Оряховски окол. управител: Сюлейман

[Бележка:]

Наредено е на Враца да се изпрати Хасан ага, а на тази [телеграма] е отговорено. 16 май 92.

Инв. 17308/1949, ОАК. 5/2, л. 113.

XI

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Нарежда да се вземат мерки против черкезите от с. Брегаре, които вършели грабежи над мирното население.

Видин, 16 май 1876.

88 д., пощ. № 2071, под. 2, пол. 2·35 ч. през нощта

До Оряховското окол. управление

Отг. на 113. Докато всички черкези в окръга престанаха да крадат, трябва да се съжалява, че черкезите от Брегаре имали таково държане, както ми се съобщава. Трябва да накажете строго намиращите се между тях крадци. В това време колкото повече строгост се показва, толкова по-добре. Макар аз наистина да писах Хасан ага от Враца да замине за Оряхово, без да го чакате, сами ли ще отидете или що ще правите? Трябва да заловите тия брегарски крадци, да ги накажете много строго и да не позволявате повече да се вършат кражби. Необходимо е да съберете главатарите им и да им разясните характера на времето и как трябва да се действува, и че ако те продължават в това направление, ще има лошо да си изпатят. 16 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17195/1949, ОАК. 4/7.

XII

Телеграма от оряховския окол. управител до окр. управление във Видин. Иска напътствия до черкезите да спрат вършените безчинства, а в случай на нужда да му окажат помощта си.

Оряхово, 16 май 1876.

68 д., пощ. № 263, бр. 114, под.—, пол. 2·20 ч.

До Видинското окр. управление

Тъй като мюсюлманите в града са твърде много изплашени и разтревожени, колкото и да ги успокояваме, че няма никакви при-

чини за страх, не помага. Ето защо считаме, че е уместно да отправите една телеграма с обръщение към Хаджи Йомер ефенди и другите черкезки главатари, които ще бъдат събрани на утрешния ден, с подходящи наставления в смисъл, черкезките банди да се въздържат от действия противни на султанската законност, а в случай на нужда да ми бъдат в помощ. 16 май [12]92.

Оряховски окол. управител: Сюлейман

[Бележка върху телеграмата:]

Направено е необходимото. 17 май 92.

Инв. 17308/1949, ОАК. 5/2, л. 114.

XIII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Успокоява турското население, че въстанията в България са потъпкани.

Видин, 17 май 1876.

75 д., пощ. № 2076, бр. 188, под. 8, пол. 3·33 ч.

До Оряховското окол. управление

На 114. Дето и да вдигнаха глава бунтовници, слава богу, са смазани и прогонени. Както в този [Дунавския] вилает, така и в Одринско и в Пловдивско не остана ни помен от бунтовници. Като чули за това положение, дори и бунтовниците във Влашко изоставили за сега намерението си да нахлуват отсам[1]. Ето защо няма място за страх и вълнение сред мюсюлманите в града. Това разправете на самите тях. Предайте телеграмата, изпратена с наставления до черкезките първенци и командири, и наредете да им се прочете и разясни хубаво съдържанието ѝ, а ако в това отношение са необходими още приказки, кажете им. 17 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17196/1949, ОАК. 4/8.

XIV

Писмо от видинския окр. управител до окол. управление в Лом. Препраща съдържанието на една шифрована телеграма от Русе, в която се казва, че в Бекет има събрани въстаници, които чакат заповед, за да минат Дунава.

Видин, 17 май 1876. Поверително!

Според сведенията, дадени от пръснатите по разузнаване тайни агенти, се установява, че ако и в градовете Лом и Оряхово да не е могло да се открият признаци на бунт, все пак в разположения срещу Оряхово град Бекет и околните му села се намирали около 120 бунтовници, които чакали нареждания от главатарите си в Турно-Северин, за да минат отсам.

[1] Дали окр. управител е притежавал някакви сведения, че нашите революционери са се били разколебали да минават в България, или пък казва това само, за да успокои разтревожения каймакам, не е съвсем ясно от документа.

Макар че след като се справихме с появилите се във вътрешността на вилаета въстаници, не е твърде допустимо тия да се осмелят да нахлуят, понеже все пак, от съобразителност, трябва да не пропуснете да вземете мерки за възпрепятствуване на евентуално тяхно преминаване, очакваме да отправите нови и строги поръчения на оряховския каймакам да предприеме, в кръга на миналите упътвания, твърде предпазливи действия, за да попречи на всяка цена на нахлуването им, а в случай че те успеят да минат, да бъдат веднага отблъснати, като побърза и да ни уведоми.

До Ломското окол. управление[1]

Уважаеми . . . бей[2]

Като изпращаме горния препис от дешифрирания текст на пристигналата от вилаета шифрована телеграма, препоръчваме да се постараете да действувате съгласно същата. 6 джемази ел-еввел 93 или 17 май [12]92. [Печат]: Халил Рифат

Инв. 17297/1949, ОАК. 4/39.

XV

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Турското правителство изказва задоволството си от бързото потушаване на въстанията.

Видин, 18 май 1876.

Пощ. № 2112, под. —, пол. 6·25 ч.

До Дунавския вилает

Телеграмата ви от 15 май 92[76], с която съобщавате, че бунтовниците са разбити и биват доунищожавани, стана наше достояние и предизвика у всички ни извънредно задоволство. Понеже е много важно за държавата в тези един-два дни, да даде бог, да бъдат изтребени всички бунтовници и да не остане ни следа от въстание и бунт, за да се осъществи това час по-скоро, да се напрегнат всички сили от страна на всички.

До Оряховското окол. управление

125 д., бр. 191.

Като ви съобщаваме приятната новина за изказаното задоволство, съдържащо се в горния препис на пристигналото валийско писмо, макар в нашия край да няма въстаници, предоставяме на личното ви усърдие и родолюбие да не позволите да се появят такива, а ако все пак се явят, да ги унищожите и да не оставите нито следа от какъвто и да било бунт. 18 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17197/1949, ОАК. 4/9.

---

[1] Освен на оряховския каймакам, Халил Рифат изпратил съдържанието на валийската телеграма и до каймакама в Лом, само че било вече късно, тъй като на същия ден Ботевата чета слязла при Козлодуй.

[2] Името на каймакама [Хюсеин бей] липсва.

XVI

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. От Русе са изпратени за Оряхово 300 пушки и бойни припаси.

Видин, 18 май 1876.

43 д., пощ. № 2124, бр. 192, под. 2, пол. 2·15 ч.

До Оряховското окол. управление

От вчерашната телеграма на обл. управление се разбира, че са изпратени направо за Оряхово със специален параход 300 пушки и достатъчно количество бойни припаси. От вилаета ни е съобщено още, и от сега пристигащите за Видин пушки 100 парчета да се изпратят днес с парахода „Османлъ“ за Оряхово и че за тях ще бъдат пратени и бойни припаси, щом като пристигнат от Варна. 18 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17198/1949, ОАК. 4/10.

XVII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Съобщава за възцаряването на султан Мурад V.

Видин, 18 май 1876.[1]

50 д., № 2138, под. 3·20, пол. 6·06 ч.

До Дунавския вилает

По висша воля и всеобщо единогласие н. в. султан Абдул Азиз напусна престола и законният престолонаследник н. в. Мурад V се възкачи днес на височайшия трон[1]. Аллах да озари със щастие всички. Да се разгласи веднага в този смисъл.

До Оряховското окол. управление

Съгласно по-горе дадения препис от високата телеграма, нареждам да се разгласи веднага. 18 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17299/1949, ОАК. 4/40.

XVIII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Слезлите при Козлодуй въстаници достигнали селото Баница, дето биват нападани от черкези.

Видин, 18 май 1876.

57 д., пощ. № 2135, бр. 193, под. 3·30, пол. 5·50 ч.

---

[1] Султан Мурад V, 1. VI. 1876—31. VIII. 1876.

До Оряховското окол. управление

Току-що от Враца се получи телеграфическо съобщение, че слезлите от парахода при с. Козлодуй бунтовници заминали направо за с. Баница, Врачанска каза, и че от Враца пристигнали 5—10 черкези, които влезли в схватка с тях. Много важно и необходимо е да изпратите веднага на път подвижно заптие, което да съобщи на майор Тевфик бей за положението, за да заминат бързо за там свалените снощи при Цибър редовни войски, с цел да преследват бунтовниците[1]. 18 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17199/1949, ОАК. 4/11.

XIX

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. От Видин са изпратени за Оряхово 4 роти войска за засилване на крайбрежната отбрана.

Видин, 18 май 1876.

42 д., пощ. № 2154, под. 9·30, пол. 9·31 часа.

До Оряховското окол. управление

Отг. на 110 и 117. Четири роти войска ще пристигне тази нощ в Оряхово. А и от Русе е изпратен нарочно параход. Поставете въоръжени запасни войници и други на необходимите места да бъдат готови, и ако минат въстаници, постарайте се да ги победите и унищожите. Съобщете на коя страна и на колко часа от Оряхово лежи Каракал[2]. 18 май [12]92. Халил Рифат.

Инв. 17200/1949, ОАК. 4]12

XX

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Забранява се на австрийските параходи да спират по турския бряг.

Видин, 18 май 1876.

67 д., пощ. № 2165.

Правителствена телеграма до Дунавския вилает[3]

За сега е уместно австрийските параходи да не спират на нашия бряг. По въпроса ще бъде уведомена и легацията.

---

[1] След като капитан Енглендер не се съгласил да прекъсне курса си, за да откара с „Радецки“ войска за Оряхово, както настоявал видинският мютесариф (вж. док. XXXVIII). Още на 17 вечерта една рота, под командата на майор Тевфик бей, била натоварена на турски кораб и стоварена на брега при с. Цибър.

[2] Окр. град в Румъния, на около 40 км. разстояние северно от крайдунавското градче Бекет.

[3] Телеграмата е изпратена от Цариград до валията в Русе, а оттам се препраща на видинския мютесариф и на каймакама в Оряхово.

До Видинския мютесариф

Съгласно правителствената телеграма, препис от която даваме по-горе, обръщаме ви най-сериозно вниманието да не се позволява до второ нареждане на параходите от австрийската компания да спират на нашия бряг, с изключение на пощенските, които минават два пъти седмично. 18 май [12]92.

До Оряховското окол. управление

[На това място документът е скъсан и липсва текстът на надписа, с който мютесарифът препраща заповедта до каймакама на Оряхово].

Инв. 17201/1948, ОАК. 4/13.

XXI

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Четата е в дъбовата гора при Баница. Преследващите я войски не са отбелязали още никакви успехи.

Видин, 18 май 1876.

Под. 4·10, пол. 4·16 ч. през нощта.

До Оряховското окол. управление

Бунтовниците са в мешелика [дъбовата гора][1] на Баница. Врачанската войска, ако и да е обградила околността, не можа още да свърши никаква работа. Колко черкези са изпратени от Оряхово? Дали и те пристигнаха на местонахождението на бунтовниците? Съобщете, какво знаете там, какви новини има? В 2 часа изпратихме от Видин за Оряхово с парахода „Азизие“ 6 роти войска[2]. 18 май [12]92.

Халил Рифат

Инв. 17202/1949, ОАК. 4/14.

XXII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Нарежда да се платят от държавната каса в Оряхово извънредните разходи на войската.

Видин, 19 май 1876.

18 д., пощ. № 2213, бр. 197, под. 5, пол. 6·15 ч.

---

[1] „Панчовата дъбова кория“, „Панчовия мешелък“, сравн. Стоян Заимов пред турските съдилища, отпечатък на в. „Изгрев“, Кюстендил 1900, с. 17.

[2] Свободното и безпрепятствено преминаване на Ботевата чета от Дунавския бряг чак до Враца е стреснало твърде много турските власти и те предприели сериозни мерки за охрана на крайбрежието. Както по-горе (док. XVIII и XIX) видяхме, на 17 вечерта видинският мютесариф изпратил 1 рота за Цибър, на 18 сутринта — 4 роти за Оряхово, а вечерта — още 6 роти. За последния случай в. „Източно време“ пише: „Също и десят отделения пеша войска от Видин са извадила с вапор „Азизие“ на Лом“; вж. в. Източно време, год. III, бр. 1.

До Оряховското окол. управление

Нареждам да предадете на редовната войска, според броя на войниците, необходимата сума за извънредни разходи, като вземете от офицерите разписки. 19 май [12]92. Халил Рифат

[Бележка:] Заведена в счетоводната служба.

Инв. 17204/1949, ОАК. 4/16.

XXIII

Телеграма от оряховския окол. управител до окр. управление във Видин. Донесение, че не се забелязва нищо особено по Дунава и на отсрещния бряг.

Оряхово, 19 май 1876.

33 д., пощ. № 280, под. 5·15, пол. 5·50 ч.

До Видинското окр. управление

Поставихме светлини на необходимите точки както по Дунава, така и по брега и сме на щрек. Донасям, че до сега не се е появило нищо особено на отсрещния бряг и че, с божията помощ, не ще допуснем да преминат отсам. Заповед. 19 май [12]92.

Оряховски окол. управител: Сюлейман

Инв. 17300/1949, ОАК. 4/41.

XXIV

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. От Русе е изпратена за Оряхово една канонерка с задача да патрулира между селата Цибър, Козлодуй и Борил.

Видин, 19 май 1876.

77 д., пощ. № 2225, бр. 198, под. 8·40, пол. 11·06 ч.

До Оряховското окол. управление

С телеграма от валията ни се съобщи, че в резултат на направеното искане днес е отпусната от Русе една канонерка. Напомням, ако се узнае, че под или над Оряхово се гласят да минат бунтовници, да се натовари веднага оряховската войска и да се откара на мястото, дето те ще слязат. Когато горната канонерка пристигне там [Оряхово], да се донесе за пристигането ѝ. Да се нареди същата да патрулира постоянно между Оряхово и селата Цибър, Козлодуй и Бешли[1]. Тази наша телеграма да се представи и на капитана на канонерката и да се съобщи още на подполковник Махмуд бей,[2] командир на тамошната войска, а ако го няма — на някого от офицерите.

19 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17205/1949, ОАК. 4/16.

---

[1] Сега село Борил, Оряховска околия.

[2] За него вж. по-долу док. XXXVIII.

XXV

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Изпращат се бойни припаси за Оряхово и Враца.

Видин, 19 май 1876.

62 д., пощ. № 2232, бр. 199, под. 1 ч. веч., пол. 1 ч. веч.

До Оряховското окол. управление

Тази вечер с парахода „Калфаджик“ се изпращат от Русе 300 сандъка бойни припаси. Понеже от тях 75 са за Оряхово и 37 за Враца, напомням, когато параходът пристигне, да задържите тези, които са за Оряхово, и да изпратите протокол за получаването им. Другите 37 сандъка с бойни припаси, заедно с изпратените със същия параход пушки за Враца, и то с охрана, да наредиге да се препратят и предадат на Враца. 19 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17206/1949, ОАК. 4/18.

XXVI

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Въстаниците са разбити. Махмуд бей се завръща в Оряхово.

Видин, 19 май 1876.

34 д., пощ. № 2241, под. 4·30, пол. 5·18 ч. веч.

До Оряховското окол. управление

Тъй като въстаниците във Врачанско са почти унищожени и разпръснати и понеже и излязлата от Цибър войска е пристигнала във Враца, завръщането на Махмуд бей в Оряхово е сигурно[1]. Следователно, няма повече нужда да се изпраща от Видин войска за Оряхово. 19 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17207/1949, ОАК. 4/19.

XXVII

Телеграма от обл. управител в Русе до окр. управление във Видин. Съобщава, че са изпратени войски за Оряхово и Лом.

Русе, 19 май 1876.

37 д., пощ. № 4602, под.—, пол. 20 май 5·40 ч. веч.

До Видинското окр. управление

От войската една дружина и половина, която ще бъде докарана от Шумен, решено е една дружина да се изпрати в Оряхово и

[1] Изглежда, че изпратената от видинския мютесариф войскова част под командата на майор Тевфик, която на 18 сутринта слязла при с. Цибър, на 19 май е пристигнала във Враца. Същият ден трябва да е дошла там и оряховската войска под командата на подполковник Махмуд бей, който пътувал с „Радецки“ до Оряхово. Тук не става и дума обаче за пристигане на Хасан паша, „усмирителят на Панагюрското въстание“, както твърдят почти всички мемоаристи.

четири роти в Лом. Тъй като наличните сили не стигат, за да се прати войска в Берковица и Враца, съобщава ви се за сведение, че е поискана такава от Цариград. 19 май [12] 92.

Асъм

[Бележка:]

Известено е на Оряхово и Лом. 20 май 92.

Инв. 17301/1949, ОАК. 4/42.

XXVIII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Слухове за убити турски лодкари на пристанището Бекет при качване на четниците.

Видин, 20 май 1876.

51 д., пощ. № 2244, бр. 199, под. 2, пол. 3·35 през деня.

До Оряховското окол. управление

Усилено се носи слухът, че в понеделник, когато от пристанището на Бекет се качили на парахода „Радецки" бунтовниците, един от тримата мюсюлмански лодкари, които се намирали до шлепа, казал: „Днес колко много билети издадоха, защо приемат в парахода такива хора?" Като чули това намиращите се там бунтовници, веднага убили и тримата и ги хвърлили в Дунава. Проверете бързо и съобщете, вярно ли е или не.[1] 20 май [12] 92. Халил Рифат

[Бележка:]

На телеграма 122 е отговорено. 20 май 92.

Инв. 17208/1949, ОАК. 4/20.

XXIX

Телеграма от оряховския окол. управител до окр. управление във Видин. Донася, че слуховете за убити от Ботевата чета турски лодкари в Бекет не отговарят на истината.

Оряхово, 20 май 1876.

28 д., пощ. № 286, бр. 122, под. 5·15, пол. — ч.

До Видинското окр. управление

Отг. на 199. Донасям, че известията, какво на бекетското пристанище бунтовниците били убили и хвърлили в Дунава трима души

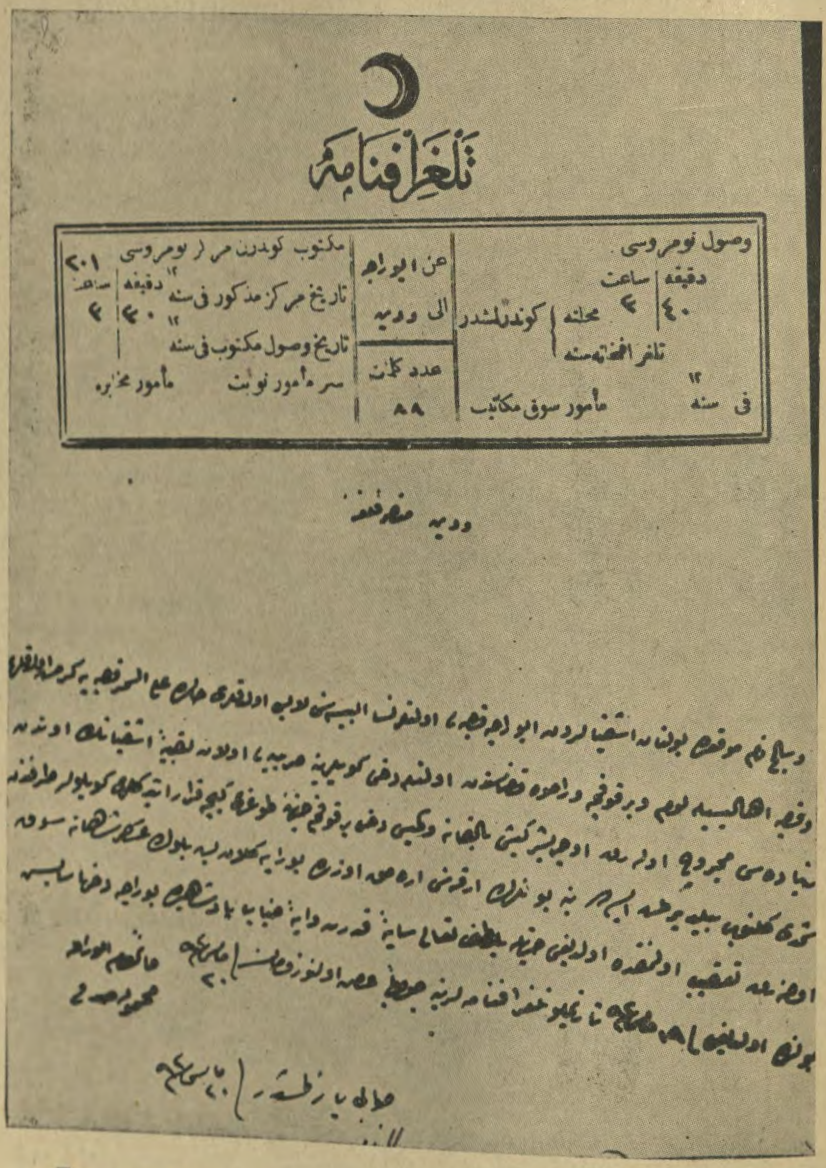
---

[1] По време на въстанията сред турското население са се носели най-фантастични слухове за българските революционери. В своите „Мемоари" Младен Павлов пише: „Простолюдието всред турското население, а даже и по-развитите турци са мислили, че комитите са извънредно големи, мъжествени и страшни хора, като между тях от страх се бяха създали разни легенди, че комитите били с по едно око и пиели кръвта на ония турци, които им падали в ръцете, че те били един вид лоши духове и, когато искали, веднага изчезвали от лицето на земята и пр. и пр.", Младен Павлов, Мемоари, София 1928, с. 59.—Още същия ден оряховският каймакам Сюлейман отговорил на мютесарифа с телеграма, че мълвата за убитите трима лодкари не отговаря на истината, че тя е чиста измислица [Вж. следващия документ].

мюсюлмани, не отговарят на истината, а са измислици. 20 май [12] 92.
Оряховски каймакам: Сюлейман

Инв. 17308/1949, ОАК. 5/2, л. 123.

XXX

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Донася, че четата на Веслец се пръска в разни посоки.

Враца, 20 май 1876.

88 д., пощ. № 201, под. 3·30, пол. 3·40 ч.

До Видинското окр. управление

В отговор на телеграмата ви от 19 май донасям: Току-що дойдоха селяни и съобщиха, че онези от бунтовниците на Веслец, които са от Враца, облекли женски дрехи и призори влезли в града, а онези от Врачанска, Ломска, Берковска и Оряховска каза забягнали по селата си. Останалите бунтовници — от Сърбия, повече от десет души между които са ранени, през нощта забягнали по трима по петима в Балкана, а някои дори се отправили за Берковица[1]. Въпреки това, по дирите им са изпратени пристигналите тук пет роти редовни войски[2], и те биват преследвани. С божия воля и под закрилата на негово величество падишаха въдворен е и тук редът.

20 май [12]92. Врачански окол. управител: Махмуд Съдъки

[Бележка:]

Отговорено е 20 май 92.

Инв. 17302/1949, ОАК. 4/43.

XXXI

Телеграма от Видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Сведения за броя на четата и разбиването ѝ в околността на Враца.

Видин, 20 май 1876.

82 д., пощ. № 2248, бр. 200, под. 6, пол. 11·22 ч.

До Оряховското окол. управление

Трябва да се разгласи и там, че преминалите от Влашко 175 души[3] бунтовници са пристигнали в околността на Враца. От тях 55

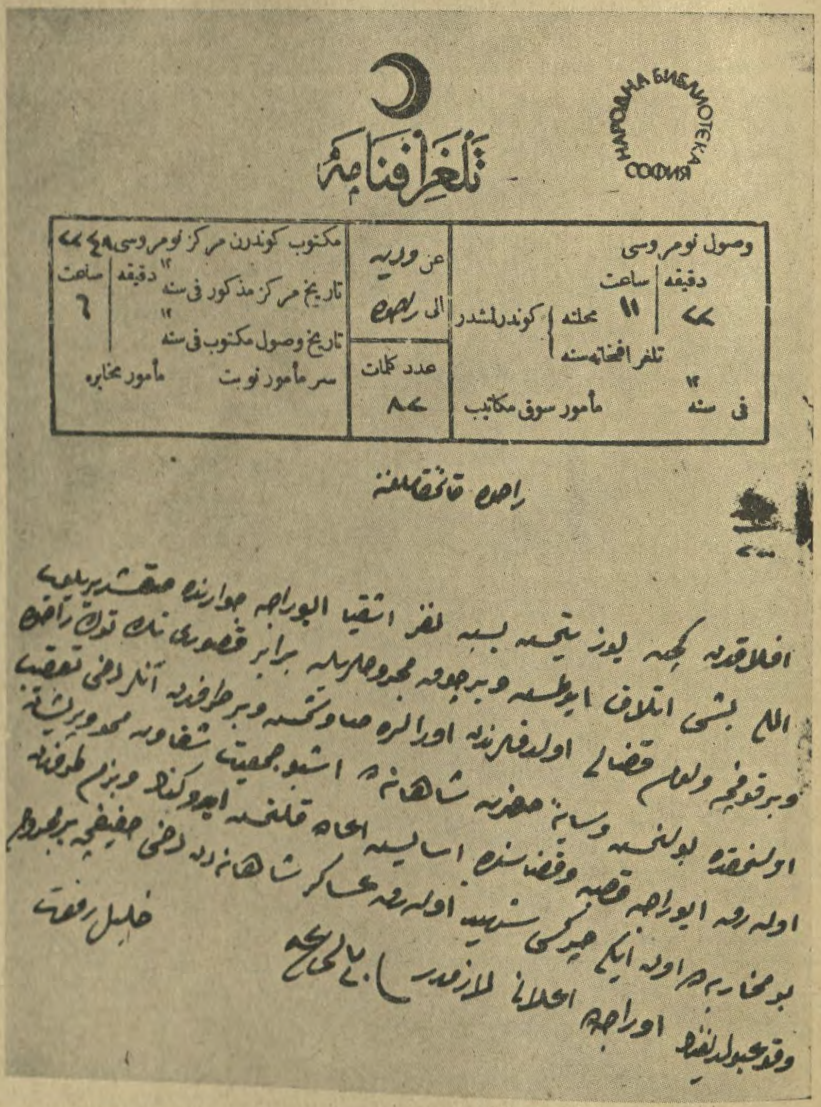
---

[1] Откъсването на някои четници, след отчаяната битка на Милин камък, от главното ядро направило впечатление, че четата се е разпаднала. Врачанският каймакам познава добре от предния ден силата на четата и за това не вярва на съобщението на селяните.

[2] Две от Оряхово, една от Цибър и две врачански роти.

[3] Известно е, че по въпроса за броя на Ботевите четници мненията са най-различни. В литературата числото им се движи от 120 (вж. Journal de Genéve от 6 юни, цитат по Ив. Клинчаров, пос. съч. с. 621) до 300,400, а дори и до 5000 души (вж. „Одеский вестник“ от 6 юни, цит. по Мих. Димитров, Христо Ботев, биография, София 1948, с. 191). Тук, в нашия документ, не се казва, отде видинският мютесариф черпи сведенията си за броя на четниците, но в полза на посоченото от него число говорят няколко обстоятелства, макар и не абсолютно убедителни, а именно: 1. Мютесарифът дава не закръглено число, като напр. 200, 250, 300 и т. н., каквото обикновено срещаме в повечето от публикуваните досега спомени и документи (срвн. Н. Трайков, Около списъка на Ботйовата чета. Истина и заблуда в досегашните вести, сп. „Българска мисъл“, год. XVI, кн. 5—6, сс. 332—337), а едно точно число — 175; 2. Телеграмата на видинския мютесариф до великия везир от 20 май, с. г., която гласи: „С телеграфа си от 17 мая известих на в. височество, че 175 въоръжени въстаници, които се качили от Влашко на австрийския вапор „Радецки“, излезли на едно осамотено място при село Козлодуй между Лом и Лом—Ряхово“ [в. Източно време, год. III (1876), бр. 1, с. 2]; 3. Свидетелството на Никола Обретенов, който казва: „В няколко минути момчетата се облякоха и въоръжиха, и пара-

души били убити, няколко — ранени, а останалите, кой от Оряховска, Берковска или Ломска каза, забягнали по техните места, но и те били преследвани. С унищожаването и разпръсването на тази бунтовни-

ходът се обърна във военен лагер. С Войновски ги преброихме и на всеки десет души поставихме по един десетник. Всички излязоха 175 души, заедно с щаба" (Н. Т. Обретенов, Спомени за българските въстания, с. 274); 4. Свидетелството на Спас Соколов: „И тъй [след слизането при Козлодуй] стигнахме в една долина, наредихме се и Ботев разпредели цялата дружина, състояща се от 175 души, на 4 отделения [Спас Соколов, Христо Ботев и неговата чета (1876), АНБ, II Д., п. 2273, л. 18а].

ческа чета е възстановен под скиптъра на падишаха редът в града Враца и Врачанска каза. От наша страна в тази битка [битката на Милин камък] загинаха 12 черкези и от редовните войски има един леко ранен[1]. 20 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17209/1949, ОАК. 4/21.

XXXII

Телеграма от оряховския окол. управител до окр. управление във Видин. Иска заповед за отпускане на дневна заплата и дажби за мобилизираните запасни.

Оряхово, 20 май 1876.

64 д., пощ. № 284, бр. 121, под. 2·50, пол. 3·10 ч.

До Видинското окр. управление

Макар в нашата околия да владее пълно спокойствие, понеже на отсрещния бряг срещу долната и горна част на града и във Влашко се дават нощно време знаци от страна на комитите, за да може, в случай че се появят, да бъдат отправени срещу тях както от една страна редовни войски, така и от друга — запасни, крайно необходимо е да се свика наличното количество от запасни войници в околията ни. Ето защо очакваме да наредите телеграфически да им се отпусне от управлението на редовните войски дневна заплата и дажби. 20 май [12]92.

Оряховски окол. управител: Сюлейман

[Върху телеграмата е написан проекто-отговорът на окр. управител, съдържанието му вж. в след. док. XXXIII.

Инв. 17308/1949, ОАК. 5/2, л. 115.

XXXIII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Съобщава, че от Шумен се изпращат войски за Оряхово и Лом.

Видин, 20 май 1876.

59 д., пощ. № 2257, бр. 201, под. 7, пол. 7·33 ч.

До Оряховското окол. управление

Отг. на 121. Получи се от вилаета отговор, че е решено, от войската дружина и половина, която ще бъде доведена от Шумен, едната дружина да се изпрати в Оряхово, а четирите роти — в Лом. Ако до пристигането на тази войска стане нужда, предоставя се на вашето усмотрение да употребите запасни войници, като им се отпуснат дажби съгласно правилника. Понеже и бунтовниците във Врачанско са унищожени и разпръснати, надявам се утре Махмуд бей да се завърне с ротите си в Оряхово[2]. 20 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17210/1949, ОАК. 4/22.

---

[1] Относно броя на жертвите, дадени и от двете страни в боя на Милин камък, вж. по-долу док. LIX и док. LXXXVIII.

[2] Махмуд бей потеглил с войската си от Враца на път за Оряхово на 22 май вечерта, вж. док. XLVII.

XXXIV

Телеграма от оряховския окол. управител до окр. управление във Видин. Иска изпращането на оръжие за мюсюлманското население.

Оряхово, 20 май 1876.

103 д., пощ. № 283, под. 2·15, пол. 3 ч.

До Видинското окр. управление

Изпратените по-преди 285 броя евзалии пушки раздадохме на мюсюлманското население в града. Понеже в нашата околия има 2000 черкези преселници, годни да носят оръжие, то при разпределение на вторите изпратени 300 пушки, полагайки се на 8 души една пушка, между тях биха се явили разпри. Ето защо те настоятелно искат изпратените по-после триста пушки да се увеличат на 1000, а за да не останат огорчени и другите [неполучили пушки], селата, за които се полагат на десет души една пушка, да не получат такива, а да им бъдат изпратени и останалите 700 пушки, от които има голяма нужда.

Понеже явно е, че продължаването с 3—4 дни съществуването на новопоявилите се и унищожени [вече] комити се дължи на това, че черкезите нямаха в ръцете си оръжие, замолваме да се изпратят бързо горните пушки, от които има голяма нужда. 20 май [12] 92.

Оряховски окол. управител: Сюлейман

[На празното място от телеграмата е написан проекто-отговорът на окр. управител; съдържанието вж. след. док. XXXV].

Инв. 17308/1949, ОАК. 5/2, л. 128·

XXXV

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Предвиждат се нови количества оръжие за Оряхово.

Видин, 20 май 1876.

28 д., пощ. № 2256, бр. 202, под. 7, пол. 7·28 ч.

До Оряховското окол. управление

Отговор на Ваша телеграма от 20 май 92.

Поискани са от областта 5—6 хиляди пушки за населението. Когато пристигнат, ще бъде изпратен и за там [Оряхово] необходимият брой. Сега трябва да разпределите по подходящ начин наличното количество. 20 май [12] 92.

Халил Рифат

Инв. 17211/1949, ОАК. 4/23.

XXXVI

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Отменя се забраната за австрийските параходи да спират в турски пристанища по Дунава.

Видин, 20 май 1876.

33 д., бр. 203, под. 8·45, пол. 10·03 ч.

До Оряховското окол. управление

Относно забраната за австрийските параходи да спират на пристанищата на нашия бряг, с изключение на пощенските, бяхте уведомени преди два дни. Напомням, както ще ви бъде съобщено обстойно с писмо, че съгласно получена заповед, на споменатите параходи се разрешава да спират в нашите пристанища, както и по-преди[1]. 20 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17212/49, ОАК. 4/12.

XXXVII

Писмо от видинския окр. управител до обл. управление в Русе. Изпраща се един брой от прокламации на турски език, отправени към турския народ, които Ботевите четници връчили на пътуващ с „Радецки" турчин.

Видин, 20 май 1876.

Изход. № 254

До Областта

Тук приложено изпращаме един брой от отпечатани на турски език и отправени към мюсюлманския [турския] народ прокламации[2], които слезлите миналия понеделник с параход при с. Козлодуй, Оряховска околия, бунтовници са дали на Абдул ага от Оряхово, пътуващ със същия параход, заедно с една брошура със сръбско заглавие[3], останала на парахода между вещите на бунтовниците. Когато тук накарах да прочетат някои глави от въпросната брошура, оказа се, че тя е твърде вредна и съдържа много сведения, разясняващи начина на действие на бунтовниците. Понеже не можахме да намерим, кой да я преведе както трябва, надяваме се ваше превъзходителство да нареди да се преведе и, за да разберем въстаническите намерения и действия на бунтовниците; като изпращате необходимия брой екземпляри на подведомствените ви окръзи, един да се прати и на нас.

Инв. 6605, П. 26, с. 17.

---

[1] Забраната за австрийските параходи да спират в турски пристанища, предизвикана от случая „Радецки", продължила само 2 дни, 18—20 май. Ето какво пише в. Дунав от 23 май по повод вдигането на възбраната: „Тия вапори, понеже дадоха здрави гаранции, че отсега нататък няма да приемат такива вредителни человеци и че няма да са отбиват в местата, гдето няма скели, споменатото забранение са вдига, но няма съмнение, че то ще ся повърне, щом се види нещо противно на правилата и на гаранциите" (бр. 1072).

[2] За съжаление, нашият документ е само чернова от писмото, с което Халил Рифат изпратил на валията в Русе въпросното възвание, и ние не притежаваме от него нито един екземпляр, за да видим дали това е ново, изготвено специално за случая възвание, или пък четата е носела екземпляри от разпространеното през 1875 г. възвание към турския народ.

[3] Касае се за брошурата Четование или война с чети от Любомир Иванович (превод от сръбски). Букурещ, п-ца Свобода, 1873. АНБ, ПА 8136, п. 60.

XXXVIII

Доклад на видинския мютесариф до валията в Русе, съдържащ сведения за качването на Ботевата чета на „Радецки“, завладяването на парахода и подозрения за оказаната й подкрепа от страна на австрийските параходни агенции в румънските пристанища.

Видин, 20 май 1876.

Изход. № 257

До Областта

В резултат на всички направени разследвания се установи: че по-голямата част от бунтовниците, които параходът „Радецки“ стовари на Козлодуйския бряг, били във Влашко и се качили на парахода от новооткритото миналата година пристанище при Корабия, и по десетина — двадесетина души от пристанищата на Гюргево, Зимнич, Турно-Магурели и Бекет; че също така един — двама души, невъоръжени и в пътническо облекло, се качили на парахода и от Свищов и Оряхово[1]; че те се смесили с качилите се от другите пристанища; че на бунтовниците е оказано съдействие от страна на намиращите се в пристанищата на Гюргево, Зимнич, Турно-Магурели, Корабия и Бекет австрийски агенти и обслугата на шлеповете, болшинството от които са сърби и хървати[2].

Когато, при пристигането на парахода „Радецки“ във Видин, повиках при мен в митническото управление[3] капитана му, заедно с консула [австрийския], и поисках да узная от него истината, той съобщи следното:

Бунтовниците се качили на парахода от гореспоменатите пристанища, преоблечени в работнически и селски дрехи и невъоръжени. След излизането на парахода от Оряховското пристанище[4], бунтовниците строшили своите сандъци, които се намирали на парахода, извадили специалните си униформи и оръжията си, облекли се и се въоръжили, насочили пистолети срещу гърдите и главата на капитана и го заставили насила да ги стовари при Козлодуй. От страна на бунтовническите главатари бил поднесен на капитана и един лист, написан на френски език и носящ подписа Ботйов[5]. На листа се пишело, че те без подкрепата на ничие правителство, само със свой труд и усилие са се въоръжили с цел да освободят братята си, да извоюват свободата си и да отмъстят за известната случка на пара-

---

[1] От Оряхово се качили Стефанаки Хр. Савов и Сава Петров, вж. Спомени на Мито Анков с. 41; за Свищов не е известно кои са се качили.

[2] „Моите матрози, в по-голямата си част сами славяни, помагаха при разтоварването на хранителните припаси“, пише капитан Енглендер; вж. сп. Златорог, год. III, 1922, кн. 3—4, с. 205.

[3] В ориг. „русумат дайресинде“.

[4] В същност завладяването на парахода „Радецки“ от Ботевата чета става след напускане пристанището на Бекет, но Оряхово е последното пристанище на българския бряг преди Козлодуй.

[5] Писмото на Христо Ботев до капитана на „Радецки“. То се съхранява в Архивния отдел на Нар. библиотека, вж. II А. 8133.

хода „Германия“[1]; че те ще минат в Турция, че параходът в този случай се намира на тяхно разпореждане, а и капитанът му е под техните заповеди, и че ако се яви съпротива, ще бъде наложено най-сурово наказание. Листът завършва с възгласите: „Да живее Франц Йосиф, да живее конт Андраши, да живее България!“

Така капитанът на „Радецки“ описа случката и разтреперан каза, че вследствие на тези насилнически действия от страна на бунтовниците той бил извънредно много уплашен. А и проявявайки червенина и сълзи в очите, той се показа твърде много развълнуван. Макар и да иска да ни убеди, какво той можал да разбере, че те [неговите пасажери] са бунтовници, едва след като параходът напуснал Оряховското пристанище и те се въоръжили, и че това по-рано не можал да узнае, следващите аргументи говорят твърде убедително, че това му вълнение и държане са присторени и изкуствени.

Първо: Докато винаги в австрийските пътнически параходи се намират малко-много пътници от Влашко и Европа, този път в този параход не се качва нито един, нито пък от влашките пристанища, а само от нашите пристанища се качили пътници, и то трима—четирма души.

Второ: Ако, според думите на капитана, те извадили своите оръжия на парахода като строшили сандъците си, то докато един работник или селянин не носи със себе си обикновено нищо друго, освен торба, как така австрийските агенти приемат и поставят в парахода такива предълги, специални за оръжия и бойни припаси сандъци, за които, естествено, трябваше да знаят какво има в тях. Капитанът твърди, че не били знаели.

Трето: Докато винаги в пристанището на Корабия параходът престоява 5—10 минути, този път, както се съобщава, той се бавил около 3 часа, за да пристигнат бунтовниците[2].

Четвърто: Качилите се на този параход от Свищовското пристанище—кавалерийски подполковник [„каймакам“] от императорските войски Махмуд бей[3] и други няколко пътници, които пътували за Видин, като разбрали, че на парахода се намират само бунтовници и като не могли да понесат оскърбленията им, се принудили да слязат в Оряхово[3]. А капитанът твърди, че едва след като потеглили от Оряхово, той разбрал, че са бунтовници.

Пето: Когато параходът спрял на Оряховското пристанище, бунтовниците, между които имало такива и от Оряхово, и от други

---

[1] Убийството на Цветко Павлович и Никола Войводов, извършено от полицията на Мидхад паша на 8 август 1867 г. на парахода „Германия“, в Русенското пристанище, без капитанът на парахода или австрийската агенция да се противопоставят на този противозаконен акт и да защитят своите пасажери. Вж. М. Г. Греков, Геройската смърт на Никола Воеводов и Цвятко Павлович. Пловдив 1904.

[2] „В Корабия аз забележих, че закъсняхме вследствие натоварването на 6 доста големи сандъци . . .“, казва капитан Енглендер при следствието. Вж. Зах. Стоянов, пос. съч., с. 377. Така че необичайното забавяне станало в Корабия. а не в Турно-Магурели, както пишат някои автори.

[3] В една дописка от Видин на в. Тюрки, препечатана в Източно време, год. III, бр. 1, Махмуд бей е наречен майор [„бинбаши“], който се качил на „Радецки“ от Русенското пристанище.

околни места, се оттеглили в камарите на парахода и на другия край на борда, за да не ги видят намиращите се на пристанището случайни зрители.

Шесто: Когато параходът спрял на Оряховското пристанище, щом като от това им държане и от принудителното слизане в Оряхово на пътниците за Видин[1] станало ясно, че тези хора са бунтовници, при все че, ако капитанът би пожелал, той е можел да завърже парахода на брега, да слезе на сушата, да съобщи на своята агенция и на властта, да потърси изход от положението, но той не го сторил.

Седмо: Да допуснем, капитанът е разбрал, че са бунтовници, едва след като параходът потеглил от Оряхово. В такъв случай, като е знаел, че след него пътува параходът „Османлъ"[2], той е можел, под претекст, че уж в машината е станала някаква повреда, да спре парахода за малко време, но не го е направил.

Осмо: Щом като капитанът едва след Оряхово разбрал, че са бунтовници, и щом като другояче не е могло да се постъпи, то при възможността да вземе разстоянието от мястото, дето слезли бунтовниците, до Оряхово, което е 5 часа път, по течението надолу с парахода за половин час и да съобщи там, той, след като пристига в Лом, на два и половина часа разстояние по-нагоре, съобщава там новината и по такъв начин дава на бунтовниците два часа време, за да се измъкнат.

Девето: Когато тази новина от Лом пристига телеграфически във Видин[3] и на пристанището бе струпана войска за изпращане, понеже липсваше параходът „Азизие"[4], който би могъл да я побере, направихме официални постъпки пред консулството и агенцията да натоварим войската на парахода „Радецки" и да я отправим за мястото, дето слезли бунтовниците. Макар това да бяха предложили дори и самите те [консулът и агенцията], капитанът, при все че нямаше никакви пътници нито товар, не се съгласи, нещо твърде забележително[5].

---

[1] „Тези въстаници, понеже притиснали твърде много Махмуд бея, от каймакамите на императорските войски, и други пътници от нашата страна, споменатият каймакамин [подполковник, б. н.] и пътниците, които зели билети за Видин принудили ся да излязат в Оряхово" (в. Дунав, год. XII, бр. 1072, 23 май 1876). А Кирил Ботев разказва: „Обаче в Рахово слезна от парахода един бинбашия. Той угади, че се върши нещо, и каза, че минават комити. И правителството удря телеграма до Видин. Един вид, комити заминават за горе — бир такъм комита". Вж. репортажа „Един час при брата на Христо Ботев", в. Лит. глас, IV (1936), бр. 318, с. 3. В Оряхово слезли Махмуд бей и един грък, търговец от Свищов, но „умът им бил толкова забъркан, че нямали време да известят на часа, за да се спре вапора, който стоял само две—три минути на Ряхово и тръгнал за Пикет срещу Ряхово" (в. Дунав, год. XIII, бр. 1 и 4).

[2] В писмото си до „приятелите" в Букурещ, писано на парахода, Ботев между другото съобщава: „След нази върви турски вапор с башибозуци, но духът на момчетата е превъзходен"; Зах. Стоянов, пос. съч., с. 339; вж. още показанията на капитана, пак там, с. 387.

[3] Пръв телеграфирал ломският каймакам, срв. в „Изт. време, г. III, бр. 1.

[4] Параходът „Азизие" пристигнал на другия ден и бил натоварен с войска за Оряхово; вж. по-горе док. XXI.

[5] Капитан Енглендер, като описва визитата си при видинския мютесариф, разказва: „Пашите (Рифат и Осман) ми предложиха да зема 1000 души турски солдати и час по-скоро да ги заведа в Козлодуй, като същевременно малкият турски

Тъй като, при наличността на горните аргументи, капитанът и австрийските агенти по влашкия бряг не ще могат да се оправдаят, реших да донеса за тези подробности, както го изисква особеният случай.

Инв. 6605, п. 26, л. л. 20 и 21.

XXXIX

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Черкези и башибозуци ограбват и тормозят населението на Баница.

Видин, 20 май 1876.

62 д., пощ. № 2258, под. 7, пол. 11·10 ч.

До Оряховското окол. управление

Подполковникът от кавалерията Махмуд бей пише, че изпратените за преследване на бунтовниците черкези и запасни войници, под предлог че населението на Баница се било намесило на страната на въстаниците, оплячкосали го, и не останала злина, която същите да не са сторили по селата[1].

Понеже добрата защита на мирното население е дълг на властта, вземете мерки, щото тези [черкезите] да не вършат насилие и посегателства, а извършилите такива да бъдат строго наказани, като се изиска и да върнат задигнатите вещи. По въпроса очаквам да ме уведомите веднага. 20 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17214/1949, ОАК. 4/25.

XL

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Враждебни прояви на турското население в Оряхово спрямо австрийската агенция.

Видин, 21 май 1876.

70 д., пощ. № 2293, под. 5, пол. 6·05 ч.

параход ще занесе моите пасажери и пощата в Оршова. Аз не приех това. Нито молби, нито немилостиви погледи и мини, нито принудителното положение, в което се намираше австрийският консул, не можаха да надвият на моето съпротивление, и турците останаха с техния вапор, който подир 4—5 часа замина за Лом с 80 души солдати, които малко останало да удави". Зах. Стоянов, пос. съч., с. 395.

Със своята неотстъпчивост капитан Енглендер действително оказал услуга на Ботевата чета, като забавил изпращането на войски по стъпките ѝ: „Ако аз направих някаква малка заслуга за българското дело — беше тази", казва той в своите спомени. Зах. Стоянов, пак там.

[1] Махмуд бей, който поел командуването на Оряховската войска, тръгнал по следите на четата вероятно на 18 май и стигнал във Враца на 19 май, без да е вземал участие в боя при Милин камък. Когато минал през с. Баница, той ще да е видял със собствените си очи опустошенията и золумите, който разпуснатите черкези и башибозуци на врачанския каймакам Махмуд Съдки са извършили в това най-близко до полесражението село.

До Видинския окр. управител[1]

Току-що ни се извести със т а к р и р[2] от австрийския генерален консул в Русе, че животът на австрийския агент в Оряхово бил застрашен от покушение от страна на населението. Понеже охраната на споменатия агент, на търговските стоки, които се намират било там [Оряхово], било в козлодуйските шлепове, и охраната на парахода [влекач] е дълг на властта, надявам се на вашата доказана способност да вземете бързи мерки, за да не се допусне създаването на едно такова неуместно положение. 21 май [12]92.

До Оряховското окол. управление

Постарайте се да действувате съгласно валийската телеграма, препис от която даваме по-горе. 21 май [12]92. Х а л и л Р и ф а т

Инв. 17215/1949, ОАК. 4/26.

XLI

Т е л е г р а м а от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Селяни от Борован предали двама четници на властта в Оряхово и за предателството си получават парична награда.

Видин, 21 май 1876.

32 д., пощ. № 2302, под. 8·35, пол. ч.

До Оряховското окол. управление

Отг. 125. Останах много доволен от новината, че селяни от Борован хванали двама бунтовници и ги довели там [Оряхово][1]. Необходимо е бакшишът, който ще им се даде, да се заплати от държавната каса. Да бъде уведомено и поощрено населението в това направление, и, като се извършат незабавно там разпитите на заловените бунтовници, да бъдат изпратени бързо под охрана във Видин с парахода „Османлѣ“. 21 май [12]92. Х а л и л Р и ф а т

[Бележка]: заведена в счетоводството.

Инв. 17216/1949, ОАК. 4/27.

XLII

Т е л е г р а м а от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Опасения от преминаване на нови въстаници.

Видин, 21 май 1876.

90 д., пощ. № 2308, под. 5, нощ. пол. 6·10 ч.

До Оряховското окол. управление

Съобщи ни се телеграфически от никополското окол. управление, че понеже се получило сведение, че в селото Ислаз[4], разпо-

[1] Телеграмата е изпратена от валията в Русе до мютесарифа във Видин, който пък препраща съдържанието ѝ на оряховския каймакам.
[2] Нота.
[3] Касае се за М а р и н П е т к о в и В а с и л Н е н ч е в, и двамата от Тетевен, Ботеви четници; вж. док. LXVII.
[4] Румънско село на Дунава.

ложено срещу Сомовит, Никополско, се събрали до 200 бунтовници и чакали австрийския параход, който ще мине днес, за да се прехвърлят в Оряхово, били взети необходимите мерки. А и от страна на капитана на парахода „Русчук“ от речното управление се получи съобщение, че параходът „Франц Йосиф“ от австрийската компания днес на около 6 часа, като завил покрай долния край на румънския остров под Лом, хвърлил котва на влашкия бряг. Тъй като телеграмата на никополския каймакам и съобщението на капитана на парахода „Русчук“ заслужават внимание, предприемете предпазливи действия. 21 май [12]92.

Халил Рифат

Инв. 17217/1949, ОАК. 4/28.

XLIII

Телеграма [чернова] от видинския окр. управител до врачанското окол. управление. Заповед за арестуване на някои от врачанските съзаклятници.

[Видин], 21 май 1876.

До Врачанския окол. управител

Получих подробната ви телеграма. Необходимо е, без да чакате, да извършите веднага обиск и да заловите бунтовниците, които се крият в някои български къщи във Враца. Докато във Враца се намират пет роти [„бьолюк“] редовна войска[1], не е допустимо да се обуславя залавянето на тези укриващи се от завръщането на войската[2], която преследва бунтовниците [Ботевата чета]. Какво стана с Димитър Бошнака[3], какво направихте? Съобщете и за него. А на заловените да се извърши веднага следствие. 21 май [12]92.

Инв. 17213/1949, ОАК. 4/31.

XLIV

Телеграма от оряховския окол. управител до окр. управление във Видин. Иска разрешение за някои размествания на войници от пограничната стража и на полицаи.

Оряхово, 22 май 1876.

49 д., пощ. № 310, под. —, пол. 1·45 ч.

До Видинското окр. управление

Отг. 22 май 92. Оставката на Хафъз бей се дължи на неговата глупост, а на Исмаил ефенди — на необуздания му характер.

Нищо не мога да кажа по въпроса за пограничната стража и полицията. Моля разпоредете, който от тях [т. е. от граничните вой-

---

[1] Две роти се настанили във Враца още преди идването на Ботевата чета, а на 19 май пристигнали от Оряхово други две роти и от Цибър — една.

[2] Под „войска“ тук трябва да се разбира повече нередовни войници — башибозуци, черкези и др., които главно са действували срещу Ботевата чета.

[3] „На 20 май биде арестуван Димитър Бошнякът, като паша на комитите, а в същност той и хабер нямаше от нашата работа“. Спомени на Мито Анков с. 48.

ници и заптиета] е негоден, за да бъде изпратен във вътрешността на санджака, като размяната [с лица от вътрешността] се извърши оттук, а на местата на подалите оставка да се назначат, поради деликатността на длъжностите им, двама членове [„ази“]. 22 май [12]92. Оряховски окол. управител: Сюлейман

[Бележки върху телеграмата]: За Махмуд ефенди, помощник секретар. Да ни се изпратят документите на онези от спечелилите болшинство в избора, които са подходящи. След като секретарят си свърши работата, да се предаде [телеграмата] на командира на дружината. 23 май 92.

Според скромните ми проучвания, от невъзможността им да се явят в управлението се разбра, че полицейският и граничният ротни командири [„бьолюк агаларъ“] са заминали по преследване на бунтовниците, а именно: граничният ротен командир е придружил от тук майора от редовните войски Тевфик бей[1], а Мехмед ага — подполковника Махмуд бей[2]. Налага се да се отговори [на Оряхово], че за сега ще бъде необходимо ротните командири да се възвърнат на местата им. На ваше разпореждане.

Дружинен командир [„табур агасъ“]: [печат] Ибрахим

На секретаря е отговорено. 27 май 92.

Инв. 17308/1949, ОАК. 5/2, л. 124.

XLV

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. На черкезите от село Хайредин да се даде оръжие, но да не се допуска да вършат золуми.

[Видин], 22 май 1876.

95 д., пощ. № 2325, бр. 205, под. —, пол 6 ч.

До Оряховското окол. управление

В телеграмата, която се получи от черкезите на село Хайредин, същите като казват, че прогонили слезлите миналия ден при Козлодуй въстаници с коси и тояги, за да не се допусне занапред бунтовническо нахлуване, молят да им се даде оръжие. В този случай предоставям на вашето усмотрение да дадете от изпратените ви оръжия или пък от онези, които се очаква да пристигнат занапред. Но когато на тях [черкезите] им се даде оръжие и бъдат отправени да преследват бунтовници, за да не тормозят в никой случай мирното население, те трябва да се държат дисциплинирано. Напомням да проверите много ли са ония от черкезите, изпратени да преследват въпросните бунтовници, които вършат золуми над мирното насе-

[1] От тази бележка се вижда, че майор Тевфик бей е бил командир на ротата, която още на 17 май вечерта е била изпратена от Видин с един малък турски параход и стоварена при с. Цибър. Към него се е присъединил, вероятно от Лом, и въпросният граничен ротен командир.

[2] Подполковник Махмуд бей е потеглил от Оряхово по дирите на четата според нас на 18 май сутринта и към него, значи, се е присъединил полицейският ротен командир Мехмед ага.

ление и които крадат стока и добитък, и като бъдат установени, да се накарат да върнат [откраднатите вещи] на стопаните им, а одързостилите се [на такива деяния] да бъдат строго наказани. 22 май [12]92. Халил Рифат

Инв. 17218/1949, ОАК. 4/29.

XLVI

Телеграма от оряховския окол. управител до окр. управление във Видин. Иска увеличение на военните сили в Оряхово.

Оряхово, 22 май 1876.

100 д., пощ. № 312, под. —, пол. 4·45 ч.

До Видинския окр. управител

Отг. 22 май 92. Донасям, че пристигналите от Русе 285 пушки са раздадени на градското население. Получените от Видин 300 пушки трябваше да се разпределят между черкезките села, и то според броя на населението им, като на осем души се полага една пушка. Обаче, докато селото Хайредин има право на 34 пушки, дават му се, без хайрединци да са ходили някъде [по преследване на въстаниците], по внушение и протекция на Хафъз бей, 85 пушки, а населението на 2—3 села остана без никакво оръжие. Понеже действително, в сравнение с работата, която черкезите ще свършат, много по-голяма ще бъде пакостта, която те ще причинят, донасям, че за възстановяване на спокойствието в околията ще се сформират от запасни войници и честни граждани три отряда и ще се изпратят из околията. И ако те [черкезите] действително са ограбили някому имуществото, ще се разследва и откраднатото ще бъде върнато на собственика му, и не ще се допусне предизвикването на никакви недоволства. 22 май [12]92. Оряховски каймакам: Сюлейман

[Резолюция:] Без по-нататъшни разпореждания.

Инв. 17308/1949, ОАК. 5/2, л. 117.

XLVII

Телеграма от оряховския окол. управител до окр. управление във Видин. Иска да се изпрати една дружина редовна войска в Оряхово.

Оряхово, 23 май 1876.

49 д., пощ. № 311, под. —, пол. 6·35 ч.

До Видинското окр. управление

Макар че под вашите грижи не се допусна до днес никаква вреда за вътрешния ред, донасям, че ако по границите и във вът-

решността на нашата околия се явят пак бунтовници и ако тук нямаме на разположение една дружина редовна войска, предчувствувам, че, да пази бог, ще се причини голяма пакост на вътрешната сигурност. 23 май [12]92. Оряховски каймакам: Сюлейман

[Следва отговорът на окр. управител, написан върху празното поле на самата телеграма:]

Отг. 23 май 92. От вилаета ни се съобщи, че с днешния параход ще пристигне в Оряхово една дружина редовна войска, а и Махмуд бей потеглил снощи от Враца с четири роти и се надявам днес да пристигне в Оряхово.

Инв. 17308/1949, ОАК. 5/2, л. 118.

XLVIII

Телеграма [препис] от полковник Хасан Хайри във Враца до командира на войсковата дивизия във Видин. Съобщава за залавянето на Стоян Заимов и имената на посочени от него революционери.

Враца, 25 май 1876.

До Командира на войсковата дивизия във Видин

Комитата Стоян Заимов от град Чирпан, който дошел тук от Букурещ, за да организира въстание, днес, с божия помощ и под могъщата закрила на падишаха, е заловен от двама башибозуци в лозята на Веслец[1]. От разпита му се установи, че на Врачанска, Берковска, Оряховска и Орханийска околия той е бил агентът, т. е. апостолът; че за снабдяване с оръжие на тая банда от комити от Враца били събрани чрез Димитър Бошнака, Иванчо Печеняка и Иванчо Дългият[2] 800 лири[3], от Орхание чрез Славко[в][4]— 70 лири[5], които всички били предадени на Стояна и изпратени в Букурещ; в Оряхово пък, чрез Тихов[6], даскал Сребро[7] и чорбаджията Цеко[8]

[1] Денят на залавянето на Стоян Заимова според тази телеграма е, значи, 25 май, а не 22, както твърди Мито Анков (пос. съч., с 53) или 27 май, по сведения на самия Заимов („Извънредният съд и неговото заседание на 11-й август 1876", сп. Мисъл, 1895, год. VI, кн. IX и X, с. 752).

[2] Като говори за държането на Заимова пред турските следствени власти, Мито Анков казва: „Заимов не говорил много, но само казал, че работил с първенците Иван Николакьов, Иван Печеняков, Бошнаков и други"... (с. 54); Иванчо Дългият ще да е именно Иван Николакьов.

[3] На въпроса на следствената комисия във Видин, „колко пари е намерил готови във Враца и у кого са били", Заимов отговорил: „Намерих 800 лири на съхранение при комитетския касиер, врачанеца Костаки Анков, които и изпратихме в Букурещ с Пикетския път". Д. Г. Гаджанов, пос. м., с. 48.

[4] Това ще да е Никола Славков от Свищов, изпратен за апостол на Орханийска околия, който по това време е бил вече в софийския затвор. Пред комисията във Видин Заимов заявил: „Обретенова оставих в Оряхово, Апостолова изпратих в Лом и Берковица, а пък Славкова проводих в Орхание". Д. Гаджанов, пос. м., с. 47.

[5] Вж. по-долу док. LV.

[6] Никола Тихов Обретенов, от Русе.

[7] Сребро П. Стойновски, родом от с. Брезово [Абрашларе], пловдивско. Вж. Спомени на Мито Анков, с. 8.

[8] За Цеко от Баница, ханджия в Оряхово, вж. М. Москов, Из записките на Юрдан Юрданов Инжето, с. 31. АНБ, II В 607, п. 6

от Баница се събрали 185 лири[1], които били изпратени в Букурещ лично от речения Тихов; а в Берковска и Ломска околия парите събрал старозагорчанинът Апостолов[2], но колко са били, той [Заимов] не можел да знае; че ако тия лица бъдат заловени и арестувани, от тях ще има да се научат много неща.

От посочените тукашни лица, Димитър Бошнакът е изпратен във Видин[3], а Иванчо Печеняка и Иванчо Дългият току-що са арестувани.

За арестуването на лицата в Оряхово, Берковица и Орхание трябва да се даде нареждане до каймакамите им.

При все че Стоян знае да чете и пише на френски, руски и турски, той обаче пише собственоръчно едно изложение[4] на български език. Донасям със задоволство, че щом бъде завършено, същото ще Ви бъде представено заедно с превод. 25 май [12]92.

Полковник Хасан Хайри[5]

[Бележки върху телеграмата:]

Телеграфирано е на врачанския каймакам да съобщи имената [т. е. пълни, име и презиме,] на показаните лица в Оряхово, Берковица и Орхание.

За специалната комисия. 26 май 92.

Инв. 17291/1949, ОАК. 4/44, л. 1.

XLIX

Телеграма [чернова] от видинския мютесариф до окол. управление в Оряхово. Нарежда да се арестуват учителите Сребро и Тома и чорбаджията Цеко.

Видин, 26 май 1876.

221

До Оряховското окол. управление

От произведеното във Враца следствие на заловения Стоян Заимов, който бил изпратен там от Букурещ, за да организира въ-

---

[1] Същите показания Заимов дал и във Видин: „До сто и осемдест лири имаше събрани в Оряхово и ги държеше Цеко. Той беше злоупотребил от тях около петдесет лири, а пък останалите лично аз изпратих през Пикет за Букурещ". Д. Г. Гаджанов, пос. м., с. 47.

[2] Георги Апостолов, от щаба на Ботевата чета, загинал на 21 май при селото Лютиброд, заедно с още 11 момчета от групата, която се отделила под негово воеводство. Вж. Н. Обретенов, пос. съч., стр. 295—296.

[3] Димитър Бошнака е арестуван на 20 май; вж по-горе забел. 3, към док. XLIII.

[4] На турски „ляихя" = записка, изложение, дипломатическа нота; а Мито Анков го нарича „меморандум": „В същото заседание Заимов предал на пашата един вид меморандум, написан на български, в който изложил исканията на българите. Него предали на Ив. Черешаров да го преведе на турски". Спомени на Мито Анков, с. 54.

[5] Мито Анков твърди, че Заимов бил разпитан в деня на залавянето му, т. е. 25 май, и то от комисия под председателството на Хасан паша. Считаме, че има някакво недоразумение. Както се вижда от горната телеграма, на 25 май е бил във Враца не генерала [паша] Хасан, а полковник [миралай] Хасан Хайри.

станието, се установило, че в Оряхово са били събрани чрез Тихов, даскал Сребро, чорбаджията Цеко от Баница и даскал Тома[1] 185 лири, които били изпратени в Букурещ собственоръчно от споменатия Тихов. Така ни се съобщава с пристигналата обща телеграма от полк. Хасан бей и врачанския каймакам. А и отговорите на Георги[2], пак от комитите, при извършения му тук разпит, са в същия дух.

Така че необходимо е горните лица веднага да се арестуват и подложат на разпит и след привършване на съдебното дирене да се изпрати тук следствието и протоколът на съда[3].

Инв., 17291/1949, ОАК. 4/44, л. 2.

L

Писмо от видинския окр. управител до обл. управление в Русе. Отговор на едно оплакване на австрийския консул в Русе, че на австрийските параходи се правели пречки при товаренето им в турските пристанища.

[Видин], 26 май 1876. Изх. № 266

До Областното управление

Като съобщавате, че русенското консулство [австрийско] ви е уведомило, че макар на австрийските параходи да е разрешено, както по-преди, да спират в нашите пристанища, оттук [Видин] им били правени пречки, с пристигналата телеграфическа заповед 188 от 22 май 92[76] ни се нарежда да сторим необходимото в изпълнение на по-раншната валийска повеля. Ако и тук в това отношение да не са правени никакви пречки, поискахме повторно сведения от ломския и оряховския околийски управители и в писмото, което се получи в отговор от ломското окол. управление се казва, че през нощта срещу миналия петък, към два и половина часа, един параход на австрийската компания, влачащ само един шлеп, поискал да акустира в околността на селото Козлодуй, на мястото, дето неотдавна бяха слезли бунтовници, за да товари зърнени храни, но патрулиращите там запасни войници и погранична стража не му позволили. Установило се обаче, че това произлязло от обстоятелството, че споменатите войници не са знаели, че параходът дошъл да товари храни. Необходимо е занапред да се нареди, когато параходи, влачащи шлепове, ще акустират на места извън споменатото пристанище, за да товарят храни, капитаните на параходите да донасят на съответната власт, за да бъдат уведомявани и пограничните стражи.

На ваше разпореждане[4].

Инв. 6605, П. 26, л. 16.

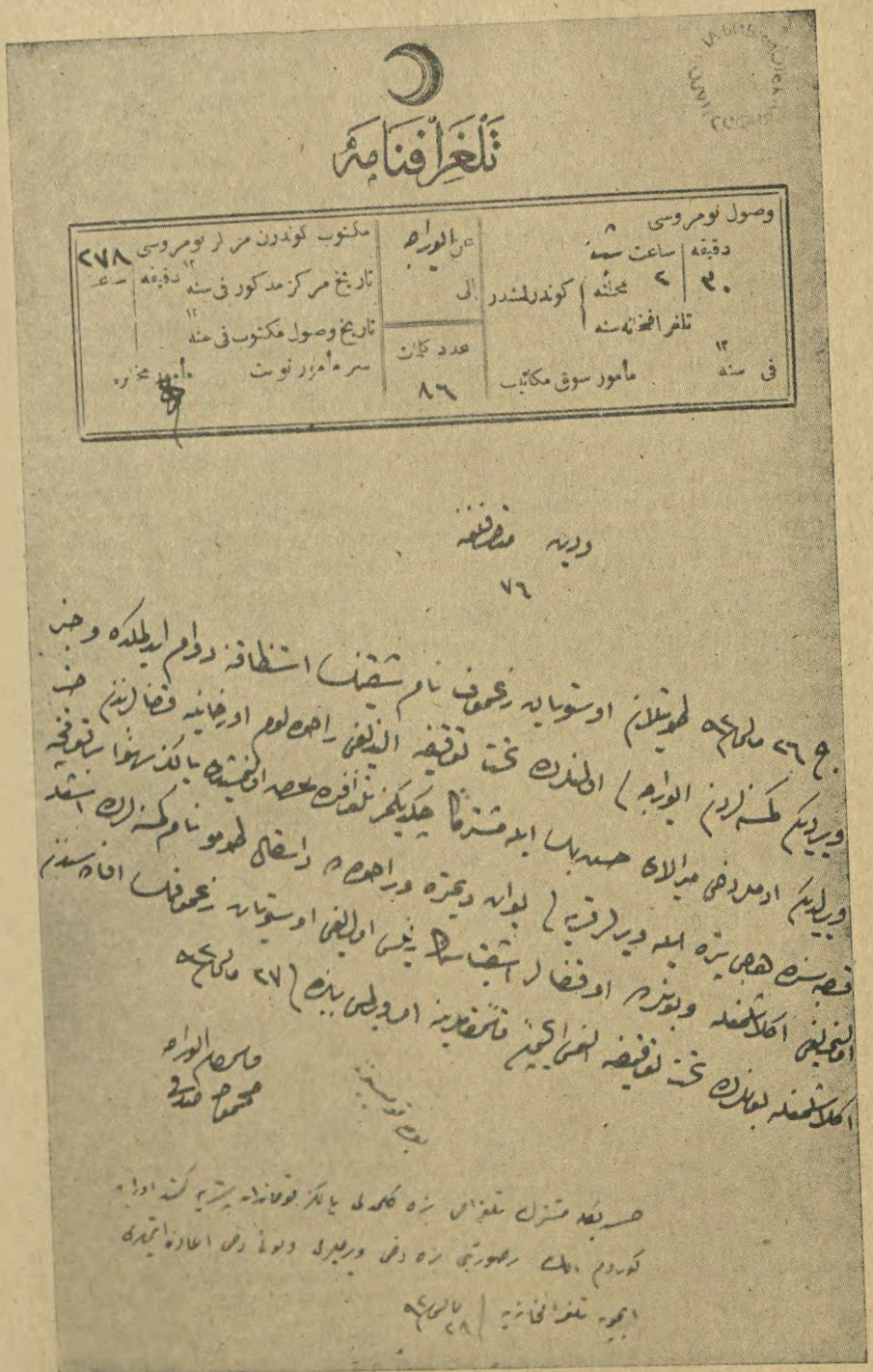
---

[1] Тома Младенов от Лом, учител в Оряхово. Вж. Младен Павлов, пос. съч., с. 67

[2] Трябва да е Георги Манастирлията [т. е. Битолчанинът], в турските документи наричан „другар“ на Заимова; вж. док. XCVIII.

[3] След като от Враца съобщават на Видин посочените от Стоян Заимов революционни дейци в други градове, последва веднага заповед за арестуването им.

[4] Ние притежаваме само черновата от това писмо [в ориг. „аризе“ = писмо от по-нисш до по-висш началник] и заради това липсва подпис, но за негов автор считаме видинския мютесариф.

ТЕЛЕГРАФНАНЕ

وصول نومروسی
دقیقه ۲۰ | ساعت ۸ | محلنه ۷ | کوندرلمشدر | تلغرافخانه‌سنه
فی سنه ۱۲ مأمور سوق مکاتیب

عن الوراه
الی
عدد کلمات ۸۶

مکتوب کوندرن مرکز نومروسی ۷۷۸
تاریخ مرکز مذکور فی سنه ۱۲ دقیقه ساعت
تاریخ وصول مکتوب فی سنه
سر مأمور نوت مأمور مخابره

ویرمه مفاوضه
۷۶

ویرلیکم ملکه (دن) الوراه (الی) الندن ثم قونصلوسی افندیلرینه بالکده سهوا سلانیکه
ویرلیکم ادرنه ولایتی میرالای حسن بك ابله قزدغا چدیکم تفنکلرك بعضه اقتضیتنه
قصبه سنده بعض یره ابله ویرلدیکی (دن) بوابه دیمکله وراجعه دائر اولمق اوزره نمره ایله
اقلاك شعبه سنه ویرلدیکی (۲۷) مالیه
اقلاك شعبه سنه ویرلدیکی ثم قونصلوسی افندیلرینه اولدیغی بیان
حاصل الوراه
محمد عزت

حسب بالا مسئول تلغرافی یره کلدی یالکز قونصلوسنه یازیلمیوب کنه اداره
کوردم اعلی رهصورتی یره دخی ویریلدی دیو اداره اعلانه ایتدی
ایجون تلغرافخانه | مالیه

Факсимиле от док. LI.

LI

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Иска заповед за арестуване и на други лица, посочени от Стоян Заимов.

Враца, 27 май 1876.

86 д., пощ. № 278, бр. 76, под. —, пол. 2·30 ч. веч.

До Видинското окр. управление

Отг. на телегр. от 26 май [12]92.

В телеграмата, която изпратихме общо с полк. Хасан бей, съобщихме, че следствието на заловения бунтовник Стоян Заимов продължава и че посочените от него лица от Враца са арестувани. Уведомени бяхте и за съобщените от него лица от Оряховска, Ломска и Орханийска околия. Само, понеже разбрахме, че по погрешка не сме посочили и лицата Хаджи Петър[1] в град Берковица, Иван Димитров в село Вирове и даскал Тома в Оряхово, за които се научихме пак от показанията на Стоян Заимов, който е водачът на бунтовниците в тия околии, съобщаваме ви сега и тях, за да наредите на каймакамите да ги задържат под арест. 27 май [12]92.

Врачански каймакам: Махмуд Съдки

[Резолюция върху телеграмата:]

Общата им с Хасан бей телеграма не е дошла до нас. Отишла е само до генерала командир. Видях я там. Да се изпрати [тази телеграма] в телеграфопощенската станция, за да се издаде от нея [общата телеграма] и на нас един препис[2], а тази да се върне обратно. 28 май [12]92.

След това да се изпрати на комисията.

Инв. 17291/1944, ОАК. 4/44, л. 3.

LII

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Съобщава, че търси да залови лицето Мито Ангелакьов.

Враца, 27 май 1876.

63 д., пощ. № 276, бр. 77, под. —, пол. 3·18 ч. в.

До Видинското окр. управление

На Ваша телегр. от 26 май [12]92.

Задържаният Стоян Заимов от Чирпан заявява, че и бунтовникът Мито Цвятков[3], за когото съобщавате, че е заловен в Берко-

---

[1] На въпроса, с кои лица в ломско и берковско Апостолов е работил, Заимов отговорил: „В Берковица той е вършил работа с Хаджи Петра Хаджи Илков [у Страшимиров „Илиев", пос. съч., т. II, с. 55], Иванчо Христов, Давидко и още други, които познавам" . . . Гаджанов, пос. м., с. 47.

[2] Нашият док. XLVIII е именно исканият от мютесарифа препис, направен в телеграфопощенската станция.

[3] Мито Цвятков от Враца, Ботев четник, заловен в Берковица; вж. Спомени на Мито Анков. с. 55.

вица, влизал във революционния комитет. Обаче Мито, за когото донесох с телеграмата си от 25 май 92, че е в бягство, не е същият Мито, а е Мито Ангелакьов[1]. Този, ако и сега още да е в бягство, ние няма да спрем да го търсим и се надяваме, с божията воля, в близко време и него да заловим. Заповед!

27 май [12]92. Врачански каймакам: Махуд Съдки

[Бележка:]

Заведена. За специалната комисия. 28 май 92.

Инв. 17291/1949, ОАК. 4/44, л. 4.

LIII

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Иска заповед, за да изпрати във Видин арестуваните врачански революционери.

Враца, 27 май 1876. 72 думи, бр. 78[2].

До Видинското окр. управление

Макар и лицата, над 20 души, за които при разпита на Стоян Заимов се установи, че влизали във врачанския революционен комитет[3], да са арестувани и да се води следствието им, понеже те отричат напълно позорните си деяния, то за успокоение на общественото мнение, от страна на комисията [следствената комисия] се счете за уместно:

Да се изпратят час по-скоро в окръжния град, дето да се съставят следствените им протоколи според мнението, което ще се добие [за тях], и то като бъдат предадени на полковник Хасан бей, който сега ще замине за Берковица. Все пак очакваме вашето нареждане. Заповед!

27 май [12]92. Врачански каймакам: Махмуд Съдки[4]

Инв. 18944/1949, ОАК. 4/45.

LIV

Следствен протокол на трима души българи от село Осиково, Берковска каза[5]. Берковица, 27 май 1876.

---

[1] Мито Ангелакьов, член на комитета във Враца, активен деятел, когото турците не са успяли да заловят. Спомени на Мито Анков, с. 47.

[2] Първата част на телеграмата скъсана, заради това не са пълни пощенските данни.

[3] В ориг. „фесад джемиети“ = „въстаническа организация“.

[4] На празното място след текста следват бележки: „Заведена. Отговор“: [тук телеграмата е откъсната и липсва написаният върху нея проекто-отговор].

[5] Протоколът е написан върху свитък от 4 листа [изписани $3^1/_2$ страници], разкъсан по дължината си на две половини, от които притежаваме само едната, началната. Така че, от разпита на първия разследван имаме на лице само отговорите, липсват зададените въпроси, на втория — само въпросите и на третия — само отговорите. Следователно, текстът на документа не е пълен, но съдържанието му става ясно и от запазената част. Тъй като тук се разкрива историята за заловянето на трима въстаници от Ботевата чета, без да са споменати имената им, решихме да поместим в нашата сбирка документа, макар и непълен.

I. Разпит на Горан Маринов

— Казвам се Горан, а името на баща ми е Марин.

— На 40 години съм, женен, с две деца.

— От село Осиково, кмет [„мухтар“] съм на селото.

— Господине, аз не съм видял, нито пък съм чул да са идвали комити в нашето село. Когато софийските „бьолюк-башии“ ме повикаха в село Дупни-връх и ме запитаха, отговорих им, че не зная нищо. На следния ден след завръщането ми в село дойде у нас съселянинът ми Митре Гораноѫ и ми съобщи, че при неговия козар Кръстю се явили трима души комити и взели хляб. След като си заминали, той отишел при Митре и му обадил. Щом като този последният ми съобщи, отидох при „бьолюк-башиите“ и ги уведомих. След това те [„бьолюк-башиите“] ги заловиха и ги разпитаха[1]. А на мен те казаха: „Тези комити записали и теб“. След това ни завързаха и ни изпратиха тук. Обаче аз съвсем нищо не зная от тия работи.

— Не знам да е хранил комитите. Той дойде при мен и ми съобщи. Аз пък уведомих „бьолюк-башиите“. Не съм казвал, че са ме били записали „юзбашия“ на комитите, нищо не ми е известно. Ако те от тяхна страна са ме записали, то аз не знам. Пък и в селото ни никой не е идвал да записва комити.

— Господине, те [„бьолюк-башиите“] ми казаха: „Теб те записали „юз-башия“. На това аз отговорих: „Може да са ме записали, но аз не знам“. Господине, ако някой ме е записал, то без право ме е наклал на огъня. От мен по-верен рая на държавата в нашия край няма. Всичко това е лъжа. Влизам ли аз в такива работи?

— Господине, в нашето село комити не са хранени и никой не се е записвал комита. Когато на мен Митре ми обади, аз отидох и го съобщих. Нищо повече не ми е известно.

— Аз казах, което зная. Нищо повече не ми е известно.

Въпрос — За достоверността на показанията ти ще се подпишеш ли тук?

Отговор — [липсва].

[От подписите на членовете на следствената комисия на лице е само един печат с българските инициали ДХА].

II. Разпит на козаря Кръстю Гергов

[За съжаление, от разпита на козаря Кръстю е запазена, както вече споменахме, само частта с въпросите, а липсват отговорите. Все пак ние ще ги дадем така, както са.]

— Как е твоего име и името на баща ти?

— На колко си години, женен ли си, имаш ли деца?

— Откъде си родом и с какво се занимаваш?

— Къде, у кого си козар?

---

[1] Кои са тези трима Ботеви четници, заловени при Осиково, и каква е тяхната по-нататъшна съдба, не може да се каже с положителност. Както се знае, при това село в ръцете на башибозуците паднали Юрдан Юрданов Инджето и Петър Фитовски. Но обстоятелствата, при които те са заловени, тъй както са описани в спомените на Инджето, не отговарят на обстоятелствата, представени в този следствен протокол.

— Къде, по кои места пасеш козите?
— Къде е кошарата ви?
— Нощем в кошарата ли нощуваш и имаш ли си другар?
— У вас дошли някакви комити, къде ви намериха?
— А господарят ти с теб ли беше?
— По кое време дойдоха?
— Колко души бяха?
— Какви хора бяха?
— Когато дойдоха при теб, какво ти казаха и колко време престояха?
— Нищо друго ли не ти казаха?
— Ти какво направи след това?
— Не позна ли, откъде бяха тези комити, те не се ли назоваха един-друг по име и никак ли не те заприказваха?

[На другата страна на листа, дето разпитът завършва, липсва въпросът, а отговорът гласи: „Други комити не са идвали". Следва подписът на Кръстю Гергов и печатите на двама членове: Ахмед Хамди и Хюсеин].

III. Разпит на Митре Горанов

[Тук имаме пак само отговори, без въпроси.]

— Казвам се Митре Горанов.
— На 30 години съм, от село Осиково, занятието ми е козарство.
— Козите ми са в кошарата, която е на един час разстояние от селото, под местността, наречена „Коритата" [„Текнелер"], а ги пасе Кръстю Гергов от нашето село.
— Без работа не ходя [в селото], но понякога отивам, за да взема брашно и други провизии.
— Не съм хранил [комитите]. У дома бяха дошли на гости 15 души „бьолюк-башии". Аз пък отидох на воденицата за брашно. Когато се върнах, моите гости, „бьолюк-башиите", се вдигнаха и отидоха в селото Очин-дол. А аз вечерта тръгнах и когато отидох при добичетата си, моят козар ми каза: „Снощи, по среднощ, при мен дойдоха комити. Накараха ме да направя качамак, изядоха го, пиха и мляко". Като ми каза това, аз го запитах: „Изпрати ли по някого известие на „бьолюк-башиите"? А той отговори: „Не съм изпратил, тъй като нямам човек тук. Пък и аз не можах да оставя добичетата, та да отида и да съобщя." Като каза той това, аз станах веднага, отидох в село и съобщих на чорбаджията Горана. Оттам отидох с едно момче от селото през нощта в Очин-дол и обадих на „бьолюк-башиите". А те ни изпратиха тук. Бьолюк-башиите заминаха да търсят комитите.
— На друго място не сме виждали.
— Не съм виждал и не съм съобщавал. Това е местността, наречена „Камък" [„Таш"], към горната страна на която заминали.
— Не знам, отгде да зная!
— Никой не е идвал да ни записва. Не съм чувал и Горан да се е записвал. Като ни караха за тук, войниците казаха: „Ами ако Горан е записан?"

— Не съм чул да е казвал.

[На следващата страница идват два въпроса, на които липсват отговорите.]

Въпрос. — Синко, ти не се бой, кажи! Във вашето село са се записвали комити, те са записали и теб. Ти кажи кой те записа, за да търсим него. Той да понесе наказанието. Ако не кажеш, жалко за теб!

Въпрос. — За истинността на показанията ти ще удариш ли тук палеца си?

[Следват само три печати на членове от следствената комисия:] Следовател:—Мустафа; член — ДХА; член — Атъф Мустафа.

Инв. 18003/1949.

LV

Телеграма [чернова] от видинския окр. управител до окр. управление в София. Иска нареждане да се арестува Славко[в] в Орхание.

Видин, 29 май 1876. 95

До Софийското окр. управление

В пристигналата обща телеграма от полк. Хасан бей и врачанския каймакам се казва, че от следствието на заловения във Враца Стоян Заимов от Чирпан, който дошел от Букурещ с цел да организира въстание, се установило, какво на Врачанска, Берковска, Оряховска и Орханийска околия той е бил агентът, т. е. апостолът, и че за закупване оръжие за комитите били събрани и от Орхание чрез Славко[в][1] 70 лири, които били предадени на Заимова.

Съобщава ви се, съгласно решение на специалната комисия, да наредите на каймакама в Орхание да се арестува веднага въпросният Славко[в] и да се подведе под следствие, а в случай че той отрича, да се изпрати впоследствие тук за очна ставка.

Инв. 17291/1949, ОАК. 4/44 л. 6.

LVI

Телеграма от берковския окол. управител до окр. управление във Видин. Донася за арестуването на Хаджи Петра.

Берковица, 29 май 1876.

34 д., пощ. № 338, бр. 122, под. 10·15, пол. 1·15 ч.

До Видинското окр. управление

На 174.

Донасям, че берковчанинът Хаджи Петър[2] преди пет дни е задържан в казармата, понеже е от бунтовниците, и че се води

---

[1] Никола Славков, вж. по-долу забел. 2 към док. LXXIII.

[2] Хаджи Петър Хаджи Илков, комитетски деец в Берковица, е арестуван вероятно на 25 май.

следствието му. Щом то завърши, ще бъде изпратен под стража във Видин. 29 май [12]92. Берковски каймакам: Мустафа

[Бележки върху телеграмата:]

Заведена. За специалната комисия. 30 май 92.

Инв. 17291/1949, ОАК. 4/44, л. 5.

LVII

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Съобщава, че арестуваните във Враца 64 души въстаници са изпратени на 28 май вечерта за Видин през Берковица.

Враца, 29 май 1876.

67 д., бр. 79[1].

До Видинското окр. управление .

Телеграфическата ви заповед от 28 май [12]92 се получи. Донасям, че тъй като полк. Хасан бей[2] вчера рано сутринта, в 9 часа [ок. 5 часа сутринта] се отправи за Берковица, задържаните бунтовници и въстаници, на брой 64 души[3], снощи в 5 часа [ок. 1 часа през нощта] са отправени на път през Берковица[4], конвоирани от 4 роти[5] отбрани от тук редовни и достатъчен брой резервни войници, за да бъдат отведени в Берковица и предадени на споменатия полковник[6]. Заповед. 29 май [12]92.

Врачански каймакам: Máхмуд Съдки[7]

[Бележки върху телеграмата:]

Заведена. За специалната комисия. 29 май [12]92.

Инв. 17945/1949, ОАК. 4/46.

LVIII

Писмо [чернова] от видинския окр. управител до обл. управление в Русе. Изпращат се документи, намерени у убития Теофан Раданов, съдържащи данни за самоличността му.

---

[1] Първата част на телеграмата е повредена и заради това пощенските данни са непълни.

[2] Мито Анков, който описва подробно пътуването на тази група арестувани врачани през Берковица за Видин, говори и тук за генерал Хасан паша (Спомени, с. 61). Настоящият документ потвърждава нашето мнение, че както Мито Анков, така и някои автори погрешно смесват името на полковник Хасан бей с това на генерал Хасан паша, който е действувал в Пловдивско и по това време не е бил във Враца.

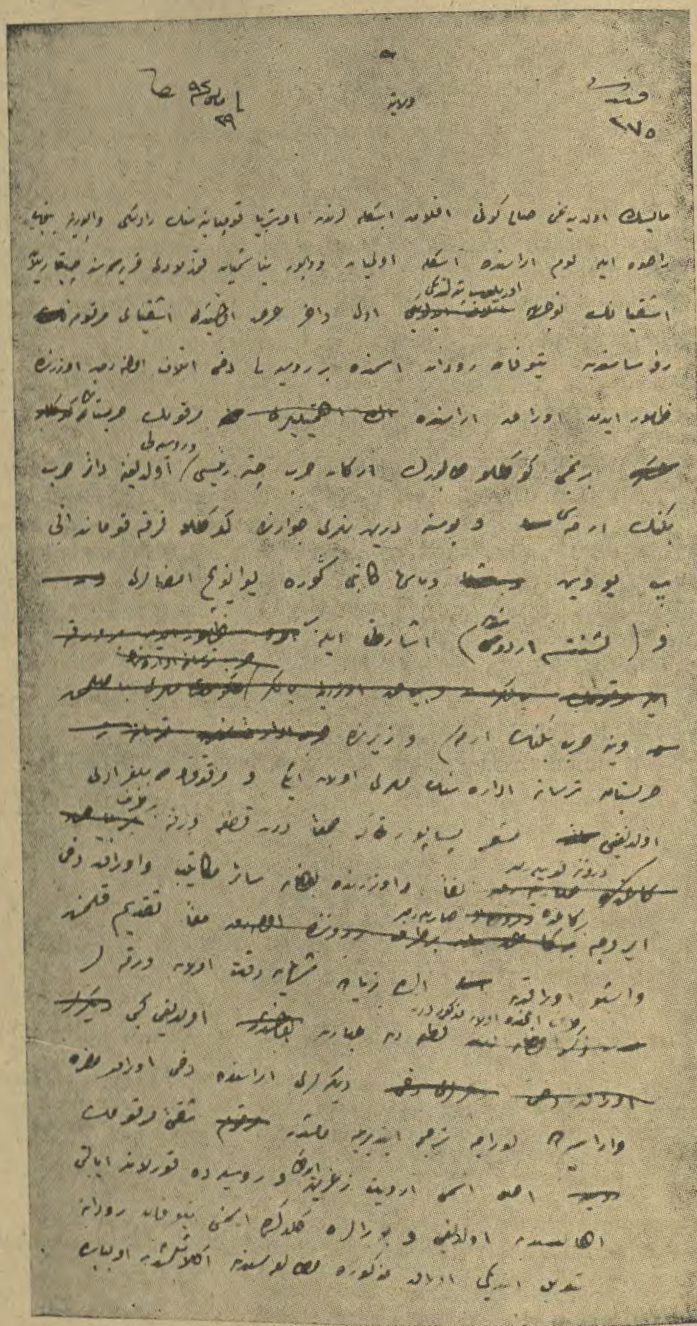
[3] Според Мито Анков — 63 души, пос. съч., стр. 61 и 68.

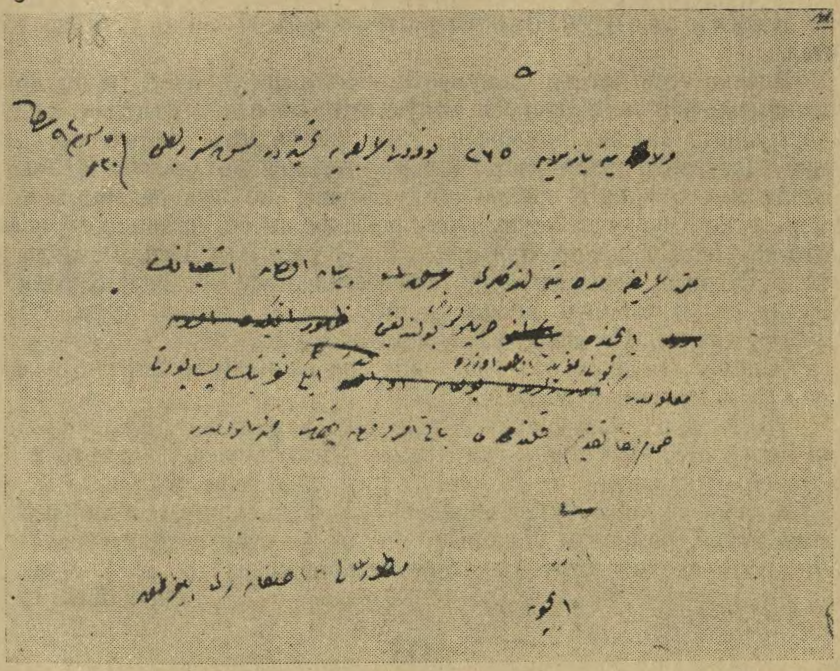
[4] Оттук се вижда, че въпросната група арестувани врачани е потеглила за Видин на 28 през нощта, а не на 26, както твърди М. Анков, пос. съч., стр. 59.

[5] М. Анков казва: „Беше тъмно, та не можахме да видим, много ли беше войската, която щеше да ни конвоира", пос. м., стр. 59.

[6] Групата действително настигнала полковника Хасан бей в Берковица. Спомени, с. 62.

[7] Вместо Съдки в ориг. стои Хулюси, т. е. погрешено име на врачанския каймакам.

[Видин], 29 май 1876. Изх. № 275

До Областното управление

На няколко пъти ви бе донасяно, как биват разбивани и унищожавани бунтовниците, които във вторник[1] на 17 май се качили от влашките пристанища на парахода „Радецки“ и били стоварени при с. Козлодуй, между Оряхово и Лом, дето няма пристанище и дето параходите не спират. Убит е и един от войводите на въпросните бунтовници — русин, на име Теофан Радан[2]. У същия са намерени следните документи:

Един, носещ герба на сръбския княз, подписа на П. Йовин, командир на доброволческа дивизия в областта на реката Дрин, в Босна, и на неговия главен секретар Гьоре Йованович, а също и знак на Лешничката армия, който удостоверява, че Теофан Раданов е командир на щабна рота от Първа доброволческа дружина в Сърбия и че е руски поданик.

Два документа, пак с герба на сръбския княз и под него печатът на управлението на сръбския арсенал;

---

[1] Денят е погрешен — „вторник“, вместо „понеделник“, срав. след. док. LIX.

[2] В оригинала стои Родан вместо Радан, което можем да обясним с обстоятелството, че така ще да е било разчетено името в написания с кирилица документ. Никола Обретенов съобщава следното за Теофан Раданович: „Всичките момчета чакаха по градините около Бекет, а аз живеех у Георги Матев, гдето беше и Перо Македонецът, когото наричаха херцеговецът, понеже беше участвувал в херцеговското въстание. От тук той беше довел един русин, който се казваше, че е княз от Петербург, на име Теофан Раданович и който ме караше да му пея „Кищица мила“ (Спомени за бълг. въстания, с. 269).

Един паспорт, в който е отбелязано, че лицето е белградски жител.

Всички тези четири документа, поставени в плик, а и други още намерени у него писма и документи, обвити в отделна хартия, ви изпращаме заедно, приложени към настоящото. Най-голямо внимание заслужават поставените в плика четири документа. И между другите има такива с вредно съдържание, но тук не можахме да намерим кой да ги преведе. При прегледа им се установи, че истинското име на въпросния бунтовник е Арует Загрин [може да се чете и „Загрид“ или „Зигрид“], произхождащ от областта Курландия в Русия, и че същият, когато дошел тук, променил името си на Теофан Раданов. На Ваше разпореждане![1]

[Следва следната бележка, написана на отделно листче и залепена към документа:] 30 май 1876.

Допълнение към писмо 275 до обл. управление. Да се прикачи към черновата. Известно е, че между бунтовниците, за които в писмото си съобщаваме, че са разбити, се намирали и сърби. За потвърждение на това тук приложени ви изпращаме и паспортите на двама души[2], намерени у самите тях, за да станат достояние и на ваше превъзходителство. На ваше разпореждане!

Инв. 6605, п. 26.

LIX

Протокол-изложение до валията в Русе от една комисия във Видин, съставена от членове на управ. съвет, на окр. съд и видински граждани — турци и българи, относно положението в санджака по време на въстанията и във връзка с действията по унищожаването на Ботевата чета.

[Видин], 1 юни 1876.

Изход. № 280

[Съпроводително писмо на мютесарифа към изложението]
До Вилаета

Съгласно отправената ни с ваш надпис № 114 от 22 май 1876 висока заповед на великото везирство и приложения към нея препис от инструкцията, дадена на главнокомандуващия войската, тук приложено изпращаме на негово превъзходителство валията съставения протокол [мазбата], съдържащ резултата от дознанията и подробни сведения, и снабден с печатите на видинския окръжен съвет, на окръжния съд и на почетни граждани — мюсюлмани и немюсюлмани.

[Самото изложение]

Тъй като за правителството ще да е необходимо да знае, как и по какъв начин са започнали размириците в онези селища, дето се появиха бунтовници, както и по кой път верноподаническото на-

---

[1] Този документ опровергава писаното от Зах. Стоянов (пос. съч. с 442) и приповторено от всички автори, че „руският княз“ изгорял заедно с Георги Матев и Георги Апостолов в колибата на врачанеца Стоян Грамчев.

[2] Сръбски паспорти са притежавали мнозина от Ботевите четници. Срвн. удостоверение № 178 на Agence de Iervie en Roumanie от 17 март 1877. АНБ. II В. 364., п. 3.

селение е било подбудено и подтикнато от страна на бунтовниците към разбойничество, към избиване на населението и разоряване на страната, какви мерки и действия са предприети от страна на властите за защита на градовете, на децата и жените, къде и колко пъти са станали подобни случаи [на размирици] и по какъв начин са били потушени, с изпратената ни при надпис от дунавското вилаетско управление висока правителствена заповед и приложен към нея препис от дадената на главнокомандуващия войските инструкция се нарежда да се извърши за този случай правдиво дознание и за резултата да се съобщи с обстоен протокол, точка по точка. Така че ние, долуподписалата се комисия, като се събрахме на съвместно заседание, бързаме да ви донесем за извършените по този въпрос дознания и за добитите сведения.

Докато, под миротворната сянка на султана, във видинския санджак не избухна никакъв метеж или въстание и разните слоеве поданици на негово величество императора живеят в пълна сигурност и спокойствие, като всеки е зает със своята работа и грижи и отправя молебствия за падишаха, измежду бунтовническите чети, подготвени и въоръжени от революционните комитети в Румъния [букв. „двете страни“, т. е. Влахия и Молдавия] и в Сърбия, създадени за вдигане българския народ на въстание, и които чети днес постоянно се умножават, една такава от около 200 души[1], носещи със себе си сандъци с оръжия и бойни припаси, специални въстанически униформи, знаме и други знаци[2], се качила от влашките пристанища Гюргево, Зимнич, Турно Магурели, Корабия и Бекет на групи от по 40—50 души на парахода Радецки от австрийската дунавска компания и в понеделник на 17 май настоящата 1876 година слезли на брега при населеното само с християни село Козлодуй, Видински санджак, между разположените на дунавския бряг градове Оряхово и Лом, и то на място, дето няма пристанище и параходи не спират. Бунтовниците прерязали телеграфната жица[3], застреляли един от срещнатите там погранични войници[4], а вътре в селото убили 3 мюсюлмани, които разтоваряли зърнени храни и нямали у себе си никакво оръжие, без нито дума да разменят с тях[5]. По пътя си по-нататък заклали без всяко основание още няколко не-

---

[1] Тук броят на Ботевите четници е даден в закръглено число — 200.

[2] Лъвският знак.

[3] „Пресекли видинските телеграфически жици“. В. Дунав, год. XII, бр. 1072, 23. V. 76, и всички мемоаристи.

[4] Когато четата слиза на брега, задават се трима граничари. Нашите стрелят, „един куршум пронизва едногото и той пада на земята мъртъв, а другите двама избягват“. — Вж. подлистника „Христо Ботев или преминуването на четата му през Дунава и пътуването й за в Стара-планина“ (От дневника на Юрдан П. Хр. Кършовски Еленчанин), в. Вардар, год. I (1891), бр. 9, с. 2, и всички други мемоаристи.

[5] Касае се за групата черкези, които стоваряли царевица. Те не само че не са били „невъоръжени“, но и първи открили огън срещу четата. Дори техен куршум пронизал калпака на Стефана Вратчанчето. Едва тогаз нашите ги нападнали. „Ний,—пише в своя дневник Кършовски—опалихме няколко пушки против черкезите, и нашите смъртоносни куршуми повалиха на земята мръсните им тела.“—В. Вардар, бр. 10, с. 2.

въоръжени мюсюлмани и една жена, на които случайно попаднали[1]. Те се мъчели насилствено да вдигнат на въстание мирното население в селата, през които минали. Когато наближили града Враца на около четири часа разстояние, пристигнали редовни и запасни войници и те били избити или разпръснати[2]. От тях 15—20 души са заловени живи във Врачанско и Берковско[3], а и около 20—25 души — в Орханийския и Софийския балкан, и сега продължавало следствието им[4]. От документите, които са намерени в убитите, както и от показанията на заловените и поставени под разпит се е узнало, че между тези бунтовници се намират руски и сръбски офицери и учители[5]. Установено и потвърдено е, че същите [четниците] са снабдени с оръжия, бойни припаси, пари и други неща и изпратени на отсамната страна от революционните комитети във Влашко.

Когато тези бунтовници се приближили до града Враца, някои наивни, млади и прости хора измежду градското население се въоръжили с цел да се присъединят към тях и, когато нападнали местните полицаи, за да освободят един заловен от тях бунтовник, и започнали да действуват с оръжие, пристигнала войска. Около 8 души въстаници били убити и започналият да се разгаря в града бунт бил веднага потъпкан[6].

---

[1] Знае се, че след Козлодуй, по пътя за Враца, са били убити от четата един пъдарин (за него говорят всички автори) и някакъв турски конник (вж. В а р д а р, пос. място), а според другите мемоаристи — избягал, но случай с убийство на жена не е известен.

[2] В много пъти вече цитираната от нас дописка на в. Д у н а в от 23 май 1876 г. разбиването на четата се описва по следния начин: ... „Въстаниците са обсадили в мешеликът, който отстои около четири часа от Враца, и доста от тях паднали убити, а останалите като яли огън от три пусии, сполучили да избягнат, но втори път се обсадили в гората Веслих [зле разчетено от турския текст името „Веслец"] на разстояние един час и половина от Враца, и там им се свършила [в същност на Милин камък] работата. Ония от местните, които самоволно и с сила били последвали въстаниците, отделили се от тях и се разпръснали в селата си".

[3] Във Врачанско и Берковско са заловени следните Ботеви четници: Враца — Кънчо Скорчев от Трявна, Марко В. Бошнаков от Враца, Неделчо Тинчев от Кръмолин, Прокопий Дянков от Свищов, Стефан п. Димитров от Басарбово и Христо Велев от Карлово; Берковица — Кръстю Генков от с. Крета, Мито Цвятков от Враца, Младен Павлов от Видин, Петър Фитовски от Котел и Юрдан Юрданов — Инджето от Търново; Оряхово — Васил Ненчев от Тетевен, Димитър Дишлията от Сливен, Марин Петков от Тетевен, Тодор Илиев и Петър Маринов от Ловеч, Димитър Ив. Багрянов от Севлиево; Комарево — двама неизвестни, вж. док. LXXXIII. и LXXXVI; Лом — Иваница Данчев от Свищов и Кирил Ботев от Калофер.

[4] В орханийско и софийско са заловени четниците от групата на Спас Соколов и Дим. Икономов, на брой около 40 души (вж. по-горе статията на проф. Ал. Бурмов).

[10] Руски офицери са били четниците: Н. Войновски, Хаджи Костадин П. Д. Димитров, Теофан Раданов и може би някой друг още; за сръбски офицери са могли да бъдат счетени някои от четниците, като напр. Д. Икономов, които участвували в Белградската легия [1867/68], или такива, като К. Ботев, Н. Обретенов и Г. Апостолов, които притежавали сръбски паспорти. Вж. АНБ, II В 364, п. 3.

[6] За тази случка пак в цитираната вече дописка на в. Д у н а в от 23 май се казва следното: „Според приетите ни сведения от Враца, един учител, който бил от въстаниците, влязъл в града, за да повдигне и тамошните българи, и когато паднал в ръцете на заптиетата, около двадесет българи се нахвърлили с оръжие върху заптиетата, нападнали с цел да освободят учителя. В сбиването и от нападателите са убили осъм души. Същата история в дописка от Враца на в. И с т о ч н о в р е м е (год. III, бр. 1) се предава малко по-другояче: „Същият дописник известява, че в

В битката с речените бунтовници [Ботевата чета] от наша страна загинаха 12 черкези, а от редовните войски са ранени 4 души[1].

Както се установи от разпита на заловените бунтовници и от други разследвания, първият урок, който им е бил даден от страна на революционните комитети във Влашко и Сърбия, е гласял: колкото мюсюлмани срещнат — жени, мъже и деца, да не проявяват никаква милост, но да ги убиват; а също така да убиват и онези християни, които не ги последват, а техните градове, села, къщи и домове да опожаряват[2]. Дадени им били още препоръки и инструкции да убият правителствените чиновници и да образуват българска държава. И че това те са осъществявали по един безмилостен и свиреп начин е напълно установено и потвърдено от техните дела и действия. Но тази акция на бунтовниците, целяща да вдигне на въстание населението на Видинския санджак, бидейки смазана под действието на имераторската мощ, не можа да даде плодове.

А и бунтовническите чети в Сърбия, които, с цел да вдигнат на въстание населението на Кулска, Белоградчишка, Видинска и Берковска околия, не само постоянно му отправят подстрекаващи и заплашителни известия[3] и му обещават отпускането на оръжия и бойни припаси, но и сръбски войскови и бунтовнически части, пристигайки на границата на групи, не престават да правят демонстрации, да нападат ненадейно пограничните караулни помещения и да избиват намиращите се вътре войници.

Понеже цялото население е разбрало, че тези диви и свирепи действия на бунтовниците не ще доведат до добър край, а напротив, по такъв един път на бунтарство селищата и народът ще бъдат разсипани и унищожени, то не дава ухо на подстрекаванията на размирниците.

А за закрила на имота и живота, на децата и жените на верноподанното и послушно население, от страна на властите е взето решение, като се поставят на необходимите места редовни войски и полицаи на постоянна служба, да се осигури редът и спокойствието.

сряда [на 19 май] един от въстаниците, преоблечен с попски дрехи, влязъл във Враца, за да повдигне населението. Когато се известило за това, началството проводило да заобиколят къщата, гдето се намирал лъжливия поп. Когато го уловили, няколко заптиета и черкези го повели към конака, но махленските захванали да гърмят срещу заптиетата, а пък около 30 други са спуснали, за да отнемат от ръцете им уловения поп. Отчаяни; заптиетата и черкезите са хвърлат срещу им с оръжия в ръце и избиват 8 души. Другите побягнали. Градът бил мирен". Разяснение на случая даваме в забел. 6 към док. XCIX.

[1] Относно жертвите от турска страна, дадени в боя на Милин камък, вж. док. XCIX и С.

[2] Това твърдение не отговаря ни най-малко на историческата истина. Както на парахода, по време на пътуването, така и после, на българска земя, държането на четниците и особено на войводата Ботев към турското население е било,—противно на това, което тук се казва,—напълно човешко. Известен е напр. случаят с черкезина при с. Баница, когото Ботев пуска свободен, въпреки че цяла нощ тормозил няколко българи - колари, като им обрал всичко по-ценно.

[3] Шакир бей, нарочен султански пратеник в Дунавския вилает по време на въстанията, в своето изложение говори следното: „Испитуванията, които направих, доказаха, че въстаническите комитети, които се намират в Сърбия и по чужди страни са, които са распространили между българите въстанически идеи и които са ги несърдчили да са ползуват от въстанието в Босна и Ерцеговина и да не оставят да са измине тоя случай, когото наричали благоприятен".—В-к И с т. в р., год. III (1876), бр. 11.

Ето, такова бе и е положението във Видинския санджак. Слава богу, сега, при пълна сигурност и спокойствие, мюсюлманско и християнско население се поминуват и живеят като братя.

Окръжен управителен съвет:

Окръжен съд:

От първенците на града: Мир Осман, Хуршид ефенди, Али бей, Хаджи Йомер, Ахмед Шукри ефенди, Ибрахим ага, Молла Ибрахим, Молла Мехмед, Молла Исмаил [и още едно лице, но на това място документът е повреден]. С чин „сербеввабини“[1] при Високата порта: Цанко ага[2], Зайко ага[3], Севастаки ага[4].

Почетни граждани: Цеко ага[5], Нако ага[6], Кънчо ага[7], Ванко Нешев ага[8], Занко Игнатов ага, Иван от Бойница [Кулска околия].

Инв. 6605, п. 26, л. 23[а], 23[б] 24[а], 24[б].

LX

Колективно прошение на турските първенци в гр. Враца до видинския окр. управител, с което се иска повишение на каймакама Махмуд ефенди, отличил се в борбата с Ботевата чета.

Враца, 4 юни 1876.

До негово превъзходителство окр. управител

По повод телеграмата на ваше превъзходителство, подадена ми в момента, когато слезли при Козлодуй бунтовниците-комити, преминаващи от Влашко на отсамната страна, за да вдигнат на въстание българското население на града Враца и Врачанска околия, сегашният каймакам на казата ни — високоуважаемият Махмуд[9] ефенди, свика всички ни в управлението, за да обсъдим какво да се прави и по кой път трябваше да се действува. Правилното мнение и с одобрение посрещнатите мисли, които той изказа по въпроса за защитата на нашия град, вдъхнаха у всички ни доверие.

След като на четирите страни около града и на необходимите пунктове той поставя башибозуци да пазят реда, само с пет конни стражари[10] към 11[19] часа отива по селата, за да събере черкези и

---

[1] „Беввабин“ е мн. ч. от „бевваб“ — „капуджи“ — вратар, портиер; „сербевваб“ — „капуджи-баши“, придворни служители в султанските дворци; с такава титла били удосоени въпросните български чорбаджии.

[2] Цанко Х. Ангелов. Вж. Д. Цухлев, История на града Видин и неговата област. София 1932, с. 513.

[3] Зайко (Цветко) Бояджията, вж. Мл. Павлов, Мемоари, с. 61.

[4] Севастаки Ганзовянски, пак там.

[5] Цеко Ванчов.

[6] Нако Милюв.

[7] Кънчо Панов [Д. Цухлев, пос. съч. с. 559].

[8] Д. Цухлев, пос. съч., стр. 559—560.

[9] За каймакама Махмуд ефенди Мито Анков говори, че бил „помак от Ловешките села“, вж. Спомени с. 45.

[10] В ориг. „сювари заптие“. Според „Алманах на Дунавския вилает за 1876 година“, във Враца е имало на постоянна служба 14 конни и 30 пеши, или всичко 44 заптиета.

ги поведе срещу бунтовниците. Каймакамът, щом като се научава, че споменатите бунтовници-комити пристигнали в селото Баница, се озовава там с най-голяма бързина, с намиращите се под негова команда башибозуци, черкези и помаци. При все че мястото, на което се укрепили бунтовниците, е твърде каменисто[1] и следователно — здраво като укрепление [„табия“] и макар оръжията им да били модерни [букв. „от нов образец“][2], реченият каймакам, с вродените си качества на достойнство, родолюбие и храброст, със споменатите под негова команда башибозуци, черкези и други обкръжва и притиска бунтовниците, както е нужно. Докато той, излагайки гърди на куршумите, изстрелвани от страна на бунтовниците, продължава боя, пристигат впоследствие две роти императорски войски[3]. След като проклетите тела на около 70 души[4] от тях стават пушечно месо [букв. „храна на мечовете“] в ожесточената битка, която продължава до 2 [21·30] часа на същата вечер, предчувствувайки, че понеже нощта била много тъмна[5], останалите живи, сразени бунтовници по всяка вероятност ще избягат от укрепленията си и ще дойдат по шосето направо във Враца, каймакамът, придружен само от едного, към 5 [24·30] часа през нощта се върна в управлението [Враца] и поиска подкрепления, което донесе успокоение за всички ни[6].

Според достоверни разкази, както проявените в споменатото село [Баница] храброст и безстрашие, така също и похвалните действия на речения каймакам, който жертвува сън и покой, за да осигури пълното спокойствие на мирното население на нашия град, представляват в същност самоотверженост, която надхвърля неговите служебни задължения. Всички ние, малки и големи, останахме доволни и благодарни [признателни] за усърдните му грижи за нас през всичкото време от назначаването му в нашата каза. Слава богу, и този път с помощта на императорските сили [войска] в града ни се почувствува възвръщането на обичайното спокойствие.

---

[1] Милин камък.

[2] За оръжието на четата в спомените на Никола Кючюков се казва: „На рамо с пушки белгийска система „Щруца“ с капсули, а само 15 от французката система „Шеспо“ и една от същата система кавалерийска за войводата ни“. Вж. А л. Б у р м о в, Христо Ботев през погледа на съвременниците си. София 1945, с. 265. А според четника М л а д е н П а в л о в]пос. съч., с. 46] — „четата беше въоръжена с белгийски пушки. Те се пълнеха с готови фишеци с барут и обло олово“.

[3] Не се казва, отде са пристигнали тези две роти, но съгласно всички спомени — от Враца. Според спомените уж „помощ“ от Враца.

[4] Тук броят на загиналите четници на Милин камък е много преувеличен. В друг един турски документ, телеграма от 20 май, той е 55 души. В историческата литература броят се движи 25 — 30. Точният брой трудно може да се установи, тъй като в спомените на съвременниците поименно се назовават само около десетина души.

[5] „Нощта била безмесечна“, казва З а х. С т о я н о в (Христо Ботев, опит за биография, с. 428).

[6] Значи, не „по чудо“ потерата този ден изгубила следите на изморената дружина, както твърди Димитър Страшимиров (История на Априлското въстание, т. III, с. 344), а поради това, че „главнокомандуващият“ на башибозуците, каймакамът Махмуд ефенди изоставил преследването на въстаниците и се завърнал във Враца, за да организира непосредствено отбраната на града. Башибозуците се пръснали на групи по околните села и се отдали на грабеж.

Понеже е всеизвестно, че на създадените с такава вярна и справедлива природа слуги на султана винаги е подобавало да берат, под благодатната сянка на владетеля, полезни плодове, като награда за похвалните заслуги на гореказания каймакам отправяме най-гореща молба към вас, тъй като от вашето високо съдействие и милостива подкрепа зависи и той да бъде удостоен и възрадван с чин[1], който да му бъде отпуснат от височайшето място. На ваше разпореждане.

24 джемази ел-еввел 93 или 4 юни 92 [1876] год.

[Следват печатите на градския мюдеррис — Ахмед Хулюси, от улемата — Рифат Ахмед, председателя на търговския меджлис — Халид, началника на телеграфопощенската станция — Салих Хулюси, на 21 видни граждани, 29 търговци, 3 имами и 5 мухтари или всичко 62 души турци.]

Надпис на гърба на документа

В това колективно прошение, отнесено до скромния ни съвет [меджлис][2] сложил подписа си, са изразили [съставителите му] проявеното от страна на малки и големи, на целокупното население задоволство от каймакама на Врачанска каза, високоуважаемия Махмуд ефенди, за доброто му държане и за това, че благодарение на похвалните му извънредни усилия и заслуги по комитския въпрос, слава богу, опасността бива отстранена.

Заради великата благодат, с която са били винаги обсипани, и особено, задето се избавиха от злощастния случай [Ботевата чета], се отправя молебствие за дълголетие и щастие на негово величество императора. А след молебствието за владетеля, възнасяйки многократно молитви и за щастието на ваше превъзходителство, съставихме, на основание на молбата, настоящия протокол [мазбата] към прошението в потвърждение на казаното от горните лица, тъй като удостояването и възрадването на речения каймакам, като награда за извънредно похвалните и надхвърлящи служебните му обязаности заслуги към милото ни отечество, на които бяхме очевидци и ние от меджлиса, каквото и да е нуждно да се направи, зависи от вашето милостиво благоволение. На ваше разпореждане!

29 джемази ел-еввел 93 или 9 юни 92 [1876] година.

[Следват печатите на 23 длъжностни лица:]

Врачански наиб—Абд ал-Маин; финансов началник — Хюсеин Хюсни; началник на канцеларията—Хасан; член [на окол. съвет]—Ахмед Хулюси; член [на окол. съвет] — Ахмед; член [на съда] — Ибрахим; секретар на съда — Ахмед Кяшиф; член [на съда] — Хафъз Мустафа; данъчен началник — Фейзуллах; главен секретар на данъчната служба — Хасан Кемал; надзирател на фабриките[3] — Сюлейман; регистратор

[1] Става въпрос за по-висок чин в администрацията. Дали каймакамът действително е получил по-висок чин, не ни е известно.

[2] Събира се съвет от ръководни длъжностни лица, който заверява просбата й придава по-голяма тяжест.

[3] Този печат разчитаме „мемур-и фабрика“.

на данъците — Ибрахим Едхем; председател на емлячната комисия — Хюсеин; секретар на комисията — Мехмед; помощник секретар — Мехмед Хамди; касиер — Демир Сабри; секретар на тапийската служба — Мустафа Шюкри; регистратор на населението — Мехмед Назми; председател на общинския съвет — Хюсеин; секретар на общинския съвет — Мехмед Маращли; касиер на общината — Мустафа Атъф; началник на „общополезна каса" — [не се чете]; член [на съвета при общополезната каса] — Шехабеддин.

Инв. 11817/1948, ОАК. 4/47.

LXI

Телеграма [чернова, от търновския окр. управител] до окр. управление в София. Иска да му се изпратят документите на убити четници от Търново.

[Търново], 5 юни 1876.

До Софийското окр. управление

В една ваша телеграма от 30 май 92 до негово превъзходителство валията, публикувана в бр. 245 на в. „Вакът" [„Време"], се казва, че от трима души, останки от бунтовническата чета, която мина преди няколко дни от Влашко между Оряхово и Лом и бе разпръсната, двама са били убити, при съпротива, от софийското заптие Неджиб ага, а един се хвърлил в реката Искър и се удавил; и че от паспорта на единия от тях се установило, че е някой си Никола от Търново.

Допускаме този Никола да е бунтовническият главатар Никола Георгиев Кабакчиев от Търново.[1] Очакваме да ни съобщите телеграфически името на баща му, а впоследствие да ни изпратите и паспорта му. Понеже се търсят няколко души от Търново, молим, колкото между убитите досега там бунтовници имате търновци, да ни изпратите техните тескерата [открити листове за пътуване] или паспорти за сведение.

Иив. 18145/1949.

LXII

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Иска разрешение за изпращане на група заловени врачански революционери във Видин по Дунава.

Враца, 7 юни 1876.

46 д., пощ. № 320, бр. 97, под. —, пол. 7·55

---

[1] Търновският мютесариф погрешно счита убития Ботев четник за Никола Г. Кабакчиев от Търново, революционен деец, който през бурните майски дни успял да убегне на турската полиция и да се спаси в Румъния [вж. сп. „Поборник-опълченец", год. I (1898), кн. 4—5—6, с. 18—20]. Убитият Никола от Търново, за когото става дума в нашия документ, е Никола Иванов (вж. Ботевото тефтерче, л. 50а; също у Зах. Стоянов, № 140); а у Н. Кючуков (Записки на Никола Ив. Кючуков, с. 159) — Никола Георгиев; изглежда, че и Кючуков смесва Ботевия четник с Никола Г. Кабакчиев.

До Видинското окр. управление

Следствието на около 30 души от заловените бунтовници е до известна степен приключено и същите са готови за изпращане във Видин. Но тъй като, поради прииждане на водите от дъжда, който всеки ден вали, изпращането им по суша не ще бъде възможно, предлагам и моля за разрешение да бъдат отправени през Оряхово по реката [Дунав].[1] Заповед. 7 юни [12]92.

Врачански каймакам: Махмуд Съдки

[Бележки върху телеграмата:]

Заведена.

Да се отговори: да бъдат изпратени с достатъчна войска, и през Оряхово. 7 юни 92.

Съобщено

Инв. 6465, п. з., л. 14.

LXIII

Писмо от обл. управител в Русе до видинския окр. управител. Препраща в превод нотата на гръцкия консул в Русе, съдържаща оплакване, че четата задигнала на гръцки търговец в Козлодуй 350 османски лири.

Русе, 7 юни 1876. № 353

До Видинското окр. управление

Ваше превъзходителство

Тук приложено Ви се изпраща препис-извлечение от нотата, получена от гръцкото консулство в Русе, в която, като се казва, че бунтовниците, които в миналите дни слязоха с австрийски параход при Козлодуй, нанесли побой и оскръбление на Никола Карели, представител на гръцкия търговец Емберико[2], в тамошния му склад, и ограбили парите му — около 350 османски лири, иска се да се направи необходимото.

Като извършите потребното с оглед на направеното оплакване, благоволете да се постараете да ни уведомите за резултата. На ваше разпореждане!

Русе, 27 джемази ел-еввел [1]293 или 7 юни [1]292.

[Печат:] Мехмед Асъм

[Бележка:] Да се съобщи в Оряхово, като се опише случая. 11 юни 92. Съобщено е.

[Следва приложението]

---

[1] „15 дни след като ние сме били заминали за Видин—казва Мито Анков, — турците отправили и друга една група 60—70 съзаклетници, пак за Видин, но през Рахово". Спомени, с. 69.

[2] Грък, едър търговец на зърнени храни в Лом, който, както се вижда, е имал кантори по другите дунавски пристанища. Вж. Димитър Н. Попов, Град Лом и околията му. Лом 1927, стр. 170 и 172.

Превод на нотата, отправена от гръцкото консулство

№ 208

В писмото, което едно лице на име Емберико, гръцки поданик, търговец, ни пише от Оряхово, се казва следното: Бунтовниците, които преди няколко дни слезли от австрийския параход „Радецки" на отсамния бряг на Дунава, отишли в селото Козлодуй, на два часа разстояние от Оряхово, влезли там в неговия склад и задигнали около 350 османски лири, които той бил дал на служителя си Никола Карели, също гръцки поданик, за покупка на зърнени храни. След като нанесли побой и оскърбление на споменатия Никола Карели, отвличайки го заедно с някои щат-нещат следващи ги селяни, същият Никола можал по някакъв начин да избяга и да отиде в Оряхово. По-нататък, „поради случай на кражба, извършена от въоръжени лица, Емберико, като предявява оплакване против българските първенци на с. Козлодуй, стоварва цялата отговорност върху тях, като впоследствие щял да събере доказателствата, които ще установят виновността им."

Донасям въпроса до знанието на ваше сиятелство, за да бъде направено необходимото, и използувам случая да потвърдя моите отлични почитания. 14 юни 92[1].

[Заверка:] Вярно с оригинала. 7 юни [1]292.

[Печат:] Канцелария на Дунавския вилает.

Инв. 17277|1949, ОАК. 44/8.

LXIV

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Изплашеното турско население на Враца иска войската да не напуска града.

Враца, 8 юни 1876.

86 д., пощ. № 325, под.-вечерта, пол.

До Видинското окр. управление

Донасям, че в телеграмата, която се получи днес от началника на войските в Дунавска област до майора [„бинбаши"], пише последният да замине още утре рано сутринта с дружината си за Берковица. Но понеже цялото мюсюлманско население на Враца е загубило доверието си в християните [българите] и още не го е възстановило, то пред вид на това, че тук няма на постоянно пребиваване дружина редовна войска, те заявяват, че щели да напуснат домовете си и с жени и деца да тръгнат след войската. Сега мюсюлманите са се събрали в управлението и искат, докато не пристигне

[1] Датата 14 юни трябва да е погрешена вместо 4 юни, тъй като датата на заверката — 7 юни не може да предхожда превода на нотата.

друга дружина войска, да не се позволява на намиращата се тук да тръгне. Това е истинското положение.

8 юни [12]92. Врачански каймакам: Махмуд Съдки

[Резолюция:] За Фазлъ паша в Плевен, началник на Дунавската военна област.

Във връзка с издадената заповед — дружината във Враца да замине за Берковица, врачанското мюсюлманско население моли, понеже нямало доверие в българите, докато във Враца не пристигнела друга войска, дружината да не бъде вдигана. Те молят да се направи потребното. Съобщавам ви, че по мои сведения три чети от по 300 души бунтовници, намиращи се в Сърбия, тези дни щели да нахлуят в областта на Кула, Белоградчик, Пирот и Берковица. Възможно е това да е лъжа, но по-голяма е вероятността да излезе истина.

Инв. 6464, п. 3/17.

LXV

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Набиране на черкези за военни цели.

Видин, 8 юни 1876.

49 д., пощ. № 2868, бр. 250, под. 1·15, пол. 1·35 ч.

До Оряховското окол. управление

На тел. 102. От всяка околия пристигна списък [тефтер]. Съжалявам, задето от Оряхово не дойде. А това свидетелствува, че там черкезите не са били добре управлявани. Както и да е, желателно е да се съвещавате с когото трябва и да определите за колко дни, поне колко души кавалеристи и колко пехотинци могат да бъдат събрани и изпратени и да съобщите кратко и бързо.

8 юни [12]92. Халил Рифат

Инв. 17219/1949, ОАК. 4/30.

LXVI

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Граничният пост при Козлодуй бива засилен.

Видин, 8 юни 1876.

32 д., пощ. № 2896, бр. 252, под. 9, пол. 2·45 ч.

До Оряховското окол. управление

Отг. на тел. 155. Вместо да се свикват запасни войници, подходящо е на постовете при Козлодуй да се постави достатъчен брой от петдесетте временни пеши стражари, които бяха разпуснати в миналите дни с писмено нареждане.

8 юни [12]92. Халил Рифат

Инв. 17220/1949, ОАК. 4/31.

LXVII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Иска се оръжието, намерено у двама Ботеви четници.

Видин, 9 юни 1876.

30 д., бр. 253, под. 1·30, пол. 2·08 ч.

До Оряховското окол. управление

Макар и да бяхме писали да изпратите тук двата револвера, които са намерени у заловените живи бунтовници Марин и Васил[1] и предадени в оряховското окол. управление, същите досега не са изпратени. По искане на комисията[2] настояваме повторно за изпращането им. 9 юни [12]92. Халил Рифат.

[Бележка:] Отговорено е с донесение № 108. 10 юни 92.

Инв. 17221/1949, ОАК. 4/32.

LXVIII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Нареждане да се изпратят двама въстаници от Орхание във Видин.

Видин, 9 юни 1876.

35 д., пощ. № 2905, бр. 254, под. 1·30, пол. 2 ч.

До Оряховското окол. управление

Пишат ни от софийското окр. управление, че е било решено бунтовниците Стоян и Патю[3] от Орхание да се изпратят оттам под охрана за Враца и Оряхово, а от Оряхово — с параход за Видин Необходимо е, като пристигнат в Оряхово, да бъдат препратени за тук и то по начин, че да не се допусне да избягат. 9 юни [12]92 г. Халил Рифат

Инв. 17222/1949, ОАК. 4/33.

LXIX

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Изисква се оръжието, намерено в дома на Лукан Тодоров от село Галиче.

Видин, 9 юни 1876.

33 д., пощ. № 2907, бр. 255, под. 2·05, пол. 4·22 ч.

---

[1] Марин Петков и Васил Ненчев, и двамата от Тетевен, Ботеви четници, съдени в Русе на 5 юли и осъдени: първият на доживотен затвор, а вторият на 15 години (в. Дунав, год. XII, бр. 1085, от 7 юли 1876) и на 12 юли с. г. изпратени на заточение в Сен Жан д'Акр.

[2] Следствената комисия във Видин.

[3] Стоян Минов от Орхание и Патю [у Гаджанов — Пано?] от Видраре, Орханийско, взели активно участие в подготовката на въстанието в IV револ. окръг. За Патю чорбаджи вж. Найден Патев, Из миналото на Тетевенско и Ботевградско, София 1936, с. 83—100.

До Оряховското окол. управление

От полицията се съобщава, че не са пристигнали револверът и другите неща, оказали се в дома на Лукан[1] от Галиче, за които пишете в писмото си под № 103, изпратено по самия него. Необходимо е да наредите, дето и да е останал [револверът], да се намери и бързо да се изпрати. 9 юни [12]92. Халил Рифат

[Бележка:] Отговорено е с писмо 108. 10 юни [12]92.

Инв. 17223/1949, ОАК. 4/34.

LXX

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Искат се сведения за Спас Соколов от Тулча.

Видин, 9 юни 1876
55 д., пощ. № 2928, бр. 257, под. 8, пол. 6·20 ч.

До Оряховското окол. управление

Тъй като е нужно да се знае даскал Спас[2], който преди две години учителствувал в село Букьовци, Оряховска околия, и до миналия Гергьовден се скитал без работа в Оряхово и околията, откъде е родом и къде се намира в настоящия момент. Трябва да проучите и да съобщите бързо. Очакваме да ни пишете още, къде е сега и укрилият се Сребро[3], за когото ми писахте. 9 юни [12]92. Халил Рифат

[Бележка върху документа:] Установено е, че този човек е от гр. Тулча.

Инв. 17224/1949, ОАК. 4/35.

LXXI

Телеграма [чернова, от окол. управител на Берковица] до [окр. управление в] Видин. Съобщава за арестуваните берковчани и моли да бъде изпратен в Берковица затвореният в София Стефанаки Хр. Савов.

[Берковица], 9 юни 1876.

№ 148

Отг. на 205. Арестувани са следните лица, участвували във въстаническото движение: от берковските чорбаджии — хаджи Петър, Давидко, Арсенчо, Иванчо, Коста, Гераско и Йордан; от село Вършец —

---

[1] Лукан Тодоров от с. Галиче, предаден и арестуван на 8 май. Вж. Н. Обретенов, пос. съч. с. 267; за него вж. още Спомени на Мито Анков, с. 36.

[2] Спас Соколов от Тулча, Ботев четник. За неговото залавяне [27 май, при с. Лютаково] и съдене в София вж. Пенчо Икономов, пос. съч. стр. 38—47, както и спомените му във в. Дневник, год. XVII (1921), бр. 6473 и след.

[3] Сребро П. Стойновски, Спомени на Мито Анков, с. 8.
Пред разпитната комисия Стоян Заимов заявил, че през септември 1875 г. дошел от Букурещ в Оряхово и в тамошното българско училище се срещнал с учителите Сребро и Тома. Вж. Д. Гаджинов, пос. съч., стр. 43 и 59.

Витан, Георги, Стати, поп Исая, Иванчо Попов и Бончо; от Горно Озирово — Младен и от село Дербенд[1] — Стати. Първият от тях, за когото се установи от събраните данни, че е влизал във въстаническата организация, е хаджи Петър. От останалите 14 души, участието и на Иванчо, Давидко, Юрдан и Арсенчо от Берковица, следствията на които са привършени, се разкрива с положителни доказателства. Макар измежду жителите на града [Берковица] да има над десетина души въстаници, тях може да разкрие един от разбитите бунтовници, врачанецът Стефанаки Христов, за когото орханийският каймакам ни съобщава телеграфически, че е заловен в Орханийска каза и е изпратен в София и че сега е там в затвора. Тъй като от показанията на Мито[2], един от заловените тук бунтовници, се установи, че същият този Стефанаки е събрал от българите в Берковица и от общинския съвет („опущина меджлисинден“) 75 османски лири за покупка на оръжие, то замолваме да известите на софийския окръжен управител да изпрати въпросния Стефанаки в Берковица, за да бъдат разкрити въстаниците.

Инв. 18002/1949.

LXXII

Телеграма от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Нарежда да не се вършат насилия върху мирното българско население.

Видин, 10 юни 1876.

105 д., пощ. № 2847, бр. 258, под. 6·40, пол. 2 ч. вечерта.

До Оряховското окол. управление

Понеже ежедневно се правели оплаквания до Високата порта [Баби Али] относно вършени от страна на старото население (местно б. н.) и черкези [преселници] покушения върху имота и живота на мирното българско население, което се потвърждава и от донесения на чуждите посолства, със строга правителствена телеграма се заповядва решителното и окончателно забраняване на подобни случаи.

Тъй като и всяко едно малко насилие, което би се извършило от страна на мюсюлманското население над българите, е очаквано от чужденците и ще отвори работа на правителството, време е днес много да се внимава. Ето защо, каквито и мерки да е необходимо да се вземат, за да не се случи някоя лоша работа във вашата околия или пък, ако такава стане, за да се накажат строго дръзките й причинители, необходимо е да ги вземете веднага, без губене на време. За предохранителните мерки, които ще вземете, трябва да ни уведомите. 10 юни [12]92. Халил Рифат

Инв. 17225/1949, ОАК. 4/36.

---

[1] Сега с. Клисура, Берковска околия.
[2] Мито Цветков.

LXXIII

Телеграма от софийския окр. управител до окр. управление във Видин. Иска по-подробни сведения за търсения „Славко[в]“ от Орхание[1].

София, 11 юни 1876.

133 д., пощ. № 3133, бр. 1694, под. —, пол. 3·15 ч.

До Видинското окр. управление

Бяхме съобщили на Орхание да бъде издирен и заловен Славко[в], чието име е дадено в телеграмата ви от 29 май 92 [76][2]. В отговор ни се извести, че в Орхание не е бил намерен човек на име Славко[в] и че е необходимо да се изучи, дали той е от град или село и как е името на баща му и на селото му. Повторно писахме да направят претърсвания, както се следва. И в отговора, който получихме този път, се казва, че тъй като не е съобщено името на селото му, търсеният Славко[в] не е могло да бъде намерен. Все пак между 13-те души от останките на врачанските бунтовници, заловени през миналите дни в Орханийския балкан, се намирал и един Славко от Тетевен[3]. Когато същият бил запитан относно 70-те лири, за които съобщавате, той отрекъл да е събирал такива пари и да ги е дал на въпросния Стоян Заимов от Чирпан. Но той споменал, че преди три месеци е отишел във Влашко и оттам минал отсам [България] заедно с бунтовниците, които слязоха при Козлодуй.

Понеже считаме, че без да се знае, откъде е, как е името на баща му, какви са отличителните му белези, търсеният Славко[в] не ще може да се намери, молим да разпитат за това речения Стоян Заимов. 11 юни [12]92. Мютесариф на София: Ахмед Мазхар

[Бележки върху телеграмата:] За специалната комисия. 12 юни 92.

Изпратена. 12 юни.

Инв. 1/1937, п. XIII, л., 17.

LXXIV

Писмо [чернова] от видинския окр. управител до обл. управление в Русе. Съдържа сведения за заловени въстаници. Иска се

---

[1] Телеграмата е публикувана от д-р П. Миятев, Турски документи по Априлското въстание, по случай 64 год. от избухването му, в. Зора, брой 6266, от 3 май 1940 г., и в Годишник на Пловдивската народна библиотека, 1942, с. 137—138.

[2] При тая телеграма (вж. по-горе док. LV). Халил Рифат искаше от софийския мютесариф да нареди да се арестува Н. Славков, посочен от Стоян Заимов. Изглежда обаче, че при разпита си във Враца Заимов е казал името на Никола Славков само в презименната форма — Славков, която протоколистът записал на арабица с „вав“ в края на думата, който „вав“ може да се чете като в и като о. Оттам произлязло заблуждението, в което турците изпаднали да търсят в Орхание някакъв си „Славко“. При дирене на лице „Славко“ те попаднали на Славко Иванов от Тетевен, Ботев четник, който се намирал временно в орханийския затвор заедно с 14 души четници, заловени на 28 май при с. Лютаково. Разбира се, че Славко Иванов не е знаел нищо за събраните от комитета в Орхание пари. А Никола Славков е бил по това време в софийския затвор.

[3] Както вече казахме, това е Славко Иванов от Тетевен.

нареждане те да бъдат изпратени в Русе, за да бъдат съдени от извънредния съд.

Видин, 12 юни 1876.

Изх. № 311

До Обл. управление

Наредено бе с висока валийска телеграма от 10 юни 1876 г. да се състави и изпрати бързо един поименен списък на задържаните във Видин бунтовници, като над имената им се дадат пояснения, отгде са и къде и как са заловени и при следствието им тук какви признаци са доловени, които ги уличават в бунтарство. Списъкът, който поръчахме да се изготви по предписания начин, изпращаме тук приложен. Както ще се види и от обясненията към този списък, броят на бунтовниците и въстаниците, които са арестувани и биват разследвани, възлиза на 215 души. От тях само на 15—20 души е приключено следствието. Понеже тук не можаха да се намерят повече следователи и писари [протоколисти], следствието на останалите се забави[1].

Като считаме за естествено и наложително да се изпратят всички те в Русе, за да бъдат изследвани и съдени в съставения там извънреден съд[2], и че ако от разпитите им се намери за необходимо да бъдат призовани на разпит в Русе още някои лица, щом като съответно се съобщи и нареди, исканите ще бъдат изпратени, очакваме необходимото нареждане.

Инв. 6605, п. 27, л. 24а.

LXXV

Писмо [чернова] от видинския окр. управител до обл. управление в Русе. Съобщава за залавянето на Стоян Заимов и за признанията, които той прави. Иска нареждане да бъде изпратен в Русе[3].

[Видин], без дата[4].

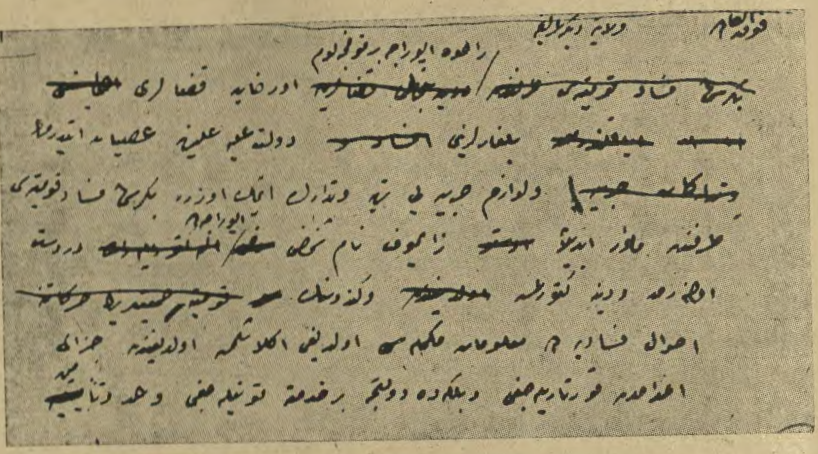

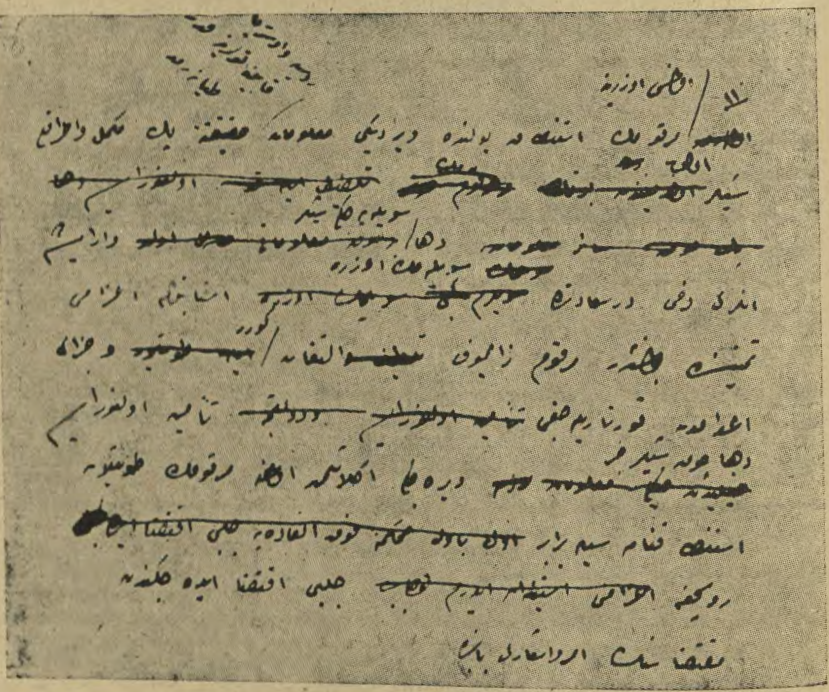
[1] „Пишат из Видин от 4 юния, че са докарали в тоя град 72 българи с вързани ръце. С тях имало 5—6 свещеници, учители, аази от мезлича (sic!) и първенци. Всичките били изловени във Враца и обвинени за съучастници в българското въстание. Те били подложени на истиндак [разпит] първо на Враца; вторият и конечният им изпит ще стане във Видин. Числото на изловените българи, които били запрени на Видин, възлизало на 200. Понеже тамошният мезлич не можал да постигне за да изпитува толко души, то са определил Шакир бей, за да помага на тая работа". — В. Източно време, год. III, бр. 2.

[2] Извънредният съд от 15 души членове, под председателството на Хакъ паша, е съставен в Русе на 10 юни за съдене на въстаниците, заловени в Русенски и Видински санджаци. — В. Дунав, год. XII, бр. 1078, от 13 юни 1876 г.

[3] На лице имаме само черновата от този документ. По нея са направени редица зачертавания, които в повечето случаи са стилови поправки, без съществено значение. В нашия превод зачертаванията не са взети под внимание. Все пак както тука, така и при следващите документи ние ще отбелязваме под линия само онези зачертани места, смисълът на които не е предаден в чистия текст и, следователно, липсва и в превода.

[4] Писмото-чернова не е датирано. Но тъй като в тетрадката, от която е взето, то следва предния документ от 12 юни, трябва да приемем, че носи същата дата.

Екстрено!

Второ донесение до Обл. управление

Лицето Заимов[1], на когото е било възложено от страна на революционния комитет в Букурещ да вдигне на въстание срещу османската държава българите в Оряховска, Врачанска, Берковска, Ломска и Орханийска околия, както и да достави военните материали, е заловено във Враца и доведено във Видин[2]. Тъй като се разбрало, че същият притежава пълни сведения относно безредиците, направено му било обещание и уверение, че ще избегне смъртното наказание и може би ще бъде назначен на някоя държавна служба; и действително, сведенията, които той при разпита дал, а именно, че те [въстаниците] се опирали дори и на руския и австрийския кабинет, се оказаха много пълни и подробни. При все че имал още неща да каже, той замолил да бъде изпратен в Цариград, за да ги каже в столицата[3].

Разбра се, че ако към споменатия Заимов се прояви благосклонност и същият бъде уверен, че ще избегне смъртното наказание, то той ще съобщи още много неща. Тъй като ще е необходимо въпросният да бъде призован в Русе заедно със снетото му дознание, очакваме да наредите потребното.

Инв. 6605, п. 26, л. 24[6].

LXXVI

Телеграма от ловешкия окол. управител до окр. управление в Търново. Съобщава за сблъскване с 5 души четници [групата на Войновски], един от които е убит, а останалите биват преследвани.

Ловеч, 15 юни 1876.

105 д., пощ. № 541, бр. 148, под. 9·15 през деня, пол. 10 ч.

До Търновското окр. управление

Донасям, че този път една команда от намиращи се в Троян запасни войници, при обиколката им в Троянския балкан, на границата между Троян и селото „Абдаррахманлар“[4] — Пловдивски санджак, в горичката „Грабек“ — под „Каш-кара“, попаднала на 5 души бунтовници, с които влязла в престрелка. При тази престрелка бил убит един от бунтовниците. Според надписа върху пушката на убития,

---

[1] Пред презимето „Заимов“ в турския текст е зачеркната думата „Усту“, т. е. недописано името „Устуян“ — Стоян.

[2] Заимов, както видяхме по-горе (док. XLVIII), е заловен на 25 май във Враца. Там е било извършено първото му следствие, при което той прави пълни признания и издава по-първите комитетски хора във Враца, Оряхово, Берковица, Лом и Орхание, с цел да облекчи собственото си положение. На 28 май той е бил подкаран с 63 врачански арестанти за Видин, на 29 били в Берковица, а на 3 юни (вж. забел. 4, док. LVII) групата пристигнала под силен конвой във Видин.

[3] Във Видин Заимов е бил разследван от следствена комисия на 5 и 6 юни. Вж. Гаджанов, пос. м., стр. 42—54.

[4] Сега с. Божидар, Карловска околия.

името му било Николчо Христов. А от намерената у него опръскана с кръв карта станало ясно, че той е един от главатарите им[1]. За преследване и залавяне на останалите 4 души се изпрати веднага за Троян необходимият брой полиция и запасни войници, а телеграфически уведомихме пловдивското окр. управление и орханийското окол. управление, тъй като допускаме бунтовниците да преминат в техните райони, за да предприемат мерки за залавянето им.

15 юни [12]92. Ловешки окол. управител: Хасан Сабри

Инв. 18189/1949.

LXXVII

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Арестуваните 33 души от Враца и околията се изпращат за Видин.

Враца, 13 юни 1876.

33 д., пощ. № 339, бр. 106, под. —, пол. 2·5

До Видинското окр. управление

Заловените 33 души бунтовници от града Враца и Врачанска каза, предадени на една рота редовна войска, изпратихме тази сутрин на път през Оряхово[2]. Заповед! 13 юни [12]92.

Врачански каймакам: Махмуд Съдки

[Бележки върху телеграмата:] За специалната комисия. 13 юни 92. Същите са пристигнали.

Сигн. 247, п. 4, л. 3.

LXXVIII

Телеграма от ловешкия окол. управител до окр. управление в Търново. Дава пояснения за картата и паспорта, намерени в убития четник.

Ловеч, 16 юни 1876.

52 д., пощ. № 538, бр. 149, под. 9·20, пол. 1·45 ч. през нощта.

---

[1] Всички признаци говорят, че тук се касае за сблъскване на турската военна команда с групата на Н. Войновски от Ботевата чета и за смъртта на самия Войновски. [Срвн. Зах. Стоянов, Записки по бълг. въстания, т. III, с. 626]. „Николчо Христов" ще трябва да е името на бившия собственик на въпросната пушка. Изпръсканата с кръв карта на „Европейска Турция" дали не е картата на Ботев, която Войновски взел след смъртта на войводата?

[2] Това ще да е групата от арестувани, според Мито Анков 60—70 души, която била изпратена 15 дни след първата, неговата група, през Оряхово за Видин. Пос. съч., с. 69.

До Търновското окр. управление

Донасям следното:

Картата, която се оказа у бунтовника за когото с телеграма 148 ви съобщих, че е убит, е карта на вилаетите в Европейска Турция. А намереният пак у него паспорт е получен от Одеса и е заверен във Влашко, дето той е ходил, и след туй в Белград.[1] Заповед. 16 юни [12]92. Ловешки окол. управител: Хасан Сабри

Инв. 18188/1949

LXXIX

Телеграма от софийския окр. управител до окр. управление във Видин. Следствието на Стефанаки Савов е завършено. Същият е изпратен за Берковица.

София, 17 юни 1876.

61 д., пощ. № 3336, бр. 1782, под, — пол. 10·50

Отг. на 121. Причината задето врачанинът Стефанаки[2] не можа да бъде изпратен досега в Берковица, се дължи на това, че още не беше завършена очната му ставка с намиращите се тук негови другари[3]. Понеже разпитът и очната му ставка завършиха днес, от извънредния съд е решено същият да бъде отправен веднага за Берковица, като се изпрати, ако е необходимо, и един препис от тукашния му следствен протокол. И споменатият е изпратен под охрана на заптие в Берковица.

Умолявате се да съобщите да се изпрати или не и въпросният следствен протокол. Заповед. 17 юни [12]92. Ахмед Мазхар

[Резолюция:] Да се отговори, да се изпрати и препис от следствения протокол. 18 юни 92.

[Забел.:] Отговорено.

Сигн. 247, п. 4, л. 16.

---

[1] Тези нови подробности за картата и паспорта подкрепят още повече предположението, че убитият на 15 юни в Троянския балкан четник трябва да е Войновски.

[2] Стефанаки Хр. Савов от Враца, Ботев четник, който на 28 май, заедно с групата от 14 души четници, се предал на Мехмед Селимоглу при село Лютаково, Орханийско. Отведен бил в Орхание и оттам в София. След като бил разследван в София, Стефанаки Савов бил откаран в Берковица, а оттам във Видин. „Стефанаки, пише Спас Соколов (в. Дневник. год. XVII, бр. 6480), откараха във Враца и Берковица и след 10 дни го върнаха обратно. Там е бил подлаган на мъчения“, и по-нататък в спомените си разправя: „През месец юли втори път ни разпитваха... По какви съображения — не знам, Стефанаки втори път откараха във Враца и вече не го върнаха. После се научих, че бил закаран във Видин. Там е бил съден и при освобождението на Видин се е върнал обратно във Враца“.

[3] Другарите му от Ботевата чета: Спас Соколов, Димитър Икономов, Петър Ванков и др. около 40 души.

LXXX

Телеграма от пиротския окол. управител до окр. управление във Видин. Донася за залавянето на Никола Вълчев от Горна Кремена и за показанията, които той дава[1].

Пирот, 17 юни 1876.

98 д., пощ. № 579, бр. 127, под. —, пол. 11 ч.

До Видинското окр. управление

Никола Вълчев[2] от с. Горна Кремена, Врачанска околия, който се съюзил във Влашко с бунтовниците, слезли при Оряхово и, след като не успели да удържат на съкрушителната мощ [турските войски] и били разпръснати, можал да избяга до тук [Пирот], е заловен сега без оръжие. При разпита му той дал показания, че четата им се състояла от 300 души, 290 от които се въоръжили още на парахода, а на него и на другите 9 души било обещано от страна на главатаря им Георги от Панагюрище [Отлук кьой][3], че ще им бъдат дадени от трите хиляди пушки и муниции, които се намирали у врачаните Димитър Бошнака[4], Иванчо Николов, братът на този последния[5], и Николчо Василев[6]. Той [заловеният] заявил, че от началото и до края не е имал оръжие. Ако и тези негови признания да са налагали присъждането му, тъй като няма съмнение, че показанията му относно оръжието са измислици, за да спаси само живота си, понеже очевидно и там [Видин] ще има заловени някои от другите му другари, уместно е да наредите да се установи неистинността на показанията му по въпроса за оръжието, да се проверят, с ваша заповед, посочените по-горе чорбаджии и да се изпратят и тук сведения. 17 юни [12]92.

Заместник-каймакам на Пирот: Сюлейман Фаик

[Следва резолюция върху телеграмата:] Да се отговори.

Тукашните бунтовници се изпратиха в Областта [Русе]. Необходимо е и този да бъде изпратен, заедно с държания там следствен протокол в Областта, за да бъде поставен на очна ставка и съден.

---

[1] За тази телеграма д-р П. Миятев даде съобщение в статията си „Броят на Ботьовите четници според един турски документ“, в. „Днес“, бр. 282, от 20 март 1941 г.

[2] Никола Вълчев, от с. Горна Кремена, Варчанско, Ботев четник, осъден в Русе на 29 юли на 5 години затвор. В. Дунав, год. XII, бр. 1092 от 1 август 1876 г.

[3] Явно е, че както с този „Георги от Панагюрище“, така също и с показанията си за броя на Ботевата чета и за оръжието по-нататък Никола Вълчев цели да заблуди заместник-каймакама. Неправилните изводи, които д-р П. Миятев прави от тази телеграма, са разкритикувани от Никола Трайков в статията му „Около списъка на Ботьовата чета, истина и заблуда в досегашните вести“, сп. Българска мисъл, год. XVI, кн. 5—6, сс. 332—337.

[4] За него вж. Спомени на Мито Анков, с. 45, 48, 59, 67, 70.

[5] Иванчо Николакьов и Марко Николакьов, арестувани във Враца; вж. пак там, с. 58.

[6] Такова лице във Враца не ни е известно. Вероятно и в този случай Никола Вълчев посочва измислено име.

Но има още 6 бунтовници в Берковица[1]. По-лесно [удобно] е да се изпрати [въпросният] в Берковица, та заедно с тях да отиде в Областта, като мине оттук[2]. 18 юни [12] 92.

Изпратени.

Сигн. 247, п. 4, л. 15.

LXXXI

Чернова от три записки [„мюзеккере“] на специалната следствена комисия във Видин относно заловени Ботеви четници.

[Видин], б. д.

Записка

Тъй като следствията на заловените във Врачанска и Оряховска околия и изпратени във Видин бунтовници, които дошли от Влашко и след битката във Врачанско минали в бягство, са произведени, и то: на Тодор Минков от Казанлък[3] — само във Видин [букв. в „Санджака“], на Димитра[4] от град Севлиево и другаря му Петър[5] от Ловеч — в Оряхово и тук [Видин], а на заловените в Берковица Юрдан[6] от град Търново, на Петър[7] от Русия, на Кръстя[8] от Врачанска околия и на заловения по време на бягство, заедно с писмо, което получил от владиката в Берковица, Стефанаки, или под друго име „Йомер“[9], от град Плевен, не можа да се намери време да се

---

[1] Тези 6 „бунтовници“ в Берковица са: Мито Цвятков, Младен Павлов, Петр Фитовски, Юрдан Юрданов — Инджето, Кръстю Генков и Стефанаки Савов.

[2] Никола Вълчев е изпратен направо в Русе, виж. док. XCV.

[3] Тодор Минков, родом от с. Долно Сахране, Казанлъшко, Ботев четник, осъден на 29 юли в Русе на доживотен затвор. В-к Дунав, бр. 1092, 1 август 1876.

[4] Димитър Иванов Багрянов от Севлиево, Ботев четник, осъден на 29 юли на доживотен затвор; пак там.

[5] Петър Маринов от Ловеч, Ботев четник, осъден на 29 юли на доживотен затвор; пак там.

[6] Юрдан Н. Инджето от Търново, Ботев четник, осъден на 29 юли на доживотен затвор.

[7] Петър Фитовски [Бесарабски] от гр. Котел, Ботев четник.

[8] Кръстю Генков от с. Крета, Врачанско, Ботев четник, осден на 29 юли на 3 год. затвор; пак там.

[9] „Стефанаки“ от гр. Плевен, който, изглежда, при залавянето се е представил и под турското име "Йомер", е Младен Павлов, „козлодуйското даскалче“. В своите „Мемоари“ (с. 57) същият пише: „Още преди залавянето ми аз се престорих на глухоням и реших да се преименувам с прозвището „Стефан Лалов“, и по-нататък добавя: „В своите показания аз казах, че съм родом от село Ракита, Плевенско (с. 60)“. За да успее да прикрие истинското си име тъкмо в своя роден град, изглежда, че са помогнали българските чорбаджии, които са се страхували да не се изложат пред турската власт (пак там. с. 61—62). За това във Видин е бил съвсем кратко разпитван и изпратен в Русе. От Русе е бил на два пъти откарван в Плевен за установяване на самоличността му. Вторият път той успява да избяга и през Свищов да отиде в Румъния. Продробности вж. Ал. Бурмов, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, с. 364. На писмото си от русенския затвор от 17 октомври 1876 г. до Петрана Обретенова той се подписал: Плевненин Стефан Лалов, АНБ, II В., п. 361.

извърши тук, както е необходимо, подробно следствие, предоставя се на разпореждане на окр. управител да бъдат изпратени в Областта [Русе] само с извършените им по места следствия. Заповед![1].

Втора записка

Тъй като се счете за работа на извънредния съд подробното и окончателно разследване на софийския владика Милети, за когото се узна от извършения му на място разпит, че е влизал в бунтовническата организация и който от известно време насам пребивавал в Берковица, а сега е във Видин, предоставя се на разпореждане на мютесарифа да се изпрати на извънредния съд [Русе] само следствието му, а той самият да бъде изпратен тогаз, когато бъде поискан.

Трета записка

Завършено е следствието на врачанеца Васил, който се занимавал с търговия в Лом, а по едно време преминал във Влашко, дето тръгнал по пътя на комитите, фотографирал се с другарите си с оръжие, изпратил фотографическата снимка на родителите си във Враца и същата е намерена в дома на известния бунтовнически главатар Мито[2].

За Мито има сведения, че е убит по време на битката. Васил е бил призован в Лом и оттам изпратен във Видин. Макар Васил да отрича да е влизал в Комитета, понеже само извънредният съд е компетентен да реши, как трябва да се постъпи с него, необходимо е да се изпрати в Областта [Русе], както той самият, така също и снимката, следствието и получените от врачанския и ломския каймаками преписки по този въпрос[3].

Инв. 17305/1949, ОАК. 4/49.

LXXXII

Телеграма [чернова] от видинския окр. управител до окол. управление във Враца. Препраща една телеграма на валията, с която изисква паспорта и параходния билет на Христо Велев от Карлово, взети при залавянето му във Враца.

Русе, 17 юни 1876.

217

До Видинското окр. управление

Христо Велев[4] от Карлово, Пловдивско, един измежду изпратените от Видин, заяви, че паспортът и документът му за имотно състояние, които носел у себе си, били задигнали залови-

[1] Както тази, така и следващите две записки са съставени от специалната следствена комисия и отправени до видинския мютесариф за изпълнение по административен път.

[2] Вероятно Мито Ангелаков, но той не е бил убит.

[3] Тук трябва да се касае или до Васил Н. Кръстеняков, търговец — джелеп, който бил арестуван и разкарван от Видин до Лом и Берковица [вж. Спомени на Мито Анков, с. 71], или пък до Васил Иванов, Ботев четник от Враца.

[4] Христо Велев от Карлово, Ботев четник, заловен във Врачанско, осъдени на 5 юли в Русе на 5 години затвор. В. Дунав, год. XII, бр. 1085, 7 юли 1876.

лите го лица, и че във Враца, когато го водели в съда, началникът на оръжейната му взел сетрето, в джеба на което се намирал параходният му билет. Напомням да наредите, съгласно искането на извънредния съд, да се издирят гореспоменатите документи — паспорт и параходен билет — и бързо да се изпратят.

До Врачанското окол. управление

Напомням да разследвате относно споменатите в горния препис на изпратената валийска телеграма документи — паспорт и параходен билет, и у когото и да са, да ги вземете и изпратите бързо.[1]

Инв. 17242/1949, ОАК. 5/1, л. 14.

LXXXIII

Телеграма [чернова] от видинския окр. управител до окол. управление във Враца. Нарежда да се арестува врачанецът Кръстю абаджията, който укривал във веслецките лозя двама Ботеви четници.

Видин, 19 юни 1876.

218

До Врачанското окол. управление

Тъй като от Оряхово съобщават, че двама души от слезлите при Козлодуй бунтовници, които селяните от Комарево заловили и предали на властта в Оряхово, били укривани 15 дни във веслецките лозя от Кръстю абаджията и че същите изоставили пушките, паласките и сменили дрехите си, нуждно е да арестувате веднага въпросния Кръстю и да го изпратите тук, заедно с изоставените оръжия и дрехи[2].

Инв. 17242/1949, ОАК. 5/1, л. 15.

LXXXIV

Телеграма от ловешкия окол. управител до окр. управление в Търново. Съобщава за залавянето на последните четници от групата на Войновски.

Ловеч, 19 юни 1876.

124 д., пощ. № 554, бр. 155, под. 3 вечерта, пол. 1 през деня.

До Търновското окр. управление

Установи се от показанията на Руско Стоянов Робов от Котел, 20-годишен, на Иван Гергев[3] от с. Ченге[4], Айтоска околия, 23-го-

---

[1] По този въпрос вж. док. XCI, XCII и XCVI.

[2] Кой е този Кръстю абаджията или Кръстю Велчев, както е наречен в отговора на това писмо по-долу (док. LXXXVI) и кои двама „бунтовници", вероятно Ботеви четници, е укривал, не ни е известно.

[3] В Ботевото тефтерче — Гергйов (с. 32), а у Н. Обретенов — Кожухарчето (Спомени, с. 318). Руско Робов и Иван Кожухарчето били заловени в Троянско няколко дни преди залавянето на Обретенов и другарите му. Вж. Зах. Стоянов, Записки по българските въстания, т. III, с. 626—629.

[4] Сега с. Булчино, община Тополица, Айтоска околия.

дишен, на Димитър Тодоров от Нова-махла — Габровско, 22-годишен, на Никола Тихов от Русе — махлата „Бахче“, 25-годишен, и на бакал Сава Пенчев[1] от Търново—махлата „Дервент“, 25 годишен, че името на бунтовника, за когото с телеграма 148 съобщих, че е убит, не е Николчо Христов, а — Васил Троянчето[2]. Техният другар Стоян[3] от Ловешка околия паднал в Троян мъртъв в ръцете на властта. Заловените живи, след дълга престрелка и от двете страни, 5 души бунтовници признават, че са от четата, която дошла във Врачанско от отсреща [Влашко]. Следствието им продължава. И този успех е дело изключително на ваше благородство. 19 юни [12]92.

Ловешки окол. управител: Хасан Сабри

LXXXV

Писмо от великото везирство до валията на Дунавска област. Искат се сведения дали са отпуснати някакви суми на ранени [от Ботевата чета] запасни войници.

Цариград, 20 юни 1876. 165

До валията на Дунавска област

Ваше превъзходителство!

Писмото ви, с което изпращате препис от телеграмата на софийския окр. управител, съдържаща съобщението, че от дошлите от Влашко бунтовници и този път 10 души са били заловени живи и 10 са били убити[4] и че на ранените във връзка с това 6 души от запасните войници били отпуснати средства за лекуване, се получи. Мерките, които сте взели за залавянето на опасните лица, преди да могат да извършат бунтовническото си дело, предизвикват одобрение и похвала. Само че, понеже нам не ни е известно, че запасни войски участвуват в подобни действия и че на ранените от тях там отпускате нещо, отправяме ви настоящето писмо [„шукка“], за да се погрижите да ни уведомите и по този въпрос. 10 джемази ел-ухра [12]93 или 20 юни [12].92 [Печат:] Мехмед Рушди[5]

Инв. 17306/1949, ОАК. 4/50.

LXXXVI

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Искат се точни указания за врачанина Кръстю абаджията, който трябва да бъде арестуван.

Враца, 20 юни 1876.

91 д., пощ. № 315, под. —, пол. 3·60/(?) ч.

---

[1] Димитър Тодоров Димитрото, Никола Тихов Обретенов и Сава Пенев са заловени на 17 юни в Балювия хан при с. Шипково, Троянско (Н. О., пос. съч., стр. 319—323).

[2] Васил Троянчето е убит също така в Троянско. Но както вече по-горе казахме, тук това име се приписва на убития Войновски. По какъв начин се е създало това погрешно мнение у турските власти, не ни е ясно.

[3] Стоян Ловчалията се самоубива, за да не падне жив в ръцете на турците (Н. Обретенов, пос. съч., с. 319—321).

[4] Вероятно се касае за някоя от битките на х. Петровата дружина.

[5] Мехмед Рушди, велик везир 30. IV. 1876—8. XII. 1876.

Отг. на 218. Нареждате да се арестува Кръстю абаджията, който 15 дни е укривал в лозята на Веслец[1] двама от слезлите при Козлодуй бунтовници, накарал ги да изоставят пушки и паласки, да променят облеклото си, и да ви се изпрати заедно с оръжието и дрехите. Оказаха се обаче двама души с името „Кръстю абаджията": единият висок на ръст, с пъстри очи кестеняви мустаци, въздебеличек, а другият среден на ръст, с пъстри очи, и черни мустаци. И двамата бяха арестувани и домовете им претърсени, но нищо не се откри. Понеже те самите отричат и тъй като не е указано бащиното име, молим да определите, кой от двамата следва да се изпрати. На ваше разпореждане. 20 юни [12]92.

Врачански каймакам: Махмуд Съдки

[Резолюция:] За Хасан Ефенди, председател на комисията. 21 юни [12]92.

[Бележки на Хасан ефенди]:

При разпита споменатите бунтовници дали показания, че въпросният Кръстю, който е укривал двама от слезлите при Козлодуй бунтовници, е със среден ръст, пъстри, клонящи към сини очи, тъмнокестеняви мустаци, на 30—35 години и че името на баща му е Велчо. Макар на това описание да отговарят отличителните белези на втория от двамата арестувани според телеграмата Кръстювци, желателно е г. окръжният управител да нареди да се отговори телеграфически на съответното място [Враца], същият да бъде още веднаж хубаво разследван и, ако се окаже, че той е укривал бунтовниците, следва да бъде изпратен под охрана, заедно с оръжията им. На ваше разпореждане. 11 джемази ел-ахър 93 [22 юни 1876].

[Печат:] Хасан

п. з., л. 6.

LXXXVII

Телеграма [чернова] от видинския окр. управител до окол. управление в Оряхово. Съобщава отличителните белези на Кръстю абаджията.

Видин, 21 юни 1876[2].

223

До Врачанското окол. управление

Отг. на тел. от 20 юни 92. Кръстю, за когото питате, е среден на ръст, слабичек, със сини, клонящи към пъстри очи, с тъмнокестеняви мустаци, 30—35 годишен, а името на баща му е Велчо. На това описание отговарят отличителните черти на втория от арестуваните. Въпреки това, от комисията се нарежда да бъде още

---

[1] Името „Веслец", в турския оригинал „Веслеч", д-р П. Миятев разчел „ве Селим" и превел „в Селимските лозя", вместо „в Веслецките лозя", пос. м., с. 138; същата грешка той е направил и в док. 5 на с. 140, пак там.

[2] [Бележка:] „Изпратена е".

веднаж хубаво и обстойно огледан и разпитан, и ако се установи, че е укривал бунтовниците, да бъде изпратен заедно с оръжията им тук[1].

Инв. 17242/1949, ОАК. 5/1 л. 20.

LXXXVIII

Телеграма от валията Асъм паша до окр. управител в Тулча. Нарежда да се залови учителят Спас Соколов и изпрати веднага на извънредния съд в Русе.

Русе, 21 юни 1876.

49 д., пощ. № 632, под. 4 ч. вечерта.

До окр. управление в Тулча

Като се съобщава от страна на извънредния съд, че един учител, на име Спас Соколов[2], т. е. Шахинов [„шах"—„сокол"] или още Дюлгеров, висок на ръст, с дълъг нос, пъстри очи, кестеняви мустаци, на двадесет—двадесет и една година, живущ в Оряхово и преди 1—2 месеца заминал за Тулча, иска се да се подири и, щом като бъде открит, да се изпрати под стража веднага тук, като за това се съобщи телеграфически. 21 юни 92.

Асъм[3].

Инв. 17307/1949, ОАК. 4/51.

LXXXIX

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Сведение за жертвите на турците, дадени от Врачанска околия.

Враца, 22 юни 1876.

30 д., пощ. № 356, бр. 112, под. —, пол. 9·40 ч.

До Видинското окр. управление

Отг. на 225. Донасям, че като жертва на събитията във Враца от врачанска околия паднаха от страна на запасните войници и черкези един убит, един тежко — и двама леко ранени. 22 юни [12]92.

Врачански каймакам: Махмуд Съдки

[Резолюция]: Да се свърже с телеграмата от Лом и, след като пристигнат и отговорите на Оряхово и Берковица, да се съобщи на Областта. 22 юни 92. [Бележка:] Съобщено е[4].

Инв. 6465, п. 3/8.

---

[1] Това е телеграмата, с която Видин отговаря на запитване от Враца. Вж. док. LXXXVI.

[2] Спас Соколов по това време е бил вече в ръцете на турските власти. Вж. по-горе док. LXX.

[3] На гърба на телеграмата е написана следната бележка:

До Централното полицейско управление за бързо изпълнение. 22 юни 92. [Следва отговор:] Направихме разследвания съгласно нареждането. В резултат, както от тях, така и от тефтера, в който се вписват тезкеретата (открити листове за пътуване) се установи, че тук такъв човек не е идвал. Може да се отговори в този смисъл. 24 юни 92. [Печат:] Централно полицейско управление на Тулчанския санджак.

— Отговорено е с № 223.

[4] Телеграмата е публикувана, но с опущения и грешки, от д-р П. Миятев в Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей 1940—1941. София 1942, с. 138—139.

XC

Телеграма от ловешкия окол. управител до окр. управление в Търново. Съобщава, че пет души четници ще бъдат изпратени в Търново.

Ловеч, 22 юни 1876.

96 д., пощ. № 571, бр. 157, под. 12·25 вечерта, пол. 1·30 ч.

До Търновското окр. управление

Отговор на шифрованата Ви телеграма от 21 юни 92 [76]. По въпроса се осведомихме от споменатия бунтовник[1]. Той миналата година, на Димитровден, отишел по търговия в Гюргево и веднага се срещнал там с някои си Петър и Юрдан Юрданови. Тези двамата са били убити при Враца.[2] Имало и още 15—20 души от Търново. Но понеже те били там [в Гюргево] от преди няколко години насам, той не можел да знае имената и презимената им. Все пак, извън това, от него не можа да се получи някакво указание. Донасям, че въпросните 5 души бунтовници ще бъдат изпратени утре заедно със следствените им книжа. Заповед. 12 юни [12]92. Ловешки окол. управител: Хасан Сабри

Инв. 18187/1949.

XCI

Телеграма [чернова] от видинския окр. управител до окол. управление във Враца. Повторно настояване да се изпрати параходният билет на Христо Велев.

Видин, 24 юни 1876. 229

До Врачанското окол. управление

С телеграма № 217 ви беше съобщено да изпратите паспорта и параходния билет на карловчанина Христо Велев, извзети му от страна на лицата, които го заловили. Тъй като и до сега още не са получени, от вилаета правят повторно искане. Пак ви напомням да ги изпратите с първа възможност, като ни отговорите.

Инв. 17242/1949, ОАК. 5/1, л. 26.

XCII

Телеграма от врачанския окол. управител до окр. управление във Видин. Отговор на запитване за някои документи на четника Христо Велев от Карлово.

Враца, 24 юни 1876.

38 д., пощ. № 364, под. 4·55, пол. 3·35.

---

[1] Вероятно „бунтовникът", от когото каймакамът събира сведения за участвували в революционна дейност търновци, ще да е Сава Пенев.

[2] Юрдан Юрданов — Инджето не е убит при Враца, а — ранен; заловен е в Берковско.

До Видинското окр. управление

Отг. на тел. от 24 юни 92. На вашата телеграфическа заповед № 217[1] относно изпращането на паспорта и билета[2] на Христо от Карлово, за които същият е казал, че се намирали у него и че били взети от ония, които го заловили, е отговорено с донесение № 146 от 21 юни 92.

24 юни [12]92. Врачански каймакам: Махмуд Съдки

[Бележки:]

За Хасан ефенди и Мехмед ефенди: да се справят с донесение 146, за да бъде даден отговор.

Какво трябва да се направи е казано в бележката към писмо 146, изпратена приложено на г. окръжния управител. На разпореждане. 27 юни 92. [Следват печатите на Хасан и Мехмед]

Инв. 6465, п. 3, л. 19.

XCIII

Телеграма от обл. управител в Русе до окр. управление в Търново. Съобщава, че са нападнати 6 души [от Ботевата] чета и трима от тях са убити.

Русе, 26 юни 1876.

59 д., пощ. № 6653, бр. 372, под. 8·37 през деня, пол. 8·05 ч.

До Търновското окр. управление

От Софийското окръжно управление се съобщава, че шест души от останките на разбитата при Враца бунтовническа чета, които преди два дни се скитали в балкана зад града Златица, когато не се предали и започнали да стрелят, било им отвърнато със стрелба и трима от тях били убити, а трима забягнали в Троянския балкан.[3]

Надявам се на мюсюлманската ви способност да извършите претърсвания в Троян и други места, дето трябва, за тези престъпници и, като непременно ги заловите, да съобщите и на нас. 26 юни [12] 92.

Асъм

Инв. 17226/1949, ОАК. 4/.

XCIV

Телеграма [чернова] от търновския окр. управител до окол. управители в Ловеч и Севлиево относно преследване на Ботеви четници.

Търново, 26 юни 1876. До Ловеч и Севлиево.

Забелязаните преди два дни в Златишкия балкан 6 души, останки от разпръснатата при Враца чета, отказали да се предадат и открили огън. В завързалата се престрелка 3 от тях били убити, а 3 забягнали в Троянския балкан. Поради това с валийска телеграма се нарежда да се претърси вашият край и непременно да бъдат хванати.

---

[1] Вж. док. LXXXII.

[2] Билет за пътуване с парахода „Радецки".

[3] Касае се вероятно до някоя отделила се от четата на Войновски групичка.

Вашето умение ни дава надежда, че въпросните бунтовници ще бъдат най-старателно търсени и заловени и че за резултата ще ни съобщите.

[Бележка:] Изпратена.

п. 3, л. 89.

XCV

Телеграма от окол. управител на Пирот до окр. управление във Видин. Съобщава, че заловеният Ботев четник Никола Вълчев е изпратен направо в Русе.

Пирот, 26 юни 1876.

27 думи, бр. 612[1].

До Видинското окр. управление

Донасям в отговор, че съгласно телеграфическата заповед на..[2] заловеният тук Никола[3], един от врачанските бунтовници, е изпратен направо в централния град на вилаета.

26 юни [12]92. Пиротски каймакам: Абдал-Латиф

[Бележки върху телеграмата:]

Заведена.

Да се направи достояние на комисията [специалната комисия], макар и да не е важна.

Инв. 17946/1949, ОАК. 4/53.

XCVI

Писмо [чернова] до обл. управление в Русе.[4] Съобщава, че у заловения Ботев четник Христо Велев от Карлово не е намерен паспорт или някакъв друг документ.

[Видин], 3 юли 1876.

Изх. № 353

До Обл. управление

Съгласно твърдението на специалната комисия, в резултат на преписката, която била заведена на основание на вашата телеграфическа заповед от 17 юни 92 със съответното [Врачанско] окол. управление, се установило, че у хванатия жив в известната[5] Врачанска околност и преди няколко дни изпратен в Русе карловчанин Христо Велев, един от преминалите от Влашко бунтовници, се е намирал при

---

[1] Телеграмата е скъсана и липсват другите телеграфопощенски данни.

[2] Тук документът е повреден и не може да се види, чия е била въпросната заповед, но тя трябва да е дошла от валията в Русе, тъй като, съгласно нареждането на видинския мютесариф (вж. по-горе док. LXXX), Никола Вълчев е трябвало да бъде изпратен първо в Берковица, а оттам във Видин и Русе.

[3] Никола Вълчев, пак там.

[4] От съдържанието на писмото се вижда, че негов автор е видинският мютесариф.

[5] За мястото, дето е бил заловен Христо Велев, трябва да се е говорело в следствените протоколи, с които той е бил изпратен в Русе и затова тук мютесарифът се изразява с „известната Врачанска околност". Това ще да е станало вероятно някъде между Враца и с. Бистрец.

залавянето му, според жителите на село Бистрец, които го хванали, само изпратеният ви приложен документ за имотно състояние, но у него не е имало нито паспорт, нито нещо друго. А и в затвора той е бил закаран, според отговора на директора на затвора, без палто [сетре]. Все пак въпросният паспорт е бил най-старателно търсен и между книжата на изпратените вторият път от полковник Хасан бей бунтовници[3], но не е могло да бъде намерен. На Ваше разпореждане!

Инв. 17947/1949, ОАК. 4/54.

XCVII

Телеграма [чернова] от видинския окр. управител до окол. управление във Враца. Искат се сведения за комитетската каса във Враца.

Видин, 4 юли 1876. 236

До Врачанското окол. управление

На № 121. Въпросният сандък, както ви се съобщи с минало писмо, е бил една каса [боядисана] в няколко цветове, която се намирала във врачанската митрополия, била собственост на комитета, а ключът ѝ стоял у митрополита, който сега е на следствие във Видин[2]. Това, според донесението на майор Тевфик бей до Дунавското военно командване, се установило от разпита на заловените във Враца бунтовници. От вилаета се искат местни сведения по този въпрос. Но тъй като тук в това отношение нямаме никакви данни, напомням бързо да проверите и съобщите има ли такава каса, чия собственост е, у кого е ключът и какво е съдържанието ѝ.

Инв. 17242/1949, ОАК. 5/1, л. 34.

XCVIII

Писмо [чернова] от обл. управление в Русе до Министерството на полицията в Цариград. Осъдените Стоян Заимов и Георги [от Битоля] се изпращат на доживотен затвор в Цариградската „терсана“.

Русе, 6 август 1876. 495

До Министерството на полицията

Изпраща ви се приложено препис-извлечение от протокола, съставен и връчен от извънредния съд, относно осъждането на доживотен затвор в Цариградската „терсана“ [„корабостроителница“] на заловения комитетски бунтовник Стоян Заимов от Чирпан, който преминал от отсрещната страна, за да подбужда българите към въстание, и на неговия другар Георги[3], осъден на временен затвор от пет

---

[1] Това ще да е втората група от арестувани врачани, изпратена за Видин през Оряхово на 12 юни.

[2] Софийският владика Милети, вж. по-горе док. LXXIX.

[3] Георги от Битоля, осъден по чл. 63 на нак. закон на 5 години затвор. Неговата присъда, както и присъдата на Стоян Заимов, осъден на смърт и помилван на доживотен затвор, са били произнесени на 2 август, понеделник, 1876 г. Вж. - в. Дунав, бр. 1093 от 4 август 1876.

години. Изпращат ви се под охрана и осъдените, след като тук бяха изложени на показ[1].

Моля направете необходимото съгласно протокола и потвърдете пристигането на споменатите лица.

[Бележка]: Изпратено. 26 реджеб [12]93 или 4 август [12]92.

[Бележка на гърба на документа]: Съгласно протокола заведено под № 766.

XCIX

Телеграма от окол. съвет във Враца до окр. управление във Видин. Сведение за жертвите от българска и турска страна, дадени при стълкновението с Ботевата чета[2].

Враца, 21 август 1876.

168 д., пощ. № 491, бр. 160, под. 10 ч., пол. 6·35 ч. през нощта.

До Видинското окр. управление

Отг. Както на няколко пъти ви бе донасяно, в началото на българските размирици[3] убити от мюсюлманското население и от християните [българите] нямаше. Само че в битката, която стана в последствие, когато срещу миналите от Влашко и присъединилите се към тях и опитали се да въстанат бяха изпратени редовни и помощни войски, от въпросните бунтовници са убити 130 души, а от императорските войски са ранени 2 и от помощните — 4 войника. Пак от помощните 12 души загинаха. Между убитите и ранени 14 души са от притеклите се на помощ черкези от Врачанска околия[4], а останалите 8 души убити[5] — от Ломска околия.

По време на тези събития са убити 8 души от българските бунтовници [във Враца]. А то е станало поради това, че срещу агентите, които бяха пратени да заловят учителя Иванчо Кераче,[6]

---

[1] Това „излагане на показ", на турски „бад ет-тешхир" или „бит-тешхир", преведено във в. Дунав с „разглашение", описва сам Заимов в Миналото. Изложен на поругание (Откъслек от XII кн. Миналото), в Юбилеен сборник по случай 50 год. българска журналистика и честването на... К. Фотинов, София 1894, сс. 74—82. Мито Анков съвсем несправедливо отрича този факт [Спомени..., с. 80].

[2] Телеграмата е публикувана от д-р П. Миятев в Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1940—1941, с. 140.

[3] В турския текст между думите „булгар" и „фесадие" трябва да е изпусната думата „ахвал" от конструкцията „ахвал-и фесадие" = „размирни положения" или просто „размирици".

[4] П. Миятев превежда „Враца" вместо „Врачанска околия" и излиза, че 14-те убити черкези са от Враца, което не отговаря на истината.

[5] В изречението турският текст е объркан и има изпуснато нещо, поради което сборът на убити и ранени от Врачанско и Ломско не отговаря на общия сбор на жертвите от турска страна.

[6] За същия този случай се говореше по-горе в док. LIX. Неговото разяснение е следното: На 19 май четата изпратила от Веслец Младен Павлов, козлодуйското даскалче, за да влезе във връзка с врачани. Когато същият дошел в града, въстаниците били вече разпръснати и властта била господар на положението. Турците чули обаче, че някакъв учител влязъл във Враца, изпратен от „комитите", и тръгнали из града да го дирят. Иванчо Кирачката, учител в махлата Кемера, уплашен да не пострада при това претърсване, отишъл с жена си в турската махала

за когото се узна, че е изпратен да вдигне на въстание българското население във Веслецкия[1] балкан, избран за укрепена позиция на сразените бунтовници, и че се крие в къщата на Коста Лилов[2] в махлата Скакла,[3] те [българите] се противопоставили с намерение да не го предадат, и започнали да стрелят срещу нередовните войници.

Освен това, донасяме, че дознанието, което трябваше да се извърши тук, не е извършено.[4]

21 август [12]92. Подписали: Врачански каймакам — Махмуд Съдки; наиб [съдия] — Осман Хайри; секретар — Хасан; членове: Ахмед, Юсуф, Михалко, Цено.[5]

п. 3, тел. 71.

С

Телеграма [чернова] от видинския окр. управител до окол. управление във Враца. Иска точни сведения за жертвите от турска страна.

Видин, 22 август 1876.

328

До Врачанското окол. управление

На 160[6]. Във вашия отговор, след като са посочени от редовните войски 4 души ранени и 11 убити, по-надолу в изложението, т. е. при разпределение на ранените и убитите по околии, казвате, че 14 души ранени и убити са от Врачанска околия, а 8 — от Ломска. Обаче докато общият брой на ранени и убити е по-малък, откъде той при разпределението [по околии] се явява по-голям, [с жертви] от Оряховска околия ли или що?

В действителност, относно убитите от Лом, за които съобщавате, в отговора на ломския каймакам се казва, че само един е бил ранен и убити нямало, а и оряховският каймакам съобщава за убити всичко — 1 граничар[7], 9 черкези и 1 арнаутин [албанец][8]. Ето,

---

[по-долу в телеграмата е казано в махалата „Скакла“] и се скрил в дома на един свой роднина [в телеграмата—Коста Лилов]. Турците хванали дирите му, като го помислили за „пратеник на комитите“, и нападнали къщата, обаче хазаинът—българин не отворил вратите. Тогава те повели врачанските чорбаджии като посредници, за да го накарат да се предаде без съпротива, а същевременно скроили план в суматохата да ги избият. Планът бил осуетен. Иванчо Керачката се предал, чорбаджиите се спасили, но случаят възбудил още повече яростта на турците спрямо непокорната рая и него ден загинали, според Христо Н. Даскалов, 25 души невинни българи. Той обаче назовава поименно само 6 души. Вж. ст. „Враца през 1876 година“ (Из биографията на Хр. Н. Даскалов), „Врачански новини“, IV, бр. 206.

[1] И тук П. Миятев е разчел погрешно името „Веслец“ с „ве Селим“ и превел „в Селимовия балкан“(?).

[2] Коста Лилов е бил също така арестуван. Вж. Спомени на Мито Анков, стр. 58.

[3] У П. Миятев [пос. м.] „Ескафле“ (?)

[4] Изобщо д-р П. Миятев не е успял да преведе телеграмата, тъй като текстът ѝ не е в ред. Вж. следващата телеграма, док. С.

[5] Срвн. Салнаме-и вилает-и Туна, 1294, с. 86.

[6] Това е предшествуващата телеграма, док. ХС1Х.

[7] Един от тримата войници, когото четата убила още при слизането си на Козлодуйския бряг.

[8] Застреляният пъдар в Козлодуйските лозя.

при толкова противоречия, какъв отговор може да се даде на Високата порта?

Понеже Високата порта иска бърз и ясен отговор, да проверите и непременно още днес да съобщите, и то съвсем ясно. Освен това, препоръчва ви се да влагате най-голямо внимание, когато пишете по такива въпроси.

Инв. 17242/1949, ОАК. 4/1, л. 120.

CI

Молба на Анастасия Цветкова от Враца до видинския окр. управител, с която иска да бъде освободен задържаният 6 месеца под арест нейн брат Мито Цветков.

Видин, 11 октомври 1876.

Изх. № 105

До негово превъзходителство мютесарифа

Ваше превъзходителство

Аз, покорната ви робиня, съм жителка на гр. Враца. Брат ми Мито Цветков от шест месеци насам е задържан под арест[1]. Времето на неговото задържане — от извършване на престъплението до сега — му е достатъчно за наказание. Тъй като не ми е известно още колко време ще стои под арест, замолвам, ако е възможно, да наредите на покорните ви слуги [служители] да бъде освободен. Оставям на вашите заповеди! 11 октомври [12]92.

Анастасия Цветкова
от гр. Враца

[Следва резолюция:]

За окръжния наказателен съд. 11 октомври 92.

[Отговор на съда:]

Лицето Мито Цветков, чието освобождение се иска с настоящата молба, принадлежи към бунтовническата чета, която премина от Влашкия бряг и биде унищожена и разпръсната във Врачанска околия от султанските войски. Същият е заловен в Берковско и изпратен в главния град на окръга. От регистрационния дневник се установи, че понеже надписът към документите с показанията му не е заверен на своето място [мястото на залавянето, т. е. Берковица] от страна на околийския съд, те са повърнати там за заверка, но и до сега не са пристигнали обратно. Благоволете да наредите до окол. управление в гореспоменатата каза [Берковица] да изпратят колкото се може по-скоро въпросните документи, а настоящата просба да се върне на секретариата и оттам на окръжното управление, за да се отговори на молителката. На Ваше разпореждане. 5 шаввал 93 [12 октомври 1876 год.] Хамди Тахсин

[Печат:] Видински окръжен наказателен съд

---

[1] Мито Цветков, Ботев четник, заловен в Берковица.

[Втора резолюция:] Да се пише до съответното място [Берковица] да изпратят бързо документите му. 12 октомври 92.

[Бележка:] Писано.

Инв. 17304/1949, ОАК. 4/55.

CII

Удостоверение [илм-ю-хабер][1] за отпуснати от държавното съкровище суми за лекуване на черкези, ранени от Ботевата чета.

[Видин], 21 ноември 1876.

Взетите две разписки за по-долу означената сума от 2250 гроша, платени от Оряховското държавно съкровище като разноски за хирургическо лекуване на черкезите Исхак, Мехмед. . . [не се чете], подофицерът Давуд и Касъм от Оряховска околия, които участвували в битката за унищожение и прогонване на миналите преди известно време през селото Козлодуй бунтовници, са изпратени с протокол № 226 от 14 октомври 92[76] год. След като по въпроса е било докладвано на областното управление, издадена е в отговор валийска заповед № 823 от 10 ноември 92 г., с която се нарежда сумата да бъде мината като извънредни военни разходи.

Ето защо настоящият документ се издаде в удостоверение на това, че сумата, според отбелязаните разписки, е мината във Видинското държавно съкровище на приход и разход срещу данъка от недвижими имоти на Оряховска околия.

Разписки	Гроша	
1	1950	
1	300	
2	2250	21 ноември 92.

Словом две хиляди двеста и петдесет гроша, минати на Видинското държавно съкровище. 17 зил-каде [12]93 [4 декември — нов стил — 1876] год.

Инв. 17292/1949, ОАК 4/56.

CIII

Списъци на затворени в Цариградския затвор и в крепостта Аккя [Сен Жан Д'Акр] Ботеви четници и други въстаници

Цариградски затвор

I. Пристигнали с писмо № 412 от 3 реджеб [12]93 или 12 юли 1876 на Дунавското областно управление и приложен съдебният им протокол, с резюме на обстоятелствената му част[2]:

[1] Печатан формуляр, озаглавен: Служба за издаване на удостоверения за постъпления в държавното съкровище в селищата, включени в Дунавския вилает. Дневник № 53, тефтер № 10.

[2] Така започва списъкът на следващите 6 групи затворници, написан върху двоен лист, с размери 49 × 18 см. В самия документ не е означено: кога, где и по какъв повод е изготвен. Обстоятелството обаче, че той се отнася до едно централно

[От четата на Христо Ботев]

1. Пенчо [Минчов] от Калофер, осъден на доживотен затвор;
2. Иван [Стойков] от Сопот [Бяла-черква], също;
3. Марин [Петков] от Тетевен, също;
4. Прокопий[1] [п. Алексиев Дянков] от Свищов, също;
5. Кънчо [Петров Скорчев] от Шумен [Трявна], също;
6. Тодор [Илиев] от Ловеч[2], също;
7. Пенчо [Стаменов] от Мирково [Златишко], също;
8. Васил [Ненчев] от Тетевен, 15 години;
9. Касап Никола [Димитър Николов Дишлията] от София [Сливен], 15 години;
10. Никола[3] [Стефан Димитров] от Басарбово [Русенско], 15 год.;
11. Христо [Велев] от Карлово, 4 години[4];
12. Марко [Василев] от Враца, 4 години;
13. Неделчо [Тинчев] от Грамитло[5], 4 години.

II. Изпратени от Дунавското областно управление на 26 август 1876 и задържани от страна на полицията[6]:

[От Шуменското въстание 1875]

1. Тодор [Маринов] от Русе;
2. Бояджи Атанас [Стойков];
3. Георги [Николов] от Шумен;
4. Васил [С. Далаков] от Шумен;
5. Рафаил Георгиев [Мощев];
6. Атанас [Жечев] от Шумен[7].

място, дето са били събрани затворници, съдени от турските обикновени и извънредни съдилища в България във връзка и с въстанията и четите, подсказва, че списъкът трябва да произхожда от управлението на централния цариградски затвор, тъй нареченото „мехтерхане", през което са минали повече от по-тежко осъдените наши революционери. За съдържащите се в този, както и в следващия, списък лица е известно, че са лежали в цариградския затвор и че някои от тях са били изпратени от там в затворите на Акка, Диар-Бекир, Кипър и др. Сега вече имаме на ръка и официални турски документи, установяващи по най-категоричен начин твърде печалната съдба на плеада знайни и вече незнайни народни герои.

[1] В ориг. „Петрекоп".

[2] Вместо „Лофчалъ" в ориг. стои „Кьофчалъ".

[3] Под влияние, вероятно, на предхождащото име „Никола", писарът е погрешил името на Стефан Димитров. Погрешно е отбелязана и присъдата му. В Русе Ст. Димитров е бил осъден на 5 години [в. Д у н а в, год. XII, бр. 1085, от 7 юли 1876].

[4] Както Христо Велев, така и следващите двама Ботеви четници са осъдени в Русе по на 5 години, и намалението на присъдите им тук с по една година считаме само като грешка пак на писара.

[5] Селото Крамолин, Севлиевско.

[6] Тук следват осъдените в Русе шуменски въстаници от 1875 год., които Никола Обретенов намерил в русенския затвор. „Те бяха осъдени да бъдат изпратени на заточение, пише той, но не бяха още заминали. Най-напред изпратиха нас за Цариград, а после тях направо в Анадола, в града Мосул [Спомени, с. 229—230]. И наистина, както ще се види по-долу, групата на Н. Обретенов потеглила от Русе на 16 [ст. ст. 4] август, докато шуменци заминали на 26 август.

[7] Липсва само Савулаки Петров, който, както е известно, починал в русенския затвор.

III. Пристигнали с писмо № 57 от 20 джемази ел-еввел [12]94 [21 май 1877] на Варненското окръжно управление, заедно с приложен съдебен протокол на Русенския окр. съд:

[На първо място стоят имената на 5 турци, осъдени по на 15 години затвор, а после следва втора група от 8 души, осъдени също по на 15 години, между тях и двама българи: 1. Никола, от с. Карансен, затворен за убийство от 7 ноември 1876; 2. Мито, от Свищов, в затвора от 3 рамазан [12]89 — 23 октомври 1872].

IV. Пристигнали с писмо № 97 от 29 джемази ел-ахър [12]94 [29 юни 1877] на Дунавското областно управление:

[В тази група от 13 души затворници се намират имената на следните 7 души българи:]

1. Петър Николов от Търновска околия [каза];
2. Игнат Георгиев от Силистренска околия, в затвора от 1 сафар 93 [27 февруари 1876];
3. Димо Димитров от Силистра, в затвора от 1 сафар 93 [27. II. 1876];
4. Слав Георгиев от Силистра, в затвора от 1 сафар 93 [27. II. 1876];
5. Неделчо от с. Долапите, Русенска околия;
6. п. Неделю Иванов, свещеник при черквата „Св. Богородица“[1], Т. Пазарджик;
7. п. Христо Петров, свещеник при черквата в Петрич [Пазарджишко].

V. Пристигнали с писмо № 473 от 25 реджеб [12] 93 [4 август 1876] на Дунавското обл. управление:

[Втора група Ботеви четници]

1. Петър Маринов от Ловеч, осъден на доживотен затвор;
2. Димитър Иванов [Багрянов] от гр. Севлиево, също;
3. Тодор Минков от Казанлък [с. Сахране, Казанлъшко], също;
4. Юрдан Недев [Инджето] от Търново, също;
5. Иваница Данчов[2] от Свищов, също;
6. Руско Стоянов Робов от Котел[3], също;
7. Димитър Тодоров от Габрово [Нова-махала], също;
8. Сава Пенчов [Пенев] от Търново, също;
9. Никола [Тихов Обретенов] от Русе, също.

VI. Пристигнали с писмо № 475 от 12 реджеб [12]94 [11 юли 1877] на Одринското областно управление:

---

[1] В ориг. името на черквата е съвършено нечетливо. Написаното се чете „Бойдица“.

[2] В ориг. стои „Иванчов“ вместо „Данчов“.

[3] В ориг. вместо „Казганлъ“ стои „Каздаглъ“.

[От Априлското въстание 1876]

1. Дончо Митков от с. Зинджирли[1];
2. Неделчо Димитров от с. Ясѣ-кория[2];
3. Неделчо Христов от с. Зинджирли;
4. Колю Цончев от с. Зинджирли;
5. Иван Велчов от с. Ясѣ-кория;
6. поп Ангел Иванов от с. Ясѣ-кория;
7. Алекси Петков [Кесяков][3] от Копривщица [„Аврат алан“];
8. Колю Димитров от с. Зинджирли;
9. Тодор Велчев от Копривщица;
10. поп Иван Куртев от Копривщица;
11. Георги Нешев [Тусунов] от Копривщица;
12. Никола Георгиев [Гайтанеков] от Копривщица;
13. Георги Тодоров [Мирчов] от Копривщица;
14. Матю Стоянов от с. Зинджирли;
15. Константин Николов [Юруков] от Копривщица;
16. Петко Неделев от с. Зинджирли;
17. Петко Пенчев от с. Зинджирли;
18. Стойко Тенчев от с. Зинджирли;
19. Стойко Стоянов от Панагюрище [„Отлук“];
20. Димитър Петков от гр. Пловдив;
21. Иван Стоянов [Янтахтов] от Копривщица;
22. Петко Йовов от с. Зинджирли;
23. Момир(?) Колев от с. Зинджирли;
24. Златан Стефов от с. Зинджирли;
25. Апостол Стоянов от с. Дрен.[4]
26. Димо Неделчев от с. Ак-кору[5];
27. Стоил Петров от с. Ак-кору;
28. Танчо Пеев от Брацигово [„Брачика“];
29. Атанас Велев от Копривщица;
30. Колю Константинов от с. Ешекчи[6];
31. Тодор Москов от Копривщица;
32. Стоян Петков от с. Зинджирли;
33. Трендафил Колев от с. Козарско [ок. Пещерска];
34. Георги Димитров от с. Козарско;
35. Константин Христов от с. Козарско;
36. Иван Петров от с. Брестовица [Пловдивско];
37. Велю Тодоров [Мирчев] от Копривщица;
38. Петър Христов [„Кръстев“] от с. Козарско

Инв. 17940/1949.

---

[1] с. Веригово, Карловско.

[2] Равногор, Пещерска околия.

[3] В скоби са дадени имената по Д. Страшимиров, т. III, сс. 412—413.

[4] с. Дряново, Харманлийско.

[5] Село „Ак-кория“ не можахме да намерим в списъците на селищата в България. Има село „Ат-кория“, както би могло още да се разчете името в тур. текст, но това село [с. Савойски] се намира в Кюстендилско.

[6] с. Николаево, ок. Нова Загора.

Заточени в крепостта Сен Жан Д'Акр 1877—1878[1]

[От четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджата 1868]

1. Кръстю[2] [Минков, от Казанлък];
2. Марин [Нейков (Николов), от Свищов];
3. Ангел [Тихов Обретенов, от Русе];
4. Тодор [Симеонов, с. Галиче, Оряховско];
5. Дончо [Андон Стоянов, от Тулча][3];
6. Сава [Кънчев, от Търново][4].

[От въстанията 1876]

7. Мано Тодоров [от Горна-Оряховица, Търновско];
8. поп Неделю Иванов [с. Мирково, Златишко];
9. поп Христо [Петров, от с. Петрич, Пазарджишко].

[От четата на Христо Ботев 1876]

10. Петър Маринов [Ловеч];
11. Димитър Иванов [Багрянов от Севлиево];
12. Тодор Минков [с. Сахране, Казанлъшко];
13. Юрдан Недев от Търново;
14. Иваница Данчов[5] [Свищов];
15. Руско[6] Стоянов Робев [от Котел], починал на 19 януари[7] 1878;

---

[1] Следващият списък на български въстаници, затворени в пристанищния затвор [„лиман-хапъсханесинде"] на крепостта Аккя, е извлечен от седем месечни сведения на управата на затвора за изразходваните суми по прехраната на затворниците за август, септември, октомври, ноември и декември 1877 и януари и февруари 1878 год. „Прехраната", както се вижда от тези „сведения", се е състояла само от 300 драма [960 гр.] хляб на затворник за ден и нищо повече. „Сведенията" обхващат и втория по-малък затвор на Аккя — затворът в правителствения дом [„хюкюмет конагѣ хапъсханеси"], в който българи не е имало. Общият брой на затворниците в пристанищния затвор от разни народности се е движел през въпросното време от 228 души за м. август 1877 до 284 за декември с. г. и 265 за февруари 1878. През март, както е известно, по силата на Сан-Стефанския мирен договор, нашите заточеници били амнистирани и отпратени за своята, освободена вече, родина.

Тук ние даваме обобщен списък само на българите — затворници за времето от 1 август 1877 до 28 февруари 1878, като на съответното място отбелязваме случаите на новодокарани, изпратени за другаде или пък починали затворници. В „сведенията", които са изготвени на арабски и турски език, са дадени някъде пълни, а в повечето случаи само собствени имена. При установяване на пълните имена и идентифициране на лицата, както в този, така и в по-горния списък на затворените в Цариград, ние си послужихме най-вече със списъците на Никола Обретенов, писани в затвора на Аккя, сега съхранявани в архивния отдел на Нар. библиотека, II В., 6902, п. 81. Прибавените от нас имена и други пояснения са поставени в четвъртити скоби.

[2] Пред имената на затворниците от четата на Хаджи Димитър стои думата „рум"—грък, вместо българин („булгар").

[3] Марин, Ангел, Тодор и Дончо били осъдени на доживотен затвор, а Сава Кънчев на 15 години [в. Дунав, год. IV (1868), бр. 303].

[4] В същата група заточеници, откарани за Аккя през януари 1869, са влизали още: Иван Пеев от Казанлък, Божил Димитров от Куманово и Христо Патрев от Шипка. Първите двама починали в затвора (Н. Обретенов, п.) м., а Патрев успял да избяга с един руски кораб (Ил. С. Бобчев, По кървавите дири на славния подвиг 1868, с. 209).

[5] В ориг. погрешно „Манчов".

[6] В някои от „сведенията — „Рашко".

[7] Според Никола Обретенов (пос. м.) — 18. I. Изглежда, че в тур. текст за дата на „смъртта" както в този, така и във всички следващи случаи е посочен денят, от който затворникът е бил вече отчислен от храна.

16. Димитър Тодоров [Нова-махла, Габровско];
17. Сава Пенев[1] [Търново];
18. Никола Тихов[2] [Обретенов, от Русе];
19. Стоян Заимов[3] от Чирпан [апостол на Врач. революц. окръг];

[Пак от четата на Христо Ботев]

20. Пенчо Минчов [Минков] от Калофер;
21. Иван Стойков от Сопот [Бяла-черква];
22. Марин [Петков] от Тетевен;
23. Даскал Прокоп поп Алексиев [Дянков, от Свищов];
24. Кънчо Петров [Скорчев] от Шумен [Трявна];
25. Тодор Илиев [Ловчев];
26, Пенчо Стаменов от Мирково[4] [Златишко], починал 13 януари [Н. О. — 13. I] 78;
27. Васил Ненчев от Тетевен;
28. Касаб Никола Петров от София [Димитър Николов от Сливен];
29. Киру [Кирил] Ботев от Калофер[5]:

[От четата на Таню Стоянов Куртев 1876]

30. Стоян Янев от Пловдив [с. Хамзаларе[6]];
31. Иван Христов [Абрашев, от Охрид — Русе];

[От въстанията 1876]

32. Иван Танков [от Клисура[7]], починал на 19 януари [Н. О. — 19. I.] 1878;
33. Даскал Пенчо Божков от Клисура;
34 Любен Ганчев [Копривщица[8]], починал на 4 септември [Н. О. — 26. VIII.] 1877;
35. Рашко Нанчев от Копривщица;
36. Иван Николов [с. Мухово, Ихтиманско];
37. Митре [Димитър] Тотев от Самоков (?);
38. Мито Ташев [от Разловца, Македония]:
39. Панко Георгиев [с. Белица, Ихтиманско];
40. Налбант Филип Георгиев [Ново село, Пловдивско];
41. Папушчи Петър Нейчев [Ново село, Пловдивско], поч. 7 февруари [Н.О. — 5. II.] 78;

---

[1] В ориг. „Панчов".
[2] В ориг. „Тиков".
[3] Името на Стоян Заимов е така лошо написано, че е почти неузнаваемо. Можахме да го открием в „сведението" за м. декември 1877, дето то е написано във формата „Заимов Ширпанлъ".
[4] В ориг. вместо „Мирковалъ" стои „Киркоралъ".
[5] От затворените в Цариград Ботеви четници не са били откарани в Аккя само: 1. Стефан Димитров от Басарбово, заточен на о. Родос; 2. Христо Велев от Карлово, заточен в Синап; 3. Марко Василев от Враца, неизвестно где заточен; 4. Неделчо Тинчев от Крамолин, неизвестно где заточен.
[6] Сега с. Зелениково, Пловдивско.
[7] Старото име „Дербенд".
[8] Старото име „Аврат-алан".

42. Донко Пройчев (?), починал на 16 септември [Н. О. — не посочва] 1877;
43. поп Георги [с. Калугерово, Пазарджишко];
44. Арабаджи Панчо Петров [с. Калугерово, Пазарджишко];
45. Петко Лазаров от Калугерово [Пазарджишко];
46. Лука Атанасов от Копривщица, починал на 27 януари [Н. О. — 27. I.] 1878;
47. Даскал Генчо Костов [Копривщица];

На 4 септември 1877 изпратени за Хайфа, за да бъдат откарани на остров Кипър

48. Нено [Господинов], мухтар [махл. кмет] на Сливен;
49. Юрдан [Димитров] от Сливен[1];
50. Панайот Ников [Мянков] терзията, от Търново;
51. Пенчо от Ново-село [Пловдивско];
52. Кюркчи Георги (?)
53. Христо Димитров [с. Мухово, Ихтиманско];
54. българинът Тодор (?), пристигнал от Цариград на 27 август 1877 год.

Пристигнали на 28 декември 1877 от Цариград през Бейрут

[от Освободителната война 1877]

55. Руси Недев [Недков, от Чирпан];
56. Гочо Христов [с. Кара атлии[2], Чирпанско];
57. Слав Жеков [Кара атлии, Чирпанско], починал на 13 януари [Н. О. — 13. I.] 78;
58. Колю [Никола] Толов [Чирпан];
59. Киро Жеков [Кара атлии, Чирпанско];
60. Петко Андреев [Кара атлии];
61. Ташо Славов [с. Казанка, Старозагорско], починал 8 януари [Н. О. — 7. I.] 1878;
62. Мито Жеков [Кара атлии], починал на 5 януари [Н. О. — 4. I.] 1878;
63. Ангел Василев [Кара атлии];
64. Велю Жеков [Кара атлии];
65. Господин Петков [с. Казанка, Ст. Загорско], поч. 19 януари [Н. О. — 18. I.] 78;
66. Неделчо Митев [Кара атлии], починал на 1 януари 1878 [Н. О. — 29. XII. 1877];
67. Мито Колев [Кара атлии];
68. Тодор Митев [Кара атлии], починал на 29 декември [Н. О. — 28. XII.] 1877;

---

[1] За Нено Господинов и Юрдан Димитров от Сливен вж. д-р С. Табаков, Опит за история на гр. Сливен, т. II, с. 281.

[2] Сега с. Черноконьово, Чирпанска околия.

69. Тодор Цвятков [с. Стрелча, Пазарджишко];
70. Георги Вълков (?)
71. Иван Димов [Чирпан];
72. Петко Колев (?)
73. Вълко Стоянов [Чирпан];
74. Дило Минков (?)
75. Слави Николов (?)
76. Стоян [Димчев] от с. Стрелча [Пазарджишко];
77. Димитър Вълчев [Кара атлии];
78. Жеко Милев [Чирпан];
79. Слав Тинов [Тенев, от с. Кара атлии];
80. Иван Желев [с. Ашик синеклии[2], Старозагорско];
81. Грудю Вълков [с. Казанка, Старозагорско], поч. на 17 януари [Н.О. — 16. I.] 78;
82. Илия Жеков [Кара атлии];
83. Тодор Славев [Кара атлии], починал на 31 декември [Н.О. — 29. XII.] 1877;
84. Слав Тонев [Кара атлии];
85. Теню Гочев [Кара атлии];
86. Атанас Михалев [Кара атлии];
87. Гено Янков [Казанка], починал на 19 януари [Н.О. — 19. I.] 1878;
88. Делчо Колев [Кара атлии], починал на 31. декември [Н.О. — 31. XII.] 1877;
89. Паун[2] Колев [Казанка], починал на 5 януари [Н.О. — 4. I.] 1878;
90. Найден Колев [Коев] [Кара атлии];
91. Драган Велев[3] [Кара атлии];
92. Калин Василев [Стара Загора], починал на 24 януари [Н.О. — 23. I.] 1878;
93. Игнат Иванов [Казанка], починал на 7 януари [Н.О. — 7. I.] 1878;
94. Петко Николов [Казанка];
95. Теню Тенев [с. Куза, Чирпанско];
96. Андрей Генов [Чирпан];
97. Дилю Тенев (?);
98. Слави Марков [Чирпан];
99. Димитър Йовчев [Чирпан], починал на 12 януари [Н.О. — 10. I.] 1878;
100. Танчо [Тодор] Нончов [с. Стрелча, Пазарджишко]:
101. Петко Райков [Чирпан];
102. Боню[4] Василев [с. Добрич, Хасковско];
103. Спас Митев [Стрелча, Пазарджишко];
104. Тодор Танчев [Стрелча, Пазарджишко];
105. Васил Петров [Добрич, Хасковско;]
106. поп Анастас [с. Долно Чичево, Велешко], починал на 10 януари [Н.О. — 9. I.] 1878;

---

[1] Сега с. Свети Кирилово, окол. Стара Загора.
[2] В ориг. погрешно „Павел".
[3] В ориг. „Велю Доганов".
[4] В ориг. „Паню".

107. Яни [Стоев, Долно Чичево];
108. Петър [Герчев, Долно Чичево], починал на 21 февруари [Н.О. — 20. II.] 1878;
109. Темелко Митрев [Долно Чичево];
110. Гюро [Божков, Долно Чичево];
111. Трайчо [Трайко Наумов, Долно Чичево];
112. Георги [Божков, Долно Чичево], починал на 10 януари [Н.О. — не посочва] 1878;
113. Иван [Йов Стоев, Долно Чичево];
114. Илко (?) [Долно Чичево];
115. Лигор Драганов[1] [Солун];
116. Вълчо Митев [Кара атлии][2].

Инв. 17943/1949.

---

[1] В ориг. „Карган".
[2] Има го само в „сведението" за м. декември 1877, а в януарското и февруарско 1878 липсва, без да е посочено, какво е станало с него.

НЕИЗДАДЕНА РАЗПИСКА ОТ ХРИСТО БОТЕВ С ПЪРВИЯ НЕГОВ АВТОГРАФ

от НИКОЛА ТРАЙКОВ

Първият известен досега автограф на Христо Ботев беше писмото му от 16 ноември 1863 год., адресирано до Найден Геров от Одеса. То е обнародвано от покойния Тодор Панчев още през 1911 год. на стр. 40 от първият том „Из архивата на Найден Геров“. Оригиналът се пази в Народната библиотека. Фактически обаче това писмо не е първият автограф на Ботев. В архивния отдел на Българската академия на науките, папка III-242, аз имах щастието да намеря разписка със собственоръчен подпис на Ботев, която носи по-стара дата, и затова, до откриването на друг неизвестен документ от по-раншна дата, тя ще трябва да се смята като пръв автограф на поета-революционер. Намерена бе в частта от архивата на Найден Геров, предадена на Академията през 1916 год. от Тодор Панчев, който възнамерявал да я издаде в третия том „Из архивата на Найден Геров“ заедно с дипломатическите документи. Разписката е приложена към писмото на Азиатския департамент № 2991 от 19 септември 1863 год., с което се нарежда до руския вицеконсул в Пловдив Найден Геров да брои на Ботев 60 рубли за пътя до Одеса и което през 1931 год. беше обнародвано от покойния проф. М. Г. Попруженко на стр. 326 от първия том на „Документи за българската история“, издание на Българската академия на науките. Смятайки тази разписка от частен или полуофициален характер, проф. Попруженко не я поместил в излезлите под негова редакция два тома с дипломатически документи от архивата на Найден Геров.

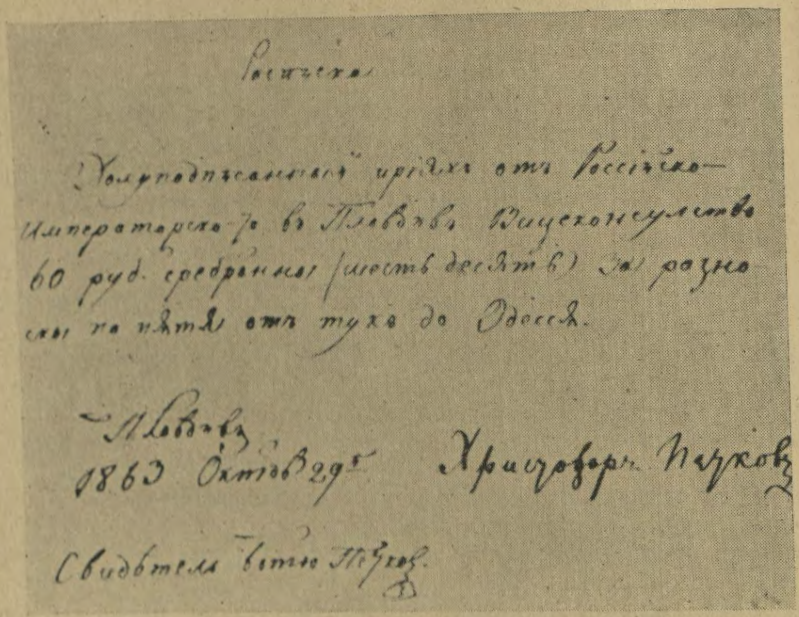
Разписката е писана от бащата на Христо Ботев, а той е сложил само подписа си „Христофоръ Петковъ“, под което име фигурира в официалната преписка между вицеконсулството, руската мисия в Цариград и Азиатския департамент. Текстът на този необнародван досега документ гласи:

РАСПИСКА

Долуподписанный пріяхъ отъ Россійско-Императорско-то въ Пловдивъ Вицеконсулство 60 руб. сребренны (шесть-десять) за разноскы по пѫтя отъ тукъ до Одессѫ.

Христофоръ Петковъ.

Пловдивъ
1863 Окто[м]в[рія] 29-й
Свидѣтель Ботю Петковъ.

За съществуването на тази разписка от Христо Ботев бе съобщено през 1923 год. от Тодор Панчев в книгата му „Найден Геров. Сто години от рождението му. 1823—1923. Къси черти от живота и дейността му“. Предавайки накратко съдържанието на някои от необнародваните дотогава 1493 документи от архивата на Найден Геров, на стр. 60 той бележи за документ № 513: „Пловдив. 29 Октомврия 1863 г. Разписка от Христо Ботев за дадените му пари да иде в Одеса на учение. — Христофъ [погрешно, вм. Христофоръ] Петковъ“.

На тази бележка от Тодор Панчев досега не бе обърнато внимание от никого и затова разписката оставаше неиздирена. Но и да е знаел някой за нейното съществуване, издирването ѝ представяше непреодолими трудности, защото архивата на Найден Геров, както и тази на Христо и Евлоги Георгиеви, е пръсната: намира се на петшест места у нас и в странство.

Откриването на разписката на Христо Ботев се дължи на обстоятелството, че по една щастлива случайност покойният Тодор Панчев я оставил в тази част от архивата на Найден Геров, която се пази в Академията на науките и която за сега единствена е достъпна за използуване от научни работници[1].

[1] Другите части от тази ценна архива за дълго време още ще останат недостъпни за преглеждане и научно използуване, за което не може да не се съжалява, като се има пред вид, че необнародваните още писма на Найден Геров, които са били прегледани и описани от покойния Тодор Панчев, възлизат на 702, а пък броят на писмата, които не са били прегледани и за които в цитираната по-горе книга за Найден Геров не се дават никакви сведения, възлиза на 5500.

НЕИЗДАДЕНИ ПИСМА ОТ БОТЬО ПЕТКОВ

от НИКОЛА ТРАЙКОВ

Ботьо Петков, бащата на знаменития поет и революционер и един от видните наши учители, книжовници и общественици отпреди Освобождението, е водил преписка с мнозина свои съвременници в България, а също така и със свои приятели и роднини в Цариград, Букурещ, Галац, Кишинев и Одеса. Според неговия пръв биограф и съгражданин Никола Начов, той е кореспондирал и с проф. Виктор Ив. Григорович и Иван С. Аксаков. От тая обширна преписка на Ботьо Петков досега бяха известни само писмата, адресирани до Найден Геров. В първия том „Из архивата на Найден Геров" покойният Тодор Панчев обнародва през 1911 год. 20 писма от Ботьо Петков. Оттогава до днес не бе направен никакъв опит да се издирят и обнародват и други негови писма и поради това опущение пропаднаха безвъзвратно много писма от бащата на Христо Ботев, които до преди последната война се пазеха у наследници на неговите приятели. Така например, през време на бомбардировките над София през 1944 год. бе унищожена голямата архива на д-р Стоян Чомаков, в която, според моите сигурни сведения, имаше писма и от Ботьо Петков[1].

За щастие, в архивите на някои дейци от Възраждането, прибрани в Народната библиотека и в други институти в София, се оказаха неизвестни писма от Ботьо Петков. В краткото време, с което разполагах до излизането от печат на Сборника, аз успях да открия осем ценни негови писма, адресирани до разни лица между годините 1847 и 1867. Моите усилия за намиране и на други писма от Ботьо Петков ще продължат и след отпечатването на Сборника и не е изключено да се открият и други негови писма в непрегледаната още от никого архива на Чалъковци, която се пази у частно лице, както и в останалата голяма част от архивата на братя Христо и Евлоги Георгиеви, получена неотдавна от Букурещ в БАН, а също така и в неподредената по-голяма част от архивата на Найден Геров, която бе прибрана в Народната библиотека.

Освен обнародваните по-долу осем писма от Ботьо Петков аз съм намерил още 20 други неизвестни досега писма, писани собственоръчно от него, но подписани от членовете на общините в Калофер и Карлово, както и от други частни лица. От тях давам тук само едно от 1867 год., адресирано до Христо Тъпчилещов и разкриващо реакционната роля на калоферските чорбаджии. Другите писма, пи-

---

[1] В своята монография върху д-р Стоян Чомаков, издадена през 1919 год. в кн. XII на „Сборник на Българската академия на науките", покойният Ат. Шопов обнародва 5 писма от калоферската община. В едно от тях личи подписът на Ботьо Петков (вж. писмо № 203, стр. 266).

сани от Ботьо Петков, но подписани от други лица, които също така имат обществено значение, ще бъдат обнародвани допълнително.

I

ПИСМО ДО Н. М. ТОШКОВ В ОДЕСА, С КОЕТО МУ ПРЕПОРЪЧВА МОМЧЕТО НИКОЛА ХР. ПУЛЕВ, ЧЕСТИТИ МУ БУЛКА И МУ СЪОБЩАВА ЗА СВОЯТА ЩАСТЛИВА ЖЕНИТБА[1]

Николай Мироновичь!

Не можешъ каза, чи сме забравили взаимныйатъ нашъ долгъ, като сме престанали отъ толкова време да си пишемъ писма. Надѣя ся вашето попеченіе за народното образованіе пакъ да ся продлѫжава, и нашето пламенно усердіе камъ ученіето да не е угасняло. Желателитѣ тука на просвещеніето катадневно ся умножаватъ и трѫсятъ средства да си провождатъ сыновете по вѫнъ да ся учѫтъ. Единъ отъ тѣзи желатели е Г-нъ Христю Пулюглу отъ Карлово, който испраща сега сына си Николча в Одесса да ся учи въ Гимназіятѫ. Момченцето на годинитѣ е малко, и треба особенно наглѣдванье. Баща му ся основава на васъ, чи ще предстоите за сичко, что ся относя за спокойствіето му и затова го испраща така малко. Моля ви и отъ моя странѫ, да го пріемите като съотечественникъ и мой племянникъ[2], и да му намѣрите мѣсто пристойно и да го утѣшавате и совѣтвате, а баща му на сичко стои на срѣщо.

Идѫ сега да ви честитѫ булкѫ: да ви е честита и длѫговѣка да ѝ ся радвате и да ся любите, да устарѣйте и побѣлѣйте като старата наша планина, да нараждате се мѫжки дѣца. И азъ сѫмь постѫпилъ въ Басмаджійскійатъ този иснафъ още по̀ напредъ отъ васъ[3], и затова като по старъ имамъ право да ви желая всяко благополучіе. А вы ако и да ми не пожеляхте, азъ сѫмь благополученъ и счастливъ, зачто зехъ една Бѫлгаркѫ, която ничто друго не знае, освень да ме люби искренно и да ме слуша У мене сиромашія до колѣны, но сѫмь счастливъ. Каквото виждашъ судбата ся вече примири съ мене, и престана вече да ме гони; тя затва ме гонила толкова време по Одесса и по Стамбулъ, само за да ма докара въ Калоферъ. Кой знаялъ, чи тя искала тукъ да ся примири съ мене, та да сѫмь бѣгалъ отъ давна изъ Одесса, ами да ѝ стоя толкова време на срѣщо? Но миналото не ся вржща. Моля ви школѫ тѫ ни да не забравяте, но иногда баримъ съ нѣкои книжкы да нѫ подарявате. Безъ друго же остаю

Вашъ:
Ботю Петковъ.

847. Іюля 5го
Калоферъ.

---

[1] Оригиналът се пази в АНБ, в архивата на братя Христо и Евлоги Георгиеви, която е подредена, но още не е инвентирана.

[2] Христо Т. Пулев, бащата на момчето, и Ботьо Петков са били първи братовчеди от две сестри.

[3] Учителят Калист Луков от Сопот на 15 декември 1845 год. съобщава на Неофит Рилски: „Ботю Петковъ ся оженилъ въ Калоферъ“ (вж. „Нови студии из областта на българското възраждане“ от Ив. Д. Шишманов. Сборник на Бълг. академия на науките, кн. XXI, стр. 272).

II

ПИСМО ДО НИКОЛА Т. ПУЛЕВ В КАРЛОВО, С КОЕТО МУ СЪОБЩАВА, ЧЕ КАЛОФЕРСКИТЕ ЧОРБАДЖИИ НЕ ЗАЧИТАТ ПОДПИСА МУ ВЪРХУ ПОЛИЦАТА, И СИ ИСКАТ ПАРИТЕ, ВЗЕТИ НАЗАЕМ ОТ КАСАТА НА УЧИЛИЩНОТО НАСТОЯТЕЛСТВО[1]

Господине Николае!

Калоферъ. 1854 Іюлія.

Честно-то ви заедно съ приключено-то до Х. Генда пріяхъ, и побрьзахъ спорядъ както ми писахте да вручѫ писмо-то Х. Генду, и бѣхъ увѣренъ, че работа-та е вече свршена; нъ Негово Высокородіе, подбуденъ вероятно отъ другы-ты, каза ми; безъ да поглѣдне на писмо-то, което до него пише, да го дамь на чорбаджіи-ты, и както тій му речѫтъ, той така ще стори за пары-ты, ако и да ми бѣше казалъ отъ напрѣдъ, че иска темесюкъ.[2] Азъ найдохъ Недялка Бръкаловъ, и му дадохъ писмото, прѣдъ присѫтствіе-то на Х. Генда и на другы нѣколцина. Нъ Негово Свинскородіе безъ [да] поеме писмото, рече ми да го прочетѫ, и каза послѣ на Х. Генда, че подписи Карловскы на темесюкъ не сѫ здрави. И Х. Гендо ми каза, да ви пишѫ, че си иска пары-ты. Азъ обезчестихъ [изобличихъ] Недялка, и рекохъ на Х. Генда да ся отговори на писмо-то, нъ той читашки ся отговори, че не познава писмо, нъ иска пары. За това ви молѭ да пишете на Недялка и да му благодарите, за честь-тѫ что ви прави, и че щете му отслужи и Вы така, кога случяй ся докара. Много ми е тежко, че голѣмо безпокойствіе ви стана съ менъ, нъ что да сторѭ, тіи ми прѣпятствія правятъ, че не щехъ да останѫ[3]. Молѭ ви ся [да] отговорите на Недялка както приличя, зачто е голѣмо магаре, прѣдъ человѣци-ты ся показва святецъ и постникъ, нъ е лицемѣрецъ и человѣка цялъ глътнува съ неправдѫ.

Ако пратите пары-ты, турска-та лирѫ врьзъ 120 [гроша] ще броите, а другы-ты монеты, както сега врьвятъ. Да мя прощавате, за отягченіе-то, щѫ бѫдѫ за всегда

Одлъженъ и усрьденъ слуга
Ботю Петковъ.

[На отвъдната страна адрес]

Господину Николаю Т. Пулюглу
Въ Карлово.

---

[1] Оригиналът е в библиотеката на Софийския университет, архива на фирмата братя Пулеви и братя Христо и Евлоги Георгиеви, № II 16.

[2] Запис.

[3] Тия думи на Ботьо Петков показват, че в края на учебната 1853—1854 год. той е уведомил училищното настоятелство, че не желае да остане като учител в Калофер. Според едно писмо от Хр. Пулев до Хр. Георгиев от 31 август 1854 год., на тая дата Ботьо е бил вече в Карлово (АНБ, архива на Хр. Георгиев).

III

ПИСМО ДО ТЕОДОР БУРМОВ В ГАБРОВО, С КОЕТО ИЗКАЗВА ЖЕЛАНИЕ ДА СИ СЪЗДАДЕ ПРИЯТЕЛСКИ ВРЪЗКИ С НЕГО, ЗАЯВЯВА, ЧЕ Е ГОТОВ НА ВСЯКАКВИ УСЛУГИ И ГО МОЛИ ДА ПЛАСИРА НЯКОЛКО ЕКЗЕМПЛЯРИ ОТ ВЕНЕЛИНОВАТА КНИГА ПО БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ[1]

Калоферъ. 1859 9врия[Ноември] 24[й]

Господине Θеодоре!

Честь не съмь ималъ да ся запознаѣ до сега съ Васъ ни лично ни писменно, нито пакъ нѣкакъвъ случяй, ся е пригодилъ на това. Сега като си отхождаше за Габрово Вашъ единъ свещенникъ, на имя Иванъ при испращаніе-то ми каза, че Ви былъ сродник. Азъ дрьзнѫхъ да Ви пишѣ колкото да ся запознаемь и да Ви ся помолѣ да мя имате едного отъ покорны-ты си пріятели, който Вы почита, и желае отъ все срьдце да го обичяте.

Желалъ быхъ дѣломъ да покажѣ своето почитаніе къмъ Васъ като Ви послугувамъ съ нѣчто, и счястливъ щяхъ да почетѫ себе си ако мя удостояхте съ нѣкакво поржчяніе, за исплъненіе-то на което готовъ щете мя найдете. Съ това мыслѣ да ся скрѣпи бѫдѫщата ни взаимна любовь.

За прьвъ случяй дрьзновамъ да Ви ся помолѣ отъ своѣ странѫ, ако е възможно, да натъкмите нѣкой и другъ екземпляръ отъ прѣведенѫ-тѫ ми Блъгарскѫ Исторія на Ю. И. Венелина, съ което много щете мя задлъжите. Тя ми ся струва, може да послужи за ржководство на ученици-ты въ прѣподаваніе-то Блъгарскѫ Исторіѣ. Молѣ да мя удостоите съ едно писмо, като кажете и мнѣніе-то си за тоя прѣдмѣтъ. Азъ отъ своѣ странѫ щѫ бѫдѫ за всегда признателенъ и съ глубоко почитаніе щѫ имамь честь да ся наричямь за всегда

Покоренъ слуга
Ботю Петковъ.

[На четвъртата страница адрес]

Господину
Θеодору Ст. Бурмову
Учителю
въ Габрово.

---

[1] АНБ, архива на Теодор Бурмов. Тая архива бе подарена неотдавна от покойния д-р Ст. Данев, чиято съпруга е дъщеря на Теодор Бурмов. Архивата не е още подредена и инвентирана, но при все това уредникът на архивния отдел при Народната библиотека д-р Иван Панайотов има любезността да извлече по моя молба този и други още някои документи, заради което му изказвам сърдечна благодарност.

IV

ПИСМО ДО СТАНЧО БРАДИНОВ В ЦАРИГРАД, В КОЕТО ПРИКЛЮЧВА ДРУГО ПИСМО ЗА НЕИЗВЕСТЕН АДРЕСАНТ И ИСКА СВЕДЕНИЯ ОТНОСНО КАТОЛИЧЕСКАТА ПРОПАГАНДА НА ЦАНКОВА[1]

Калоферъ. 1860 Іанн[уари]й 5[й]

Господине Станче!

Желаѫ прьво да празднувате душеспасителны-ты праздници весело, молѭ Ви ся слѣдъ това да прѣвручите приключено-то незабавно. Дръждте молѭ ви сметкѫ на писмата ми, разноскы-ты щѫ платѫ тука, комуто повѣлите.

Пишете ми, молѭ ви ся, нѣкои новины отъ Цариградъ, желалъ быхъ да знаѭ успѣхы-ты Цанкововы, какъ ся расположени къмъ него цариградскы-ти Блъгаре.

Безъ друго ви поздравямь и сьмь за всегда

Вашъ
Ботю Петковъ.

[На отвъдната страна]

Господину
Станчу Колеву Брадинову
въ Цариградъ.

V

ПИСМО ДО ТЕОДОР СТ. БУРМОВ В ЦАРИГРАД СЪС СВЕДЕНИЯ ЗА ГОДИШНИЯ ИЗПИТ В КАЛОФЕР В КРАЯ НА УЧЕБНАТА 1859—1860 ГОД.[2]

Калоферъ. 1860 7врія[Септемврия] 6[й]

Господине Стояне (sic!) Бурмовъ!

Желаѭ и азъ съ нѣщичко да ся покажѭ полезенъ на Книжнинѫ-тѫ, нъ учителскы-ты ми занятія не мя оставять. Дано найдѫ врѣмя да Ви пратѫ нѣщичко. Колкото за сега Ви молѭ, ако е възможно, да вмѣстите въ Книжици-ты описаніе-то на испытаніе-то ми[3]; зачто въ Драгановѫ-тѫ папишташкѫ пачявурѫ не въспріиматъ

---

[1] АНБ, архива на Станчо Брадинов, II В, папка 27, инв. № 2426.

Станчо Брадинов, родом от Калофер, се е учил при Ботьо Петков и след това в гръцкото училище в Пловдив. В Цариград като писар, а по-късно и съдружник във фирмата на братя Комсиеви, той е взимал активно участие в народните работи. Със своя учител и приятел Ботьо Петков е водил редовна преписка. Христо Ботев, на заминаване за Одеса през 1863 год., е бил изпратен от баща си до Станчо Брадинов в Цариград и последният му купил дрехи, завел го в руската мисия и го съпроводил до парахода, с който Христо Ботев е отпътувал за Одеса. За съжаление, от обширната преписка между Станчо Брадинов и Ботьо Петков са запазени само две писма. Пропаднали са и писмата от Христо Ботев до него. Починал е в Цариград през 1877 год.

[2] АНБ, архива на Теодор Бурмов.

[3] „Описанието на изпитанието“ не е обнародвано в редактираното от Т. С. Бурмов списание „Блъгарскы Книжици“.

нито имя-то ми да ся спомяне. Вы, ако обычяте, съкратете описаніе-то, като спомянете само, че е станѫло испытаніе, кога, и каквы уроци сѫ прѣдавани. То е:

Годишни-ты испытанія въ Калоферско-то училище ся почнѫхѫ на 7 Августа и траяхѫ 6 дена, като ся испытвахѫ ученици-ти всякой день отъ зарань-тѫ до обѣдъ. Въ прьвый день, който бѣ недѣля, голѣмо множество и отъ два-та пола ся събра въ училище-то. Най напрѣдъ, всрѣдъ глубоко млъчяніе ся произнесе отъ единъ ученикъ слово, прилично на тоя случяй, и при конеца на слово-то, което ся свръшваше съ молебствіе за долгоденствіе-то на Дражявнѣйщій нашь Царь, гръмнѫхѫ съ единъ гласъ всичкы-ти ученици и испѣхѫ пѣснѭ-тѫ: Боже Царя пази. Подиръ пѣснѭ-тѫ като ся прочете обыкновенна-та молитва, почнѫ ся испытаніе-то.

Ученици-ти въ разстояніе-то на 6 тѣхъ дена ся испытвахѫ въ слѣдующи-ты наукы: Классъ IV^ый^: въ Исторіѭ Всеобщѫ, Риторикѫ, Физикѫ, Алгебрѫ. Въ языци: Русскый, Гръцкый и Французскый. Классъ III^ый^ въ наукы: Исторіѭ Всеобщѫ, Пространный Катихызисъ, Физикѫ I чясть, Практическѫ Аритметикѫ и въ сѫщи-ты горѣречены языци. Классъ II: Землеописаніе, Катихызисъ, Аритметикѫ, съчиненіе отъ Блъгарскѫ Грам. и Грьцкый языкъ. Классъ I^ый^: Блъгарскѫ Грам., Землеописаніе, Катихызисъ, Аритметикѫ, Краснописаніе.

Въ всичкы-ты тыя наукы ученици-ти и отъ четыре-ты класса ся отговорихѫ тврьдѣ добрѣ и удовлетворихѫ ожиданія-та на своиты родители и на надзиратели-ты училищны.

На 4 Септемврія, день недѣлній, слѣдъ Божественнѫ-тѫ литургыѭ събра ся пакъ доволно народъ въ училищнѫ-тѫ залѫ, и слѣдъ едно тръжественно водоосвященіе и молебствіе за нашего царя, раздадохѫ ся похвални листове на оныя отъ ученици-ты, които въ разстояніе-то на годинѫ-тѫ показахѫ добры успѣхы и на испытаніе-то ся отличихѫ.

На 21ый Августа станѫ испытаніе-то и на дѣвици-ты. Прьвый классъ ся испытва на Землеописаніе Математическо и Естественно, на съчиненіе въ Блъгарскѫ Грам., на Аритметикѫ. II Классъ: на Священнѫ Исторіѭ, Блъгар. Грамматикѫ и Краснописаніе, а останѫлы-ты дѣвици ся испытвахѫ на свободно чтеніе и Краснописаніе.

Писмото молимь да не вмѣщавате въ Книжици-ты, за да си не намѣримь работѫ съ папишташко-то онова магаре[1].

Имамъ нѣчто прѣведено за Книжици-ты. Съ идущѫ-тѫ пощѫ дано Ви го пратѫ. Съ глубоко почитаніе щѫ бѫдѫ зя всегда.

Вашъ
Ботю Петковъ.

[На четвъртата страница адрес]

На издателя Блъгарскы-ты Книжици
Господина Стояна (sic!) Бурмова
Въ Цариградъ.

[1] Визира се Драган Цанков, редактор на в. „Блгарія“, орган на католишката пропаганда, с който Ботьо Петков е водил полемика.

VI

ПИСМО ДО СТАНЧО БРАДИНОВ В ЦАРИГРАД. СЪОБЩАВА, ЧЕ СИ Е ПОДАЛ ОСТАВКАТА И Е БЕЗ РАБОТА. ГОЛЯМА ОБИДА, НАНЕСЕНА НА УЧИТЕЛИТЕ ОТ ЧОРБАДЖИИТЕ В КАЛОФЕР. НЕДОУМЯВА, ЗАДЕТО НЕ МУ СЕ ОБАЖДА АТАНАС СИМОВ[1]

Калоферъ. 1862 7врія [Септемврия] 3й.

Любезный Станче!

Калоферска-та Община, която прѣди малко захващаше едно отъ прьвьі-ты мѣста между другы-ты общины въ Отечество-то ни, днесь и тя по различны причины, на които не е мѣсто-то тука да гы описвамь, начнѫ да испада. Сѣтнины-ты на испадваніе-то ся струпахѫ най напрѣдъ на учители-ты. Г-нъ Славиди и азъ ся принудихме да оставимь училище-то, а Община-та оста доволна само съ Г-на Фингова, който прія длъжность-тѫ си отъ 1й 7/врія. Рано или кѫсно, това азъ чякахъ отъ Общинѫ-тѫ, ако и да сьмьималъ счастіе да просѣдѫ целы 16 годины въ Калоферъ, рѣдкость у другы-ты Общины.

Вы познавате, че по великы Заговѣздны, кога Калоферци ходять на Монастыря, то ся събират на иснафы. Въ едно събраніе отъ пó прьвы-ты въ Калоферъ прѣдложихъ въпросъ: съ кой иснафъ е пó прилично да отидѫ и азъ на Монастыря? Единъ отговори: „телчяре-ти, говедари-ти, камзамали-ти[2] и учители-ти сѫ единъ иснафъ, съберѣте ся та идѣте на монастыря“. — Пó правъ отвѣтъ отъ той не може да бѫде. Въистинѫ у насъ глядать на учителя като на говедаря: както выкать на говедаря, сѫще така и най долній има право да выка врьху учителя. И това зачто е, сѫдѣте сами. Както да е, днесь сьмь азъ безъ мѣсто, стоѭ празденъ у дома си, нъ надеждѫ имамь на пріятели-ты да ми найдѫть гдѣ да е мѣсто.

Прѣди время Ви бѣхъ пратилъ рѫкописны тетрады отъ Математическо Землеописаніе, умолявате ся да ми гы испратите пó скоро, че ми сѫ потрѣбны.

Писовалъ бѣхъ Г. Атанасію Симову нѣколко писма, нъ отговоръ не щя да ми прати, не знаѭ, срьди ли ми ся, нъ азъ мислѭ, поводъ за срьднѫ да му не сьмь подалъ. Сторѣте, молимъ Ви трудъ, та го попитайте, зачто не ми ся отговори. За каквото му пишяхъ, молѭ ви, въспріимѣте Вы та го извршѣте, и много щете мя одлъжите.

Прощавайте, поща-та брьза.

Вашь за всегда
Ботю Петковъ.

[На четвъртата страница адрес]

Господину
Станчю Н. Брадинову
Въ Цариградъ.
Балъ-Капанъ.

---

[1] АНБ, архива на Станчо Брадинов, II В, папка 27, инв. № 2427.
[2] Бирниците.

VII

ЗАЯВЛЕНИЕ ДО РУСКИЯ ВИЦЕКОНСУЛ В ПЛОВДИВ ДА ХОДАТАЙСТВУВА ЗА ОТПУСКАНЕ ДЪРЖАВНА СТИПЕНДИЯ НА ХРИСТО БОТЕВ. КАКВИ ПРЕДМЕТИ Е ИЗУЧАВАЛ В КАЛОФЕРСКОТО УЧИЛИЩЕ. ПРИ УЧЕНИЕТО СИ ПОКАЗВАЛ ДОБРИ СПОСОБНОСТИ[1]

Милостивый Государь!

Лѣтъ двадцать исполнялъ я должность учителя въ Калоферѣ и этимъ званіемъ я едва могъ до сихъ поръ доставлять нужное пропитаніе своему семейству, состоящему изъ десяти человѣкъ. Но Калоферская Община, бывшая до этихъ поръ одной изъ самихъ цвѣтущихъ общинъ Болгаріи, истощила уже средства къ содержанію своихъ учителей. Причиною такого несчастія были всеобщій упадокъ торговой промышленности и сверхъ того новые непомѣрные налоги со стороны Правителества. Находясь теперь въ отставкѣ и лишенный средствъ къ пропитанію своего семейства, я утѣшаюсь только тѣмъ, что чувствую себя въ силахъ выработать насущный хлѣбъ какимъ либо другимъ занятіемъ. Единственною же моею заботою есть воспитаніе моего старшаго сына. Изъ пяти моихъ сыновей старшій Христофоръ, которому лѣть четырнадцать[2] и который Вамъ извѣстенъ, при ученіи указывалъ хорошія способности. Онъ учился съ успѣхомъ: Катихизису, Аритметикѣ, Географій, Исторіи Всеобщей, Физикѣ, Языкамъ: Русскому, Греческому и Французскому. Не имѣя средствъ докончить воспитаніе сына на своемъ иждивеніи и основываясь на милость и состраданіе Русского Правительства къ бѣднымъ

---

[1] Архивен отдел на БАН, архива на Найден Геров, папка III-243. За съществуването на това писмо от Ботьо Петков е съобщено от покойния Тодор Панчев на стр. 59 от цитираната по-горе негова книга за Найден Геров. Там той дава следната бележка за документ № 466: „Калофер. 15 Сентября 1862. Даскал Ботйо Петков моли да се приеме син му Христо Ботев на учение в Русия с царско иждивение. — Ботю Петковъ". За съжаление, и тази бележка на Панчев от 1923 год. бе отминавана досега и поради това, както и разписката от Христо Ботев, това писмо на Ботьо Петков оставаше до днес неиздирено.

Обнародваното тук писмо било изпратено от Ботьо Петков в Узунджово, гдето по това време Найден Геров се намирал поради панаира. Както е известно, всички други писма на Ботьо Петков до Найден Геров са писани все на български език, само това писмо е писано на руски, защото било предназначено за препращане с ходатайство в Москва до Азиатския департамент. Смятайки, че то било изгубено или не било одобрено от Герова, за да бъде представено дето трябва, на 8 април 1863 год. Ботьо Петков се обърнал повторно с молба до Найден Геров, този път писана на български, представяйки отново сведения за Христо Ботев (вж. „Из архивата на Найден Геров". Кн. I Кореспонденция с частни лица. София 1911, стр. 32 и 33). Едва на 17 май 1863 год. Найден Геров е направил нужните постъпки. Докладът му по този въпрос е обнародван на стр. 322 от „Документи за българската история". Том I. Архив на Найден Геров. Част I, София 1931, издание на БАН.

[2] Това е най-ранното автентично указание за възрастта на Христо Ботев, което потвърждава сведението по същия въпрос в писмото на Ботьо Петков от 8 април 1863 год. С това сигурно указание се опровергава неоснователното твърдение, че Христо Ботев бил роден през 1847 год., а не през 1848 год. С обнародването на настоящето писмо от Ботьо Петков спорът за възрастта на Христо Ботев трябва да се смята окончателно приключен.

и страждущимъ моимъ соотчичамъ, я осмѣлываюсь, Милостивый Государь, покорно просить Васъ исходатайствовать моему сыну Высочайшаго позволенія о принятіи его въ Московскую Гимназію. Получивъ воспитаніе въ Руссіи, я пламенно желаю, что бы и сынъ мой воспитался въ Руссіи единовѣрной, единокровной. Если пламенное мое желаніе утолится, то я буду считать себя счастливѣйшимъ въ Свѣтѣ и не перестану проповѣдывать милость Россійскаго Монарха къ бѣднымъ моимъ собратіямъ и молиться Богу о Его благоденствіи и исполненіи благихъ Его намѣреній.

Съ глубочайшимъ почтеніемъ и признательностію имѣю честь быть

Вашему Благородію
покорный слуга
Ботю Петковъ

Калоферъ. 1862 Сентября 15го.

VIII

ПИСМО ДО ХРИСТО ГЕОРГИЕВ В БУКУРЕЩ, С КОЕТО СЕ ПОДКАНЯ ДА ОТКУПИ НЯКОЛКО ЕКЗЕМПЛЯРА ОТ БЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА ВЕНЕЛИНОВАТА КНИГА ЗА НЯКОЕ УЧИЛИЩЕ В БЪЛГАРИЯ. АПЕЛИРА СЕ И КЪМ ДРУГИ РОДОЛЮБЦИ В РУМЪНИЯ ДА СТОРЯТЪ СЪЩОТО[1]

Калоферъ. 1867 7/врія [Септемврия] 18-й.

Господине Христе!

Къщны грижи и нещастія мя докарахѫ наконецъ да ся разболѣѭ и, по съвѣта на докторы-ты, да оставѭ учителство-то, за да могѫ да проживѣѭ още нѣкоѭ годинѫ. Въ разстояніе-то на три години азъ изгубихъ четыре дѣца, отъ които единственна-та ми дъщеря, която ся прѣстави прѣди девять мѣсяца слѣдъ като добы, мя доврьши. Другъ сынъ имамь пятнадесятогодишенъ, който отъ три години до сега сѣди на едно мѣсто сакатъ и нѣма надеждѫ за исцѣленіе. Отеческа-та милость и голѣма-та скрѣбь повреди силно грѫди-ты ми, отъ това ся принудихъ да оставѭ учителство-то и да ся упражнявамь по малко въ прѣвожданіе книгы за училища-та ни. Нъ срѣщамь прѣпятствіе въ намѣреніе-то си; зачто-то незначителната ми до сега годишня заплата и кѫщни-ты ми разноскы не допустихѫ да направѭ нито най малъкъ капиталецъ. Наистинѫ Община-та Калоферска е много състрадателна къмъ мене и признателна за заслугы-ты ми, но тя, освянь малкѫ еднѫ помощь въ годинѫ-тѫ, друго не може ми направи. За това азъ ся решихъ да припаднѫ на Васъ, като на единъ сродникъ[2], (да мя простите за смѣлость-тѫ) и да поискамь Ваше-то съдѣйствіе. Вы можете да ся покажете къмъ мене различно благодетелни; нъ азъ желаѭ въ сѫще-то время и Вамъ да не дотегнѫ и мене да ся направи нѣкое добро. Имамь 500 тѣла

[1] АНБ, архива на братя Христо и Евлоги Георгиеви.

[2] Майката на Христо Георгиев е била първа братовчедка на Ботьо Петков от две сестри. Христо Георгиев и Христо Ботев са били втори братовчеди.

отъ книгы-ты: „Критическы издирянія за исторіѫ-тѫ Блъгарскѫ“, съчиненіе на Ю. Венелина. Азъ намыслихъ да поканите нѣкои отъ родолюбивы-ты Блъгаре въ Букурещъ да поемѫть по едно количество книгы за училища-та въ Блъгаріѫ, за да ся раздавать въ наградѫ на оныя ученици, които ся отличять на общи-ты испытанія. Азъ ся надѣвамь, че съ тоя начинъ и мене ще ся спомогне и голѣмо добро ще ся направи на училища-та, като ся възбуди чрѣзъ наградѫ-тѫ съревнуваніе у ученици-ты въ прилѣжяніе-то. И така това ще бѫде двойно благодеяніе отъ странѫ-тѫ на родолюбивы-ты Блъгаре. Азъ вѣрвамь, че Вы най напрѣдъ щете пожрътвовате нѣколко тѣла отъ книгы-ты за Карловско-то, или за кое да е друго училище, за да дадете поводъ и на другы родолюбци. Азъ отъ тука щѫ прѣпратѫ книгы-ты до коѭто Общинѫ ми ся забележи, и щѫ пріемѫ расписки отъ всякѫ общинѫ за получаваніе-то на книгы-ты, и тыя расписки щѫ испратѫ послѣ до Васъ, за да ми ся броять пары-ты. Цѣнѫ-тѫ на книгы-ты свалихъ на 20 гроша.

Сторѣте, молѭ Ви ся, това благодѣяніе и бѫдѣте увѣрени, че голѣма полза ще ся направи на оныя ученици, что учять отечественѫ-тѫ ни исторіѭ по ръководства краткы и неплъны. Като ся осланямь на сродство-то и на услугы-ты, които по силѫ-тѫ си съмь направиль на отечество-то въ разстояніе-то на тридесятгодишне-то си учителствуваніе, смѣѭ да ся надѣѭ, Господине Христакы, че щете употрѣбите приличны-ты срѣдства, за да ми ся спомогне[1]. А азъ благатъкъ щѫ съмь, ако ся удостоѭ съ положителенъ отъ Васъ отговоръ.

Честитъ щѫ съмь да ся наричямъ, доклѣ съмь живъ,

Вашъ сродникъ
Ботю Петковъ.

[На четвъртата страница адресъ]

Господину
Христю Георгиеву
въ Букурещъ.

[1] Христо Георгиев не удовлетворил молбата на Ботьо Петков, нито го е удостоил с отговор. На четвъртата страница в левия ъгъл отгоре той е означил собственоръчно: Карлово [погрешно, вм. Калофер] — Ботю Петков, на 18 7-вріа [Септемврия] изданіе [изпратено], 30 7-вріа поемва [получено], отвѣтъ—. Тирето тук означава, че писмото на Ботьо Петков било оставено без отговор.

ДВЕ НЕИЗДАДЕНИ ПИСМА НА КАЛОФЕРСКАТА ОБЩИНА ДО ХР. ТЪПЧИЛЕЩОВ В ЦАРИГРАД

от НИКОЛА ТРАЙКОВ

В богатата архива на Христо П. Тъпчилещов, която се пази в Софийската народна библиотека, се намериха две интересни писма от Калофер от времето, когато е бил там Христо Ботев (1867 год.). Първото, писано собственоръчно от Ботьо Петков[1], изнася реакционната роля на калоферските чорбаджии по въпроса за откриване на читалище, почина за което вероятно е взел Христо Ботев, пристигнал в Калофер преди датата на писмото. Второто писмо[2] очевидно е внушено от него. С това писмо училищните настоятели молят своя съгражданин-родолюбец в Цариград да достави от Одеса прогресивни руски книги, посочени безсъмнено от Ботев[3].

Съжалявам много, задето по независящи от мен причини не мога да дам и отговорите на тия писма от Христо Тъпчилещов, намиращи се в копирните книги на последния, които се пазят заедно с неговата архива в Народната библиотека, но които за известно време не ще могат да бъдат консултирани, защото върху тях са натрупани грамадни сандъци, пълни с други архиви.

Ето тия две писма от Калофер.

I

Родолюбивый и доброжелателный Г-не Христе Тъпчилещовъ!

Отъ нѣколко врѣмя Община-та ни пожела да си направи читалище, въ кое-то да ся събираме и ползуваме нъравственно. Нъ при всичко-то й горящо желаніе за свършваніе-то на това общеполезно дѣло, отъ кое-то мыслимъ, голѣмж ползж щемъ добиваме, тя срѣщна прѣпятствіе въ нѣкои свои членове, кои-то не даватъ да ся направи такова нѣщо. За да отстрани обаче Община-та ни това прѣпятствіе безъ най малъкъ раздоръ и несъгласіе и да достигне желаемо-то си, тя ся усмѣлюва днесь да ся отнесе писменно до Васъ и да Вы помоли да бждете толкова добри, да й напишете едно писмо (безъ до изявявате обаче че Ви пишемъ мы), въ кое-то да ны подбудите и удрьзостите къмъ това общеполезно дѣло, като ни покажете каквы ползы произлазятъ отъ него. Мы сме твърдѣ увѣрени, че Вашій гласъ ще подействува отъ колко-то не може по̀ добрѣ и

---

[1] АНБ, I А, папка 2, инв. № 116.

[2] Пак тамъ, инв. № 117.

[3] Интересно е да се отбележи, че и преди Ботев в България били получавани руски прогресивни книги. Според „Цариградски вестник“, брой 16 от 15 април 1861 год., читалището в Стара Загора било абонирано на органа на революционната емиграция „Колокол“ и приложението „Полярная звезда“, редактирани от А. И. Херцен.

Община-та ни тогава ще достигне желаемо-то си, безъ най малко съпротивленіе и безъ най малъкъ раздоръ и несъгласіе.

Въ пълнѫ надеждѫ, че Вы не щете ся откажете да подѣйствувате на Общинѫ-тѫ ни за осѫщественіе-то на това общеполезно дѣло, поздравяваме Вы сърдечно и останuваме за всегда

Ваши покорни:

Драганъ Д. Манджуковъ
Драгой Ив. Бацовъ.[1]

Калоферъ.
1867 Февруарія 21.
[На четвъртата страница адрес]

На Господина
Христя П. Тѫпчилещова
въ Балъ-Капанъ
Въ Цариградъ.

II

Калоферъ 1867 Августъ 14ый

Доброжелателный ни Г-не Хр. П. Тѫпчилещовъ
въ Цариградъ.

Става нѣколко пѫти, какъ учителіе-ти ни ся оплаквать, че нѣмаме въ библиотекѫ-тѫ нѣкои по́-новы и по́-добры ржководства за по́-добро прѣподаваніе на ученици-ты, затова рѣшихме съ настоящето си да Вы помолимъ да пригодите да ся земѫть отъ Одесса следующы-ты книгы: Журналъ Учитель отъ начяло-то на изданіето му до сега заедно съ Чтеніе для юношей и Натуралистъ, Исторія на Всеобщѫ-тѫ литературѫ Шера, Славянска литература Пипина, Органическое воспитаніе человѣка Шнеля[2], Природа и Люди, Словарь иностранныхъ словъ Михелсона, вошедшихъ въ составъ Русскаго языка (25 хыляди слова). Легове, Отношеніе естетики къ дѣйствителности Чернишевскаго, О пищѣ и питі и Молешота, Пространна естественна исторія, „Козмосъ“ Гумбольта (преводъ Фролова), Добролюбова, Исторія философіи, Исторія науки и искусства, сочиненія Островскаго и Некрасова.[3]

---

[1] В десния ъгъл отгоре на последната страница писарят на Тъпчилещов е отбелязал, че писмото било получено на 28 февруари и отговорено на 8 май 1867 год.

[2] В писмото си до Найден Геров от 21 ноември 1868 год. Ботев му съобщава, че има готов превод на „Органическо възпитание человѣка“ от д-ра Шнеля.

[3] На внимателния читател може би ще направи впечатление, че в дадения от Ботев списък липсват руските класици и либералните списания „Современник“,

Молимъ Вы доброжелателный Г-не Христе да ся потрудите дано нѣкакъ за тыя книгы не става нуждѫ да ся плащать отъ училищнѫ-тѫ кассѫ, като помолите нѣкои отъ родолюбивы-ты съотечественници въ Цариградъ или въ Одесса да гы подарѭтъ на училище-то, което едва съ всичкы-ты си силы можемь да обдържяме въ настояще-то положеніе. Бѫдете уверени, Г-не, че съ потрудваніе-то си да ся купѭть тыя книгы, много голѣмо добро ще сторите на училище-то ни, а несравненно по-голѣмо, ако можете да направите, что-то да ся подарѭть.

Подырь това, като Вы поздравимъ и помолимъ дано по̀-скоричко можете да гы испратите, остаяме

Ваши покорни селеніе
Настоятели училищни:

Драгой Ив. Бацовъ
Драганъ Д. Манджуковъ.[1]

[На четвъртата страница адрес]

Господину
Христю П. Тапчилещову
въ Цариградъ.

„Вестник Европы“ и „Отечественные записки“. Според както съобщава Никола Начов (вж. „Калофер в миналото“, София 1927, стр. 222), в библиотеката на калоферското училище се намирали съчиненията на Пушкин, Лермонтов, Гогол и др., както и сп. „Отечественныя записки“. Някои от тях били доставени от Ботьо Петков, а други вероятно били донесени в Калофер от самия Христо Ботев. Един от най-любимите му автори е бил Белински. Според съобщението на неговия съученик от Одеса д-р Йордан Брадел, Ботев „лягал и ставал с 8-те томове на Белински“ (вж. АНБ, архива на Захари Стоянов, тетрадка с биографични бележки за Ботев, Левски и Бенковски, лист 32).

Не е излишно да се отбележи и следния факт за влиянието у нас на руската прогресивна мисъл. Тъкмо по времето, когато в Одеса Ботев е „лягал и ставал“ с томовете на Белински, родоначалникът на българската поезия Петко Р. Славейков, като учител в Габрово, също е чел съчиненията на Белински (Вж. П. Р. Славейков. Писма. „Сборник за народни умотворения и книжнина“. Том XX. София 1904, стр. 94). Петко Р. Славейков се е запознал също така и с идеите и произведенията на Чернишевски от страниците на „Современник“, което списание е притежавал в библиотеката си заедно с „Вестник Европы“ още през Кримската война (вж. Боян Пенев, Петко Р. Славейков. Периодическо списание, св. LXVII, (1906). София 1907, стр. 693).

[1] В десния ъгъл отгоре на четвъртата страница е отбелязано, че писмото било получено на 21 август 1867 год. и че било отговорено още същия ден. За сега отговорът на Христо Тъпчилещов на това писмо остава неизвестен.

Грешките в руските заглавия трябва да се отдадат на неизвестния преписвач.

ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ

На с. 19, ред 4 отгоре — да се чете; семинарията (вм. гимназията).

На с. 21, ред 1 — да се чете: 1845 г. (вм. 1846 г.).

На с. 28, ред 5 — да се чете: януари (вм. декември).

На с. 41, ред 26 — да се чете: 1854 г. (вм. 1853).

На с. 48, ред 1 — да се чете: ноември (вм. септември).

На с. 49, ред 25 — да се чете: 1845 г. (вм. 1846 г.).

На с. 55, ред 11 — да се чете: 200 (вм. 400).

На с. 78, в забележка 1 — да се чете: стр. 219 (вм. стр. 193—194).

На с. 94, ред 15—17 — да се чете: което е във връзка с недоволството на революционната партия от туркофилската ориентация на някои емигранти в Румъния (вм. в което се прокарват нови схващания за тактиката и целите на българското освободително движение).

На с. 232, последния ред — да се чете: 29 август (вм. 29 юли).

На с. 238, ред 7 — да се чете: да не бъди независим (вм. да не бъде зависим).

На стр. 243, ред 7 и 8 — да се чете: девиз (вм. девизи).

На с. 243, ред 9 — да се чете: готов да тръгне (вм. да тръгне).

На с. 265, ред 21 — да се чете: почти изцяло (вм. изцяло).

На с. 288, бележка 1 — да се прибави: За шест броя на в. Дума се споменава и в Опис на българските периодически издания в Народната библиотека в София. 1844—1900. София 1903, с. 22.

На с. 307, ред 9 — да се чете: брой 18 от 12 октомври (вм. брой 17 от 2 октомври).

На с. 314, ред 33 — да се чете: gelegenheit (вм. gelegenhuit).

На с. 527, ред 11 — да се чете: 1844 год. (вм. 1848 год.).

На с. 658, ред 48 — да се чете: съставляват (вм. съоставляват).

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор III
Т. Павлов — Стогодишнината от рождението на Христо Ботев и Българската академия на науките V

ИЗСЛЕДВАНИЯ И СТАТИИ

П. Делирадев — Калофер — родното място на Христо Ботев 3
Мих. Димитров — Ботьо Петков 15
Ив. Кр. Стойчев — Иванка Ботьо Петкова 49
И. З. Стругацки — Втора мъжка гимназия в Одеса 61
Н. Трайков — Ботев в Александрия и Исмаил 74
А. Бънков — Димитър Благоев за Христо Ботев 96
Ас. Киселинчев — Философските възгледи на Христо Ботев 106
Мих. Димитров — Около идеологията на Христо Ботев 121
Д. Шелудко — Христо Ботев за славянския въпрос и южнославянската федерация 159
Д. Кацаров — Училището и просвещението у нас през очите на Христо Ботев 164
Ив. Топузов — Христо Ботев за земеделското стопанство и кооперацията 183
Вл. Топенчаров — Ботев като журналист 186
Д. П. Иванчев — Българският периодичен печат през погледа на Христо Ботев 200
П. Константинеску-Яш — Ботев и прогресивното движение в Румъния 212
Ив. Клинчаров — Ботевият екземпляр от първия том на Марксовия „Капитал“ 223
Н. Трайков — Ботев и Българското книжовно дружество. Първите стъпки на Книжовното дружество и революционната емиграция 226
Т. Силяновска-Димитрова — Карикатурите на Хенрик Дембицки в „Тъпан“ и „Будилник“ 322
Ем. Георгиев — Поезия и действителност у Христо Ботев 370
Люд. Стоянов — Поезията на Христо Ботев — идейно-революционен възпитателен фактор 394
Цв. Минков — Ботев като литературен критик 408
Г. Константинов — Стихът на Ботев 419
Ив. Бурин — Народната песен — учителка на Ботев 425
Хр. Вакарелски — Христо Ботев в българското народно творчество . 451
Ив. Камбуров — Мелодиите на Ботевите песни 476

Л. Драмалиева-Коджейкова — Ботев и Хайне 509
Сл. П. Чаушев — Христо Ботев и Георг Хервег 523
В. Шаренков — Ботев на английски 532
Ив. Леков — Прояви на диалектика в Ботевата поетична мисъл 538
Л. Андрейчин — Език и стил на Христо Ботев 542
П. Делирадев — По стъпките на Ботевата чета 583
Д. Иванов — Как е загинал Ботев 608
Ал. Бурмов — Съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата ѝ . 611
П. Динеков — Постижения и задачи на ботевознанието 657
Мих. Димитров — Лалю Ненов — биограф на Ботевите четници . . . 670

ДОКУМЕНТИ И МАТЕРИАЛИ

Б. Недков — Турски документи за Ботевата чета 675
Н. Трайков — Неиздадена разписка от Хр. Ботев с първия негов автограф 767
Н. Трайков — Неиздадени писма от Ботьо Петков 769
Н. Трайков — Две неиздадени писма на Калоферската община до Хр. Тъпчилещов в Цариград. 779

ПРОВЕРКА
1964 г.

ЦЕНИ:

Неподшит екземпляр — 1200 лв.
Подвързан екземпляр — 1500 лв.